

Микола Лазарович

Глюстрівана

**ІСТОРІЯ
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ**

Підручник

Том 2

МИКОЛА ЛАЗАРОВИЧ

Ілюстрована

**ІСТОРІЯ
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ**

Підручник

Том 2

Тернопіль
ЗУНУ
2025

УДК 94(477)
Л 22

*Затверджено Вченою радою
Західноукраїнського національного університету
(протокол № 6 від 31 січня 2024 р.)*

Рецензенти:

С. В. Адамович, доктор історичних наук, професор;
В. Ф. Деревінський, доктор історичних наук, професор;
А. А. Криськов, доктор історичних наук, професор.

Лазарович Микола
Л 22 **Історія державотворення та культури України :**
підручник : у 2 т. Т. 2 : Від втрати державності початку ХХ ст.
до московитсько-української війни початку ХХІ ст. Терно-
піль : ЗУНУ, 2025. 692 с., іл.
ISBN 978-966-654-743-2

У підручнику на основі кращих здобутків історіографії подано короткий огляд історії державотворення та культури України від найдавніших часів до сьогодення. Високий науковий рівень видання поєднується з доступним викладом фактичного матеріалу та оригінальною формою його подання. Для кращого запам'ятовування в тексті виділено ключові слова. У підручнику вміщено також значну кількість світлин, хронологію найважливіших подій історії українського державотворення та культури, тематику і плани семінарських занять, перелік типових питань для підготовки до іспитів та список рекомендованої літератури.

Підручник відповідає програмі курсу «Історія державотворення та культури України» для закладів вищої освіти й розрахований на студентів, аспірантів, абітурієнтів, учнів середніх шкіл, усіх, хто складатиме іспити чи проходитиме зовнішнє незалежне оцінювання з вітчизняної історії.

УДК 94(477)

ISBN 978-966-654-743-2

© Микола Лазарович, 2025.
© ЗУНУ, 2025.

Збройним силам України
присвячую

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	7

Лекція XIII

МІЖВОЄННА УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ.....	10

1. Українські землі в умовах насадження
комуністичного режиму та втягнення до складу СРСР
як імперії з успадкованою московитською традицією.....10
2. Національна політика більшовиків в Україні.....28
3. Трагедія соціалістичної модернізації.....37

Лекція XIV

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 20–30-ті рр. XX ст.....	63
1. Національна політика Польщі на анексованих територіях.....	63
2. Український визвольний рух.....	72
3. Становище українців Буковини, Бессарабії та Закарпаття.....	90
4. Стан української культури у міжвоєнний період.....	100

Лекція XV

УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1939 – початок 1950-х рр.).....	107

1. Українські землі на першому етапі війни
(вересень 1939 – червень 1941 р.).....107
2. Встановлення нацистського окупаційного режиму
та народний опір йому.....121

3. Битва за Україну.....	145
4. Труднощі післявоєнної відбудови.....	152
5. Культурне життя.....	172

Лекція XVI

ВІД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ДО НЕОСТАЛІНІЗМУ:

УКРАЇНА В СЕРЕДИНІ 1950-х –

ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х рр.	179
1. Десятиліття контрольованого лібералізму.....	179
2. Поглиблення системної кризи тоталітарного режиму (друга половина 1960-х – середина 1980-х рр.).....	193
3. Дисидентський рух.....	211

Лекція XVII

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ: 1985–1991 рр. **222** |

1. Горбачовська «перебудова» в українському контексті.....	222
2. Зростання національної свідомості.....	229
3. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність.....	238
4. Українська культура другої половини ХХ ст.	249

Лекція XVIII

ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ

УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ..... **256** |

1. Перші здобутки і перші втрати: Президент Леонід Кравчук.....	256
2. Реформи та ілюзії: Президент Леонід Кучма.....	269
3. Українська помаранчева революція 2004 р. Президент Віктор Ющенко.....	293
4. Від промосковитського реваншу до європейського вибору: президенти Віктор Янукович та Петро Порошенко.....	339
5. Московитсько-українська війна (2014–2025 рр.). Президент Володимир Зеленський.....	351
6. Основні орієнтири зовнішньої політики.....	398
7. Культура України.....	416

ХРОНОЛОГІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ.....	429

ТЕМАТИКА ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ з курсу «Історія державотворення та культури України».....	635

ПЕРЕЛІК ТИПОВИХ ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ з курсу «Історія державотворення та культури України».....	659

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА з курсу «Історія державотворення та культури України».....	664

*Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!*
Тарас Шевченко

ПЕРЕДМОВА

Знання історії державотворення та культури України – невід’ємний елемент формування повноцінного світогляду особистості, що впливає на відтворення історичної пам’яті народу. «Той, хто не знає свого минулого, не має майбутнього» – вічна істина. Без знання тисячолітнього досвіду людства неможливо зрозуміти сучасне, передбачити, а тим більше – успішно будувати майбутнє. Не випадково впродовж століть загарбники намагалися викорінювати зі свідомості українців найменші ознаки їхнього національного буття, передусім історію і рідну мову – ті головні компоненти, без яких, як вважав видатний український письменник О. Гончар, повноцінне існування нації неможливе.

Немає сумнівів, що нашій країні, де віками ретельно винищували все національне, у т. ч. його носіїв, де покоління виростали без знання власної історії, без правдивих, несфальсифікованих уявлень про минувшину свого народу, де досі подекуди зберігається невизначеність в оцінюванні подій історичного минулого України, як ніколи, потрібна єдина державна політика щодо системи патріотичного виховання молоді – одного з головних складників націона-

льної безпеки будь-якої держави. Не випадково відомий американський політолог Зб. Бжезинський із цього приводу наголошував: «Головна проблема, яка постала перед Україною, – нестача глибоко вкоріненого національного усвідомлення громадянської відповідальності. Це стрижнева проблема, з якою країна опинилася віч-на-віч».

Ще більше проблема вивчення історії державотворення та культури України у вищих навчальних закладах (ВНЗ) актуалізувалася через московитсько-українську війну (2014–2025 рр.). Адже цю війну московити* розпочали не лише за знищення самостійної й суверенної Української держави та за загарбання нашої території, а й за історію України, яку прагне присвоїти Московія.

Патріотичні почуття і національна свідомість молодих українських громадян мають формуватися не на абстрактній ідеології, а на конкретних прикладах героїчної боротьби нашого народу за свободу і незалежність України. Відповідно ґрунтовне вивчення історії як у середній школі, так і в закладах вищої освіти сьогодні є нагальною потребою. Саме студентство, базуючись на шкільних знаннях, осмисливши вузлові етапи нашої минувшини у вишівському курсі «Історія державотворення та культури України», здатне сприйняти історію як потужний засіб утвердження національної ідентичності, як основу нашого подальшого поступу і, зрештою, як геополітичний фактор розвитку України. Воістину, як писав безсмертний Кобзар:

*Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Ту ю славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чиї сини? Яких батьків?..*

* Тут і далі замість украдених в українського народу термінів «Русь» («Росія»), «русини» («росіяни»), «руський» («російський») щодо країни, з якою Україна межує на півночі та північному сході, і її народу вживатимуться історичні назви «Московія», «Московщина», «московити», «москалі», «московитський», «москальський».

Метою вивчення історії державотворення та культури України у вищій школі є: надання студентам ґрунтовних знань про минувшину українського народу, його державність, внесок у розвиток світової цивілізації; підвищення національної самосвідомості майбутніх спеціалістів, виховання у них патріотичних і морально-етичних переконань, відчуття причетності до тисячолітньої історії України; формування навичок наукового аналізу, спрямованих на забезпечення самостійного осмислення закономірностей історичного розвитку; навчання практичних навичок роботи з історичними джерелами і науковою літературою; вироблення умінь застосовувати набуті знання з історії у повсякденній діяльності для орієнтації в суспільно-політичному житті, оцінювання суспільних явищ і подій.

Лекція XIII

МІЖВОЄННА УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

1. Українські землі в умовах насадження комуністичного режиму та втягнення до складу СРСР як імперії з успадкованою московитською традицією

Після поразки визвольних змагань 1914–1921 рр. Україна на тривалий час втратила свою національну державність. Більшість українських земель знову потрапила в задушливі обійми Московії, на цей раз «червоної». Почався період терору, голодоморів, насильницької денаціоналізації тощо.

Встановлення більшовицької влади

Встановлення влади на українських землях виявилось для більшовиків нелегкою справою. Перші їхні два походи в Україну були *невдалими*: 1-й радянський уряд проіснував тут із кінця 1917 по квітень 1918 р., а 2-й – з кінця 1918 по вересень 1919 р. Після поразки наприкінці літа 1919 р. один із провідних керівників більшовицької Московії Л. Троцький зазначав: «Ні для кого не є секретом, що зовсім не Денікін змусив нас покинути межі України, а **грандіозне повстання**, що підняло проти нас укра-

їнське сите селянство. Комуни, «чрезвичайку» [Всесмоковитська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем (моск. «Всесмоковитская чрезвычайная комиссия», ВЧК, ЧК) – у 1917–1922 рр. державно-політичний карний орган більшовицького уряду Московії. – Авт.], продовольчі загони, комісарів і євреїв зне-навидів **український селянин** до глибини своєї душі. В ньому про-кинувся вільний дух, який дрімав сотні років; нині він кипить, вирує, як грізний Дніпро на своїх порогах». Збираючись у черговий раз за-войовувати Україну, більшовики змушені були врахувати свої попередні помилки, насамперед насадження колективізації та ігнорування укра-їнського націоналізму.

Створення 21 грудня 1919 р. третього **ра-дянського уряду** супроводжувалося патріотич-ною **риторикою** на кшталт: «Знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалісти-чна радянська республіка» (назва «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР) існувала протягом 1919–1936 рр. За Конститу-цією Радянської України, ухваленою 30 січня 1937 р., встановлено інший порядок означень в офіційній назві держави: Українська Ра-дянська Соціалістична Республіка (УРСР)) і запевненнями про припинення колективізації та реквізицій. Проте було б наївним вважати, що саме ці облудні маневри зробили податливим розбур-хане українське суспільство. Більшовики й надалі продовжували

Плакат «Своїй хаті своя правда і сила, і воля», 1917 р.

Московитська Червона армія вступає в Одесу, лютий 1919 р.

забирати у селян зер-но, щоправда, **облуд-но** стверджуючи, що воно «...не для Мос-ковії, а для бідних українських селян, для робітників і Червоної армії, що вигнала Денікіна з України». Л. Троцький наприкінці 1920 р. стверджу-вав: «Радянська вла-

да протрималася в Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, московитських комуністів і Червоної армії». Це саме підтверджують слова Х. Раковського, голови маріонеткового Раднаркому України, котрий цинічно, але правдиво визнав, що боротьбу за Україну веде винятково московитський пролетаріат в Україні й **московитська радянська влада**. Більш влучно висловився московитський головнокомандувач Східним фронтом в Україні полковник М. Муравйов, заявивши наприкінці січня 1918 р.: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, і там, де її встановлюємо, всеціло підтримуємо її силою цих багнетів».

Отже, остаточна **перемога більшовицького режиму в Україні** була забезпечена **збройною силою Радянської Московії**, яка навес-

Українські повстанці Старобільського пов.
Харківської губ. (1917–1921 рр.)

ні 1920 р. нараховувала 5 млн солдатів під командуванням 50 тис. колишніх царських офіцерів. Однак і за таких умов українці, як зазначив Я. Грицак, воліли розмовляти з більшовиками крізь приціл рушниці. До серпня 1921 р. 15-тисячна армія Н. Махна контролювала окремі регіони у центрі та на півдні

України. Крім того, у 1921 р. в Україні та Криму діяло 464 партизанських загони, що налічували від 20 до 500 осіб у кожному. Деякі з них проіснували до кінця 1920-х рр.

Що ж виражала **більшовицька влада в Україні**? Згідно з офіційними даними партійного перепису Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), в 1918 р. ця організація мала в своїх лавах тільки 3% членів, що визнавали себе українцями, тобто з усіх 4364 членів КП(б)У лише 130 вважали себе українцями. В 1925 р. КП(б)У нараховувала 101 852 члени, але й тоді українці в ній становили меншість – усього 36,9%. Враховуючи той факт, що керівні посади займали, як правило, комуністи, можна зробити висновок,

В. Ульянов-Ленін:
«Хліба, хліба, хліба!»
(листівка А. Страхова,
1986 р.)

що ця влада *була чужою* для України і не могла виражати інтереси українського народу.

Прагнення більшовицької Московії будь-що завоювати Україну пояснював Л. Троцький: «**Без України немає Московії**. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря – Московія існувати не може». Особливо гострою була хлібна проблема. В телеграмі до партійних соратників у Харків від 15 січня 1918 р. московитський керівник В. Ульянов-Ленін благав: «Ради Бога, вживайте **НАЙБІЛЬШ** енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба, хліба! Інакше Пітер [*Петроград*. – *Авт.*] може сконати... Повідомляти щодня.

Ради Бога». І заходів вживали. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Московію *ешелони з хлібом*. До 1 березня 1918 р. щоденно з України в Московію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – по 400 вагонів. Проте цього було мало, бо трохи згодом більшовицький вождь прямо закликав своїх підданих до загарбання України: «Безглуздя було б голодувати, гинути в Пітері, коли можна *відвоювати хліб і вугілля*». Якогось дискомфорту від того, що Україна тоді була незалежною державою, Ленін, якого, за образним висловом відомого британського політика В. Черчілля, німці «...завезли з Швейцарії в Московію, як бацилу чуми, в закритому вагоні», очевидно, не відчував, сповідуючи принцип «мета виправдовує засоби».

Червоний терор

Практично з самого початку своєї діяльності більшовицька влада розпочала так званий «червоний терор». Він, на думку Л. Троцького, був «могутнім засобом політики», «...який застосовувався проти приреченого на загибель класу, котрий не хотів гинути». «Для рзстрілу нам не потрібно ні доказів, ні допитів, ні підозр. Ми знаходимо потрібним і розстрілюємо, от і все», – так категорично і коротко формулював головний більшовицький «закон» голова ВЧК Ф. Дзержінській.

Як наслідок, наприкінці 1920 р. у радянській Московії нараховувалося 84 **концтабори**, де перебували приблизно 50 тис. в'язнів. Упродовж 3-х років, до жовтня 1923 р., кількість таборів зросла до 315, а кількість в'язнів у них – до 70 000.

«Неможливо пролити більше людської крові, – писав один із перших істориків радянського тоталітаризму С. Мельгунов, – ніж це зробили більшовики; не можна собі уявити цинічнішої форми, ніж та, в яку вдягнувся більшовицький терор. Це система, що знайшла своїх ідеологів; це система планомірного впровадження в життя насильства, це такий відкритий **анофеоз убивства**, як засобу влади, до якого не доходила ще ніколи жодна влада в світі».

Найстрашніші **звірства** здійснювалися в деяких місцевих ЧК, які діяли без нагляду центральних органів і не боялися, що про їхні справи розкажуть світові іноземні дипломати або журналісти. Як розповідав співробітник київської ЧК М. Белеросов, восени і взимку 1918–1919 рр. чекісти не-

У підвалах ЧК (худож. І. Владіміров, 1919 р.)

5 вересня 1918 р. влада Московії видала декрет «Про червоний терор», яким офіційно надала ВЧК право розстрілу представників «ворожих класів» (напис на плакаті московитською: «Смерть буржуазії і її прихвосням. Хай живе червоний терор»), Петроград, 1918 р.

втомно **«розважалися»** грабунками, здирництвом і згвалтуваннями.

Згадував про ті часи й академік АН СРСР А. Дороніцин: «Мій батько був лікарем. Тому командування всіх військових з'єднань, що проходили, завжди зупинялося у нас. Наше село знаходилося неподалік Києва, і

до нас доходили чутки про те, що творив *Київський ЧК*... Навіть дітей в селі лякали ім'ям місцевого чекіста Блувштейна. Коли Київ і наше село зайняли денікінці, батько відправився до Києва роздобути ліків для лікарні. Завали трупів – жертв ЧК – ще не були розібрані, і батько їх бачив своїми очима. Труп з вирваними нігтями, із здраною шкірою на місці погон і лампасів, трупи, роздавлені під пресом. Але *найстрашніша картина*, яку він бачив, це були 15 трупів з черепами, пробитими якимсь тупим знаряддям, порожнім усередині. Служителі розповіли йому, в чому полягали тортури. Одному пробивали голову, а наступного заставляли з'їсти мозок. Потім пробивали голову цьому наступному, і з'їсти його мозок заставляли чергового...».

П. Мілюков, міністр закордонних справ Московії після Лютневої революції, посол Московії в Парижі (1917 р.) у своїй книзі «Россия на переломе» («Московія на зламі») так описав *садизм комісарів і ЧК* того часу: «Звільнені від усяких юридичних норм, слідчі примудрялися у вишукуванні способів отримати зізнання всілякими засобами тортур, а ка-

Червоний терор (на передньому плані голова ВЧК Фелікс Дзержинський) (ілюстр.)

ти влаштовували зі страти своєрідний спорт сп'янілих від вина і кокаїну людей, що закінчували нерідко свою кар'єру в будинку божевільних. У кожного провінційного відділу «Че-Ка» були свої улюблені *способи тортур*. У Харкові скальпували череп і знімали з кистей рук «рукавички». У Воронежі садовили катованих голими в діжки, що утикалися цвяхами, і катали, випалювали на лобі п'ятикутну зірку, а священникам одягали вінок з колючого дроту. В Царицині і Камишині пиляли кістки пилою. У Полтаві і Кременчуці садили на кіл. У Полтаві таким чином були посаджені на кіл 18 ченців і спалені на колу повсталі селяни. У Катеринославі розпинали і добивали каменями. В Одесі офіцерів смажили в печі і розривали лебідками навпіл. У Києві клали в труну з трупом, що розкладався, ховали заживо, потім через півгодини відкопували...».

Ченці Лубенського Мгарського Преображенського монастиря, розстріляні московитськими більшовиками у серпні 1919 р.

Прикладів таких нечуваних звірств важко знайти навіть у Середньовіччі.

Там само наведено статистику «червоного терору». Комісія генерала А. Денікіна, що розслідувала матеріали з «червоного терору» лише за 1918–1919 рр., вираховувала *страхотливу цифру* – 1 766 118 осіб, знищених більшовиками за ці роки. Згідно з

повідомленням, надрукованому в американській газеті «Таймс» у березні 1922 р., їхня кількість охоплювала: 28 єпископів, 1215 священників, 6775 професорів і вчителів, 8800 лікарів, 54650 офіцерів, 260000 солдатів, 10500 поліцейних офіцерів, 48500 поліцейних агентів, 12950 поміщиків, 355250 представників інтелігенції, 193350 робітників, 815000 селян. Наведені дані не охоплюють усіх жертв «червоного терору», але все ж відображають масштаби звірств.

Головним **натхненником комуністичного терору** був **В. Ленін**. Так, у серпні 1918 р. він наказував Пензинському губернському виконавчому комітетові: «...Провести масовий терор проти куркулів, попів і білогвардійців, сумнівних закрити в концентраційний табір поза містом». А через 2 дні «Ільч», як називали його соратники, конкретизував наказ:

«...Товариші! Повстання 5 волостей куркульні повинне привести до безпощадного придушення. Цього вимагає інтерес всієї революції, бо тепер всюди «останній рішучий бій» з куркульнею. Взірець треба дати.

1. Повісити (неодмінно повісити, щоб народ бачив) не менше 100 завідомих куркулів, багатіїв, кровопивць.

2. Опублікувати їхні імена.

3. Відібрати у них весь хліб.

4. Призначити заручників – згідно вчорашньої телеграми.

Зробити так, щоб на сотні верст навколо народ бачив, тремтів...

Телеграфуйте отримання і виконання. Ваш Ленін.

Р. С. Знайдіть людей потвердіше».

Перший автомобіль В. Леніна – розкішний французький «Turcat-Mery 28», 1915 р. вип., Петроград (Московія), 1917 р.

19 серпня 1918 р. Ленін, почувши про можливість повстання у Нижньому Новгороді, вимагав: «...Треба напружити всі сили, скласти трійку диктаторів, навести тут же масовий терор, розстріляти і вивезти сотні проституток, які споюють солдатів, колишніх офіцерів і т. ін. Ні хвилини зволікання... Треба діяти на повну

силу: масові обыски, розстріли за зберігання зброї. Масовий вивіз меншовиків і ненадійних».

Ще через три дні диктатор повчав саратовське керівництво, як наводити революційний порядок: «Тимчасово раджу призначати начальників і розстрілювати змовників і нестійких, нікого не питати і не допускаючи ідіотської тяганини». Хто такі «ненадійні» й «нестійкі» – він не конкретизував, мовляв, на власний розсуд. Головне, щоб не було «ідіотської тяганини».

Не змінився ленінський стиль керівництва і в майбутньому. В лютому 1920 р. московитський вождь звернувся до І. Сталіна: «Пригрозіть розстрілом тому нечупарі, котрий зав'яже зв'язком, не уміє дати вам доброго підсилювача і домогтися повної справності телефонного зв'язку зі мною». В червні того самого року він погрожував відділові палива Московської ради: «Якщо не будуть ужиті героїчні заходи, я особисто проводитиму в Раді оборони і в ЦК не тільки арешти всіх відповідальних осіб, але й розстріли...».

Одне з останніх прижиттєвих фото В. Леніна, 1923 р.

Причини близької до **паталогії** Ленінової жорстокості слід шукати в **особливостях** світогляду, ідеології чи й психології. Н. Крупская, дружина вождя, згадувала епізод, як «Ільіч» перебив прикладом гвинтівки зайців, захоплених повинню на острівці посеред р. Шуші в Красноярському краї (Московія). В становищі беззахисних тваринок пізніше опинилися мільйони. «Звичайно, в результаті нашого **експерименту** загинуть мільйони передових робітників. Але що поробиш – боротьба без жертв не буває», – сказав дружині-соратниці вождь невдовзі перед жовтневим штурмом. Про десятки мільйонів «непередових» і не згадувалося.

**«Воєнний
комунізм»**

Характерною ознакою економічного життя в перші роки радянської влади було згортання виробництва, нестача харчів та палива, безробіття. Така ситуація значною мірою була спричинена політикою більшовиків, які, здійснюючи свою програму, прагнули негайно встановити т. зв. «соціалістичний лад», перетворивши народи колишньої царської Московії, в т. ч. український, на об'єкт небаченого за масштабністю і жорстокістю експерименту. З метою виконання **більшовицької програми**, а також для забезпечення продовольством Червоної армії, сотень тисяч радянських чиновників і населення промислових центрів навесні 1919 р. на території маріонеткової УСРР було введено жорстку економічну політику, названу «воєнним комунізмом». Вона передбачала **націоналізацію** всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову **мобілізацію, ліквідацію** товарно-грошових відносин, централізований **розподіл** продуктів і товарів. Провідне місце в політиці «воєнного комунізму» займала **«продрозкладка»** («*продрозверстка*»). Згідно з «*продрозкладкою*», селяни зобов'язані були здавати більшовицькій владі всі надлишки і навіть частину необхідної їм сільськогосподарської продукції, передусім хліба. Під охороною військових загонів («*продотрядов*») більшовицькі комісари накидалися на села, конфісковую-

Продрозкладка (реквізіція) продовольства
(худож. І. Владіміров, 1922 р.)

чи зерно, інші продукти.

Опорою більшовицького режиму в українському селі стали **комнезами** – комітети незаможних селян, кількість яких на 1 листопада 1920 р. становило 10 799. Їхні члени, маючи *переваги* при розподілі землі, були звільнені від податків і отримували 10–20% «здобичі». Ці «надзвичайні революційні органи»

діяли всупереч інтересам основної частини селянства. З їхньою допомогою матеріальну базу заможних господарів України було підірвано. До того ж для *боротьби з «куркулями»* більшовики розробили заходи, які передбачали використання кругової поруки, взяття заручників, а також інститут т. зв. «відповідачів» – по людині від тридцяти будинків, котру розстрілювали в разі чиєїсь непокори. У відповідь значна частина селянства зовсім припинила виробництво.

Голод 1921–1923 рр.

Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Південної України (Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську губернії), Поволжжя та Північного Кавказу охопила **посуха**, наслідком чого був голод 1921–1923 рр. Лихо зростало: у грудні 1921 р. *голодувало* 12% населення України, в січні 1922 р. – 20%, а в травні – 48%, тобто не менше 10 млн осіб. Особливо болісно цей голод вплинув на *дітей*. В Україні в червні 1922 р. голодувало до 2 млн дітей. Нерідко вони залишалися безпритульними навіть при живих батьках. Матері, які втрачали надію на порятунок дітей, залишали їх у дитячих будинках або на вулиці. Газети повідомля-

Допит у комнезамі (худож. І. Владіміров)

Голодні діти
(м. Бердянськ Запорізької обл., 1922 р.)

ли про *відчай* людей, які харчувалися сурогатами й були доведені внаслідок голодного психозу до людоїдства.

Становище ускладнювалося тим, що в кризових ситуаціях більшовики визначали свою політику єдиним критерієм: аби не послабити власної диктатури. **Перевагу в продовольчому постачанні** вони надавали промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Згуртовані й голодні робітничі колективи були набагато небезпечнішими, ніж розпорошені селяни.

Проте не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. Як зазначав історик С. Кульчицький, поволзьким селянам і біженцям із *Поволжжя* в Україні надавали хоч якусь допомогу, нерідко *за рахунок України*. Однак про голодуючих українських селян держава забула. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України (*цю блокаду знято лише в 1922 р.*). Було опрацьовано й техніку *замовчування пануючого в Україні голоду*. 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У (*центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України*) ухвалило резолюцію, що не потребує пояснень: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Московії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, могла бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами».

Діти отримують харчування від Американської адміністрації допомоги під час голоду 1921–1923 рр. в Казані

Замовчування продовольчої кризи на Півдні України дало змогу використовувати хлібні ресурси *винятково для голодуючих МСФРР*. Для них вилучались навіть мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній. У Московію спрямовувалися майже всі надходження з кампанії допомоги голодуючим від таких *іноземних благодійних організацій*, як Американська адміністрація допомоги, Фонд Нансена та ін. Тільки в грудні 1921 р., коли продовольчі ре-

сурси України були значною мірою виснажені, а на Півдні зросла смертність від голоду, центральний уряд послабив податковий тягар. Завдання щодо **вивозу українського хліба** до МСФРР було зменшено з 57 до 27 млн пудів. Водночас уряд УСРР отримав дозвіл оголосити частину потерпілих від посухи губерній республіки голодуючими, але без надання їхньому населенню **пільг**, якими користувалися голодуючі **Московії**, тобто повного звільнення від податку і продовольчого забезпечення за рахунок загальнофедеративного продовольчого фонду. Республіканські органи влади могли допомагати українським голодуючим, але винятково за внутрішні кошти і за умови переважного забезпечення голодуючих МСФРР. На початку січня 1922 р. голові Раднаркому УСРР дозволили звернутися за допомогою до міжнародних організацій.

Свою поміч голодуючим запропонувала **православна церква**. Однак більшовицьке керівництво, побоюючись зростання церковного авторитету, оскільки прагнуло підмінити християнську систему цінностей системою комуністичних догм, відкинуло її. Водночас більшовики вирішили скористатися цією ситуацією, щоб **послабити вплив церкви** на населення та поповнити свої фонди. Їхній вождь В. Ленін у «суворо таємному» листі, адресованому для членів політбюро ЦК МКП(б), писав: «...Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найскаженішою і нещадною енергією і не зупиняючись перед **придушенням** якого завгодно опору... чим більшу кількість представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати...» (згідно з

Червоноармійці виносять церковні цінності з Симонового монастиря у Москві, 1923 р.

даними історика О. Платонова, впродовж 1921–1922 рр. у православної церкви було вилучено коштовностей на суму 2,5 млрд золотих рублів, але з них на допомогу голодуючим витратили лише трохи більше 1 млн руб., решту використано на «...зміцнення більшовицького режиму й фінансування світової революції»).

Підрахунки фахівців підтверджують, що у 1921–1922 рр. **хлібний дефіцит** степових губерній України становив майже 25 млн пудів. Водночас до МСФРР було **вивезено** 27 млн пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася. Крім того, з осені 1922 р., незважаючи на голод, партійно-державне керівництво Московії зробило перші спроби **експорту хліба** (з України тоді було забрано не менш як 15 млн пудів зерна). А щоб це не виглядало аморально, було оголошено, що завдяки врожаю 1922 р. голод припинився. Принцип «недоїмо, але вивеземо», котрим керувалися царські міністри, більшовики трансформували в інший: «помремо, але вивеземо». Як наслідок, голод у південних губерніях України тривав аж до середини 1923 р.

Була ще одна причина трагедії 1921–1923 рр. Посиливши руйнівну та спустошливу дію природних явищ (посухи та неврожаю) численними конфіскаціями продовольства, офіційна центральна влада фактично вперше апробувала голод як ефективний засіб **придушення антибільшовицького повстанського руху**, яким було охоплене українське село. За офіційними даними, наприкінці 1920 – на початку 1921 р. тільки у великих повстанських загонах налічува-

Керівники повстання проти більшовицького свавілля у с. Медвин на Київщині, внаслідок якого повстали селяни у 1920 р. проголосили Медвинську республіку

лося понад 100 тис. осіб. Знешкодити їх каральними акціями не вдалося. В 1921 р. в Україні було вперше запроваджено **терор голодом**. Конфіскуючи продовольчі рештки навіть у селян південних губерній, більшовики допомагали природному лихові справитись із селянським повстанським рухом, небезпідставно вважаючи, що

голод впорається з повстанцями краще, ніж каральні експедиції.

Отже, **причинами голоду 1921–1923 рр.**, який, за приблизними оцінками, коштував Україні від 1,5 до 3 млн жертв, у т. ч. 70% новонароджених дітей, були: 1) післявоєнна розруха; 2) неврожай, викликаний посухою 1921 р.; 3) політика воєнного комунізму, насаджувана більшовиками; 4) примусове вивезення українського хліба у голодуюче Поволжжя, промислові центри Московії, насамперед в Москву і Петроград, та експорт його за кордон; 5) використання московитським урядом голоду як ефективного засобу придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні.

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання **невдоволення політикою більшовиків**. Прокотилася *хвиля селянських повстань*, робітничих страйків в Україні, у Московії. Найбільш драматичним був виступ донедавна палких прихильників більшовицької партії – *моряків* Кронштадта. Вони підняли прапор повстання проти «самодержавства комісарів» за владу рад без більшовиків, проти політики уряду щодо селян та робітників. Хоча Червона армія й ЧК нещадно придушували ці повстання (*декілька тисяч захисників Кронштадта було знищено без суду й слідства*), В. Ленін та його партія були змушені **визнати провал** політики «воєнного комунізму».

НЕП

У березні 1921 р. відбувся черговий X з'їзд МКП(б), на якому В. Ленін переконав своїх однодумців у необхідності нової економічної політики (неп; *Л. Троцький звернувся до ЦК МКП(б) з подібною пропозицією в лютому 1920 р., але її було відхилено*). **Основними складовими непу** були: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денаціоналізація середніх і дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарчого розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції); дозвіл іноземних концесій (*передання на певних умовах і на певний термін права експлуатації окремих державних об'єктів*); відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; заміна продрозверстки продподатком. Неп мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції та масових виступів населення. Проте ленінська партія погоджувалася лише на **тимчасо-**

Більшість підприємств у роки непу працювала у сфері торгівлі

вий компроміс із підприємництвом, не збиралася відмовлятися від мрії створити «соціалістичну економіку». Саме тому уряд залишив за собою **контроль** за такими «командними висотами» в економіці, як важка промисловість, банки, транспорт, зовнішня торгівля.

У **сільському господарстві** неп передбачав систему заходів, серед яких найголовнішою була **заміна продрозверстки продподатком**. Розмір продподатку визначався напередодні посівної й був удвічі меншим, ніж розмір продрозверстки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволили продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися в кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У **промисловості** неп передбачав повернення дрібних і середніх підприємств їхнім власникам, проведення **децентралізації** управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися у трести. Було відмінено обов'язкову трудову повинність, створено умови для формування **ринку робочої сили**. У промисловості також дозволили використання найманої праці та оренди. Під час проведення нової економічної політики залучали іноземний капітал шляхом створення концесій і спільних підприємств.

У галузі **торгівлі** створювали умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовували яр-

Банкнота СРСР «10 червінців»

марки. У 1922–1924 рр. в обіг ввели нову грошову одиницю – **червінець**, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки загалом. Було запроваджено **єдину систему податків**, ство-

рено ощадні каси та Ощадний банк.

Політику непу неоднозначно сприйняли деякі діячі компартії України, які виступили проти заміни продрозверстки продподатком. Але, незважаючи на це, нові віяння поширилися й на українських землях.

Підсумки непу суперечливі. Завдяки йому було *відновлено господарство*, зруйноване за роки війни. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання, поживалася торгівля і товарообмін, було знято соціальну напругу.

Згідно з даними *статистики*, у 1927 р. за рівнем споживання харчових продуктів показники дореволюційної Московії було *перевершено*. Міщани, наприклад, споживали в середньому понад 41 кг м'яса, селяни – близько 23 кг. Населення було забезпечено хлібом (приблизно 180 кг зерна на людину в місті і 220 кг – у селі), крупою, молоком, рослинним маслом тощо. Найважливішим показником економічного піднесення було загальне зростання фабрично-заводської промисловості, продукція якої перевищувала план. Знижувалася собівартість продукції, збільшувалися прибутки. Держава за допомогою розгалуженої фінансової системи своєчасно збирала податки, акумулюючи дедалі більші доходи.

Проте *відставала більшість галузей важкої промисловості*, які так само, як транспорт, зв'язок, зовнішня торгівля, були під контролем держави. У державній власності також залишались усі великі підприємства. Як сурогатний позиціонувала радянський ринок його відрубність від світового господарства. Ставала очевиднішою невідповідність між ідеологією більшовиків і практикою.

Зведення Дніпровської ГЕС, яке розпочалося в 1927 р.

Створення СРСР

Поряд зі змінами в економічній сфері, більшовики змушені були враховувати український рух, що значно зміцнів за роки національно-визвольних змагань. Однак їхні **поступки українцям**, як правило, мали **декларативний характер**. Зокрема, проголошуючи на словах відданість принципу самовизначення націй та «визнання самостійності УСРР», московитське керівництво на чолі з В. Леніним насправді прагнуло міцніше прив'язати Україну до Московії. Влітку 1919 р. більшовики втягнули її у т. зв. **«воєнно-політичний союз»** радянських республік, що **передбачав** створення єдиної армії, органів безпеки, деяких інших структур. Подальшим кроком у цьому напрямі було підписання 28 грудня 1920 р. між МСФРР і УСРР **Союznego робітничо-селянського договору**. Згідно з ним Радянську Україну фактично **позбавили ознак реального суверенітету**, оскільки в союзнє (насправді – московитське) підпорядкування було передано армію і флот, управління економікою і зовнішньою торгівлею, фінанси, можливість розпоряджатися трудовими ресурсами, шляхами і навіть засобами зв'язку.

Ще більше зросла залежність України від московитського центру, коли 30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад Московії, України, Білорусі й Закавказької федерації (Азербайджан, Вірменія, Грузія) ухвалив у Москві декларацію і договір про **створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**. Єдине, чого вдалося домогтися національним республікам, – це уникнути **сталінської моделі об'єднання**, яка передбачала їхнє введення на правах автономій до складу Московитської федерації. За основу державного союзу було взято **ленінський федеративний принцип**, що формально надавав суб'єктам об'єднання однакового статусу. В. Ленін не був противником централізації, але усвідомлював, що негайне створення відверто централізованої держави за образом і подобою Московитської імперії негативно вплине на перспективи «світової соціалістичної революції». Однак, як засвідчило майбутнє, створення СРСР ґрунтувалося на **принципі імперського централізму**, який здійснювали через диктатуру правлячої компартії, розстановку вірних Московії людей на чолі республік.

Союзний договір передбачав: 1) український радянський уряд на території республіки теоретично мав юрисдикцію над сільським господарством, внутрішніми справами, правосуддям, освітою, охо-

роною здоров'я та соціальним забезпеченням; 2) із союзним урядом український уряд ділився владою в питаннях виробництва продуктів харчування, робочої сили, фінансів, народного господарства та інспекції; 3) у винятковій компетенції союзного уряду залишилися зовнішні зносини, армія, флот, зовнішня торгівля, зв'язок, транспорт.

За Конституцією СРСР 1924 р. Україна мала **формальне право** на вихід з союзу, але лише за **дозволом компартії**. Пізніше генеральний секретар ЦК ВКП(б) (*Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)*) І. Сталін визнавав: «За бажанням республіки можуть вийти з СРСР. Та в кожній із них на те й існує компартія, щоб вони цього ніколи не побажали».

Конституція СРСР
1924 р.

Легітимність договору про створення СРСР, названим В. Виниченком «мерзенною підробкою» та «братерством народів, купленим ціною духовного знеособлення», є **сумнівною**, оскільки всі рішення ухвалювала партійна верхівка, а про такі загальнодемократичні механізми, як опитування чи референдум, ніхто й не згадував. Крім того, на думку деяких дослідників, навіть згідно з радянським правом при утворенні союзної держави було допущено **значні порушення**. Так, історик Я. Дашкевич, проаналізувавши союзний договір 1922 р., дійшов таких висновків: 1) Радянський Союз як тоталітарну державу було утворено за допомогою брутальної сили, яка на початку свого виникнення навіть не дбала про

І. Сталін полюбляв видаляти соратників як на фото — ретушуваннями, так і в житті — репресіями. Наприклад, на зображенні згори, де Сталін і Кіров в оточенні однопартійців, протягом 10 років залишився лише Сталін

те, щоб своє терористичне існування і правовий нігілізм маскувати юридичними формулами; 2) Україна, приступаючи до союзного договору 1922 р. як нібито окрема соціалістична держава, вже тоді перебувала в становищі колонії, закріпленому де-юре двома роками раніше московитсько-українським союзним договором 1920 р.; 3) т. зв. «союзний договір» 1922 р. ніколи не вийшов поза стадію проєкту, який ще треба було доповнювати, обговорювати, затверджувати і вводити в дію. Як міжнародний акт він не був ратифікований і ніколи не діяв ні формально, ні фактично.

Жорстока *централізаторська тенденція*, що посилювалася в умовах тоталітарного режиму, вела до обмеження і так незначних прав республік, які об'єдналися в Радянському Союзі. Проте факт існування та визнання Української Соціалістичної Радянської Республіки з чітко окресленою територією, своєю адміністрацією, центром, апаратом, із можливістю розвивати культуру, мову, літературу створював певні умови для національно-культурного відродження українського народу.

2. Національна політика більшовиків в Україні

Надзвичайно цікавим явищем в історії України було українське відродження середини 1920-х – початку 1930-х рр. Його започатковано в період недовготривалої української державності 1917–1919 рр., який розкував творчі можливості української нації. **Динаміка процесу національного відродження** була настільки сильною, що він розвивався далі, незважаючи на значні втрати в лавах інтелігенції під час визвольних змагань і численну еміграцію творчих сил за межі Радянської України.

Причини «коренізації»

Успіхів у національно-культурному будівництві 1920-х – початку 1930-х рр. було досягнуто насамперед завдяки здійсненню політики, що увійшла в історію за назвою «коренізація». Намагаючись **розширити національну та соціальну базу** свого режиму, Москва зробила спробу залучити до управління в республіках представників немосковитських національностей. Такий жест центру зумовлений різкою *невідповідністю* між загальною кількістю предста-

вників корінної нації в тій чи іншій національній республіці до їхньої частки в партійно-державному апараті. Зокрема, УСРР навіть без Кубані була найпотужнішою національною республікою. Адже її економічний і людський **потенціал** дорівнював потенціалу всіх інших союзних республік, за винятком МСФРР, разом узятих. Однак наприкінці 1920 р. українці, становлячи близько 80% населення республіки, у КП(б)У мали лише 19%, а в квітні 1922 р. – 23,3%, частка московитів і євреїв дорівнювала відповідно 53,6% і 13,6%. Ще гіршою була **ситуація в керівних структурах** держапарату. Так, у колегіях наркоматів нараховувалося 47% московитів, 26% євреїв і 12% українців. Основна маса службовців у наркоматах складалася на 40% із євреїв, 37% – із московитів і тільки на 14% – з українців.

Христіан Раковскій

Не випадково щодо цього голова уряду УСРР Христіан Раковскій на засіданні Київської ради робітничих депутатів 13 лютого 1919 р. зробив **шовіністичну заяву**, в якій українську мову оголосив реакційною і непотрібною. «Декларування української мови в якості державної, – наголошував він, – є реакційною затією. Це шкідливо для української революції...». От же, я, мовляв, голова українського уряду, а по-українському ні слова не вмію і сам є румунським інтернаціоналістом.

Виправити таку невідповідність взявся у квітні 1923 р. XII з'їзд МКП(б). Він **проголосив політику «коренізації»** партійно-державного апарату в немосковитських республіках.

Отже, деяка лібералізація політики більшовиків у національному питанні в 1920-х рр. була викликана не сентиментальними поривами, а їхнім **намаганнями укоренитися** в національних республіках – звідси й назва політичного курсу – «коренізація». Щоб **зміцнити свій вплив у республіках**, партія змушена була розмовляти з населенням його мовою і створити власних апаратників з місцевих кадрів. «Коренізація» мала також **побічний ефект** у вигляді стрімкого розвитку пригнічених до того національних культур, які отримали, хоч і тимчасову, але унікальну за період радянського

правління можливість для цього. «Турбота» про розквіт національних республік мала зміцнити позиції більшовицької влади і серед світової громадськості.

Як зазначала французька письменниця, історикня, журналістка Г. Акерман, В. Леніну і І. Сталіну *довелося поступитися* деякими імперськими принципами, тому стало можливим коротке національне відродження у деяких республіках – формальна незалежність, акцент на національні мови, національна за формою й соціалістична за змістом культура. Але дуже швидко І. Сталін зрозумів, що це небезпечно, що можуть виникнути відцентрові сили. В 30-ті рр. до ідеї москвитів як «цементуючого» народу повернулися.

Українізація

В Україні політика «коренізації» набула форми «українізації». Вона зводилася до **ліквідації змосковщення** політичного і громадського життя (українська мова – мова публічних виступів, державного і партійного діловодства, зовнішніх виявів влади – написів, вивісок, печаток), до обов'язкового **вживання української мови** в установах, особливо в контактах із сільським населенням, переведення судочинства на українську мову, зміцнення позицій української школи, культури, науки (українська мова – мова початкової, середньої та вищої школи, театрів, кіно, концертів, інших видовищ, періодичної преси, книжок, зокрема наукових та підручників, тощо). Це мала бути ліквідація політики змосковщення та її наслідків. Для службовців, викладачів встановили термін (*переважно рік*) переходу на українську мову. Діяли державні **курси вивчення української мови** і культури з випускними іспитами.

Брошура «Українізація радянських установ (декрети, інструкції і матеріали)», 1925 р.

Чинovníк складає іспит на знання української мови, Харків, 1920-ті рр.

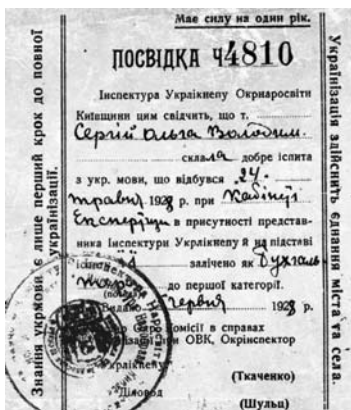
Хоча політикою українізації формально і фактично мало керувати політбюро ЦК КП(б)У, виконання всіх заходів доручили Всеукраїнській центральній комісії українізації при РНК УСРР. Практично ж українізацію переклали на плечі Наркомату освіти, який перетворився в суперміністерство, але, як згодом виявилось, його сил забракло, щоб охопити всі сторони життя, домогтися суворого виконання вказівок. **Кадровий кістяк українізації** становили т. зв. **«національні комуністи»**. Це середовище формувалося самостійницькою течією, яка існувала всередині КП(б)У за часів революції, та колишніми українськими лівими есерами і лівими соціал-демократами – боротьбистами й укапістами, що влилися у більшовицьку партію відповідно у 1920 і 1925 р. До них належали М. Скрипник, В. Блакитний, Г. Гринько, А. Хвиля, О. Шумський, П. Любченко, М. Яворський. До націонал-комуністів у ролі кадрів українізації без вагань приєдналася **українська інтелігенція**, значна частина якої брала участь у національно-визвольних змаганнях 1914–1921 рр. і тепер прагнула компенсувати свою поразку в революції активною культурницькою діяльністю. Окрему групу становили **українські реемігранти**, зокрема М. Грушевський і один із керівників другого Зимового походу (1921) Ю. Тютюнник, та **галицькі українці**, які також повірили у серйозність курсу на українізацію.

Випускники курсів українознавства при Окружній раді профспілок у Луганську, 1925–1928 рр.

Поряд із підтримкою, українізація викликала й **значний опір**, зокрема **верхівки КП(б)У**, в якій українці не досягали кількісної переваги. Майже неймовірно, але керівником ЦК КП(б)У до смерті І. Сталіна ніколи не був українець (*цю посаду в Україні до середини 1950-х рр. обіймали москвити Г. Пятаков, В. Молотов, Н. Хрущов і Л. Мельников, євреї Д. Мануїльський і Л. Кагановіч, поляки Ф. Кон і С. Корсіор, німець Е. Квірінг*). У контрукраїнізаційній політиці партійна верхівка могла розраховувати на підтримку І. Сталіна, відомого ан-

тиукраїнськими настроями. Так чи інакше, на третьому році українізації в КП(б)У було викрито «великодержавний ухил». У 1923 р. один із комуністичних лідерів Я. Яковлев (Епштейн) змушений був визнати, що в *апараті влади* в Україні панує «...склад *бюрократії* з московитів і змосковщених євреїв, які є послідовними провідниками московитського національного гніту». Зокрема, другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь навіть не намагався приховати ворожість до української мови, звичаїв, до українізації взагалі. Він обстоював так звану «*теорію боротьби двох культур*», з якої випливало, що оскільки московитська культура в Україні пов'язана з прогресивним пролетаріатом і містом, тоді як культура українська – з відсталим селянством і селом, то московитська культура рано чи пізно переможе, і обов'язок комуністів полягає в тому, щоб підтримати цей «природний процес».

Посвідка про складання іспитів на знання української мови, 1928 р.

Навіть на початку 1928 р. тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л. Кагановіч зазначав, що «...для багатьох керівників українська книжка ще являє собою щось на зразок китайської грамоти».

До противників українізації належала *московитська бюрократична верхівка*, особливо керівники підпорядкованих безпосередньо Московії могутніх трестів і синдикатів, де працювало понад 100 тис. робітників і службовців у кожному, та апарат державних установ. Як встановлення бар'єру на шляху міграції московитів

на благодатну Україну сприймало українізацію й *московитське та змосковщене міщанство і робітництво*, яке десятиріччями отруювали ідеями про його московитський месіанізм, винятковість, престижність усього московитського і непрестижність та некультурність, а також контрреволюційність українського і селянського. Одна з персонажів комедії М. Куліша «Мина Мазайло» щодо цього заявляла: «...пристойніше бути згвалтованою, ніж українізованою».

До контрукраїнізаційного походу приєдналися *Червона армія* і навіть відомі представники *московитської інтелігенції*. А. Луначарський як нарком освіти МСФРР виступив у 1926 р. проти українських шкіл на Кубані. М. Горький писав, що нема потреби перекладати московитську літературу українським «наречієм». Одеський юрист професор П. Толстой

оголосив ренегатами всіх тих, хто викладав у вишах українською. Проти українізації виступали *священники Московитської православної церкви* (МПЦ).

При такому співвідношенні сил українізація від початку була приречена на провал.

Результати національного відродження

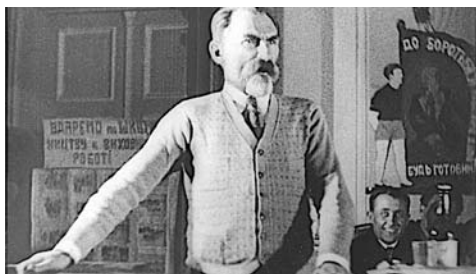
Однак за порівняно короткий час напоеглива реалізація політики українізації дала значні результати. Протягом 1923–1927 рр. кількість українців серед **службовців** державного апарату зросла з 35 до 54%. Якщо в 1922 р. українською мовою велося лише 20% усього **діловодства**, то в 1927 р. цей показник досяг 70%. Значний вплив українізація мала на розвиток **національної освіти**, що збіглося в часі з розгортанням більшовиками т. зв. «культурної революції», одним із головних напрямів якої була **ліквідація неписьменності**. Так, якщо до революції 1917 р. На сході України взагалі не було українських шкіл, то наприкінці 1920-х рр. діяло 80% шкіл, понад 60% технікумів і 30% інститутів з українською мовою навчання.

Рішуче **українізували пресу**: до 1926 р. кількість газет українською мовою збільшилася до 60%, а в 1933 р. вона становила 89%. Якщо в 1925–1926 рр. українською мовою видавали 46% **книжок**, то в 1931 р. – 77%. На українську мову перекладали **театри, радіомовлення, кіностудії**. З ініціативи одного з провідних ідеологів курсу українізації М. Скрипника, який у різний час обіймав посади наркома внутрішніх справ УСРР (1921), наркома юстиції та гене-

Афіша постановки комедії М. Куліша
«Мина Мазайло» у театрі «Березіль»,
Харків, 1930 р.

рального прокурора (1922–1927), наркома освіти України (1927–1933), заступника голови Раднаркому та голови Держплану УСРР (1933), національну мову впроваджували навіть у *школах командного складу* і в деяких червоноармійських частинах.

Микола Скрипник

Поряд з українізацією, не менш наполегливо здійснювали політику, спрямовану на **задоволення потреб національних меншин**. При Наркоматі освіти було засновано Раду національних меншин. У жовтні 1924 р. у складі України створено *Молдавську автономну республіку*. До 1931 р. завершено організацію 8 московитських, 7 німецьких, 3 грецьких, 3 болгарських, 3 єврейських і 1 польського *автономних районів*. Тоді існувало 414 московитських, 251 німецька, 148 польських, 167 єврейських, 16 молдавських (окрім автономної республіки), 34 болгарських, 30 грецьких, 10 чеських, 4 білоруські *сільради*. Діяли *національні школи*.

Логотип Державного видавництва України у 1923–1929 рр.

Могутня революційна хвиля розкувала творчі можливості нації. Ліквідація змосковщення стала не причиною, а одним із результатів культурного розвитку всього українського. **Українізація перетнула межі республіки**, охопила Кубань, Казахстан, Далекий Схід, де видавали українські газети, існувало українське радіомовлення. На *Кубані*, де проживало 3 млн українців, діяло 240 українських шкіл, педінститут, видавали книжки українською мовою.

У 1932 р. українізація безпосередньо підійшла до **ліквідації змосковщення великих міст**, де вона мала завершитися *поверненням до українства* населення, яке вживало в побуті мішану московитсько-українську мову, «суржик». І тут досягли значних успіхів, незважаючи на перешкоди бюрократичної верхівки. З 1926 по 1932 р. *пропорція українців* в індустріальному пролетаріаті збільшилася з

41 до 53%. На початку 1933 р. 88% усіх заводських *багатотиражок* в Україні друкували лише українською мовою. Навіть у Харкові, де в 1923 р. лише 38% населення *вважали себе українцями*, цей показник у 1933 р. зріс до 50%, у Запоріжжі відповідно – з 28 до 56%, у Дніпропетровську (*нині – Дніпро*) – з 16 до 48%, у Луганську – з 7 до 31%. Уперше українці становили більше половини робітництва: у 1926 р. – 55%.

Згорання українізації

Процес українізації, запроваджений більшовиками згори як тактика зближення з українським народом, зустрівся з бурхливим процесом українського національного відродження, що йшло знизу вгору. Відповідно середина – друга половина 1920-х рр. стали періодом **значних зрушень у менталітеті українства**, подоланні наслідків багатовікової політики змосковщення, розширення сфери дії української мови, нового осмислення традицій, національних цінностей. Українізація сприяла поверненню в Україну значної кількості діячів культури, які з різних причин опинилися за кордоном. Все це привело до **зростання впливу національної ідеї**, що лякало Московію.

Микола Хвильовий

Ще одним головним боєм для неї стало т. зв. «**націонал-ухильництво**». Його пов'язували насамперед з кількома іменами: письменника *Миколи Хвильового*, який своїм гаслом «Геть від Москви» закликав до подолання провінціалізму української культури, звільнення її від рабського наслідування московитських зразків, творчого засвоєння європейського досвіду; наркома освіти *Олександра Шумського*, що різко засуджував московитський шовінізм і централізм; економіста *Михайла Волобуєва*, котрий стверджував, що економічна політика

Михайло Волобуєв

Олександр Шумський

СРСР заснована на нехтуванні інтересів України і є колоніальною.

До певного часу московитське керівництво, зайняте внутрішньо-партиійною боротьбою, не могло ефективно втручатися в українські справи. Та в міру зміцнення позицій І. Сталіна, **формування адміністративно-командної системи** ситуація значно погіршувалася. Під приводом захисту загальнодержавних інтересів розпочалося **обмеження самостійності України**, набирала сили тенденція до унітаризму. Поступово розмивався закладений у Конституції 1924 р. розподіл компетенцій Союзу та республіки, суверенітет якої ставав дедалі формальнішим. Показовим фактом політики Московії щодо України стало передання в жовтні 1925 р. Виконавчим комітетом СРСР у **підпорядкування** Північно-Кавказького краю Московитської федерації двох українських округів – Шахтинського і Таганрозького з населенням 479 тис. осіб. Натомість УСРР отримала Путивльський повіт і деякі прикордонні волості з населенням 278 тис. осіб. Боязкі спроби українського керівництва перечити такому рішенню залишилися без відповіді. Поза межами України також zostалися великий масив **українських етнографічних земель** із переважаючим тоді українським населенням – Кубань (нині – Краснодарській край Московії), південні райони Курщини, Белгородщини, Воронежчини.

Аналогічні процеси відбувалися і в національно-культурній сфері. Головною загрозою для «соціалістичного ладу» оголосили місцевий націоналізм, а не московитський шовінізм, як раніше. Це стало сигналом до повсюдного **наступу на українізацію**. Апарат

Листівка, виявлена в м. Суми, 1928 р.

комісаріату освіти, головного провідника політики українізації, було повністю заміщено на обласному рівні та на 90% – на районному. **Звільнено з роботи** близько 4000 українських учителів та 210 викладачів педагогічних інститутів. З 1938 р. в українських школах стало обов'язковим **вивчення московитської мови**. Українську абетку, граматику і словник максимально наблизили до московитських; тривала прискорена уніфікація українських навчаль-

них програм і підручників із московитськими. Як «націоналістичний шкідливий елемент» із правопису *вилучили літеру «г»*, оскільки вона «...сприяла штучному відриву української мови від московитської».

Зменшувалася кількість українських шкіл, *скорочувалися* тиражі україномовної продукції, *закривалися* українські театри тощо. За даними «Енциклопедії українознавства», якщо в 1930 р. українською було видано 6 394 назви книжок, то у 1933 – 3 472, у 1936 – 3 232, у 1937 – 2 566, у 1938 – 2 159, в 1939 – 1 895 назв. Якщо в 1926 р. в українських школах навчалося 97% дітей, то в 1958 р. – тільки 21%.

Деукраїнізація вела до **посилення московитських впливів**. Зокрема, в науково-дослідних закладах частка московитів з 1929 по 1934 р. зросла з 31 до 50%, тоді як українців – зменшилася з 50 до 30%.

Проте найстрашнішим явищем став *масовий терор*, започаткований В. Ленінім відразу після перемоги більшовицького перевороту. З кінця 1920-х рр. він набув особливого розмаху і був спрямований насамперед проти української інтелігенції (*на думку історика Я. Дашкевича, українізація була широкомасштабною провокацією більшовиків, скерованою на виявлення та винищення національно свідомих українців*). Незабаром українізацію було по-топлено в крові, задушено в муках штучного Голодомору.

3. Трагедія соціалістичної модернізації

У середині 1920-х рр., просуваючись рейками непу, економіка України завдяки величезній енергії та працьовитості народу наближалася до показників довоєнного 1913 р. **Відбудова** зруйнованого в роки Першої світової війни та революції господарства *завершилася*. Проте Україна, як і раніше, була переважно аграрним краєм з низьким рівнем агрокультури. Основна частина її населення була зайнята ручною працею, в містах зростало безробіття, села залишалися перенаселеними. За роки непу економічно зміцнів значний відсоток українського **селянства**. Він *вороже ставився* до більшовицького режиму. Лідерам партії та держави таке становище видавалося загрозливим. У них міцніла ідея необхідності радикальних

змін для порятунку і поглиблення **«соціалістичних завоювань»**. Переконані в тому, що неп є вимушеним відступом, викликаним тимчасовими обставинами, **більшовики прагнули повернути суспільство назад**, до політики воєнного комунізму, в умовах якого вони почувалися впевнено.

Адже відсутність приватної власності на засоби виробництва об'єктивно робила людей більш залежними від влади.

Індустріалізація

У ВКП(б) розгорнулася широка дискусія про шляхи та методи «будівництва соціалізму» (як зазначав проф. О. Панфілов, соціалізм – це «...дивна система, складена з відвертої брехні, вишуканої брехні та дезінформації»). За суттю вона була прикриттям завзятої боротьби за особисту владу і політичне лідерство, що тривала між керівниками більшовицької партії після смерті Леніна. Наприкінці 1920-х рр. **Іосіф Сталін**, який, ставши генеральним секретарем ЦК партії, передбачливо заволодів її бюрократичним апаратом, та його прибічники перемогли. З того часу будь-яку думку, що не збігалася з їхньою, оголошували помилковою, опозиційною й антипартійною. Сталіністи стали ініціаторами **демонтажу нової економічної політики**, що, на їхню думку, вичерпала себе. Вони почали втілювати в життя ідею **«...побудови соціалізму»** в одній окремо взя-

Колективне здавання зерна споживчими товариствами в Райспоживспілку м. Немирів Вінницької округи, 1929 р.

Іосіф Сталін — генеральний секретар ЦК ВКП (б)

тій країні». Це насамперед передбачало перетворення СРСР – якнайшвидше і за будь-яку ціну – в передову індустріальну державу. Надвисокі темпи індустріалізації пояснювалися суттєвим відставанням Радянського Союзу від провідних західних держав, тезою про зростаючу зовнішню загрозу та необхідністю зміцнення обороздатності країни. Першочергову увагу було приділено розвитку підприємств військового призначення, *мілітаризації економіки*.

У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію. Проект всеосяжних корінних економічних перетворень розробили в 1928 р. Було обрано **стратегію прискореного розвитку важкої промисловості**, основними етапами якого стали *п'ятирічки*. Першу п'ятирічку (1928–1933 рр.), зі слів І. Сталіна, було виконано за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п'ятирічний план розвитку господарства недовиконали, а з окремих видів продукції, особливо легкої, харчової та хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва в довоєнний час взагалі не було досягнуто.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного й монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

На відміну від розвинених країн світу, в СРСР індустріалізацію здійснювали не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, **обмежували споживання** промислової продукції населенням. Держава ставала не тільки власником створюваних промислових об'єктів, а й споживачем їхньої продукції: переважно зброї та засобів виробництва. **Фінансові засоби** для цього черпали з

Танкетки «Т-27» під час параду у Києві
на вул. Володимирській, 1 травня 1932 р.
(фото Г. Угриновича)

зброї та засобів виробництва. **Фінансові засоби** для цього черпали з

бюджету, тобто шляхом визиску людей, який був можливим лише в тоталітарній державі.

Перший п'ятирічний план, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї неприйнятним. Він ставив у привілейоване становище московитський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні прискореним темпом мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували **паливом і металом** промисловість Московії. З 61,6 млрд руб., призначених згідно з планом першої п'ятирічки на народне господарство, Україні припало 11,3 млрд руб., тобто 18,3%, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як Московії призначали 68%, що набагато більше, ніж належало б. Із виділеної Україні суми на промисловість припало 4,2 млрд руб., з них на нове будівництво – лише 1,2 млрд руб. **Найгіршим** було те, що з 1,2 млрд руб. 78% призначили на Донецько-Криворізький район (6,5 млн населення), а отже, для задоволення потреб Московії у вугіллі й металі. На решту території України (22,5 млн осіб) припало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво.

Загальний вигляд будівництва доменної печі
Запорізького металургійного комбінату, 1931 р.

Отже, розвиток промисловості в Україні мав і надалі здійснюватись у старому напрямі, що сформувався в царські часи. І тоді, і згодом роль України зводили до **забезпечення Московії** паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін – у другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7% від загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки – 14,5%. Частка ж Московії зросла до 71%. Така ситуація змусила вченого-економіста М. Волобуєва заявити, що революція в економіці нічого не змінила – **Україна залишилася колонією Московії**. Однак голос М. Волобуєва та інших учених-економістів на захист суверенних прав України в умовах утвердження тоталітарного режиму був голосом волаючого в пустелі. Україну в 1930-ті та

наступні роки остаточно позбавили навіть залишків національної економіки.

Водночас будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на **рівень великих індустріальних країн** Європи, а її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р. У той час з'явилися такі велетенські **підприємства**, як «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпрогес», Харківський тракторний завод та ін. Упродовж 1928–1941 рр. до ладу стали приблизно 9 тис. великих промислових підприємств, тобто 600–700 щорічно. За короткий час **виріс потенціал**, який за галузевою структурою, технічним оснащенням, можливостями виробництва найважливіших видів знарядь праці опинився на рівні показників розвинених країн. Уперше було **налагоджено** масовий випуск літаків, вантажних і легкових автомобілів, тракторів, комбайнів, синтетичного каучуку, різного роду устаткування, призначеного насамперед для подальшого розгортання важкої індустрії, підвищення військової могутності СРСР. Значною мірою такий прорив відбувся завдяки **іноземним спеціалістам**, передусім американським, які надавали місцевим спеціалістам кваліфіковану допомогу.

Гусеничний трактор, виготовлений на Харківському тракторному заводі, 1930-ті рр.

Ще ніколи в історії суспільство не робило спроби здійснити грандіозні економічні перетворення за такий короткий період. Для цього необхідною була масова активність усіх, **ентузіазм** мільйонів при мінімальному матеріальному стимулюванні, гострому дефіциті товарів народного споживання, продуктів харчування, послуг. Значних обсягів набувала **примусова праця в'язнів**, передусім політичних.

Табори ГУЛАГу (укр. «ГУТАБ» – *головне управління таборів*) давно перетворилися зі **спецрезервацій** для політично неблагонадійних на величезні комбінати дармової праці, куди робочу силу постачали строго за раціонально розробленими планами й графіка-

ми. **Концтабори** було засновано за особистою вказівкою В. Леніна влітку 1918 р. У 1921-му р. в МСФРР та інших республіках функціонувало 48 концтаборів, а на початку 1950-х рр. **табірна імперія** досягла вершини розвитку, перетворившись на надзвичайно важливий елемент всієї системи радянської економіки. Якщо в 1933 р. у в'язницях і таборах перебувало 334 тис. осіб, то в 1936 р. – 1 млн 296 тис. Загалом у 1929–1953 рр. через них пройшло понад 18 млн осіб. Ще 6 млн депортували до Сибіру і Казахстану на примусове поселення, де вони також були приречені на підневільну працю.

Істотним джерелом доходів став **продаж горілки**. Спочатку І. Сталін пе-

У в'язні дроблять камінь за допомогою штирів та молотів

В'язні на будівництві Беломорканалу, за час будівництва якого загинуло понад 80 тис. людей, поч. 1930-х рр.

Черга за горілкою в центральний магазин «Держспирту» в Ленінграді, жовтень 1925 р.

реконував, що алкоголь, за допомогою якого царська Московія отримувала півмільярдний дохід, у радянській Московії не матиме розповсюдження. Трохи пізніше він змінив свої погляди: наївно, мовляв, думати, ніби соціалізм можна побудувати в білих рукавичках. А у вересні 1930 р. вимагав: «Потрібно, здається, збільшити (скільки

можливо) виробництво горілки. Потрібно *відкинути помилковий сором* і прямо, відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки...». І це було зроблено.

Щоб збудити ентузіазм, використовували різноманітні методи. Головним із них було **впровадження масового змагання**. За виконання плану почали змагатися окремі бригади, заводи, міста і навіть республіки СРСР. Це значною мірою підвищувало продуктивність праці. Багато трудівників заслужено пишалися своїми здобутками. Проте невдовзі економічна ефективність змагання почала спадати. Різко знизилися й темпи розвитку індустрії – з 23,7% у 1928–1929 рр. до 5% у 1933 р. Зростали тільки «паперові» показники.

Одним із виявів масового змагання став **стахановський рух**. Його ініціатором був вибійник кадіївської шахти на Луганщині О. Стаханов, який уночі на 31 серпня 1935 р. за зміну виробив понад 14 норм. Проте для цього рекордсменові створили відповідні умови: дали найкращу вугільну лаву, призначили помічників для допоміжних робіт тощо. Невдовзі стахановський рух став масовим, оскільки влада насаджувала його повсюдно. Зокрема, в Україні відомими «стахановцями» були залізничник П. Кривоніс, трактористка П. Ангеліна, сталевар М. Мазай, ініціаторка руху «п'ятисотниць» (змагання за вирощування 500 ц цукрового буряка з га) М. Демченко та ін.

Олексій Стаханов з помічником

У листопаді-грудні 1932 р. радянське керівництво ухвалило кілька рішень, які мали знизити плинність робочої сили та закріпити робітників на підприємствах, а також домогтися там твердої **виробничої дисципліни**, «розвантажити» міста від «зайвих», на думку влади, елементів і скоротити кількість осіб, які мали право на **продовольчі картки**. Постанова РНК СРСР від 15 листопада передбачала за прогул на виробництві негайне звільнення, виселення порушників із місця проживання і позбавлення продовольчих карток. Постанова від 4 грудня надавала підприємствам право самостійно

вирішувати, кого слід позбавити карток, а також мала на меті виявити «мертві душі», обманом внесені до списків домових комітетів на продовольчі картки. В умовах Голодомору цей метод став надзвичайно «дієвим».

Колективізація сільського господарства

Одним з основних джерел **фінансування індустріалізації** промисловості мало бути село. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити велике виробництво, тобто **колективізувати сільське господарство**. Така форма забезпечувала контроль з боку ВКП(б) над селянством, ставала важливою складовою формування тоталітарної системи.

Перехід до колективізації підштовхнула **криза хлібозаготівель 1927–1928 рр.** За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялося продавати його державі за нижчими цінами. У січні 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про **примусове вилучення** в селянства зернових надлишків і необхідність форсованої колективізації сільського господарства.

Сільські активісти дістають з ями
заховане селянами зерно
(с. Богданівка на Дніпропетровщині)

Суцільну колективізацію почали здійснювати в 1929 р., названому «роком великого перелому». Було визнано, що Україна має все необхідне, щоб випередити в цьому процесі інші республіки. Комісія, очолювана наркомом землеробства СРСР Я. Яковлевим (Епштейном), встановила **терміни** суцільної колективізації в основних зернових районах. Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» Україну приділено до групи районів, де **створення великих колективних господарств** на основі селянських дворів мали завершити восени 1931-го або навесні 1932 р.

Партійно-державний апарат України ініціював прискорення темпів реалізації плану, запропонувавши **гасло «шалених темпів колективізації»**. 24 лютого 1930 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У

Один з організаторів Голодомору –
секретар ЦК КП(б)У
Станіслав Косіор,
Москва, 26 червня 1930 р.

С. Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій визначив завдання: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930 р.». Таким чином, українські партійні вожді *скоротили терміни колективізації* на 1–1,5 року.

Початок колективізації засвідчив, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності й передавати її в колгоспи. Адже *усуспільнювали* не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Досягти цього вдавалося лише шляхом *грубого насильства*. Селян, що не вступали до колгоспу, прирівнювали до ворогів радянської влади і злочинців. Адміністрація млинів відмовлялася молоти їм зерно, їхніх дітей виганяли зі шкіл, лікарі не приймали їх як пацієнтів тощо.

Особливо активним був **наступ проти заможних селян** – т. зв. «куркулів», до яких зараховували не лише тих, хто використовував найману працю, а й селян-одноосібників, які застосовували в своєму господарстві мотор або просто мали хату, покриту бляхою. Спочатку цей наступ здійснювали шляхом *адміністративного тиску* – встановлювали високий податок, забороняли оренду землі тощо. З грудня 1929 р. влада перейшла до політики відкритого *терору*: селян, які активно протистояли колективізації, розстрілювали або ув'язнювали, заможніших – виселяли у віддалені райони СРСР, багатьох змусили покинути свої повіти. Під «розкуркулення» потрапляли не лише

Розкуркулена родина покидає дімівку
(с. Удачне Гришинського р-ну на Донеччині,
поч. 1930-х рр.) (фото М. Железняка)

забезпечені господарі, а й ті, що не хотіли вступати до колгоспів. Кампанія «ліквідації куркульства як класу» стала формою *репресій щодо всього селянства*, оскільки була покликана терором щодо однієї його частини – «куркулів» залякати всіх інших, змусивши їх подати заяви до колгоспу. Якщо в 1929 р. офіційно визначена кількість куркульських господарств в Україні становила 71,5 тис., то до 1932 р. тут було ліквідовано 200 тис. господарств – разом із членами сімей це становило майже 1,5 млн осіб. Близько 850 тис. з них як «*спецпоселенців*» чи, радше, кріпаків, заслали на Північ і до Сибіру, де вони масово вмирали або жили і працювали в нелюдських умовах. Значною мірою на кістках українців розбудовували Кузбас, Караганду, Печору, Колиму.

Зібране на мітинг коопероване селянство демонструє підтримку політики «розкуркулення» (постановче фото)

Головна мета «ліквідації куркульства як класу» – знищення того сільського прошарку, який здатен був організувати опір «суцільній колективізації». Проте це не допомогло. *Селяни* відмовлялися йти до колгоспів, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. В 1928–1932 рр. в Україні винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття. У багатьох випадках доходило до відкритих селянських протестів, які нерідко переростали у **збройні повстання**, що охоплювали райони. Загалом, за підрахунками дослідників, упродовж 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участі 1,2 млн селян. На їхнє *придушення* було кинуте регулярні війська, в т. ч. бронетанкові підрозділи, артилерію, а подекуди навіть авіацію.

Події набули загрозливих масштабів. На початку березня 1930 р. газета «Правда» опублікувала статтю І. Сталіна «За-

Головна мета «ліквідації куркульства як класу» – знищення того сільського прошарку, який здатен був організувати опір «суцільній колективізації». Проте це не допомогло. *Селяни* відмовлялися йти до колгоспів, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. В 1928–1932 рр. в Україні винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття. У багатьох випадках доходило до відкритих селянських протестів, які нерідко переростали у **збройні повстання**, що охоплювали райони. Загалом, за підрахунками дослідників, упродовж 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участі 1,2 млн селян. На їхнє *придушення* було кинуте регулярні війська, в т. ч. бронетанкові підрозділи, артилерію, а подекуди навіть авіацію.

Повстанська «зброя»
в розгромленій сільраді
с. Студена Піщанського р-ну
на Вінничині, березень 1930 р.

паморочення від успіхів», якою було за-суджено «перегини» у колгоспному будів-ництві. Головну відповідальність за «ви-кривлення партлінії» І. Сталін лицемірно переклав на місцеве керівництво, вина кот-рого полягала лише в тому, що воно ревно виконувало партійні вказівки. Почався **ма-совий вихід селян із колгоспів**, насамперед в Україні, де їхня кількість становила понад 50%. Однак такий перебіг подій не міг влаштувати більшовицьке керівництво, то-му у вересні 1930 р. відновився **наступ на селян-одноосібників**. Як наслідок, до кін-ця 1932 р. в УСРР було колективізовано майже 70% селянських господарств, що во-лоділи 80% посівної площі.

Селян, як за часів кріпосного права, прикріпили до місць їх-нього проживання **паспортною системою**, запровадженою в 1932 р. Їм паспортів не видавали й без дозволу влади вони не мали права залишати колгоспи. Залякавши репресивними заходами, їх перетворили на людей «другого сорту». Всі ці дії партій-но-державних органів були спрямовані на те, щоб зробити селянство **основним дже-релом фінансування** нереальних, форсо-ваних темпів індустріалізації. Адже для закупівлі за кордоном промислового устат-кування потрібна була валюта. Отримати її можна було тільки експортуючи сиро-вину, насамперед зерно, ціни на яке на міжнародному ринку різко знизились. Про-те керівництво СРСР не бажало врахову-вати **зовнішньоторговельну кон'юнктуру** і відповідно уповільнювати темпи інду-стріалізації. Експорт зерна, незважаючи на зниження цін, продовжу-вався. Так, якщо у 1930 р. збір зерна в країні становив 835 млн ц, з яких 48,4 млн було **експортовано**, то в 1931 р. його заготовили значно менше – 695 млн ц, а на зовнішній ринок вивезли

Паспорт громадянина СРСР,
1930-ті рр.

51,8 млн ц. У багатьох колгоспах було забрано все зерно разом із насіннєвим фондом. У деяких районах України селяни голодували. Окремі колгоспи навіть розпались.

Навесні 1932 р. **селяни**, істотно ослаблені напівголодною зимою, не зуміли успішно провести весняну сівбу. Врожай зернових був невисоким, але не набагато нижчим, ніж середні врожаї багатьох попередніх років. Проте таке становище не влаштовувало кремлівське керівництво, яке прагнуло збільшення експорту зернових. Вважаючи, що причини низької врожайності полягають у небажанні селян без вагань підтримувати утопічну ідею «побудови соціалізму в країні», воно вирішило їм *помститися*.

**Голодомор
1932–1933 рр.**

Найжорстокішим злочином комуністичного режиму проти українського народу був Голодомор 1932–1933 рр. Ця спланована проти українського селянства акція мала **ліквідувати основу української нації** та національного відродження, зруйнувати незалежні господарства, унеможливити протистояння радянській владі. **«Голод запланувала Московія** для знищення українського селянства як національного бастіону. Українських селян знищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями», – писав американський професор Р. Конквест.

Аналіз тодішніх подій свідчить, що в українському селі були всі елементи **політики геноциду**. Такого висновку дійшли й члени Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні (до її складу входили провідні юристи світу), яка працювала в 1988–1990 рр.

Ще раніше, у 1953 р., автор правового терміна «геноцид» Р. Лемкін під час виступу в нью-йоркському Мангетен-центрі (США) з доповіддю «Радянський геноцид в Україні» назвав Голодомор «...класичним прикладом радянського геноциду»: «Це не просто масове вбивство. Це – геноцид, винищення не лише окремих осіб, а й культури і нації».

Фрагмент обкладинки
книжки М. Вербицького
«Найбільший злочин Кремля:
створений совєтською Москвою
штучний голод в Україні
1932–1933 років».
Лондон, 1952 р.

Механізм нищення української нації тоталітарним комуністичним режимом Р. Лемкін описав так: «Перший удар спрямований на інтелігенцію – мозок нації, щоб паралізувати решту організму. Поряд з атакою на інтелігенцію, йшов наступ на церкву, священників і церковну ієрархію – «душу» України. Третє вістря радянської атаки було спрямоване проти фермерів – великої маси незалежних селян, зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку вживали проти них, є, мабуть, найстрашнішою з усіх – виморювання голодом. Четвертим кроком у тому процесі стала фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі. Таким чином була б знищена етнічна єдність та перемішані нації».

За станом на **липень 2024 р. Голодомор офіційно визнали геноцидом** українського народу **36 країн** світу (в хронологічному порядку): Естонія, Австралія, Канада, Угорщина, Ватикан, Грузія, Литва, Польща, Україна, Еквадор, Колумбія, Парагвай, Перу, Латвія, Мексика, Португалія, США, Чехія, Бразилія, Ірландія, Молдова, Румунія, Німеччина, Болгарія, Бельгія, Ісландія, Франція, Словенія, Великобританія, Люксембург, Словаччина, Хорватія, Італія, Вельс, Фінляндія, Іспанія.

На міжнародному та релігійному рівнях Голодомор геноцидом визнали Європейський парламент, Парламентська асамблея Ради Європи, Балтійська асамблея – міжнародна організація, до якої входять Естонія, Латвія та Литва, Католицька церква, Константинопольська православна церква, а також 4 українські церкви: Українська греко-католицька церква, Українська православна церква (Київського патріархату), Українська автокефальна православна церква, Українська православна церква (Московського патріархату). Папа Римський Франциск назвав Голодомор «жахливим геноцидом» і порівняв його з теперішньою війною Московії проти України.

Обкладинка книжки
М. Лазаровича
«І було пекло на землі...».
Тернопіль, 2008 р.

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. на Михайлівській площі в Києві

Документи, в яких **вшановується пам'ять жертв Голодомору**, ухвалили ООН, ЮНЕСКО (*Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури*), Європейський Союз, Парламентська асамблея Ради Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, а також законодавчі органи таких держав, як Андорра, Аргентина, Великобританія, Іспанія, Італія, Словаччина, Чилі. Свою шану пам'яті жертв Голодомору висловили Папа Римський Іван Павло II та Папа Римський Бенедикт XVI. Низка парламентів світу готують таке визнання.

Лише через сімдесят років після української національної трагедії свій громадянський обов'язок перед пам'яттю мільйонів людей виконала Верховна Рада України: 14 травня 2003 р. вона своєю **постановою** визнала Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, а 28 листопада 2006 р. прийняла **Закон України** «Про визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні актом геноциду проти українського народу».

Враховуючи, що Радянський Союз був свого роду імперією з успадкованою московитською традицією, не визнала Голодомор геноцидом **Московія**. Крім того, окупувавши в 2022 р. м. Маріуполь, московити демонтували там меморіал жертвам Голодомору, встановлений у 2004 р. у центрі міста.

Безпосередньою причиною однієї з найбільших світових трагедій – Голодомору 1932–1933 рр. була **цілеспрямована злочинна політика більшовицького керівництва**. Адже І. Сталін визнавав, що загальний урожай

Головні організатори Голодомору 1932–1933 рр. в Україні (зліва направо): В. Молотов, Л. Кагановіч, І. Сталін

зерна в 1932 р. перевищував урожай 1931 р. Інакше кажучи, *харчів не бракувало*. В 1933 р. за кордон було вивезено 18 млн ц зерна, яким можна було прогодувати близько 7 млн осіб. Ще 18,2 млн ц становив т. зв. «недоторканий запас». Проте *держава цілеспрямовано конфісковувала* більшу їхню частину, в т. ч. зерно, яке призначалося для насіннєвого, страхового і фуражного фондів, ігноруючи заклики й попередження українських представників на місцях. Це *прирєкло мільйони людей на смерть* від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний. Спроби протидіяти насильству були жорстко придушені. Вище партійно-державне керівництво Української СРР, зокрема генсек КП(б)У С. Косіор, голова ВУЦВК (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету – найвищого законодавчого, розпорядчого, виконавчого і контролюючого органу державної влади УСРР у період між Всеукраїнськими з'їздами рад, на яких вибирали членів ВУЦВК. Діяв упродовж 1917–1938 рр. У 1917 р. називався Центральним виконавчим комітетом рад України; в 1919 – Всеукраїнським ЦВК Рад; із травня 1920 до 1935 р. – ВУЦВК; у 1935–1938 рр. – ЦВК УРСР) Г. Петровський, голова Раднаркому України В. Чубар, не знайшло в собі політичної волі та особистої мужності протистояти диктату І. Сталіна, фактично ставши слухняним знаряддям у його руках.

Голод, що поширювався протягом 1932 р., набув найстрахтіливішої сили на початку 1933 р. За підрахунками дослідників, в Україні щодня помирало голодною смертю 25 тис. осіб, щогодини – 1 тис., щохвилини – 17... *Середня тривалість життя українців* у 1933 р. у чоловіків становила 7,3 року, а в жінок – 10,9 року. Навіть у часи палеоліту цей показник був значно вищим – 20–23 роки.

Залишившись без хліба, селяни їли мишей, шурів та горобців, кісткову муку і кору дерев. Були численні *випадки канібалізму* (лише офіційно за фактом канібалізму 1933 р. в Україні зарєстровано 2 тис. кримінальних справ). Конфіскації збіжжя продовжувалися, незважаючи, що з голоду вимирали села. За вказівкою московитсь-

Смерть серед колосків

ких емісарів В. Молотова, Л. Кагановіча, П. Постишева, які керували хлібозаготівлею в Україні, коли хліба не було, **забирали всі запаси їжі**: сухарі, картоплю, сало, соління. Траплялися випадки, коли вилучали навіть шкіряні речі, щоб їх не варили та не їли. Купи зерна й картоплі, зібрані на залізничних станціях для вивезення в Московію, нерідко гнили просто неба. Але охорона не підпускала до них селян.

7 серпня 1932 р. Всемосковитський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) і Рада народних комісарів (РНК) СРСР ухвалили постанову **«Про охорону соціалістичної власності»**, за якою за крадіжку колгоспного майна було запроваджено «вищу міру соціалістичного захисту» – розстріл з конфіскацією всього майна або позбавлення волі на термін не менше 10 років. Як крадіжку кваліфікували навіть спробу принести додому з колгоспного поля жменю зерна, щоб нагодувати голодних дітей. Сучасники називали цей юридичний акт **«законом про п'ять колосків»**.

Вивіз померлих від голоду

Намагаючись врятуватися, тисячі селян, незважаючи на те, що **шляхи, які вели до міста, були блоковані**, все ж пробивалися туди в надії купити хліба. Однак продавати хліб сільським жителям було заборонено. Не знайшовши порятунку в місті, **селяни вмирали** там на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві, інших містах померлих від голоду кожного ранку збирали і вивозили до братських могил.

Щоб **позбавити селян можливості** дістати щось для прохарчування, їм не дозволяли також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати в Московію. На кордоні з нею, як і з Білоруссю, Румунією та Польщею, були розташовані **загороджувальні заони**, які розстрілювали втікачів з України.

Трагічною була **доля селянських дітей**, котрим випало відчувати на собі пекло Голодомору. «Була весна 1933 р., – згадував один

із очевидців, – білим цвітом цвіли вишні, яблуні, були погожі весняні теплі дні, але сільські діти не бігали, не гралися, а сиділи попід тинами з попухлими ногами, складеними в калачик. У той час у кожному класі сільської школи висів лозунг: «Спасибі товаришу Сталіну за щасливе дитинство!».

Траплялися випадки, коли діти помирали на шкільних уроках. «Із наближенням весни до школи приходило все менше і менше дітей, – згадував мешканець Поділля К. Терещенко. – Під час переклички почали частіше чути голоси: «Помер!..». Із 30 учнів у групі в кінці травня залишилося 10–12 дітей. На парті попереду мене сиділа Марійка. На уроці української мови вона нараз стрепенулася, видушила із грудей незрозумілий звук, схилилася на парту і померла. Учителька Параска Григорівна заплакала, схопилася за голову і вибігла з класу».

Рятуючи дітей від голодної смерті, окремі батьки будь-якою ціною **везли їх до міста** і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. «Хто не мав іншого рятунку, – згадувала тернополянка Р. Дзюбіна (Ошкало), яка під час Голодомору проживала у с. Соснова Переяслав-Хмельницького р-ну теперішньої Київської обл., – виходили до поїзда і під час руху закидали своїх дітей до **вантажних вагонів**, сподіваючись на те, що їх десь хтось зніме і таким чином дитина виживе». Лише у Вінниці, згідно з офіційними даними, міліція підбрала за перші дні травня 1933 р. 20 підкинутих немовлят. За той самий час в інших дев'яти населених пунктах знайдено ще 304. А скільки їх було загалом по Україні?!

Тисячі дітей-сиріт, як свідчать документи, бродили поодинокі та групами селами, де-хто помирав на дорозі, інші добиралися до міст, залізничних станцій, просили милостиню, здійснювали дрібні крадіжки. Наприкінці червня 1933 р. на станції Козятин Вінницької обл.

Діти Голодомору (худож. Н. Марченко)

міліція затримала 307, а в липні – 1340 голодних безпритульних дітей. Таке саме становище склалося у Жмеринці, Вапнярці на Вінничині, інших великих і малих залізничних станціях. Чимало з цих

Українські делегати на Віденській конференції у грудні 1933 р. з питань голоду.

Сидить зліва Мілена Рудницька, котра домоглася, щоб справу Голодомору в Україні винесли на розгляд Ліги Націй та Міжнародного Червоного Хреста

Проте на протилежному березі радянські прикордонники стріляли в українців, які намагалися підхопити ті плоті.

Загалом, за різними даними, у 1932–1933 рр. в Україні **загинувло від 3,9–5 млн до 10 млн осіб**. Особливо болісно це вплинуло на **дітей**: у багатьох селах після голоду закривали школи – їх більше нікому було відвідувати. Цим самим підривалася **етнічна основа** становлення української нації – село, знищувався той прошарок, від якого залежали процвітання суспільства, здатність його до розвитку.

Трагедію українського села І. Сталін та його оточення сприймали як чергову **перемогу комуністичної ідеї**. Так, один із соратників «вождя народів» Мендель Хатаєвич, обраний наприкінці 1932 р. членом політбюро, другим секретарем ЦК КП(б)У, з

дітей помирало. Зокрема, на початку червня 1933 р. на станції Козятин знайдено 15 померлих дітей. «Як установлено лікарем, – відзначено в акті, – їх смерть наступила від голоду».

Допомогу голодуючим намагалися надати західні українці. Зокрема, вони пускали плоті з харчами Збручем і Бугом. Польські прикордонники, знаючи про Голодомор, дивилися на це крізь пальці.

Жертви голоду на вулицях Харкова – столиці УСРР (фото А. Вінербергера, 1933 р.)

гордістю заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це **боротьба на смерть**. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну».

Голодомор став найбільшою трагедією за всю історію українського народу. За масштабом, жорстокістю, цинізмом і організованістю з боку влади та своїми наслідками для майбутніх поколінь він не має аналогів в історії людства. Демографічна катастрофа посяла в душах мільйонів людей фізіологічне **почуття страху**, незворотно вплинула на генофонд нації. (Згідно з Указом Президента України, починаючи з 1998 р., у четверту суботу листопада у нашій державі щорічно відзначають День пам'яті жертв голодоморів).

Масові репресії

Мордуючи селянство Голодомором, комуністичний режим ні на мить не забував про інтелігенцію, яка очолювала процеси українізації, стимулювала національну самосвідомість українського народу, а відповідно й прагнення реального суверенітету. Цілеспрямована **боротьба проти української національної інтелігенції**, насамперед тієї частини, яка брала активну участь у національно-визвольних змаганнях 1914–1921 рр. та українізації, видатних діячів науки й культури, розпочалася наприкінці 1920-х рр. Її першими наслідками були викриття згадуваного «національного ухилу» в КП(б)У, розгром міфічних «Українського національного центру», «Польської організації військової», «Блоку українських націоналістичних партій», «Всеукраїнського боротьбистського центру», «Троцькістсько-націоналістичного блоку» та ін. Застосовуючи **фізичний і психологічний терор**, політична поліція – ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління (в Україні – ДПУ); раніше – ЧК), а згодом Головне управління державної безпеки НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ) – змушувала свої жертви визнавати членство у цих сфабрикованих «таємних антирадянських організаціях» на показових судових процесах.

19 квітня 1930 р. особливий склад Верховного суду УСРР ухвалив вирок у справі **Спілки визволення України** (СВУ), трактованої як контрреволюційна організація. Із загальної кількості заарештованих для проведення показового процесу над «ворогами

Судовий процес у сфабрикованій справі
т. зв. «Спілки визволення України»,
затятий для дискредитації провідних діячів
української культури, в залі суду. Харків, 1930 р.

дей, яким інкримінували членство в юнацькій організації СВУ – **Спілці української молоді (СУМ)**. Згідно з документами звинувачення, СВУ–СУМ мали організації в усіх головних містах України і визначали мету за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства І. Сталіна та його соратників відокремити Україну від СРСР й утворити Українську самостійну державу. Незважаючи на те, що конкретної **вини не було встановлено**, підсудні одержали від 2 до 10 років ув'язнення, а згодом були фізично знищені. Всього під час процесу і після нього за звинуваченнями в причетності до Спілки визволення України **репресували** близько 30 тис. осіб, переважно представників інтелігенції та студентства. Один зі слідчих у справі СВУ Соломон Брук заявив: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо!».

Після процесу Спілки визволення України погром української інтелігенції продовжився. У зв'язках із СВУ звинуватили ієрар-

народу» виділили 45 знакових постатей – **провідних учених, письменників, діячів культури**: академіків Сергія Єфремова та Михайла Слабченка, науковців Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, церковного діяча Володимира Чехівського, письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську та ін. Разом із ними до судової відповідальності притягли молодих лю-

Студент Київського інституту народної освіти Микола Павлушков (племінник С. Єфремова), призначений владою на роль засновника і керівника «Спілки української молоді»

хів **Української автокефальної православної церкви** (УАПЦ). Як наслідок, у січні 1930 р. УАПЦ змушена була **саморозпуститися**, а митрополита М. Борецького, десятки єпископів та сотні священників незабаром заслали до таборів.

Наступного року значну частину інтелігенції на чолі з М. Грушевським було звинувачено у належності до іншої «ворожої організації» – «**Українського національного центру**». Жертвами брехливих звинувачень стали 50 осіб, яких засудили на строк від трьох до шести років. (У 1934–1941 рр. 33-х із них знову засудили за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». 21 особу розстріляли, 12 отримали нові терміни. Більшість із них померли в таборах). **М. Грушевського** як керівника «бойової націонал-фашистської організації» та «теоретика буржуазного націоналізму» вислали до

Предстоятель УАПЦ
Василь (Липківський)
у митрополичому вбранні

Академік Михайло Грушевський

Московії, де він 24 листопада 1934 р. помер за загадкових обставин після чотирьохразового «оперативного втручання» із видалення карбункула в міській лікарні м. Кисловодськ. Почалися гоніння проти **Всеукраїнської академії наук**: було введено цензуру на її видання, закривали найдіяльніші секції, виганяли й піддавали репресіям т. зв. «буржуазних націоналістів».

З особливою силою **нова хвиля репресій** охопила українське суспільство після того, як у січні 1933 р. І. Сталін призначив своїм особистим представником в Україні **Павла Постишєва**. Разом із ним прийшов новий голова ДПУ В. Балицький і тисячі московитських функціонерів. П. Постишеву було доручено завершити коле-

ктивізацію без огляду на ціну, провести чистку в компартії та припинити українізацію. У міру того, як набирало обертів правління терору нового сталінського опричника в Україні, **страчували чи висилали в табори** тисячі представників нової української інтелігенції, що з'явилася у 1920-ті рр. За даними О. Субтельного, з 240 українських письменників тоді зникло 200; із 85 вчених-мовознавців ліквідували 62. Декілька сотень **українських кобзарів**, які зібралися на свій з'їзд, заарештували й розстріляли. Ці люди, як правило, похилого віку, незрячі, каліки, були для комуністичного режиму небезпечними, бо оспівували традиції визвольної боротьби українського народу*. Оголошували шпигунами й заарештовували філософів, художників, редакторів. Деякі діячі, не бажаючи зректися своїх поглядів, **накладали на себе руки**, як це зробили М. Скрипник та М. Хвильовий. Загалом, за даними дослідників, у Радянській Україні в 1930-х рр. було ліквідовано майже 80% творчої інтелігенції, що дає підстави назвати цей період **«розстріляним Відродженням»**.

Промовистим прикладом, який характеризує тодішній страшний час, є історія, що трапилася з відомим артистом А. Бучмою. Її оприлюднив журналіст В. Жежера: **«Амвросій Бучма** був перший артист знаменитого харківського театру **«Березінь»**, створеного Л. Курбасом. 1934 р. Курбаса заарештували, театр розгромили. В один із тих днів син Бучми, Ігор, прийшов додому і, не сподіваючись, що хтось є в квартирі, відчинив двері своїм ключем. І побачив таку картину: на підлозі сидить Бучма, перед ним глибока миска з горілкою, куди він накришив хліба, і тим хлібом годує собаку, бульдога Джека. Джек п'яний, Бучма п'яний, і обидва плачуть. Вочевидь, бесіда у них була довга й печальна. А про

Політичні в'язні радянського режиму прибувають до табору на Соловках, 1920-ті рр.

театр розгромили. В один із тих днів син Бучми, Ігор, прийшов додому і, не сподіваючись, що хтось є в квартирі, відчинив двері своїм ключем. І побачив таку картину: на підлозі сидить Бучма, перед ним глибока миска з горілкою, куди він накришив хліба, і тим хлібом годує собаку, бульдога Джека. Джек п'яний, Бучма п'яний, і обидва плачуть. Вочевидь, бесіда у них була довга й печальна. А про

* Черемський К. Повернення традиції. З історії нищення кобзарства / Центр Леся Курбаса. Харків : [б. в.], 1999. 287 с.

що – не знає ніхто. Така епоха: ти все розумієш, але тобі немає з ким випити, бо завтра спитають, про що говорили.

Він чекав арешту, у передпокої мав на цей випадок валізку з білизною й цигарками. Ця валізка – ще один німий жест».

Репресії проти української інтелігенції нерідко підтримували українські націонал-комуністи, але незабаром прийшла черга і до них. У 1932 р. ЦК ВКП(б) звинуватив КП(б)У в толерантності до українського «націоналістичного ухильництва». Внаслідок боротьби проти націоналізму чисельність *республіканської парторганізації* за кілька років переполовинили. До жовтня 1933 р. із посад було усунено 80% секретарів парторганізацій і 75% чиновників у місцевих радах. На листопадовому (1933) пленумі ЦК КП(б)У П. Постишев дав зрозуміти, що виключення з партії та звільнення з роботи тягне за собою арешт і розстріл, у крашому разі – вислання й ув'язнення в таборах. На зміну десяткам тисяч репресованих українських керівників прибували *кадри з Московії* та інших радянських республік.

Якщо репресії кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр. були насамперед спрямовані проти українців, то **терор 1937–1938 рр.**

охопив весь Радянський Союз і мав на меті змести всіх реальних та уявних ворогів комуністичного режиму. У той час репресіям піддавали не лише керівних осіб, а й робітників, колгоспників, інтелігенцію, військовослужбовців і навіть дітей «ворогів народу». Суспільство дедалі глибше занурювалося у *прямовину страху*, розпачу, деградувало морально. За осо-

Тренування учасників спецгруп НКВС і виконавців розстрілів «ворогів народу»

бистою вказівкою І. Сталіна від імені ЦК ВКП(б) заарештованих піддавали тортурам. Так, у підмосковній тюрмі «Сухановка» існувало не менше 52 видів *катування*. Крім страхітливих і витончених побоїв, були і такі методи мордування, як підтруювання газом, занурювання ліктів у окіп, виколювання одного ока, тригодинне сидіння куприком на кутку стільця тощо. На очах в'язнів на кри-

жаний стовп перетворили одного зі священників за те, що відслужив у бараці Всенощну перед Різдвом 1938 р. Існував і своєрідний електричний стілець. Не витримуючи нелюдських мук, *жертви давали свідчення* і на себе, і на своїх знайомих, і навіть на рідних. Так забезпечували нову хвилю арештів. Дослідники засвідчують, що карателі були настільки перевантажені «роботою», що в 1937 р. – тобто задовго до нацистів – вони для виконання вироків стали використовувати «конвеєрне» вбивство за допомогою *газових камер*.

Репресії в СРСР, як і все інше, здійснювали планово. Так, НКВС України отримав із Москви наказ додатково репресувати у 1937 р. 28 000 осіб. Але плани було прийнято перевиконувати. Нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський тричі звертався в Москву з проханням збільшити ліміти на репресії. Як наслідок, «червонозоряна столиця» прислала в Україну нові плани: розстріляти – 26 150 осіб, відправити у концтабори – 37 800, разом – 63 950 осіб, або майже в 2,5 рази більше, ніж було передбачено. Загалом, за неповними даними, в 1937 р. у республіці органи державної безпеки заарештували 160 тис. осіб.

Нерідко *масові страти в'язнів* приурочували до певних більшовицьких дат. Так, 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 р. на виконання постанови політбюро ВКП(б) напередодні 20-річчя Жовтневого перевороту капітан НКВС М. Матвєєв в урочищі Сандармох на півдні Карелії (Московія) власноручно виконав смертні вирoki

3 листопада 1937 р. саме в такий спосіб (однією кулею з метою економії) розстріляно Леся Курбаса і Миколу Куліша (ілюстр. Ю. Журавля, 2016 р.)

1111 в'язням Соловецького табору особливого призначення. Серед них були близько 300 вихідців з України: історик М. Яворський, професор філології, поет-неокласик М. Зеров, режисер Л. Курбас, драматург М. Куліш, міністр освіти УНР А. Крушельницький із двома синами, письменники М. Ірчан, О. Слісаренко, В. Поліщук, П. Филипович, Г. Епик, В. Підмогильний.

Під час терору 1937–1938 рр. Україна знову зазнала дошкульніших ударів, ніж інші республіки. Вчений-радянознавець А. Авторханов, аналізуючи у книзі «Імперія Кремля» **національний склад жертв** «великого терору» 1930-х рр., зазначав: «Саме серед української партійної і безпартійної інтелігенції жертв терору було в декілька разів більше, ніж у центральних областях Московії». Навіть Л. Троцький, котрий свого часу не приховував негативного ставлення до українського народу, визнавав, що «...ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як в Україні, у боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи й незалежності». Таке відверто **вороже ставлення московитського керівництва до України** пояснювалося, як зазначав П. Постишев, тим, що вона потребувала масовіших «чисток», оскільки постійно породжувала більше ворогів, аніж де-інде. Як наслідок, у той час було знищено майже всіх членів ЦК КП(б)У та українського уряду, сотні тисяч українців. НКВС планував ліквідувати верстви населення, зокрема священників, колишніх учасників антибільшовицької боротьби, тих, хто був за кордоном чи мав там родичів, іммігрантів з Галичини тощо.

Загалом, за даними голови Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР А. Шелепіна, з січня 1935 р. по червень 1941 р. **в СРСР репресували** 19 840 000 осіб, із них упродовж першого після арешту року ліквідовано або померли від тортур 7 млн. За підрахунками М. Максудова, колишнього радянського демографа, котрий виїхав на Захід, **прямі людські втрати в УРСР** від репресій у 1927–1938 рр. становили щонайменше 4,4 млн осіб.

Масові репресії призвели не тільки до фізичного винищення найбільш активної та інтелектуальної частини нації, вони також понівечили долі багатьох людей, пов'язаних родинними узами з репресованими, –

Ордер на здійснення арешту і обшуку української громадської діячки, історикіні Надії Суровцевої

Пам'ятаємо жертв «Великого терору» (плакат)

людства за назвою **«Великий терор»**. *(Щорічно в третю неділю травня у нашій державі відзначають День пам'яті жертв політичних репресій).*

Отже, аналізуючи комуністичні голодомори 1921–1923 та 1932–1933 рр., репресії 1930-х рр., слід пам'ятати, що було дві **головні причини цих трагедій** українського народу. *Перша*, безпосередня, полягала в цілеспрямованій злочинній політиці більшовицького керівництва, яке прагнуло покарати українців за опір т. зв. «соціалістичному будівництву». *Друга*, глибинна, була віддалена в часі й коренилася в Українській революції 1917–1921 рр., коли українці загалом байдуже поставилися до необхідності збройно захищати державну незалежність. Більшість їх, а це були селяни, передусім турбувалася проблемою земельних наділів. Як наслідок, Україну окупували московитські більшовики, що сповідували політику терору. Таким чином, захищати Батьківщину не лише почесно, а й вигідно, бо якби українці в 1917–1921 рр. відстояли власну державу – зловмисних голодоморів та репресій з мільйонними жертвами не сталося б.

т. зв. «членів сімей ворогів народу», сприяли моральному розтлінню тих, кого терор не торкнувся. За розмахом знищення населення власної країни комуністичний терор не знає рівних собі в світовій історії. Він залишився в пам'яті

Лекція XIV

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 20–30-ті рр. XX ст.

1. Національна політика Польщі на анексованих територіях

Західноукраїнське населення виявилось єдиною великою спільнотою колишньої Австро-Угорської монархії, що після Першої світової війни не зберегла незалежності. Зазнавши поразки у національно-визвольних змаганнях, більшість його опинилося в складі Польщі, де до Східної Галичини додалися й Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя, які раніше перебували в складі Московитської імперії. Всього тут проживало до 6 млн осіб.

Анексія західноукраїнських земель

Західну Волинь, Західне Полісся, Холмщину і Підляшшя приєднали до Польської держави згідно з **Ризьким мирним договором** (1921) між Польщею та радянськими урядами Московії й України. У Східній Галичині з червня 1919 р. визначенням її статусу займалися представники Антанти на **Парижській мирній конференції**. Польські дипломати намагалися отримати мандат на анексію цієї території. Антанта погодилася віддати Східну Галичину Польщі тільки на 10 років, після чого населення референдумом мало вирішити свою подальшу до-

Парад Війська польського у Львові, 1920-ті рр.

ка». Нарешті поневолювачі домоглися свого: 14 березня 1923 р. Рада послів визнала *Східну Галичину* частиною Польщі. Польський уряд зобов'язався забезпечити національним меншинам умови для вільного розвитку та надати Галичині автономію, але цю обіцянку так і не виконав.

Українці з самого початку виявили **опозиційне ставлення до окупаційного режиму**, не визнавали права Речі Посполитої на землі колишньої ЗУНР. Вони *саботували* перепис 1921 р. і парламентські вибори 1922 р. як такі, що порушують спеціальний статус Галичини. До 1923 р. у Відні діяв *еміграційний уряд ЗУНР*, котрий настійливо домагався від Антанти відновлення незалежності захід-

Уряд ЗУНР в екзилі —
колегія уповноважених Диктатора у Відні, 1920 р.

лю. Згодом Рада послів Антанти по-годилася на входження західноукраїнських земель до Польщі на 25 років. Поляки відкинули і цю постанову крайпереможниць, заявивши, що «...без Львова і Галичини не може існувати польська республі-

ка». Надсилав їй численні ноти протесту щодо польської окупації краю. Навіть після остаточної ухвали про приєднання Східної Галичини до Польщі місцеві українці продовжували вважати польську владу окупаційною.

Міжвоєнна Польща була відсталою аграрною країною зі *слабо*

розвинутою промисловістю. Зокрема, на початку 1920-х рр. 75% її населення займалося сільським господарством, третина була безробітною. Відсталістю Польщі значною мірою визначалася ситуація на захоплених нею українських землях, які залишалися аграрно-сировинним придатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили. У 1921 р., за даними Я. Грицака, 94% українського населення у Східній Галичині й 95% на Волині мешкало в селах, у містах домінували поляки. Скрутне економічне становище поглиблювали й національні чинники. Для *зміцнення польської присутності* на східних кордонах Речі Посполитої у 1920 і 1925 р. сейм ухвалив закони про надання землі польським офіцерам та солдатам, а також селянам шляхом поділу поміщицьких маєтків. Окрім того, примусовому *поділу підлягала власність* осіб непольського походження та державні й церковні володіння колишньої Московитської імперії. Як наслідок, незважаючи на перенаселеність західноукраїнського регіону, полякам роздали 800 тис. га найкращих земель. Сюди внаслідок цієї акції переселили приблизно 200 тис. *польських осадників*. Ще 100 тис. спрямували в міста на посади поліцаїв, поштових та залізничних працівників, дрібних чиновників.

Мапа західноукраїнських земель у 1921–1939 рр.

Польський уряд поділив територію країни на дві частини – Польщу «А» і Польщу «Б». До першої належали корінні польські землі, до другої – переважно західноукраїнські та західнобілоруські. У *Польщі «А»* було зосереджено 80% металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна й цукру. Уряд свідомо гальмував промислове будівництво у *Польщі «Б»*. У пошуках кращої долі тисячі українців змушені були емігрувати за кордон.

**Наступ
на національні
права українців**

Метою польської політики на західноукраїнських землях було *придушення* національних прагнень українців. Однак оскільки вони становили не менше 15–16% від усього населення Польщі, то влада змушена була робити це обережно, діючи за принципом «поділяй і володарюй». Насамперед вона прагнула скористатися тим, що у Польській державі українці творили ніби **дві громади**. До *першої* належали понад 3 млн мешканців Східної Галичини (Львівське, Тернопільське й Станіславське воєводства), які були переважно греко-католиками і демонстрували високий рівень національної свідомості, політичної активності та організованості. *Другу громаду* становили понад 2 млн колишніх підданих Московитської імперії, що проживали на Західній Волині, Західному Поліссі, Холмщині та Підляшші. Вони належали до православної церкви, їх національний і політичний розвиток був фактично у зародковому стані. Зокрема, перепис 1931 р. засвідчив існування на Поліссі численної групи населення – близько 700 тис. осіб, що не могла визначити, якою є її рідна мова – українська, білоруська чи польська. Себе її

Українці на демонстрації проти польської окупації Галичини перед консульством Польщі у Нью-Йорку (США), 22 лютого 1922 р.

Зокрема, перепис 1931 р. засвідчив існування на Поліссі численної групи населення – близько 700 тис. осіб, що не могла визначити, якою є її рідна мова – українська, білоруська чи польська. Себе її

представники називали «тутешніми», а мову свою – «тутейшою», «звичайною», «місцевою», «хлопською». Відповідно до цього, польський уряд докладав чимало зусиль, щоб не допустити контактів між двома українськими громадами. Так, він навідріз відмовився знести «сокальський кордон», який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною та Московією. Таке адміністративне роз'єднання мало перешкодити поширенню українського національного руху з Галичини на решту українських етнічних територій.

Розкольніцьку політику, спрямовану на розмежування української громади та території її проживання, влада намагалася здійснювати в Галичині. Вона вдавалася до сумнівних етнонаукових *маніпуляцій*, переконуючи лемків, гуцулів і бойків, що вони є окремими народами, а не частиною української нації (в школах Лемківщини навіть українську літературну мову пробували замінити на її лемківський діалект), роздухувала москвофільський рух, намагалася внести розбрат у церковне життя, міжконфесійні відносини тощо.

Наступ на національні права українців був тотальним. Восени 1919 р. польська влада розв'язала **жорстокий терор**, запропортивши до *концтаборів і тюрем* до 100 000 українців, з яких близько 1000 греко-католицьких священників. Було *розстріляно* без суду 10 українських священників, у т. ч. відомого галицького композитора о. Остапа Нижанківського. *Ліквідовано* органи самоврядування. У березні 1920 р. окупанти запровадили офіційну назву для Західної України – «Малопольська Вихідня». Терміни «Західна Україна», «українець», «український» було *заборонено*, натомість поширювали назви «русін», «руські», «русінські». Польсько-українську двомовність у краєвій адміністрації ліквідували. Українську мову вважали «винаходом більшовиків».

Значну увагу було спрямовано на **обмеження впливу української інтелігенції** в суспільстві. Від неї вичищали державні установи, в т. ч. повітові, *дискримінували* при працевлаштуванні. Щоб

Гуцульські діти, 1930-ті рр.

не допустити зростання її нових кадрів, було ліквідовано всі українські кафедри Львівського університету, українцям *утруднювали* вступ до нього, як і до інших навчальних закладів. Студентами могли бути лише ті, хто присягнув на вірність Польщі, що фактично позбавляло українську молодь надій на здобуття вищої освіти (у *Львівському університеті частка українців досягала лише 10%*). Одночасно зі встановленням польської окупації розпочалося *масове переселення* вчителів зі Східної Галичини до Західної та навіть у центральні райони Польщі. Для посилення колонізації в українські школи відряджали польських учителів. Як *наслідок*, за 20 років панування Польщі в Західній Україні кількість українських шкіл зменшилася з 3662 до 144. Якщо в 1931 р. одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, то одна українська – на 230 тис. українців. У Волинському воєводстві з 1185 українських шкіл, що діяли після війни, в 1931 р. залишилося лише 5.

У загрозливій ситуації перебували й **українські церкви** – як

Варваринська церква 1629 р.
у с. Машів на Волині (фото поч. XX ст.)

Емігранти із ЗУНР
перед від'їздом з Австрії до Чехословаччини, 1920 р.

православна, так і греко-католицька. Оскільки вони були основою національної самобутності українців, то повною мірою відчували на собі асиміляційний тиск Варшави. Найбільше постраждала **православна конфесія** на північно-західних землях. У ході примусового навернення до католицької віри тут було зруйновано приблизно 190 православних церков, а близько 150 передано римо-ка-

толикам. Як наслідок, із 389 православних церков, які діяли у 1914 р., до 1939 р. уціліла лише 51. Складним було становище й *греко-католицької конфесії*, хоча її права захищалися особливою угодою – конкордатом – між Польщею і Ватиканом. Так, греко-католицьких священників карали, в т. ч. й ув'язненням, за вживання української мови або українських форм прізвищ парафіян (*наприклад, «Левицький» замість «Левіцкі»*) при заповненні метрик. Навіть главу Української греко-католицької церкви митрополита А. Шептицького поляки в середині 1923 р. майже місяць не допускали до Львова, ізолювавши його в м. Познань (Польща) та піддаючи жорстокому *моральному тиску*. Це свідчило про стурбованість польської влади зростаючим авторитетом владики, який під час своєї зарубіжної поїздки виступав за справедливе вирішення західноукраїнської проблеми, зустрічався з діаспорою та керівниками держав Європи й Америки.

Пацифікація

Для послаблення українського руху польська влада не гребувала використовувати й брутальну фізичну силу. Так, восени 1930 р. у відповідь на революційні дії українських екстремістських груп, які нападали на польські маєтки й спалювали їх, уряд вдався до масових жорстоких репресій проти всієї української спільноти, що набули характеру державних антиукраїнських погромів і отримали офіційну назву «пацифікація» (*втихомирення*). Стосовно українців було застосовано неприпустимий у цивілізованому світі протиправний **принцип колективної відповідальності**, коли за дії окремих представників відповідала громада. Для проведення каральної акції в Галичині уряд використав 17 рот спеціальних відділів поліції, 10 ескадронів військової кавалерії та місцеві поліційні підрозділи. Вони *руйнували* українські кооперативи, читальні, відділення «Просвіти», закривали школи та гімназії, розпускали молодіжні організації, конфісковували майно, продукти. Звичним явищем були *фізичні розправи*, внаслідок яких від 7 до 35 ук-

«Спацифікований» Гриць Артимів
із с. Боринці Бібречького пов. на Львівщині

раїнців загинули, а тисячі отримали поранення. Побой часто супроводжувалися моральним **приниженням** жертв, глумлінням над їхньою національною гідністю тощо. Понад 2 тис. осіб, насамперед активістів українських організацій та установ, учителів, студентів, школярів, молодих селян, було заарештовано; близько третини з них засуджено на тривалі терміни **ув'язнення**. Підставою для звинувачення українців у неблагонадійності нерідко могли бути передплата українських газет, відправлення дітей в українські школи, членство в українських організаціях, заповнення офіційних документів українською мовою, навіть носіння вишиваної сорочки.

Пацифікація одного з галицьких сіл

період виборчої кампанії, яку проводили саме в той час. Паралельно українських виборців погрозами змушували голосувати за проурядових кандидатів.

***Перебіг пацифікації** в одному з сіл на Тернопільщині письменник Б. Бастюк описав так: «...Почали з читальні. Повибивали вікна, зі стін поскидали портрети Франка і Шевченка, топтали по них, важко дихаючи і сопучи од люті. Далі настала черга бібліотеки. Книжки шматували, розкидали і топтали по всій читальні...*

З читальні поліцаї, розділившись на групи, пішли по садибах. Та не хата в хату, а вибірково. Згідно із складеними в «кулуарах» списками... Перекидали і товкли все, що на очі потрапляло. Відчиняли скрині, виймали вишивані обруси, пошивки, сорочки чоловічі й жіночі... Шматували. Кидали під ноги, топтали... Мов скажені пси, накидалися поліцаї на книжечки та календарі, надруковані україн-

Ще одна функція пацифікації – перетворення її панівним режимом на **засіб боротьби з політичною опозицією**. Звинувачуючи найактивніших українських громадських діячів у співучасті в саботажах, влада отримувала формальний привід для ізоляції їх на

ською мовою. Нищили їх на місці, хіба що не підпалювали... Потім вдиралися до комори. З мішків на одну купу висипали зерно, крупи та борошно. Перемішували *оте все*. Коли ж під руки потрапляла пляшка з нафтою (гасом), то рясно кропили нею *оті хлопські припаси*. Мовляв, ми вас нагодуємо!.. А на кількох садибах то й снопи зі стіжків порозкидали. Покінчивши зі снопами, скринєю й коморою, кликали надвір господаря. Не вдаючись до розмов, тручали його на землю ниць і лупцювали отими грабовими палицями. Били так, що й шкіра тріскалася, і кров скроплювала землю. На лемент жінки і дітей не зважали анітрішки.

Останнім, куди завітали поліцаї, стало подвір'я Павла Бута...

– Кто естесь?! – гаркнув один із них, люто виричавшись на Павла.

Переляканий господар, цокочучи зубами, вирішив не драгувати поліцаїв, які терпіти не могли слова «українець».

– П-поляк!..

Але це його не врятувало. Кинули Бута на землю, б'ють!.. Після десятка ударів знову питаються.

– Кто естесь?!

– Русін! – верескнув

Павло.

Та й це не допомогло. Далі б'ють. Тоді втретє.

– Кто естесь?!

– Мішанець!..

Тобто гібрид, як теперішньому.

Дали Павлові ще кілька буків та й пішли з подвір'я...».

Зруйнований будинок у фільварку от. Василян (с. Зелена Бучацького пов. на Тернопільщині)

У відповідь на протести українців щодо порушення їхніх прав **Ліга Націй** (перша міжнародна міждержавна організація, створена з метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами (1919–1946); попередниця ООН) висловила **осуд польського уряду** за проведення пацифікації. Проте репресивна політика не припинялася і в наступні роки. Правлячий режим Польщі дедалі відвертіше виявляв свою **авторитарність**. Він **скасував** самоврядування в селах, перевівши їх під владу польських чи-

Приміщення концтабору «Берега Картузька»

новників, у 1934 р. організував концтабір у Березі Картузькій (нині – в Білорусі), де більшість становили українські політв'язні, офіційно відмовився від забезпечення прав

національних меншин. Це вело до зростання серед українців національної свідомості, посилення ворожості до Польської держави і поляків, загострення українсько-польських відносин.

2. Український визвольний рух

Польща, незважаючи на домінування серед її політичних кіл шовіністичних настроїв, залишалася державою європейською, заснованою на конституційних засадах. Українці, незважаючи на свій статус другосортних громадян, перебували тут в кращому політичному становищі, ніж їхні співвітчизники в СРСР. Зокрема, вони мали можливість, хоч і обмежену, чинити опір чи принаймні протестувати проти порушення своїх прав. Репресії в **Польській державі** ніколи не набували такого характеру і масштабів, як комуністичні «чистки» в Радянському Союзі. Політична палітра західноукраїнського суспільства нараховувала 12 партій, які відображали всю гаму ідеологічних переконань – від крайніх лівих до крайніх правих. Загалом у **визвольному русі західних українців** проти польського панування у міжвоєнний час чітко простежуються три основні течії: легальна, націоналістична та комуністична.

Легальна течія

«Легальну течію» насамперед представляла стабільніша частина суспільства: старше покоління політиків, духовенство, більшість інтелігенції та заможних селян. «Легалісти» **прагнули до державної незалежності**, але вважали, що до її здобуття потрібно наполегливо готуватися. Вони зосередили свої зусилля на збере-

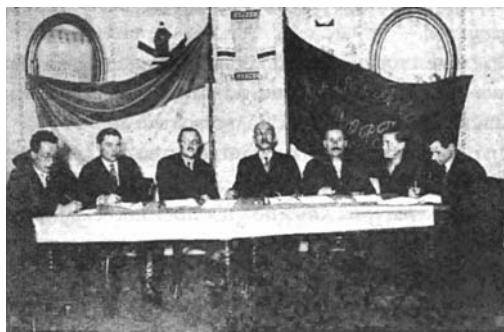
женні та розвитку дотеперішніх здобутків. Для цього широко використовували парламент, пресу, віча, підтримували кооперативний рух і національне шкільництво, сприяли розгортанню мережі українських партій та організацій.

Наймасовішим і впливовим серед партій «легального сектору» було **Українське національно-демократичне об'єднання** (УНДО). Воно утворилося в 1925 р. у результаті злиття Трудової партії з дрібнішими організаціями і було спадкоємцем довоєнної Національно-демократичної партії. УНДО виступало за незалежність України та конституційну демократію, *підтримувало політику «органічного розвитку»*, яка передбачала захист економічних, політичних і національно-культурних інтересів українців. Під впливом УНДО як партії західноукраїнської еліти перебувала значна частина українських фінансових, кооперативних і культурних закладів краю, у т. ч. найвпливовіша газета «Діло», яка стала його неофіційним органом. Серед провідних лідерів об'єднання були Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький, М. Рудницька, І. Кедрин (Рудницький).

Дмитро Левицький –
перший голова УНДО

Головним виразником соціалістичних тенденцій у західноукраїнському суспільстві була найстаріша серед українського політикуму – **Радикальна партія**. Її *безперечна заслуга* – поширення впливу на північно-західні українські землі. В 1926 р. вона

Президія з'їзду УСРП у Львові
(у центрі – Іван Макух), 1 квітня 1923 р.

об'єдналася з Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, утворивши спільну *Українську соціалістичну радикальну партію* (УСРП). Ця політична організація *обстоювала* право націй на самовизначення й утворення на цій основі незалежної соборної України, за-

суджувала антиукраїнську політику Польщі та Радянського Союзу, *закликала* до справедливого поділу земель серед селянства, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Партія видавала тижневик «Громадський голос»; у 1931 р. вступила в **Соціалістичний робітничий інтернаціонал** (міжнародне об'єднання соціал-демократичних партій, що існувало в 1923–1940 рр.). Її очолювали Л. Бачинський, І. Макух, Д. Ладика.

Інші партії були невеликими, слабкими й нерідко схилялися до співпраці з польським урядом. Одна з них – **Українська католицька партія** (в 1931 р. змінила назву на Українську народну обнову) єпископа Г. Хомишина та публіциста О. Назарука – *проповідувала* польсько-українське співжиття у Галичині та безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму.

На Волині лінії на співпрацю з польським урядом дотримувалися **українські політичні емігранти** з центральної та східної частин України («уенерівці»), які були основою для створення у 1931 р. проурядової української партії – **Волинського українського об'єднання**. Його очолювали колишні соратники С. Петлюри – П. Певний, С. Тимошенко і С. Скрипник (*майбутній патріарх УАПЦ Мстислав*).

Москвофіли, що переживали *тотальний занепад*, намагалися вийти з кризи шляхом об'єднання в 1931 р. двох своїх партій – Руської селянської та Руської аграрної – в одну. Однак й це не врятувало становища: кількість їхніх рядових членів, які переходили в українські партії, чимраз збільшувалося.

Невеликий вплив мала й **Українська соціал-демократична партія**, що після примусового розпуску в 1924 р. за пропаганду комуністичних ідей відновила свою діяльність у 1929 р. під керівництвом М. Ганкевича й орієнтувалася здебільшого на міське робітництво, *пропагуючи* гасло незалежної об'єднаної соціалістичної України.

Важливою ланкою діяльності «легального сектору», зокрема центристських партій на чолі з УНДО, були підтримка та **розвиток мережі українських громадських організацій**: культурно-освітніх, економічних, молодіжних, спортивних тощо. Їхнє значення в умовах польської анексії важко переоцінити. Так, товариство «*Просвіта*» підтримувало діяльність читалень, публікувало навчальні матеріали, проводило курси. У 1938 р. йому підпорядко-

увалися 84 філії (повітові осередки), 3208 читалень, 2065 театральних гуртків, 1105 хорів, 140 духових оркестрів, 439 самоосвітніх гуртків, 533 гуртки «Молодої «Просвіти» та 776 інших (страхових, спортивних, ігрових), 2997 бібліотек, в яких було 597 834 книжки.

Товариство «Просвіта» у с. Криве Радехівського пов.
Тернопільського воєводства, 1930-ті рр.

Товариство згуртувало близько півмільйона членів.

Активними були й інші організації. *«Союз українок»*, об'єднуючи у 1930 р. 45 тис. українського жіноцтва, здійснював широку благодійну, освітню та культурну діяльність. Товариство *«Рідна школа»*, кількість членів якого зросло з 5 тис. у 1914 р. до 100 тис. у 1938 р., на противагу полонізації державної освіти, розбудувало власну мережу приватних українських шкіл, що на 1938 р. нараховувала близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних закладів. Продовжували функціонувати молодіжні організації *«Сокіл»*, *«Луг»* (колишня *«Січ»*, яку польська влада заборонила в 1924 р.), *«Пласт»* та ін., що виховували серед своїх членів патріотизм, прагнення до державної незалежності, ґартували фізично. Всі ці організації діяли під невсипущим оком польських спецслужб, що шукали найменших зачіпок для їхнього закриття. Зокрема, у 1930 р. було заборонено діяльність «Пласту», який звинувачували в розсадництві націоналізму.

Певних успіхів удалося домогтися на ниві **вищої освіти та науки**. Практично позбавлені доступу до вишів, які існували на території Польської держави, українські вчені й молодь заснували по-тай від влади **Український таємний університет (УТУ)** у Львові. Він функціонував у 1921–1925 рр. і мав філософський, правничий, медичний і політехнічний *факультети*, які відвідувало близько 1500 студентів. *Професорський склад* нараховував 55 викладачів, що після закриття офіційних українських кафедр втратили місце праці. Першим ректором був знаний літературознавець і поет Василь Щурат. Лекції читали такі відомі вчені, як історик І. Кри-

п'якевич, психолог С. Бaley, хімік Є. Голіцинський, правник В. Левицький та ін. Фінансування діяльності підпільного університету здійснювалося за рахунок студентів і благодійних пожертвуваль.

Студенти філософського факультету
Українського таємного університету, Львів, поч. 1920-х рр.

Здобування освіти супроводжувалося трусами, облавами і навіть арештами. Ректор В. Щурат був ув'язнений у жовтні 1921 р. і відсидів у буцегарні 3 місяці. Не милували й студентів – окремі з них пробули у в'язниці більше року. Лекції та семінари відбувалися в незвичних умовах: у підвалах, приватних приміщеннях, а в гарну погоду – на природі. Про **якість знань**, які давав університет, свідчить той факт, що вищі навчальні заклади Чехословаччини, Австрії, Німеччини зараховували його студентам роки навчання в підпіллі. В 1925 р. через **переслідування** польської влади та матеріальну скруту Український таємний університет припинив своє існування. Його діяльність, хоч і короткотривала, стала прикладом самовідданого відстоювання національної ідентичності українців, їхнього прагнення до знань і науки.

Крім «катакомбного», як його називали, університету в Львові, у 1922–1925 рр. діяла **Українська таємна висока політехнічна школа**, створена на базі технічного відділу УТУ. В 1928 р. Львівську греко-католицьку семінарію було перетворено на **Богословську академію**. Продовжувало діяльність **Наукове товариство ім. Шевченка**, яке, незважаючи на нестачу коштів, **видавало** наукові праці (творчий доробок НТШ з 1873 до 1939 р. становив 1 172 томи різних видань, зокрема 943 томи серійних наукових публікацій), **утримувало** велику бібліотеку, яка на 1 січня 1939 р. нараховувала 73 тис. назв книжок у 200 тис. томах, три музеї і два дослідницькі інститути. Його **членами** були понад 200 науковців, серед яких літературознавці М. Возняк, В. Гнатюк, К. Студинський, історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса, математик і фізик В. Левицький. Свідченням високого

академічного статусу НТШ була згода на обрання його дійсними членами таких *всесвітньовідомих вчених*, як фізики А. Ейнштейн, М. Планк, А. Йоффе, математики Д. Гільберт, Ф. Кляйн та ін.

Члени Наукового товариства ім. Шевченка, 1932 р.

Значних здобутків досяг український **кооперативний рух**, сутність якого визначалася гаслом *«Спирайся на власні сили»*. У перші повоєнні роки було істотно розширено існуючу мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Найбільші з них – «Маслосоюз», «Центробанк», «Народна торгівля» та інші розгорнули свої філії по всій Галичині (*на північно-західних українських землях кооперативний рух не набув значних масштабів*). Кооперація дала *поштовх* впровадженню нових способів господарювання та техніки серед українського селянства, *створила умови* для централізованого збуту сільськогосподарської продукції, в т. ч. за кордоном, поклала край лихварській заборгованості галицького села, *сприяла* поступовому покращенню економічного становища його мешканців. Об'єднуючи напередодні Другої світової війни лише в Галичині 4000 кооперативів із загальною кількістю понад 700 тис. членів, український кооперативний рух *успішно*

Одна з крамниць «Маслосоюзу» у Львові, 1920-ті рр.

конкурував з польськими господарськими організаціями, хоча й зазнавав постійної дискримінації. Він **забезпечив роботою** близько 15 тис. українців, насамперед ветеранів визвольних змагань та українську інтелігенцію, які в умовах польської анексії не мали можливості працевлаштуватися. Таким чином, кооперативний рух не тільки **сприяв розвитку** економіки, а й став засобом економічного самозахисту та самоврядування західноукраїнського суспільства.

Важливим чинником визвольного руху галицьких українців була **греко-католицька церква**, національний характер якої остаточно викристалізувався у міжвоєнне двадцятиліття. В цьому неабияка заслуга її глави **митрополита Андрея Шептицького** – талановитого церковного і громадського діяча. Захищаючи інтереси пригнобленого люду, він використовував свій хист, авторитет, власні фінанси. Щороку утримував 40 бідних юнаків та дівчат, допомагаючи їм здобути освіту. У Львові на власні кошти збудував середню школу, надавав **матеріальну допомогу** приватним школам. Митрополит Андрей був щедрим меценатом і знавцем українського мистецтва. Лише Церковному (згодом – Національному) музею він у 1931 р. передав колекцію із 9880 предметів. Серед них – рукописи XV–XVIII ст., стародруки, архівні матеріали, ікони, твори живопису і графіки, речі культового призначення. Заходами А. Шептицького **збудовано** чимало храмів та монастирів. Напередодні Другої світової війни на заході України було 4400 церков і каплиць греко-католицького обряду. **Діяли** Богословська академія, 5 духовних семінарій, 127 монастирів. Греко-католицька церква мала також 9 друкованих періодичних видань.

Митрополит Андрей Шептицький
у центрі групового фото, Галичина, 1930-ті рр.

Отже, «легальний сектор» українського визвольного руху охоплював усі сфери національного життя – від виробництва сільсько-господарської продукції до витворення наукових і культурних цін-

ностей. Завдяки йому вдалося розбудувати, насамперед на східно-галицьких теренах, сильне **громадянське суспільство**, яке перетворилося на своєрідну «державу в державі». Українці, всупереч дискримінаційній політиці польської влади, зуміли не тільки зберегти попередні національні завоювання, а й до певної міри примножити їх.

Комуністичний рух

Якщо середні й заможні верстви західно-українського суспільства орієнтувалися на партії та організації «легального сектору», то певна частина найбідніших прошарків населення пов'язувала свої надії з комуністичним рухом. Він, **спекуюючи на злиднях**, пропонував радикальне й швидке «вирішення» наболілих питань. Його головним виразником була утворена в 1919 р. організація, яка з 1923 р. стала називатися Комуністичною партією Західної України (КПЗУ). Вона була **автономною частиною** Польської компартії й діяла в підпіллі, намагаючись поєднати національні інтереси з комуністичними ідеями, поділяла погляди націонал-комуністів у Радянській Україні. Її програма **декларувала** боротьбу проти соціальних і національних утисків, об'єднання Західної України з УСРР. Очолювали партію Й. Крілик, Р. Кузьма та ін.

Зліт Комуністичної спілки молоді Західної України (КПЗУ) біля козацьких могил у м. Берестечко на Волині, 1929 р.

Її програма **декларувала** боротьбу проти соціальних і національних утисків, об'єднання Західної України з УСРР. Очолювали партію Й. Крілик, Р. Кузьма та ін.

Поширення комуністичного руху на західноукраїнських землях у 1920-ті рр. зумовлювалося також, з одного боку, розчаруванням українців у політиці західних держав, які мовчки спостерігали за дискримінаційними діями польського уряду щодо національних меншин, а з іншого – успіхами «українізації» в УСРР. Зростало **переконання**, що на Сході постає Українська держава, про яку століттями мріяли покоління українського народу. Її підпорядкованість Московії та реалії комуністичного режиму здавалися на перший погляд несуттєвими.

Відверто **радянськo-фiльськi** позицiї зайняли навiть колишнiй Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич та **впливова частина** керiвництва УНДО. Чимало науковцiв i лiтераторiв публiкували свої працi у радянських виданнях, брали участь у роботi радянських наукових i освiтнiх установ. Деякi представники захiдноукраїнськoї iнтелiгенцiї, зокрема С. Вiтик, А. та І. Крушельницькi, М. Лозинськiй, С. Рудницькiй, студенти, колишнi старшини УСС i УГА, поквапилися за Збруч, щоб долучитися до побудови цiєї держави. Пiд час комуністичних репресiй 1930-х рр. майже всi вони загинули.

Михайло Баран,
колишній сотник Леґіону УСС,
згодом учасник комуністичного
руху в Західній Україні

Поширення прорадянських настроїв сприяло проникненню КПЗУ до «легального сектору» українського громадсько-політичного життя. Зокрема, комуністи на певний час повністю перебрали у свої руки керiвництво УСДП. Однак найбільшим їхнім успіхом на цьому терені стало утворення у 1926 р. легального Українського селянсько-робітничого об'єднання – «Сельробу». Гуртуючи **переважно селянську бідноту**, воно зайняло провідні позиції серед українських політичних партій, особливо на північно-західних землях. Так, якщо на виборах 1928 р. УНДО здобуло 23 мандати, УСРП – 8, то різні осередки «Сельробу» одержали разом 13 місць у сеймі. Проте в 1932 р. польський уряд офіційно заборонив діяльність «Сельробу», змусивши його, як і КПЗУ, перейти на нелегальне становище.

Преса українського ліворадикального руху
на Галичині та Волині в 1920–1930-ті рр.

Комуністичний рух на захiдноукраїнських теренах залишався впливовою політичною силою, доки відбувалася «українізація» в УСРР. З кінця 1920-х рр. почався його **занепад**. Пiд впливом звiсток про придушення «українізацiї», колективізацію, масові репресiї та штучний Голодомор 1932–1933 рр. частина населення, що пере-

бувала на радянофільських позиціях, відвернулася від комуністів. Національно свідомі українці *масово виходили з КПЗУ*, внаслідок чого її чисельність зменшилася з 4300 до 2600 членів, переважно поляків і євреїв. Поступово КПЗУ перетворилася на партію тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх лавах і поборювала всі інші політичні сили. Своею боротьбою проти українських партій КПЗУ поставила себе за межі українського національного руху. Фактично партія була слухняним *знаряддям сталінської політики* в Західній Україні, хоча це не врятувало її від комуністичних репресій (*дійшло до того, що на черговому партійному з'їзді наприкінці 1934 р. з попереднього складу політбюро нікому було звітувати про роботу партії між з'їздами*) та розпуску в 1938 р.

Український націоналізм

На відміну від комуністичного руху, який, як зазначав Я. Грицак, зазнав злету і падіння, український націоналізм у міжвоєнні роки переживав **період невпинного піднесення**. Це зумовлювалося відсутністю будь-яких перспектив для українців у Польській державі домогтися права на національне самовизначення парламентарськими засобами та крахом радянофільських ілюзій, які певний час панували серед частини західноукраїнського суспільства. Націоналізм був формою *природного інстинкту української нації*, як і будь-якої іншої, до самозбереження та самоповаги.

Організаційні витoki українського націоналізму пов'язані з діяльністю **Української військової організації** (УВО), яка виникла в 1920 р. у Празі. Ініціатором її створення була група старшин УСС та УГА на чолі з *Євгеном Коновальцем* (1891–1938), колишнім командиром корпусу Січових стрільців Армії УНР. Головна *мета* УВО – Українська самостійна соборна держава, здобути яку мали шляхом загальнонаціонального повстання українського народу проти загарбників. Для підготовки виступу організація планувала відповідним чином впливати на настрої українців і поширювати серед них дух непримиренності до загарбників. Її *підпільна діяльність* зводилася до індивідуального терору щодо представни-

Євген Коновалець

ків окупаційної влади, дезорганізації комунікацій, експропріації та знищення майна державних установ. Ці заходи, згідно з програмою УВО, мали бути не лише «...засобом самооборони, але й агітації, яка дійде до всіх, своїх і чужих, без уваги на те, чи хочуть вони цього, чи ні». Першим **терористичним актом** УВО був невдалий замах колишнього старшини УГА Степана Федака 25 листопада 1921 р. на життя глави Польської держави Юзефа Пілсудського. Вчинок С. Федака, політичний процес над ним, як і подальші акції УВО (підпали садіб польських поміщиків, напади на установи поліції тощо), набули **широкого розголосу** в суспільстві, привернули увагу до «українського питання» за межами Польщі, чого й домагалися ініціатори.

Конференція членів командного штабу УВО,
1923 р.

Окрім УВО, значний вплив на розвиток західноукраїнського суспільства міжвоєнної доби мала діяльність головного ідеолога українського націоналізму **Дмитра Донцова** (1883–1973). Як активний учасник національно-визвольних змагань, він після їхньої по-

Дмитро Донцов

разки змушений був залишити Наддніпрянщину і перебратися в 1922 р. до Львова, де займався політичною роботою та редагував «Літературно-науковий вісник». У своїх працях, основними з яких були «Підстави нашої політики» (1921) та «Націоналізм» (1926), Д. Донцов відстоював т. зв. **«інтегральний націоналізм»**, згідно з яким кожен націоналіст зобов'язаний був інтегрувати (поєднати) всі свої помисли і вчинки зі справою розвитку національно-визвольної революції (*інша назва інтегрального націоналізму* – «чинний націоналізм», *тобто такий, що ґрунтується на «чині» (дії)*). Д. Донцов **піддав нищівній критиці** дотеперішній український національний рух, причини поразки якого вбачав у захопленні провідних українських ідеологів –

М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського – «універсальними» правдами, ідеалами вселюдського братерства й справедливості, демократією й балачками там, де потрібні були рішучі дії. Він **відстоював** зверхність колективного над індивідуальним, елітарного над масовим, національного над вселюдським. Націю визнано абсолютною цінністю, а здобуття незалежної держави – **головною метою**. Щоб домогтися цієї мети, на його думку, потрібно було виховати з українця людину, яка б горіла фанатичною любов'ю до своєї нації, яка б у своїй одержимості позбулася моралі «міщанина-буржуа» й визнавала моральним і етичним тільки те, що зміцнює силу нації та забезпечує її зростання. Наголос зроблено на волю, на сильну особистість, на «єдину організацію» з «єдиним вождем», на роль **«ініціативної меншості»**, яка є рушійною силою історії, та на її «творче насильство» над «неусвідомленими» масами. Неабияке місце в ідеології інтегрального націоналізму відводилося плеканню **культу** боротьби, самопожертви та національного героїзму. Старе націоналістичне гасло «Україна для українців» поступово витіснялося новим – «українці для України».

Головний ідеолог українського інтегрального націоналізму
Дмитро Донцов
із поетесою і діячкою ОУН
Оленою Телігою,
кінець 1930-х рр.

Ідеологія інтегрального націоналізму Д. Донцова містила **елементи авторитаризму та тоталітаризму**, у деяких аспектах була близькою до фашистської. Але в 1920-х рр. такі тенденції поширилися в усій Європі. До 1929 р. авторитарні режими усталилися в Албанії, Італії, Литві, Польщі, Португалії, СРСР, Угорщині, Югославії, а наприкінці міжвоєнного періоду єдиними демократичними країнами в Європі залишалися лише Англія і Франція. Відповідно до цього, радикалізація поглядів національно упосліджених українців видається явищем закономірним й історично виправданим.

Нелегальна **революційна діяльність УВО й твори Д. Донцова** дали поштовх до **формування й об'єднання** численних молодіжних

Перший конгрес українських націоналістів, Відень, 1929 р.
(у центрі сидить Є. Коновалець)

Союзу української націоналістичної молоді, «Легії українських націоналістів» та «Групи української національної молоді», які наприкінці січня – на початку лютого 1929 р. на установчому конгресі у Відні проголосили утворення **Організації українських націоналістів** (ОУН). Головою Проводу українських націоналістів (ПУН) обрали Є. Коновальця, дотеперішнього керівника УВО. Головною **метою** ОУН проголошено встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Реалізувати мету планувалося **шляхом національної революції** та встановлення диктатури, яка б витіснила загарбницьку владу і запровадила уряд, що представляв би всі регіони та соціальні групи України. **Домінуючою силою** українського суспільства мала бути ОУН, яка відкидала будь-який партійний чи класовий поділ і представляла себе як рух, а не партію. Економіка майбутньої держави мала поєднувати як приватну, так і націоналізовану та кооперативну форми власності.

Є. Коновалець та його оточення різко **засуджували** центристські західноукраїнські партії за «угодовство», оскільки трактували їхню участь з 1928 р. у виборах як фактичне визнання польської анексії краю. Альтернативою «угодовцям» мала бути ОУН, котру вони хотіли

націоналістичних груп як у західній частині України, так і поза її межами. Основним постачальником кадрів для них були університети, де навчалася українська молодь – у містах Львів, Прага, Подєбради (Чехія). Протягом 1927–1928 рр. відбулося **злиття** УВО й націоналістичних студентських організацій –

Емблема Організації українських націоналістів – щит синього кольору зі стилізованим золотим Тризубом із мечем, затверджена проводом ОУН у 1932 р.

бачити легальною масовою політичною організацією, яка, *відкидаючи співпрацю з загарбниками*, діяла б у частковій згоді з чинним польським законодавством. Зокрема, йшлося про те, щоб створити до нелегальної УВО, яка й надалі мала зберігати свою організаційну самобутність, легальну надбудову у вигляді ОУН. Однак проти такої концепції виступило *молодіжне націоналістичне середовище*, яке вбачало у кожному легальному акті ознаки національної зради. Організувавши на початку 1930-х рр. у Галичині хвилю терористичних актів, воно викликало репресії з боку польської влади, загнавши цим український націоналістичний рух у підпілля, та змусило ПУН, очолюваний Є. Коновальцем, відмовитися від своїх первісних намірів, оскільки ОУН повністю перебрала функції УВО. Як підсумок, остання, втративши сенс свого окремого існування, злилася з ОУН.

У своїй політичній діяльності ОУН дотримувалася *тактики «перманентної революції»*, яка передбачала регулярні збройні акції проти загарбників. Такі дії поряд із каральними заходами польської влади мали довести українське суспільство до стану постійного революційного кипіння, яке у відповідний момент переросло б у всенародне повстання. Одне з націоналістичних видань у 1930 р. зазначало: «Шляхом індивідуального терору та окремих масових виступів ми захопимо широкі верстви населення ідеєю визволення і залучимо їх у ряди революціонерів...

Тільки безперервно вдаючись до нових акцій, ми зможемо підтримати і розвинути постійний дух протесту проти властей та зберегти ненависть до ворога і прагнення остаточної відплати. Люди не звикають до своїх кайданів, не при звичаються жити у ворожому суспільстві». Крім того, численні терористичні акти, експропріації майна, диверсії мали *привернути увагу* міжнародної громадськості до «українського питання»,

Титульна сторінка видання ОУН
«Український націоналіст», 1933 р.

стримати приплив польських колоністів, поповнити кошти для революційної діяльності.

Активність ОУН на західноукраїнських землях значно зросла після того, як із червня 1933 р. крайовий провід очолив енергійний і рішучий **Степан Бандера** (1909–1959). Він підготував два резонансні політичні вбивства, щоб помститися за наругу над українським народом: 21 жовтня 1933 р. було застрелено аташе радянського консульства у Львові Андрія Майлова як представника комуністичного режиму, котрий організував колективізацію і Голодомор у Радянській Україні, а 15 червня 1934 р. – міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацкого, відповідального за проведення «пацифікації».

Степан Бандера

Проте свій **терор** націоналісти спрямовували не лише проти представників загарбницької влади, а й проти тих українців, що не поділяли їхньої ідеології та політики, виступали за нормалізацію відносин із польським урядом. Усього за 1921–1939 рр. націоналістичне підпілля, за даними дослідників, провело 63 замаху. Їхніми **жертвами** стали 25 поляків, 1 москвит і 1 єврей; більшість – 36 – були українцями. Серед убитих був і директор української гімназії у Львові Іван Бабій, якого звинуватили у співробітництві з польською поліцією. Вбивство І. Бабія, здійснене 25 липня 1934 р., викликало хвилю **обурення в українському суспільстві** й було приводом

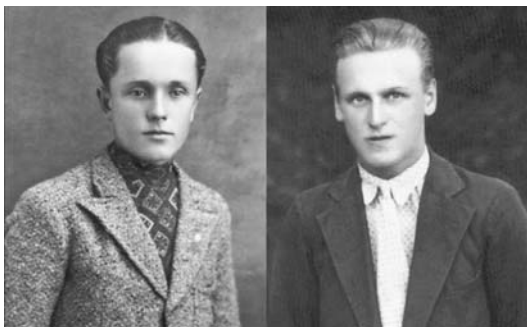

Українські націоналісти, обвинувачені польською владою у вбивстві шкільного куратора С. Собінського, Львів, 1928 р.

до звинувачення ОУН: батьки дорікали їй за залучення недосвідчених підлітків до небезпечної діяльності, яка нерідко приводила до трагічних наслідків; громадські, культурно-освітні та молодіжні організації – за прагнення домінувати над ними; політичні партії – за те,

що інтегральні націоналісти своїми діями давали урядові привід для обмеження легальної діяльності українців. «Аморальність» ОУН гостро засудив і митрополит А. Шептицький, який в окремому пасторському листі заявив, що її діяльність не підриває влади Польської держави, а лише накликає нові репресії на українське суспільство.

Боротьба з польськими загарбниками давалася дорогим коштом і для оунівців, на яких у разі невдачі чекали **репресії**. Чимало їх перебували по тюрмах, окремі, як Ю. Головінський, В. Білас, Д. Данилишин, загинули у сутичках з поліцією чи були страчені властями.

23 грудня 1932 р. польська влада стратила у Львові підпільників ОУН – Василя Біласа та Дмитра Данилишина

Особливо великого розмаху набула каральна акція після вбивства Б. Перацкого, внаслідок якої було заарештовано практично весь крайовий провід ОУН у Галичині на чолі з С. Бандерою. Однак мужня поведінка останнього, як і інших обвинувачуваних, на судовому процесі, зокрема відмова виступати польською мовою, постійна демонстрація належності до ОУН, справила значний моральний вплив на західних українців, здобула йому широку популярність. У 1936 р. С. Бандеру та його соратників – М. Лебедя і Я. Карпинця – засудили до смертної кари, яку згодом замінили на довічне ув'язнення. *(Після розвалу Польської держави у вересні 1939 р. вони, як й інші націоналісти, зуміли вибратися з тюрми).*

Ідеологія інтегрального націоналізму, яку сповідувала ОУН, сформувала **політичний світогляд** покоління західних українців. За приблизними підрахунками, напередодні Другої світової війни організація налічувала близько 20 тис. осіб. Проте її вплив охоплював набагато більше українців. Властивий організаційний дух самовідданості, що доходив до фанатичної самопосвяти національній справі, привертав зростаючі **симпатії молоді**. До цього додавалася активна пропаганда діяльності ОУН її легальними й підпільними **виданнями** – «Розбудова Нації», «Сурма», «Юнак», «Націоналіст»

та ін. У результаті майже в кожному вищому та середньому навчальному закладі в Польщі й за кордоном, де навчалися західні українці, були осередки ОУН. Звідси ідеї інтегрального націоналізму розносилися до найдаальших закутків західної частини України.

Інформація про вбивство Євгена Коновальця
на першій шпальті г. «Свобода»,
США, 28 трав. 1938 р.

іншого – кадрами ОУН, які перебували на західноукраїнських землях. **Перші**, зокрема Д. Андрієвський, О. Сенік, М. Сціборський, Р. Сушко, старші за віком і досвідченіші, виявляли схильність до консерватизму і зосереджували увагу на тому, щоб домогтися допомоги іноземних держав, особливо Німеччини. **Другі**, як С. Бандера, М. Лебедь, Я. Стецько, І. Клімів, М. Клімишин, Р. Шухевич та ін., витримували головний тягар підпільної боротьби і через свою молодість та недосвідченість некритично сприймали авторитарні ідеї й методи, відкидали будь-які компроміси з загарбниками, з презирством ставилися до поміркованості своїх провідників за кордоном. До певної міри це був конфлікт поколінь, який так і не вдалося вирішити.

Спроби «нормалізації»

Наростання українсько-польського протистояння викликало тривогу серед поміркованих діячів з обох боків. Було зрозуміло, що чимдалі польський уряд відходить від демократії, нагнітатиме судову й поліційну сваволю, тим більше радикалізуватиметься український рух. **Ініціатором компромісу** з українського боку було **УНДО**, яке до такого кроку значною мірою підштовхував український кооперативний рух, що для ефективної діяльності по-

Зростаючі сила й авторитет ОУН стурбували навіть комуністичний режим у СРСР, який за особистим наказом І. Сталіна організував у 1938 р. **убивство Є. Коновальця** в м. Роттердам (Нідерланди). Смерть досвідченого й загальноновизнаного провідника призвела до **розколу в націоналістичному русі**, виявивши значні розбіжності між, з одного боку, членами ПУН, що проживали за кордоном, а з

требував політичної стабільності. Переговори з польськими урядовими колами закінчилися в 1935 р. компромісом, відомим як **«нормалізація»**. За спільною домовленістю, **уряд** узяв на себе зобов'язання припинити антиукраїнську політику, а **керівництво**

Василь Мудрий

УНДО за це пообіцяло йому свою підтримку. Незабаром з'явилися й перші **результати**. Так, незважаючи, що під час виборів у вересні 1935 р. від УНДО було обрано лише 13 депутатів і 4 сенатори, його лідер Василь Мудрий став віце-маршалком (*заступником голови*) сейму. Українські депутати голосували за бюджет, а польський уряд натомість звільнив більшість українських ув'язнених у Березі Картузькій і підготував проєкт закону про амністію політичних в'язнів. Деякі українські господарчі установи отримали урядові кредити.

Однак «нормалізація» не дала очікуваних результатів, оскільки була лише **тактичною угодою між двома елітами**, широкий загал – як український, так і польський, що знаходився за ними, її не підтримав. В українському суспільстві надто глибоко була вкорінена **недовіра до поляків**, щоб йти на порозуміння з ними. Поляки ж, особливо військові, також не прагнули до компромісу з українцями. Як наслідок, восени 1938 р. вздовж польсько-радянського кордону прокотилася друга хвиля антиукраїнських погромів під гаслом «зміцнення польськості на кресах». Це засвідчило остаточний **крах політики «нормалізації»**, спрямованої на легальне вирішення «українського питання». Воно очікувало остаточного свого вирішення у світовій війні, яка стрімко насувалася.

3. Становище українців Буковини, Бессарабії та Закарпаття

Окрім Польщі, значну частину західноукраїнських земель після розвалу Австро-Угорщини захопили **Румунія та Чехословаччина**. **Перша** зосередила в себе Північну Буковину, закарпатську Сигітщину та Бессарабію (*Хотинський, Ізмаїльський і Акерманський (зараз – Білгород-Дністровський р-н Одеської обл.) повіти*), що до війни належала Московитській імперії, – загалом там проживало близько 1 млн осіб. До складу **другої** ввійшли Закарпаття й Пряшівщина з населенням понад пів мільйона осіб. Різними були обставини входження цих земель до складу згаданих держав і не однаково склалися їхні долі під чужою владою.

**Румунський
загарбницький
режим**

3 листопада 1918 р. велике **народне віче** у Чернівцях прийняло **ухвалу** про входження Буковини до складу єдиної Української держави. Однак недовго втішався волею Буковинський край. Скориставшись з того, що легіон Українських січових стрільців, який певний час перебував на Буковині, у перших числах листопада виїхав до Львова, **румунські війська** 12 листопада окупували Північну Буковину разом з Чернівцями. Ще раніше було окуповано Бессарабію, а в 1919 р. – Сигітщину (*південна частина Мармарощини*). У 1920 р. **Рада послів Антанти**, незважаючи на протести українців, узаконила румунську анексію. Так українські землі опинились у складі Румунії, яка, як і Польща, була відстаючою аграрною країною зі слабо розвинутою промисловістю. На становищі економічно відсталих окраїн Румунії відповідно перебували й Буковина, Бессарабія

Окупація Румунією Буковини:
румунське військо на чернівецьких вулицях, 1918 р.

та Сигітщина.

Режим, встановлений Румунією на анексованих українських територіях, виявився ще нестерпнішим, ніж польський. Протягом 1919–1928 рр. тут тривав **воєнний стан**, який супроводжувався жорстоким **терором**. Румунська адміністрація ліквідувала більшість українських організацій, заборонила українську пресу. Для зміцнення румунської присутності українські землі масово роздавали офіцерам румунської армії. Під особливий приціл було взято Буковину. Проголосивши місцевих українців «зукраїнізованими румунами» чи «громадянами румунського походження, що забули рідну мову», загарбники не зупинялися ні перед чим, щоб їх **денаціоналізувати**. Зі 168 народних шкіл, які існували на Буковині в 1918 р., майже дві третини стали румунськими в перші два роки анексії, решту також румунізували або закрили до 1927 р. Аналогічною виявилася доля українських гімназій і ремісничих шкіл. Було закрито українські кафедри Чернівецького університету, а заклад румунізовано, хоча кількість студентів-румунів тут на початку 1920-х рр. не перевищувала 20%. На румунський взірєць змінювали українські прізвища та населені пункти.

Костянтин Томащук (1840–1889 рр.) – український громадський і політичний діяч, ініціатор заснування Чернівецького університету, його перший ректор; фінансист, доктор права, адвокат, суддя

Митрополичий палац у Чернівцях (сучасний вигляд; після Другої світової війни його будівлі використовувє Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича)

Пануючу в Румунії **церкву** перейменували на «православно-румунську», а автономну буковинську митрополію підпорядкували румунському патріархатові. Українських священників не допускали до вищих посад у церковній ієрархії; чинилися перешкоди при вступі українців до семінарій тощо.

За будь-які протести українського населення проти загарбників нещадно карали, зокрема Хотинське (1919) і Татарбунарське (1924; *Татарбунари – нині місто в Одеській обл.*) **повстання** були потоплені в крові. На придушення останнього румунський уряд кинув

Меморіал героям Хотинського повстання в січні 1919 р.

війська з артилерією та Дунайську флотилію, внаслідок чого загинуло понад 3000 повстанців. Над уцілілими учасниками повстання вороги організували судилище, яке в підсумку обернулося проти них самих, оскільки виявило нестерпні умови існування українців під румунським гнітом. Під тиском

міжнародної громадської думки, зокрема таких всесвітньовідомих діячів науки й культури, як А. Ейнштейн, А. Барбюс, Р. Ролан, Е. Сінклер, Т. Драйзер, Б. Шоу, Л. Арагон, Т. Манн та багатьох інших, суд змушений був виправдати більшість заарештованих.

У 1928 р. розпочався **період відносної лібералізації** румунського режиму, який тривав до 1937 р. Це привело до деякого **пожвавлення** українського національного життя, насамперед на Буковині. Було засновано **Українську національну партію (УНП)** під керівництвом В. Залозецького, яка фактично залишилася єдиною легальною українською політичною партією в Румунії аж до кінця анексії. Вона виступала **прихильницею «органічної праці»** і, йдучи на компроміс із владою, намагалася захищати права українського населення. Так, уклавши в 1930 р. **виборчу угоду** з правлячою націонал-цараністською (*-селянською*) партією, УНП отримала кілька місць у парламенті та певною мірою спричинилася до створення в уряді спеціального відомства в справах національних мен-

шин. Офіційним партійним органом був тижневик «Рада», який редагував Ю. Сербинюк.

Чимало зусиль для того, щоб хоч трохи оживити **громадське та культурне життя краю**, доклали студентські **товариства** «Чорноморе», «Запороже», «Кобзар», а також «Жіноча громада», спортивне товариство «Довбуш» тощо. Почали відновлювати свою діяльність театральні групи, хори, інші організації культурно-мистецького спрямування. З'явилася **українська преса**, яку, крім згаданої «Ради», представляли тижневик «Рідний край» та єдина українська щоденна газета «Час».

Серед «нелегального сектору» виділялися комуністи й націоналісти. Зокрема, у 1930-х рр. на Буковині значно активізувався **український націоналістичний рух**, що охоплював молодь, передусім студентську, та користувався підтримкою селянства. Націоналістичне **підпілля**, яке очолювали І. Григорович, О. Зибачинський, Д. Квітковський, видавало **часописи** «Самостійна думка» і «Самостійність», мало вагомий вплив на товариства, наприклад, спортивне «Мазепа» та студентське «Залізник». Як і польський, румунський загарбницький режим вдавався до **переслідування** українських націоналістів, намагаючись використати їхню діяльність як привід для наступу на національні права українців. Так, після двох судових процесів у 1937 р. над представниками націоналістичного підпілля, яке звинуватили в антидержавній діяльності, власті почали переслідувати будь-які вияви українського політичного життя.

Від 1938 р. у Румунії знову розпочався **період реакції**. Всі партії та організації було розігнано. Серед них **українські націоналісти** виявилися чи не єдиними, кому завдяки конспіративній структурі вдалося не тільки зберегти, а й навіть розширити свої впливи.

**Українські землі
під владою
Чехословаччини**

Після розвалу Австро-Угорщини українці Закарпаття на місцевих з'їздах, зокрема у містах Стара Любовня (нині – в Словаччині), Свалява, Сигіт (нині – в Румунії), а також на Соборі представників від усіх закарпатських земель у Хусті (21 січня 1919 р.), виявили **прагнення приєднатися до України**. Незламним було бажання: «Не треба нам нічого від

Емблема Українського академічного товариства «Запороже» у Чернівцях

мадярів, най живе Україна, до України, ідемо до України». Однак **Закарпаття окупували** кілька країн, які зневажили волю місцевого українства: **чехи** ввели війська в Ужгород та його околиці, **румун**и оволоділи південною частиною Мармарощини з головним містом Сигіт, а решту закарпатських земель зайняли **мадяри**. До того ж окупація Польщею та Румунією західноукраїнських земель **відрізала Закарпаття** від основної частини України. За таких умов утворена в травні 1919 р. представниками ужгородської, пряшівської та хустської рад Центральна руська народна рада під тиском за-

Карпатські українці, 1923 р.

карпатської еміграції в США проголосила **об'єднання Закарпаття з Чехословаччиною**, яка зобов'язалася надати краєві широку автономію. Паризька мирна конференція затвердила це рішення.

Становище українців під владою Чехословаччини, однієї з найбільш демократичних країн того часу, істотно відрізнялося від умов життя українського населення під Польщею та Румунією. Разючим **контрастом**, як зазначив О. Субтельний, до згаданих держав було те, що чеський уряд у свої населені українцями території **вкладав більше коштів, ніж вилучав**. Місцевим селянам було також надано додаткові земельні ділянки завдяки поділу колишніх маєтків угорських поміщиків, запроваджувалися **передовіші методи землеробства**, організовувалися сільськогосподарські школи тощо. Однак цих заходів було замало, щоб полегшити страшенні злидні в регіоні. До того ж ситуація ускладнювалася хронічним **безробіттям**, оскільки місцеві підприємства закривалися, не витримуючи конкуренції з високорозвинутою чеською промисловістю.

Життя мешканців Закарпатської України під владою Чехословаччини, 1919–1938 рр.

Вагомішими були результати українців Закарпаття у суспільно-політичній і культурно-освітній сферах. Празька влада, незважаючи на відкладення своєї обіцянки щодо впровадження краєвої автономії аж до 1938 р., визнавала за більшістю українського населення право проживати в кордонах окремої адміністративної одиниці – **Підкарпатської Русі**, а з 1928 р. – Підкарпаторуського краю (за її межами залишилися *Пряшівщина, яка перебувала у словацькій частині федерації, та Сигітищина – у складі Румунії*). Визнавався також «руський» (оскільки тутешні українці продовжували називати себе русинами) характер цієї території, представники місцевого населення могли займати адміністративні посади. Значних успіхів було досягнуто у розбудові **національної освіти**. Якщо на момент входження Закарпаття і Пряшівщини до складу Чехословаччини там майже не було **шкіл** із рідною мовою навчання, то у 1930-х рр. їхня кількість, згідно з даними Я. Грицака, досягала 500. Чехословаччина дала також притулок і фінансову підтримку декільком **українським вишам** – Українському вільному університетові (1921–1945) та Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова у Празі (1923–1933), Українській господарській академії у Подєбрадах (1922–1935).

Книгарня «Видавничого товариства»
при Українській господарській академії
в Чехословаччині

Однак чеська влада рішуче відмовилася від пропозиції перевести згадані навчальні заклади на терени Закарпаття, очевидно, побоюючись різкого зростання там національної самосвідомості.

Істотною перешкодою на шляху остаточного національного самовизначення «закарпатських русинів» було існування в їхньому середовищі **трьох національних орієнтацій** – москвофільської, русинофільської й українофільської, які перебували у постійному протиборстві між собою, нерідко інспірованому владою. Серед прихильників **москвофільської течії** переважали представники старшого покоління інтелігенції, передусім греко-католицького духовенства, які розглядали русинів як частину єдиного так званого «російського народу». Москвофіли, очолювані А. Гагатком, Г. Цуркановичем, А. Бескидом, утворили численні товариства та організації, широку мережу читалень «Общества Духновича» тощо. Однак, незважаючи на всі заходи та сприяння офіційної влади, вони протягом 1920–1930-х рр. поступово втрачали підтримку місцевого населення, оскільки надто незаперечним залишався факт існування значних мовних і культурних розбіжностей між ними та москвитами.

Поборники **русинофільської течії** (І. Куртяк, А. Бродій та ін.), абсолютизуючи місцеві особливості, стверджували, що слов'янське населення Закарпаття становить окрему від українців націю русинів-«карпаторосів», пов'язану з

Народний дім товариства «Просвіта»
у м. Ужгород

угорцями (за *проугорську орієнтацію їх ще називали «мадярони»*). Хоча реального впливу на суспільно-політичне та культурне життя краю русинофіли не мали, їхні послідовники залишаються й досі.

Найбільш динамічною серед національних орієнтацій була **українофільська течія** як виразниця ідеї єдності закарпатських українців з усім українським народом. Її основу становило молодше покоління інтелігенції на чолі зі священником А. Волошином та братами М. і Ю. Бращайками. Вико-

ристовуючи досвід Галичини, українофіли розгорнули активну культурно-освітню та господарську діяльність, заснували товариство «Просвіта» з мережею читалень по всьому краю, «Учительську громаду», Підкарпатський банк, кооперативи, театр, часописи, молодіжні організації тощо.

Карпатська Україна

У міру зростання національної свідомості серед населення Закарпаття українські політики настійливіше **вимагали автономії краю**. Однак **чеський уряд зволікав** з реалізацією своїх зобов'язань, віддаючи перевагу централізованому управлінню. Ситуація змінилася після укладення 29–30 вересня 1938 р. **Мюнхенської угоди**, коли керівники Великобританії та Франції вирішили «умиротворити» нацистську Німеччину за рахунок західних територій Чехословаччини. Зазнавши дошкульного удару, остання змушена була піти на поступки в питанні словацької та української автономії і відповідно стала **федерацією трьох народів**: чехів, словаків та українців. 11 жовтня 1938 р. чеська влада офіційно проголосила **автономію Підкарпатської Русі**. Перший уряд автономії очолив один із лідерів русинофілів А. Бродій. Однак невдовзі з'ясувалося, що він – агент угорських спецслужб. 26 жовтня призначили новий кабінет, котрий складався з українофілів на чолі з **Августиним Волошином**. Проте початок його діяльності затьмарив т. зв. **«Віденський арбітраж»** (2 листопада 1938 р.), згідно з рішенням якого лідери Німеччини й Італії **віддали Угорщині південні райони Закарпаття** з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове, де проживало понад 170 тис. осіб. За цих умов столицю Підкарпатської Русі перенесли до Хусту.

Незважаючи на втрату значної частини території, українці з неабияким ентузіазмом

Прем'єр-міністр Карпатської України
Августин Волошин (у центрі),
його секретар Іван Рогач (в уніформі)
і секретар Вищого суду автономії Августин Дутка
перед будівлею уряду в Хусті

взялися будувати свою державу, яка 30 грудня 1938 р. отримала назву «**Карпатська Україна**». Уряд А. Волошина здійснив певні заходи, спрямовані на *стабілізацію* діяльності економічних установ, комунікацій, *українізацію* освіти, видавничої справи, організував роздачу продовольства тощо. Для захисту кордонів і боротьби з угорськими та польськими диверсійними групами було створено власні збройні сили – *Карпатську січ*, яка нараховувала кілька тисяч осіб. На допомогу закарпатським українцям з *Галичини масово прибували* відповідні кадри ОУН, юнаки та дівчата, які, ризикуючи життям, прагнули зробити свій посильний внесок у становлення Карпатської

Старшинський корпус Карпатської січі,
у центрі — командант Дмитро Климпуш,
Хуст, березень 1939 р.

України. 12 лютого 1939 р. відбулися *вибори* до крайового Сойму, в яких взяли участь 92,5% населення. Переконливу підтримку – 92,4% голосів виборців – отримало Українське національне об'єднання, очолюване А. Волошином.

Однак нацистська **Німеччина** вирішила остаточно *ліквідувати Чехословацьку державу* і, захопивши історичні чеські області Богемію і Моравію, дала згоду на анексію Угорщиною Карпатської України. Вночі з 13 на 14 березня 1939 р. розпочалася *угорська агресія*. Зважаючи на ситуацію, уряд А. Волошина, який сподівався на німецьку підтримку, 14 березня проголосив державну **незалежність Карпатської України**. Наступного дня Сойм на чолі з А. Штефаном затвердив проголошення державної незалежності та ухвалив *конституцію*, яка визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). *Державними символами* було визнано синьо-жовтий стяг, гімн «Ще не вмерла Україна» та герб – ведмідь на лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі та тризуб з хрестом на середньому зубі. Президентом держави було обрано А. Волошина.

Та незалежність тривала недовго – 16 березня угорське військо захопило Хуст. Кількатисячна Карпатська січ, слабо оснащена і погано озброєна, протягом 5 днів чинила **героїчний опір** 40-тисячній регулярній армії. Січовики кидалися з гранатами під ворожі танки. **Жорстокі бої** відбулися поблизу Хуста, де молоді хлопці-гімназисти разом зі своїм вчителем І. Голотою майже всі загинули. Однак навіть після поразки ще до кінця травня 1939 р. у Карпатах тривала **партизанська війна**. У боях полягло близько 5000 закарпатців і кілька сотень галицьких юнаків, котрі прийшли на до-

Загін Карпатської січі на марші

помогу. Загинули командири Карпатської січі Зенон Косак та Михайло Колодзінський – члени ОУН з Галичини. Останній на пропозицію загарбників негайно капітулювати заявив: «У словнику українського націоналіста немає слова «капітулювати».

З усіх областей колишньої Чехословаччини тільки Карпатська Україна дала належну відсіч агресору, яка стала **першим збройним опором** на шляху загарбання Європи гітлерівською Німеччиною та її сателітами (тоді як чехи віддали свою державу без жодного пострілу). **Преса всього світу** писала про героїчну оборону Карпатської України. Навіть автори ворожих до українців польських видань, вражені **мужністю оборонців** Карпатської України, зазначали: «Мусимо, одначе, чесно сказати, що в контексті останніх подій маємо більше пошани до українців, ніж до чехів і словаків. Хоч би як там було і хоч би ким були оті «січовики», все ж таки ті люди не скавуліли, не склали зброї, але билися в найтяжчих політичних і стратегічних умовах». Зазначимо, що напередодні мадярської агресії німецький консул передав А. Волошину **телеграму від А. Гітлера** з вимогою, щоб територія краю була передана мадярам без опору. А. Волошин дав гідну відповідь: «Хоч Карпатська Україна хоче

Угорські загарбники з польським офіцером прикордонної служби (спереду) після розстрілу січовиків-галичан, березень 1939 р.

жити в мирі зі своїми сусідами, однак зі зброєю в руках виступить проти всіх, хто задумав би порушити її свободу та державні кордони».

Мадярські загарбники потопили у крові молоду незалежну Карпатську Україну. Та її коротке існування і героїчна оборона мали велике **значення** для загальноукраїнської історії:

вони не тільки допомогли закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації, а й стали прикладом самовідданої боротьби за національну державність для всього українського народу. Події весни 1939 р. також підтверджують, що входження Закарпатської України до складу УРСР – це не наслідок повоєнних анексій Сталіна, а усвідомлений вибір населення Закарпаття.

4. Стан української культури у міжвоєнний період

Зазнавши поразки в національно-визвольних змаганнях 1914–1921 рр., Україна знову втратила свою державність. Таке становище змінило, але не перервало українського культурного процесу, особливий сплеск якого відбувся під час українізації на території підрадянської України. Національне відродження цього часу охопило різні аспекти життя українства, вплинувши на освіту, науку, літературу, мистецтво.

Освіта

Прагнучи збудувати нове, комуністичне суспільство, більшовики хотіли взяти під контроль культуру. Необхідною передумовою залучення широких народних мас до цього процесу була **ліквідація неписьменності**. За переписом 1920 р., в Україні нараховувалося 48% неписьменних віком від 9 до 49 років. У травні 1921 р. Раднарком УСРР видав постанову про ліквідацію неписьменності. Для координації цієї роботи було

створено республіканську та місцеві комісії. Як підсумок до 1939 р. загальний показник письменності населення віком понад 9 років зріс до 85,3%.

Важливим завданням т. зв. «культурного будівництва» було також **формування системи освіти**. У 1920-х рр. в Україні діяла **загальноосвітня трудова школа** двох ступенів: I – 1–4 кл. (учні віком від 8 до 11 років), II – 5–7 кл. (12–15 років). Середню освіту давали професійні школи з 3-річним терміном навчання.

З проведенням **українізації** розширилася мережа шкіл з українською мовою викладання. Так, наприкінці 1920-х рр. 97% українських дітей навчалися рідною мовою.

Мітинг із нагоди відкриття 4-річної трудової школи на хуторі Романівський на Донбасі, 1928 р.

У 1934 р. запроваджено **єдину систему шкільної освіти** для всього СРСР, яка складалася з трьох типів шкіл: початкова – 1–4 кл., неповна середня – 1–7 кл. і середня – 1–10 кл. Було визначено початок і кінець навчального року, тривалість уроку, запроваджено правила поведінки та єдину шкільну форму, єдині норми, програми й підручники, 5-бальну систему оцінювання. За станом на 1937–1938 н. р. в УРСР нараховувалося 22,5 тис. загальноосвітніх шкіл, де навчалася 5,4 млн учнів і працювала 181 тис. учителів.

Певні зрушення відбулися в галузі **вищої школи**, перед якою було поставлено завдання готувати нову, радянську інтелігенцію. З цією метою на початку 1920-х рр. розпочалася реорганізація і пролетаризація вищої школи, її перебудова на нових, соціалістичних засадах. Зокрема, для зменшення серед студентства питомої ваги представників т. зв. «нетрудових верств» введено класовий принцип прийому до інститутів і технікумів.

З початком 1930-х рр. після деяких експериментів розгорнуто **уніфікацію** вищої та середньої спеціальної освіти. Було ліквідовано

Студенти Маріупольського металургійного інституту навчалися без відриву від виробництва

що. З вересня 1933 р. Україна повернулася до раніше відмінених університетів. У 1934 р. скасовано плату за навчання в усіх вищих і середніх спеціальних навчальних закладах; близько 90% студентів одержували державну *стипендію*. Встановлено вчені ступені доктора і кандидата наук, наукові звання професора й доцента, почесні звання, що стимулювало підвищення *кваліфікації* та педагогічної майстерності викладачів. Загалом на початку 1941 р. в Україні діяли 173 заклади вищої освіти (ЗВО), де навчалися 197 тис. студентів, і 693 середніх спеціальних навчальних заклади з 196 тис. учнів.

У непростих умовах перебувала **освіта на західноукраїнських землях**. Найважче доводилося підрумунським українцям, які були позбавлені можливості навчати своїх дітей у національних школах. У Польщі українська освіта розвивалася завдяки «легальному сектору» українського визвольного руху. Підтримку Чехословацької держави відчувало українське шкільництво Закарпаття, де

бригадно-лабораторний і комплексний методи навчання, що не забезпечували потрібних знань, підвищено роль лекцій, семінарських і лабораторних занять, запроваджено складання іспитів й індивідуальні оцінки знань студентів, проходження ними виробничої практики то-

Учні школи с. Русів на Снятинщині (нині Івано-Франківської обл.) з учителем Іваном Федорак

кількість національних шкіл загалом відповідала питомій вазі українства.

Наука

Центром науково-дослідної роботи в Україні була **Всеукраїнська академія наук**. Її членами, крім українських радянських учених, були обрані й такі науковці з Наукового товариства ім. Т. Шевченка, як В. Гнатюк, К. Студинський, В. Щурат, Ф. Колесса.

Значну дослідницьку діяльність у цей час розгорнули відомі наукові колективи. Наприклад, **математична школа** Д. Граве. Праці М. Крилова та його учня М. Боголюбова заклали основи нової галузі математики – нелінійної механіки.

Плідна робота з **теоретичної фізики** тривала в Українському фізико-технічному інституті. Написана тут праця **Лева Ландау** в галузі кінетичної теорії плазми стала основоположною в дослідженнях з термоядерного синтезу. В 1932 р. у цьому інституті вперше в СРСР здійснили штучне розщеплення атомів літію. Одним із найвидатніших українських фізиків XX ст. став і дійсний член НТШ **Олександр Смакула**, який першим у світі отримав патент на виготовлення оптичної техніки.

Прискорилися дослідження в галузі **техніки**. Так, на рубежі 1920–1930-х рр. Є. Патон розпочав новаторську перспективну роботу з електричного зварювання металів. Чимало інженерних рішень **Юрія Кондратюка (Олександра Шаргея)** на десятки років випередили світовий рівень деяких галузей науки й техніки, зокрема розробки з теорії космічних польотів.

Продовжували плідну роботу в галузі епідеміології вчені зі світовими іменами М. Гамалія та Д. Заболотний. Зміцнювали зв'язки з практикою **охорони здоров'я** видатний клініцист-терапевт Ф. Яновський, засновник терапевтичної школи М. Стражеско, відомий фізіолог В. Данилевський.

М. Холодний, А. Сапегін, В. Юр'єв та інші вчені плідно працювали в галузі **генетики й селекції** рослин і тварин, впровадження науково обґрунтованих сівозмін. Визначних успіхів також досягли О. Богомолець, О. Палладін та ін.

Юрій Кондратюк
(Олександр Шаргей)

У галузі **суспільних наук** активно працювали відомі історики М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький, історіософ і соціолог В. Липинський, географ В. Кубійович, економіст І. Витанович, літературознавець М. Возняк та ін.

Література

У літературі **підрадянської України** сформувалася яскрава революційно-романтична течія: П. Тичина, В. Еллан-Блакитний, В. Чумак, В. Сосюра. Активно заявили про себе М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара. Помітним явищем були памфлети М. Хвильового, сонети М. Зерова, оповідання Г. Косинки, гумор Остапа Вишні та ін.

У літературному житті **західної частини України** виділялися У. Самчук, Є. Маланюк, Ю. Клен, Б.-І. Антонич, Б. Лепкий, А. Чайковський, І. Вільде. Продовжували творчу діяльність письменники старшого покоління: В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина.

В **еміграції** творили В. Винниченко, О. Олесь, О. Ольжич, О. Теліга, О. Лятушинська, Ю. Липа.

Улас Самчук, 1936 р.

Музичне, театральне та образотворче мистецтво

Вагоме місце в культурному житті міжвоєнного часу належало мистецтву. Інтенсивно розвивалася **музика**, де значний внесок зробили Л. Ревуцький, В. Лятошинський, М. Вериківський, Г. Верьовка, К. Данькевич. У Галичині продовжував творити В. Барвінський.

Значну роль у розвитку культури відіграв **театр**, де працювали такі прославлені корифеї сцени, як Г. Юра, Н. Ужвій, А. Бучма, О. Петрусенко, І. Паторжинський, О. Ватуля. Видатним театральним діячем був Л. Курбас, який організував експериментальний **театр «Березіль»**.

Активно розвивалось у міжвоєнний період **кіно**. З'я-

Олександр Довженко на зйомках фільму «Іван»

вилися перші фільми режисера **Олександра Довженка** – «Звенигород», «Арсенал», «Земля», які принесли йому всесвітню славу.

Живопис плідно представляли художники М. Бойчук, І. Іжакевич, Ф. Кричевський, М. Самокиш, І. Труш, О. Кульчицька, А. Моноастирський, М. Приймаченко, М. Дерегус та ін. Основоположником такого модерністського напрямку, як **супрематизм**, став К. Малевич.

У розвитку **скульптури** головний акцент робили на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Серед безперечних здобутків цього часу – пам'ятники Т. Шевченку в Харкові, Києві та Каневі скульптора М. Манізера та Г. Сковороді в Лохвиці роботи І. Кавалерідзе.

Найвідомішими **архітектурними спорудами** стали Меморіальний музей Т. Шевченка на Тарасовій горі в Каневі (архітектори – В. Кричевський і П. Костирко), стадіон «Динамо» (В. Осьмак), будинки Верховної Ради (В. Заболотний) і Раднаркому (І. Фомін і П. Абросимов), залізничний вокзал (С. Вербицький) у Києві та ін.

**Комуністичний
погром
української культури**

Із встановленням наприкінці 1920-х рр. тоталітарної диктатури в Україні розпочалися **репресії** щодо представників української культури. З ужитку було вилучено праці багатьох відомих діячів науки й культури.

Через безпідставні звинувачення й наклепи серед **науковців** були репресовані академіки геолог М. Світальський, математик М. Кравчук, генетик І. Агол, філософ С. Семківський, історик М. Яворський, талановитий винахідник Ю. Кондратюк (О. Шаргей) та багато ін. Жорстокого удару було завдано **освіті**, яку «вичищали» від «націоналістичної засміченості».

У 1932 р. було ліквідовано численні літературні групи, а через два роки для контролю за літературним процесом створено **Спільку письменників України**. Головним методом літературної творчості став т. зв. «соціаліс-

Спілька письменників України,
створена у Харкові 16 червня 1934 р.

тичний реалізм», за відхід від якого карали. Незабаром більшість українських письменників репресували. Серед них: М. Зеров, В. Бобинський, М. Вороний, Л. Гомін, О. Досвітній, М. Ірчан, М. Куліш.

Були піддані репресіям також діячі українського *мистецтва*: театральний режисер Л. Курбас, засновник української школи монументального мистецтва М. Бойчук, їхні послідовники та ін. Не з власної волі змушений був переїхати до Москви О. Довженко.

Репресії знекровили українську культуру, підрізали їй крила, деформували талант навіть тих діячів науки, літератури, мистецтва, яких не зачепили переслідування комуністичного режиму. Все це вирішальною мірою позначилося на здатності нації чинити опір тоталітарній державі.

Лекція XV

УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1939 – початок 1950-х рр.)

1. Українські землі на першому етапі війни (вересень 1939 – червень 1941 р.)

Напередодні Другої світової війни українські землі входили до складу чотирьох держав: СРСР, Польщі, Угорщини та Румунії. Відповідно «**українське питання**» було не лише проблемою українського народу, а й одним із найважливіших у передвоєнній міжнародній політиці. *Драматизм* ситуації полягав у тому, що багатомільйонна європейська нація стала об'єктом безсоромного торгу на «дипломатичному ринку». Ініціатором гендлю виявилася нацистська Німеччина, яка, потребуючи спільників для реалізації своїх експансіоністських задумів, вирішила здобути їх коштом українських земель. *Першою жертвою* стала Карпатська Україна, яку зухвало було віддано на розтерзання Угорщині (фактично відлік Другої світової війни для українців розпочався 13 березня 1939 р.). Ще вдалішими мали бути подальші «*торги*», оскільки значною мірою за рахунок решти західноукраїнських земель райхсканцлер Німеччини А. Гітлер планував окупувати Польщу; унеможливити фор-

мування антинацистської коаліції, про яку в той час домовлялися Англія, Франція і СРСР, перетворити СРСР на свого тимчасового союзника; створити стратегічний плацдарм для нападу на СРСР.

**Радянсько-
німецький
альянс**

Як виявилося, розрахунки фюрера справдилися. 23 серпня 1939 р. між Німеччиною і Радянським Союзом було підписано **договір про ненапад** (відомий як «пакт Ріббентропа – Молотова») терміном на 10 років та таємний протокол до нього, за яким Європу фактично було розділено на *сфери впливу між двома тоталітарними режимами* – нацистським і комуністичним. Зокрема, передбачався поділ Польщі, згідно з яким до СРСР мали відійти західноукраїнські та західнобілоруські землі. Тривалий час комуністи виправдовували альянс з нацистами необхідністю відвести воєнну загрозу від своєї країни. Насправді ж радянське керівництво на чолі з І. Сталіним прагнуло *спрямувати німецьку агресію* на Захід, насамперед проти Англії та Франції, щоб дочекатися, коли «...капіталісти перегризуться між собою», а тоді, як зауважив колишній радянський розвідник В. Суворов (Резун), «...оголосити себе Визволителем Європи, замінивши коричневі концтабори червоними». Однак усе вишло з точністю до навпаки: через відмову Радянського Союзу від подальших переговорів з Англією та Францією про формування антинацистської коаліції (вина за зрив переговорів певною мірою лежить і на згаданих державах, оскільки вони постійно зволікали з підписанням договору) та перетворення Польщі на стратегічний плацдарм нападу Німеччини на СРСР початок німецько-радянської війни став значно ближчим.

Безпосереднім наслідком німецько-радянських домовленостей була збройна агресія 1 вересня 1939 р. Німеччини проти Польщі,

Задоволений І. Сталін (2-й справа) спостерігає, як голова радянського уряду В. Молотов від імені СРСР підписує Договір про ненапад із нацистською Німеччиною, Москва, 23 серпня 1939 р.

яку підтримали її союзники: Англія і Франція. Так вибухнула **Друга світова війна**, найжорстокіша в історії людства. 17 вересня під **приводом** захисту «єдинокровних братів» у війну вступив СРСР, чого Поль-

Спільний радянсько-німецький військовий парад у Бресті, 22 вересня 1939 р.

ща не сподівалася. Проти неї було кинуте 4736 танків, 3298 літаків, 4959 гармат і близько 650 тис. червоноармійців. Поляки ж у відповідь могли протиставити лише 12 тис. жовнірів на східному кордоні та близько 50 тис. вояків у глибині території Західної України та Західної Білорусі. 27 вересня **Польща капітулювала**. У Бресті, Гродно, Пинську (*нині всі – в Білорусі*), Перемишлі та в інших містах відбулися спільні паради союзних військ – радянських і німецьких. Отже, **Радянський Союз** своїми діями не тільки **сприяв** розв'язуванню Другої світової війни, а й на її початковому етапі став **союзником нацистської Німеччини**. Союзні відносини не обмежувалися лише розгромом Польщі. Як тоді, так і пізніше, коли Англія, Франція, Бельгія, Голландія та інші західні держави воюва-

А. Гітлер і Й. фон Ріббентроп у райхсканцелярії після підписання Німецько-радянського договору про ненапад, Берлін, 1939 р.

ли проти нацизму, **СРСР активно допомагав Німеччині**. Зокрема, комуністи постачали нацистам необхідні стратегічні матеріали, сировину та хліб, що в 1940 р. становили 40% від обсягу радянського експорту на зовнішній ринок.

Тісне радянсько-німецьке зближення, що відбувалося на ос-

нові тоталітарної сутності двох режимів, зневаги до прав людини та міжнародного права, засвідчили укладений 28 вересня 1939 р. новий **договір про дружбу і кордон** та секретні протоколи до нього, які уточнювали розмежувальну лінію між СРСР і Німеччиною (т. зв. «лінія Керзона») й формально підтверджували введення західноукраїнських і західнобілоруських земель до складу СРСР. Протягом піввіку Радянський Союз заперечував факт укладання таємних договорів із Німеччиною, прагнучи уникнути відповідальності за *співучасть у розв'язанні Другої світової війни*. Проте

В'ячеслав Молотов і Адольф Гітлер
(на задньому плані — перекладач)
під час переговорів в імперській канцелярії,
Берлін, листопад 1940 р.

факти – річ уперта: оригінали таємних протоколів було виявлено в жовтні 1992 р. в архіві ЦК КПРС. Курс на зближення з А. Гітлером підтверджували й тодішні радянські лідери. Так, І. Сталін заявляв: «Дружба народів Німеччини й Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави

бути довгою і міцною». Ще відвертіше висловився радянський нарком закордонних справ В. Молотов, проголосивши привселюдно, що «...не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за знищення гітлеризму...». Їхні думки творчо розвинув міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп, який заявив радянському кореспондентові, що коли в Англії й Франції «...визьмуть верх палії війни, то Німеччина і СРСР будуть знати, як відповісти на це». Щодо цього коментарі є зайвими.

Радянсько-німецькі домовленості створили також сприятливі умови для *вирішення проблеми Північної Буковини та Бессарабії*. 28 червня 1940 р. Радянський Союз, погрожуючи Румунії війною, змусив її відмовитися від цих споконвічних українських територій, населених переважно українцями. Ухвалою Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. Північна Буковина та Бессарабія ввійшли до складу Радянської України (*приблизно в той самий час Радянський Союз захопив Латвію, Литву, Естонію та під час війни з*

Фінляндією частину Карелії, Выборг і отримав в оренду на 30 років о. Ханко. Загальні втрати Червоної армії в ході радянсько-фінської війни досягли понад 412 тис. осіб, із них, за оцінюванням фахівців, від чверті до третини становили етнічні українці та вихідці з Радянської України, фінської армії – понад 70 тис. осіб).

Полонені червоноармійці на прогулянці у військовому таборі Париккала (Фінляндія), грудень 1939 р.

Загалом унаслідок приєднання нових земель **територія УРСР** розширилася до 565 тис. кв. км, а її населення збільшилося на 8,8 млн осіб і становило на середину 1941 р. 41 657 тис. громадян. На новоприєднаних землях було ліквідовано старий адміністративний поділ і утворено Волинську, Дрогобицьку, Рівненську (до 1991 р. – Ровенська), Львівську, Тернопільську, Станіславську, Чернівецьку та Акерманську (від грудня 1940 р. – Ізмаїльська, від 15 лютого 1954 р. – у складі Одеської обл.) області. За межами УРСР залишалися Закарпаття, анексоване Угорщиною, та т. зв. «Закерзоння» – Холмщина, лівобережне Надсяння, Лемківщина і Підляшшя, – яке входило до Генерального губернаторства, створеного німцями з частини окупованої території Польщі.

«Радянізація» Західної України

Намагаючись надати своїм діям на західноукраїнських землях легітимного характеру, радянське керівництво організувало там **вибори** до т. зв. «Народних зборів Західної України». Вони відбувалися на безальтернативній основі **під контролем** і за безпосередньої участі радянських військ, органів влади та спецслужб. Зібравшись 26–28 жовтня 1939 р. у Львові, новообрані **Народні збори** ухвалили декларацію про **встановлення радянської влади** на території Західної України та возз'єднання з УРСР. 1 листопада Верховна Рада СРСР «задовольнила» їхнє прохання.

Чи не найсерйознішим випробуванням для населення новоприєднаних територій була т. зв. «радянська» – **запровадження нових радянських порядків**. На перших порах вона відбувалася за співчуття і навіть за підтримки місцевого українського населення, яке зазнало чимало лиха від польських та румунських загарбників. Заходи радянської охоплювали

Позачергова III сесія Верховної Ради УРСР: прийняття Західної України до складу Української РСР, Київ, 1939 р.

розвиток українського населення, яке зазнало чимало лиха від польських та румунських загарбників. Заходи радянської охоплювали **конфіскацію** поміщицьких земель і частковий їхній розподіл між безземельними та малоземельними селянами, **націоналізацію** промисловості, торгівлі й банків, **введення** 8-годинного робочого дня, розвиток медичного обслуговування, **обмеження** безробіття, **розподіл** серед міської бідноти житла, націоналізованого після втечі польських чиновників і підприємців, тощо. До соціально-економічних змін додалися культурно-освітні: повсюдне **запровадження української мови**, збільшення кількості українських шкіл та ЗВО, завезення зі східних областей великої кількості книг українською мовою тощо.

Проте, підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю місцеве життя, **радянська адміністрація**, основу якої становили «перевірені кадри» зі сходу України або Московії (здебільшого московити за походженням), почала виявляти свою істинну сутність. Вона **побоювалася** поширення національно-визвольних ідей із

Вимір земель під новий колгосп у Західній Україні, листопад 1939 р.

Західної України на УРСР, а тому взялася за нещадну **руйнацію** культурно-освітніх, громадсько-політичних, економічних осередків і місцевих традицій, які формувалися протягом тривалого часу та які мусили враховувати навіть попередні загарбницькі режими. Як наслідок, **припини-**

ли своє існування не лише політичні партії (за винятком більшовицької), а й усі інші інституції неполітичного характеру, що раніше діяли в Західній Україні. Така доля спіткала навіть товариство «Просвіта», яке за свою понад 70-річну історію чимало зробило для українського національного відродження. Було **ліквідовано** вільну українську пресу, зокрема замість 83 українських газет часів польської анексії почали виходити 6 нових, підпорядкованих радянській адміністрації. Аналогічним було становище на Буковині та в Бессарабії, де виходили лише 2 газети. Всеохопною стала **політична цензура**, без дозволу якої неможливим був друк газет, журналів, книжок. У всіх школах запроваджено **обов'язкове вивчення московитської мови**. Почалося **гоніння** на Українську греко-католицьку церкву, яка користувалася в народі особливим довір'ям та авторитетом. Запанувала сувора **уніфікація думки**. Підривалися моральні засади молодого покоління.

Масові репресії

Утвердження тоталітарного режиму на ново-приєднаних землях супроводжувалося масовими репресіями, спрямованими проти всіх, «хто міг би» чинити опір новим порядкам. Згідно з інструкцією НКВС, до категорії **«ворогів народу» належали** всі члени колишніх політичних партій, організацій та товариств, землевласники, чиновники, учасники визвольних змагань, служителі релігійних культів тощо. Згодом до них приєднали тих селян, які виступали проти насильницької колективізації.

Найпоширенішим різновидом репресій були **депортації**, коли тисячі людей, затаврованих як «вороги народу», без слідства, суду та навіть без формального звинувачення арештовували і в товарних вагонах **вивозили** вглиб СРСР – на широкі простори Крайньої Півночі, Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу. Чимало їх, насамперед дітей та старих, **гинуло** по дорозі від голоду, холоду, пошестей, зну-

Радянські солдати перетинають польський кордон,
17 вересня 1939 р.

щань конвоїрів. Ті ж, хто виживав, у нелюдських умовах змушені були працювати на благо «соціалістичної батьківщини». Згідно з даними митрополита А. Шептицького, з однієї тільки Галичини радянська влада депортувала близько 400 тис. українців.

Водночас із поширенням репресій на новоприєднаних територіях було створено широку **тюремну мережу**, яка нараховувала 25 в'язниць і дві внутрішні тюремні камери. На початку 1941 р. там перебувало близько 25 тис. ув'язнених, переважно студентів, учителів, лікарів, адвокатів, представників заможного населення. Осо-

Підірвані опори Заліщицького мосту, де 5 липня 1941 р. радянські карателі скинули у р. Дністер кілька вагонів з українськими політичними в'язнями (Тернопільщина)

бливо **трагічно** склалася їхня доля після початку німецько-радянської війни, коли нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія розпорядився «...розстріляти всіх осіб, що перебувають під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрата у великих розмірах». 5 липня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіппов доповів

начальству про виконану «роботу», тобто **розстріли в'язнів**. У тюрмах Львівської області було розстріляно 2464 особи, Дрогобицької – 1101, Станіславської – 1000, м. Луцька – 2000, у Ковелі – 194, Дубні (нині – Рівненської обл.) – 260, Перемишлі – 267, усього понад 15 тис. осіб.

Як свідчать факти, у Стрийській тюрмі більшовицькі кати навіть куль не тратили на свої жертви. У черепях останків, розкопаних тут у червні 1990 р., знайдено однакові специфічні отвори. На думку експертів, нещасних вбивали спеціальними молотами чи довбнями з гострими наконечниками. Були черепи з проломами, як від ударів важким молотом. За словами свідків, жертву заводили в лазню, після чого проводили в спеціальну кімнату і там били довбнею по голові. Очевидці згадували, що в дні масових розправ крові там було так багато, що вона сягала катам вище ступні.

Щоб не було чути криків і зойків мордованих, день і ніч на території тюрми ревіли мотори тракторів. Кривава робота тривала цілодобово. В яму, куди скидали вбитих, сипали вапно, перекладали дошками, трохи накривали землею і знову скидали шар трупів. Розкопана яма була глибиною понад два метри.

Для нелюдів у формі НКВС не було нічого святого. Не гребували нічим: затискали між дверима пальці, пхали голки під нігті, били по босих п'ятах палицями. Судмедексперт В. Ільницький, який був присутнім під час розкопок у **Дрогобицькій тюрмі**, відзначав: «Розглядаючи потрощені черепи, в яких застрягли металеві кілки, важко повірити, що так могли знущатися з живих людей».

У **Тернопільській тюрмі**, як подав відомий краєзнавець Г. Грещук зі свідчень очевидця, «...трупи помордованих були жахливо понівечені, мали відрубані чи викручені руки й ноги, повипалювані очі. Московитські катюги застосовували до свого кривавого ремесла сокири, щоб завдати своїм жертвам якнайбільших мук. У жінок, яких я бачив у камерах, були повідрізані груди і повикручені руки й ноги та порозбивані голови. У кожній камері було по 60 і більше трупів, а камер було в Тернопільській тюрмі, яку збудували ще поляки, дуже багато. В одній камері я побачив трупи двох дівчат, зв'язаних до купи колючим дротом. В однієї був розпорений живіт і в нього вложено kota, у другій була здерта з рук шкіра від долонь по лікті. На рани насипано ячмінних остюків...»

Тернополяни впізнають жертв радянського режиму,
10 липня 1941 р.

У камері на першому поверсі я побачив прибитий до стіни цвяхами труп молодого, може 30-літнього чоловіка...».

Найжахливіше, що більшовицькі карателі знищували навіть дітей. Під час розкопок наприкінці 1980-х рр. одного з місць масових страт у 1939 р. у «**Дем'яновому лазі**» – урочищі під Станіславом – у моторошному «звалищі» людських кісток і напівзотлілого

Жертви розстрілів НКВС на подвір'ї тюрми на Лонцького у Львові, червень 1941 р.

одягу знайшли крихтний скелетик: немовля було дротом прив'язане до матері, навіть збереглися рештки пелюшки.

Подібні звірства радянські карателі чинили в Луцьку, Дубні, Чорткові, інших західноукраїнських містах.

Загалом за 1939–1941 рр. **жертвами**

репресій – депортацій, ув'язнень, розстрілів – став чи не кожен десятий мешканець Західної України. В одній лише Галичині – Дрогобицькій, Львівській, Станіславській та Тернопільській областях, – за підрахунками дослідника І. Андрухів, за той період **населення зменшилося** майже на 700 тис. осіб. Тільки за рік до 90 тис. осіб було репресовано за політичними ознаками на Буковині та в Бессарабії. Ці дані свідчать, що репресії комуністичного режиму як в Україні загалом, так і на новоприєднаних західноукраїнських землях, мали масовий характер і були спрямовані на знищення та асиміляцію української нації.

**Опір утвердженню
комуністичного режиму
в Західній Україні**

Прихід Червоної армії у вересні 1939 р. на західноукраїнські землі викликав піднесення серед більшості місцевого населення. Воно висловлювало вдячність за звільнення від польського гноблення та

за омріяне возз'єднання українських земель. На честь «визволителів» у містах і селах зводили тріумфальні арки, нерідко прикрашені синьо-жовтими прапорами; їх вітали хлібом і сіллю, квітами, церковними процесіями з хоругвами та іконами. Однак у процесі утвердження **тоталітарного режиму** первісний ентузіазм західних українців почав згасати. Порятунком від комуністичних репресій для багатьох із них стали **втечі у німецьку зону окупації** – т. зв. «Генеральне губернаторство», до якого належала також частина етнічних українських земель (*Лемківщина, Посяння, Холмищина і*

Підляшшя) площею 16 тис. кв. км, на якій проживало близько 550 тис. українців. Протягом 1939–1940 рр. на цю територію втекло від 20 до 30 тис. осіб, передусім члени політичних партій, діячі кооперації, науки і культури. Вони розселилися серед своїх земляків, зокрема багато осіло у Кракові – центрі Генерального губернаторства. Краків згодом перетворився на осередок економічного, культурного та громадського життя українців. Тут та в інших місцях виникали українські громадсько-культурні організації, відкривали школи, комітети самодопомоги, кооперативні, молодіжні й спортивні організації. Зокрема, в регіоні діяли 902 українські школи, 2 гімназії, 1000 кооперативів, 900 відділень «Просвіти», українські видавництва, виходила щоденна газета «Краківські вісті» тощо. Навесні 1940 р. було створено координаційний орган за назвою **Український центральний комітет (УЦК)**, який очолив відомий учений Володимир Кубійович. УЦК *захищав* соціально-економічні інтереси українців у Генерал-губернаторстві.

Червона армія входить у м. Рівне, 1939 р.

Володимир Кубійович

Ті українці, що zostалися під радянським режимом, намагалися протистояти зростаючим безчинствам. Активною була **позиція церкви**, насамперед греко-католицької на чолі з митрополитом А. Шептицьким. Вона надавала значну **моральну підтримку** населенню та відкрито протестувала проти численних насильств з боку нової влади, апелювала до вищого державного керівництва. Чинити опір старалася **молодь**, передусім студентська, відмовляючись вступати до ВЛКСМ (*Всесоюзний лєнінський комуністичний союз молоді, або комсомол (скорочення від «комуністичний союз молоді»)*) – комуністичний молодіжний рух у СРСР,

членство в якому було фактично обов'язковим, часто примусовим) та відвідувати лекції з марксизму-ленінізму, *розповсюджуючи* антирадянські листівки.

Єдиною політичною силою, що не лише зберегла свою структуру, а й значно розширила її, була **Організація українських націоналістів**. Маючи великий досвід нелегальної діяльності, вона постійно поповнювалася новими кадрами, які не хотіли миритися з існуючим режимом. Націоналісти *поширювали* антирадянські прокламації, *вивішували* синьо-жовті прапори, *перешкоджали* проведенню виборів та колективізації, *вбивали* представників радянської адміністрації тощо. Значною перешкодою на шляху організаційного зміцнення націоналістичного руху був розкол, який стався після

Андрій Мельник разом зі Степаном Бандерою (у центрі), Миколою Капустянським та іншими діячами ОУН під час покладання квітів на могилу Євгена Коновальця, Роттердам, 1958 р.

вбивства Є. Коновальця. Він призвів до утворення двох окремих і непримиренних організацій: **ОУН-бандерівської** (ОУН-б) або революційної, що очолював С. Бандера, та **ОУН-мельниківської** (ОУН-м), що очолював А. Мельник, які впродовж багатьох років поборювали одна одну. Це завдало великої шкоди українському національно-виз-

вольному рухові, хоча ОУН залишалася й надалі єдиною організованою політичною силою, яка боролася за незалежність і соборність України.

Польський рух опору, на відміну від ОУН, не мав достатнього досвіду підпільної роботи і практично був *розгромлений* радянськими каральними органами.

Отже, **приєднання західноукраїнських земель до УРСР** було визначною подією, важливим *етапом у боротьбі за соборність*, в результаті чого вперше за кілька століть своєї історії більшість українців возз'єдналася в межах однієї держави. Як писав тоді В. Сосюра:

*З'єдналося серце навіки,
що віками роздрте було...*

Однак реалізація цієї акції мала загарбницький характер, оскільки була **наслідком злочинної змови** двох диктаторів та завдала невимовних **страждань** значній частині населення Західної України, серед якого запанували антикомуністичні та антирадянські настрої. До того ж, приєднуючи західноукраїнські землі, радянський режим переймався не інтересами українського народу, а прагненням назавжди покінчити із національно-визвольним рухом.

**Становище
східноукраїнських
земель**

Важким в умовах комуністичного режиму залишалося й становище населення східних областей України. Незважаючи на те, що на кінець 1930-х рр. масовий огульний терор припинився, його жакливі наслідки, передусім морально-психологічні травми, продовжували згубно впливати на суспільство. Практично на будь-якому великому підприємстві відчувалася гостра нестача технічних спеціалістів і керівників промисловості. Залякана технічна інтелігенція у складних ситуаціях на виробництві боялася брати на себе відповідальність.

Труднощі в економіці командно-адміністративна система намагалася усунути властивими їй **наказними методами**. Так, за найменше порушення – прогул чи запізнення працівника звільняли з роботи, а нерідко й позбавляли волі. Іншим указом було збільшено тривалість робочого часу, заборонено самовільний вихід робітників і службовців із підприємств та установ. Трохи пізніше випуск неякісної й нестандартної продукції **прирівняли до свідомого шкідництва**. Водночас було вжито заходів до подальшого розгортання т. зв. «соціалістичного змагання». Неучасть у ньому розглядали як ознаку нелояльності.

На початок 1940-х рр. остаточно з'ясувалося призначення щойно збудованої «матеріально-технічної бази

Співробітники НКВС, 1930-ті рр.

Упродовж 1930-х рр. у СРСР виробляли тисячі танків

соціалізму» як потужного **воєнно-промислового комплексу** (на 1941 р. асигнування на оборону становили більш як 43% від обсягу державного бюджету). Причому **українська промисловість** була її наріжним каменем. На 1940 р. Україна видобувала 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, виробляла

64,7% чавуну, 48,8% – сталі, 67,6% – залізної руди, 25,7% – електроенергії тощо.

Завдяки кільком урожайним рокам, практично дармовій праці селян, а також запровадженню механізації, передових методів агрокультури в тому самому році **колгоспи** України дали понад 20% загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73% – цукру, 20% – м'яса та ін.

Однак, незважаючи на форсовані темпи індустріалізації та досягнення у деяких галузях важкої промисловості, їхні результати значною мірою були знівельовані **авантюрною політикою** комуністичного режиму на чолі з І. Сталіним. Особливо це виявилось з початком німецько-радянської війни.

2. Встановлення нацистського окупаційного режиму та народний опір йому

18 грудня 1940 р. Генеральний штаб Збройних сил Німеччини завершив розробку плану «**Барбаросса**» (від прізвиська імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросси, відомого загарбницькими війнами), що передбачав напад на Радянський Союз.

Україна
в планах
Німеччини

Немаловажне місце у своїх планах **німецьке командування** відводило здобуттю в якнайкоротші терміни України з її родючими землями й величезними сировинними ресурсами.

«Якщо ми хочемо володарювати в світі, то спершу повинні перемогти Московію», – безперестанку повторював А. Гітлер. І у своєму задумі **особливу роль відводив Україні**.

«Якби Урал з його незліченними сировинними багатствами, Сибір з його лісами й Україна з неозорими полями стали власністю Німеччини, німці назавжди забули б, що таке злидні», – заявив він на з'їзді нацистської партії в 1936 р. Про винятково важливе місце України в завоєвницьких планах нацистів фюрер підтвердив перед початком Другої світової війни: «Все, що я роблю, спрямовано проти Московії. Мені **потрібна Україна!**».

У переддень нападу на СРСР, 21 червня 1941 р., А. Гітлер довірко писав італійському лідеру Б. Муссоліні: «Перш за все я сподіваюся, що нам вдасться забезпечити на тривалий час спільну **продовольчу базу в Україні**. Ця країна стане основним поставником тих ресурсів, які нам знадобляться в майбутньому».

Райхсканцлер Німеччини А. Гітлер (у центрі)
спостерігає, як німецька армія переходить
польський кордон у вересні 1939 р.

Адольф Гітлер
репетирує виголошення промови

твердості духу. Саме тому не міністерським чиновникам, а білявим бестіям із чорного корпусу СС фюрер довірив створення передумов великого переселення нордичної раси – **вивільнення життєвого простору**. Отож найвищим обов'язком кожного з нас на Сході віднині буде масове знелюднення завойованих територій. Ви повинні убивати якомога більше й ефективніше **винищувати** тутешніх унтерменшів [нім. «недолюдина». – Авт.]!».

Згодом нацисти ухвалили рішення: для **знелюднення територій** до Уральського хребта в найстисліші терміни знищити і депортувати в Сибір понад 30 млн населення Польщі та європейської частини СРСР.

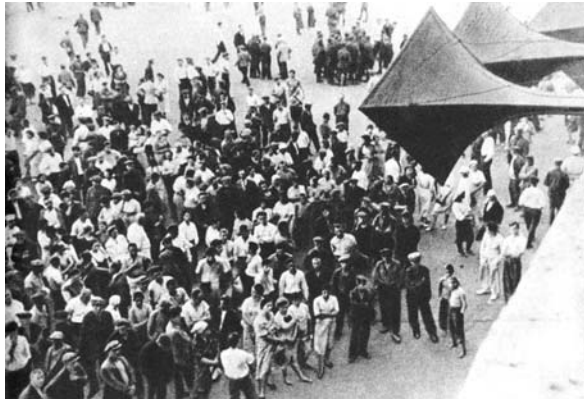
**Початок
німецько-радянської
війни**

22 червня 1941 р. о 4-й год. ранку Німеччина напала на СРСР (разом із нею у війну вступили її **союзники** – Італія, Румунія, Словаччина, Угорщина та Фінляндія). Її армія наступала у трьох **напрямах**: група «Північ» – на Ленінград, група «Центр» – на Мінськ і Смоленськ (з Москвою як подальшою ціллю), група «Південь» – на Житомир і Київ. На українському відтинку фронту радянсько-німецьке **воєнне співвідношення** було таким: у людях – 1:1,4, артилерії – 1,3:1, тан-

Тепер точно встановлено, що одразу ж після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад А. Гітлер доручив розробити нові **принципи німецької політики на Сході**. 16 вересня 1942 р. вони були схвалені фюрером. «Ми завоювали неосяжні території на Сході з тим, – ішлося в документі, – щоб **закріпитися** тут на тисячоліття. Конкретно це означає: після перемоги німецької зброї на просторах від Карпат до Волги має розквітнути нова **арійська імперія**... Звичайно, програма перебудови світу такого грандіозного розмаху вимагатиме не лише гігантських фізичних зусиль, а насамперед – граничної

ках – 4,9:1, літаках – 2,4:1. Проте навіть за цих порівняно *сприятливих обставин* зупинити німців на радянському кордоні не вдалося.

Згідно з **військовою доктриною**, СРСР готувався *воювати на чужій території*, тому більше половини *радянських запасів*: зброї, боєприпасів, обмундирування, техніки, пального – було складовано поблизу кордону (В. Суворов мотивував це підготовкою Радянського Союзу до нападу на Німеччину, який мав бути 15 липня 1941 р.). Як наслідок, за перший тиждень війни 30% всіх запасів боєприпасів, 5,4 із 7,6 млн гвинтівок, 191 із 240 тис. кулеметів, 50% усіх запасів пального і продфуражу було або знищено, або захоплено противником.

Населення Радянського Союзу слухає урядову заяву
22 червня 1941 р.

Просування ворога *полегшувалося* й тим, що старі укріплені райони – т. зв. «лінію Сталіна» – у зв'язку з перенесенням після 1939 р. кордонів ліквідували, а нову – «лінію Молотова» – не закінчили. За перші три тижні війни Червона армія втратила 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат (*німецькі бойові втрати в живій силі були в 10 разів меншими*).

Такий **перебіг подій** настільки приголомшив радянське керівництво, що, як стверджують дослідники, у липні 1941 р. І. Сталін, Л. Берія і В. Молотов обговорювали питання про *можливість капітуляції Радянського Союзу* перед нацистською Німеччиною, погоджуючись віддати Гітлеру Балтику, Молдавію, значну частину України, Білорусії. Проте болгарський посол, через якого вони намагалися зв'язатися з А. Гітлером, відмовився бути посередником у цій сумнівній справі.

Мапа «Україна під німецькою окупацією 1941–1944 рр.»

До кінця 1941 р. ворог окупував майже всю Україну (за винятком східних районів Харківської, Сталінської (нині – Донецької) та Ворошиловоградської (нині – Луганської) областей). Слабко підготовлена та погано озброєна **Червона армія не витримувала натиску** німецького війська. Приклади серйозного спротиву нацистам були нечисленними. У перші дні наступу німецькі частини наразилися на **відчайдушний опір** на лінії Луцька – Бродів – Рівного – Дубна, де від 23 по 29 червня 1941 р. велися перші на Східному фронті танкові бої. Незважаючи на настирливі атаки, протягом 5 днів стримувала наступ ворога 41-ша стрілецька дивізія у районі м. Рава-Руська (нині – Львівської обл.). Значний героїзм виявили й кинуті напризволяще оборонці прикордонних застав у містах Сокаль (нині – Львівської обл.), Перемишль, Володимир. Однак, як

Німецькі війська атакують радянський прикордонний пункт, 1941 р.

правило, нацисти зосереджували у ключових точках потужні сили і за цих умов без ускладнень проривали радянську оборону.

У зв'язку з **нестачею зброї та боєприпасів**, втрачених через недалекоглядну політику вищого дер-

жавного керівництва, склалася ситуація, коли, як зазначав історик В. Король, гвинтівкою у перших боях був озброєний лише один із трьох червоноармійців, а інколи – один з п'яти. До того ж солдатам на день активних боїв видавали тільки півтори обойми патронів, по одній кулеметній стрічці, по чотири снаряди на гармату, чого було недостатньо навіть для відбиття однієї атаки ворога. Як наслідок, багато підрозділів і частин Червоної армії потрапляли в **оточення**, а тому, як правило, змушені були гинути або здаватися у ворожий полон. Зокрема, на українській території сталося найбільше з усіх відомих воєнній історії оточень, коли у середині вересня 1941 р. **під Києвом** німецькі війська взяли в кільце 660 тис. осіб, у т. ч. 60 тис. командирів, Південно-Західного фронту. Одна з причин катастрофи – наказ І. Сталіна, що вимагав «за будь-яку ціну» утримувати Київ і заборонив військам фронту відступити на лівий берег

Дніпра. З оточення зуміли вирватися лише окремі загони. Командувач фронтом М. Кирпонос та група генералів загинули. Подібної поразки Червона армія зазнала наприкінці травня 1942 р. **під Харковом**, коли в німецький полон потрапили 240 тис. осіб.

22 липня 1942 р., після захоплення німцями м. Свердловськ (від 2016 р. м. Довжанськ) на Ворошиловградщині, українську територію було остаточно окуповано. **Втрати Червоної армії** тільки

вбитими і полоненими становили близько 5 млн осіб, тоді як втрати німців – трохи більше 250 тис. Від **радянської кадрової армії** на той час залишилося всього 8%. Очевидно, що якби територія СРСР обмежувалася лише її європейською части-

Пункт збору полонених червоноармійців у Харківському котлі

ною, то його поразка у 1941 р. була б неминучою. Однак Радянському Союзові, як зазначив Я. Грицак, пощастило на природних союзників. По-перше, його рятували **великі простори** – Червоної армії було куди відступати. Наявність великого тилу в східній частині СРСР дала змогу евакуювати туди військове виробництво. По-друге, радянське керівництво скористалося з величезного **людського потенціалу**, який, як гарматне м'ясо, кидали під наступаючі німецькі танки. Та й взимку 1941–1942 рр. допомогли тріскучі морози.

Причини перших поразок

Значною мірою перші поразки Червоної армії були зумовлені злочинною політикою комуністичного режиму напередодні війни. Серед багатьох її компонентів виокремимо два.

Передусім це **репресії в армії**. Протягом, головним чином, 1937–1938 рр. із 733-х вищих командирів і політпрацівників 579 було **знищено**. Із 5 маршалів розстріляно 3-х, з 10 командармів 2-го рангу – всі 10, з 57 комкорів – 50, із 186 комдивів – 154. Було репресовано або звільнено з армії 91% командирів полків та їхніх заступ-

ників. Усього каральні органи репресували понад 47 тис. офіцерів і 1 800 генералів (із названої кількості третина припала на Київський військовий округ). **Загальна кількість** репресованих по Наркомату оборони з 1937 по 1939 р. становила 3,5–4 млн осіб. Як наслідок, на початку 1941 р. лише 7% командно-начальницького складу мали вищу освіту, а 37% взагалі не мали відповідної освіти. На таке становище не міг не звернути уваги А. Гітлер. Напередодні війни на одній із військових нарад він заявив: **«Червона армія обезголовлена**. 80% командних кадрів знищено. Вона послаблена, як ніколи. Це основний фактор мого рішення. Потрібно воювати, доки кадри не вирости знову».

Другим чинником, котрий призвів до поразок Червоної армії на першому етапі війни, була незбагненна **самовпевненість радянського керівництва** на чолі з І. Сталіним, що його союзник А. Гітлер у 1941 р. на СРСР не нападе (*ця безпечність згодом вилпилась у мільйони людських жертв*). Хоча підстав для такого оптимізму не було жодних. Про агресивні наміри свідчили **постійні порушення німцями радянського кордону**. З жовтня 1940 р. по 10 червня 1941 р. з боку Німеччини було здійснено 185 порушень кордо-

Маршали СРСР: С. Будьонний, В. Блюхер, М. Тухачевський, К. Ворошилов, А. Єгоров (зверху вниз, зліва направо) (фото 1935 р.).

В. Блюхера, М. Тухачевского та А. Єгорова згодом розстріляють

І. Сталін і міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп у Кремлі під час підписання Договору про ненапад між Німеччиною і СРСР, Москва, 23 серпня 1939 р.

ну літаками, в т. ч. тільки за травень і 10 днів червня – 91 порушення. Причому в низці випадків літаки пролітали над радянською територією до 100 і більше кілометрів. З 1 січня по 10 червня 1941 р. на кордоні з Німеччиною було затримано 2080 порушників, із них викрили 183 німецьких агенти. Однак замість того, щоб відповідним чином відреагувати, радянське керівництво напередодні війни пішло на *безпрецедентні поступки А. Гітлеру*. Воно дозволило німцям розшукувати на радянській території могили солдат, що загинули в роки Першої світової війни. І німецькі «слідопити» під виглядом пошуку могил вели розвідку місцевості в найближчому тилу радянських військ.

Німецькі та радянські вояки — союзники, вересень 1939 р.

Німеччини на допиті німецький фельдмаршал В. Кейтель на запитання радянського слідчого, які були головні заслуги німецької розвідки перед війною, відповів: «Найпозитивнішим було те, що німецька розвідка дала повну і точну картину розташування всіх радянських військ перед початком воєнних дій у всіх прикордонних округах...».

Цікаво, що до останнього моменту – 3 год. ранку 22 червня 1941 р. – радянські ешелони і кораблі з хлібом, рудою та іншими товарами, згідно з договором, регулярно *відправлялися в Німеччину*. Хоча остання ще з початку 1941 р. припинила зворотні поставки, особливо машин і верстатів. А напередодні нацистського нападу – 20–21 червня – всі німецькі кораблі, котрі перебували у радянських портах, терміново, навіть недовантажені, залишили територіальні води СРСР.

Подібне безглуздя радянського керівництва на чолі з І. Сталіним видається ще злочиннішим на тлі того, що про агресивні наміри Німеччини проти СРСР знали як у Москві, так і за кордоном. Конкретні *дані про підготовку німців* і їхніх союзників до

Після розгрому Німеччини на допиті німецький фельдмаршал В. Кейтель на запитання радянського слідчого, які були головні заслуги німецької розвідки перед війною, відповів: «Найпозитивнішим було те, що німецька розвідка дала повну і точну картину розташування

війни радянські органи держбезпеки почали отримувати з листопада 1940 р. А від квітня 1941 р. така інформація, в т. ч. про дату німецького нападу, надходила майже з 40 точок земної кулі й мало не щодня. Зокрема, радянський розвідник в Японії Р. Зорге повідомив точну дату агресії за тиждень до неї. **Перебіжчики** з німецької сторони за кілька діб до нападу повідомляли не тільки день, а й навіть годину.

Таким чином, радянське керівництво мало достатньо інформації про воєнну загрозу. Проте її відкидали як дезінформуючу, оскільки «великий вождь» заперечував саму можливість того, що А. Гітлер наважиться розпочати війну проти СРСР до того, як розгромить Англію. Відповідно до цього, І. Сталін вважав, що розвідці вірити не можна. Із 1936 по 1940 р. було репресовано 5 начальників Головного розвідувального управління. Лише до травня 1937 р., згідно зі свідченням В. Кривицького, який очолював радянську розвідку в Західній Європі, кількість репресованих кадрових розвідників становила 350 тис. осіб. За прямою вказівкою І. Сталіна було згорнуто всю роботу радянських розвідників у нацистській Німеччині.

Промовистим фактом у цьому разі є **доповідна записка Л. Берії І. Сталіну** від 21 червня 1941 р.: «...Я знову наполягаю на відкликанні й покаранні нашого посла в Берліні Деканозова, який, як і раніше, бомбардує мене «дезою» про те, що нібито Гітлером готується напад на СРСР. Він повідомив, що цей «напад» розпочнеться завтра. Те саме радирував і генерал-лейтенант В. І. Тупіков, військовий аташе в Берліні. Цей тупий генерал стверджує, що три групи армій Вермахту [назва збройних сил Німеччини в 1935–1945 рр. – Авт.] наступатимуть на Москву, Ленінград і Київ, посилаючись на всю берлінську агентуру... Але я і мої люди, Іосіфе Віссаріоновічу, твердо пам'ятаємо Вашу мудру настанову: в 1941 р. Гітлер на нас не нападе!..». Наголосимо, що все це відбувалося за кілька годин до нацистської агресії.

Гітлер — Сталін:

«Цікаво, скільки триватиме медовий місяць?»
(карикатура К. Беррімена, 1939 р.)

Загороджувальний загін НКВС готується «підтримати» радянських бійців кулеметними чергами в спину

Відповідальність за всі свої злочинні прорахунки напередодні війни радянське керівництво переклало на плечі рядового солдата. 16 серпня 1941 р. по-явився жорстокий наказ № 270, згідно з яким із військ НКВС і держбезпеки створювали т. зв. **«загороджувальні загони»**. Вони розташо-

увалися позаду бойових частин і у разі вимушеного відступу, але без наказу Ставки Верховного головнокомандувача, відкривали вогонь по своїх бійцях. Водночас, згідно з наказом, формували **штрафні роти** (від 150 до 200 осіб у кожній), куди посилали «нестійких» солдатів і молодших командирів. Звільнити зі штрафної роти могли лише або смерть, або важке поранення. Бійців штрафних рот називали «смертниками», бо майже всі вони гинули.

28 липня 1942 р., коли німці проривалися до м. Сталінград (*нині – Волгоград, Московія*) та Головного Кавказького хребта, І. Сталін підписав ще один наказ – № 227, в якому далі розвинуто положення попереднього наказу. До штрафних рот для рядового й сержантського складу додали **штрафні батальйони** (по 800 осіб) для офіцерів – від молодшого лейтенанта до полковника. «Ні кроку назад без наказу вищого командування, – йшлося в наказі. – Панікери й боягузи повинні знищуватися на місці».

На думку воєнного історика М. Ковалю, з одного боку, в умовах загальної розгубленості й сум'яття подібні суворі накази були необхідні, а з іншого – підкріплені правом розстрілу «в несудовому порядку», карною відповідальністю близьких родичів т. зв. «винуватців» та іншими заходами, вони **сковували ініціативу** командирів, зокрема позбавляли їх можливості маневрувати, перегруповувати сили тощо, і нерідко прирікали на безплідну загибель з'єднання, котрі з ходу кидали в бій з боєкомплектom 4–5 снарядів на гармату, коли навіть гвинтівки мали не всі бійці й їсти не було чого. Полки зникали разом зі штабами. За 3–4 дні боїв дивізія гинула.

«Не забуду поки й житиму, – згадував письменник А. Дімаров, – одну таку **атаку** взимку 43-го, вже коли наші війська визволяли Донбас. Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кількасот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною від трупів».

Інший учасник бойових дій, що побував у подібній ситуації, писав: «Ввечері нас вишикували в лісі, видали нові гвинтівки, ще з заводською змазкою,.. і сказали, що завтра буде **бій**. Ніхто з гвинтівок не стріляв, не мав поняття про чистку зброї. Ранком пішли в бій. Гвинтівки не стріляли. А німці вели цільний вогонь із кулеметів. Крики, мат, прокляття. Покошило нас немало. Командир дивізії був упертим і дурним, гнав батальйон за батальйоном...».

Нацистська окупація

Окупувавши Україну, нацисти встановили на її території режим кривавого терору у вигляді сумнозвісного «нового порядку». **Мета нацистів** зводилася до насильницького пограбування завоєнованих територій, максимального очищення їх від корінного населення та запровадження для решти системи жорстокої позаєкономічної експлуатації. У планах німецької колонізації визначалося:

Штрафний батальйон, 1943 р.
(фото Д. Бальтерманца)

Тіла загиблих радянських солдатів у болоті, 1941 р.
(фото з книги Г. Кноппа «Проклята війна»)

«Україна – найплodючіша область Європи. Її *завдання* – постачати продукти харчування та сировину новій Європі. А жити на українській землі повинні тільки люди німецької арійської крові».

Відповідно до цього, новоявлені колоністи прагнули витравити національну свідомість українців, а тому вдалися до **розчленуван-**

Мешканці українського села втікають від війни та наступу гітлерівців, Україна, 1941 р.

ня України як історично-географічної та політичної цілісності. Як відомо, Закарпаття в березні 1939 р. передали німецькій союзниці – *Угорщині*. Буковину, Ізмаїльщину та «Трансністрію» – Одеську, південні райони Вінницької та західні

райони Миколаївської областей – приєднали до іншої союзниці Німеччини – *Румунії*. Галицькі області – Дрогобицьку, Львівську, Станіславську й Тернопільську – як «дистрикт Галичина» приєднали до *«Генерал-губернаторства»*, створеного на території окупованої Польщі. З більшої частини українських земель утворили т. зв. *«Райхскомісаріат «Україна»* зі столицею у Рівному. *Донбас і Слобожанщину* підпорядкували фронтовому військовому командуванню. Всі частини розділеної України ізолювали одну від одної, спілкування між ними заборонили.

На чолі Райхскомісаріату А. Гітлер поставив безжального і жорстокого Е. Коха, **україноненависницька політика** котрого не знала меж. «Якщо я знайду українця, гідного сісти за один стіл зі

Страта німцями українських націоналістів у м. Дрогобич, 2 грудня 1943 р.

На передньому плані видно Івана Хом'яка («Лиса») – командира повітової бойовики ОУН

мною, – заявляв цей фанатичний расист, – я звелю його негайно розстріляти». На нараді окупаційних чиновників у Рівному він так сформулював цілі Німеччини щодо України: «Мета нашої роботи – *примусити* українців працювати на Німеччину, а не ошчасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає у Німеччини. Цю роботу слід проводити, не рахуючись із втратами». Подібне твердження відповідало ідеологічним засадам міністра окупованих східних територій *А. Розенберга*, котрий заявляв: «Розмноження слов'ян небажане... Освіта небезпечна. Цілком достатньо, якщо вони навчатися рахувати до 100... Кожна освічена людина – це наш майбутній ворог...». Свою «турботу» про українців висловлював і *фіюрер*: «Знання сигналів дорожнього руху їм буде достатньо... Під свободою українці розуміють, що вони будуть митися тільки один раз на місяць замість двох разів».

Гітлерівці за-
провадили в Укра-
їні нещадний **гено-
цид** проти місцево-
го населення. Тут
виявлено майже
300 місць **масових
страт** населення,
180 концтаборів
смерті, 50 гетто, де
нацисти заморду-
вали 5 264 тис. осіб
мирного населення
(причому євреїв і
ромів майже пого-
ловно) та військовополонених. До Німеччини вивезено на **катор-
жні роботи** 2 400 тис. осіб, передусім молоді. Значна частина їх
загинула на чужині від виснаження, хвороб, травматизму.

Київське урочище Бабин Яр,
де впродовж 1941–1943 рр. німецькі нацисти здійснювали
масові розстріли євреїв, ромів, українських націоналістів,
узятих у заручники киян, пацієнтів психіатричної лікарні

На початку березня 1943 р. у відповідь на дії радянських партизан, очолюваних офіцером НКВС СРСР О. Федоровим, нацистські карателі дощенту спалили **містечко Корюківка** на Чернігівщині, поклавши у вогняну могилу близько 7 тис. жителів, переважно старих, жінок, дітей. Цей факт відзначено комісією, що готувала матеріал про згаданий злочин до Нюрнберзького процесу, як най-

Відправлення українців на примусову працю до Німеччини, 1942 р.

більше масове знищення мирних жителів на окупованих територіях за весь період Другої світової війни.

Під час війни німці з властивою їм педантичністю і скрупульозністю здійснювали **пограбування України**

їни, вивозячи з неї марганець, руду, вугілля, шкіру, целюлозу, будівельні матеріали, промислове устаткування, культурні цінності, худобу, зерно, м'ясо, олію, масло, цукор, лікарські трави і навіть чорнозем та викопані фруктові дерева. Промислові підприємства, які залишилися неушкодженими, німецька адміністрація оголосила **власністю** Німеччини і нещадно експлуатувала. Цікаво, що здійснюваний нацистами економічний визиск де в чому нагадував господарювання комуністів, зокрема було **збережено колгоспну систему** разом із трудовими й адміністративним апаратом. Радянські колгоспи й радгоспи таким чином визнали найбільш ефективним способом викачування з місцевого населення хліба і продовольства.

Рух опору

«Новий порядок», запроваджений нацистами в Україні, не міг не викликати опору місцевого населення. Хоча з самого початку частина українців, передусім західних, налякана комуністичними репресіями 1939–1941 рр., зустрічала німецьке військо як визволителів. Багатьом Німеччина видавалася єдиною зовнішньою силою, яка могла змінити статус України в Європі й допомогти їй у боротьбі проти більшовизму.

Незважаючи на те, що німці не давали таких обіцянок, національно свідомі українці висловлювали **сподівання на відновлення української державності**. Один із найбільш авторитетних теоретиків націонал-соціалізму А. Розенберг, якого А. Гітлер вважав своїм учителем, доводив, що німці в боротьбі з московитським імперіалізмом мають опертися на пригноблені Московією народи, передусім українців. Навіть в **офіційних директивах** він певний час зга-

дував про майбутню незалежну Україну під протекторатом Німеччини. Так, 7 травня 1941 р. в інструкції для райхскомісара України А. Розенберг зазначав: «Мета роботи райхскомісара в Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького райху продовольства і сировини (...), а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною». Подібної думки дотримувалася й група впливових німецьких генералів та офіцерів (В. фон Браухіч, Ф. Гальдер, Т. Оберлендер, Е. Штольє та ін.). **Позитивне враження** на українців також справляла політика німців у культурно-освітній сфері, здійснювана впродовж 1939–1941 рр. у Генеральному губернаторстві.

Найбільшу державотворчу активність виявили діячі обох течій **Організації українських націоналістів**, керівництво якої напередодні німецько-радянської війни ставилося до Німеччини та її військ як до союзників майбутньої Української держави у спільній боротьбі проти більшовизму. У меморандумі до німецького уряду від 23 червня 1941 р. лідери ОУН у доволі жорсткій формі також **попередили гітлерівців**, що у разі відмови підтримати Українську державу в них виникнуть проблеми. Ще до приходу німців у багатьох містах націоналістами були створені українські органи державної влади і правопорядку. Подекуди такі органи управління

Генерал-губернатор окупованої Польщі Ганс Франк із членами української делегації у Кракові, праворуч від нього — голова УЦК Володимир Кубійович, 1943 р.

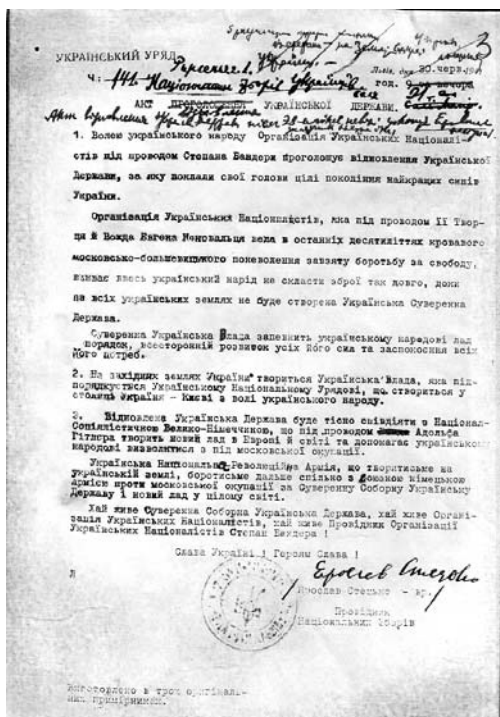

Бійці легіону «Нахтігаль» у Львові

виникали безпосередньо і після прибуття німецької армії. У результаті співпраці між німцями та ОУН перед радянсько-німецькою війною було створено дві військові частини за кодовими назвами «*Нахтігаль*» (нім. «соловей») і «*Роланд*» (від імені героя французького епосу, котрий став символом зразкового воїна). У них нараховувалося близько 600 солдатів-українців. Німці збиралися використати їх для встановлення безпеки пересування своїх частин по Україні, роззброєння розгромлених Вермахтом підрозділів Червоної армії, охорони ешелонів з полоненими та боєприпасами, а ОУН сподівалася, що вони будуть зародком майбутнього українського війська.

30 червня 1941 р. у Львові ОУН-б організувала Українські національні збори, які без погодження з німцями проголосили **Акт відновлення Української держави** та сформували уряд – Українське

державне правління на чолі з Ярославом Стецьком. У всьому краї відбувалися збори, маніфестації українців на підтримку відновлення української державності. Проте **реакція німців** на таке «самоуправство» була негативною. На початку липня 1941 р. вони заборонили діяльність Правління, заарештували його голову Я. Стецька, а також С. Бандеру та інших українських діячів. Від них вимагали відкликати Акт 30 червня 1941 р. Однак ніхто не виявив слабкодужості. Зокрема, С. Бандера наголосив, що, віддаючи накази, «...не спирався на жодні німецькі органи влади й ні на жодні угоди

Акт відновлення Української Держави
від 30 червня 1941 р. з підписом Ярослава Стецька

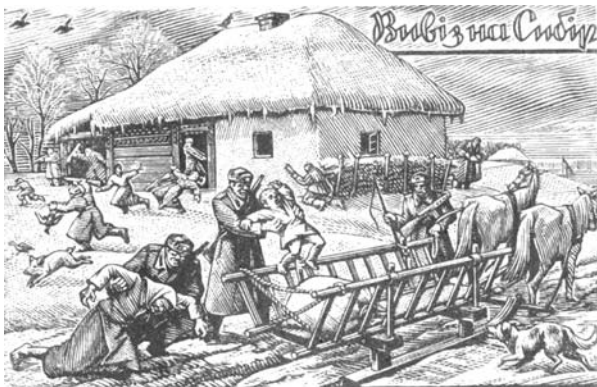

Ярослав Стецько

з німецькою владою, а тільки на мандат, який мав від українців». У відповідь нацисти запроторили С. Бандеру, Я. Стецька та деяких інших провідних членів націоналістичного руху до концентраційного табору Заксенгаузен, де вони перебували майже до кінця війни. Вся мережа бандерівських організацій, керівництво якою перебрав Микола Лебедь, змушена була перейти в підпілля.

Восени 1941 р. нацисти знову завдали репресивного удару по ОУН. Зокрема, у вересні було заарештовано близько 2 тис. та розстріляно кілька сотень членів бандерівських *«похідних груп»*. Їхнім завданням було, рухаючись услід за фронтовими німецькими частинами, пропагувати по містах і селах ідею самостійності України, організовувати цивільну адміністрацію, розгортати мережі оунівського підпілля. Десь через два місяці *гестапо накинулося вже на ОУН-м*, розстрілявши понад 40 провідних членів цієї течії, серед них відому поетесу Олену Телігу. Водночас німецькі спецслужби поширили секретну інструкцію такого змісту: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у райхскомісаріаті «Україна», мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники».

Страшним свідченням *трагедії бездержавності* української нації під час Другої світової війни був погром родини Бандер. У той час, коли *гестапо вивезло Степана Бандеру до Берліна*, у Києві НКВС розстріляв його

Дереворит «Вивіз на Сибір»
(худож. Н. Хасевич, 29 грудня 1950 р.)

батька і вивіз до Сибіру сестер Марту, Оксану, а після війни й Володимиру, які майже півстоліття мучились лише за те, що не зреклися свого брата і не пішли на співпрацю з більшовиками. Трагічною була доля й братів С. Бандери: Богдан загинув на сході України від рук тестано, а Василя й Олексу в липні 1942 р. закатували в німецькому концтаборі Освенцім.

Тарас Бульба-Боровець

В умовах жорстокого окупаційного режиму, зневаги національних прагнень українського народу, повного його безправ'я, нещадної експлуатації та грабунку ОУН кинула **клич до самооборонної боротьби** як єдиного шляху збереження й захисту народу. Вже у 1942 р. низи вимагали переходу до загального збройного опору. Осередками такого спротиву на перших порах стали Волинь і Полісся. Там від початку війни діяли партизанські відділи «Поліської січі» під проводом Тараса Бульби-Боровця. Там же, на Волині, були сформовані партизансько-військові частини обох течій ОУН. У результаті об'єднання всіх цих розрізнених військових формувань була створена **Українська повстанська армія (УПА)**, днем народження якої прийнято вважати 14 жовтня 1942 р. – свято Покрови Пресвятої Богородиці (від 2023 р. за новим церковним календарем святкується 1 жовтня).

Отже, впродовж незначного відрізка часу Організація українських націоналістів від співпраці з Німеччиною повністю переорієнтувалася на боротьбу з нею. Лише протягом останнього тижня листопада 1942 р. німці зафіксували 150 **атак** «націоналістичних партизанів» проти своїх військових і цивільних об'єктів, а заготівля зерна через діяльність цих «банд», згідно зі звітами окупантів, у районі Сарн, Костополя й Пінська зменшилася до 25–30% від раніше запланованих показників.

Невдовзі УПА стала грізною військовою силою, яка повела боротьбу **як проти німецьких загарбників, так і радянських партизанських формувань**, оскільки вони представляли комуністичний режим на окупованих територіях і своїми діями накликали нацистські репресії проти мирного населення. У квітні 1943 р.

нацисти змушені були розпочати масово застосовувати проти УПА військові з'єднання, а згодом і артилерію та бронетехніку, оскільки, згідно з документальними свідченнями німецьких урядовців, повстанські відділи контролювали всю сільську місцевість на південь від траси Київ – Рівне – Ковель – Брест-Литовськ. На північ від неї вони вели **жорстоку боротьбу** за контроль над територією з радянськими партизанами. Нацистське керівництво панічно повідомляло, що націоналістичні партизани атакують посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей, підготовлених для вивезення до Німеччини. У багатьох районах було **ліквідовано німецьку адміністрацію**. За даними дослідника І. Патрисяка, впродовж квітня 1943 р. у боях із повстанцями загинуло близько 600 німців та їхніх союзників. У травні відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною.

Щоб перехопити ініціативу, гітлерівці з червня 1943 р. розгорнули проти УПА масштабні **бойові операції**, в яких було задіяно 10 тис. німецьких і польських поліцаїв та жандармів, 10 батальйонів мотопіхоти з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, угорські частини та 5 бронепоездів. Однак це їм не допомогло. Лише впродовж липня-серпня Українська повстанська армія здійснила 686 атак на німецькі гарнізони, 1716 диверсій на залізниці, 270 нападів на господарські об'єкти. Під час боїв і сутичок з окупантами у червні-вересні 1943 р. загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців.

У результаті успішної боротьби з нацистами УПА зуміла взяти під контроль території, передусім тих, як правило сільських місцевостей, які межували з великими лісовими масивами, – Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо, де створювалися **«повстанські**

Агітаційний дереворит УПА:

«Воля народам, воля людині».

Зверху напис:

«СССР – тюрма народів»

(авт. Н. Хасевич, 1948 р.)

Бійці Української повстанської армії
під час гірського переходу в Карпатах

республіки». Під контролем повстанців певний час перебували й такі центри, як Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровиця, Людвипіль, Деражня, але для їхнього довготривалого утримання не вистачало сил. 15 серпня 1943 р. командування УПА оголосило себе єдиною законною владою на

всіх звільнених від німців територіях України, де почало впроваджувати *місцеве самоврядування*, вирішувати земельне питання, створювати грошову систему, вводити обов'язкову загальну освіту шкільної молоді, здійснювати поголовний медичний огляд школярів силами лікарів з УПА тощо. Зокрема, відповідно до того, що в усі часи найважливішою проблемою для українського селянства залишалося «земельне питання», було видано своєрідний «декрет про землю», який передбачав ліквідацію колгоспів і перехід у власність українських селян усіх земель колишніх польських землевласників і колоністів.

Подальшій реалізації масштабних державотворчих планів УПА значною мірою завадили німецькі війська, які відступали під ударами Червоної армії. У важких боях із переважаючим ворогом у жовтні-листопаді 1943 р. повстанці знищили понад півтори тисячі німців. Втрати упівців досягнули 414 осіб убитими. У той же час почалися перші *масштабні зіткнення* між загонами УПА-Захід і німцями в Галичині. У Карпатах, біля Липовиці, в боях з УПА загинуло понад 200 окупантів. Запеклі сутички між відділами УПА і карателями були на Станіславщині та Самбірщині.

З поширенням повстанського руху в Україні УПА розділилася на кілька груп: УПА-Північ (Волинь і Полісся), УПА-Захід (Галичина, Закерзоння, Буковина, Закарпаття), УПА-Південь (Поділля). Четверте формування, УПА-Схід, не вдалося утворити через

наступ радянських військ (інколи УПА-Південь називали УПА-Схід). Для загального керівництва повстанським рухом було створено **Головне командування** і Головний військовий штаб. Командувачем УПА до листопада 1943 р. був майор Роман-Дмитро Клячківський (повстанське псевдо – *Клим Савур*), його змінив підполковник (з 22 січня 1946 р. – генерал-хорунжий) Роман Шухевич (*Тарас Чупринка*), а після загибелі останнього в бою зі співробітниками радянських спецслужб 5 березня 1950 р. – полковник Василь Кук (*Коваль*). На початку 1944 р. УПА нараховувала, за різними даними, від 30 до 100 тис. вояків. Вона, не маючи ніякої допомоги ззовні, спиралася на масову народну підтримку та розгалужену, глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН.

Партизанська боротьба Української повстанської армії, яка була формою збройної самооборони українського населення на окупованій території, стала надбанням військової науки. Зокрема, її вивчають курсанти військових навчальних закладів, практики «партизанки».

Крім нацистів та радянських партизан, українські повстанці змушені були вести тривалу боротьбу проти польської **Армії крайової** (АК), підпорядкованої польському уряду в Лондоні. Її основне завдання полягало в тому, щоб до приходу радянських військ взяти під свій контроль західноукраїнські землі, втрачені Польщею у 1939 р. Реалізуючи ці за-

Портрет Дмитра Клячківського –
«Клима Савура»
(худож. Н. Хасевич)

Присяга одного з підрозділів Армії крайової

думи, АК супроводжувала їх терористичними акціями проти мирного українського населення, зокрема лише на Холмщині протягом 1943–1944 рр. було замордовано близько 5 тис. українців та спалено десятки сіл. Заклики командування УПА та митрополита А. Шептицького до порозуміння успіху не мали. Тоді УПА розпочала відкриту боротьбу проти поляків. Це призвело до насильства, жертвами якого стали не тільки вояки, а й десятки тисяч мирних жителів з обох боків. Протистояння тривало аж до 1947 р.

21–25 липня 1943 р. відбувся **III Надзвичайний збір ОУН**, який визначив **головні програмні вимоги** організації в нових умовах: право кожного народу на творення своєї держави, рівність усіх громадян України незалежно від національної належності, свобода слова, друку, совісті й світогляду. Збір заявив, що ОУН бореться проти імперіалізму та проти імперій, тому має за противника як СРСР, так і нацистську Німеччину.

Голова президії УГВР
Кирило Осмак

Через рік, у липні 1944 р., з ініціативи УПА і лідера ОУН С. Бандери була створена **Українська головна визвольна рада (УГВР)**, яка мала взяти на себе керівництво національно-визвольним рухом в Україні. До її складу ввійшли делегати від різних політичних партій, що діяли в Західній Україні до Другої світової війни (крім комуністів та ОУН-м), а також представники деяких східноукраїнських організацій. Головою президії УГВР став відомий громадсько-політичний діяч та агроном із Полтавщини **Кирило Осмак**, членами президії – І. Вовчук, І. Гриньох, В. Мудрий. Головою уряду – Генерального секретаріату УГВР став Р. Шухевич, його членами – Р. Волошин, М. Лебедь та ін. УПА було формально підпорядковано УГВР. Платформа нового утворення відобразила **еволюцію поглядів** українських націоналістів, яка була спричинена війною та контактами з підрадянськими українцями. Вона закликала до більшої терпимості щодо ідеологій, відмінних від націоналізму, відкидала расову та етнічну винятковість, більше уваги приділяла соціально-економічним питанням.

З німецькими окупантами боролись і **радянські партизани**. Однак наслідки першого етапу становлення партизанського руху виявилися сумними. Один із його керівників І. Старінов свідчив, що першого року війни в Україні було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. були дані лише про 22 діючих загани. Решта розпалася або була розгромлена. Тільки з другої половини 1942 р. партизанський рух почав відроджуватися.

Одночасно з кількісним збільшенням партизанських сил посилювалась і їхня бойова активність. Великого розмаху набув партизанський рух на півночі *Лівобережної України*. Так, наприкінці травня 1942 р. Путивльський партизанський загін

Партизани Житомирського з'єднання А. Сабурова форсують р. Уборть, 1943 р.

зробив успішний напад на м. Путивль, де німці зберігали багато зброї, продовольства і військового спорядження. Тоді ж розгорнуло бойові операції проти ворога партизанське з'єднання на чолі з А. Сабуровим. Активно діяли чернігівські партизани під командуванням О. Федорова і М. Попудренка.

Боротьба партизанів, набираючи розмаху, вимагала єдиного централізованого керівництва. Для цього було створено *Український штаб партизанського руху* на чолі з високопоставленим офіцером НКВС Т. Строкачем.

Щоб розширити партизанську боротьбу на *Правобережжі*, туди наприкінці жовтня 1942 р. рейдом вирушили партизанські з'єднання С. Ковпака і А. Сабурова. Партизани очистили від ворога в північно-західній частині України і південній частині Білорусі велику територію, яку назвали «Партизанським краєм». На осінь 1942 р. партизанський рух у Правобережній Україні набагато зріс і становив для окупантів грізну силу. Проте доволі часто діяльність

партизанів зводилася до **демонстрації радянської присутності** на окупованих територіях. Здійснивши декілька нападів на нацистів, вони відходили вглиб лісів. Тим часом мирне населення за такі дії розплачувалося з окупантами кров'ю.

З'єднання С. Ковпака здійснило відомий **похід ворожими тилами** від Путивля до Карпат, завдаючи загарбникам відчутних ударів. Був період, коли ковпаківці дійшли згоди з загонами УПА і разом з ними здійснювали бойові операції проти німецьких вояків. Однак згодом, виконуючи пряму вказівку І. Сталіна, С. Ковпак завдав УПА удару в спину. Ця авантюра закінчилася трагічно для ковпаківців, які були розбиті. Лише небагатьом із них вдалося врятуватися в Карпатах.

Ковпаківці на марші, Карпати, 1943 р.

Усього на початку 1944 р. на території України, яку окупували німецькі війська, нараховувалося 40–50 тис. радянських партизанів.

У містах України діяли націоналістичні та радянські **підпільні групи**, зокрема «Молода гвардія» на Луганщині та «Партизанська іскра» на Миколаївщині, **похідні структури ОУН**. Підпільники розповсюджували антинімецькі листівки, здійснювали терористичні акти, вчиняли диверсії на залізницях і підприємствах тощо.

Загалом УПА, партизанські загони, підпільники своїми діями наближали звільнення України від німецьких окупантів.

3. Битва за Україну

Перемога під Сталінградом у лютому 1943 р., **розгром** німецьких військ у Курській битві в серпні того самого року, самовіддана праця мільйонів людей в тилу під гаслом «Все – для фронту, все – для перемоги», а також **допомога союзників** з антигітлерівської коаліції створили необхідні передумови для наступу Червоної армії по всьому фронту. Відкрилася можливість для опанування Лівобережною Україною, форсування Дніпра і створення стратегічних плацдармів на Правобережжі. Забезпечивши **чисельну перевагу** над ворогом (за даними західних істориків, Червона армія в той час мала *потрійну перевагу в людях і – завдяки американським поставкам – майже п'ятикратну – в техніці*), радянські війська просувалися на захід, витісняючи нацистських загарбників з України.

Ленд-ліз — постачання зі США для СРСР необхідних засобів під час Другої світової війни

Вигнання нацистів з Лівобережжя

У результаті успішної **Чернігівсько-Прип'ятської операції**, що розпочалася в серпні 1943 р., частини і з'єднання Центрального фронту прорвали сильну оборону ворога і в ніч на 9 вересня форсували Десну. До 14 вересня вони звільнили понад 100 населених пунктів. 15 вересня взяли Ніжин – останній великий укріплений пункт противника на київському напрямку. Великих успіхів досягли й війська Воронежського фронту, які до 20 вересня вигнали противника з 800 населених пунктів північних областей України. Поразки німецьких військ змусили А. Гітлера прибути зі ставки в Східній Пруссії до Вінниці. Нацистське командування розробило плани стабілізації ситуації, але вони зазнали краху. 21 вересня було взято Чернігів і відкрито шлях до Дніпра. Протягом вересня 1943 р. від гітлерівців очистили Харків-

Радянська піхота переправляється через р. Сіверський Донець наприкінці літа 1943 р.

чали 13 серпня. Вона тривала до 23 вересня 1943 р., гітлерівські війська були вигнані з Горлівки, Макіївки, а 8 вересня – і з міста Сталіно (*тепер – Донецьк*). Частини Південно-Західного фронту вийшли до Дніпра. Почався кульмінаційний момент битви за Україну. Під неперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника воїни змушені були проводити **переправу через Дніпро**. На правий берег пливли хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхані соломою. Посильну допомогу надавало населення придніпровських сіл. Але солдати тисячами тонули в холодній осінній воді. Один з учасників форсування Дніпра згадував: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять-шість днів усе це спливає. Уявляєте?».

Тоді само розгорнуто наступ у напрямку Запоріжжя і Дніпропетровська. За вміле керівництво бойовими діями при шту-

ську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області та лівобережні райони Київщини.

Німецьким військам не вдалося втримати й Донбас, не виправдав їхніх сподівань могутній Міуський рубіж. Наступальну **операцію за опанування Донбасом** війська Південного і Південно-Західного фронтів розпо-

Форсування р. Дніпро радянськими військами у 1943 р.

рмі Запоріжжя, яке зайняли 14 жовтня, групу командирів нагородили орденами Богдана Хмельницького, заснованим у жовтні 1943 р. Війська Південного фронту прорвали німецьку оборону на річці Молочна і «закрили» в Криму 200-тисячну 17-ту армію Вермахту.

Вранці 3 листопада 1943 р. несподівано для німецьких військ частини колишнього Воронезького, а тоді 1-го Українського фронту розпочали рішучий **наступ на Київ**.

І. Сталін наказав зайняти українську столицю до річниці білшовицького перевороту. 6 листопада

о 4 год. ранку ціною величезних жертв (лише в районі Букрина загинуло 40 тис. осіб) радянські війська ввійшли до Києва.

«Червона армія, – зазначав британський історик Н. Дейвіс у праці «Європа: історія», – марнотратно використовувала особовий склад, абсолютно **не цінуючи солдатське життя**, і це дивувало, а певною мірою й деморалізовувало німецьких солдатів. Для нападу на фортифіковані позиції командири використовували хвилі піхоти без жодного сліду артилерійської підтримки. Через поля, де щодалі вище громадились трупи, орди абияк одягнених і кепсько озброєних «іванів» сунули й сунули, аж поки перегрівались німецькі кулемети, а кулеметники вже не мали духу й далі влаштовувати бойню. Загальноновизнано, що радянська сторона могла зазнати **тричі або вчетверо** більших утрат і однаково перемогти».

Остаточне
звільнення
України

У 1944 р. було проведено операції, котрі дали змогу чотирьом Українським фронтам розгромити угруповання німецьких військ «Південь» і групу «А», зайняти всю Україну й Крим. Так, у результаті успішної **Житомирсько-Бердичівської операції** війська 1-го Українського фронту до середини січня 1944 р. майже повністю очистили від німецьких військ Житомирсь-

Київ після звільнення від нацистських окупантів,
вул. Хрещатик, 6 листопада 1943 р. (фото А. Шайхета)

ку, частково Київську, Вінницьку і Рівненську області. Війська 2-го Українського фронту під час **Кіровоградської операції** не тільки відкинули ворога від Дніпра, а й створили загрозу Корсунь-Шевченківській групі німецьких військ, оточеній 28 січня 1944 р. 17 лютого вона перестала існувати. Одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією праве крило 1-го Українського фронту провело **Рівненсько-Луцьку операцію**, після чого радянські війська вийшли з болотисто-лісової місцевості на оперативний простір. У березні 1944 р. на величезному фронті від Луцька до гирла Дніпра майже одночасно розпочали наступ три Українських фронти. Із 4 до 17 квітня 1944 р. війська пройшли до 350 км, оволодівши Вінницею, Проскуровом, Тернополем і Чернівцями. Окремі частини 25 березня 1944 р. вийшли на державний кордон із Румунією. Успішно розвивали радянські війська **наступ на півдні України**. 13 березня вони взяли Херсон, 28 березня – Миколаїв, 10 квітня – Одесу, 12 травня повністю зайняли Крим.

Солдати дивізії СС «Галичина» спілкуються з жителями галицького села, 1944 р.

10 червня 1944 р. почалася **літня кампанія** радянських військ, якій передувало відкриття союзниками з антигітлерівської коаліції 6 червня **Другого фронту**. Наступаючи на захід, 17 липня передові частини перейшли кордон СРСР і вступили на територію

Польщі. Після розгрому оточених німецьких військ під Бродами (*поряд з німцями там воювала дивізія СС «Галичина», що складалася з українців, котрі сподівалися перетворити її у повноцінну українську армію*) радянські частини 27 липня ввійшли у Львів і в Станіслав. Гітлерівське командування поспішно відводило війська до Карпат. У результаті **Карпатсько-Ужгородської операції** закінчилося звільнення від нацистської окупації території України в її довоєнних кордонах. На останній стадії операції було очищено від військ противника Ужгород. 28 жовтня 1944 р. завершилося звільнення Закарпатської України. Остання подія створила умови

для **возз'єднання українських земель**. 29 червня 1945 р. уряди Радянського Союзу і Чехословаччини підписали *договір про передавання Закарпатської України до складу УРСР*, що збільшило територію останньої до 577 тис. кв. км.

Після звільнення України від нацистів мільйони українців призовного віку, які досі перебували під окупацією, опинились у безвихідній ситуації. Їх мобілізували до Червоної армії та без будь-якої підготовки, навіть не перевдягнувши у військові однострої, кидали на штурм німецьких укріплень. Шансів вижити в них було небагато. «Їх звуть, здається, **чорносвитниками**, – зазначав О. Довженко. – Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться, як на винуватих. Один генерал дивився на них у бою і плакав...».

«Більшість **«окупованих»** не була колабораціоністами, – писав про мобілізованих українців один із дослідників цього періоду. – Але по суті свого становища вони нічим не відрізнялися від штрафників. Останнім видавали зношені й діряві однострої, нерідко зняті з мерців, їм не належали ордени і зірочки на пілотах. Перші ж, «лапотна піхота», взагалі йшли у бій у пальтах і піджаках, реалізуючи на практиці знайоме ще з Першої світової війни гасло: «Зброю здобудете в бою!». Шансів вижити у **штрафників**, особливо у батальйонах із колишніх офіцерів, було все таки більше, ніж у призовників з окупованих територій. Штрафники були навчені воювати, і приміряючись до вигинів місцевості, досить грамотно здійснювали короткі перебіжки, зрештою, вміли стріляти. «Окуповані» ж, не маючи в більшості ніякої військової підготовки, а часом і зброї, при атаках на непридушену систему оборони ворога ставали тіль-

Загиблі на Букринському плацдармі
під час битви за Дніпро восени 1943 р.
(фото Д. Бальтерманца, 1942 р.)

хота», взагалі йшли у бій у пальтах і піджаках, реалізуючи на практиці знайоме ще з Першої світової війни гасло: «Зброю здобудете в бою!». Шансів вижити у **штрафників**, особливо у батальйонах із колишніх офіцерів, було все таки більше, ніж у призовників з окупованих територій. Штрафники були навчені воювати, і приміряючись до вигинів місцевості, досить грамотно здійснювали короткі перебіжки, зрештою, вміли стріляти. «Окуповані» ж, не маючи в більшості ніякої військової підготовки, а часом і зброї, при атаках на непридушену систему оборони ворога ставали тіль-

Дереворит «Повстанці у наступі
за Українську самостійну соборну державу!»
(худож. Н. Хасевич)

ки гарними мішенями для німецьких гармат, мінометів і кулеметів...».

Прихід на західноукраїнські землі радянських військ актуалізував для керівництва УПА складну дилему: продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом чи капітулювати? **Провід ОУН і УПА**, сподіваючись на зіткнення західних країн та СРСР, вирішив *продовжу-*

вати боротьбу, щоб не дати змоги радянській владі швидко закріпитися на західноукраїнських теренах. Однак у протистояння між Вермахтом та Червоною армією УПА в той час, як правило, не втручалася, зберігаючи сили для вирішальних дій. Розуміючи марність протиборотства з нацистами, які й так залишали українські землі, та прагнучи без кровопролиття здобути військоове майно відступаючих німців для майбутньої антирадянської війни, націоналісти розпочали з ними, як і з окремими командирами частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів, *переговори*. В обмін на зброю, спорядження, боєприпаси, звільнення з тюрми лідерів ОУН тощо повстанці обіцяли їм спокійне переміщення своїми підконтрольними територіями, а також постачати Вермахт розвідувальною інформацією і дезорганізовувати радянський тил. Проте особливих результатів ці переговори, що проходили в атмосфері взаємної недовіри, не дали.

Після того, як лінія фронту відкотилася на захід, за межі України, повстанці провели акції, щоб *перешкодити мобілізації* до Червоної армії, не допустити нових депортацій, припинити репресії проти греко-католицької церкви. Ці *акції були спрямовані* проти загонів НКВС, активістів більшовицької партії і тих, хто співпрацював з радянським режимом. Навіть після остаточного завершення Другої світової війни більшовицький режим довготривало не міг контролювати великі території західноукраїнських земель. Це протистояння обійшлося Україні величезною кількістю людських жертв.

Підписання Акта про беззастережну капітуляцію
нацистської Німеччини та її збройних сил,
Берлін, 8 травня 1945 р.

У квітні 1945 р. Червона армія розпочала **штурм нацистського лігва** – Берліна. Через вимогу І. Сталіна ввійти туди швидше, ніж союзники, вона втратила в ході Берлінської операції 400 тис. солдатів і офіцерів. 8 травня 1945 р. нацистська **Німеччина капітулювала**.

Влітку того самого

року радянські війська спільно з союзниками розгромили й далеко-східного агресора – **Японію**, яка 2 вересня також змушена була капітулювати. Так закінчилася Друга світова війна. *(В Україні щорічно відзначають 8 травня як День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні).*

Вагому частку в **перемогу над ворогом** внесли **українці**, близько 7 млн яких боролися у складі Червоної армії та радянських партизанів, Української повстанської армії, військових формувань США, Канади, Франції, Польщі, Чехословаччини тощо. У 1944 р. кожен третій військовослужбовець Червоної армії був вихідцем з території України. У піхотних частинах і з'єднаннях 1–4 Українських фронтів українці становили 60–80%.

Радянськими бойовими нагородами було **відзначено** 2,5 млн укра-

Українець генерал-лейтенант Кузьма Дерев'яко від імені радянської сторони разом із найвищим командуванням союзницьких армій 2 вересня 1945 р. на палубі лінкора «Міссурі» підписав Акт про капітуляцію Японії, яким завершено Другу світову війну

їнських вояків, 2072 з них стали Героями Радянського Союзу, 32 удостоїлися цієї нагороди двічі, а льотчик Іван Кожедуб – тричі. Значною була українська присутність серед **воєначальників**, командувачів фронтами і арміями: маршали С. Тимошенко, Р. Малиновський, А. Єременко, П. Рибалко, С. Руденко, близько 300 генералів. Талановитих командирів висунули зі своїх рядів також Українська повстанська армія (Р. Шухевич, Д. Маєвський, Р. Клячківський) та радянські партизани (С. Ковпак, О. Федоров).

4. Труднощі післявоєнної відбудови

Відбудова та розвиток господарства України у повоєнні роки відбувалися в умовах, коли більшість українських земель опинилась у межах однієї держави. Переживши страхіття війни, заплативши за перемогу над загарбниками надзвичайно високу ціну, українці, як і інші народи СРСР, **сподівалися на докорінні зміни** в суспільстві, насамперед на припинення репресій та поліпшення матеріальних умов життя. Однак їхні надії не справдилися. Головною метою тоталітарного комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій усередині країни й на міжнародній арені, незважаючи на ціну.

Втрати України у війні

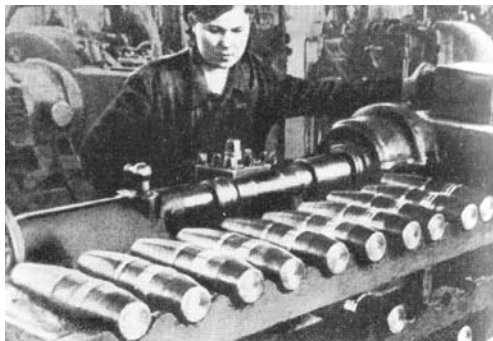
Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. Відступаючи з України, нацисти, як і більшовики у 1941 р., вдавалися до тактики «спаленої землі», тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Як наслідок, тільки **безпосередні збитки**, завдані господарству республіки, становили 285 млрд руб. у цінах 1940 р. (*загальні збитки СРСР дорівнювали 679 млрд руб., з яких 255 млрд – Московії*). Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, машинно-тракторних станцій (МТС) та інших державних підприємств протягом останніх п'ятнадцяти довоєнних років. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення й господарство України, становила 1,2–1,5 трлн руб. – понад 40% від обсягу національного багатства. На руїни було перетворено

714 великих і малих міст та 28 тис. сіл України (*бл. 250 сіл були знищені дотла*), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, ЗВО і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. 10 млн осіб залишилися без даху над головою. Загалом економічні збитки склали 42% від завданих усьому СРСР.

Проте найстрашнішими були **людські втрати**, які, за підрахунками дослідників, в Україні становили понад 10 млн осіб (*військові – 4,1 млн, цивільні – понад 5 млн*), тоді як у Німеччині цей показник виявився меншим – близько 6,5 млн осіб. Кожний другий із тих українців, хто вижив, повернувся додому інвалідом. **Загальні демографічні втрати** України, які охоплюють убитих у боях, загиблих від рук обох режимів, померлих у концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становили понад 14 млн осіб. Фактично, втрати українського народу становлять від 40–44% від загальних людських втрат СРСР. У відсотковому відношенні серед найбільш постраждалих країн внаслідок війни втрати України становили 19% від усього населення, Польщі – 17%, Московії – 13%, Німеччини – 8,5%, Китаю – 3%.

Економічне становище українських земель значно ускладнювалося тим, що на початку війни відбувалася **масова евакуація на Схід** заводів, робітників та інженерів. Усього за межі республіки було **вивезено** в Московію, Середню Азію та інші регіони СРСР майже 1 тис. заводів, 30 212 тракторів, майже все обладнання з українських електростанцій, більше 6 млн голів худоби, 1,6 млн т шкур, хутра тощо. Крім цього, з України **евакуйовали** понад 4 млн людей. На Донбасі було **затоплено** усі шахти, знищено промислові об'єкти Дніпрельстану, всі 54 домни, **висаджено у повітря** мости, **зруйновано** залізниці, телеграфні лінії тощо.

З усього, що було евакуйовано під час війни з України, поверталася не-

Виробництво снарядів на одному з харківських заводів, евакуйованих на Урал

значна частина. За вивезене майно *Україна не отримала ніякої компенсації*. Натомість за нове обладнання, яке надходило в Україну після війни, доводилось платити з власного бюджету.

Господарство

Завдяки героїчним зусиллям українського народу вдалося досягти значних успіхів у відбудові зруйнованого війною господарства. Однак **відбудова промисловості** здійснювалася *однобоко*. Як і раніше, випереджуючими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова та легка промисловість. Наприкінці війни *питома вага Донбасу* в загальносоюзному видобутку вугілля зросла до 26,7%. У 1945 р. Україна забезпечила 18% загальносоюзного виробництва чавуну і 11,2% сталі. Всього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих *потужностей*. Серед них Дніпрогес, заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», машинобудівні заводи Києва, Харкова, введено в дію газопровід Дашава – Київ. На кінець 1950 р. більше, ніж до війни, видобували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо.

Жіноча бригада бетонниць Поліни Шило (ліворуч)
на відновленні підірваної під час відступу
Червоної армії Дніпровської ГЕС,
Запоріжжя, 1946–1948 рр.

Особливо складним у повоєнний період було **становище сільського господарства**, яке внаслідок війни та колективної системи господарювання повністю *деградувало*. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, робочих рук: у селі залишилися переважно жінки і діти. Селянство, як і раніше, залишалося найбільш упослідженою категорією тодішнього суспільства. *Колгоспник* був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалася, а фактично вилучалася методом продрозкладки. *Оплата праці* сільських виробників була символі-

чною, а існували вони переважно за рахунок присадибних ділянок. Село не забезпечували пенсіями. Більшість колгоспників не мала паспортів, а без особливого дозволу вони не могли залишити села.

Катастрофу сільського господарства України довершила посуха, яка знищила врожай у південних областях республіки. Почався **голод 1946–1947 рр.**, який охопив значну територію, де проживали мільйони людей, передусім південь: Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області. За підрахунками, понад 1 млн осіб із них загинуло. Юрби голодуючих, рятуючись від біди, ринули у західні області України. СРСР, як підтверджують найновіші дослідження, мав достатні резерви для забезпечення людей зерном. Однак у 1946–1947 рр., як і в 1921–1923 та 1932–1933 рр., добірну пшеницю вивозили за кордон, а власне населення партія й уряд кинули на поталу. Загалом **експорт зернових** із СРСР у 1946–1947 рр. становив 2,5 млн т, що могло б вирішити проблему голодуючих регіонів (*підраховано, що для боротьби з голодом в Україні в 1946 р. потрібно було 150 тис. т зерна*). При цьому поставки здійснювали за цінами, нижчими від світових, і переважно в кредит.

Від голодної смерті багатьох східних українців урятувала **допомога селян західноукраїнських областей**, де ще не було колгоспів. Західні українці виконали обов'язок перед земляками, які опинились у безвихідному становищі. Однак їхньої допомоги було недостатньо, оскільки масштаби катастрофи були надто великими.

До ЦК КП(б)У надходило багато листів з проханням надати допомогу, продовольчу позику. Були **випадки людодіства**. Так, секретар Одеського обласного комітету компартії О. Кириченко під час перевірки одного з колгоспів у помешканні місцевої колгоспниці побачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, що лежала на столі. При цьому вона промовляла: «Манечку ми вже з'їли».

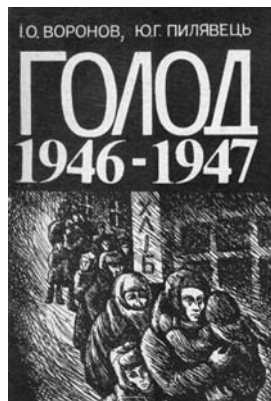
Дереворит «...а їсти нічого»
(худож. Н. Хасевич, 3 листопада 1949 р.)

Тепер ось засолимо Іванечка, протримаємось ще трішечки». Як виявилось, ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала власних дітей.

Такий стан речей змусив першого секретаря ЦК КП(б)У Нікіту Хрущова до рішучих дій. Він наказав підготувати для уряду СРСР документ, що містив би об'єктивну оцінку *продовольчої ситуації* в республіці. Н. Хрущов просив запровадити для південних областей продовольчі картки з метою забезпечити сільське населення харчами. Він ризикував, бо знав про невдоволення І. Сталіна тим фактом, що Україна не тільки не виконує планів хлібопостачання у союзний фонд, а й звертається з проханням нагодувати власне населення. Назвавши Н. Хрущова «підозрілим елементом» та приславши в 1947 р. керувати Україною твердішого і перевіреного Л. Кагановіча, І. Сталін однак дав вказівку виділити Україні продовольчу і насіннєву *позику*, а також 140 млн руб. для організації безплатного харчування населення. Хоча ця «допомога» була мізерною, але якоюсь мірою полегшувала становище мешканців південних областей України.

Загалом сільське господарство залишалося збитковим. Підхід до вирішення **аграрних проблем** зберігався старим: *форсування* виробництва в умовах жорсткої *централізації* та регламентації колгоспного життя. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі в 1946 р. почали *обмежувати* присадибні індивідуальні господарства. Введено грошові та натуральні податки, що призвели до *знищення* домашніх тварин, вирубування садів. Незважаючи на збільшення посівних площ, валова продукція землеробства на початку 1950-х рр. становила лише 84% від обсягів довоєнного рівня.

Як відомо, комуністичні правителі були неперевершеними майстрами «показухи» й оказамилування. У 1947 р. вони вдалися до **відміни карткової системи** на продукти харчування, а згодом і на промислові товари. Це була *пропагандистська пустопорожня акція*. Голодна, розорена країна не могла прогодувати населення з допомогою карток, а, відмінивши їх, поставила його на край прір-

Обкладинка книги
І. Воронова і Ю. Піявця
про голод 1946–1947 рр.,
Київ, 1991 р.

ви. У містах люди стояли в чергах за хлібом по кілька діб. Промислових товарів у продажу не було. **Грошова реформа в 1947 р.** «почистила» до кінця кишені простих трудівників.

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом жорстких **командно-адміністративних методів** управління, **ігнорування** інтересів простих людей. Поряд із вагомими **успіхами**, насамперед у галузях важкої промисловості, темпи розвитку харчової та легкої промисловості, сільсь-

Коней у колгоспах після війни залишилося мало й орати часто доводилося коровами, котрі після цього різко знижували надой, Полтавська обл., 1946 р.

когосподарського виробництва значно **відставали**, не задовольняючи потреб населення у предметах споживання. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів широкого вжитку доходило до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку чи навіть буханець хліба було проблемою. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток здійснювався на переважно **екстенсивній основі**. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди у сфері науково-технічного і соціального прогресу. Відомо, що США пропонували включити СРСР, у т. ч. Україну, в план Маршалла, однак сталінський режим відмовився і переніс весь тягар відбудови на плечі трудівників.

У Західній Україні новий прихід радянської влади зустріли насторожено. Ще до її появи сотні тисяч людей з болем залишали рідний край і виїздили на Захід, розуміючи, що **більшовизм** несе нові **страждання** українському народові. О. Довженко щодо цього 30 червня 1945 р. занотував у своєму щоденнику: «Об'єдналися усі українські землі. Буде єдине стадо і єдині пастирі. Усі тепер будем одинакі».

Визвольний рух у Західній Україні

Пропагандистська ілюстрація з радянського видання «Вільна Україна» (Львів), жовтень 1939 р.

тей, насамперед розтоптати високу національну свідомість галичан. Розпочалася форсована ліквідація приватної власності, передусім на землю, примусове залучення селян до *колгоспів*, поспішна індустріалізація краю.

Враховуючи, що раніше Східна Галичина, Волинь, Північна Буковина, Бессарабія і Закарпаття були аграрними окраїнами різних держав, за 5–10 років ці землі, згідно з партійними постановами, мали зрівнятися у промисловому відношенні зі східними областями УРСР. У Львові, Ужгороді, Чернівцях, Станіславі, Тернополі та інших містах *будували* заводи-гіганти: найбільший в Європі Жидачівський паперовий, Калуський хімічний комбінати, заводи у Львові (автобусний, автонавантажувачів та ін.). У 1950 р. промислове виробництво Західної України становило 10% від загальноукраїнського проти 3% у 1940 р.

Проте *індустріалізацію краю* здійснювали бездумно, без урахування доцільності й наявності сировини,

І справді, з 1944 р. у всіх місцевостях Західної України партійні, радянські та каральні органи продовжили розпочаті в 1939–1941 рр. «соціалістичні перетворення», розгорнувши своєрідну «*радянізацію-2*», яка також супроводжувалася великомасштабним *терором*. Вони поспішали якнайшвидше *зрівняти* в усіх відношеннях українців західних і східних облас-

У лютому 1956 р. з Львівського автобусного заводу випущено перший автобус ЛАЗ-695 «Львів»

не кажучи про абсолютну байдужість до проблем охорони навколишнього середовища. Внаслідок такого підходу, наприклад, Львівський автобусний завод отримував комплектуючі з 560 підприємств СРСР і т. зв. «країн народної демократії».

Швидкими темпами зростала кількість **промислових робітників**. Лише на Тернопільщині наприкінці 1950 р. їхня кількість була в 6,8 разу більшою, ніж у 1940 р. Як гриби після дощу, виникали школи фабрично-заводського учнівства та інші професійні заклади. Нестача кваліфікованих кадрів примусила уряд УРСР відкривати школи, ЗВО, дослідні інститути, філіали АН України. Можновладці вважали, що марксистсько-ленінська система освіти швидко, як у східних областях, змосковить місцевий пролетаріат і створить вірнопіддану **інтелігенцію**. Дедалі частіше представників останньої приймали до лав компартії. Однак до кінця їй так і не повірили. Ніколи в західних областях не було місцевого першого секретаря обкому компартії, одиниці з місцевих вихідців очолювали райкоми. Ще менше вони мали керівних посад в економіці, науці, управлінському апараті, їх отримували переважно вихідці з Московії та східних областей України. Створення **атмосфери недовіри** відштовхувало значну частину місцевого населення від комуністичної влади.

Служаки НКВС (від 1946 р. МВС – Міністерство внутрішніх справ) скрізь вишукували «недобитків українських буржуазних націоналістів». Міста і села краю вкрила щільна **агентурно-інформаційна мережа держбезпеки**.

В західних областях у 1944–1945 рр. діяло 359 резидентів, 1473 агенти і 13 085 інформаторів. До того ж в органах держбезпеки і внутрішніх справ семи західних областей нараховувалося 22 тис. штатних працівників. Основну масу агенту-

Оперативна група МДБ СРСР, котра займалася розшуком і вбивством воїнів УПА, 1948 р.

Агентурно-бойова група Станіславського управління МДБ з офіцером-керівником, створена, щоб під виглядом УПА тероризувати населення, 1951 р.

ри використовували для **дискредитації та ліквідації** керівного складу УПА, підпілля ОУН і загалом національно-визвольного руху шляхом створення спецбойовок, які переодягалися у форму УПА. Вони не лише виявляли і знищували справжніх учасників визвольного руху або тих, хто їм співчував, а й мали яскраво виражений бандитський характер: грабували і розстрілювали людей,

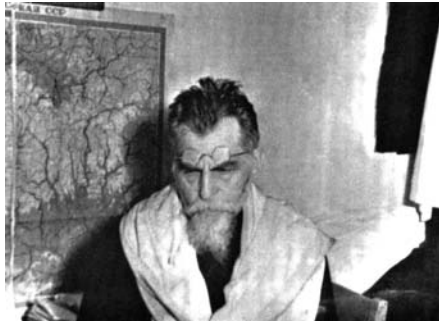
катували їх, палили садиби, знищували худобу, гвалтували жінок. На початок 1950-х рр. таких **провокаторських «загонів УПА»** було чи не більше, ніж справжніх. Значною мірою спецбойовки складалися з колишніх вояків, які потрапили в полон, були психологічно зламані й завербовані каральними органами. Оцінюючи діяльність спецгруп, керівництво Міністерства державної безпеки (МДБ) УРСР відзначало, що в ряді випадків з їхньою допомогою «...вдалося створити у середовищі оунівців атмосферу взаємної недовіри, яка призводила часто до самознищення банд та їх ватажків».

Черговою антиукраїнською акцією комуністичного режиму була **розправа над Українською греко-католицькою церквою**. І. Сталін та його оточення розробили і реалізували сценарій незаконного т. зв. «Львівського синоду» в 1946 р. До його початку було арештовано і заслано в Сибір **митрополита Йосипа Сліпого**, «знешкоджено» єпископів. 216 священників і 19 мирян проголосували за анулювання Берестейської унії 1596 р., вихід греко-католицької церкви з-під юрисдикції Риму і приєднання її до Московської православної патріархії. Дещо пізніше аналогічна подія відбулася і в Закарпатті. Тисячі священників-українців, які відмовили-

ся стати підданими московського патріарха, були арештовані, замордовані в тюрмах або відправлені в концентраційні табори. Віддана українському народові *греко-католицька церква була розпущена*, але не знищена – її найкращі представники пішли в підпілля, де їх підтримували вірні їм парафіяни.

Отже, заліковуючи рани війни, українці західних областей змушені були знову вести **національно-визвольну війну** проти тоталітарного більшовицького режиму. Ризикуючи життям, проти нього виступали юнаки й дівчата під девізом: *«Здобути волю Україні або загинути за неї!»*.

У загонах УПА діяли десятки тисяч патріотів. У 1944 р. проти них було відправлено на Волинь стрілецьку дивізію та бригаду військ НКВС чисельністю понад 5 тис. осіб. У Рівненській області на боротьбу з загонами УПА було кинуте майже 9 тис. солдатів і офіцерів, Львівській – 6,5 тис., Тернопільській – понад 3 тис. Запеклі *бої* між радянськими військами та націоналістами велися також у Станіславській і Чернівецькій областях. Радянський уряд змушений був переправити в Західну Україну дивізії навіть із Кавказу, а з Московії – п'ять бронепоездів. Усього наприкінці 1944 р. до боротьби проти УПА було залучено близько 200 тис. солдат внутрішніх військ, бійців партизанських і винищувальних частин.

Митрополит Йосип Сліпий на момент арешту в 1945 р.

Бійці сотні УПА Володимира Щигельського-«Бурлаки», Галичина, 1946 р.

Про *масовість національно-визвольного руху* в Західній Україні свідчать такі дані НКВС УРСР: у 1944–1945 рр. було проведено 39 778 чекістсько-військових операцій, убито 103 313, захоплено в полон 110 785, заарештовано 14 329 повстанців, з повинною з'явилося 50 058 осіб. Перераховано також численні трофеї, здобуті карателями в боях із УПА: кулемети, міномети тощо.

Отець Андрій Радьо служить для бійців УПА
Великодню літургію в лісі над Сяном, квітень 1947 р.

лями з боку партійних, радянських та каральних органів. У щоденнику О. Довженка записано його розмову зі слухачем Московських вищих партійних курсів, який хизувався своїми «подвигами» у Західній Україні: «Одного націоналіста я повісив униз головою й палив на повільному вогні, вирізав з нього шматки м'яса... а він, гадюка, так і вмер, вигукуючи «Слава Україні!» От гадюка! Скільки я їх перемордував».

Після закінчення радянсько-німецької війни на боротьбу з УПА було мобілізовано великі військові сили. Почалися тотальні прочісування місцевостей, де зосереджувалися повстанці. Зважаючи на багаторазову кількісну перевагу військ НКВС та марність сподівань на війну західних країн із СРСР, керівництво УПА, зокрема її головнокомандувач генерал-хорунжий Тарас Чупринка (Р. Шухевич), вдалося до *зміни тактики*, відмовившись від дій великими з'єднаннями (куреня-

Сутички між повстанцями та радянськими військами приносили нові розорення, кров і сльози мирним жителям, першкоджали їм у відбудові рідного краю. Відомі факти зловживань і *знуцання над місцевими жите-*

Головнокомандувач УПА
Роман Шухевич
(1943–1950 рр.)
(худож. А. Орльонов)

ми) та перейшовши до маневрування малими, рухливішими загонами – сотнями, а згодом відділами по 10–15 вояків. Чимало партизанських загонів було розформовано і вони злилися з оунівським підпіллям.

Розуміючи, що УПА користується підтримкою значної частини місцевого населення, власті активізували щодо нього *репресивні заходи*. «Бандитськими» оголошувалися села, як, наприклад, Антонівці на Тернопільщині, мешканців яких вивозили до концтаборів або висилали у східні області. Тюрми були переповнені в'язнями. Без суду і слідства зникали тисячі людей. Вантажні ешелони вивозили на Схід сім'ї т. зв. «бандпособників». Усього в 1944–1953 рр. було депортовано 600–800 тис. осіб. Крім того, в селах, містах, на підприємствах, в установах, школах, вишах під тиском властей запроваджувалася *система «сексотства»*

Радист Групи «УПА-Північ»
за роботою, Волинь, 1943 р.

(моск. «секретный сотрудник» – «таємний співробітник»), коли людей змушували доносити на своїх знайомих, друзів і навіть рідних. Все це спряло ліквідації оунівського підпілля і УПА. Після загибелі в 1950 р. генерал-хорунжого Т. Чупринки організовані дії УПА фактично припинилися, хоч окремі загони боролися до середини 1950-х рр., зосередивши свої сили на пропагандистській роботі та саботажі.

Для того, щоб не дати можливості карателям вистежити своє місцеперебування, повстанці, як зазначив колишній вояк УПА Михайло Зеленчук, як правило, наприкінці жовтня, під час першого снігопаду, змушені були заходити у власноруч зроблену *крийку* і залишатися «запечатаними» там до весни. День у крийці розпочинався о 6-й ранку і завершувався о 22-й. У суворо визначений час відбувалися заняття за програмою вишколу керівних кадрів. Відпочивати, слухати радіо, читати книжки дозволялося лише ввечері, у неділю та святкові дні. Проте добу під землею «зміщували» для

Степан Стебельський-«Хрін»
перед входом у криївку

ки ОУН, яка також здійснювала **терористичні акти** проти партійних і радянських працівників та їхніх сімей, військовослужбовців, тих громадян, котрі співпрацювали з органами влади. За даними радянської преси, протягом 1944–1952 рр. українські повстанці знищили близько 30 тис. осіб.

З ослабленням партизанської боротьби ОУН і УПА комуністичному режимові з допомогою бруталного й безжалісного примусу вдалося впровадити в західноукраїнських областях **колективізацію** сільського господарства. Очевидець тих подій І. Наконечна згадувала, як у 1949 р. засновували колгосп у с. Урмань на Бережанщині: «Активісти райцентру разом із військовими і міліціантами зігнали людей до читальні, де перший секретар райкому партії Бондаренко поставив присутніх

конспірації на 12 годин: коли надворі стояла ніч, вважався день, і навпаки.

Що ж їм давало сили для боротьби у таких важких умовах? Дружина **Р. Шухевича** з цього приводу зазначала: «У сорок п'ятому перед арештом я бачилася з Романом. То було під цвинтарем Личаківським у Львові. І кажу: «Слухай, то ви нічого не маєте. Ви без машин, без нічого, та вони вас всіх вистріляють, вилапають». Він каже: «Ти знаєш, як я тебе люблю. Але Україну – більше, як тебе».

Розгалужену мережу боївок та інформаторів мала й Служба безпеки

Головнокомандувач УПА Василь Кук
(1950–1954 рр.):

«Переговори з окупантами на твоїй землі можуть тривати не довше автоматної черги»

перед вибором: «Або в селі колгосп, або все село буде вивезено в Сибір». На початку 1950-х рр. колективізацію на західноукраїнських землях було завершено.

Цей факт, як і численні військово-чекістські операції та постійні депортації у віддалені регіони СРСР прихильного до повстанців і підпільників населення, вів до **зникнення масової бази визвольного руху**. Після того, як 23 травня 1954 р. було схоплено головнокомандувача УПА В. Кука (*Коваля*), який одночасно обіймав посади голови Генерального секретаріату УГВР та голови проводу ОУН в Україні, спостерігалися лише поодинокі акції затухаючого повстанського руху. **Останній бій вояків УПА** проти комуністичного режиму відбувся 14 квітня 1960 р. поблизу хутора Лози Підгаєцького р-ну Тернопільщини. Останнім, відомим на сьогодні, повстанцем, що поліг у боротьбі з ворогами, став **Юрій Михайлецький**. Не бажаючи здаватися, він у 1967 р. покінчив життя самогубством у криївці поблизу с. Рукомиш, що в Бучацькому р-ні Тернопільської обл.

Депортація українців

Трагічні часи пережили українці, які проживали на землях, що відійшли після Другої світової війни до Польщі, – Лемківщині, Надсянні, Підляшші, Холмщині. Навіть уряд УРСР неодноразово заявляв, що ці споконвічні українські землі мають бути введені до складу республіки. Однак по-іншому розпорядився І. Сталін. Нав'язавши польському народові прокомуністичний режим, він віддав ці землі, не питаючи місцевих жителів, Польщі. З 1944 р. розпочалося **примусове переселення українців** звідти на схід. У 1945–1946 рр. мало не пів мільйона людей (*за офіційною статистикою тодішньої Польської Народної Республіки – 482 тис.*) втратили землю, майно і під військовим конвоєм були насильно перевезені в СРСР.

Щоб припинити геноцид, особливо з боку поляків, які в той час знищили понад 10 тис. українців, котрі відмовлялися покидати рідні землі, кількатисячний загін **УПА-Захід**, перейшовши річку Сян, став на захист мирного населення. Спроби польських регулярних військ ліквідувати повстанський рух, який цілковито підтримувало населення, провалилися. Українські партизани **розгромили карателів**. Тоді три комуністичних режими – радянський, польський і чехословацький – уклали договір про спільні дії проти ОУН і УПА. З допомогою органів держбезпеки уряд Польщі розробив го-

Група вояків УПА в рейді по території Словаччини, осінь 1947 р.

сім'ї в селі. Частини УПА-Захід були розбиті в нерівних боях. Лише окремим загонам вдалося перейти на Захід або на територію УРСР.

Ще раніше, у травні 1944 р., СРСР вдавсь до **масової депортації народів**, які нібито виявляли «нелояльність» щодо радянської влади. У той час із Криму поголов-

Операція «Вісла»

но **виселили** 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів (всього за час війни в СРСР було депортовано близько 3,4 млн осіб, значна частина з яких загинула в дорозі або в перші роки вислання).

Плани поголового виселення розробляли й щодо **українців**.

Депортація кримських татар

Однак вони, за словами Н. Хрущова, «...уникли цієї долі тільки тому, що їх надто багато і нікуди було висилати». Та це не означало, що українцям дадуть спокій. 21 жовтня 1947 р. в Західній Україні розпочалася **операція «Запад»** («Захід») – одна з наймасовіших депортацій українців, здійснена комуністичним режимом. За масштабом вона **співмірна** з депортаціями кримських татар у 1944 р. чи виселенням українців у рамках акції «Вісла».

Операція «Запад»

На думку дослідників, **мета** операції «Запад» – нейтралізація діяльності УПА й тих, хто їй співчував і допомагав. Виселяли за наперед складеними списками членів родин повстанців та оунівців. Лише протягом доби до Казахстану і віддалених районів Сибіру **вивезли** бл. 78 тис. українців. Усього в 1940 – на поч. 1950-х років із Західної України насильно вивезли 203 тис. осіб.

Ідеологічний наступ режиму

Незважаючи на перемогу над нацизмом, у політичному і культурному житті СРСР нічого не змінилось. ЦК більшовицької партії на чолі зі І. Сталіним, стурбований, щоб не похитнулися ідеологічні впливи комуністичних ідей на десятки мільйонів людей, які перебували під окупацією та за кордоном, вдавався до **превентивних заходів** проти ймовірної загрози. На другий день після капітуляції Німеччини було видано наказ про **створення концентраційних таборів** на 1 млн осіб для червоноармійців, які були у німецькому полоні.

Згодом І. Сталін і його оточення виробили план нещадної **боротьби з інакомисленням**. Ідеологічний відділ ЦК ВКП(б), який у 1946 р. очолив А. Жданов, накинута на «гнилу» західну буржуазну

Андрей Жданов

культуру, що, як і капіталізм, «...умираюча, розтлінна, ворожа і шкідлива для радянських людей». Постраждало багато талановитих митців. Проти них спрямували партійні постанови, за якими вдалися до репресій – закривали журнали, забороняли кінострічки, арештовували письменників, художників, композиторів.

Паралельно з боротьбою проти інакомислення швидкими темпами в СРСР почалося **зростання великодержавного московитського шовінізму**. Газети з номера в номер наголошували на абсолютному **пріоритеті** московитського народу в літературі, мистецтві, науці й техніці. З'явилися статті про «безрідних космополітів», які нехтують великими талантами московитів. Навіть Т. Шевченко та І. Франко, за висловом публіциста В. Дружбинського, потрібні були не самі собою, а лише як «...молодші брати великих московитських революціонерів». Далі ця всесоюзна боротьба автоматично переросла в **цькування** національної інтелігенції, що й було метою кампанії.

Розпочалася шовіністична нагінка 24 травня 1945 р. з **виступу І. Сталіна на прийомі в Кремлі**, де він зазначив: «Я хотів би підняти

Сталінський «Здоровний тост за московитський народ 24 травня 1945 року» (худож. П. Мальков)

тост за здоров'я нашого радянського народу, і передусім московитського народу. Я п'ю передусім за здоров'я московитського народу, бо він є найвидатнішою нацією з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу! Я піднімаю тост за здоров'я московитського народу, бо він заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни. Я піднімаю тост за здоров'я московитського народу не лише тому, що він – керівний народ, а й тому, що в нього є ясний розум, стійкий характер і терпіння». Наступного дня вийшла передовиця «Правди» – «Великий московитський народ», яку передрукували всі газети країни.

З Москви **ідеологічні звинувачення** посипалися на Україну. Оскільки вона була під окупацією гітлерівців, то вважалося, що уся заражена буржуазним духом. Продовжувалися звинувачення у відродженні в Україні «буржуазного націоналізму» (за часів СРСР, щоб дискредитувати термін «націоналізм», йому приписували риси шовінізму і навіть нацизму). Неодноразово наголошувалося на необхідності викорінення «ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології», «націоналістичної концепції» в літературі та мистецтві.

Перший секретар ЦК КП(б)У Н. Хрущов та його поплічники з ідеології розпочали кампанію **цькування української інтелігенції**. Лише впродовж серпня-жовтня 1946 р. видано 5 ідеологічних постанов: про «Історію української літератури», про журнал «Перець», про журнал «Вітчизна», дві постанови про репертуар театрів. Перепало нещодавно звільненому з концтабору О. Вишні за спробу довести свою самобутність. Зацькували й таких визнаних майстрів слова, як О. Довженко, М. Рильський, І. Сенченко, В. Сосюра, Ю. Яновський та ін. Авторів «Історії української літератури» звинуватили в **аполітичності**. Таке формулювання означало, що в книзі не висвітлено класову боротьбу «прогресивних» і «реакційних» письменників, не показано «...позитивного впливу московитської літератури на творчість письменників України», а нібито наявне схиляння перед Заходом.

Авторам «Історії України», виданої за редакцією М. Петровського, також приписали спотворене відображення минулого українського народу на основі **«буржуазно-націоналістичних концепцій»**, узятих з арсеналу М. Грушевського. У недостатній увазі до ролі московитів було звинувачено за оперу «Богдан Хмельницький» композитора К. Данькевича. Колективам усіх газет і журналів вказано на необхідність глибше висвітлювати «комуністичне будівництво», а не зосереджуватися на вузькій місцевій тематиці, що веде до «буржуазного націоналізму».

Москві цього було замало. ЦК ВКП(б) у 1947 р., відкликавши Н. Хрущова, призначив першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кара-

Символ журналу «Перець»
на обкладинці 1951 р.

новіча, одного з конструкторів Голодомору 1932–1933 рр., керівника масового знищення української інтелігенції в 1930-х рр. Він паталогічно ненавидів художників, письменників, людей творчої праці. Зливу *звинувачень* висловлено В. Сосюрі за вірш «Любіть Україну». Партійні бонзи та колеги по перу змусили поета публічно «каятись» у «націоналізмі», адже, на думку Л. Кагановіча, під тим віршем могли підписатися навіть С. Петлюра з С. Бандерою. В. Сосюра змушений був написати інший вірш за назвою «Любіть Батьківщину», в якому йшлося про якусь аморфну соціалістичну вітчизну.

Михайло Рудницький

Не було пощади **західноукраїнській інтелігенції**. Уціліли ті її представники, які завчасно емігрували на Захід. Інші, як правило, були закатовані, перебували в концтаборах або піддавалися адміністративним *гонінням*. Було влаштоване справжнє судилище над письменником, ученим і громадським діячем М. Рудницьким. У найбільшій залі Львівського університету партійні ідеологи проводили *відкриті суди*. В присутності викладачів і студентів професора змушували каятися навіть за гріхи своєї

юності, обіцяти надалі чесно служити партії та уряду.

Керівництво УРСР посилює *масові репресії* на західноукраїнських землях у 1949 р. після загибелі письменника-комуніста Я. Галана. У вишах арештовували і звільняли місцевих професорів та викладачів, масово виключали студентів. Публічне каяття їх стало нормою.

Широкомасштабною кампанією морально-політичного тиску на суспільство стала **боротьба проти «низькопоклонства» перед Заходом**, яка розгорнулася наприкінці 1948 р. Нехтуючи позитивним досвідом індустріально розвинених країн, комуністичний режим засуджував усе буржуазне, американське, західноєвропейське, прирікаючи країну на хронічне відставання в розвитку науки і техніки. Так, у 1948 р. академік Т. Лисенко і його спільники, підтримані партійним керівництвом, почали безглузду боротьбу проти т. зв. *«вейсманістів-морганістів»*, тобто генетиків. Упередженням

було ставлення комуністичних ідеологів і до **кібернетики**, яку вони вважали лженаукою, сміхотворною, штучною видумкою «загниваючого капіталізму». Це призвело до того, що радянська наука відстала на десятиліття у найбільш перспективних галузях знань: генетиці, кібернетиці, електроніці тощо.

Виступ академіка Т. Лисенка
(фото Д. Бальтерманца)

Не гребував режим і **втручанням в особисте життя** громадян. Так, на початку 1947 р. вийшла спеціальна постанова Ради Міністрів СРСР, якою були заборонені шлюби між радянськими громадянами та іноземцями.

Отже, незважаючи на значну роль України у Другій світовій війні, вона й надалі залишалася залежною від союзного центру, який відмовляв їй у праві на вільний самостійний розвиток. Чи не єдиними здобутками **українців** у цей час були **об'єднання більшості українських земель** у складі УРСР та входження її в 1945 р. до складу держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй. **Членство в ООН**, хоча було декларативним, нагадувало світові про існування окремого українського народу, що прагнув до волі. Впродовж 1948–1949 і 1984–1985 рр. УРСР була непостійним членом Ради Безпеки ООН. За повної залежності від союзних структур, саме завдяки активній діяльності республіки в міжнародних

Представник УРСР Д. Мануїльський
(сидить у центрі) на засіданні Генеральної
Асамблеї ООН, Париж, 1948 р.

організаціях поступово *утверджувалася міжнародна правосуб'єктність* Української держави. За період з 1944 до 1990 р. вона стала учасницею 156 міжнародних договорів, членом 16 міжнародних організацій, брала участь у роботі майже 60 постійних тимчасових міжнародних органів.

5. Культурне життя

Друга світова війна негативно вплинула на становище української культури, ще раніше знекровленої комуністичним режимом. Усі її сфери зазнали величезних **людських і матеріальних втрат**. Під час німецької окупації України українські культурні установи, визначні представники наукової, технічної та творчої інтелігенції, музейні цінності тощо в обов'язковому порядку мали бути *евакуйовані на схід*. Те, що залишилося в архівах, бібліотеках, картинних галереях, музеях, наукових установах, *дограбовували нацисти*. Загалом до Німеччини було вивезено не менше 330 тис. експонатів, не враховуючи розкраденого окупантами в приватному порядку.

Освіта

Спершу з Другою світовою війною зіткнулося населення західних областей, приєднаних у 1939 р. до України. Під час радянізації місцеві школи перейшли на рідну мову викладання, освіту було оголошено безкоштовною, запроваджено радянські навчальні плани. Проте **перебудова шкільництва** на радянський лад супроводжувалась його змосковщенням. Обов'язковим стало атеїстичне виховання.

Значної шкоди українській школі заподіяли **німецькі окупанти**. Вони знищили 8,1 тис. і частково зруйнували понад 10 тис. шкільних приміщень, їхня освітня політика на загарбаних територіях передбачала онічечення населення та виховання в дусі покори

Діти ховаються під час німецьких авіанальотів,
липень 1941 р.

німецькому режимові. Дещо поблажливіше ставились нацисти до населення Галичини. Тут вони майже не нищили українських початкових шкіл, дозволяли навчання рідною мовою, у підручниках певною мірою відображалась українська культура.

Радянське шкільництво з початком радянсько-німецької війни передусім спрямовувало зусилля на перебудову школи відповідно до умов воєнного часу. Значну частину навчальних закладів разом із вихованцями було евакуювано у східні райони. Ще під час війни ухвалено важливі для розвитку шкільництва рішення: дітей до школи приймали з 7-річного віку; запроваджувалося роздільне навчання хлопчиків і дівчаток (проіснувало до 1954 р.); з'явилися нові типи навчально-виховних закладів тощо.

Зі звільненням України від німецьких окупантів до 1950 р. було відновлено довоєнну мережу шкіл, яка охопила 6,8 млн дітей. Створювали вечірні школи. Запроваджено загальну обов'язкову *7-річну освіту*. Серед проблем шкільництва цього часу залишалися його заідеологізованість та закостенілість навчально-виховного процесу.

Суперечливі тенденції виявлялися й у **вищій школі**. Значною мірою вони були пов'язані з боротьбою комуністичного режиму проти т. зв. «буржуазного націоналізму». Упродовж першої повоєнної п'ятирічки було відновлено роботу ЗВО республіки, яких наприкінці 1950 р. було 160, де навчалось понад 200 тис. студентів. Вагомою подією стало відкриття Ужгородського університету. До 500 зросла кількість технікумів, де навчалось 265 тис. учнів. Викладання, як правило, здійснювалося московитською мовою.

Наука

З початком радянсько-німецької війни на службу фронту було поставлено науку. Так, фахівці **фізико-технічного інституту** АН УРСР розробили прилади для військової авіації та наземної радіолокаційної системи. **Інститут електрозварювання** винайшов метод автоматичного дугового зварювання під флюсом. **Медичні наукові** установи працювали над підвищенням ефективності лікування поранених і хворих.

Інститути історії, економіки, археології, мовознавства та літературознавства було об'єднано в **Інститут суспільних наук**. Його фахівці вели активну роботу серед червоноармійців, у тилу, виступаючи з лекціями, статтями в газетах і журналах, видаючи наукові праці.

У 1946 р. здійснено пуск першого в СРСР **атомного реактора**. Впродовж 1948–1950 рр. в **Інституті електротехніки АН УРСР** під керівництвом С. Лебедева створили першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину. Колектив **Інституту електрозварювання ім. Є. Патона АН УРСР** розробив нові зразки автозварювальної й електричної апаратури. Важливий внесок у розвиток вітчизняної науки зробили математики М. Боголюбов, М. Лаврентьєв, селекціонер В. Юр'єв, хімік О. Бродський, мікробіолог М. Гамалія та ін. Винахідником першого радянського турбореактивного двигуна був виходець з України академік *Архип Люлька*.

Істотною проблемою цього часу був **партійний контроль**, який пригнічував розвиток науки. Жертвами кампанії гонінь стало багато визначних учених, що зумовило відставання вітчизняної науки від світового рівня.

Література

ровся проти ворога на фронтах, самовіддану працю трудівників тилу, **викривали людиноненавистницьку ідеологію** нацизму. Високим патріотичним пафосом сповнені рядки М. Бажана («Клятва»), П. Тичини («Похорон дру-

Архип Люлька (4-й справа) з групою працівників КБ біля макета першого вітчизняного турбореактивного двигуна ТР-1

На передовому рубежі **боротьби проти нацистів** перебувала література. У своїх творах письменники **звеличували героїзм** тих, хто бо-

Андрій Малишко, Остап Вишня і Володимир Сосюра, 1948 р.

га»), М. Рильського («Слово про рідну матір»), В. Сосюри («В години гніву»), А. Малишка («Україно моя!»), О. Довженка («Україна у вогні») та ін.

Активно розвивалася українська література і в **повоєнні роки**. Серед найвідоміших творів того часу – романи О. Гончара «Прапорonoсці», М. Стельмаха «Велика рідня», В. Некрасова «В окопах Сталінграда» та ін. Однак значним недоліком цього часу було **ідеологічне цькування** письменників з боку компартійних органів. Каятися за неіснуючі гріхи змушені були Ю. Яновський, І. Сенченко, М. Рильський, В. Сосюра, С. Голованівський, Остап Вишня та багато ін. Такою ж була ситуація і в інших сферах культури.

**Образотворче
мистецтво
та архітектура**

В **образотворчому мистецтві** під час **війни** домінували патріотичний плакат і сатирична карикатура. Чимало їх створили О. Шовкуненко, М. Дерегус, К. Трохименко, М. Глущенко, В. Касіян та ін. Їхню продукцію розповсюджували на фронті, серед населення прифронтових і окупованих територій, закликаючи до боротьби з загарбниками.

У **післявоєнний період** героїка недавніх подій залишалася одною з головних тем. Їй присвятили свої картини О. Будников («Стояти на смерть»), Ю. Волков («Подвиг п'яти героїв-севастопольців»), П. Перхет («Подвиг моряків») та ін. Водночас українські митці звертали увагу на пересічного українця, його працю. Популярністю користувалися полотна О. Максименка «Господарі землі», Т. Яблонської «Хліб», В. Костецького «Повернення» тощо.

В умовах післявоєнної відбудови міст значну увагу приділяли **архітектурі**. Було відбудовано й реконструйовано Дніпрогес, будівлі Київського університету ім. Т. Шевченка, Верховної Ради та ін.

Костецький В. «Повернення»,
1947 р.

Музика

Під час **війни** композитори України написали близько **350 музичних творів**. Справжніми подіями в українській музиці були симфонія «Україно моя», створена А. Штогаренком на вірш А. Малишка та М. Рильського, кантата «Клятва» на слова М. Бажана, четверта сюїта для симфонічного оркестру Ю. Мейтуса. Чимало ансамблів української пісні й танцю давали свої **концерти на фронті**.

У **післявоєнному** музичному житті республіки найпомітнішими були поема «Дніпро» С. Людкевича, друга симфонія К. Данькевича, опера Ю. Мейтуса «Молода гвардія» та ін. Низку творів переважно вокального жанру написав В. Бар-

вінський. Деякі з діячів музичного мистецтва, зокрема К. Данькевич, Г. Жуковський, В. Барвінський, були засуджені в ході боротьби проти «українського буржуазного націоналізму». **Безпідставних нападок** зазнали М. Вериківський, М. Колесса, Б. Лятошинський та ін.

Театр

Активною в роки **війни** була творча праця 42 евакуйованих з України театральних колективів, які діяли в радянському **тилу**. Працювали українські театри й на окупованих нацистами територіях, зокрема у Львові, Станіславі, Тернополі, Києві, Харкові, Херсоні. У **фронтових виставах**, що нерідко відбувалися просто неба, виступали такі видатні майстри театального мистецтва, як З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Гришко.

Музична громадськість:

(зліва направо сидять): О. Лисенко, Л. Ревуцький, С. Крушельницька, Ф. Колесса, С. Людкевич, В. Барвінський; (стоять): А. Штогаренко, Ю. Крих, Р. Сімович, Й. Москвичів, М. Михайлов, Т. Шухевич, В. Тіпаков, Д. Залеська-Колесса, М. Колесса, Львів, 1946 р.

Після війни театральне життя, хоч і перебувало під *ідеологічним пресом*, але дещо пожвавилось. На початку 1950-х рр. у республіці діяли близько **70 професійних театрів**, більшість із них ставили вистави українською мовою. Захоплення мільйонів глядачів викликала майстерність видатних майстрів сцени Б. Гмирі, Н. Ужвій, Г. Юри, А. Бучми та ін.

Кінематограф

Незважаючи на **евакуацію** українських кіностудій до Середньої Азії, кіномитці України продовжували працювати над створенням художніх і хронікально-документальних фільмів. Зокрема, в 1943 р. режисер **Марко Донської** зняв картину «Райдуга», яка отримала Головний приз асоціації кінокритиків США, Вищу премію газети «Daily News» «За кращий іноземний фільм в американському прокаті 1944 р.», приз Національної ради кінооглядачів США, а також Державну премію СРСР (1946).

Особливої ваги в роки війни набуло **документальне кіно**. Фронтові кінооператори, часто ризикуючи життям, фіксували на плівці безцінні свідчення про героїзм і трагедію Другої світової війни. Великою популярністю користувалися документальні фільми «Битва за нашу радянську Україну» та «Перемога на Правобережній Україні», створені О. Довженком.

Кінематограф відіграв важливу роль у розвитку масової культури і в **післявоєнний період**. В УРСР працювали три **кіностудії** – Київська, Одеська та Ялтинська. Популярними стали кінокартини «Сільська вчителька», «Педагогічна поема», «Весна на Зарічній вулиці», «Тарас Шевченко» тощо.

Зоя Гайдай та Іван Паторжинський

Марко Донської

Отже, українські науковці, освітяни, письменники, художники, композитори, як і інші верстви суспільства, своєю самовідданою працею доклали значних зусиль до боротьби проти нацизму. Їхні технічні винаходи, наукові дослідження, патріотичні літературні й мистецькі твори стали ваговою складовою здобутої перемоги. Однак у повоєнні роки безперечні успіхи в розвитку освіти, науки та культури значною мірою нівелювалися догматизмом тоталітарної системи.

Лекція XVI

ВІД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ДО НЕОСТАЛІНІЗМУ: Україна в середині 1950-х – першій половині 1980-х рр.

1. Десятиліття контрольованого лібералізму

Смерть І. Сталіна 5 березня 1953 р. породила серед пригноблених народів Радянського Союзу, в т. ч. українського, сподівання на суттєве покращення їхнього становища. Певною мірою ці надії справдилися. Такого розгнужданого терору, як при І. Сталіні, вже не було. Однак СРСР й надалі залишався тоталітарною державою, котра ігнорувала як права народів, так і свободи окремої людини. Загалом наступні три десятиліття

Похорони Іосіфа Сталіна, Москва, 1953 р.

після смерті І. Сталіна умовно можна поділити на два періоди, які істотно відрізнялися між собою і за тривалістю, і за суттю. **Перший період** – відносної лібералізації – т. зв. «відлига», коли частина кремлівської верхівки на чолі з Н. Хрущовим пробувала частково реформувати тоталітарну систему, щоб подовжити її життєздатність. **Другий період** – неосталінізм, характерний політичною та ідеологічною реакцією, прогресуючим занепадом і розкладом тоталітарної системи.

**Початок
«відлиги»**

У перші місяці після смерті тирана, коли в керівництві ЦК КПРС (назва з 1952 р.) почалася **боротьба за владу**, Україна відчула деяке полегшення. Л. Берія, якого незабаром стратили, звинувативши у прагненнях захопити владу, «відродити капіталізм», «применшити роль партії» тощо, висловлювався за право радянських республік на більшу незалежність від центру. В Україні відновилися **елементи українізації**. Місцевих мешканців масово приймали до лав партії, призначали на

Дем'ян Коротченко

відповідальні посади, віддавали належне українській мові в установах, навчальних закладах, засобах масової інформації. **Збільшилася питома вага українців** у центральних державних і партійних установах УРСР: якщо на початку 1940-х рр. вони становили там близько 30%, то у середині 1950-х – 68%. Вперше в історії УРСР **посаду** першого секрета-

ря ЦК КПУ замість московита Л. Мельнікова, звинуваченого в змосковщенні вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні, обійняв українець Олексій Кириченко. Головою Президії Верховної Ради УРСР став Дем'ян Коротченко, а Раду Міністрів (назва з 1946 р.) очолив Никифор Кальченко. Пост заступника голови уряду отримав представник

Олексій Кириченко

Никифор Кальченко

західноукраїнських областей, син славетного українського письменника Семен Стефаник, хоча ненадовго.

У 1954 р. в СРСР широко відзначали 300-річчя «возз'єднання» України з Московією. Відповідно до історичних і культурних зв'язків, етнічної та територіальної спорідненості України й Криму, Верховна Рада СРСР 19 лютого 1954 р. видала указ про **введення Кримської області до складу УРСР**. Неврожайні післявоєнні роки в Криму, **неспроможність Московії** забезпечити населення і Чорноморський флот харчами зумовили ситуацію, коли уряд і Верховна Рада Московії добровільно ініціювали питання про передання півострова Українській РСР. Це об'єктивно сприяло утвердженню **історичної справедливості**. Адже Крим ще за княжої доби певний час перебував під впливом київських князів і відтоді постійно тяжів до України як у географічному, так і в політико-економічному аспектах. З економічної точки зору, в повоєнний період **Крим був банкрутом**, йому необхідно було надавати постійну фінансову допомогу. Щоб виправити ситуацію, Україна десятиліттями вкладала значні інвестиції в економіку Криму, витягла його з банкрутства. Проте, як свідчить майбутнє, московитське населення, яке проживало на півострові, воліло не помічати цих благородних жестів України.

Ще одна проблема полягала в тому, що Крим був батьківщиною **кримських татар**, яких комуністичний режим звинуватив у «нелояльності» й депортував до Узбекистану. Згодом, ставши незалежною, Україна взяла на себе вирішення складного питання щодо повернення репресованого народу на батьківщину та його облаштування.

В'їзд у Кримську область України,
1959 р.

З ініціативи Н. Хрущова, котрий вийшов переможцем у боротьбі за владу в Москві (у вересні 1953 р. його обрали першим секретарем ЦК КПРС), розпочалися процеси, спрямовані на лібералізацію суспільно-політичного життя. Вони започаткували період, який увійшов в історію за назвою «**відлига**». Головним здобутком

цього часу стала **реабілітація** безвинних жертв комуністичних репресій. У вересні 1953 р. було ліквідовано такі позасудові органи, як воєнний трибунал військ МВС і Особлива нарада МВС. У 1954 р. створено центральну та місцеві комісії щодо перегляду справ осіб, засуджених у 1934–1953 рр. Уперше в СРСР відкрито заговорили про злочини І. Сталіна та його оточення.

Десталінізація

У ніч з 24 на 25 лютого 1956 р. на XX з'їзді КПРС Н. Хрущов виголосив таємну **доповідь про культ особи І. Сталіна** (основні положення доповіді у децю пом'якшеному вигляді стали відомими для широкого загалу лише у липні завдяки постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» від 30 червня 1956 р.). Делегати були шоковані, почувши про **злочини жорстокого тирана**, сфабриковані ним змови, його військову некомпетентність, що стала причиною катастрофи 1941–1942 рр., депортації народів, у т. ч. про наміри вислати всіх українців за межі Батьківщини, тощо. Гостро критикуючи І. Сталіна, Н. Хрущов, проте, **не згадував про злочинну суть комуністичної системи**, про необхідність покаяння компартії перед суспільством. Окрім того, з його слів виходило, що жертвами репресій були лише члени партії, а не народ. Наголошуючи на відхиленнях від т. зв. «ленінських норм життя», він замовчував, що саме **В. Ульянов-Ленін був ініціатором комуністичних репресій**, а Сталін лише йшов стопами свого попередника. В доповіді не йшлося про злочинну суть колективізації, Голодомор 1932–1933 рр., голод 1946–1947 рр., жахіття «радянзації» у Західній Україні, мільйони знищених у концтаборах людей.

Однак, незважаючи на непослідовність, факт викриття зловісної діяльності Сталіна

Перший секретар ЦК КПРС Нікіта Хрущов виступає з доповіддю на XX з'їзді КПРС у Кремлі, 1956 р.

мав **велике значення**, адже було зроблено крок до зламу страхітливої репресивної машини, що перетворила країну у великий концетраційний табір. Водночас **парадокс ситуації**, на думку історика Г. Касьянова, полягав у тому, що розвінчування «культу особи» відбувалося за **канонами системи**, яку ретельно вибудував І. Сталін. Партиїно-бюрократична ієрархія, звикла до послуху, беззаперечно виконувала вказівки верхів. Розгорнулася «десталінізація по вертикалі»: автоматичне **шаблонне засудження** «культу особи» всіма партійними та ідеологічними структурами. Преса друкувала відповідні статті й огляди, історики викривали злочини сталінізму фактами, знайденими у тимчасово відкритих архівах.

В Україні **процес десталінізації** суспільного життя розгортався дещо **повільніше, ніж у центрі**. З запізненням з'явилися антисталінські статті у пресі. Тон і зміст критики були **стриманішими**. Зміни торкалися переважно сфери культурного життя. В галузі ідеології та політики вони не виходили за межі вказівок центру. Така ситуація значною мірою **зумовлювалася** надто свіжими ще в пам'яті широкомасштабними репресіями, які в Україні, як ніде інде, набирали найстрахотливіших ознак. Пам'ятали тут й про вислів, що «...коли в Москві стрижуть нігті, то в Україні рубають пальці». Проте з наростанням валу засудження сталінізму активізувалися й українці.

Українські в'язні після звільнення з табору, Казахстан, 1956 р.

Першою легальною спробою змінити існуючі порядки в українській літературі й мистецтві був **виступ О. Довженка**, який вимагав «...розширення творчих меж соціалістичного реалізму». Багато зусиль для **відродження рідної мови** доклали М. Рильський, А. Хижняк, П. Плющ, М. Шумило, інші діячі культури. Було перевидано «Словник української мови» Б. Грінченка. Принциповій **критиці** піддано концепцію всебічної залежності творчості українських письменників від «московитської передової культури». Демонстрацією піднесення національної свідомості українців стало

широке відзначення в республіці 100-річчя з дня народження **І. Франка** у серпні 1956 р.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті України сприяла **реабілітація**, хоча й часткова, жертв комуністичних репресій. З 1956 по 1963 р. в Україні було повністю реабілітовано 250 тис. осіб. Власті *погодилися реабілітувати* колишніх партійних і радянських керівників України – В. Чубаря, В. Затонського, С. Косіора, інших членів партії, проте **не поспішали з реабілітацією** сотень тисяч українців, якимось чином пов'язаних зі звинуваченнями у «націоналізмі».

Труну Іосіфа Сталіна, занесену в Мавзолей до Володимира Леніна навесні 1953 р., винесли звідти восени 1961 р.

Навіть спроби реабілітувати українських націонал-комуністів М. Скрипника, М. Хвильового й О. Шумського були визнані помилковими й шкідливими.

Загалом ліберальні зміни відбувалися нелегко. Влітку 1957 р. проти хрущовських реформ, курсу на засудження «культу особи» І. Сталіна виступила верхівка ЦК партії. Вважаючи, що Н. Хрущов у викритті І. Сталіна пішов надто далеко, т. зв. «анти-партійна опозиція» вирішила усунути його від влади. Проте змовники, до яких належали В. Молотов, Л. Кагановіч, Г. Маленков, Д. Шепілов, не були підтримані Комітетом державної безпеки й армією, а тому **зазнали невдачі**. Після цих подій позиції Н. Хрущова зміцніли. У 1961 р. почалася **нова хвиля деєсталінізації**, кульмінацією якої стало **винесення мумії тирана** з кремлівського мавзолею. Було **перейменовано** всі об'єкти, названі ім'ям І. Сталіна, в т. ч. Сталінську обл. – на Донецьку, а місто Сталіно – на Донецьк.

Після смерті І. Сталіна було зроблено спробу переглянути деякі аспекти економічної політики, однак, не зачіпаючи основ тоталітарної системи. Передусім Н. Хрущов почав реформувати **сільське господарство**, яке знаходилося у хронічній кризі. На вересне-

Економічні експерименти

Після смерті І. Сталіна було зроблено спробу переглянути деякі аспекти економічної політики, однак, не зачіпаючи основ тоталітарної системи. Передусім Н. Хрущов почав реформувати **сільське господарство**, яке знаходилося у хронічній кризі. На вересне-

вому пленумі ЦК КПРС у 1953 р. він домігся для колгоспів *підвищення* у 2–5 разів закупівельних цін на м'ясо, молоко, масло, зерно; *списання* боргів; *зменшення* обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції; *зниження* податків. Ці послаблення дещо оживили німецьке сільське господарство, підвищили прибутки колгоспників.

Через рік, бажаючи покінчити з постійною нестачею продуктів харчування, Н. Хрущов запропонував програму *освоєння цілинних земель* у Казахстані та Західному Сибіру. Були розорані величезні площі, що дорівнюють території сучасної Німеччини. Україна змушена була направити туди близько 100 тис. молодих людей, чимало з яких і донині живуть у Казахстані, значні фінансові й матеріальні ресурси, що призвело до *зменшення посівних площ у республіці*. Освоєння цілинних та перелогових земель дало змогу на деякий час забезпечити населення СРСР хлібом і хлібо-булочними виробами, але не вирішило проблеми хронічного відставання сільського господарства.

Добровольці відправляються на цілину

Наступним кроком Н. Хрущова стала т. зв. *«кукурудзяно-горохова епопея»*. Спостерігаючи за успіхами тваринництва, аграрного сектору економіки в США, він вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів у СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що мало підвищити рівень кормової бази тваринництва, а отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо. Загалом добру ідею в умовах радянської дійсності, безвідповідальності й безгосподарності було повністю *дискредитовано*. Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях. Сіяли її навіть в Архангельській області. Так, посіявши в 1962 р. кукурудзу на 37 млн га, радянські аграрники змогли зібрати її лише з 7 млн га. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб замінили на кукурудзяний, а горохова та кукурудзяна затії стали темою для анекдотів. Погано підготовлене експериментаторство звело майже нанівець

Нікіта Хрущов популяризує кукурудзу
під час виступу на нараді в Ташкенті (Узбекистан),
1961 р.

попередні досягнення в галузі сільського господарства, спричинилося до поглиблення його кризового стану. Якщо з 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то в 1958–1964 рр. – на 3%. У 1962 р. СРСР вперше змушений був *закупити зерно за*

кордоном, потрапивши у залежність від його імпорту до кінця свого існування.

У суто комуністичному дусі вирішував Н. Хрущов проблему *забезпечення населення продуктами*, зокрема молоком, м'ясом та виробами з них. Будучи безкомпромісним ворогом приватної чи особистої власності, він орієнтував тваринництво тільки на суспільний сектор. Загалом повний достаток м'яса і молока мали забезпечити тільки колгоспи і радгоспи. Індивідуальне, присадибне господарство планували різко скоротити і незабаром повністю ліквідувати. Видавали *абсурдні закони*, що забороняли тримати на селі в приватному господарстві більше однієї корови. В Україні це рішення було втілене в життя, що призвело до масового зменшення поголів'я худоби, свиней. Замість достатку неймовірно підвищилися ціни на м'ясо, сало, інші продукти сільського господарства.

Негативні наслідки мала й ліквідація Н. Хрущовим МТС та передання їхньої техніки колгоспам. Великої *шкоди* господарству України завдало створення «рукотворних морів» – Канівського і Київського водосховищ, які «поховали» сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

Поряд з аграрним сектором, експерименти відбувалися і в *промисловості*. У 1957 р. почали реформувати управління народним господарством. Існуючі надцентралізовані галузеві міністерства, на думку Н. Хрущова, були неспроможні забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Замість них утворили тери-

торіальні управління – *ради народного господарства*. Ідея деєєталізації управління економікою для такої великої країни, як СРСР, спочатку отримала позитивні відгуки. Проте в характерному для командно-адміністративної системи дусі автори пропонували цю реформу як чудодійний одномоментний акт, спроможний змінити економічну ситуацію в країні. Хоча організація раднаргоспів дала

Складання у Кременчуці
автомобілів КрАЗ, 1960 р.

деякий *ефект*. Поменшало абсурдних зустрічних перевезень вантажів, були закриті сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного, ліквідовані окремі міністерства. Вивільнені площі використали для виробництва нової продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зокрема, в Україні у 1956–1960 рр. почали виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Значно *скоротили адмі-*

ністративно-управлінський апарат. Тисячі українських заводів і фабрик, позбувшись опіки центру, вперше на всю потужність запрацювали для свого народу. На *внутрішньому ринку* республіки з'явилися телевізори, радіоприймачі, пральні машини, пиловсмоктувачі, холодильники, швейні машини, фотоапарати, велосипеди, мотоцикли та інші дефіцитні товари. *Темпи приросту* промислової продукції в 1950-х – першій половині 1960-х рр. майже вдвічі перевищували показники за 1965–1985 рр. У цьому сенсі період правління Н. Хрущова був найбільш динамічним для розвитку україн-

17 жовтня 1961 р. на XXII з'їзді КПРС Нікіта Хрущов урочисто оголосив, що до 1980 р. в СРСР буде побудовано комунізм

ської промисловості.

Проте кардинальних змін в економіці не відбулося. *Реформи мали половинчастий характер*. Ні Н. Хрущов, ні його найближче оточення не ставили питання про повний злам командно-адміністративної системи, скасування централізації. Партійно-державне керівництво вважало, що стабільні темпи економічного зростання можна забезпечити за допомогою існуючого *господарського механізму*, не усвідомлюючи, що його резерви вичерпалися. Свідченням цього були *гасла* «догнати і перегнати Америку» та «побудови комунізму за 20 років». Найсумнішим було те, що, збираючись конкурувати з західним світом, Н. Хрущов та його однодумці не усвідомлювали, що рухаються зовсім не в той бік. Тим часом, як промислово розвинуті країни розвивали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз «переганяв» їх за видобутком сировини.

«Шістдесятники»

Чи не найважливішою подією українського суспільно-політичного життя періоду «відлиги» стала поява **нового покоління** талановитих літераторів і митців, які одержали назву «шістдесятники». Вони виступали *за оновлення тодішнього суспільства*, протестували своєю творчістю проти пануючої задушливої атмосфери, вимагали *припинити втручання партії* у справи літератури й мистецтва, боролися за справжні культурні цінності, провідну роль української мови, національну свободу, людську гідність. Серед *провідних постатей* нової плеяди були поети В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, Л. Костенко, літературні критики І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, художники П. Заливаха, А. Горська, кіноматографісти Ю. Ільєнко, Л. Осика, журналіст В. Чорновіл та ін. Характеризуючи шістдесятництво,

Представники українського шістдесятницького руху (справа наліво): Євген Сверстюк, Ліна Костенко, Іван Світличний, Іван Драч, Іван Дзюба, Микола Вінграновський та ін., 1963 р.

один із його представників Валентин Мороз зазначав: «То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло вже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування...».

Своєрідним організаційним осередком руху шістдесятників став київський клуб творчої молоді «**Сучасник**», що виник у 1959 р. під егідою міського комсомолу. Його очолив Л. Танюк, а найбільш активними учасниками були А. Горська, М. Коцюбинська, М. Вінграновський, І. Драч та ін. Серед основних форм їхньої *багатогранної діяльності* були: відродження різдвяних вертепів; організація різноманітних мистецьких гуртків; пошук місць масових поховань сталінських жертв; вечори пам'яті відомих діячів – Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Куліша, Л. Курбаса; виступи у пресі тощо.

Під впливом київського осередку було створено клуб творчої молоді «**Пролісок**» у Львові, керівником якого став М. Косів, а діяльними членами – брати Горині, подружжя Калининців, М. Осадчий та ін. Діяльність львівського гуртка вирізнялася більшим *радикалізмом*, зокрема його учасники пропонували скористатися досвідом оунівського підпілля.

Михайло Косів

Значну роль у пробудженні національної гідності української інтелігенції відіграла поезія В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського та ін. Їхні *поетичні вечори* користувалися великою *популярністю*, збирали тисячні аудиторії.

Вбачаючи у пошуках творчої молоді зародки опозиційності, відступ від основних ідеологічних канонів, можновладці перейшли у *наступ на шістдесятників*. Сигнал надійшов з Москви, де Н. Хрущов піддав брутальному *цькуванню* представників творчої інтелігенції. Побувавши наприкінці 1962 р. на виставці молодих художників, він не зрозумів і різко розкритикував модерністське мистецтво. Вердикт був однозначним: «Заборонити! Все заборонити! Припинити неподобство!». Українські яничари тільки й чекали такого розвитку подій. У 1963 р. за «*перевиховання*» *молодого покоління* взявся ідеологічний керманіч КПУ А. Скаба. Він піддав нищівній критиці твори Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби. Розгорнулася кампанія проти тих, хто приділяв «надмірну увагу» негативним явищам сталінської доби. До непокірних почали засто-

Василь Симоненко

совувати **адміністративні заходи**: їм не дозволяли друкуватися у журналах та газетах; розганяли літературно-мистецькі вечори; закривали клуби творчої молоді. В середині грудня 1963 р. сталася **загадкова смерть** 28-річного Василя Симоненка, який в останні роки зазнавав переслідувань від влади.

Гоніння на шістдесятників призвели до того, що частина з них «переорієнтувалася», ставши покірною режимові, інші відійшли від громадської діяльності й зайнялися суто фаховими справами. Однак були й такі, хто не відмовився від своєї позиції та пішов на загострення відносин із владою. Передусім останні вдалися до **розповсюдження «самвидаву»** – офіційно не визнаної або забороненої літератури. Поширювали твори Л. Костенко, В. Симоненка, Є. Сверстюка та ін. На зміну шістдесятництву, як правило, культурницькому, йшов дисидентський рух.

Кінець «відлиги»

Н. Хрущов був сином своєї епохи, причетним до багатьох її злочинів (за даними дослідника *Д. Волкогонова*, за розпорядженням Н. Хрущова було знищено 11 великих паперових міхів із документами, які свідчили про його участь у репресіях за часів *І. Сталіна*, в т. ч. в Україні), тому не зміг відмовитися у своїй діяльності від **використання старих методів**. Так, поборюючи культ особи, він ревниво оберігав авторитарний стиль правління. Процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувався **новими політичними репресіями**. Зокрема, протягом 1954–1959 рр. лише в Україні було притягнуто до судової відповідальності й піддано іншим формам переслідувань за «антирадянську діяльність» близько 3,5 тис. осіб. Збройною силою було придушено робітничі виступи у Новочеркаську Ростовської обл. Московії, коли 1–3 липня 1962 р. 4000 робітників місцевого заводу влаштували маніфестацію через підвищення цін на м'ясо та масло. Загинули 23 особи, поранено – 70, засуджено – 132.

Із 1957 р. тривала посилена **антирелігійна кампанія**, внаслідок якої в Україні ліквідували майже половину церковних парафій,

монастирів, семінарій. До 1965 р. було **зруйновано** понад 10 тис. храмів, нерідко унікальних пам'яток світової історії та культури.

У 1958 р. за вказівкою ЦК КПУ була заборонена й **знищена** щойно віддрукована збірка поезій Д. Павличка **«Правда кличе»**, де автор викривав жахіття сталінської доби. Зокрема, у вірші «Коли помер кривавий Торквемада» вперше в Радянському Союзі було

Колядники Клубу творчої молоді в академіка Максима Рильського, взимку 1959–1960 рр.

дано публічну оцінку І. Сталіна як тирана і його соратників як «...кривавих пастирів людського стада». Знаменним було й закінчення вірша: «Та вмер тиран, але стоїть тюрма».

У тому самому році в СРСР видано **закон про реформу освіти**. Він забезпечував пріоритет у мовному питанні не національним мовам, а московитській. Було введено положення про те, що батьки вирішують, якою мовою мають вчити дітей у школах. На практиці це означало, що можна навчатися в Україні й не вивчати української мови. Такий підхід до **мовного питання** в державі призвів за 30 років до повного змосковщення шкільництва східних областей України.

Не випадковим у низці згаданих подій був **підпал** у Київській публічній бібліотеці АН УРСР (нині – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського). Він стався 24 травня 1964 р. (майже одночасно горіли наукові бібліотеки в містах Ашгабад у Туркменістані та Самарканд в

Те, що залишилося на полицях Державної публічної бібліотеки АН УРСР після пожежі 24 травня 1964 р.

Узбекистані) і призвів до цілковитого **знищення українського відділу** – 600 тис. томів найцінніших рукописів, стародруків, рідкісних книг. Назавжди було втрачено значну частину пам'яток української історії й культури. Подібні дії не могли викликати симпатій у суспільстві, яке прагнуло до рішучіших змін.

Значно підривали «хрущовську відлигу» і кляли край будь-яким сподіванням на краще непослідовні економічні експерименти, домінування вольових рішень, **прорахунки у зовнішній політиці** (*придушення національної революції в Угорщині в 1956 р., провал ракетної конфронтації навколо Куби, розрив із Китаєм, хуліганські дії радянського лідера в ООН тощо*). Після нетривкого покращення знову почав **знижуватись рівень життя** народу, зокрема виникли значні труднощі з забезпеченням хлібом. У країні зростало невдоволення.

У верхніх ешелонах влади готувалися до усунення Н. Хрущова з політичного Олімпу. Його стиль та методи керівництва викликали **роздратування значної частини партноменклатури**, яка звикла до панівного становища і боялася його втратити у ході численних хрущовських реорганізацій. Найбільший переляк у неї ви-

Пленум ЦК КПРС, на якому Нікіту Хрущова звільнили з посади, 14 жовтня 1964 р.

кликали **плани Н. Хрущова** проводити періодичне переміщення й омолодження кадрів. У жовтні 1964 р. змовники досягли мети – на Пленумі ЦК КПРС Н. Хрущова звільнили з посади першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК було обрано Леоніда Брежнєва.

2. Поглиблення системної кризи тоталітарного режиму (друга половина 1960-х — середина 1980-х рр.)

Післяхрущовський період (1964–1984) у житті народів СРСР, у т. ч. України, увійшов в історію як **період «застою»** (*«розвинутого соціалізму»* – за партійною фразеологією), що виявився в економіці, суспільно-політичному та культурному житті країни. Він **характеризувався** надмірною ідеологізацією суспільної свідомості, посиленням тоталітарних тенденцій в адміністративно-державному управлінні, боротьбою з інакомисленням. Було **припинено** хрущовські реформи, які, незважаючи на непослідовність, вели до лібералізації та гуманізації суспільства. Почався тотальний **наступ на шістдесятників**, практично припинився процес реабілітації репресованих сталінським режимом, пройшла хвиля арештів і судових процесів, посилювалося змосковщення України. Десталінізація поступилася місцем неосталінізму.

Проблеми української економіки

Захопивши владу, нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим, прагнуло задекларувати свою нібито реформаторську сутність, а тому розпочало діяльність з економічної реформи, яку часто ототожнюють з іменем тогочасного голови Ради Міністрів СРСР А. Косигіна. **«Косигінська реформа»**, суть якої полягала у введенні прогресивних елементів ринкових відносин (*госпрозрахунку*) в планову економіку СРСР, мала забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства.

Голова Ради міністрів СРСР Алексій Косигін (зліва)
і генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв

Для досягнення такої мети *передбачалося*: скоротити планові показники та спростити звітність для підприємств, котрі переводили на госпрозрахунок (тобто самофінансування), створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектору тощо.

Спершу реформи дали *позитивні результати*: позбавилось сільськогосподарське виробництво, покращилося постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. До 1970 р. обсяг промислового виробництва, за офіційними даними, збільшився на 50%. Було побудовано майже 1900 великих підприємств. Сільськогосподарське виробництво зросло на 21%. Однак на початку 1970-х рр.

Прокладання нафтопроводу «Дружба» для транспортування нафти з Московії у країни Центральної та Західної Європи

темпи реформи почали знижуватися: ініціатива підприємств *не стикувалася* з централізованим плануванням, слабо діяло матеріальне стимулювання, посилювалася ідеологічна протидія компартійного апарату. В Західному Сибіру знайшли значні *поклади нафти*, що ще більше знизило інтерес до реформ. І радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких змін. Настав період поступової економічної деградації.

До середини 1970-х рр. радянська економіка повністю втратила властивий для 1950–1960-х рр. динамізм, розвиваючись суто екстенсивними методами. Особливо негативно це вплинуло на Україну, яка потребувала інтенсифікації суспільного виробництва, оскільки її природні й трудові ресурси були обмеженими. **Українська економіка**, перетворившись на інтегральну частину «загальносоюзного народногосподарського комплексу», стала *заложенницею економічної стратегії центру*. Зокрема, в Україні розміщувалися výro-

бництва з незавершеним циклом, що узалежнювало республіку від інших регіонів СРСР. Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки – видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів – швидко занепадали через *нестачу нових технологій*, ставали нерентабельними, якість їхньої продукції знижувалася. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів української **промисловості** був значно вищим, ніж загалом по СРСР, оскільки частка старих підприємств була вищою. Крім того, за темпами зростання *основних виробничих фондів* республіка на 1986 р. опинилася на останньому – 15 місці у Радянському Союзі. Та всі ці *негаразди* української економіки мало турбували Москву, яка пов'язувала свої економічні перспективи з освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. До реалізації цієї програми було залучено й Україну, яка мусила постачати власні людські й матеріальні ресурси, отримуючи натомість дешеві енергоносії.

Негативно позначилася на Україні й економічна політика центру, орієнтована на т. зв. «*валові показники*» виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості (в 1986 р. у загальному обсязі промислової продукції вищої категорії якості досягли лише 15,9% виробів). У центрі ухвалювали рішення про будівництво підприємств **атомної енергетики** на території республіки, внаслідок яких здійснювалася злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих до цього місцевостях. В Україні, на яку припадало лише 2,6% території Радянського Союзу, було побудовано близько 40% атомних енергоблоків СРСР. Причому значна частина з них працювали не на Україну, а виробляли енергію для європейських країн т. зв. «соціалістичного табору».

Монтажні роботи на реакторному відділенні
Південноукраїнської АЕС

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси (відповідно ПЕК

Пускова установка міжконтинентального ракетного комплексу, виробленого у м. Дніпро, на військовому параді у Москві

та ВПК). У середині 1970-х рр. частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60%. Там були зосереджені кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології. На **військову промисловість** працювало до 80% машинобудівних заводів.

Перекося в структурі економіки зумовлювали її деформований, нерациональний характер. Так, частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29%, тоді як у розвинутих країнах цей показник досягав 50–60% і більше.

Упродовж 1970-х рр. в Україні, скутій ланцюгами командно-адміністративної системи, відбувалося **уповільнення економічного розвитку**, який перетворився на якісний занепад на початку 1980-х рр. Замість упровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не вистачало) та переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо розвиток промисловості відбувався шляхом **надмірних витрат**, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів (*наслідком чого мала бути сировинна й екологічна криза*). Це давало короточасний

Радянський дефіцит:
«шкарпеток немає, взуття немає»

ефект; але кінцеві **результати були низькими**, фондвіддача зменшувалася, якість продукції не відповідала сучасним вимогам. Поглибилися й диспропорції між галузями господарства. **Не вистачало** товарів широкого вжитку. Промислові плани Радянського Союзу й України не виконувалися. З кінця 1960-х до кінця

1980-х рр. у СРСР **знижувалися** такі показники, як приріст обсягів виробництва промисловості – з 50 до 14%; продуктивність суспільної праці – з 32 до 13%; національний дохід зменшився у своєму прирості з 45 до 16%. На початку горбачовської перебудови радянські економісти підраховували, що реальний приріст одного з найважливіших показників розвитку економіки – **валового внутрішнього продукту** (ВВП) у СРСР за 1980–1985 рр. дорівнював нулю. На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалося в 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинених країнах. Складається враження, що радянська промисловість зводилася до **схеми**: «Робимо більше машин, щоб добути більше вугілля, щоб виплавити більше металу і зробити більше машин...» (за даними доктора економічних наук М. Лемєшева, 60–80% товарів, які виробляли в 1980-х рр., нікому не були потрібні).

Аналогічною була ситуація в **аграрному секторі**, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації сільського господарства, значне фінансування (протягом 1970-х рр. у галузь було спрямовано 27% усіх капіталовкладень в українську економіку), **результати були мізерними**. Нерідко добрі справи тут вироджувалися у свою протилежність. Так, **механізація** фактично була зведена до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, **хімізація** значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а **меліорація** призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу. Цю картину доповнювали вкрай низька ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві (свідченнями цього були сезонні «мобілізації» працівників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаїв) та **відсталася система переробки** і зберігання сільськогосподарської продукції, через яку щорічні втрати врожаїв з окремих видів досягали понад 30%.

Деградація ґрунту призводить до втрати землею родючості

Співробітники науково-дослідного інституту сортують гнилу морожену капусту на овочевазі

1,5% у другій половині 1970-х рр. до 0,5% в першій половині 1980-х рр.). Країна, яка мала найкращі в світі чорноземи, стала лідером **закупівлі зерна за кордоном**. Якщо в усіх розвинутих країнах виробництво зерна постійно зростало, то в СРСР воно знизилося з 737 кг на душу населення в 1966 р. до 694 кг у 1985 р. Складалась **абсурдна ситуація**, яка нагадувала ін'єкцію в протез: капіталовкладення зростали, а віддача від них зменшувалася. Основною **причиною** такого становища була колгоспно-радгоспна система, яка призвела до відчуження виробників від результатів їхньої праці.

Певний час радянському керівництву вдавалося послаблювати негативні наслідки економічної політики форсованим постачанням на світовий ринок енергоносіїв – нафти і газу, які забезпечували **надходження «нафтодоларів»**. З 1960 по 1985 р. частка паливно-сировинного експорту з СРСР збільшилася з 16,2% до 54,4%. Враховуюче значне зростання цін на нафту в 1970-ті рр., Радянський Союз отримав від **експорту енергоносіїв** величезні кошти. За різними даним, за період з 1970-х до середини 1980-х рр. вони становили від 135 до 200 млрд

Наслідком такого господарювання було **систематичне невиконання планів** в аграрному секторі. Постійно спадали середньорічні темпи зростання виробництва (якщо у 1960–1970 рр. вони становили 4,5%, то у 1981–1985 рр. – 3,9%) та приросту сільськогосподарської продукції (з

Бурова вежа для видобування нафти (газу)

дол. США. Однак «нафтодолари» використовували *неефективно*: вкладали у будівництво, яке часто залишалося незавершеним, спрямовували на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, а також дефіцитних споживчих товарів і продовольства. Переорієнтація індустріально розвинутих країн на енергозберігаючі технології на початку 1980-х рр. призвела до *зниження попиту на нафту*, що значно зменшило валютні надходження в СРСР.

Відповідно до цього змінювався й **добробут народу**. Якщо наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. спостерігалось певне зростання *життєвого рівня людей*, то в

Довга черга за молоком (фото часів СРСР)

подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійне підвищення середньої заробітної плати, що в 1970–1979 рр. становило 30%. Адже підвищення номінальної заробітної платні зовсім не означало зростання реальної, оскільки не було підкріплене збільшенням маси пропонованих товарів і послуг. Яскравим свідченням цього стало величезне нагромадження *заощаджень громадян* на рахунках в ощадних касах, які наприкінці 1970-х рр. становили 32 млрд руб. Відсутність можливості реалізації доходів через *хронічні дефіцити* на споживацькому ринку вела до зростання інфляції, зловживань у торгівлі, спекуляції, розвитку «*тіньової економіки*» (з 1960-х до кінця 1980-х рр. «*тіньовий*» сектор економіки СРСР зріс у 30 разів і становив більш як 20% від національного доходу), формування мафіозних угруповань.

Виробництво туалетного паперу в промислових масштабах у СРСР розпочалося 3 листопада 1969 р. на Сяському целюлозо-паперовому заводі (Московія)

Так, коли, як стверджував московитський вчений Ф. Бурлацкій, хтось сказав Л. Брежнєву про те, як важко живеться людям низькооплачуваних професій, він відповів: «Ви не знаєте життя. Ніхто не живе на **зарплату**. Пам'ятаю, в молодості, в період навчання в технікумі, ми підробляли розвантаженням вагонів. І як робили? А три мішки чи ящики туди – один собі. Так усі й живуть в країні».

Отже, **криза**, що охопила економіку України, була наслідком т. зв. «**соціалістичних методів господарювання**». Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавлення людей у результатах своєї праці, обмеживши

особисте споживання до мізерного рівня, перетворила трудівника на **пасивного споживача** у багатьох випадках безплатних благ і послуг. Щодня в СРСР фіксували понад 4 млн прогулів, спричинених, як правило, тим, що люди проводили час у чергах за продуктами і

Працівники: «Ви вдаєте, що платите, – ми вдаємо, що працюємо», СРСР, 1987 р.

дефіцитними товарами або ж на дачах і присадибних ділянках. Як наслідок, наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. Україна, як і весь СРСР, опинилася на межі економічної прірви. Про це також свідчила **активізація робітничого руху**. Лише за 1981 р. в Києві відбулося 6 страйків, а в розташованому поруч м. Прип'ять дійшло до заворушень на підґрунті нестачі продуктів харчування. Промовистим у цьому разі був той факт, що у близькому для Л. Брежнєва Дніпропетровську на будинку обкому партії 29 лютого 1981 р. з'явився транспарант із написом: «Солідаризуємося зі всіма, хто проти вас».

Зміна політичного курсу

Якщо в економіці партійна верхівка на чолі з Л. Брежнєвим на початку принаймні декларувала деяку лібералізацію, то в суспільно-політичному житті її прихід зразу ж позначився **посиленням репресій** проти шістдесятницького руху. Їхній масштаб в Україні знову виявився значно більшим, ніж будь-де в

СРСР. У серпні-вересні 1965 р. в українських містах органи держбезпеки заарештували кілька десятків шістдесятників, яких звинуватили в **антирадянській діяльності**. Навесні 1966 р. Львовом, Києвом, Луцьком, Тернополем, Житомиром, Івано-Франківськом пройшла хвиля судових процесів, унаслідок чого 20 осіб були засуджені на різні терміни покарання. У мордовських таборах опинилися представники української інтелігенції: науковці М. і Б. Горині, М. Осадчий, викладачі ЗВО В. Мороз та Д. Іващенко, художник П. Заливаха, інженери О. Мартиненко, І. Русин та ін. Цей **«табірний лікнеп»** мав продемонструвати, що очікує на тих, хто наважиться висловлювати незгоду з режимом, протестувати проти припинення процесу десталінізації.

Учасники національно-визвольного руху 1960–1980-х рр., які зазнали «табірного лікнепу» (зліва направо):
Леон Горохівський, Олесь Шевченко, Левко Лук'яненко,
Степан Хмара, Михайло Горинь, Богдан Ребрик, Ірина Калинець,
В'ячеслав Чорновіл, Богдан Горинь, Генріх Алтунян,
Михайло Косів, 16 липня 1990 р.

Однак розпочата комуністами хвиля репресій не могла обійтися без **«ідеологічної приправи»**. ЦК КПУ надіслав до місцевих парторганізацій «закритого листа» з вимогою посилити «виховну роботу» з інтелігенцією. Як наслідок, на місцях відбувалися партійні збори, де «неблагонадійних» паплюжили, а згодом виключали з партії та комсомолу, звільняли з роботи, виганяли з вишів, переслідували членів їхніх родин. Водночас у пресі різко збільшилася кількість статей, спрямованих проти «українського буржуазного націоналізму». Внаслідок ухвалення «закритих» постанов ЦК КПУ **активізувалася цензура**, набувала розмаху ідеологічна чистка гуманітарних закладів, редакцій засобів масової інформації.

У 1968 р. війська країн Варшавського договору (**військово-політичного союзу соціалістичних держав Європи**) на чолі з СРСР

вторглися у Чехословаччину, щоб придушити там процес демократизації. Ця подія переконливо продемонструвала, що радянське керівництво, за висловом Г. Касьянова, остаточно перейшло на рейки **неосталінізму** (*Л. Брежнєв навіть підготував план повної реабілітації І. Сталіна, який мав проголосити у грудні 1969 р. під час відзначення 90-ї річниці з дня народження комуністичного тирана, але змушений був відмовитися від нього через гострі протести компартій Польщі та Угорщини*). Відбувся «блідий ренесанс» минулих років. Репресії не набули таких потворних форм, як при І. Сталіні, і зводилися переважно до тюремно-адміністративних методів **переслідування**. Тотальний пресинг стосувався здебільшого ідеології, культури, масової свідомості. В березні 1969 р. було ухвалено постанову ЦК КПУ, яка встановила **персональну відповідальність** керівників усіх структур ідеологічного спрямування, зокрема преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва, за ідейно-політичний зміст діяльності, зобов'язувала їх передусім протидіяти будь-яким «націоналістичним виявам». Почалося справжнє **«полювання на відьом»**. Ідеологічно заклопотані керівники, побоюючись втратити роботу чи прагнучи домогтися кар'єрного сходження, вишукували «націоналізм», цькували тих, хто намагався зберегти в цих умовах свої творчі та суспільно-політичні переконання. Так, об'єктом їхньої пильної уваги були літературний критик І. Дзюба, скульптор І. Гончар, який утримував удома унікальну колекцію творів українського мистецтва, самодіяльний народний хор під керівництвом Л. Яценка та багато інших «підозрілих суб'єктів».

Загалом партійне керівництво України, як правило, ревно виконувало настанови московського центру, про що свідчать згадані постанови. Хоча слід віддати належне **Петрові Шелесту**, першому секретареві ЦК КПУ (1963–1972), котрий **прагнув** зміцнення автономного статусу республіки, виступав проти комплексу «старшого і молодшого брата», вимагав від московського центру таких капіталовкладень в економіку України,

Петро Шелест

які відповідали б її внеску в союзний бюджет, *намагався захищати* мовні й культурні права українців від натиску здійснюваної Кремлем політики змосковщення. Зокрема, в 1968 р. він домігся усунення секретаря ЦК КПУ А. Скаби, який сприяв змосковщенню, і призначення ліберальнішого Ф. Овчаренка. Подібна поведінка не могла імпонувати московському керівництву, яке розпочало підготовку усунення П. Шелеста від влади.

У середині 1970 р. новим керівником республіканського КДБ призначили В. Федорчука, ставленика Москви і прибічника «жорсткого курсу» щодо інакомислячих, який замінив близького до П. Шелеста В. Нікітченка (як зазначив колишній співробітник апарату ЦК КПУ В. Гаман, В. Федорчук повчав підлеглих: «Для нас інтересів України нема. Ми – інтернаціоналісти і працюємо на Москву»). У травні 1972 р. настала черга й П. Шелеста, якого *усунули з посади* за звинуваченням у «м'якотілості» до українського буржуазного націоналізму та потуранні економічному «місництву» і перевели до Москви. Водночас було розгорнуто різку критику його книги «Україна наша радянська», яка вийшла в 1970 р., за «ідеалізацію минулого» та «недостатній інтернаціоналізм»; її вилучили з бібліотек і заборонили.

Посилення реакції

Новим першим секретарем ЦК КПУ став **Володимир Щербицький**, який до цього обіймав посаду голови Ради Міністрів УРСР та був у давніх приятельських відносинах з Л. Брежнєвим,

оскільки обидва належали до т. зв. «дніпропетровського клану». Цей факт і вирішив подальшу його кар'єру. Протягом свого правління він проводив політику цілковитого *підпорядкування московському центру*, навіть якщо це перешкоджало інтересам України, та нещадної боротьби проти української національної самобутності. Плазуючи перед Москвою та слухняно виконуючи її вказів-

1-й секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький,
1-й секретар ЦК КП Молдови Іван Бодюл,
Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв
(зліва направо)

ки, цей, за висловом О. Субтельного, **«викінчений тип малороса»** зміг рекордно довго протриматися на своїй посаді – понад 17 років.

Зміна республіканського керівника «дивним чином» збіглася в часі з посиленням у 1970-х рр. боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», відомої як **«великий погром»**. Ще в січні 1972 р. у низці українських міст пройшла серія **арештів**, жертвами яких були В. Чорновіл, І. Світличний, І. Калинець, Є. Сверстюк та ін. – всього близько 20 осіб. Навесні до них приєдналася нова група українських патріотів. За різними підрахунками, в той час у **слідчих ізоляторах** перебувало від 70 до 122 осіб, переважно представників дисидентського руху, яких звинувачували за політичними статтями. Ще більше інакомислячих було піддано **адміністративним покаранням** – звільнення з керівних посад, позбавлення роботи, заборона друкувати свої твори тощо. Протягом осені 1972 – весни 1973 р. майже 90 із заарештованих засудили на максимально можливі терміни **ув'язнення**. Безглуздість ситуації полягала в тому, що «провина» цих людей зводилася до написання статей і книжок, правозахисних листів і петицій, зберігання та розповсюдження літератури, видання позацензурних часописів. Нерідко у **провину** ставилося авторство незакінченої статті чи навіть просто розмови, які кваліфікували як «...поширення наклепницьких вигадок, що очорнюють радянський державний і суспільний лад». Чималі тюремні терміни можна було отримати за читання і поширення творів М. Грушевського, П. Куліша, М. Аркаса та інших «українських буржуазних націоналістів».

Одночасно з погромом української інтелігенції було проведено

Володимир Щербіцький і Валентин Маланчук,
1970-ті рр.

«чистку» керівних державних і партійних кадрів республіки, внаслідок якої усунули близьких соратників опального П. Шелеста. Зокрема, на місце Ф. Овчаренка секретарем ЦК КПУ з ідеології призначили В. Маланчука (Мілмана), який ще замолоду, займаючи посаду секретаря з ідеології Львівського

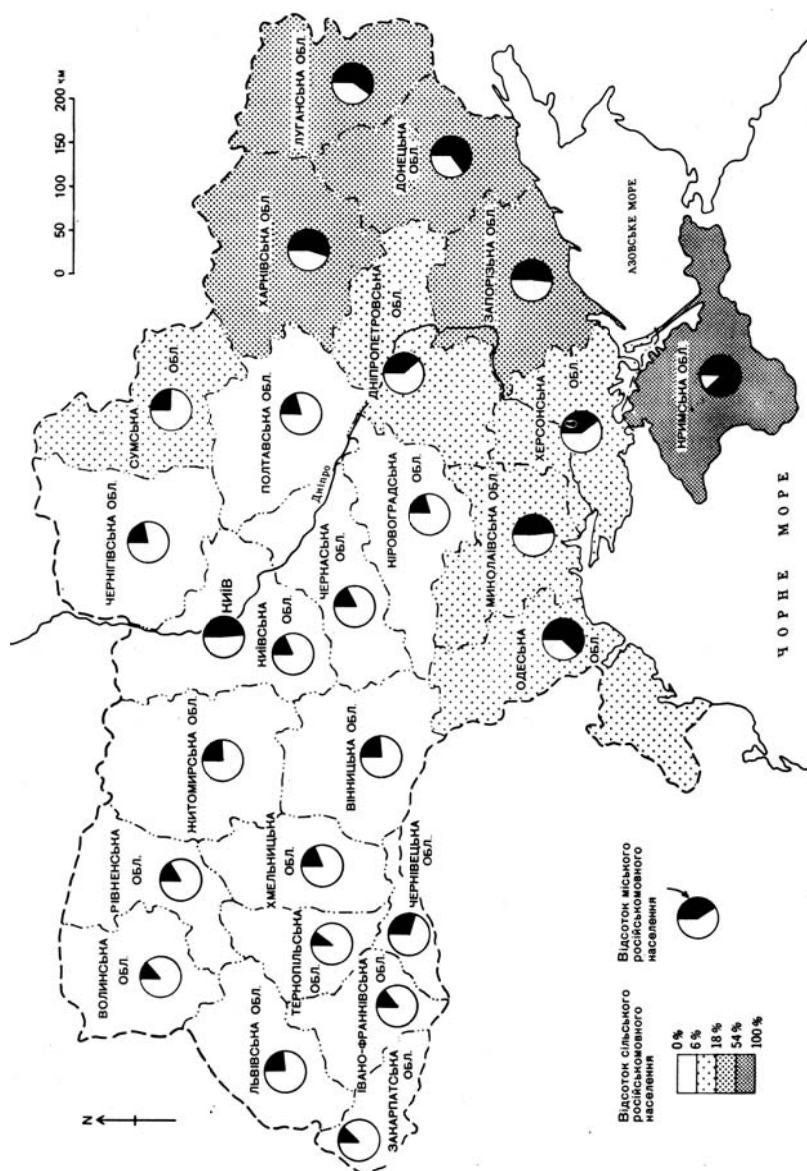
обкому партії, вишукував «буржуазних націоналістів» серед студентства Львівського університету та галицької інтелігенції. Він буквально *переслідував* українських учених, письменників, художників, артистів, вбачаючи у них потенційну загрозу для існуючого режиму. Саме В. Маланчук разом із шефом КДБ В. Федорчуком під керівництвом В. Щербицького провели у 1973 р. «чистку» республіканської парторганізації, в ході якої *з партії було виключено* близько 37 тис. членів, що в ті часи означало кінець кар'єри.

З приходом нового керівництва в Україні різко активізувалися процеси уніфікації національного життя. Офіційно було проголошено **курс на прискорення «злиття націй»**, який насправді означав змосковщення не московитів. Документами КПРС та її республіканських підрозділів у річницю 50-ліття створення СРСР *декларувалося* виникнення «...нової історичної спільності людей – радянського народу». Відповідно до цього, в Україні розгорнувся *широкий наступ* на українську історію, мову та культуру (*аналогічним було становище і в інших національних республіках радянської імперії*). Склалося становище, суть якого найкраще виразив че-

Обкладинка книги української науковиці Оксани Федотової про політичну цензуру друкованих видань у підрадянській Україні, Київ, 2009 р.

ський письменник М. Кундера: «Першим кроком у ліквідації народу є позбавлення його пам'яті. Знищьте його книжки, його культуру, його історію. А потім накажіть комусь написати нові книжки, створити нову культуру, винайти нову історію. Незабаром *нація почне забувати*, чим вона є і чим була. Навколишній світ забуде про неї ще швидше». Для радянського режиму це завдання значно полегшувалося: йому не потрібно було писати нові книжки, створювати нову культуру, винаходити нову історію – всім цим готовий був «поділитися» московитський народ. Залишалася одна проблема – позбавити немосковитські народи, в т. ч. український, їхньої національної пам'яті, культури, історії.

Московитськомовне населення Радянської України, 1970 р.

Вирішити цю проблему в Україні взялася влада на чолі з В. Щербицьким. Прагнучи до якнайшвидшої **денаціоналізації** власного народу на догоду абсурдним московитським теоріям, вона організувала **переслідування** учених, письменників, митців, які дозволяли собі «відхід від партійної лінії» у національному питанні, «ідеалізували минуле», «смакували національну самобутність» тощо. Спроби наукового дослідження української минувшини, зображення її у художніх творах чи на полотнах картин розцінювали як вияв нелояльності до держави. **Підозру** викликало навіть оперування такими термінами, як «український народ» чи «Київська Русь», потрібно було вживати – «народ України», а ще краще «радянський народ», «Древня Русь» тощо. Паралельно з **бібліотек вилучали** літературу «націоналістичної спрямованості», бібліографічні покажчики з прізвищами опальних авторів; з тематичних планів видавництва початку 1970-х рр., за даними дослідників, було знято 157 назв книжок, в яких ідеологічні опричники знайшли хоча б натяк на «націоналізм». «Винних» карали зі всією строгістю «соціалістичної законності».

Ще одним чинником, який був значною перешкодою на шляху злиття націй і народностей СРСР в єдину «радянську націю» під егідою московитського народу, була **українська мова**. Наступ проти неї очолив В. Щербицький, котрий, як зазначив відомий письменник, дипломат і політик Ю. Щербак, дав кремлівському ідеологові М. Суслову обіцянку за одну п'ятирічку покінчити з українською мовою і змосковщити Україну. Треба визнати, що домігся він у реалізації своєї обіцянки немало. **Змосковщення**, яке стало безжальною боротьбою проти української мови, велося за всіма канонами наступальної війни. Сотні придворних суспільствознавців, преса, радіо, телебачення, вся ідеологічна рать працювали на обґрунтування й пропаганду **мовної дискримінації**. Особистий приклад подав В. Щербицький, перейшовши на моско-

Міхаїл Суслов на трибуні,
СРСР, поч. 1980-х рр.

виську мову. Швидко зростало змосковщення шкіл, оскільки для переведення їх на московитськомовний статус викладання достатньо було заяви лише декількох батьків. Учителям московитської мови в Україні встановили 15-відсоткові надбавки до тарифних ставок. Класи, в яких було понад 25 дітей, на уроках московитської мови ділили на групи, тоді як українська мова подібних пілг не мала, навпаки, у ставленні до неї режим послідовно виховував в українців **комплекс неповноцінності**, неперспективності та неперестигності. Загальну деукраїнізацію забезпечували вимога писати дисертації лише московитською мовою, майже повсюдне московитськомовне викладання предметів у вишах, технікумах, профтехучилищах, відсутність українських підручників та посібників тощо. Складалася **парадоксальна ситуація**, коли саме вживання інтелігенцією української мови могло бути розцінене як вияв «буржуазного націоналізму». Так, на судовому процесі над поетом В. Стусом один із свідків наполягав, що той є націоналістом, бо весь час розмовляв українською мовою.

Як стверджував доктор фізико-математичних наук, письменник М. Стріха, протягом своєї державно-партійної роботи перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький настільки призабув українську мову, що, невраховуючи цитування уривків із творів Т. Шевченка, розмовляти нею наприкінці 1980-х рр. уже не міг. Коли 1988 р. він мав виступити у Спільці письменників України, керівник ідеологічного відділу республіканського ЦК Л. Кравчук переконав його, що там годиться виступати таки українською. Довелося промову для «українського» керівника друкувати московитськими літерами, спеціально розставляючи наголоси. Крім того, як згадував Л. Кравчук, В. Щербицький навіть змінив у відповідній графі паспорта національність: українець на московит.

Наслідки змосковщення були жахливими. На кінець 1980-х рр. в Україні з 2,6 млн дітей в україномовних **дитячих дошкільних закладах** виховувалися лише 642 тис., або кожна 4-та дитина. В Києві українською мовою навчався тільки кожен 5-й учень. На 1988/1989 навчальний рік не залишилося жодної української **школи** в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві. У 1990/1991 навчальному році лише 49,3% (за іншими даними – 47,9%) українських школярів навчалися українською мовою. Із 49 столичних **професійно-технічних училищ** (ПТУ) українською мо-

Обкладинка книги
Святослава Караванського
про стан української мови
після її «наближення»
до московитської,
Львів, 2016 р.

вою не викладалося в жодному. У **закладах вищої освіти** українською мовою читалося тільки приблизно 5% лекцій. Питома вага **навчальної літератури** для ЗВО, друкованої в УРСР мовою корінного населення, за кількістю назв скоротилася з 86,9% у 1946 р. до 8% у 1980 р. Загалом по СРСР питома вага тиражу підручників для вишів з усіх дисциплін, разом узятих, виданих мовами народів Радянського Союзу, крім московитської, у 1987 р. становила лише 5,1%, тоді як іноземними мовами такого роду літератури випущено 10,6%. За перших 2 роки влади В. Щербицького в Україні тираж **художньої літератури** московитською мовою збільшився з 3,3 млн примірників до 9,9 млн. У 1988 р. книжки, видані українською мовою, становили лише 18% за назвою, а за тиражем – тільки 3%. Під час **перепису**

населення в 1979 р. кожен 6-й українець назвав рідною мовою московитську. Зменшилася в Україні й **частка українців**: якщо у 1959 р. їх нараховувалося 76,8%, то у 1989 р. – 72,6%; тоді як московитів зросла з 16,9 до 22,0%. Загалом за час радянської влади, згідно з даними професора В. Романцова, **кількість московитів** в Україні збільшилася в 4,2 разу, а українців – тільки в 1,7 разу. Руйнівні наслідки цього явища відчуваємо й сьогодні.

У 1977 р. ухвалено **нову Конституцію СРСР**, а в 1978-му – Конституцію УРСР, що була калькою першої. Вони **лицемірно декларували** зростання народовладдя, підвищення ролі та значення рад, широкі права громадських організацій тощо. Хоча насправді основний закон – як союзний, так і республіканський – **не мав прямої дії**, тому будь-який підзаконний акт міг коригувати будь-яке конституційне положення; це була лише **декорація для беззаконня**, що відбувалося у державі.

Вся **реальна влада** зосереджувалася у руках **КПРС**, «керівна і спрямовуюча роль» якої була зафіксована у сумнозвісній 6-й ст. Країною правила, за висловом Г. Касьянова, купка старців, зосере-

Немічний генеральний секретар
ЦК КПРС Леонід Брежнєв
в оточенні соратників,
СРСР, поч. 1980-х рр.

(1979–1989) майже 150 тис. українців узяли участь у бойових діях, 3290 – не повернулися, 62 – вважаються зниклими безвісти або полоненими. Отримали поранення понад 8 тис. українців, 4687 з яких повернулися додому інвалідами), прихована військова **допомога** низці диктаторських режимів, багатомільйонне **субсидування** «братніх комуністичних партій та рухів» тощо. Як **наслідок**, у суспільстві наростали настрої апатії, зневіри, подвійної моралі та цинізму. Необхідність кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя ставала дедалі очевиднішою.

джених у **політбюро** ЦК КПРС на чолі з хворим Л. Брежнєвим (на 1982 р. Л. Брежнєву виповнилося 76 років, М. Суслову – 80, Д. Устінову – 74, А. Громико – 73, К. Черненко – 71, Д. Кунаєву – 70, Ю. Андропову – 68). Вони опиралися на підтримку **партноменклатури**, платою за лояльність якій була свобода дій на місцях. Таке «порозуміння» призвело до зловживання владою, корупції, безгосподарності.

До негараздів додавалася недовуга **зовнішня політика**, наслідком якої стали гонка озброєнь, відкрита **агресія** у Чехословаччину (1968) та Афганістан (за **десять років афганської війни**

Жертви «Афганської війни»

3. Дисидентський рух

Термін «дисиденти» запозичено із Заходу для визначення *ін-акодумців*, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою держави. Дисидентський рух в Україні *зародився* у середині 1950-х рр. як протест проти бездержавності, панування партійно-державної бюрократії, утисків національно-культурного життя, наростаючого змосковщення. Головними *центрами активності* українського дисидентського руху були Київ і Львів. Відкриті вияви інакомислення спостерігалися також у Дніпропетровську, Івано-Франківську, Луцьку, Одесі, Тернополі та інших містах. Переважно там розповсюджувався і «самвидав». За підрахунками західних дослідників, *кількість* людей, які протягом 1960–1970-х рр. були заангажовані у різних формах дисидентської діяльності, досягала майже тисячі осіб. Серед них були представлені інженери, лікарі, вчителі, журналісти, робітники, науковці, літератори, студенти, митці, священнослужителі, селяни та ін.

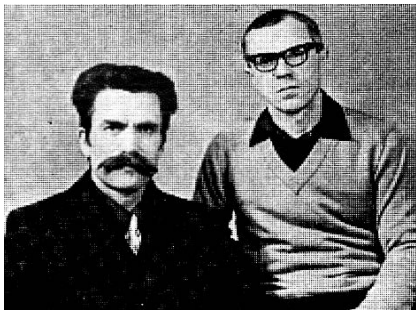

Обкладинка книги
Вахтанга Кіпіані
«Дисиденти: чути правду»,
Харків, 2021 р.

Основні напрями

Загалом в українському дисидентському русі, на думку його дослідника Ю. Зайцева, можна виділити чотири основні напрями: самостійницький, національно-культурницький, правозахисний, релігійний. Найбільш радикальним, а тому й переслідуваним, був **самостійницький напрям**. Його прихильники виступали *за державну незалежність України*, яку планували здобути мирними засобами, хоча окремі з них не відкидали можливості збройного виступу. Наприкінці 1950-х рр. у західноукраїнських областях виникло кілька нелегальних організацій: Об'єднана партія визволення України, Українська робітничо-селянська спілка, Український національний комітет та ін. Серед них виділялася *Українська робітничо-*

селянська спілка (УРСС), яку в 1958 р. група юристів створила на Львівщині. Проголосивши себе спадкоємицею ідеї боротьби за самостійну Україну, УРСС виступала за реалізацію статей рес-

Левко Лук'яненко й Іван Кандиба

публіканської та союзної конституцій, які передбачали вихід України зі складу СРСР. Однак у січні 1961 р. організацію було викрито, її членів – І. Кандибу, С. Віруна, В. Луцького, О. Лібовича, Й. Боровницького, І. Кіпиша – засудили на різні терміни ув'язнення, а керівника – Левка Лук'яненка – до розстрілу, пізніше заміненого на 15-річне ув'язнення.

Подібні судилища відбулися також над членами інших підпільних організацій, зокрема Українського національного комітету (1962) та Українського національного фронту (1967). Як наслідок, кількох осіб було розстріляно (І. Коваль, Б. Грицина, М. Проців), багатьох засуджено на тривалі терміни ув'язнення.

Яскравими **представниками** цього напрямку були також історик В. Мороз, журналіст В. Чорновіл, вчителька О. Мешко, мистецтвознавець Б. Горинь, психолог М. Горинь, поет В. Стус, письменник Г. Снегірьов, літературний критик Є. Сверстюк та ін.

Національно-культурницький напрям був **представлений** насамперед такими шістдесятниками, як літературні критики І. Дзюба й І. Світличний, літературознавиця М. Коцюбинська, мовознавиця З. Франко та ін. Він базувався на необхідності **духовного і культурного відродження** українського народу, передусім його національної самобутності, історії, традицій, мови. Поборники національно-культурних прав протестували проти цілеспрямованої політики змосковщення, нищення пам'яток історії та культури, незаконних арештів, утисків національної інтелігенції тощо.

Іван Світличний

Петро Григоренко

На захист невід'ємних прав людини, за дотримання конституції та законів, примат особи перед державою виступали репрезентанти **правозахисного напрямку**. Серед них **виділялися** генерал П. Григоренко, інженер М. Маринович, математик Л. Плющ, психіатр С. Глузман та ін. Зокрема, генерал П. Григоренко рішуче й послідовно обстоював **права** кримсько-татарського народу, репресованого комуністичним режимом.

Окремий різновид дисидентського руху – **релігійний напрям**. Його представники

обстоювали **права віруючих**, легалізацію Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков, протестантських віросповідань і течій, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих тощо. Серед чільних **діячів** цієї течії – священники В. Романюк, Й. Терля, пастор Г. Вінс та ін.

Такий поділ є доволі умовним, якщо йдеться про конкретні постаті. Однак це дає змогу певною мірою систематизувати головні засади українського дисидентського руху.

Василь Романюк

Форми спротиву

Одна з найпоширеніших форм спротиву комуністичному тоталітаризмові – т. зв. **«самвидав»**. Серед перших «самвидавних» публікацій, які фактично започаткували український дисидентський рух, був **«Відкритий лист до ООН»**, що його передали в 1955 р. українські політичні в'язні мордовських таборів. Із часом кількість такого роду видань зростала. У середині 1960-х рр. шляхом самвидаву розповсюджено такі **знамениті твори**, як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби з критикою компартійної політики змосковщення; «Лихо з розуму» та «Правосуддя чи рецидиви терору?» В. Чорновола, де подано відомості про репресованих протягом 1965–1966 рр., розкрито механізми політичних репресій; «Репортаж із заповідника імені Берії» та «Серед снігів» В. Мороза, в яких викрито рецидиви сталінізму; патріотичні поезії Л. Костенко та В. Симоненка тощо. Певний час також поширювали машинопис-

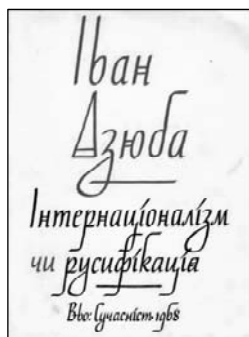
ний журнал Українського національного фронту «Воля і Батьківщина». Значна частина самвидаву різними шляхами потрапляла на Захід, де спричинялася до організації міжнародних кампаній на підтримку вимог українських дисидентів.

Значну роль для організаційної консолідації українського дисидентського руху відіграв позацензурний журнал «**Український вісник**», шість номерів якого вийшли протягом 1970–1972 рр. у Львові за редакцією В. Чорновола. Тут друкували заборонені цензурою твори, замовчувану суспільно-політичну інформацію, хроніку репресій проти дисидентів.

В'ячеслав Чорновіл

Важливою формою боротьби проти зростаючих репресій були **демонстрації протесту**. Дисиденти надсилали **петиції й листи** протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції, створювали громадські комітети на захист заарештованих, приїжджали на відкриті процеси над інакодумцями, але відмовлялися виступати на них свідками тощо. У вересні 1965 р. під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» в кінотеатрі «Україна» в Києві В. Стус, І. Дзюба та В. Чорновіл закликали присутніх на знак протесту проти масових арештів української інтелігенції підвестися з місць. Близько півтори сотні людей встали. Це був перший **громадський протест** проти політичних арештів у СРСР після смерті І. Сталіна. Трохи згодом, у 1968 р., 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів (кінорежисер С. Параджанов, композитор П. Майборода, поети Л. Костенко, В. Стус та І. Драч, де-

Обкладинка книги
Івана Дзюби
«Інтернаціоналізм
чи русифікація?»

Сергій Параджанов

путат Верховної Ради СРСР, авіаконструктор О. Антонов, історик М. Брайчевський та ін.) звернулися до ЦК КПУ та ЦК КПРС з листом у зв'язку з незаконними репресіями, що відбувалися в Україні (згодом підписанти поплавилися за свою ініціативу).

Іноді акції протесту набували крайніх форм. У 1968 р. колишній в'язень комуністичних таборів, вояк УПА *Василь Макух* із Дніпропетровська обілляв себе бензином у Києві на Хрещатику і запалив, вигукуючи: «Геть колонізаторів! Хай живе вільна Україна!». Від опіків він помер у лікарні. Наступного року *Микола Бериславський* з м. Бердянськ Запорізької обл., також колишній вояк УПА, повторив **акт самоспалення** в Києві

Микола Бериславський

(при собі він мав транспаранти: «Борітеся за законні права української мови» та «Свободу діячам української культури»). Йому вдалося вижити, після чого отримав 2,5 року таборів. 21 січня 1978 р., напередодні річниці проголошення незалежності УНР та Акта злуки українських земель, на могилі Т. Шевченка у Каневі вчинив акт самоспалення

Василь Макух

Олекса Гірник, інженер із м. Калуш Івано-Франківської обл., який до того двічі відбував ув'язнення за політичні переконання. У розкиданих на Чернечій Горі листівках він писав, що в такий спосіб протестує проти політики ліквідації української нації шляхом нищення української мови та українського національного духу.

Олекса Гірник

Нерідко українські дисиденти вдавалися до **зречення радянського громадянства**, подавали заяви на виїзд за кордон. Проте лише окремим з них вдалося прорватися через «залізну завісу». Більшість за такі дії опинялася в таборах і в'язницях. Хоча й там вони не припиняли боротьби: відмовлялися від громадянства СРСР, проголошували себе українськими самостійниками, вимагали визнання за собою статусу «політичних в'язнів», збирали факти брутального ставлення табірної адміністрації до політв'язнів, передавали інфо-

рмацію своїм однодумцям на волю. В 1978 р. у зверненні 18 українських політв'язнів, що перебували у мордовських таборах, пролунав **заклик до виходу України зі складу СРСР** і створення незалежної демократичної держави.

Своєрідними протестними акціями були **відзначення урочин**, присвячених життю та творчості Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, де читали вірші, співали пісень, обговорювали **наболілі проблеми**. Нерідко міліція та КДБ розганяли такі зібрання, а їхніх учасників арештовували, як це трапилося у 1970 р. з А. Лупиносом, котрий читав вірші біля пам'ятника Т. Шевченка у Києві.

Практикували також **вивіщування синьо-жовтих прапорів** на честь важливих подій української історії. Подібні вчинки нерідко здійснювали на Тернопільщині, Івано-Франківщині, Львівщині, у Києві. Виявлених патріотів спецслужби **жорстоко карали**. Так, лише за намір вивісити національні прапори у Львові до річниці Акта відновлення Української держави В. Дужинський у 1957 р. отримав 25 років таборів суворого режиму, а М. Василюк за виготовлення цих прапорів – 10 років. До того ж вони додатково отримали по 5 років позбавлення прав і стільки само – заборони проживання на території західноукраїнських областей.

Українська гельсінська група

У середині 1970-х рр. дисидентський рух отримав новий імпульс. Він був пов'язаний із підписанням Радянським Союзом **Гельсінської угоди 1975 р.**, яка також передбачала зобов'язання країн-підписантів дотримуватися основних прав людини. Це дало дисидентам підстави взяти на себе **функції громадського контролю** за тим, як радянське керівництво виконуватиме взяті на себе обов'язки. 12 травня 1976 р. у Москві було проголошено про створення громадської групи для контролю за виконанням гельсінських угод. 9 листопада того самого року аналогічна організація постала в Україні. Вона отримала назву «Українська гельсінська група» (УГГ). Серед її **засновників** були: письменник О. Бердник, генерал П. Григоренко, правники І. Кандиба і Л. Лук'яненко, громадська діячка О. Мешко, історик М. Матусевич, інженер М. Маринович, письменник і філософ М. Руденко, мікробіолог Н. Строката-Караванська, учитель О. Тихий. За весь час існування УГГ її членами були 37 осіб. Очолив українських борців за права

Микола Руденко

людини **Микола Руденко**. Це відомий письменник, учасник Другої світової війни, у мирний час очолював партійну організацію Спільки письменників України. Був нагороджений орденами і медалями СРСР.

Від попередніх спілок та організацій УГГ суттєво відрізнялася. Вона була легальною, співпрацювала з подібними групами Балтики, Закавказзя, Московії, налагодила зв'язки з зарубіжними правозахисними товариствами. **Декларація УГГ** передбачала, що її члени

вимагатимуть від влади безумовного виконання закону і забезпечення прав людини, справжньої демократії. Група, **захищаючи права** українського народу, з повагою ставилася до мови й культури інших народів, які проживали в республіці. Саме тому в УГГ входили представники різних національностей. У майбутній демократичній Україні, як йшлося в декларації, будуть гарантовані конституцією **права національних меншин**. Члени УГГ вважали, що Україна має перейти до незалежності мирним шляхом, тобто відповідно до Конституції СРСР, вийшовши з Союзу завдяки вільним виборам, а українці, які жили в неволі, домігшись незалежності, ніколи не впровадять колоніальної системи щодо інших народів.

Отже, вимоги Української гельсінської групи були поміркованими, далекими від радикалізму, але, як виявилось, несумісними з існуючим тоталітарним режимом. За даними дослідників, із 37 членів УГГ протягом 1977–1985 рр. 23 на основі сфальсифікованих звинувачень були **засуджені** за політичними і кримінальними статтями та відправлені у табори і на заслання, 6 – позбавлені радянського громадянства. Решта стали членами групи, вже перебуваючи в ув'язненні.

21 березня 1982 р. президент США Р. Рейган підписав у Нью-Йорку про-

Зустріч президента США
Рональда Рейгана
та українського політв'язя
Данила Шумука
в Білому домі в 1988 р.

кламацію про *День Української гельсінської групи*. Це був перший президентський акт, який безпосередньо стосувався України.

Переслідування дисидентів

У боротьбі проти дисидентського руху комуністична влада використовувала весь свій арсенал моральних і фізичних розправ. Передусім вона вдавалася до таких випробуваних методів, як тюремне **ув'язнення**, відправлення до концтаборів, на заслання тощо. На початку 1980-х рр., за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українців нараховувалося від 25 до 75%. Часи змінювалися, а **ставлення режиму до українців** та «квоти» для них у тюрмах залишалися стабільними. До того ж судді до українців були значно «щедрішими», ніж до представників інших націй: там, де московит отримував 4–6 років, українець – від 10 до 15. Після закінчення терміну покарання спецслужби вдавалися до **фабрикації** нової справи. На собі це відчули М. Плахотнюк, С. Параджанов, В. Чорновіл, М. Горбаль, В. Січко та ін. Були й такі, що повернулися з неволі у рідні краї у домовинах, – Василь Стус, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко.

Василь Стус

*Щодо смерті В. Стуса один з його побратимів, Василь Овсієнко, стверджував, що її зініціював Кремль. «Творчість **Василя Стуса**, – зазначав він, – у 1985 р. Генріх Бьоль висунув на здобуття Нобелівської премії. Вона була б присуджена 24 жовтня. Але її присуджують тільки живим, помертвено – ні. Отже, Кремль (уже Горбачьов!) постав перед вибором: звільнити Стуса чи тримати лауреата Нобелівської премії в камері. У подібній ситуації в 1936 р. був Гітлер: премію було присуджено в'язневі концтаборів К. Осецькому. Гітлер його звільнив.*

Кремль же розв'язався з потенційним лауреатом Нобелівської премії Василем Стусом у традиційний спосіб: немає людини – немає проблеми».

В. Стус загинув у карцері вночі з 3 на 4 вересня 1985 р. У 1990 р. його помертвено реабілітували, а наступного року присудили Державну премію ім. Т. Шевченка.

Ще грізнішим від тюрем видом покарань були т. зв. **«психушки»** – спеціальні психлікарні, будинки для божевільних із жорстким режимом, що не поступався тюремному. Ініціатором їхнього застосування у каральних цілях став голова КДБ СРСР Ю. Андропов. ЦК КПРС і уряд країни погодилися з його нелюдським планом розгортання **мережі психіатричних лікарень** «...з метою захисту радянського державного і суспільного ладу». Як зазначав Ю. Зайцев, коли у звичайного в'язня все ж була надія хай і за 10–15 років вийти на волю, то у психлікарні могли «лікувати» хоч до смерті. Там **режим ізолював найнебезпечніших** для себе вільнодумців, особливо тих, кому не вдавалося приписати ні антирадянщини, ні аморальщини. Щоб **деморалізувати** дисидента, його поміщали у середовище вбивць та гвалтівників, які у «психушках» рятувалися від заслуженого покарання, параноїків, нерідко під наглядом «санітара» з карних злочинців. До цього додавалися препарати для **пригнічення** волі, психіки, інтелекту, пам'яті, емоцій. Серед жертв такого мордування були П. Григоренко, А. Лупиніс, Л. Плющ, В. Рубан та ін. Загальна кількість в'язнів психлікарень у СРСР, за підрахунками Л. Плюща, досягала 2000 осіб.

Колишній дисидент Василь Рубан так згадував про **методи катування** у «психушках»: *«Мене примістили в надзорці... для проведення активного курсу лікування, тобто введення в організм психотропних препаратів через уколи. Тоді було три головних методи лікування: електрошок, інсулін і психотропні препарати... Сірка з аміназином – це здебільшого катування з метою виштовхати злочинця на суд чи в зону. Курс сірки не витримують навіть ті, кому пахне 10 років зони, навіть дехто з тих, кому загрожує смертна кара. Коли хворий проходить відповідні аналізи..., йому призначають невралептики по карті, тобто кожних два наступні дні збільшують дозу. Хворий потроху загальмовується, ось вже він ходить з потухлим зором, схиливши набік голову, доза збільшується. Ось вже з рота в нього тече слина і він її не витирає, бо йому вже байдуже, доза збільшується. Ось він уже почав мочитися – доза збільшується. Нарешті він обкалявся – це сигнал лікарю про те, що треба зменшувати дозу. Доза зменшується, і коли хворий приходить у такий стан, що ходить з перекривленою головою, але слину, яка тече з рота, витирає лише інколи, доза заморожується, і в такому стані хворий існує 6 місяців. Увесь цей час він отримує лі-*

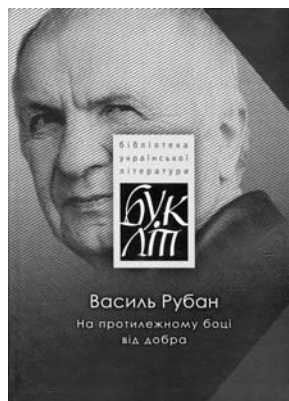
ки в уколах – це активний курс. М'які місця на руках і на сідницях стають твердими, кровоточать від голочних пробоїн, бо кров погано згортається. Тоді йому цю саму дозу затверджують і дають у пігулках постійно... Якщо організм зникає до дози і відбувається рецидив, його знову переводять в надзорку на активний курс. Це триває від 5 до 25 років...».

Описуючи дію ще одного невралептика – трисиділу – В. Рубан зазначає: «...бридкий ниючий щем наповнив усі мої кістки, здавалось, що кожен м'яз у моєму тілі живе окремо, трясеться і ниє. Відчув я також, що мої руки і ноги згинаються колесом, особливо ноги не хотіли мене носити і підгинались у колінах... Сидіти я не міг, коли ж уставав, ноги гнулися, коли ж починав ходити, тримаючись руками за бильця, руки не тримали, з них витекла вся сила. Я відчув, що в'яну, наче полите гасом дерево...».

Як ці люди **витримували такі тортури**? В. Рубан писав: «Я знав, що на волю мені дороги нема. Принаймні чесної дороги. Хтось же повинен бути твердим, незламним. У всіх діти, мати, жінка. Якщо всі почнуть колотись і каятись, то ми ніколи не переможемо. Навіщо тоді це все? Так кадебе і буде завжди правим, завжди переможцем, а я не міг їм простити тих жертв, яких вони завдали Україні в 1917, 1922, 1928, 1933, 1937, 1940, 1947 і так далі, аж до мого арешту в 1972 р.» (В. Рубану вдалося вийти на волю лише у 1978 р.).

Цькування дисидентів не обмежувалося в'язницями, таборами, засланнями, «психушками». Активно використовувалися й **адміністративні переслідування**, зокрема звільнення з роботи, виключення з партії, комсомолу, творчих спілок, навчальних закладів, заборона публікацій тощо. Переслідування поширювалися також на батьків дисидентів, дітей, близьких родичів, друзів.

Не цуралася комуністична влада влаштовувати проти дисидентів **провокації**. Їм підкидали антирадянську літературу, зброю, наркотики, інспірували згвалтування, побиття тощо. Так, як зазначе-

Обкладинка книжки
Василя Рубана
«На протилежному боці
від добра», Київ, 2016 р.

но, після кількарразового побиття у грудні 1963 р. помер 28-річний геніальний поет **В. Симоненко**. Наприкінці листопада 1970 р. після усних погроз за нез'ясованих обставин у м. Васильків на Київщині по-звірячому було вбито 41-річну талановиту художницю **А. Горську**. В травні 1979 р. під Львовом сталося загадкове вбивство популярного 30-річного композитора **В. Івасюка**, автора широко відомої пісні «Червона рута». Знищували цвіт української нації, її совітсь.

Переслідуючи українську історію, культуру, мову, національну еліту, **комуністичний режим прагнув** остаточно перетворити Україну в денаціоналізовану **московитську провінцію**. Але на захист української самобутності піднялося, хоч і нечисленне, та самовіддане **нове покоління борців**.

Зорганізувавши український дисидентський рух, воно засвідчило, що з розгромом ОУН і УПА традиції руху опору в Україні не припинилися, що **ідея Української самостійної соборної держави** – невмируща. А їхні твори, передані на Захід і оприлюднені там, знову нагадали світовій громадськості про існування України.

Алла Горська
«Автопортрет з сином»
(фрагмент), 1960 р.

Лекція XVII

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ: 1985–1991 рр.

1. Горбачовська «перебудова» в українському контексті

Після смерті 76-річного Л. Брежнєва (1982), а за ним і двох його наступників – 70-річного Ю. Андропова (1982–1984) та 74-річного К. Черненко (1984–1985) – до влади в СРСР нарешті прийшов представник молодшого покоління – 54-річний Михайл Горбачов. У березні 1985 р. його обрано генеральним секретарем ЦК КПРС, у 1988 р. – головою Президії Верховної Ради СРСР, в 1990 р. – президентом СРСР. Саме з його ініціативи в Радянському Союзі розпочалася т. зв. «**перебудова**», мета якої полягала в оновленні життя країни.

Спроби змін: причини і суть

Як і свого часу хрущовська «відлига», горбачовська «перебудова» була наслідком не особистого бажання її ініціатора, хоча й це зіграло неمالоважну роль, а нагальним велінням тодішнього часу. На середину 1980-х рр. **всеосяжна криза** вразила всі сфери життя СРСР. Неефективна «соціалістична економіка» хронічно не забезпечувала потреб країни. З кожним роком *знижувався життєвий рівень* населення. Удару й без того критичному економічно-

му станові завдали зниження цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та радянська агресія в Афганістан. Тривала виснажлива гонка озброєнь.

До економічних додалися **суспільно-політичні негаразди**. Зокрема, потужна репресивна машина нещадно придушувала вияви незалежної громадської чи особистої

Візит генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачьова в Україну, 20–24 лютого 1989 р. (у центрі зліва направо):

1-й секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький,
генсек Михайл Горбачьов,
голова Президії Верховної Ради УРСР Валентина Шевченко,
голова Ради міністрів УРСР Віталій Масол

думки. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, загрозливих масштабів набуло пияцтво, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. Без рішучих змін **країна була приречена на повну деградацію**. Подібна перспектива змусила М. Горбачьова на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. оголосити про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Щодо **зовнішньої політики** новий лідер висловився за впровадження нового політичного мислення у міжнародні відносини, перехід від класових до загальнолюдських цінностей. Було взято курс на «перебудову», «демократію» і «гласність».

Однак, як виявилось, акцентуючи на «перебудові», її ініціатори мали на меті лише вдосконалення існуючої системи. Йшлося про лібералізацію в межах «оновленого соціалізму», про «повернення до ленінських норм» і т. ін. З часом поняття «перебудова» через **утопічні риси**, властиві їй, поступово втратило свій зміст.

У **ході перебудовних процесів в Україні** певний час узагалі не спостерігалось будь-яких змін, оскільки вільну думку тут було знищено значно ретельніше, ніж у Московії, та й ідеологічний відділ ЦК КПУ з відповідними службами КДБ працювали більш цілеспрямовано.

Тоді як на союзному рівні відбулися важливі зміни у складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК КПУ аж до осені

1989 р. залишався *одіозний В. Щербицький*, оскільки М. Горбачов боявся швидко змінювати ситуацію в Україні, яка була надто важливою для СРСР. У перші роки «пербудови» «гласність», проголошена в Москві, мало змінила обличчя навіть республіканської преси, не кажучи про істотні зрушення. Україна все ще залишалася «заповідником застою».

Очеплення біля пам'ятника В. Леніна, 1988–1991 рр.

Централізований «ринок»

Справжнє оновлення всіх сфер життєдіяльності країни вимагало глибших зрушень у вирішальній сфері – економіці. Запропонована **програма перетворень передбачала** «прискорення соціально-економічного прогресу» країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського чинника. Однак невдовзі стало зрозуміло, що реформування економіки **вимагає якісних структурних змін** у радянській економічній моделі. Реформатори ж прагнули поєднати ринок з централізованим плануванням. Відповідно їхні спроби домогтися економічного зростання через розширення прав підприємств на основі формули «самостійність», «самофінансування», «самоокупність» (було ухвалено Закон «Про державне підприємство та об'єднання»), активізацію приватної ініціативи (за законами «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність» тощо) не увінчалися успіхом. Перші ж спроби кооператорів заробляти призвели до того, що на їхню діяльність ввели прогресивний податок на дохід, який на певному рівні досягав 70%, а кількість інстанцій із перевітками збільшилася до понад 30. Вінцем «уваги» держави до **кооперативного руху** стала постанова Кабміну СРСР «Про заходи посилення боротьби з нетрудовими доходами». Коли союзного міністра фінансів запитали, чому, на

його думку, в кооперативах гроші заробляють нечесно, він відповів: «Тому що на чесній праці не розживешся».

Наслідком такого підходу були подальше **зниження виробництва**, продуктивності праці, зубожіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної (*на безгрошовій основі, натуральній*) економіки, а в новому підприємницькому секторі — «економіки казино», коли головним стало не виробництво, а продаж товарів у найкоротші терміни за максимальними цінами з метою отримання максимуму прибутку. Гігантськими темпами зроставав внутрішній і зовнішній борг.

До абсурдних спроб поєднати ринок і централізоване планування додалися **прожекти керівництва** про забезпечення до 2000 р. кожної радянської сім'ї окремою квартирою чи будинком та запровадження в побут населення «здорового способу життя». **Перший** нічим не був обґрунтований, не мав ні бази, ні умов для реалізації такого широкомасштабного завдання, а тому так і залишився «прекрасною мрією». **Другий** прожект був зведений до подорожчання й обмеження продажу алкогольних напоїв, вирубування виноградників у Криму й на Закарпатті, часткової ліквідації виноробних виробництв. Проте алкоголізм, який становив реальну загрозу фізичної, розумової та моральної деградації суспільства, подолати не вдалось, а бюджет лише

Газетна публікація з оглядом постанов органів влади СРСР «Про заходи посилення боротьби з нетрудовими доходами»

Біла продуктова крамниця, СРСР, 1988 р.

України втратив 10 млрд руб. (*Реальна собіварість літра дешевої горілки становила у першій половині 1980-х рр. близько 4 копійок, а коштував цей літр понад 8 руб.*). До того ж значно поширилося самогонваріння, що призвело до дефіциту цукру, почастишали випадки отруєння неякісним алкоголем та його сурогатами, збільшилася кількість наркоманів.

Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її **структурний дисбаланс**. Зокрема, питома вага важкої промисловості становила понад 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95% продукції виробляли на підприємствах союзного підпорядкування. **Залежність України від центру** було закріплено в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки й подальший її **перерозподіл** поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання. Так, у 1990 р. лише 36,2% витрат державного бюджету України покривалися власними доходами, решта – перерозподілом союзних.

Перші масові страйки шахтарів Донбасу
розпочалися 15 липня 1989 р.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми робітництва і привели до формування масового незалежного робітничого руху. Влітку 1989 р. розпочалися шахтарські **страйки**, які охопили найважливіші вугільнодобувні райони

СРСР, у т. ч. Донбас та Львівсько-Волинський басейн. Окрім економічних, шахтарі висували й деякі політичні вимоги, передусім про заміну місцевої влади. Уряд змушений був піти на поступки, задовольнивши майже всі домагання страйкарів.

Чорнобильська трагедія

Величезною проблемою для української економіки, загальнонаціональною трагедією був вибух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. За розрахунками експертів, сумарний вихід радіоактивних матеріалів становив 50 млн кюрі, що рівнозначно наслідкам вибухів 500 атомних бомб, таких як скинута в 1945 р. на Хіросіму. Республіканське **керівництво** під тиском із Москви, зокрема М. Горбачова, певний час боягузливо **замовчувало факт катастрофи**, а згодом – її справжні наслідки. В результаті населення Швеції швидше дізналося про трагедію в Чорнобилі, ніж українці. Ще одним злочином як республіканського, так і центрального керівництва була **першотравнева демонстрація** у Києві, в якій брали участь діти. Це були діти простих киян, бо партноменклатура встигла вивезти своїх за межі Києва завчасно. Офіційне попередження про небезпеку радіоактивного опромінення оприлюднили лише 5 травня, на 9-й день після катастрофи. До цього засоби масової інформації – як республіканські, так і центральні – **переконували**, що аварія на ЧАЕС не становить загрози для здоров'я населення.

Вил із висоти пташиного польоту
на Чорнобильську атомну електростанцію —
місце найстрашнішої ялеоної аварії у світі,
квітень 1986 р.

Катастрофічні екологічні й економічні **наслідки** Чорнобильської трагедії не піддаються точному оцінюванню. Зокрема, до початку 1990 р. в Україні **дезактивували** 3,5 млн га орної землі й 1,5 млн га лісу, що становило близько 12% території республіки. З господарського обігу **вилучили** близько 190 тис. га землі. Загалом **жертвами** радіоактивного зараження стали понад 1000 українських міст і сіл. Десятки тисяч осіб змушені були **змінити місце проживання**. Кількість людей, які загинули від радіоактивного

Перший офіційно дозволений владою мітинг з нагоди річниці Чорнобильської катастрофи, Київ, 1988 р.

опромінення та викликаних ним хвороб, важко підрахувати. (На початок 2001 р. офіційно померлими від катастрофи на ЧАЕС вважалися 15 тис. осіб. Понад 70 тис. стали інвалідами). Загалом, за оцінюванням Міністерства охорони здоров'я України, внаслідок аварії на ЧАЕС *постраждало* близько 3,5 млн осіб. Понад третина з них – діти. *Витрати* на ліквідацію наслідків Чорнобильської трагедії тільки за період з 1986 по 1989 р. становили більш ніж 10 млрд дол. США, а непрямі витрати – 25 млрд дол. Щорічно Україна змушена була витратити 800–900 млн дол. для вирішення чорнобильських проблем. ЧАЕС, згідно з міжнародними домовленостями, наприкінці 2000 р. припинила своє функціонування.

Аварія на Чорнобильській АЕС стала поштовхом до пробудження українського суспільства, оскільки яскраво висвітлила колоніальне становище України: рішення про замовчування справжніх наслідків катастрофи ухвалювали саме в Москві. (*Усвідомлення трагічної залежності від московського центру* яскраво простежувалося навіть у тодішніх жартах: «Алло, алло! Це говорять з Чорнобиля! Москва, так? Скажіть, будь ласка, як у нас справи?»; «Що таке мілірентген? Це рентген, який пройшов через московську телевізійну програму «Время»). Поступово, із загостренням почуття критицизму, українці зосередились і на інших вадах суспільного життя.

2. Зростання національної свідомості

«Перебудова», як і кожна «революція згори», була доволі обмеженою і непослідовною. Однак головне її значення в тому, що вона спричинилася до різкого зростання політичної активності широких народних верств. Завдяки горбачовській «гласності» **люди долали стереотипи й догми**, які формувалися десятиліттями, отримали право на об'єктивну інформацію, могли вільно висловлювати власну думку. Цей процес відбувався в Україні повільно і болісно, зустрічав *запеклий опір* з боку консервативних сил, передусім партійної верхівки на чолі зі В. Щербицьким, але був незворотним. Демократизація дедалі більше охоплювала всі сторони життя українського суспільства, яке частіше почало звертати погляди до національних глибин: історії, культури, мови.

Початки національного відродження

Провісником українського національного відродження стала **Спілка письменників України** (СПУ) та її друкований орган – газета «Літературна Україна». Публікації на газетних шпальтах виступів і статей Р. Братуня, О. Гончара, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда, С. Плачинди та інших письменників, де *йшлося про проблеми* захисту української культури, навколишнього середовища, містилися перші згадки про забуті сторінки історії України, мали широкий відгомін у суспільстві. Влітку 1987 р. пленум правління СПУ, висловивши занепокоєння звуженням функціонування рідної мови, дійшов висновку про доцільність її конституційного захисту та відправив до Президії Верховної Ради УРСР відповідного листа. Значною була заслуга письменників у справі *повернення в українську літературу* раніше заборонених чи «небажаних» творів, зокрема В. Винниченка, Г. Косинки, представників «Розстріляного відродження» М. Зерова, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Хвильового; з'явилися історичні праці М. Грушевського, Д. Яворницького тощо.

Логотип газети «Літературна Україна»

Стрімка політизація суспільства яскраво виявилася у створенні та діяльності різних **«неформальних» груп й організацій**, невідконтрольних КПРС. У середині 1987 р. у Києві було засновано **Український культурологічний клуб**, до якого належало чимало дисидентів і колишніх політв'язнів (С. Набока, Л. Мілявський, О. Шевченко, О. Матусевич). На його засіданнях відкрито обговорювали питання про Голодомор 1932–1933 рр., визвольні змагання 1914–1921 рр. тощо. Тоді само у Львові з'явилося культурологічне **Товариство Лева**, яке об'єднувало переважно молодих людей. Починаючи з 1987 р., в Україну з ув'язнення повернулися такі представники дисидентського руху, як В. Чорновіл, М. Горинь, М. Горбаль та ін. Влітку 1988 р. вони на базі Української гелсінської групи створили політичну організацію республіканського масштабу, яка отримала назву **«Українська гелсінська спілка»** (УГС) і виступала за самостійність України. Її лідером був політв'язень з 26-річним «стажем» Левко Лук'яненко, звільнений наприкінці того самого року. На початку 1989 р. постало **Товариство української мови ім. Т. Шевченка** – перша масова українська організація, що перебувала поза партійним контролем. Тоді ж відбулася установча конференція історико-просвітницького товариства **«Меморіал»**, яке відстоювало увічнення пам'яті жертв комуністичних репресій. Наприкінці жовтня 1989 р. було завершено організаційне оформлення започаткованої в грудні 1987 р. **Асоціації**

Віїзне засідання Головної ради
Товариства української мови ім. Т. Шевченка у Донецьку
(головуючий Дмитро Павличко), 28 жовтня 1989 р.

«Зелений світ» на чолі з письменником Ю. Щербакком. Вона, на відміну від заформалізованого Українського державного комітету з питань зовнішнього середовища, активно вимагала вирішення екологічних проблем республіки.

Засідання політклубу «Планета» (зліва направо): М. Лазарович, К. Тимчук, С. Бабій, В. Нестеренко, Ю. Байдюк, Кам'янець-Подільський, 1987 р.

Творення неформальних організацій не обмежувалося лише Києвом та Львовом, а поширювалося й на інші регіони України. Зокрема, активну діяльність у 1985–1989 рр. розгорнув *політклуб* «*Планета*», створений студентами історичного факультету Кам'янець-Подільського пединституту. Його члени (С. Бабій, Ю. Байдюк, М. Лазарович, В. Нестеренко, К. Тимчук), виступаючи у багатьох колективах як міста, так і Хмельницької обл., гостро критикували партійно-державне керівництво республіки, передусім першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, яке не лише «пленталося у хвості» демократичних змін, а й чинило їм перепони, ознайомлювали з «білими плямами» української історії, засуджували дискримінаційну політику щодо української мови. В 1988 р. окремі з них організували у Кам'янці-Подільському акцію збору підписів за надання українській мові державного статусу, за що під тиском місцевого управління КДБ та міському КПУ ледь не були **відраховані** з інституту. Врятували лише активна підтримка більшої частини викладацького колективу історичного факультету, студентів та статус депутата міської ради організатора акції.

Ця загалом пересічна подія яскраво засвідчила **суперечливість перебудовних процесів** у республіці. Якщо в *Москві* журнал «Огонёк», редагований українцем В. Коротичем, публікував відверто антирадянських авторів, то в Україні навіть захист української мови міг бути приводом для переслідування. А в *Києві* за спробу провести демонстрацію до другої річниці Чорнобильської трагедії кількох лідерів Українського культурологічного клубу було заарештовано.

Проте переслідуваннями, арештами, каральними акціями т. зв. «ОМОНу» (укр. «ЗМОП» – *«загін міліції особливого призначення»*) чи навіть цькуваннями собаками годі вже було спинити хвилю зростаючого людського невдоволення політикою тодішніх республіканських властей. Так, у червні-липні 1988 р. відбулися перші багатотисячні **несанкціоновані мітинги** у Львові, в яких активну участь брали такі відомі **представники дисидентського руху**, як В. Чорновіл, брати Горині, подружжя Калинців та ін. Мітингуючі дискутували щодо вирішення нагальних національних проблем, вимагали спорудження у **Львові** пам'ятника Т. Шевченкові та жертвам комуністичного терору, обговорювали питання про реабілітацію вояків УПА. 13 листопада 1988 р. 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам, відбувся у **Києві**. Незабаром мітинговий вал, а разом із ним національна символіка (*вперше синьо-жовтий прапор було піднято 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові*) поширилися по всій Україні.

Багатотисячний мітинг у Львові поблизу пам'ятника Івану Франкові, 1988 р.

Вагомим чинником зміцнення українського демократичного руху були **незалежні українські видання**: друковані органи УГС – газета «Голос відродження» та відновлений «Український вісник», а також журнали «Євшан-зілля», «Кафедра», молодіжні часописи «Дзвін», «Молода Україна», «Поступ» та ін. У 1989 р. нараховувалося понад 50 таких видань, а до середини 1990 р. їхня **кількість зросла до півтори сотні** (як правило, їх підготовлювали в Україні, а видавали в балтійських республіках). Під їхнім впливом **на краще змінювалися** офіційні видання: газети «Літературна Україна», «Молодь України», журнали «Київ», «Вітчизна», «Жовтень», «Прапор» (останні два змінили свої назви на «Дзвін» та «Березіль» відповідно) тощо. Саме на сторінках цих видань уперше з'явилися

матеріали про криваві злочини комуністичного режиму в Україні, *висвітлювалися* основні віхи українських визвольних змагань, друкувалися твори раніше заборонених авторів.

Водночас в Україні щораз частіше лунали вимоги про відставку В. Щербинського. У вересні 1989 р. пленум ЦК КПУ звільнив його

з посади. Першим секретарем ЦК Компартії України обрали Володимира Івашка. Зміни у керівництві верхнього ешелону влади привели до деякого **прискорення демократичних процесів** в Україні. Зокрема, важливою віхою національного відродження було ухвалення в жовтні 1989 р. Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», згідно з яким проголошено *державний статус української мови*. Однак відсутність реального контролю за виконанням закону уповільнювала його впровадження в життя, нерідко зумовлювала формальний характер наявних змін. У 1990 р. значного резонансу набули два масові політико-просвітницькі заходи новоствореного Народного руху України (НРУ або Рух). Перший – це *«живий ланцюг»*, присвячений Акту злуки УНР і ЗУНР, в якому 21 січня під національними прапорами стали, за різними даними, від 450 тис. до 3 млн осіб від Івано-Франківська через Львів до Києва. Він продемонстрував єдність Ук-

Кілька шеренг «живого ланцюга», присвяченого Дню Соборності України, на проспекті Свободи у Львові, 1990 р.

1 серпня 1990 р. у м. Червоноград Львівської обл. вперше в Україні демонтували пам'ятник більшовицькому вождю В. Леніну

раїни та зростаючу силу НРУ. Другою рухівською акцією було велелюдне святкування у серпні **500-річчя українського козацтва**. Значною мірою завдяки НРУ в західноукраїнських містах відбувся **демонтаж пам'ятників Леніну** як символу тоталітарної доби. Вперше це відбулось 1 серпня 1990 р. у м. Червоноград (нині – Шептицький) на Львівщині. З обласних центрів комуністичного ідола першим позбувся Тернопіль – 8 серпня 1990 р.

Складовою демократичних процесів, які відбувалися в Україні, став **рух за легалізацію українських церков** – греко-католицької (УГКЦ) та автокефальної православної (УАПЦ). Першими успіху домоглися вірні **УГКЦ**: 1 грудня 1989 р., під час візиту М. Горбачова до Ватикану, було домовлено про її легалізацію. 26 січня 1990 р. греко-католицька ієрархія скликала синод, який проголосив легалізацію УГКЦ. А 5–6 червня 1990 р. у Києві відбувся собор **УАПЦ**, який формально затвердив факт відновлення цієї церкви та ухвалив історичне рішення про створення її патріархату.

Становлення багатопартійності

Новий етап розвитку демократичних процесів в Україні пов'язаний з початком формування багатопартійності. Першим широкомасштабним всеукраїнським політичним об'єднанням був **Народний рух України за перебудову** (згодом словосполучення «за перебудову» було вилучено з назви організації). Його поява відображала об'єктивну необхідність економічного і політичного реформування суспільства, національного відродження України. В лютому 1989 р. газета «Літературна Україна» опублікувала

проект програми НРУ, розроблений ініціативною групою, до якої увійшли представники Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. А у вересні того самого року, незважаючи на опір властей та цькування

Під час Установчого з'їзду Народного руху України, який відбувався у Києві 8–10 вересня 1989 р.

ними ініціаторів, відбувся **Установчий з'їзд** Народного руху (*чисельність організації на цей час становила 280 тис. осіб, а через рік – 633 тис.*), головою якого обрали поета І. Драча, а головою Секретаріату – одного з лідерів УГС М. Гориня. Цей широкий суспільно-політичний рух **об'єднав різні політичні сили**: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму. То був час консолідації суспільно-політичних організацій, груп і окремих громадян на підґрунті боротьби за національне, духовне, економічне й політичне відродження України.

Після того, як у березні 1990 р. із Конституції СРСР вилучили положення про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС, **партійне будівництво** пришвидшилося. У квітні 1990 р. на базі Української гелсінської спілки створено **Українську республіканську партію** (УРП), мета діяльності якої – Українська незалежна соборна держава. Очолив УРП відомий правозахисник Л. Лук'яненко.

У наступні місяці відбулися **установчі з'їзди** Української християнсько-демократичної партії (лідер – В. Січко), Соціал-демократичної партії України (А. Павлишин, А. Носенко), Української селянсько-демократичної партії (С. Плачинда, В. Щербина) та ін. У вересні 1990 р. створено Партію зелених України (Ю. Щербак), яка виступала за збереження природи, культу-

Перший голова
Української республіканської партії
Левко Лук'яненко (у центрі)
з соратниками на II з'їзді УРП,
червень 1991 р.

рної та історичної спадщини українського народу. Наприкінці того самого року оформилися Демократична партія України (Ю. Бадзьо) та Партія демократичного відродження України (В. Гриньов, О. Ємець, В. Філенко). Всього до 1991 р. утворено понад 20 політичних партій та об'єднань, більшість з яких або перебували на **державницьких позиціях**, або еволюціонували до них.

Нові партії були **слабкі організаційно та матеріально** і не могли реально конкурувати з КПРС: якщо загальна кількість членів усіх некомуністичних партій у 1991 р. становила 35–40 тис. осіб

(НРУ не був політичною партією), то КПУ – 2,9 млн (значна частина з них лише формально числилась у партії, оскільки не сплачувала членських внесків і не брала участі в роботі парторганізації). Істотно послаблювали демократичні партії *боротьба за лідерство*, невизначеність ідеології, соціальної бази тощо. Разом із тим, саме вони стали силою, яка повела рішучу боротьбу проти монополії компартії на владу.

Виборчі кампанії

Значний вплив на розгортання демократичних процесів в Україні, зростання національної свідомості мали вибори до союзної, республіканської та місцевих рад, які відбувалися у 1989–1990 рр. Першими в часі були **вибори народних депутатів СРСР** у березні-травні 1989 р., які, незважаючи на обмеження (*третину депутатів призначала компартія та залежні від неї громадські організації*), стали *першими альтернативними виборами* за весь час існування радянської системи. Хоча компартійний апарат і чиновники на місцях розгорнули кампанію проти демократичних кандидатів, обливали їх брудом, відмовляли у реєстрації тощо, народними депутатами все ж було обрано багатьох *прихильників рішучих змін*, серед них письменників Р. Братуня, Д. Павличка, Ю. Щербака, В. Яворівського, професора Р. Гром'яка, журналістку А. Ярошинську та ін. За прямою трансляцією з Москви першого **З'їзду народних депутатів СРСР** із затамуванням подиху спостерігала вся країна. Інколи до мікрофону вдавалося прорватися українським депутатам із демократичного табору. Їхні *виступи*, як і виступи депутатів-реформаторів з інших республік, були нещадним звинуваченням комуністичного режиму, що понад 70 років здійснював злочинну політику щодо своїх громадян. Все це не могло не *вплинути* на світогляд навіть найлояльніших до тодішньої влади громадян.

На пресконференції виступає письменник,
народний депутат СРСР Володимир Яворівський
(у центрі)

Через рік, у березні 1990 р., відбулися **вибори до Верховної Ради УРСР**. Український виборчий закон був більш демократичним за союзний і передбачав обрання депутатів **прямим, таємним голосуванням** з альтернативних кандидатур. Під час передвиборної кампанії демократичні сили республіки – близько 40 неформальних

Будинок Верховної Ради України

організацій – згуртувалися в **Демократичний блок**. Він **обстоював** реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність та різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, необхідність ухвалення нової Конституції. Загалом Демблок, в якому найпотужнішим був НРУ, домігся певних **результатів**, здобувши 1/4 парламентських мандатів. Однак вибори засвідчили, що позиції демократичних сил на півдні й сході республіки доволі слабкі. Значну роль у **перемозі консерваторів** відіграли виборчі **зловживання** влади й її монопольний контроль над державними засобами масової інформації. Однак, незважаючи на ці порушення, Україна отримала перший у своїй історії відносно демократично обраний парламент. Його головним завданням мало бути перебрання на себе всієї політичної влади, що досі належала ЦК КПУ.

Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися **вибори до місцевих рад**. У більшості з

організацій – згуртувалися в **Демократичний блок**. Він **обстоював** реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність та різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, необхідність ухва-

Підняття Українського національного прапора на прапорний щоглі біля будинку Київської міської ради на Хрещатику, Київ, 24 липня 1990 р.

них перемогу отримав **компартійний апарат**. Зате в трьох галицьких областях – Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській – він зазнав нищівної поразки та вперше змушений був перейти в опозицію. По всій Галичині над приміщеннями місцевих органів влади замайоріли синьо-жовті прапори. **Демократичні сили** перемогли також у низці східноукраїнських міст та в Києві, де 24 липня 1990 р. над будинком Київської міської ради було піднято національний стяг.

Отже, в історії України розпочався завершальний етап боротьби за здобуття державної незалежності.

3. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність

Починаючи з 15 травня 1990 р., уперше в історії України **Верховна Рада України** стала працювати у **парламентському режимі**. Часи, коли депутати з'їжджалися на 1–2 дні, лише щоб одноставно проголосувати за законопроекти, підготовлені апаратом, канули у вічність. Перша сесія новообраного українського парламенту тривала 60 робочих днів. У результаті саме Верховна Рада України, а не кремлівські кабінети чи закарпелки ЦК КПУ, стала тим місцем, де **вирішувалася доля України**.

Перші кроки суверенізації

Із перших днів роботи українського парламенту в ньому розпочалося **протистояння** між прокомуністичною більшістю – т. зв. «**групою 239**» на чолі з компартійним функціонером О. Морозом та демократичною меншістю – **Народною радою**, лідером якої став академік І. Юхновський (*приблизне співвідношення сил між ними було як 239 до 115–133 осіб*). Особливо воно загострилося під час виборів голови Верховної Ради України. Усвідомлюючи відсутність будь-яких шансів на перемогу, демократичні сили запропонували близько десятка своїх претендентів на цю посаду (М. Горинь, І. Драч, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Юхновський та ін.). Таким чином, вони використали парламентську трибуну для **пропаганди національно-демократичних ідей**, оскільки сесію парламенту в прямій трансляції та в запису в ті часи дивилася і слухала вся Укра-

їна. Забезпечивши обрання **головою Верховної Ради України** першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка, більшість змушена була погодитися, щоб з 23-х парламентських комісій 7 (зовнішніх справ, економічної реформи, прав людини, культури і духовного відродження та ін.) очолили представники опозиції.

Представники демократичної меншості «Народна рада» у Верховній Раді України

Основним здобутком першої сесії українського парламенту була **Декларація про державний суверенітет України**, ухвалена 16 липня 1990 р. За неї проголосувала не тільки Народна рада, а й представники прокомуністичної «групи 239». Такий перебіг подій був зумовлений збігом кількох обставин. ***По-перше***, Декларацію про державний суверенітет на той час ухвалила Московія і це забезпечувало Народній раді додаткові аргументи у суперечці з «групою 239». ***По-друге***, депутати-комуністи були розгублені несподіваною відставкою В. Івашка, який, перебуваючи разом з кількома десятками своїх соратників-депутатів у Москві на XXVIII з'їзді КПРС, проміняв посаду голови Верховної Ради України на заступника генерального секретаря ЦК КПРС. ***По-третє***, роботу Верховної Ради України супроводжували постійні багатотисячні мітинги та шахтарський страйк, під час якого його учасники домагалися департизації під-

Володимир Івашко

приємств, націоналізації майна КПРС, відставки союзного уряду на чолі з Н. Рижковим.

Декларація про державний суверенітет України – це *перший рішучий крок* на шляху до повної національно-державної незалежності. В преамбулі цього документа визначено «...*верховенство*, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Від імені українського народу могла виступати тільки Верховна Рада України. *Територію* України в існуючих кордонах проголошено недоторканою. Задекларовано виняткове право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. *Верховна Рада України застерігала* за Україною право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Висловлено намір стати в майбутньому постій-

Мітинг біля Верховної Ради України
під час ухвалення
Декларації про державний суверенітет України,
16 липня 1990 р.

но нейтральною державою і дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Важливим було положення про українське *громадянство*. Декларація створила основу для республіканської законотворчості, незалежності від союзного законодавства.

Подальшим кроком Верховної Ради України після ухвалення Декларації про державний суверенітет був **Закон «Про економічну самостійність Української РСР»**, ухвалений 2 серпня того самого року. Основними принципами економічної політики України було визнано: *власність народу* республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і *рівноправність різних форм власності* та їхній державний захист; повну господарську самостійність і свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці, *самостійність* регулювання грошового обігу; створення національної митниці, захищеність внутрішнього ринку тощо.

У контексті Декларації про державний суверенітет логічними були також дії українських парламентарів, передусім представників Народної ради, які прагнули надати відносинам України з іншими республіками СРСР **міждержавного характеру**. 29 серпня 1990 р. вони спільно з московитськими депутатами з блоку «Демократична Московія» підписали «Заяву про засади державних відносин України і Московії на підставі декларацій про державний суверенітет». До кінця 1990 р. Україна підписала **двосторонні державні угоди** з Литвою, Латвією, Естонією, Московією, Білорусією, Узбекистаном, Казахстаном.

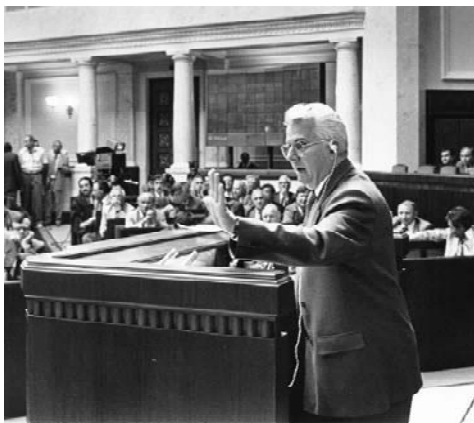
Активної державницької позиції дотримувалася **молодь**, яка, об'єднавшись у такі молодіжні організації, як Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Українська студентська спілка (УСС) та ін., вдавалася до різних політичних заходів, спрямованих на подальшу демократизацію суспільного життя. Найбільш вражаючою акцією було **голодування студентів** у Києві, яке тривало від 2 до 17 жовтня 1990 р. і охопило 158 осіб із 24 міст України. **Основними вимогами** голодуючих до Верховної Ради України були: відмова від підписання нового союзного договору, відставка уряду, оголошення нових парламентських виборів на багатопартійній основі, заборона відбuvання військової служби громадянами України за її межами, націоналізація майна КПРС та ВЛКСМ на території республіки. До голодування додалися масові демонстрації, що змусило парламент піти на поступки і прийняти компромісне рішення: 1) провести на початку 1991 р. референдум про довіру тодішньому складу Верховної Ради України і в разі недовіри – організувати до

Студентська революція на граніті
(голодування студентів у центрі Києва), жовтень 1990 р.

кінця року нові вибори на багатопартійній основі; 2) забезпечити проходження строкової служби громадян України в межах республіки; 3) створити парламентську комісію для розгляду питання про націоналізацію майна КПСР і ВЛКСМ; 4) до ухвалення нової Конституції України «...укладання союзного договору вважати передчасним»; 5) відставка голови Ради Міністрів УРСР В. Масола; 6) до 30 листопада 1990 р. узгодити Конституцію УРСР з положеннями Декларації про державний суверенітет України.

Однак з усіх цих рішень до кінця року реалізували лише одне – відставка голови Ради Міністрів: замість В. Масола було обрано Вітольда Фокіна. В парламенті знову загострилося **протистояння** між Народною радою і прокомуністичною більшістю. Одним із його наслідків було позбавлення депутатської недоторканості й арешт радикально налаштованого депутата С. Хмари. Водночас зростали **розко-**

Леонід Кравчук на трибуні Верховної Ради України, 1991 р.

дження в «групі 239», передусім між новообраними першим секретарем ЦК КПУ С. Гуренком та головою Верховної Ради України Л. Кравчуком. Якщо С. Гуренко і далі зберігав лояльність до московського центру, то Л. Кравчук прагнув до реалізації Декларації про державний суверенітет. До підтримки останнього схилялася група партійної еліти з директорів великих підприємств та апарату Верховної Ради України. Фактично вперше за останніх 60 років в Україні відбувалося становлення групи **«націонал-комуністів»**.

Загострення економічного становища

Тривав **спад виробництва** в усіх галузях господарства. Відбувалося зниження продуктивності суспільної праці та обсягів промислової продукції. Національний дохід у 1990 р. зменшився на 4%, а в 1991 р. – ще на 13%. Дефіцитом, окрім промислових товарів, стали м'ясо, молочні продукти, вершкове масло. Зростав «чорний ринок», значну частину продукції вивозили за

Картка споживача УРСР із купонами

вкладів, це підвищення фактично знецінило всі нагромадження й залишило переважну частину населення, особливо людей похилого віку, без заощаджень, зароблених роками важкої праці. Знижувалася якість і тривалість життя. Україна наприкінці 1980-х рр. стала єдиною республікою в СРСР, де смертність населення перевищувала народжуваність.

З метою подолання цих негативних явищ було вжито **неординарних заходів**. 1 листопада 1990 р. запровадили продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з **купонами**. У червні 1991 р. Верховна Рада України **ліквідувала контроль** над економікою України з боку центральних відомств. Загальносоюзну власність на території України було перетворено в республіканську. **Створено** власні грошово-фінансову систему, податкову і митну служби. Однак все це не змогло врятувати економіку України від подальшого розвалу.

У березні 1991 р. в Україні відбулися багатотисячні шахтарські **страйки**. Поряд з економічними вимогами, було висунуто й політичні: надання Декларації про державний суверенітет України ста-

межі України. Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991 р. удвічі (у січні 1992 р. вони перевищували рівень грудня 1990 р. у 8 разів, їхнє зростання щонайменше у 1,5 разу було вищим від збільшення обсягів доходів) призвело до різкого **погіршення життєвого рівня** населення. Оскільки не було проведено належної індексації

Демонстрація стояйківючих шахтарів Лонбасу в Києві на Хрещатику, 16 квітня 1991 р.

тусу конституційного закону, забезпечення реальної незалежності всіх республік СРСР, відставка союзного та республіканського урядів. А в червні на всеукраїнському з'їзді страйкових комітетів було висловлено вимогу *про вихід України зі складу СРСР*, розпуск компартії, перевибори Верховної Ради України тощо.

Останні потуги імперії

Аналогічні процеси відбувалися по всій території СРСР. Стало очевидним, що імперія вичерпала свої можливості. *Стагнація* економіки переросла у системну кризу. Товарний голод, тотальний дефіцит посилювали соціальну напругу

в суспільстві.

Проте імперська бюрократія, консервативні сили з прихильників існування централізованого СРСР не збиралися здавати своїх позицій, перейшовши в **наступ проти республік**, які прагнули домогтися реального суверенітету. Одним із перших свідчень цього була трагедія 9 квітня 1989 р. у столиці Грузії м. Тбілісі, де радянські війська розігнали антирадянську демонстрацію. Внаслідок *жорстоких дій військових* 19 мирних людей, у т. ч. 16 молодих жінок, загинуло, понад 4 тис. отримали поранення. Наступними стали події 13–20 січня 1991 р., коли московська влада застосувала *військову силу* у містах Вільнюс і Рига, щоб придушити незалежницькі настрої у Литві й Латвії. Як наслідок, два десятки людей загинули, близько тисячі отримали поранення. Президія Верховної Ради України у такій ситуації здійснила безпрецедентний крок – ухвалила заяву, якою засудила дії центру як порушення державного суверенітету балтійських республік.

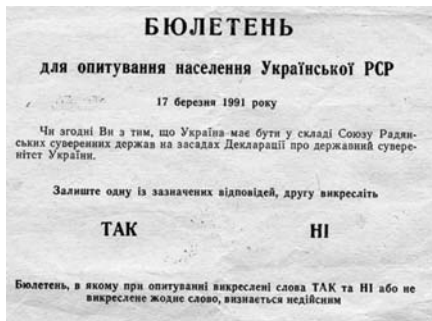
Не залишилась осторонь московського тиску й **Україна**. Щоб втримати її в орбіті «єдиного і неподільного Союзу», проімперські сили вдалися до *інспірування сепаратистських настроїв*. Залунали голоси про необхідність створення на півдні України так званої «незалежної Республіки Новоросії». На Донбасі по-

Перепоховання Василя Стуса, Олексія Тихого і Юрія Литвина на Байковому кладовищі, Київ, 19 листопада 1989 р.

ширювали чутки про відновлення Донецько-Криворізької республіки, яка завдяки московитським більшовикам існувала на початку 1918 р. Закарпаття стало ареною, де пропагували ідеї, що нібито місцеве населення є не українцями, а окремою нацією русинів. Під тиском з Москви та потуранні Києва було проголошено *Автономну Республіку Крим* (АРК). Об'єктом провокацій стало релігійне життя, коли відверті українофоби штучно *роздували розбіжності* між різними конфесіями. Відверту війну було розв'язано проти пам'ятників героям визвольних змагань та жертвам Другої світової війни, які з початком національного відродження постали в Західній Україні. Зокрема, потужними вибухами *знищили пам'ятники* полеглим воякам дивізії «Галичина» та Євгену Коновальцю на Львівщині, Степану Бандері – на Івано-Франківщині. У Києві двічі *спалювали могили* замордованих комуністичним режимом Василя Стуса, Олекси Тихого та Юрія Литвина. Щодня в засобах масової інформації, контрольованих комуністами, поширювали провокативну *дезінформацію* про керівників національно-демократичного табору, українську минувшину тощо.

Ще одним заходом Москви щодо збереження радянської імперії мав бути загальносоюзний **референдум**, на який винесли запитання з *формулюванням*: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». Щоб нейтралізувати можливе посилення імперського центру, Верховна Рада України завдяки співпраці Народної ради та «націонал-комуністів» на чолі з Л. Кравчуком включила на референдум додаткове *республіканське запитання*: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». У Галичині додали ще й *третє запитання*: «Чи Ви хочете, щоб Україна стала самостійною державою?». Під час референдуму, який відбувся

Бюлетень для Всеукраїнського опитування,
17 березня 1991 р.

17 березня 1991 р., на питання союзного бюлетня ствердно відповіли 70,2%, республіканського – 80,2%, а в Галичині 88% українців проголосували за повну державну незалежність України.

Провівши референдум, Москва, однак, не досягла мети, оскільки чи не в кожній республіці він відбувався паралельно з місцевими опитуваннями, а Естонія, Латвія, Литва, Вірменія, Грузія і Молдова взагалі відмовилися від його проведення. Після референдуму

Останні вмовляння Михайлом Горбачовим Леоніда Кравчука підписати Союзний договір

М. Горбачов розпочав т. зв. «**новоогарьовський процес**» – переговори, які велися у державній резиденції Ново-Огарьово під Москвою з керівниками 9 республік, у т. ч. України, про зміст нового союзного договору. Його попереднє підписання, незважаючи на існування у ньому багатьох невирішених питань, планувалося на 20 серпня 1991 р. Однак **Верховна Рада України відклала обговорення** проєкту союзного договору на вересень. Спеціальна парламентська комісія мала з'ясувати, чи його умови не суперечать Декларації про суверенітет.

Подальша доля України вирішилася несподівано з точки зору поточного моменту, але закономірно з огляду на її тисячолітню історію державотворення та постійне прагнення до волі. 19 серпня 1991 р. групою найвищих державних посадовців СРСР на чолі з віце-президентом Г. Янаєвим, прем'єр-міністром В. Павловим, головою КДБ В. Крючковим, міністром оборони Д. Язовим та міністром внутрішніх справ Б. Пуго була здійснена **спроба державного перевороту**. Створивши т. зв. «ІКЧП» (укр. «ДКНС» – «Державний

М. Горбачов розпочав т. зв. «**новоогарьовський процес**» – переговори, які велися у державній резиденції Ново-Огарьово під Москвою з керівниками 9 республік, у т. ч. України, про зміст нового союзного договору. Його попереднє підписання, незважаючи на існування у ньому багатьох невирішених питань, планувалося на 20 серпня 1991 р. Однак **Верховна Рада України відклала обговорення** проєкту союзного договору на вересень. Спеціальна парламентська комісія мала з'ясувати, чи його умови не суперечать Декларації про суверенітет.

У дні московського путчу, Київ, 21 серпня 1991 р.

комітет із надзвичайного стану»), путчисти прагнули не допустити підписання нового союзного договору та намагалися повернути радянську імперію до стану напередодні 1985 р. Проте їхній задум наštовхнувся на рішучий **народний спротив**, який у Москві очолив московитський президент Б. Єльцин (за офіційними даними, М. Горбачов у той час був інтернований в Криму). На відміну від нього, голова українського парламенту Л. Кравчук зайняв українську обережну і невизначену позицію щодо ГКЧП, не висловивши навіть моральної підтримки Б. Єльцину. Зате Народна рада різко засудила антиконституційні дії військово-комуністичної хунти. На третій день – 21 серпня – організатори перевороту визнали свою **порузку**. Так безславно закінчилося понад семидесятирічне існування страхітливої імперії за назвою «СРСР».

24 серпня відкрилась позачергова сесія Верховної Ради України. В умовах загальнонародного піднесення та повної розгубленості депутатів-комуністів вона проголосила **незалежність України**, яка мала бути підтверджена на референдумі 1 грудня 1991 р. В наступні дні Президія Верховної Ради України ухвалила **постанови** «Про департизацію державних органів, установ та організацій», «Про тимчасове припинення діяльності компартії України», «Про передання майна КПУ та КПРС на території України на баланс Верховної Ради України та місцевих Рад». 30 серпня 1991 р., коли було доведено участь партапарату в підготовці й здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності компартії України».

1 грудня 1991 р. відбувся **Всеукраїнський референдум** на підтвердження Акта проголошення незалежності України. В ньому взяли участь 84,2% виборців, з яких 90,32% **проголосували за неза-**

Під стінами Верховної Ради під час ухвалення Акта про незалежність України, Київ, 24 серпня 1991 р.

лежність України. Цим фактично було скасовано результати безрезневого референдуму 1991 р. про збереження Радянського Союзу. Український народ засвідчив своє прагнення бути господарем на власній землі.

Право голосу мали 37,886 млн громадян України. У Всеукраїнському референдумі взяли участь 31,89 млн осіб (84,18%), з яких 28,804 млн (90,32%) висловилися за підтвердження Акта проголошення незалежності України, проти – 3,088 млн (9,68%).

У Кримській АРСР Акт проголошення незалежності України підтримали 54,19% виборців (голосували 67,5%), у м. Севастополь, який був тоді окремою адміністративною одиницею центрального підпорядкування, – 57,07% виборців (голосували 63,74%).

Одночасно з референдумом відбулися **вибори Президента України**. До виборчого бюлетня було включено 6 кандидатів – В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл та І. Юхновський. Більшість виборців – 61,6% – підтримала **Леоніда Кравчука**, який став Президентом України.

Отже, після тривалого періоду бездержавності український народ отримав ще один унікальний шанс, щоб перетворити Україну у вільну, демократичну, заможну державу, яка б стала рівноправним партнером міжнародної спільноти.

Громадяни України
підтвердили прагнення жити
в незалежній державі
(90,32% учасників референдуму
відповіло: «Так»;
загалом в голосуванні
взяли участь 84,18% українців)

4. Українська культура другої половини XX ст.

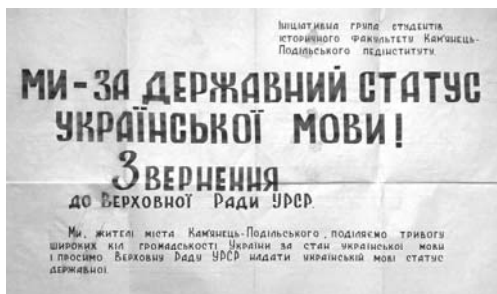
Розвиток української культури в другій половині XX ст. відбувався **зигзагоподібно**. Спочатку, після смерті І. Сталіна, настав хронологічно короткотривалий період відносної лібералізації. З перемогою у Кремлі в середині 1960-х рр. консервативних сил українська культура знову потрапила в жорсткі лежачі радянської офіційної ідеології. За горбачовської перебудови склалися умови для національно-культурного відродження українського суспільства.

Освіта

Упродовж періоду існування СРСР правлячий режим особливу увагу незмінно приділяв освіті, яку розглядав як важливий аспект комуністичної ідеології. Не оминув освітньої сфери і Н. Хрущов. З його ініціативи розгорнулася дискусія щодо майбутнього **шкільництва**, яка завершилася прийняттям у 1958 р. Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР».

Згідно з цим документом було розпочато структурну перебудову загальноосвітньої школи. **Реформа** передбачала: введення обов'язкової 8-річної неповної середньої освіти; перетворення середньої 10-річної школи в 11-річну; створення матеріальної бази для опанування школярами однією з масових професій. Стратегічним напрямком у роботі школи в законі було визначено принцип поєднання загальноосвітнього і політехнічного навчання. Запроваджувався аморальний принцип **факультативності української мови**.

Після зміщення Н. Хрущова шкільну реформу попередніх років було відмінено, залишилися тільки окремі її фрагменти, наприклад, обов'язкова восьмирічна неповна середня освіта. Знову повернулися до 10-річки. Розпочався

Плакат ініціативної групи студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту під час акції збору підписів за надання українській мові державного статусу, Кам'янець-Подільський, 27 листопада 1988 р.

перехід до обов'язкової середньої освіти. Посилилася **політизація** навчально-виховного процесу та централізація управління освітою. Згідно з Основними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи від 1984 р. визначався комплекс завдань для підвищення якості освіти й виховання, зростання престижу професії вчителя, вдосконалення структури управління освітою, зміцнення її матеріальної бази. Запроваджувалося навчання дітей з 6 років (за бажанням батьків), 8-річні школи були реорганізовані в 9-річні, а 10-річні – в 11-річні. Однак значних результатів ця реформа не мала.

У період перебудови своєрідною спробою розвитку здібностей у школярів було **відродження ліцеїв та гімназій.**

Швидкими темпами в Україні розвивалася **професійно-технічна освіта.** У профтехучилищах учні здобували загальну середню освіту та професію. Однак через певні причини рівень кваліфікації випускників профтехучилищ **відставав** від необхідного рівня виробництва.

Розширилася підготовка спеціалістів із **вищою та середньою спеціальною освітою.** Її істотним **недоліком** залишалася якість підготовки спеціалістів, яка значно відставала від світової.

Загальною проблемою системи освіти в Україні було її **змосковщення**, коли українську мову сплановано витіснили зі шкіл, ПТУ, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів.

Наука

У другій половині 1950-х – 1980-х рр. певних змін зазнала й наука, основним центром якої була Академія наук. Найважливішим досягненням цього часу стало **освоєння космосу.**

Творенням автоматизованих систем проєктування обчислювальної техніки займався **Інститут кібернетики** під керівництвом **Віктора Глушкова.** Завдяки створенню в 1960-х рр. перших електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) Україна посіла провідне місце у цій галузі в СРСР. Було налагоджено серійне виробництво ЕОМ, які використовували для розрахунків у промисловості й науці. Зусиллями

Визначний український педагог
Василь Сухомлинський
(1918–1970 рр.).

вчених **Інституту електрозварювання АН УРСР** ім. Є. Патона в Україні діяв найбільший у світі центр наукових досліджень у галузі зварювання металів, яке проводилося не лише на землі, а й під водою та в космосі. Тут **запатентовано понад 400 винаходів**, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки.

Віктор Глушков за пультом
ЕОМ «Промінь», Київ, 1963 р.

Фундаментальні дослідження були виконані в галузях твердого тіла й низьких температур, надпровідності, **фізики** напівпровідників, радіофізики, теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії.

Серед важливих напрямів розвитку в Україні теоретичної та практичної **математики** були алгебра і теорія чисел, математична фізика, геометрія, теорія ймовірностей, обчислювальна математика тощо.

Значно розширився розвиток досліджень у галузі **хімії** та високомолекулярних сполук із заснуванням у 1958 р. у Києві Інституту хімії полімерів і мономерів.

Фундаментальні в світовій практиці відкриття в галузі фізики сплавів зробили вчені **Інституту металофізики АН УРСР**.

Академік Микола Амосов

Провідним закладом у дослідженні нової прогресивної технології порошкової металургії став **Інститут проблем матеріалознавства**.

Завдяки фундаментальним і прикладним розробкам **учених-геологів** розширилися можливості освоєння корисних копалин на території республіки.

Певними здобутками відзначалася **медична галузь**. Зокрема, з середини 1950-х рр. під керівництвом хірурга-новатора **Миколи Амосова** почалася теоретична розробка й запровадження у практику нових методів

хірургічного лікування серцевих, а згодом і легеневих захворювань.

Значною проблемою багатьох наукових розробок тих часів була слабка їхня **практична реалізація**.

Складно і неоднозначно розвивалися **гуманітарні науки**, які перебували під особливим ідеологічним тиском і **всеосяжною цензурою**. Проте й за цих умов деякі вчені спромоглися підготувати й опублікувати цінні за своєю об'єктивністю та правдивістю **наукові дослідження**. Серед них М. Брайчевський, О. Апанович, І. Дзюба, Я. Дзира, О. Компан, Є. Пронюк.

Література

Початок «відлиги» значно вплинув на становище української літератури. Передусім з таборів та заслання повернулися письменники, з'явилися твори багатьох посмертно **реабілітованих літераторів**. У цей час плідно працювали Б. Антоненко-Давидович («За ширмою»), О. Довженко («Зачарована Десна»), М. Стельмах («Кров людська – не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда»), Г. Тютюнник («Вир»), поети В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, Д. Павличко та ін.

З середини 1960-х рр. різко посилювався **ідеологічний контроль** за «ідейно-теоретичним рівнем» друкованих видань. Тих, що ухилялися від усталених канонів, піддавали нищівній партійній критиці, як це сталося з **Олесем Гончарем** за роман «Собор», де автор звернувся до історичних традицій українського народу, його

Олесь Гончар

патріотизму, звичаїв, виступив проти руйнування історичних пам'яток церковної архітектури. Критика, як правило, не минала безслідно: розкритиковані твори зникали з бібліотек, а їхніх авторів на довгі роки позбавляли можливості друкуватися. Так, від літературної діяльності відсторонили І. Чендея, М. Вінграновського, Ю. Щербака, В. Шевчука. У **таборах і в'язницях** опинилися літератори О. Бердник, І. Світличний, В. Стус, В. Рубан, Ю. Литвин, Є. Сверстюк, Ю. Бадзьо, М. Руденко та ін.

Ліна Костенко

Під час **перебудови** українські літератори, активно включившись у громадсько-політичне життя, відіграли провідну роль у відродженні як національної культури, так і державності.

Музика

Навіть в умовах ідеологічного тиску традиційно значними були досягнення української музики. У **вокальному та симфонічному жанрах** відзначилися Л. Ревуцький, М. Вериківський, М. Колесса, М. Скорик, Л. Дичко, в хоровому – П. Гайдамака, Ф. Козицький, К. Данькевич, Б. Лятошинський, у пісенному – П. Майборода, О. Білаш, А. Філіпенко, Л. Кос-Анатольський, І. Шамо, В. Івасюк та ін. Визнаним віртуозом диригентської майстерності став **Степан Турчак**.

У багатьох країнах відомі імена таких корифеїв української **оперної сцени**, як А. Солов'яненко, Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Д. Петриненко, М. Стеф'юк. Широкою популярністю користувалися виконавці **естрадної пісні** С. Ротару, Н. Яремчук, В. Зінкевич та ін.

Володимир Івасюк

Високим творчим потенціалом і національним колоритом відзначалися такі **мистецькі колективи** України, як Державний заслужений академічний український народний хор ім. Г. Вірьовки, Державна заслужена академічна капела «Думка», Державна заслужена академічна капела бандуристів України, Черкаський заслужений народний хор, Закарпатський народний хор, Гуцульський ансамбль пісні і танцю та ін.

Театр і кіно

Позитивні зміни відбулись у розвитку українського **театрального мистецтва**. Зокрема, своїми виступами прославили Україну академічні драматичні **театри** ім. І. Франка в Києві, ім. Т. Шевченка в Харкові, ім. М. Заньковецької у Львові. Українські театральні традиції творчо розвивали **режисери** Г. Юра, М. Крушельницький, В. Склярєнко, А. Скибенко, О. Король та ін. Серед театральних **акторів** виділялися такі майстри, як Н. Ужвій, Б. Ступка, К. Степанков, А. Роговцева тощо. Справжніми майстрами **балету** поставили Л. Сторчакова, Н. Хоменко, Р. Хилько, В. Ковтун.

Деякі зрушення відбулися в галузі **кіно**. На той час в Україні працювало три **кіностудії** (Київська ім. О. Довженка, Одеська і Ял-

тинська) та Київська студія хронікально-документальних фільмів. Серед найбільших **здобутків** українського кінематографу – фільми С. Параджанова «Тіні забутих предків», В. Денисенка «Сон», Л. Осики «Камінний хрест» і «Захар Беркут», Ю. Ілленка та І. Миколайчука «Білий птах з чорною ознакою», Л. Бикова «У бій ідуть лише старі» та «Ати-бати, йшли солдати», І. Миколайчука «Вавилон XX» та ін.

Значно ускладнювали розвиток українського кінематографу диктат офіційної ідеології та **політика змосковщення**. Деякі українські фільми домоглися **міжнародного визнання** лише за часів перебудови. Серед них картини Ю. Ілленка «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Лебедине озеро. Зона». Безперечним успіхом цього часу стала й картина молодого режисера О. Янчука «Голод-33», в якій талановито відтворено найтрагічнішу сторінку історії України.

Іван Миколайчук
на зйомках фільму
«Білий птах з чорною ознакою»

Образотворче мистецтво

В українській **скульптурі** другої половини ХХ ст. належне місце займають пам'ятники І. Франку у Львові (скульптори В. Борисенко, Д. Кривавич, Є. Мисько, Д. Одрехівський, А. Шуляр, Я. Чайка) і Києві (А. Білостоцький, О. Супрун, М. Іванченко), Т. Шевченку в Москві (М. Грицюк, Ю. Сінкевич, А. Фужек), твори В. Бородая («Іван Богун», пам'ятні знаки засновникам Києва, Т. Шевченкові в Арров-парку (США) та ін.), Г. Кальченко (пам'ятники М. Заньковецькій, Лесі Українці, І. Котляревському в Києві, С. Гулаку-Артемівському в Городищі).

В українському **живописі** цього періоду продовжували панувати історико-революційна та «виробнича» теми. Однак разом з ними дедалі більшого поширення набували образи сучасника, природи у М. Божія («Медсестра»), І. Бокшая («Зустріч на полонині»), М. Глуценка («Весна на перевалі»), К. Трохименка («Катерина»), О. Шовкуненка («Рожі»), Т. Яблонської («Травень»), а також історичного минулого в творах М. Дерегуса («Хмельниччина», «Голод.

33-й рік»), Г. Смольського («Опришки в горах»), В. Чеканюка («Кармелюк»). *Нові форми* й незвичний зміст принесла творчість художників О. Заливахи («Червона калина»), А. Горської («Автопортрет»), *народних майстрів* К. Білокур («Півонії», «Осінь»), В. Глуценка («Козак і дівчина»), М. Примаченко («Козацька могила», «Ведмеді на пасіці») та ін.

Негативні тенденції, які панували в духовній сфері, не оминули й майстрів образотворчого мистецтва. Так, за надуманими звинуваченнями було піддано цькуванню І. Гончара, засуджено О. Заливаху, виключено зі Спілки художників А. Горську й Л. Семерикіну тощо.

Отже, розвиток української культури другої половини 1950-х – 1980-х рр. мав суперечливий характер. Поряд із досягненнями в культурі, як і в інших сферах життя, щораз очевиднішою була глибока системна криза.

Лекція XVIII

ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Перші здобутки і перші втрати: Президент Леонід Кравчук

Вражаючі результати Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України викликали позитивний резонанс у світі. На другий день після голосування про **визнання нової держави** оголосили Канада і Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва. 5 грудня до них приєдналися одразу 5 країн – Аргентина, Болгарія, Болівія, Московія і Хорватія. 25 грудня про визнання української державності заявили США. Загалом за грудень 1991 р. незалежність України визнали 68 країн, а впродовж 1992 р. – ще 64 держави світу. Україна стала повноправним учасником світової спільноти.

Остаточний
демонтаж
СРСР

Підсумки всенародного референдуму в Україні корінним чином *вплинули* на становище агонізуючого Радянського Союзу. Вони стали останнім цвяхом, забитим у його домовину. Британський часопис «The Times» щодо цього зазначав: «Московія може існувати без України; Україна може існувати без Московії. Але Радянський Союз не може існувати без

України. Він закінчився». Разом із тим, українське керівництво на чолі з новообраним Президентом України Леонідом Кравчуком не могло не зважати, що на той час все ще **існували загальносоюзні структури влади**, а президент М. Горбачьов не полишав надій якимось чином втримати Україну в орбіті імперського центру. Зокрема, не виключалася можливість різноманітних провокацій чи навіть застосування військової сили, щоб уберегти імперію від розпаду. На українській території перебувала значна частина Радянської армії, яка підпорядковувалася Москві й у своїй основі лояльністю до державотворчих процесів в Україні не вирізнялась. Існувала також **небезпека** некерованої дезінтеграції СРСР, що в умовах великої кількості зброї, передусім ядерної, на його території загрожувало непередбачуваними наслідками, в т. ч. для України.

Чи не єдиною розумною альтернативою такому розвитку подій могли бути **багатосторонні переговори** між керівниками республік, які поки що входили до складу Радянського Союзу, та України про швидкий, але водночас керований демонтаж владних і силових імперських структур. 7–8 грудня 1991 р. у заповіднику Біловезька Пуща (Білорусь) відбулася зустріч лідерів Білорусі (С. Шушкевич), Московії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук), тобто республік, які в 1922 р. були серед співзасновників СРСР (*четвертий суб'єкт – Закавказька федерація – давно припинив своє існування*). Відповідно до того, що недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної та політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного зниження життєвого рівня усіх верств суспільства, до міжнаціональних конфліктів з численними людськими жертвами та до соціальної напруги в багатьох регіонах Радянського Союзу, а також констатуючи, що об'єктивний процес виходу республік з його складу і утворення незалежних держав став реальним фактом, вони заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність припиняє своє існування. Правовою підставою для заяви про **остаточний демонтаж СРСР** були декларації про державний суверенітет України, Білорусі та Московії, схвалені їхніми вищими законодавчими органами, а щодо нашої країни – ще й підтверджені результатами Всеукраїнського референдуму.

8 грудня 1991 р. Л. Кравчук, Б. Єльцин та С. Шушкевич від імені своїх держав підписали Угоду про **створення співдружності Незалежних Держав (СНД)**, відкриту як для всіх суб'єктів ко-

лишнього СРСР, так і інших країн. 21 грудня до Угоди про створення СНД приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, а в 1993 р. і Грузія. 25 грудня 1991 р. М. Горбачов склав повноваження президента СРСР. Нові незалежні держави стали на шлях самостійного розвитку.

Становлення національної державності

сил. 24 серпня 1991 р. парламентською Постановою «Про військове формування в Україні» всі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувались Верховній Раді України. Згідно з *Концепцією оборони і будівництва Збройних сил України* створення останніх передбачалося шляхом переформу-

Президент України Леонід Кравчук (2-й ліворуч), голова Верховної ради Білорусі Станіслав Шушкевич (3-й ліворуч) та президент Московії Борис Єльцин (2-й праворуч) під час підписання Біловезької угоди про ліквідацію СРСР і створення співдружності Незалежних Держав, Біловезька Пуща (Білорусь), 8 грудня 1991 р.

З початку проголошення незалежності Україна розпочала **творення основних атрибутів** національної державності. Враховуючи трагічний досвід попередніх визвольних змагань, одним із пріоритетних напрямків було **формування Збройних**

55-й полк зв'язку — військова частина, на території якої 2 грудня 1991 р. вперше у Збройних силах замайорів синьо-жовтий стяг, а вже 23 грудня на майдані Незалежності у м. Рівне воїни-зв'язківці присягнули на вірність Україні

вання військових угруповань колишнього СРСР, тобто на базі Київського, Прикарпатського, Одеського військових округів та сил Чорноморського флоту. Чисельність Збройних сил України мала становити 0,8–0,9% від загальної кількості населення України (420–440 тис. осіб). У січні 1992 р. розпочато складання військової присяги на вірність Україні. Першим присягнув міністр оборони України генерал К. Морозов.

20 вересня 1991 р. було ліквідовано КДБ, а на його основі по-стала **Служба безпеки України**, яку очолив генерал Є. Марчук. Вона могла користуватися лише *конституційними методами* діяльності, була підпорядкована президенту і підконтрольна Верховній Раді України.

Значну роль у становленні національної державності мав Закон «Про громадянство України» (8 жовтня 1991), який встановив єдине **громадянство**. Воно визначалося як невід’ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство. *Громадянами України* стали всі особи, які на момент набуття чинності закону проживали на її території, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів і релігійних переконань, роду і характеру занять, не були на той час громадянами інших держав і не заперечували проти отримання громадянства.

Обкладинка паспорта громадянина України (ілюстр. фото)

Тісний зв'язок із Законом «Про громадянство України» мала **Декларація прав національностей України**, ухвалена Верховною Радою України 1 листопада 1991 р. Вона гарантує всім народам, національним групам і громадянам, котрі проживають в Україні, *рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права*. Дискримінація за національною ознакою заборонена і суворо карається законом. Відповідно національне відродження в Україні відбувається без етнічних чвар, міжнаціональних конфліктів і кровопролиття. Більшість людей усіх національностей прагнуть пліч-о-пліч іти шляхом розбудови Української держави. Зокрема, вільніше стало жити в незалежній Україні єврейському населенню, яке зазнавало дискримінації і за часів царату, і в роки панування комуністич-

ної системи. Було відновлено історичну справедливість щодо *кримських татар*, яких за велінням І. Сталіна виселили в 1944 р. з Криму.

Неодмінним атрибутом кожної держави є її **символіка** – прапор, герб, гімн. На момент проголошення незалежності України національний синьо-жовтий *прапор* майорів над багатьма українськими містами й селами, був встановлений у залі Верховної Ради України. 4 вересня 1991 р. після тривалих дискусій з ортодоксальними комуністами його було урочисто піднято над будівлею парламенту. 28 січня 1992 р. Верховна Рада України своєю постановою нарешті затвердила синьо-жовтий стяг Державним прапором України. Він є прямокутним полотнищем, яке складається з двох рівних за шириною горизонталь-

Синьо-жовтий прапор над Верховною Радою України вперше піднято 4 вересня 1991 р.

но розташованих смуг: синьої зверху та жовтої знизу. Подібне *поєднання кольорів* здавна використовувалося в Україні. Зокрема, з такими стягами галицькі полки брали участь у Грюнвальдській битві 1410 р., зустрічалися вони й у Війську Запорізькому. Синьо-жовтий прапор офіційно використовували Головна руська рада під час «Весни народів», Українські січові стрільці в роки Першої світової війни, УНР та ЗУНР протягом визвольних змагань 1917–1921 рр., Карпатська Україна в часи короткого періоду державності 1939 р. Кольори українського прапора символізують собою чисте небо і лан стиглої пшениці – вічні цінності людського буття. (Згідно з Указом Президента України, з 2004 р. у нашій країні щорічно 23 серпня святкують День Державного прапора України).

15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради України ухвалила Указ «Про Державний гімн України», яким затвердила мелодію національного *гімну* «Ще не вмерла України». Офіційним текстом гімну, який Верховна Рада України затвердила 6 березня 2003 р., стали слова першого куплету та приспіву однойменного вірша, на-

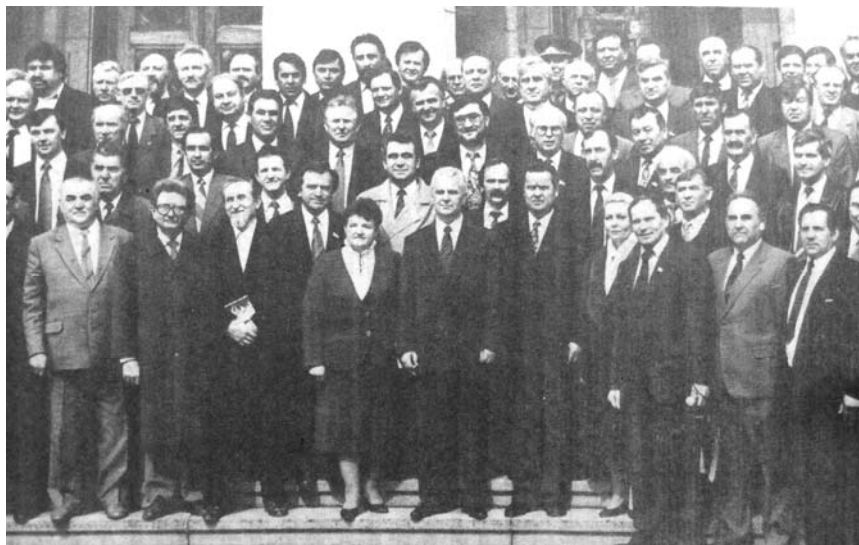
писаного відомим українським поетом, етнографом, фольклористом Павлом Чубинським (1839–1884), у такій редакції:

*Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.*

Приспів:

*Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.*

Вперше цей твір було опубліковано у 1863 р. Після того, як він набув популярності, західноукраїнський композитор і диригент Михайло Вербицький (1815–1870) поклав його на музику. Наприкінці XIX – на початку XX ст. твір «Ще не вмерла Україна» став найбільш уживаним. Особливого поширення він набув у роки українських визвольних змагань 1914–1921 рр., а в 1939 р. став офіційним гімном Карпатської України.

Представники депутатського корпусу Верховної Ради України I скликання

Постановою Верховної Ради України від 19 лютого 1992 р. малим **гербом** України затверджено Тризуб – головний елемент великого герба України. Історія використання цього символу сягає глибокої давнини. Одне з перших його зображень на українській території зафіксоване на кам'яній застібці періоду Трипільської культури (IV–III тис. до н. е.), знайденій поблизу дніпровського острова Шанця. Як символ князівської влади часів Русі з центром у Києві **тризуб зустрічається** на монетах князя Володимира Великого. З деякими відмінностями його зображено на монетах князів Святополка та Ярослава Мудрого. В 1918 р. після проголошення незалежності України Центральна Рада затвердила Державним гербом УНР зображення золотого тризуба на синьому тлі. Це засвідчило спадкоємність державотворчої традиції на українських землях.

Державний герб
України

Окрім згаданих нормативних актів, вагомими чинниками зміцнення української державності стали **закони** «Про державний кордон», «Про прикордонні війська України», «Про прокуратуру», Указ Президента України «Про утворення державного митного комітету України» та ін. Значною перешкодою на шляху державного будівництва була відсутність нової конституції, без якої відкритими залишалися питання форми правління (президентська чи парламентська) й устрою держави (унітарна чи федеративна), розподілу повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади тощо.

Окрім згаданих нормативних актів, вагомими чинниками зміцнення української державності стали **закони** «Про державний кордон», «Про прикордонні війська України», «Про прокуратуру», Указ Президента України «Про утворення державного митного комітету України» та ін. Значною перешкодою на шляху державного будівництва була відсутність нової конституції, без якої відкритими залишалися питання форми правління (президентська чи парламентська) й устрою держави (унітарна чи федеративна), розподілу повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади тощо.

Наростання кризових явищ

Найважливіше завдання української влади після проголошення державної незалежності України полягало в тому, щоб забезпечити нормальні умови життя, підвищити рівень добробуту людей.

Для цього **необхідно** було здійснити перехід від командної до ринкової економіки, що дало б змогу вивільнити творчу енергію народу та якісніше реалізувати можливості вітчизняного економічного потенціалу.

У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила **Основи національної економічної політики**. В документі **передбачалася** структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забез-

печують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектору, легкої та харчової промисловості. Було заявлено про вихід з рубльової зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв Закон «Про приватизацію майна державних підприємств». Почалося створення малих і спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо. Розпочалися деякі **зрушення в аграрному секторі**. Зокрема, створювалися **фермерські господарства**, чому сприяв Закон «Про селянське (фермерське) господарство». В січні 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про форми власності на землю», яким проголосила рівноправність усіх форм власності на землю. Ухвалювалися інші закони і постанови. В Міжнародний валютний фонд спрямували розширену програму ринкових перетворень, яка була ним схвалена. Україна стала членом Міжнародного валютного фонду (МВФ).

Разом із тим, економічні перетворення відбувалися надзвичайно **повільно**. Україна, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратила колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, а тому змушена була в процесі державотворення опиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як у політиці, так і в економіці. Ознаками останніх були: тотальне **одержавлення** економіки; панування монополізму, командних форм і методів управління; екстенсивний шлях розвитку господарства; структурна та територіальна диспропорційність республіканської економіки, її побудова на принципі незавершеності; значна мілітаризація економіки (*у радянський час Україна, займаючи менше 3% території СРСР, була причетна до виробництва 38% його озброєнь та військового спорядження*); катастрофічна екологічна ситуація; психологічний клімат колективної пасивності та ін.,

Своєрідним символом періоду правління першого президента стали т. зв. «кравчучки» — господарські тачки на металевих колесах, що набули популярності серед дачників і дрібних гуртових торгівців

що суттєво послабило стартові можливості України на шляху самостійного розвитку. До того ж *держапарат*, чиновництво України значною мірою стали уособленням консервативної сили, яка готова швидше повернутися в минуле, ніж рухати реформи вперед.

Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була **відсутність цілісної концепції суспільної трансформації**, а тому багато ухвалених в Україні законів виявилися *відірваними від життя* і належним чином не спрацювали. На пост-радянському просторі, як зазначив С. Кульчицький, створилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише *методом проб і помилок*, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до проблем сьогодення. Разом із тим, у колишніх союзних республіках чітко виявилася зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була кращою, ніж в Московії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно серед української політичної верхівки переважали настрої на користь якомога *повільнішого просування* в реформах.

Небезпека такого підходу виявилася в січні 1992 р., коли Московія розпочала лібералізацію цін, внаслідок якої вартість газу в Україні за 1992 р. зросла в 100 разів, а нафти – в 300 разів. Враховуючи величезну **залежність української економіки** від московитських *енергоносіїв*, це призвело до різкого зростання собівартості продукції, зменшення виробництва, розкручування маховика інфляції. Кризу в промисловому виробництві поглибив *розрив економічних зв'язків* із колишніми союзними республіками. Адже

Для захисту внутрішнього споживчого ринку від рублевої зони Московії в Україні 10 січня 1992 р. у грошовий обіг впроваджено купони багаторазового використання

промисловість України виробляла не більше 20% кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції – це напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках. Однак ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, як через те, що їх не замінили новими. На відміну від московитських лідерів, українські *не виявляли бажання* проводити радикальні економічні реформи. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, вони зберігали попередню вертикальну систему управління господарством, систему держзамовлення, централізований розподіл найважливіших ресурсів. У промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор.

Після вимушеного, як у Московії, відпуску цін у січні 1992 р. в Україні проводили відверто **проінфляційну політику**, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, зростання цін, обвальне зменшення обсягів реальних доходів більшості населення. Уряд практично не робив спроб застосування жорсткої грошово-кредитної політики. Як наслідок, восени 1992 р., під кінець перебування В. Фокіна на посаді прем'єр-міністра, місячна інфляція подолати рубіж 50%, тобто стала *гіперінфляцією*. Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. становив 85%, промислова продукція – 91%, продукція сільського господарства – 89%. Найбільший спад був у транспортному сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості. Особливо вибухового характеру набуло зростання цін на товари широкого вжитку – в 1992 р. більш як у 30 разів.

13 жовтня того самого року Верховна Рада України затвердила новим прем'єр-міністром **Леоніда Кучму**, колишнього директора найбільшого воєнного заводу «Південмаш». У листопаді новий уряд ухвалив принципове рішення про вихід із

Леонід Кучма (зліва) та Вітольд Фокін

рубльової зони. В країні було введено власну національну валюту – карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити зменшення обсягів виробництва. Однак у своїй політиці Л. Кучма **акцентував увагу** на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою, а не на впровадженні ринкових елементів. На початку 1993 р. прем'єр одержав від Верховної Ради України **надзвичайні повноваження** на найближчі шість місяців для здійснення свого плану економічних реформ. Зокрема, його уряд отримав право видавати декрети, які мали силу законів, та право зупиняти дію чинних законів. Проте до позитивних змін в економіці це так і не привело. В перші місяці визначилося деяке сповільнення спаду виробництва, однак воно було досягнуте дорогою ціною – посиленням кредитної емісії, безперестанною роботою друкарського верстата. **Інфляція** до осені досягла рівня 70% на місяць. Намагання уряду Л. Кучми стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення **дирек-**

Юхим Звягільський

тивних цін, обмеження доходів лише віддалило Україну від цивілізованої економіки. 21 вересня 1993 р. Верховна Рада України вдовольнила прохання Л. Кучми, який так і не зумів знайти спільної мови з Президентом України Л. Кравчуком, і **звільнила** його від обов'язків прем'єр-міністра. Уряд очолив президент, а обов'язки прем'єр-міністра виконував **Юхим Звягільський**.

Політика нового Кабінету Міністрів України полягала у посиленні **регуляцій і податків**. Вона, як зауважив Я. Грицак, зробила майже неможливою нормальну економічну активність – українські громадяни, які, наприклад, заробляли місячно еквівалент до 100 дол. США, мали віддавати державі у вигляді податку 90% від цієї суми. Така **ситуація** вела або до гіпертрофованого зростання «тіньової економіки», або подальшого обмеження виробничої та комерційної діяльності. Зосередивши значну владу, Л. Кравчук, проте, виявив мало політичної волі для реформування країни. Його **нерішучість** у впровадженні змін була викликана небажанням зачіпати інтереси старої номенклатури, яка прихильно поставилася до

української незалежності. Така позиція новонавернених «незалежників», як правило, пояснювалась не високопатріотичними мотивами, а прагматичним розрахунком: позбавившись московської опіки, вони стали господарями ситуації в Україні. Зокрема, зберігаючи за собою керівні посади, ця т. зв. «еліта» могла *наживатися* в умовах гіперінфляції за використання дешевих державних кредитів (у 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10 256% і, за оцінюванням Світового банку, був найвищим у світі).

У 1994 р. економіка країни опинилася на *межі краху*. ВВП порівняно з попереднім роком знизився на 23%, виробництво промислової продукції – на 27,8%, сільськогосподарської – на 16,5%. Капітальні вкладення за 1992–1994 рр. зменшилися на 57%. Фінансову систему держави було практично зруйновано. В жовтні дефіцит бюджету досягнув 18,5% ВВП. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази. Рівень заробітної плати населення був одним із найнижчих у світі (за станом на 1993 р. середня заробітна плата в Україні становила близько 8 дол. на місяць).

Подібна політика викликала значне **невдоволення** серед українського населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища з набуттям Україною державної самостійності. Передусім це відчувалося на змосковцених Сході, Півдні та в Криму, де почали виявлятися регіоналістські й *сепаратистські тенденції*, підтримувані Москвою. Особливо загрозливе становище склалося в Криму, де частина шовіністично налаштованого московитського населення на чолі з тодішнім президентом автономної республіки Ю. Мешковим виступала за відокремлення від України. Ситуацію вдалося вирішити лише навесні 1995 р., коли Верховна Рада України анулювала чинність конституції кримської автономії та ліквідувала інститут президентства в Криму.

Загострилося **протистояння** між законодавчою та виконавчою гілками центральної влади, яке на тлі всеохоплюючої кризи закін-

Прихильники Юрія Мешкова
протестують проти позбавлення його влади
у березні 1995 р.

чилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження. Їхня консервативна політика *дискредитувала* в очах збіднілого народу ідею української державності й ринкової економіки. Намагання здійснити радикальні політичні й економічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа спрямована, були приречені на невдачу.

У березні-квітні 1994 р. відбулися **парламентські вибори**. Їх уперше провели на *багатопартійній основі*. У виборах взяли участь 32 політичні партії, з яких 14 здобули право на представництво у Верховній Раді України. Найбільшого успіху домоглися *ліві партії* (комуністична, що,

Перше засідання Верховної Ради України II скликання, обраного у 1994 р.

користуючись демократичними законами, відновила свою діяльність після заборони, соціалістична та селянська), які, контролюючи понад третину мандатів, зуміли провести на посаду голови Верховної Ради України свого представника – лідера Соціалістичної

Перший президент України Леонід Кравчук вітає Леоніда Кучму в день його інавгурації

партії України (СПУ) Олександра Мороза. Члени лівих партій також очолили значну кількість парламентських комітетів і постійних комісій.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили **дострокові президентські вибори**, що відбулися в червні-липні того самого року. За кількістю поданих голосів претенденти розподілилися в такому порядку: Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, В. Лано-

вий, В. Бабич, І. Плющ, П. Таланчук. У другому турі виборів, в якому балотувалися перші два з цього списку, переміг Л. Кучма, який здобув 52% голосів виборців. **Поразка Л. Кравчука** стала наслідком протестного голосування проти новонародженої за його потурання корупції, проти зростання злочинності, засилля партноменклатури в органах управління, безсилля влади, недолугої політики, спрямованої на «зміни без змін». Водночас президентські вибори 1994 р. стали для України **історичним прецедентом**, у результаті якого влада в державі перейшла від однієї особи до іншої не в результаті змови, перевороту чи заколоту, а легітимним шляхом загальнонародних виборів на цивілізованих демократичних засадах.

2. Реформи та ілюзії: Президент Леонід Кучма

Отже, влітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Леоніда Кучму, на якого покладали **великі надії**. Він мав підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури та лівих політичних сил. До того ж **Москва** дала зрозуміти, що його прихід до влади був би для неї бажаним. Л. Кучма вів передвиборну боротьбу під **гаслами** радикальних економічних реформ, відношення зв'язків із Московією та іншими країнами СНД, надання московитській мові статусу офіційної, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

Конституційний процес

Одним із перших кроків новообраного президента стало ініціювання ним конституційного процесу в Україні, спрямованого на підвищення ефективності державної влади. У вересні 1994 р. почала діяти нова **конституційна комісія**, співголовами якої затвердили Л. Кучму та О. Мороза, голову Верховної Ради України. Проте її робота через **протистояння** гілок влади та боротьбу політичних сил у парламенті не відзначалася продуктивністю. Ліві партії погоджувалися на косметичні зміни лише в обмін на збереження принципових положень чинної Конституції України 1978 р. Тоді на початку грудня 1994 р. президент, прагнучи зрушити справу з місця, вніс до Верховної Ради України **проект** «Конституційного за-

кону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», де містилися конкретні пропозиції **про розмежування** повноважень між гілками влади. Передусім ішлося про те, щоб наповнити реальним змістом статтю, внесену в 1991 р. у Конституцію, яка визначала повноваження президента як глави держави і глави виконавчої влади. Ця ініціатива викликала **спротив** з боку лівих сил та ще більше посилила напругу між гілками влади.

Вихід було знайдено лише під загрозою президентського Указу про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентів України та Верховній Раді України. Компромісом став **Конституційний договір** між двома гілками державної влади, урочисто підписаний 8 червня 1995 р. у Маріїнському палаці. Згідно з документом, укладеним на рік, тимчасово було **припинено дію положень** Конституції 1978 р., які суперечили договору, обмежено повноваження Верховної Ради України та місцевих рад і розширено нормотворчі й адміністративні функції президента та уряду.

Закон України «Про ухвалення Конституції України та введення її в дію» 12 липня 1996 р. у урочистій обстановці підписали в Маріїнському палаці Президент України Л. Кучма та Голова Верховної Ради України О. Мороз

Співголови Конституційної комісії
Л. Кучма та О. Мороз

Завершальною фазою конституційного процесу стало **ухвалення Конституції України**, яке також виявилось тривалим і болісним. Найбільше суперечок викликали питання щодо розподілу владних повноважень, приватної власності, державної символіки, статусу

московитської мови та статусу Криму. Як і в попередньому разі, президент вдався до **«стимулювання»** конституційного процесу, видавши указ, який передбачав затвердження Основного Закону на всенародному референдумі. Щоб не допустити такого розвитку подій, депутати змушені були піти на компроміс, ухваливши протягом славнозвісної «конституційної ночі» з 27 на 28 червня 1996 р. Конституцію України. Ця **історична подія** ознаменувала остаточне утвердження Української держави. День 28 червня проголошено державним святом – Днем Конституції України.

Конституція України, яка складалася з преамбули та 15 розділів, що охоплювали 161 статтю, проголосила Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою з єдиним громадянством. Вона є унітарною, а її територія – цілісною і недоторканою. Найвищою соціальною цінністю в Україні визнано людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку. Носієм суверенітету і **єдиним джерелом влади** в Україні є народ, який реалізує її через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державною мовою є українська, але гарантується вільний розвиток інших мов національних меншин.

В Україні визнається і діє **принцип верховенства права**. Її громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Кожен громадянин має право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду і віросповідання, об'єднання у політичні партії та громадські організації тощо. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Право приватної власності є непорушним. Конституція декларує також права на працю, відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я, освіту, правову допомогу та ін. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Водночас усі громадяни України зобов'язані неухильно додержуватися її Конституції та законів.

Обкладинка
Конституції України,
Харків, 2019 р.
(ілюстр. фото)

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – **Верховна Рада України**. До її повноважень належить: внесення змін до Конституції України; призначення всеукраїнського референдуму; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за його виконанням; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад у випадках, передбачених Конституцією, тощо. Головою держави є **Президент України**, який виступає від її імені й є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є **Кабінет Міністрів України**. Він відповідає перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є **Конституційний Суд України**.

Засідання Конституційного Суду України

Він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є **Верховний Суд України**.

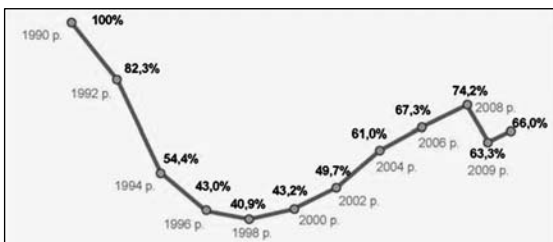
Отже, прийняття Конституції України, яка, за оцінюванням вітчизняних і зарубіжних експертів, належить до найбільш демократичних у світі, було одним із найважливіших кроків на шляху розгортання державотворчих процесів, розбудови демократичної правової держави, створило фундаментальну **основу** для подальшого розвитку законодавства та правової системи України. Водночас влада недостатньо робила для забезпечення українському народові умов для повноцінної реалізації його основних конституційних прав і свобод.

Економічне становище

Головною проблемою, яка постала перед новообраним президентом, була економічна криза. Її подолання очікувала вся Україна. Перші кроки Л. Кучми у цій сфері були багатообіцяючими. В жовтні 1994 р. він проголосив **стратегію економічних перетворень**, яку було схвалено Верховною Радою України. Вона передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої та зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

У перші 2–3 роки після проголошення економічного курсу Президента України Л. Кучми в українській економіці визначилися певні **зрушення на краще**. Почалася реальна приватизація, в результаті якої частка державної власності за 3,5 року скоротилася з 96 до 62%. Було досягнуто фінансової стабілізації – темпи зростання цін зменшилися з 400% в 1992 р. до 40% у 1996 р.

Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти щодо долара. У вересні 1996 р. була проведена **грошова реформа**. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця, який був тоді в обігу, і заміні його **гривнею**. Разом із тим, було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. Усунуто таке породження адміністративної системи, як то-

Річне зростання ВВП України у відсотках у 1990–2010 рр.
(ілюстр. фото)

Одна гривня (ілюстр. фото)

тальний товарний дефіцит.

Згадані заходи дали **позитивні результати**. Насамперед відбулось зменшення темпів зниження ВВП. Якщо до 1994 р. ВВП постійно зменшувався, то в

1995 р. уперше цей **показник** не був гіршим за попередній рік. У 1997 р. темпи зниження ВВП ще більше сповільнилися – 3,2% проти 10,1% в 1996 р. Заробітна плата з жовтня 1994 р. до квітня 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більш ніж у 4 рази – з 22 до 90 дол. Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1%.

Однак, незважаючи на деяку стабілізацію, що визначилася на 1997 р. у певних галузях, економічну кризу подолати не вдалося. І без того непросте фінансове становище України значно погіршилося через наслідки кризи в Південно-Східній Азії (1997) та Московії (1998). **Загострення економічної ситуації** передусім вплинуло на становище населення. Якщо в 1997 р. ВВП на душу населення в Україні становив 1040 дол. то в 1998 р. – 816, а в 1999 р. – близько 600 (у *розвинутих країнах цей показник досягнув від 25 до 42 тис. дол.*). Упродовж 1997–1999 рр. середньомісячна **заробітна плата**, що виплачувалася нерегулярно, знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі й дорівнювала менше 50 дол. Спостерігалось постійне **зростання цін** на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 млн осіб. За межею бідності опинилася більш як половина українських громадян. За даними ООН, Україна за **індексом людського розвитку**, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 р. перемістилася з 54 на 102 місце у світі.

Причинами такого становища були: низька якість економічної політики, відсутність політичної волі щодо оптимізації **податкової системи**, зниження бюджетних витрат тощо. Зокрема, жорсткі податкові вимоги і фінансові обмеження, що з них випливали, при високих цінах на кредитні ресурси **паралізували** виробничо-споживчий обіг. Якщо в 1995 р. податкова недоїмка становила 2,4%, то у 1998 р. – 39%, тобто в бюджет було сплачено тільки 61% від всіх нарахованих податків.

Втрата виробниками обігових засобів як один із найгірших наслідків завищеного оподаткування (за *різними даними, прямі й непрямі податки досягли 60–80%*) вела до **зниження конкурентоздатності** продукції: підприємства змушені були дорожче купувати сировину, матеріали, енергоносії шляхом не вигідного для них бартерного обміну, що звужувало зовнішній і внутрішній попит на вітчизняні товари. За наявності попиту виробники не мали можли-

вості на нього реагувати через відсутність грошових засобів. Кредитування також стримувалося великим ризиком неповернення взятих кредитів. Таким чином, хибна податкова система була головним **блокуючим механізмом** економічної активності у будь-якій формі. Держава замість того, щоб зупинити і кардинально (до розумних меж) зменшити податковий прес, вишукувала нові джерела і бази для оподаткування.

Значною мірою існуюча податкова система сприяла формуванню **«тіньової» економіки**, що становить значну загрозу для економічної безпеки держави (*втрати державного бюджету від «мінізації» економіки, на думку президента Л. Кучми, становили 12–15 млрд грн на рік*). «Тіньова» економіка, яка є неоподаткованою структурою, має дві складові. **Перша складова** – це економіка, в якій громадяни діють цивілізованими методами, але приховують свій прибуток від оподаткування (*«тінь» на 1999 р. забезпечувала доходи щонайменше для 75% населення України*). Значною мірою вона була об'єктивною реакцією суб'єктів господарювання і населення на втрату державою її можливостей ефективно керувати економічними процесами та необхідністю компенсувати неофіційною індивідуальною активністю обвальне зниження соціального захисту. «Тіньова» економіка стала наслідком пошуку підприємствами шляхів самозбереження в умовах тотального податкового пресингу, котрий робив неможливим їхнє функціонування у правовому просторі. **Друга складова** – кримінальний сектор, який мав значну вагу і, на думку спеціалістів, становив не менше половини обсягів «тіньової» економіки, характеризувався навмисним ухиленням від дій державних регуляторів, перерозподілом офіційно чи неофіційно виробленого товару, незаконним використанням державних ресурсів, присвоєнням у тій чи іншій протиправній формі прибутку від реалізації товару чи надання послуг, розкраданням, шахрайством, рекетом, наркобізнесом та іншими видами кримінальної діяльності.

«Тіньовий» сектор економіки України збільшувався катастрофічними темпами, його **обсяги** на 1999 р. досягнули не менше 60% ВВП. У «тіньовій» економіці оберталося 10–12 млрд дол. і понад

Тіньовий сектор економіки
(ілюстр. фото)

6 млрд грн (для порівняння: в легальному обігу перебувало близько 10 млрд грн). На думку зарубіжних фахівців, за 10 років незалежності з України було нелегально вивезено приблизно 40 млрд дол., які осіли в іноземних банках. Отже, сконцентрований у «тіньовій» економіці капітал не спрямовувався на інвестування національного виробництва, не міг бути використаним для підтримки соціальної інфраструктури, об'єктивно сприяв зростанню податкового пресу, що ще більший обсяг економіки заганяло в «тінь». Відповідно **держава втрачала** можливості реального управління економікою, оскільки більш як половина економічної діяльності мала неофіційний характер, функціонувала стихійно чи під прямим контролем кримінальних структур і не потрапляла під дію державно-правових регуляторів. За суттю, «тіньова» економіка стала економічною та фінансовою базою для **утворення паралельної** до державної інфраструктури влади. Водночас, перебуваючи під

Відплив капіталу (люстр. фото)

постійною загрозою викриття та страхом застосування репресивних санкцій з боку влади, «тіньовий» сектор економіки **блокував утворення** великого легального національного капіталу, оскільки вільні фінансові ресурси спрямовували за кордон для забезпечення їхнього збереження. Це створювало певний інвестиційний вакуум, який заповнювався іноземним капіталом, ставлячи національну економіку під суттєвий **зовнішній вплив**. «Тіньова» економіка деформувала свідомість людей, вела до правового нігілізму, ототожнення ринкових відносин з протиправною діяльністю, що формувала психологічний опір реформам.

Український аналітик М. Рябчук назвав політико-економічні системи, які впродовж 1990-х рр. склалися в Україні й Московії, **«шантажистськими державами»**. Їхня суть полягає в тому, що замість колишнього тотального ідеологічного шантажу застосовується більш ефективний економічний. Держава створює умови, за яких практично жоден її громадянин не може вижити, не порушуючи тих чи інших законів і приписів. Зокрема, підприємець мусять приховувати частину податків, бо не в силі їх усіх заплатити, викладач бере дрібні хабарі від студентів, бо не може вижити із сім'єю на мізерну зарплату, робітник виготовляє «ліву» продук-

цію на заводі, який місяцями простоє і не платить йому зарплату, а решта пересічних громадян роками не платять за газ, електрику, воду та інші комунальні послуги. Держава ж «заплющує очі» на всі ці дрібні порушення, але лише доти, поки громадянин залишається лояльним і не намагається стати власне громадянином – із незалежними думками, вчинками та висловлюваннями.

Негативним чинником для розвитку української економіки став величезний **зовнішній борг**. Упродовж 1994–1999 рр. він зріс більш ніж втричі й становив 12,5 млрд дол. при ліквідних валютних резервах, що дорівнювали у 768 млн дол. Сюди додавалося **зростання внутрішньої заборгованості** з виплати заробітної платні, стипендій, пенсій, інших соціальних виплат, загальна сума яких збільшилася з 36 млн грн у 1994 р. до 12 млрд грн у 1999 р.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її негативні наслідки, **економічна політика держави** впродовж 1990-х рр. не мала стратегічної основи, здійснювалася фрагментарно і відповідно не сприяла формуванню умов економічного зростання. **Уряд** у різних складах виявився нездатним забезпечити необхідне управління економічними процесами, виявляв недостатню ініціативи, значною мірою сприяв «тінізації» української економіки, нерідко відлякував зовнішніх інвесторів своєю непередбачуваністю та корумпованістю. (Яскравим свідченням останнього став один із колишніх прем'єр-міністрів України П. Лазаренко, якого американський суд визнав винним у корупції, шахрайстві, відмиванні та вимаганні грошей і засудив у 2006 р. до 9 років ув'язнення та штрафу в розмірі 10 млн дол.).

Не характеризувалася плідністю законодавча діяльність **Верховної Ради України**, яка, замість ухвалення життєво необхідних законів, багато часу й енергії витрачала на внутрішні міжусобиці. Не спромігся повною мірою реалізувати свої повноваження й **прези-**

Прем'єр-міністри України в 1990–1999 рр.

дент. Зокрема, він не зумів ефективно скористатися делегованим йому Конституцією правом упродовж трьох років видавати укази з економічних питань, не врегульованих законом. Чимало помилок було допущено у кадрових питаннях. Як наслідок, майже кожен рік позначався зміною уряду (у червні 1995 р. замість В. Масола головою уряду був призначений Є. Марчук, у травні 1996 р. його замінив П. Лазаренко, у червні 1997 р. Кабінет Міністрів України очолив В. Пустовойтенко). Все це обернулося для держави катастрофічними економічними збитками, створило несприятливий економічний режим у країні. Якщо в 1990 р. ВВП становив 157,9 млрд дол., то у 1998 р. – лише 40,8 млрд дол. Рівень зменшення становив 74,2%, причому на 1994–1998 рр. припало 51,4%.

Не вдалося Л. Кучмі розгорнути й широко рекламовану боротьбу з таким лихом, як **корупція та хабарництво**. Апарат органів влади спочатку формував багато перешкод на шляху розвитку бізнесу, а потім за винагороду дозволяв наблизити до бізнесменів ці перешкоди обходити. Як наслідок, державна влада, в т. ч. її вищі ешелони, дедалі більше зрошувалася з напів- або й повністю **злочинними кланами**, втрачала імунітет проти кримінальної корозії. В грудні 1999 р. президент Л. Кучма змушений був визнати, що «криміналізовані буквально всі сфери економіки» і «доводиться говорити про фактичну втрату керованості» економічними процесами. Україна перетворилася в одну з найбільш корумпованих держав світу.

Отже, відсутність достатньої політичної волі, професіоналізму законодавчої та виконавчої влади в умінні поєднати світовий досвід з українськими умовами для проведення структурних реформ, безплідна й виснажлива боротьба всередині влади зумовили **затяжний економічний спад**, призвели до зниження довіри суспільства не лише до влади, а й до об'єктивно необхідних ринкових реформ. Досягнута ціною **жорсткої монетарної політики** макроекономічна стабілізація без урахування пріоритетів і потреб національної економіки, без створення сприятливих умов для промислової та підприємницької діяльності супроводжувалася наростанням фінансової **незбалансованості**, зниженням якісних показників у виробничій сфері, погіршенням галузевої структури промислового виробництва, що вело до порушення основних параметрів економічної безпеки України.

**Виборчі
перегони
1998–1999 рр.**

Загострення соціально-економічної та політичної ситуації в країні стало підґрунтям для зростання впливу лівих сил. Свідченням цього був їхній успіх на **виборах до Верховної Ради України** у березні 1998 р., які відбувалися за **змішаною мажоритарно-пропорційною системою**. Виборці мали можливість вибирати не лише між окремими кандидатами в депутати, а й між тридцятьма політичними партіями і блоками. Необхідний чотиривідсотковий бар'єр подолали вісім партій і блоків: Комуністична партія (лідер – П. Симоненко) – 24,7%, НРУ (В. Чорновіл) – 9,4%, виборчий блок Соціалістичної та Селянської партій «За правду, за народ, за Україну» (О. Мороз, С. Довгань) – 8,6%, Партія зелених (В. Кононов) – 5,4%, Народно-демократична партія (А. Матвієнко) – 5%, «Громада» (П. Лазаренко) – 4,7%, Прогресивна соціалістична партія (Н. Вітренко) – 4,05%, Соціал-демократична партія (об'єднана) (В. Онопенко) – 4,01%. Відповідно до поданих голосів – як за пропорційною, так і за мажоритарною системами – КПУ отримала в парламенті 124 депутатських місця, НРУ – 45, СПУ-СелПУ – 35, НДПУ – 23, «Громада» – 20, ПЗУ – 19, ПСПУ – 16, СДПУ(о) – 16. Решту місць отримали безпар-

У президії Верховної Ради України (зліва направо):
перший заступник голови А. Мартинюк, голова О. Ткаченко,
заступник голови В. Медведчук, 16 липня 1998 р.

тійні депутати. Головою парламенту після затяжних дебатів, які тривали з 15 травня до 7 липня й увійшли в історію за назвою «**снікеріада**», та не без допомоги виконавчої влади було обрано консервативно налаштованого представника Селянської партії **Олександра Ткаченка**.

Кампанія з **виборів Президента України** розпочалася в травні 1999 р. Претендентами на президентську посаду було зареєстровано 15 осіб: О. Базилюк, Н. Вітренко, М. Габер, В. Кононов, Ю. Кармазін, Ю. Костенко, Л. Кучма, Є. Марчук, О. Мороз, В. Олійник,

В. Онопенко, О. Ржавський, П. Симоненко, О. Ткаченко, Г. Удовенко. За результатами голосування, до другого туру виборів, який відбувався 14 листопада, вийшли діючий президент Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко. Переміг **Леонід Кучма** з 56,25% голосів, за П. Симоненка проголосувало 37,60% виборців. Переможця підтримали в 15 областях України, містах Києві й Севастополі, на виборчих дільницях за кордоном, а його суперника – у 9 областях та Автономній Республіці Крим. **Феномен перемоги діючого президента**, за перший період правління (1994–1999) якого реальні доходи населення зменшилися у 2,5 раза, а кількість лише офіційно зареєстрованих безробітних зросла в 12 разів, передусім пояснюється тотальним використанням «адміністративного ресурсу» і брудних виборчих технологій, масовим підкупом виборців та психологічним тиском на них з боку підконтрольних владі ЗМІ, принципом «меншого зла» у другому

Інавгурація Леоніда Кучми,
переобраного восени 1999 р.
на другий президентський термін

турі виборів. Європейський парламент, оцінюючи президентські вибори 1999 р. в Україні, у своїй резолюції зазначив, що вони **відбувалися не в демократичній обстановці**, та висловив жаль з приводу того, що в державі, яка декларує верховенство права, ці принципи не набули втілення в реальній політичній практиці.

Отже, український народ, поставлений перед **дилемою** – комуністичне вчора чи шлях реформ, важкий і непослідовний, обрав останнє. Він ще раз видав кредит довіри Л. Кучмі, сподіваючись від нього активних і рішучих дій у вирішенні наявних проблем.

**На зламі
тисячоліть**

Після президентських виборів внаслідок т. зв. «парламентського оксамитового перевороту» в 2000 р. кардинальних змін зазнала розстановка політичних сил у законодавчій гілці влади, де досі домінували представники лівих сил. Одинадцять парламентських фракцій провели в Українському домі засідання парламенту без прокомуністичної опозиції та змінили президію Верховної Ради України й керівництво комітетів. 13 січня 2000 р. вони заявили про

створення *правоцентристської парламентської більшості* та прагнення до конструктивної співпраці з президентом і урядом, спрямованої передусім на реформування української економіки. Новим головою парламенту було обрано *Івана Плюща*. Реалізацію курсу реформ було покладено на новий Кабінет Міністрів України, який з 22 грудня 1999 р. очолив колишній

Голова Верховної Ради України Іван Плющ (ліворуч),
Президент України Леонід Кучма (в центрі)
і Прем'єр-міністр України Віктор Ющенко (праворуч),
квітень 2001 р.

голова Правління Національного банку України **Віктор Ющенко**, керівник «нової хвилі», не пов'язаний з партійно-номенклатурним минулим. Урядова програма виходу з економічної кризи отримала назву «**Реформи заради добробуту**».

Після невпинного економічного занепаду впродовж десяти останніх років перебування В. Ющенка на посаді прем'єр-міністра України повернуло українцям віру в можливість організації стабільної економіки та поліпшення життя, *відновило довіру до нашої держави* з боку Заходу, одним зі свідчень чого було рішення Ради ЄС у жовтні 2000 р. про вилучення України з переліку країн з неринковою економікою.

Уряд В. Ющенка починав у ситуації, коли країна опинилася перед загрозою дефолту, були проблеми продовольчої безпеки, енергосистема не одержувала реальних грошей, обсідали внутрішні й зовнішні борги, додавали тривоги нестабільні ціни й нестабільні гроші тощо. За рік, незважаючи на припинення припливу в державу коштів МВФ, вдалося *уникнути дефолту*, реструктуризувати й скоротити на 17% обсяг зовнішнього державного боргу, який упродовж 1993–1999 рр. щорічно збільшувався в середньому на 64% і на початок 2000 р. становив 12,4 млрд дол.; зберегти життєстійкість енергетичної системи і зупинити зростаючий процес «віялових» від'єднань електроенергії; перейти до політики збалансованого державного бюджету; здійснити *комплекс заходів* для зміцнення фінансової дисципліни в країні; замінити розрахунки грошовими

сурогатами на розрахунки реальними грошима; утримати стабільність грошової одиниці й поліпшити збирання податків настільки, що це дало змогу майже на третину зменшити заборгованість за заробітними платами, а пенсії навіть підвищити на 10%; закріпити **тенденції до економічного зростання**. Якщо впродовж 1992–1999 рр. розмір валового продукту країни скоротився на 60%, то протягом 2000 р. він уперше за десятиріччя зріс на 6%. Реформування **промисловості** на ринкових засадах дало змогу не тільки зупинити спад виробництва, а й забезпечити його реальне зростання. За підсумками 2000 р., темп приросту промислового виробництва становив 12,9%. Поліпшилася **структура реалізації**. Частка промислової продукції, реалізованої за бартером, за вісім місяців 2000 р. була майже вдвічі меншою, ніж у 1999 р. Позитивна тенденція до скорочення бартерних операцій виявилася в усіх галузях. Поліпшилися фінансові результати діяльності галузей промисловості. Порівняно з відповідним періодом 1999 р. сума збитків зменшилася з 575,1 до 51,6 млн грн.

Бартерні операції (ілюстр. фото)

У складних умовах перебувало **сільськогосподарське виробництво** України, загальна площа угідь якого – 40 млн 782 тис. га, у т. ч. майже 33 млн га ріллі, хоча природа подбала про його могутній потенціал. Зокрема, українські чорноземи визнані кращими у світі та містять усі необхідні елементи для різкого підвищення врожайності за умови кращої організації виробництва, впровадження сучасних технологій і хіміко-біологічних засобів формування і захисту врожаю.

Проте й у сільському господарстві впродовж 2000 р. уперше за останнє десятиріччя було *призупинено спад виробництва* і визначилися тенденції до зростання. Передусім це відбулося за функціонування приватного сектору. При закладених у програмі уряду 1,6% зростання сільськогосподарського виробництва становило 7,6%. Певні зрушення відбулися на тлі проведення аграрної реформи, значною мірою ініційованої Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р. Відбулося масштабне паю-

вання землі, хоча без права купівлі-продажу (6,4 млн селян одержали у власність 26,5 млн га), яке створило передумови для введення її в економічний обіг. 11,4 тис. колективних сільськогосподарських підприємств було реформовано в 14,7 тис. господарств ринкового типу. Саме вони разом із 37 тис. фермерських та 11,5 млн особистих селянських господарств заклали інституційну основу *приватного господарювання*. Стимули для нарощування виробництва започаткувала лібералізація ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. Українські банки стали надавати кредити сільськогосподарським підприємствам. Все це привело до того, що селяни швидше позбувалися нажитих протягом десятиріч радянських звичок та менталітету і переходили на працю за ринковими принципами.

Водночас *аграрна реформа* в Україні не призвела до підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва. Показники продуктивності праці українських аграріїв порівняно з розвиненими країнами залишалися низькими. Так, на працівника агропромислового комплексу (АПК) України припадала річна валова додана вартість у розмірі 2500 дол., що у 8–16 разів менше, ніж у розвинених країнах. Нові перспективи для ефективного господарювання започаткував Земельний кодекс України, ухвалений Верховною Радою України 25 жовтня 2001 р. У ньому приватну власність на землю закріплено в повному обсязі, тобто з правом купівлі й продажу.

Незважаючи на пожвавлення української економіки впродовж 2000 р., вирішення більшості *соціальних завдань* розвитку, викладених в урядовій програмі «Реформи заради добробуту», відбувалося повільно. За окремими важливими параметрами, передусім зростанням реальних доходів населення, враховуючи інфляційні процеси в країні, змін на краще не відбулося. Оскільки левову частку прибутків громадян, як і раніше, поглинали витрати на харчування, житло, послуги житлово-комунального господарства, одяг, товари культурно-побутового призначення, медичне обслуговування, доводилося заощаджувати здебільшого за рахунок кількості й

Обкладинка
Земельного кодексу
України, Київ, 2018 р.
(ілюстр. фото)

якості продовольства, відпочинку тощо. Серед **недоліків** діяльності уряду В. Ющенка у 2000 р. було й те, що йому не вдалося створити безпечних і стабільних умов для національного капіталу, домогтися значного зниження податків, установити необхідний порядок у державному секторі економіки тощо. Однак названі проблеми нагромаджувалися роками і їхнє вирішення потребувало тривалого часу, оскільки Україна втратила свій шанс швидкого ефективного реформування ще в першій половині 1990-х рр., правильно обраних економічних орієнтирів та політичної волі.

Свідченням правильності обраного урядом В. Ющенка курсу, закладеного в урядовій програмі «Реформи заради добробуту», було **нарощування темпів економічного зростання** в січні-квітні 2001 р. порівняно з аналогічним попереднім періодом. Так, за 4 місяці приріст реального ВВП становив 8,5%, продукції сільського господарства – 6%, промислового виробництва – 18,4%. Цей показник був одним із найвищих в Європі. В Україні зберігалася стабільність на валютному ринку, рівень інфляції становив 4,3% замість прогнозованих 7,8%, реальні доходи громадян зросли на 7,5%.

Віктор Ющенко на трибуні
Верховної Ради України
(ілюстр. фото)

На тлі ефективної діяльності уряду В. Ющенка повною несподіванкою було рішення Верховної Ради України про його **відставку**. Власне результати урядової роботи ініціаторів відставки цікавили найменше. Нагадування Кабінету Міністрів України про виплату ним протягом року 6-мільярдної заборгованості за заробітними платами і пенсіями, нарощування темпів економічного зростання тощо почуті не були. **Причини** відставки полягали в тому, що своєю політикою В. Ющенко викликав незадоволення комуністів та олігархів, які де-факто об'єдналися у нову парламентську більшість. Щойно *розбагатілі* побоювалися втратити свої прибутки, їх непокоїла боротьба прем'єр-міністра проти корупції та тіньової економіки, бо сформована система давала їм можливість зосереджувати і нагромаджувати капітал не стільки завдяки організації ефективного виробництва, скільки за рахунок нечесної приватизації та несплати коштів до бюджету. Коли навіть

елементарний порядок в економіці, уряд В. Ющенка спробував зламати цю систему, запровадити рівні правила гри на ринку для всіх, почав призупиняти процеси нечесної приватизації, змусив розраховуватися, зокрема на енергоринку, грошима, скасував адресні пільги більш ніж 200 фірмам, він наразився на відчайдушний опір олігархів. *Комуністів* так само не влаштовувало оздоровлення країни, оскільки

з поліпшенням умов життя народу їхні шанси перемогти на виборах істотно знижувалися. В результаті ідеологічно несумісні за природою політичні сили: комуністи та промислові й фінансові магнати – колишні червоні директори, партійні та комсомольські функціонери, які в хаосі пострадянських змін прибрали до рук ласі шматки державної власності, об'єдналися навколо однієї мети – відправити у відставку Кабінет Міністрів України В. Ющенка, котрий був фактично першим урядом, що опирався на українську національну ідею. Це вкрай нерозважливе і незрозуміле для більшості українського суспільства рішення комуно-олігархічних сил, санкціоноване президентом, було прийнято на сесії Верховної Ради України 26 квітня 2001 р.

На передньому плані (зліва направо):
комуніст П. Симоненко, соціаліст О. Мороз,
регіонал В. Янукович

Незважаючи на відставку уряду В. Ющенка, здійснені ним економічні реформи дали можливість новому Кабінету Міністрів України, який з 29 травня 2001 р. очолив керівник Української спілки промисловців і підприємців, народний депутат України **Анатолій Кінах**, продовжити курс на зростання вітчизняної економіки. Зокрема, у 2001 р. зростання ВВП в Україні становило понад 9%, обсяг промислового виробництва – 14,2%, рівень інфляції зменшився до 6,1%. За перше півріччя 2002 р. реальна заробітна плата в Україні зросла на 17%, рівень роздрібного товарообігу – на 16%, а середня заробітна плата вперше за всі роки незалежності перевищила офіційний прожитковий мінімум, досягнувши 377 грн. У 2001 р. в Україні зібрали 39,7 млн т зернових – у півтора рази більше, ніж у 2000 р.; у 2002 р. – понад 37 млн т зерна.

Проте, на думку експертів, уряд А. Кінаха не зміг ефективно використати здобутки свого попередника і зберегти динаміку позитивних економічних змін. Як наслідок, наприкінці 2001 р. майже на 15% **сповільнилися темпи зростання** реальних доходів населення, практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції АПК. За перші шість місяців 2002 р. порівняно з тим самим періодом минулого року зменшилося виробництво 66 із 150 найважливіших видів промислової продукції, більш ніж удвічі знизилися темпи зростання ВВП, значно скоротилася виплата боргів перед населенням. Якщо в 2000 р. домоглися профіциту бюджету, коли прибутки перевищили витрати, то 2001 р. закінчили з дефіцитом. **Наповнення казни** за сім місяців 2002 р. становило лише 44,4% від обсягу запланованого. Держава знову вдалася до бартерних операцій. Прогресуючими темпами погіршувався фінансовий стан підприємств, зростання їхньої збитковості (збитковими були 52% від кількості всіх суб'єктів господарювання), істотно поглиблювалася платіжна криза. Більш як учетверо **вповільнилися темпи** зростання інвестицій. Безробіття уряд зафіксував на рівні 4%, тоді як Міжнародна організація праці – 11,7%, а аналітики Центру Разумкова з урахуванням його прихованих форм – 30–35%. За рівнем щорічних доходів на душу населення – 379 євро – Україна, за даними ООН, перейшла на передостаннє місце в Європі, випереджаючи тільки Молдову. **Критичну ситуацію** у соціальній сфері змушений був визнати навіть

На заробітки за кордон (ілюстр. фото)

президент Л. Кучма, який у посланні до Верховної Ради України за 2002 р. констатував, що рівень життя 83,2% населення України нижчий за прожитковий мінімум. Понад 27% українців, за даними уряду, проживали за межею бідності. Як наслідок, **на заробітки за кордон**

виїхали від 2 до 5 млн громадян України. Становище наших співвітчизників за кордоном ускладнювалося тим, що їхня більшість перебувала там у статусі нелегальних мігрантів, які є найбільш дискримінованою та незахищеною категорією іноземців і права яких порушуються найбрутальнішим чином.

16 листопада 2002 р. уряд А. Кінаха було відправлено у відставку. Новим, десятим за роки незалежності, прем'єр-міністром 21 листопада став голова Донецької облдержадміністрації **Віктор Янукович**. Його кабінет за формальними ознаками виявився першим у новітній історії України коаліційним урядом, сформованим із представників парламентської більшості.

Призначення В. Януковича (в центрі)
прем'єр-міністром України.

Зліва очільник адміністрації президента
В. Медведчук, справа Президент України
Л. Кучма, 21 листопада 2002 р.

Після вповільнення в період прем'єрства А. Кінаха **зростання економіки** впродовж 2003–2004 рр. істотно пришвидшилося. Зокрема, приріст ВВП у 2003 р. (9,4%) та 2004 р. (12,7%) перевищив середню величину за всі попередні роки незалежності. Обсяги промислового виробництва зросли відповідно на 16 і 13%. Частка прибуткових підприємств, яка в 2002 р. становила 61%, збільшилася до 65%. У 2004 р. одержано рекордний урожай зернових – 45 млн т, що у 2,2 разу більше від показника 2003 р. та на 16% – за показник 2002 р. Заборгованість із зарплат скоротилася у 2,5 разу, а в бюджетній сфері була повністю погашена. Середня **заробітна плата** впродовж 2 років роботи уряду В. Януковича підвищилася на 42%, а мінімальна – на 44%. Однак це середньостатистичне зростання населення не відчуло, оскільки **ціни** на товари, які становили основу споживчого кошика – основні продукти харчування і пальне, зростали втричі більшими темпами, ніж реальні заробітки. До того ж, незважаючи на зростання коштів від приватизації державного майна на загальну суму 9,2 млрд грн, що більше, ніж за часів трьох попередніх урядів (Кінаха, Ющенка, Пустовойтенка) разом узятих, **державний борг** України за дворічне урядування В. Януковича збільшився на 20 млрд грн. Чисті міжнародні резерви Національного банку України (НБУ) лише впродовж вересня – початку листопада 2004 р. зменшилися з 10 651,8 млн дол. до 8 769,3 млн, тобто на 1 882,5 млн дол. Бездумне підвищення зарплат і пенсій, викликане участю прем'єр-міністра В. Януковича у боротьбі за президентську

посаду, призвело не лише до **дестабілізації** фінансово-грошової сфери, карколомного збільшення грошової маси, знецінення гривні та стрімкого зростання цін, а й поставило на межу краху пенсійну систему держави. Рівень **інфляції** за 2004 р. досягнув 12,3%, а дефіцит державного бюджету зріс із 1 млрд грн за попередній бюджетний період до 10,2 млрд.

На відміну від нехай повільних і непослідовних, але загалом позитивних змін, які, починаючи з 2000 р., відбулися в українській економіці, **події на політичній арені України** в цей час бажали бути кращими. Свій другий президентський термін Л. Кучма розпочав з активних дій, спрямованих на реформування політичної системи. 16 квітня 2000 р. відбувся **всеукраїнський референдум**, метою якого було посилення президентської гілки влади за рахунок повноважень парламенту. На всенародне голосування винесли чотири питання: про право президента на розпуск Верховної Ради України, якщо протягом місяця в ній не було сформовано постійно діючої більшості або якщо вона не затвердить Державний бюджет; про скасування депутатської недоторканості; про скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300; про заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів. Всі вони були підтримані більшістю голосів.

Оприлюднення лідером
Соціалістичної партії України
О. Морозом (зліва)

т. зв. «плівок Мельниченка»,
28 листопада 2000 р.

На заваді реалізації результатів референдуму була **політична криза**, яка охопила Україну наприкінці 2000 р. – у першій половині 2001 р. Вона розпочалася з оприлюднення народним депутатом О. Морозом 28 листопада на сесії Верховної Ради України сенсаційних **аудіозаписів** колишнього охоронця президента, офіцера безпеки М. Мельниченка начебто розмов Президента України Л. Кучми та інших посадових осіб, які засвідчу-

вали причетність керівництва держави до викрадення, а можливо, й убивства, відомого українського опозиційного журналіста, керівника інтернет-видання «Українська правда» Георгія Гонгадзе (*він зник 16 вересня 2000 р. у Києві, а 2 листопада в лісовому масиві поблизу м. Тараща на Київщині виявили його обезголовлене тіло*), по-

вальну корупцію у найвищих ешелонах влади, маніпулювання результатами виборів, порушення виборчого законодавства, прав людини, залякування суддів, обмеження свободи слова, намагання впровадити в Україні політичну цензуру тощо.

Георгій Гонгадзе

Зникнення відомого журналіста, якого в 2001 р. посмертно нагородили премією Організації з безпеки і співробітництва в Європі за внесок у розвиток журналістики і демократії, та «**касетний скандал**» призвели до колосальних змін в українському суспільстві, передусім до формування не-комуністичної, правоцентристської опозиції. Комуністи під час «касового скандалу» вирішили «відсидітися», підіграючи цим адміністрації президента. Країною прокотилися численні **хвилі протестів**, які вилилися у велелюдні демонстрації та мітинги, студентські голодування. Протягом грудня-січня 2000–2001 рр. майже в усіх обласних і багатьох районних центрах вирости наметові містечка, які донесли інформацію про опір до провінції. Опозиційними до діючої влади силами було створено такі структури: комітет «Україна без Кучми», Форум національного порятунку, Громадський комітет опору «За правду», куди ввійшли такі відомі політики, як Юлія Тимошенко, Левко Лук'яненко, Олександр Мороз, Сергій Головатий, Тарас Чорновіл та ін. Їхньою основною **вимогою** була відставка Президента України Л. Кучми та його найближчого оточення. Проте посади позбулися лише міністр внутрішніх справ Ю. Кравченко та голова Служби безпеки України Л. Деркач. У лютому 2001 р. було заарештовано одну з координаторок опозиції Ю. Тимошенко. В січні її

Демонстрація учасників акції «Україна без Кучми» в урядовому кварталі 9 березня 2001 р.

звільнили з посади віце-прем'єр-міністра, а 13 лютого вона була затримана і звинувачена в тому, що нібито протягом 1996–1999 рр. займалася контрабандою московитського газу, ухилялася від сплати податків і давала хабарі колишньому прем'єр-міністру П. Лазаренку (*пізніше всі кримінальні справи проти Ю. Тимошенко були закриті за відсутністю складу злочину*).

Масові сутички «беркутівців» з учасниками акції «Україна без Кучми» в Києві, 9 березня 2001 р.

від 2 до 5 років). Це були перші масові заворушення за час існування незалежної України.

Навесні, незважаючи на відсутність остаточних висновків щодо справи Г. Гонгадзе та «касетного скандалу», напруженість у суспільстві почала потроху спадати. Негативну реакцію західних країн та міжнародних інституцій на події в нашій державі істотною мірою пом'якшили дві **визначні події**: перший в історії візит в Україну Папи Римського Івана Павла II, який тривав з 23 по 27 червня 2001 р., та святкування десятої річниці проголошення державної незалежності України 24 серпня 2001 р. Згодом політичні пристрасті «вихлопнулися» на **парламентські вибори 2002 р.**, які, як і попередні, відбувалися за змішаною мажо-

Свого *апогею* протистояння у державі досягло 9 березня 2001 р., коли під час святкування річниці народження Т. Шевченка в сутичці демонстрантів з міліцією постраждали десятки людей з обох сторін і сотні активістів опозиції було затримано (згодом дев'ятнадцятьох із них засудили на терміни ув'язнення

Зустріч Папи Римського Івана Павла II на українській землі, червень 2001 р.

ритарно-пропорційною системою: половину складу парламентаріїв обирали за партійними списками, половину – в одномандатних округах. За **результатами виборів** чотиривідсотковий бар'єр подолали 6 виборчих блоків і політичних партій. Вперше з 1917 р. найбільше голосів набрали не комуністи. Перемогу святкував правоцентристський Блок В. Ющенка «Наша Україна». До парламенту також пройшли Комуністична партія, пропрезидентський Блок «За єдину Україну», Блок Ю. Тимошенко та Соціалістична партія. Найменше голосів із шести парламентських «щасливців» набрала Соціал-демократична партія (об'єднана).

Тріумф опозиційно налаштованих до влади «Нашої України», КПУ, Блоку Ю. Тимошенко та СПУ на парламентських виборах 2002 р. не приніс їм значних дивідендів. Натомість їхні опоненти з пропрезидентських **олігархічно-центристських партій і блоків**, проти яких на виборах за партійними списками проголосувало майже 80% електорату, завдяки потужній владній підтримці зуміли на лише перемогти у більшості мажоритарних округів, а й обрати головою Верховної Ради України свого представника – Володимира Литвина, колишнього керівника Адміністрації президента України. Такий перебіг подій призвів до протистояння між пропрезидентськими та опозиційними силами.

Голова Верховної Ради України
Володимир Литвин

Прагнучи відволікти опозицію від назрілих проблем, **президент Л. Кучма** у зверненні до українського народу з нагоди 11-ї річниці незалежності України раптом заявив про **необхідність переходу** до парламентсько-президентської форми державного устрою та пропорційної системи виборів, хоча досі подібні речі не сприймав. Проте маневр не вдавсь. Восени 2002 р. Україною знову прокотилися численні **хвилі протесту** проти чинної влади. Зокрема, 16 вересня, в день річниці загибелі Г. Гонгадзе, опозиційні політичні сили різного ідеологічного спрямування – «Наша Україна», Блок Ю. Тимошенко, Соціалістична та Комуністична партії – провели на Європейській площі столиці Всеукраїнські народні збори **«Повс-**

тань, Україно!» за участю десятків тисяч громадян. Вони стали найчисленнішою акцією протесту з часів розпаду СРСР. Багатотисячні *маніфестації* відбулися в усіх обласних центрах, багатьох містах і селах. Акції протесту проходили за безпрецедентних контрзаходів влади аж до відімкнення телебачення і скасування рейсових автобусних маршрутів у Київ із регіонів. Їхні учасники висунули вимогу президенту Л. Кучмі про негайну відставку, ухвалили звернення до глав іноземних держав, міжнародних організацій і дипломатичних представництв про міжнародну ізоляцію режиму Л. Кучми. *Спроби протестантів* розбити наметове містечко в районі центральних органів державної влади завершилися не-

Мітинг опозиційних сил біля пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві 9 березня 2003 р.

вдачею: підрозділи міліції його знесли. Проте виступи опозиції в рамках Всеукраїнської акції громадянського протесту «Повстань, Україно!» тривали й далі, трансформувались у своєрідну перманентну революцію. На заваді їхньому позитивному результату передусім стала нагромаджена протягом останнього десятиріч-

чя *суспільна апатія*. Водночас, як виявилось згодом, протестні заходи опозиції, корінним чином вплинувши на свідомість суспільства, були генеральною репетицією майбутніх революційних подій 2004 р.

Отже, нав'язана Україні владою кланово-олігархічна модель розвитку довела її до глибокої кризи, тотальної бідності, безробіття, до стану національної катастрофи. Проте суспільство терпіло з останніх сил, очікуючи дня президентських виборів, щоб скористатися правом на вільне волевиявлення і легітимно поміняти осоружну владу.

3. Українська помаранчева революція 2004 р.

Президент Віктор Ющенко

Найяскравішою подією початку ХХІ ст., що хвилює мирних акцій протесту протягом листопада-грудня 2004 р. прокотилася Україною, була Українська помаранчева революція, названа так за кольором символіки, яку один із претендентів на президентську посаду В. Ющенко використовував у виборчій кампанії. Вона **пробудила українців**, змусила їх поважати себе, викликала у мільйонів людей почуття національної гідності, гордості, самоототожнення з поняттям «громадянин України». У результаті Помаранчевої революції наша країна постала перед світом як сучасна європейська держава.

Президентська кампанія 2004 р.

Поштовхом до революції були **масові фальсифікації** з боку влади під час президентської виборчої кампанії 2004 р., яка, встановивши абсолютний рекорд тривалості – з 3 липня 2004 р. до 20 січня 2005 р., тобто 201 день, стала **найбруднішою і жорстокою** за історію державної незалежності. Претендентами на президентську посаду було зареєстровано 24 особи: О. Базилук, Б. Бойко, М. Бродський, Н. Вітренко, В. Волга, М. Грабар, І. Душин, Ю. Збітнев, А. Кінах, Р. Козак, С. Комісаренко, Д. Корчинський, В. Кривобоков, О. Мороз, В. Нечипорук, О. Омельченко, О. Ржавський, М. Рогожинський, П. Симоненко, Л. Черновецький, А. Чорновіл, В. Ющенко, О. Яковенко, В. Янукович. Головні надії українське суспільство, втомлене від **брехні та лицемірства** влади, пов'язувало з лідером найбільшої парламентської фракції «Наша Україна» В. Ющенком.

Важливим моментом, що істотно вплинув на перебіг президентської виборчої кампанії, було підписання на початку липня 2004 р. угоди між Блоком «Наша Україна» і Блоком Ю. Тимошенко про створення коаліції **«Сила народу»**. Вона передбачала **об'єднання зусиль** для перемоги на президентських виборах у 2004 р. спільного кандидата В. Ющенка і мала на меті «...відродження України, побудову демократичної правової справедливої держави».

Блок «Наша Україна» В. Ющенка і Блок Ю. Тимошенко підписали угоду про створення коаліції «Сила народу», липень 2004 р.

Однак влада, прагнучи не допустити перемоги опозиційного висування, з усіх сил організовувала **інформаційну блокаду опозиції**, а підконтрольний їй медійний простір заповнювався позитивним матеріалом на користь прем'єр-міністра і кандидата від провладної коаліції **В. Януковича**, який задекларував підвищення зарплат і пенсій, демонстрував «посилену турботу» про різні категорії населення.

Подальшими його заходами були заяви про запровадження подвійного громадянства з Московією і надання московитській мові статусу офіційної. При цьому людей запевняли, що у разі приходу до влади команди В. Ющенка українські підприємства продадуть американцям, людей позбавлять роботи, московитську мову буде заборонено тощо. **Парадокс ситуації** полягав у тому, що В. Янукович, якого так вихваляли підневільні українські ЗМІ, у минулому мав дві судимості за кримінальні злочини. Вражали також недоліки в його базових знаннях.

На відміну від провладного кандидата, головний претендент на президентську посаду – лідер опозиції **Віктор Ющенко** – впродовж періоду виборчої кампанії (як і задовго до її початку), практично перебував в інформаційній блоkadі. Провідні телеканали – «Інтер», «1+1», «УТ-1», ICTV, СТБ, «Новий канал», подаючи **негативну інформацію** та інформацію формально нейтральної тональності, однак з яскраво вираженим негативним відтінком, тривалий час ігнорували будь-які позитивні повідомлення про нього, він був позбавлений можливості

Теледебати між В. Ющенком та В. Януковичем, 20 грудня 2004 р.

безпосередньо виступати в телевізійному ефірі. Кожен крок В. Ющенка інтерпретували в кращому разі представники його оточення, в гіршому і значно частіше – його політичні опоненти або т. зв. «технічні» кандидати.

Основними каналами поширення об'єктивної інформації про кампанію В. Ющенка були інтернет-сайти, деякі газети, телевізійні «5 канал», а починаючи приблизно з вересня – ТРК «Ера». Однак їхні потужності значно поступалися провладним ЗМІ.

Фактично в Україні *не було створено умов*, які б дали змогу виборцям зробити свій вибір вільно та свідомо. До того ж Центральна виборча комісія (ЦВК) жодним чином не реагувала на брудні технології, не звертала уваги на розвішені, наприклад, у Донецькій обл. численні біг-борди, де Україну було розподілено на «три сорти», чи плакати, які принижували людську гідність.

Найганебнішою подією президентської кампанії стало **отруєння кандидата в президенти В. Ющенка**, яке досі не доведене в судовому порядку. Як стверджували лікарі, рівень діоксинів, які потрапили в організм пацієнта, в 5 тис. разів перевищував норму. «Нині важко повірити в те, що отрута може бути складником сучасної політики в країні, яка бажає стати членом Європейського Союзу, – писала британська газета «Індепендент». – Разом із цим сіре і понівечене обличчя провідника української опозиції Віктора Ющенка – це жорстокий доказ того, якими методами оперують деякі політики в ХХІ сторіччі».

2004 р.: Віктор Ющенко – до і після отруєння

Отруєння опозиційного кандидата *негативно відобразилося* на ході виборчого процесу. Адже в штабі В. Ющенка з початку кампанії ніхто не приховував, що головний ресурс – це їхній лідер. Основну ставку в президентських перегонах робили на його численні регіональні поїздки, його харизму, вміння спілкуватися з людьми,

нарешті – привабливу зовнішність. Саме цього «козиря» команду В. Ющенка позбавили.

У пік розвитку ситуації з отруєнням В. Ющенка стався неприємний інцидент з його основним конкурентом на виборах – прем'єр-міністром **В. Януковичем**. 24 вересня під час візиту до Івано-Франківська при виході з автобуса біля Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника у В. Януковича зі студентського натовпу «чимось» кинули – прем'єр упав, як підкошений. Після надання йому першої медичної допомоги його представники заявили, що в нього влучили чимось важким. Однак проде-

«Яйцевий замах» на В. Януковича
в м. Івано-Франківськ
(скріншот відео телеканалу «Euronews»)

монстровані на телебаченні сповільнені кадри нападу зафіксували лише влучання курячим яйцем. Цей факт, який гострослови назвали «**яйцевим замахом**», став одним із найсмішніших і водночас найбридкіших епізодів виборчої кампанії 2004 р. Припускають, що він мав відвернути увагу громадськості від набагато серйознішої події – отруєння В. Ющенка.

Прагнучи будь-якою ціною перемогти на виборах, провладна команда не гидувала і банальним **тиском на виборців** чи організацією провокацій стосовно кандидата в президенти В. Ющенка та його команди. Так, уночі з 23 на 24 жовтня близько 50 молодиків напали на прихильників В. Ющенка біля ЦВК, побивши їх молотками і пляшками. Карети «швидкої допомоги» забрали 11 постраждалих. У більшості з них зафіксовано черепно-мозкові травми, деякі знепритомніли. Головною метою провокації з **побиттям людей перед ЦВК**, на думку аналітиків, були спроби виманити опозиційних депутатів з будівлі Центровиборчкому, щоб завадити їм вплинути на рішення ЦВК щодо створення в Московії 420 додаткових дільниць для голосування (опозиція вважала, що відкриття такої кількості дільниць у Московії дасть змогу сфальсифікувати 1 млн голосів).

Із наближенням першого туру президентських виборів збільшувався **політичний тиск на українську журналістику**. 28 жовтня майже 50 журналістів центральних телеканалів України висловили обурення проти тодішньої ситуації з висвітленням передвиборної кампанії. Наступного дня протест проти **цензури** і тиску, який здійснювався на журналістів під час президентської кампанії, підтримали понад 160 представників 18-ти українських телекомпаній, у т. ч. 10 провідних загальноукраїнських каналів. Проте, як засвідчило майбутнє, «журналістська революція» загалом мало чим змінила ситуацію з мас-медіа в країні, тому чимало журналістів почали залишати канали, де досі працювали.

31 жовтня 2004 р. відбувся **перший тур президентських виборів**, у якому, незважаючи на всі зусилля влади, переміг В. Ющенко, його підтримали 39,87% виборців. Другим став В. Янукович, який здобув 39,32% голосів. Після цього деякі колишні кандидати президентської гонки заявили про свої **симпатії** до учасників другого туру. Так, Прогресивна соціалістична партія Н. Вітренко висловила підтримку В. Януковичу, а Соціалістична партія О. Мороза та Партія промисловців і підприємців А. Кінаха – В. Ющенку.

Віктор Ющенко
39,9 %

Віктор Янукович
39,26 %

Олександр Мороз
5,82 %

Результати першого туру президентських виборів,
що відбувся 31 жовтня 2004 р.

Напередодні та в ході **другого туру виборів Президента України**, що відбувся 21 листопада, **посягання на конституційні права громадян** були значно брутальнішими, ніж перед цим. Так, на підприємствах і в установах Львівської, Івано-Франківської, Волинської, Тернопільської та інших проблемних для влади областей керівництво зобов'язувало своїх підлеглих під загрозою звільнення отримати на ділянках власні відкріпні посвідчення та посвідчення своїх близьких і здати їх до визначеного терміну. Як наслідок, **зловживання** з використанням відкріпних талонів, що дало змогу багатьом особам проголосувати по кілька разів, порівняно з першим туром виборів значно зросли. Голосування організованих груп виборців за відкріпними посвідченнями, в т. ч. фальшивими, стало масовим. Поширеним було недопущення на виборчі ділянки спо-

стерігачів від кандидата В. Ющенка, міжнародних спостерігачів, кореспондентів ЗМІ, яке автоматично збільшувало шанси для фальсифікації. Напередодні або в день виборів представників від опозиції усунули з багатьох дільничних виборчих комісій.

Серед інших *порушень*, які вперше масово застосували на виборах в Україні, — навмисне псування або знищення виборчих бюлетенів, використання в кабінах для голосування ручок з чорнилами, що зникають (це робило бюлетень недійсним), вкидання пачок бюлетенів до виборчих стаціонарних скриньок тощо. Здійснювався контроль за участю виборців у голосуванні, зокрема з боку представників окремих підприємств та установ, які позначали у списках своїх працівників, що проголосували.

Особливістю повторного голосування було різке зростання кількості виборців, які голосували за місцем проживання. Порівняно з першим туром ця кількість збільшилася приблизно вдвічі, зокрема в східних і південних областях. На окремих дільницях кількість «хворих» виборців досягала до 50%. Цинічним виявом фальсифікації, який істотно спотворив результат виборів, стала нетрадиційно висока явка виборців у східних областях України. Наприклад, упродовж двох годин після (!) завершення голосування явка на дільницях Донецької та Луганської областей зросла з 80% до майже 100%.

Процес голосування, а в окремих випадках і підрахунок голосів, були затьмарені численними випадками кримінального *втручання у виборчий процес*, насилля і залякування на виборчих дільницях. Насамперед об'єктами насильницьких дій були спостерігачі від опозиційного кандидата, журналісти. Органи внутрішніх справ не тільки не забезпечили підтримання порядку в день виборів, а в багатьох випадках спостерігалася бездіяльність представників міліції.

Лише лягаючи під автобуси можна було завадити протизаконному голосуванню організованих груп виборців

Як і після першого туру президентських виборів, першими **попередні результати другого туру** оприлюднили українські соціологи. За даними екзит-полів за станом на 18:00 год., проведених соціологічними центрами «СОЦІС» та «Соціальний моніторинг», за В. Ющенка проголосували 49,4% виборців, за В. Януковича – 45,9%. Не підтримали жодного з кандидатів 4,7%. Згідно з даними Консорціуму з проведення національного екзит-полу, який за станом на 23-ту годину опрацював 100% опитувальних листів, за В. Ющенка проголосувало 54%, за В. Януковича – 43%. Проти обох кандидатів проголосували 3%. Проте ближче до опівночі було зрозуміло, що влада ніяким чином не допустить установаження справедливих результатів голосування і готова на будь-які фальсифікації виборчих документів. Зокрема, почалася підозріла **плутанина з даними екзит-полів**. Уночі одразу кілька телевізійних каналів поширили інформацію, згідно з якою лідером другого туру виборів став В. Янукович. За їхніми даними, це були результати опитування Центру соціальних перспектив. Однак така інформація здивувала директора Центру соціальних перспектив І. Бурова, котрий запевнив, що екзит-пол не проводився.

Вранці 22 листопада київський Майдан Незалежності ряснів помаранчевими кольорами. На **мітинг** зібралися тисячі осіб. Багато хто з них не розходився з вечора. Передусім це були кияни, оскільки ще два наступ-

Дані екзитполів другого туру президентських виборів, що відбувся 21 листопада 2004 р.

Намети на Хрещатику в Києві, 21 листопада 2004 р.

них дні влада не пропускала до столиці людей з регіонів: квитки на потяги не продавали, а дороги блокували ще на підступах до Києва. Так розпочалася подія, яка, відкривши нову сторінку історії української нації та продемонструвавши видимі зміни у міжнародній політиці, ввійшла в історію як Українська помаранчева революція.

Початок Помаранчевої революції

За своєю суттю Помаранчева революція була **революцією духу**, кампанією загальнонаціональних протестів, мітингів, пікетів, страйків, інших акцій громадянської непокорі мільйонів людей проти осоружного антидемократичного режиму, який, нахабно сфальсифікувавши вибори, відбрав у них останню надію на краще життя. Це була **закономірна реакція суспільства** на зневажання закону, цинічні утиски людської моралі та гідності, продовження національного приниження українського народу, злочинну філософію зрощення олігархічного капіталу з владою, тотальну корупцію, знущання влади над бізнесом, фізичні розправи, залякування перед виборами, спроби нав'язати суспільству на найвищу державну посаду кандидата з кримінальним минулим. Це була реакція громадян, які усвідомили, що саме народ є джерелом влади.

Головною рушійною силою і найбільш активним учасником революції була **молодь**, передусім студентська, яка загострено відчувала і переживала деморалізацію суспільства, подвійні стандарти, всеосяжне лицемірство, відсутність умов для реалізації життєвих проєктів і породжену цим невпевненість у завтрашньому дні. Ідеологом революційних демократичних ідей стала **інтелігенція**, а соціальною базою – **середній клас**, який тільки-но почав формуватися в Україні. Поки що нечисленний і не зовсім згур-

Студенти Західноукраїнського національного університету відправляються на «помаранчевий» Майдан до Києва, листопад 2004 р.

тований, він заявив про свої амбіції на повний голос, відстоюючи ідеали цивілізованого ринкового суспільства, прозорі економіки та гідного життя. Революцію беззастережно підтримало українське селянство і фермерство, значна частина міського населення.

Лідером Помаранчевої революції був **В. Ющенко**, котрий став символом принижених громадянських почуттів українського народу. Провіднику опозиції вдалося об'єднати більшість українців – не тільки з західних і центральних областей, а усіх прогресивно мислячих людей.

Віктор Ющенко (в центрі) з родиною і соратниками на головній сцені Помаранчевої революції

Виступаючи вранці 22 листопада на мітингу на майдані Незалежності, він закликав народ до організованого суспільного руху опору «За чесні вибори», щоб захистити права виборців України і відстояти отриману фактичну перемогу на виборах.

Однак **влада** застосувала форсовані дії на проголошення В. Януковича президентом. 22 листопада близько 14-ї години голова ЦВК С. Ківалов оголосив **попередні результати** другого туру виборів Президента України після підрахунку 99,38% протоколів виборчих дільниць: В. Янукович набрав 49,42% голосів виборців, а В. Ющенко – 46,7%.

У відповідь **люди** масово почали збиратися на київському Майдані Незалежності. До вечора їхня **кількість зросла** до 300 тисяч, а на Хрещатику виросло справжнє наметове містечко з сотень брезентових «тимчасових помешкань». Присутні, занепокоєні підозрілими маніпуляціями влади, **вимагали від лідерів** опозиції рішучих дій. У таких умовах В. Ющенко 23 листопада вдався до відчайдушного, хоча й неоднозначного кроку, склавши у напівпорожній парламентській залі (цього дня не вистачило кворуму для відкриття засідання Верховної Ради України, оскільки не з'явилися пропрезидентські фракції та комуністи) **символічну президентську присягу**. Це хоч трохи підбадьорило його прихильників.

Стала відомою перша реакція на українські вибори **світової громадськості**. Зокрема, з 22 листопада США, Канада, Європейський Союз (ЄС), Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та інші міжнародні структури й країни, за інформацією своїх спостерігачів за виборами в Україні, задекларували **невизнання офіційних результатів**, що не відповідали, на їхню думку, справжньому вибору українського народу. Чи не вперше за декілька років Європа, США та авторитетні міжнародні організації виступили зі спільною позицією щодо події такої надзвичайної ваги. Реакція Заходу не була б такою потужною та консолідованою, якби не події на Майдані Незалежності та інших вулицях і площах України.

Обкладинка книги Д. Яневського, присвяченої Помаранчевій революції, Харків, 2005 р.

Про грубі порушення під час виборів заявив **Комітет виборців України**. За даними його представників, кількість і серйозність порушень під час голосування й підрахунку голосів були безпрецедентними для загальнодержавних українських виборів, і вибори 21 листопада назавжди залишаться чорною плямою на репутації України як демократичної держави.

Чи не єдиними, хто не побачив **зловживань** у другому турі президентських виборів, були учасники Місії міжнародних спостерігачів від СНД.

24 листопада ЦВК, незважаючи на дані екзит-полів, паралельного підрахунку голосів, негативну реакцію як української, так і світової громадськості на численні порушення у другому турі виборів, проголосила переможцем президентської кампанії кандидата від влади прем'єр-міністра В. Януковича. Згідно з затвердженим **Центрвиборчкомом** протоколом, **остаточні результати виборів** були такими: за В. Януковича – 49,46%, за В. Ющенко – 46,61% голосів. Із 15 членів ЦВК із такою правовою вакханалією не погодились чотири: Я. Давидович, Р. Князевич, А. Магера і О. Чупахін.

Авантюрні дії ЦВК призвели до різкого **зростання напруженості**. *Захід*, який заявляв про грубі фальсифікації, що викривили результати народного волевиявлення, зреагував миттєво і гостро. Найбільш різкою була заява з Вашингтона, якою відгукнувся на події в Україні держсекретар США К. Пауелл. Своє обурення діями Центрвиборчкому висловив координатор **Національного екзит-полу** І. Кучерів, який заявив, що представлені ЦВК дані не відображають насправді волевиявлення українського народу.

Голова ЦВК Сергій Ківалов

Команда В. Ющенка відповіла тим, що створила **Комітет національного порятунку**, який взяв на себе відповідальність за захист української демократії, оголосила **Всеукраїнський політичний страйк** і закликала демонстрантів блокувати громадські будівлі, в т. ч. Кабінет Міністрів України і президентську адміністрацію. Водночас десятки й сотні місцевих рад спонтанно скликали сесії, щоб проголосити: вибори сфальсифіковано, Центрвиборчком має піти у відставку; низка рад оголосила В. Ющенка президентом на своїй території.

Чи не єдиною загальнодержавною інституцією в Україні, яка адекватно зреагувала на дії Центрвиборчкому, був **Верховний Суд України**. Приймавши до провадження скаргу довіреної особи В. Ющенка на постанову ЦВК від 24 листопада 2004 р. про оголошення обраним президентом В. Януковича, він своєю ухвалою **заборонив** Центральній виборчій комісії офіційне оприлюднення результатів виборів та вчиняти будь-які дії, пов'язані з виконанням цієї постанови.

Однак віце-прем'єр-міністр Д. Табачник та міністр Кабінету Міністрів України А. Толстоухов, нехтуючи заборонаю Верховного Суду України, поспішили з оприлюдненням в **«Урядовому кур'єрі»** постанов ЦВК, без яких неможливо було провести інавгурацію В. Януковича. Вони **незаконно** відсторонили від виконання обов'язків головного редактора газети М. Сороку, який відмовився друкувати незаконні матеріали, та самовільно підписали до друку

Заборонена рішенням Верховного Суду України до оприлюднення Постанова Центрвиборчкому від 24 листопада 2004 р. з результатами виборів, за якими обраним президентом України визнавався В. Янукович

пинили друкарський верстат, а виготовлені понад 12 тис. примірників газети вилучили в цеху відправлення пошти.

26 листопада стало відомо про ще один скандал, пов'язаний із провладним кандидатом. Низка народних депутатів направили до Генеральної Прокуратури України та Служби безпеки України запити щодо перевірки аудіофайлів та роздруківок розмов нібито представників «тіньового» штабу В. Януковича. Йшлося про контроль над ходом голосування та підрахунком голосів під час першого і другого турів виборів, про **фальшування** результатів завдяки доступу до автоматизованої інформаційної системи «Вибори». За допомогою відкріпних талонів, голосувань на закритих дільницях та вдома команда В. Януковича планомірно досягала потрібного результату. Інформацію про точну кількість відкріпних талонів, виїздних голосувань та обсяги інших маніпулятивних технологій зіставляли з даними екзит-полу і таким чином заздалегідь визначали, який буде отримано результат з точністю до сотих відсотка.

номер «Урядового кур'єра» на 26 листопада з вміщеними в ньому постановами ЦВК. Після цього газету доставили до видавництва «Преса України» для тиражування і подальшого розповсюдження серед читачів. Проте такому перебігу подій перешкодили прихильники В. Ющенка, які, випадково дізнавшись про наміри урядовців, з'явилися у видавництві й зу-

Майдан Незалежності в Києві,
листопад—грудень 2004 р.

Бездумні дії влади, спрямовані на забезпечення будь-яким чином необхідного результату для В. Януковича та якнайшвидше проголошення його президентом, до решти збурили українське суспільство. До Києва на **акції протесту** (основні події відбувалися саме в столиці) щодня прибували сотні автобусів. Чи не вперше в історії незалежної України політичні акції набули насправді **всенародного характеру** та безпрецедентної географічної репрезентативності: у вуличних акціях листопада-грудня 2004 р. брало участь близько 5 млн громадян.

Символом свободи, демократії та нескореності духу українського народу став київський **Майдан**, який прикував до себе та України увагу всього світу. Структурно він, як і «майдани» багатьох інших населених пунктів України, складався з **трьох частин**: сцени, де майже цілодобово чергувалися виступи політиків та артистів, наметового містечка, котре, воскресивши пам'ять про славнозвісну Запорізьку Січ, нараховувало кілька тисяч наметів, та людей, які стояли на Майдані. Крім киян, щодня до столиці прибували щораз нові десятки тисяч громадян з усієї України. Багато з них брали відпустки за власний рахунок і навіть звільнялися з роботи. Пік приїзду з регіонів випав на суботу 27 листопада, коли **загальна кількість** революціонерів досягнула в столиці близько 1,5 млн осіб (масштабні акції відбувались і в інших містах України).

Приїжджими учасниками Помаранчевої революції опікувався **штаб 911**, який постійно виступав зі зверненнями про надання допомоги учасникам акції громадянської непокори. Кияни виявили разючу солідарність і робили все можливе, аби нагодувати, обігріти й хоч якось облаштувати цю багатосоттисячну громаду. Так, у той самий день, коли зі сцени пролунав заклик до киян пускати до себе приїжджих людей на постій, дві з половиною тисячі столичних жителів дали свої ад-

Викладачі Західноукраїнського національного університету на шляху до київського Майдану, листопад 2004 р.

реси, заявивши про готовність узяти на *нічліг* гостей. Згодом кількість таких киян зросла до 35 тис.

Чимало революціонерів ночували в Українському домі, Будинку профспілок, Консерваторії, Спілці письменників України, приміщенні Молодого театру, Будинку вчителя, Інституті літератури,

Приготовані на обід бутерброди з ковбасою на Хрещатику, Київ, 28 листопада 2004 р.

Будинку кіно, офісах багатьох фірм і навіть у приміщенні мерії, де для учасників акції громадянської непокори цілодобово було відчинено весь перший поверх, а також її Колонну залу. Там протестувальники могли підкріпитися гарячим чаєм та бутербродами, отримати першу медичну допомогу тощо.

В умовах холодної погоди, коли ртутний стовпчик інколи опускався нижче 10° морозу, на Майдані для *обігріву* та сушіння одягу і взуття використовували імпровізовані «буржуйки» – металеві діжки, в яких цілодобово горіли дрова, а також автобуси, де час від часу вмикали двигуни, навколишні офіси, магазини та кафе. Допомогали й речові пожертвування, завдяки яким кількадеметрові «кургани» з теплих речей громіздилися на території наметового містечка ледь не по всьому Хрещатику.

Вирішувати питання *харчування* сотень тисяч людей, зосереджених у столиці, допомагали окремі фірми. В місцях концентрації революціонерів постійно працювали імпровізовані польові кухні, де кожен міг отримати не лише горнятко чаю чи кави, а й бутерброди, суп із концентратів, кашу. Неможливо переоцінити продовольчу підтримку киян, які, змінюючи одні одних, цілодобово забезпечували протестантів бутербродами, термосами з чаєм і кавою, піріжками, печеном, яблуками тощо.

Задовільною була ситуація і з *медичним забезпеченням*, яким опікувалися київська мерія та близько 700 лікарів-подвижників, що постійно і безоплатно працювали на Майдані.

Під впливом Майдану *демократичні зміни* в суспільстві набували лавиноподібного характеру. Ректори університетів дозволяли

студентам брати участь у демонстраціях. *Обласні ради* оголошували, що не визнають результатів виборів. *Дипломати* за кордоном засуджували фальсифікації. Вільнішими стали *засоби масової інформації*. Зокрема, 24 листопада оголосили страйк тележурналісти «Вістей» Першого національного каналу, які відмовилися працювати за «темниками» і, таким чином, брати на себе відповідальність за неправду. Наступного дня справжній подвиг вчинила їхня колега – ведуча сурдоперекладу УТ–1 *Наталія Дмитрук*, яка розповіла правду 100-тисячній аудиторії українців із вадами слуху. У випуску «Вістей» об 11:00 год. вона, проігнорувавши текст основної ведучої про підсумки засідання Центральної виборчої комісії, «сказала» своїм глядачам: «Результати ЦВК є сфальсифікованими. Не вірте. Наш президент – Ющенко. Мені дуже прикро, що до цього доводилося перекладати неправду. Більше я цього не робитиму. Не знаю, чи побачимося». Після випуску новин Н. Дмитрук приєдналася до *журналістського страйку*.

Вагомою запорукою позитивної поведінки сотень тисяч революціонерів була *позиція церкви*. Молитва за чесні й справедливі вибори, що впродовж кількох місяців тривала у храмах Української греко-католицької церкви, Української православної церкви Київського патріархату та Української автокефальної православної церкви, перетворилася на всенародну молитву єдності на майданах міст і містечок України, куди обов'язково приходили священники різних конфесій. Кожен день на Майдані також розпочинався зі спільної молитви, а завершувався спільним вико-

Ведуча сурдоперекладу УТ–1
Наталія Дмитрук

Молитва на Майдані Незалежності,
Київ, 2004 р.

нанням Національного гімну України.

Помаранчева революція привела до феномена, який заслуговує на глибоке осмислення, – потужного **творчого сплеску**, зокрема в образотворчому мистецтві та літературі. Впродовж усього Хрещатика містилися сатиричні **плакати** з їдкими коментарями та карикатурами на представників влади, листки з **віршами** поетів революції, нарисами й анекдотами, різноманітні відозви, імпровізовані «стінівки», інформаційні бюлетені тощо. Важливим виявом духу Майдану були його **гасла**. Написані від руки, набрані на комп'ютері, виготовлені в друкарні – вони виражали основні прагнення українського народу: «Свободу не спинити!», «Встаньмо з колін!», «Ні – брехні!», «Схід і Захід – разом!», «Донбас, ми любимо Вас!» та ін. Незабутнього колориту Помаранчевій революції надавали барабанщики, котрі понад два тижні відбивали біля будівлі Кабінету Міністрів України революційні ритми на металевих діжках.

Музичними хітами, які визнав Майдан, стали такі пісні, як «Разом нас багато» гурту «Гринджоли», «Україна» гурту «Мандри», «Час прийшов» гурту «De Shifer», «Слава Україні» О. Білозір та О. Єгорова. А такі твори, як «Ми йдемо» М. Бурмаки, «Україна» Т. Петриненка, «Я не здамся без бою» С. Вакарчука та інші, написані давніше, зазвучали по-новому.

Шанувальник Віктора Януковича

Характеризуючи Майдан та його учасників, слід зазначити, що й **команда В. Януковича** мала **масову підтримку** на сході й півдні України, особливо на Донбасі. За нього голосувало близько 13 млн виборців. Чимало з них також заповнювали площі міст на підтримку свого лідера, а подекуди навіть з'являлися наметові містечка.

Хотілось би вважати, що не лише **прихильники В. Ющенка**, а й протилежна сторона на своїх мітингах виступала за **демократичні перетворення** в Україні, за цивілізовані відносини суспільства й влади. Однак слід погодитися з академіком М. Поповичем, який щодо цього зазначив: «Помаранчевий» рух був спрямований проти

диктатури провладного угруповання, яке хотіло всіма засобами, зокрема й через правове свавілля, нав'язати нам Януковича. Ми хотіли свободи та справедливості... У словнику тих суспільних груп, які становили ядро **біло-блакитного електорату** [названий так за кольором символіки, яку команда В. Януковича використовувала у виборчій кампанії. – Авт.], **не було слова «свобода»**. І тому виборець цього кшталту не міг зрозуміти, що ж викликає такий ентузіазм на Майдані, і справді вірив, що там роздають «наколоти» помаранчі [фраза про нібито «наколоти» наркотиками помаранчі, які роздають на Майдані, стала популярним жартівливим мемом після відповідного виступу дружини В. Януковича Людмили 29 листопада 2004 р. в Донецьку. – Авт.] та що всі там «зомбовані».

**Загострення
політичної
кризи**

Найкритичнішим моментом революції була ніч з 28 на 29 листопада, коли, за різними даними, від 10 до 15 тис. бійців внутрішніх військ, які перебували на своїх заміських базах під Києвом, були приведені в стан повної бойової готовності.

Країна стояла **за крок до громадянської війни**. Штурм Майдану мав розпочатися приблизно о 23:30 год. «5 канал», немов фронтіві зведення, передавав новини про бронетехніку й війська, які підтягувалися до столиці, про десантованих у різних точках Києва прихильників В. Януковича тощо.

Британське видання «Financial Times» з посиланням на західних дипломатів стверджувало, що **підрозділи МВС** були готові завдати удару по демонстрантах. Дипломати також підтвердили, що глава президентської адміністрації В. Медведчук і прем'єр-міністр В. Янукович чинили значний тиск на президента, однак Л. Кучма, який не зупинився перед фальсифікаціями виборів, відмовився від масштабного застосування насильства для придушення народного повстання. Він, за версією дипломатів, не захотів полишати президентське крісло з закритими руками. Проте, ймовіріше, що спецназ не кинули проти людей перед-

Леонід Кучма (зліва) і Віктор Янукович (колаж)

усім тому, що надто **велика кількість протестувальників** вийшла на майдани та вулиці українських міст і сіл. Незважаючи на холод, невизначеність, погрози розправи й шокуючий за розмахом і силою адмінресурс, який у цій ситуації виявився безсилим, українці, мужньо витримавши всі випробування, змусили зупинитися і тогочасне керівництво країни, і тих, хто намагався виконувати злочинні накази.

Від різких рухів представників «партії влади» стримувала й все-світня **телевізійна трансляція київських подій**. Завдяки тому, що на Майдані Незалежності в Києві було встановлено пересувну телестанцію, орендовано супутниковий канал, будь-яка телекомпанія світу могла вести звідти цілодобову трансляцію (в Україні цим займався «5 канал»). Кулі, палиці та сльозогінний газ залишилися без ужитку. Ніхто, на думку С. Кульчицького, з політичних діячів не бажав опинитися на місці югославського президента С. Мілошевича. Ніхто з фінансових олігархів не захотів ризикувати своїми капіталами у західних банках і зарубіжних ринках збуту.

Отже, внаслідок злочинного **нехтування думкою власного народу** влада поставила українське суспільство на край прірви громадянської війни. «Відповідальність за це, — зазначав голова

Мітинг за В. Януковича в Донецьку, 2004 р.

Логотипом українського інформаційно-просвітницького телеканалу «5 канал» під час Помаранчевої революції була стилізована цифра «5» білого кольору, що знаходилася у правому верхньому куті екрану

Верховної Ради України В. Литвин, — лягає на тих людей і ті сили, які ще задовго до офіційного початку президентських переговорів постійно і цілеспрямовано перетворювали на конфліктне середовище всю державу, провокуючи політичні та суспільні незгоди, зіткнення гілок, органів та посадових осіб державної

влади, спекулюючи на регіональних, етнічних та релігійних відмінностях, роз'ятрюючи історичні рани. Політика *«поділяй і влада-рюй»*, в якій їм ввижався шлях до безстрокової присутності при державному кермі чи економічній годівниці, – політика, яка ніколи не була далекоглядною, моральною і відповідальною, – набувала крайніх, абсурдних форм. Особливо коли до неї долучилося таке ж безоглядне прагнення будь-що амортизувати можливі потрясіння для своєї політичної та суспільної ваги, бізнесу, особистої безпеки.

Ця філософія прочитувалася дедалі виразніше, вона була гранично егоїстичною, не залишаючи місця для інтересів держави. В суспільстві згущувалися до фізичного відчуття атмосфера передгрозя, настрої тривоги, непевності й безнадії, нагніталися *пристрасті*, тиражувалися чорний піар і зловмисна міфотворчість, розсва-рюючи і розводячи по різні сторони барикад людей, політичні сили та регіони. І залишається дякувати Богу, що ті барикади не перетворилися з символічних на цілком реальні».

Великим гріхом влади стала **спроба розколоти Україну**. Чого варта лише кампанія в контрольованих командою президента Л. Кучми засобах масової інформації, спрямована на штучне *нагнітання протистояння* між Сходом і Заходом країни. Насамперед було вирішено зіштовхнути між собою прихильників В. Ющенка та В. Януковича. Для цього на противагу мільйонному Майданові кілька разів автобусами і поїздами привозили великі групи людей, як правило, з Луганської та Донецької областей – загалом близько 20 тис. осіб. Певний час вони дислокувалися на пагорбах Маріїнського парку, а згодом на Привокзальній площі, – поки їх звідти не витіснили симпатичні В. Ющенка. Проте зловісний сценарій провладних політтехнологів не спрацював.

Коли стало зрозуміло, що по-справжньому нацькувати один на одного виборців з різних таборів не вдасться, влада вдалася до зухваліших кроків, зініціювавши *сплеск регіонального сепаратизму* в середовищі керівних еліт Сходу та Півдня України. Зокрема, 26 листопада в Луганську відбулася сесія обласної ради, депутати якої ухвалили рішення про створення «Південно-східної української автономної республіки» (*дотепники зразу ж нарекли її ПівСУАРом*), а також звернення до президента Московитської федерації В. Путіна з проханням про визнання її Московією. Рішенням сесії мали бути закриті внутрішні кордони області, призупинена діяльність банків.

На підмогу місцевим сепаратистам
в Україну прибув мер Москви Ю. Лужков
(у центрі)

В Одесі на загальноміських зборах представників територіальної громади було схвалено резолюцію про створення так званого «Новоросійського краю» як вільної самокерованої території, на якій діяли б розпорядження органів місцевого самоврядування. Подібно висловились і Харківська обласна рада.

Реакція опозиції на сепаратистські дії владної верхівки була жорсткою. 28 листопада В. Ющенко, виступаючи на мітингу на Майдані Незалежності, нагадав про кримінальну відповідальність за розпалювання сепаратистських настроїв і звернувся до жителів Донецької, Луганської та Харківської областей з проханням «не вірити у байки» про те, що він виступає проти московитської мови та розвитку відносин із Московією. Наступного дня було оприлюднено заяву Комітету національного порятунку «Про відповідальність за сепаратистські дії, що ставлять під загрозу територіальну цілісність України».

Виступ В. Ющенка під час мітингу
на Майдані Незалежності

Трохи пізніше на неприпустимості участі державних діячів у зібраннях, пов'язаних з антиконституційними змінами державного устрою, та вчинення інших дій, що посягають на цілісність і суверенітет держави, наголосив **голова Верховної Ради України** В. Литвин. Він засудив дії та рішення окремих керівників регіонів за нагнітання сепаратистських і автономістських настроїв, які суперечать нормам Конституції та чинному законодавству України, зазначивши, що за таких обставин своє законне слово мають сказати всі, хто наділений повноваженнями щодо відповідного правового реагування на такі діяння, насамперед Президент України Л. Кучма, Служба безпеки України, Генеральна Прокуратура України (ГПУ).

Про важливість збереження стабільності та територіальної цілісності України також заявили деякі *іноземні політичні діячі*, зокрема єврокомісар з питань зовнішніх відносин та європейської політики сусідства Європейського Союзу Б. Ферреро-Валднер, офіційні представники Європейського парламенту та Японії.

Однак сепаратисти ніяк не могли вгамуватися. 28 листопада в м. Сіверськодонецьк Луганської обл. відбувся *т. зв. «Всеукраїнський з'їзд народних депутатів»* і депутатів місцевих рад усіх рівнів, де зібралися представники деяких регіонів України, а також кандидат на посаду президента та глава уряду В. Янукович. Загалом зібрання набуло сепаратистського відтінку. Зокрема, створити «...федеративну південно-східну республіку зі столицею в Харкові» запропонував голова Донецької облради Б. Колесников. Його підтримав колега з Луганської обласної ради В. Тихонов. Глава облдержадміністрації Харківщини Є. Кушнар'єв закликав усі обласні ради «...провести референдуми на своїх територіях» щодо

«...створення нової Південно-східної української держави у формі федеративної республіки» і «...оголосити її столицею місто Харків». Особливого колориту Сіверськодонецькому з'їзду додав розгнуданий виступ мера Москви Ю. Лужкова, який різко засудив «оранжевий шабаш», що охопив Київ. Головні підсумки зборів – визнання легітимності офіційної постанови ЦВК про результати виборів президента і декларація про створення міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування України з власною координаційною радою і виконкомом.

Отже, жодні з'їзди бунтівних регіонів не могли б відбутися, якби на те не було волі президента **Л. Кучми**. Запропонувавши «партії влади» й суспільству «непрохідного» претендента на президентську посаду та наперед заручившись рішенням Конституційного Суду України, який дозволив йому втретє балотуватися на посаду Президента України, він очікував слухної нагоди, щоб

Сіверськодонецький з'їзд депутатів
усіх рівнів від Партії регіонів,
28 листопада 2004 р.

вклинитись у боротьбу між В. Януковичем і В. Ющенком. Оскільки внутрішній і зовнішньополітичний рейтинг діючого президента після 2000 р. стрімко знизився, а рейтинг лідера опозиції залишався стабільно високим, то Л. Кучма вирішив **брати участь у виборах** 2004 р. тільки за умови гострої політичної кризи. Сприятливим підґрунтям для її створення мали бути існуючий у суспільстві високий рівень соціального напруження, кримінальне минуле В. Януковича, його належність до невеликої групи непопулярних у суспільстві олігархів, фахова невідповідність до найвищої в державі посади та брутальне використання адмінресурсу. Тому основним був **розрахунок на зрив виборів** з подальшим пролонгуванням каденції Л. Кучми і збереженням статусу-кво для його оточення. Для досягнення цієї мети він зробив усе можливе, задіявши наявні державні ресурси, національні засоби масової інформації, приватні джерела фінансування, і це стало причиною одного з найважчих випробувань за недовготривалу історію української новітньої державності.

Л. Кучма, котрий керував Україною 11 років, був не проти продовжити свою президентську каденцію на ще один термін

«Великий компроміс»

Забігаючи наперед, слід зазначити, що **вирішальне слово** у подоланні гострої політичної кризи кінця 2004 р. в Україні належало **українському народові**, мільйонам людей, які впродовж кількох тижнів мужньо і водночас мудро й толерантно відстоювали свою свободу на майданах міст і сіл. Разом із тим, вагомим був вплив на розрядження напруженої політичної атмосфери та недопущення громадянського конфлікту в Україні світової спільноти, передусім міжнародних організацій та авторитетних представників **іноземних держав**, а також доленосних рішень Верховного Суду України та Верховної Ради України.

Багатомільйонні громадянські акції протесту в Україні не могли залишити байдужою **світову громадськість**. Упродовж Помаранчевої революції новини та світлини з України не полишали перших шпальт світових часописів, інтернет-сайтів, а теле- і радіоре-

портажі найбільш авторитетних компаній розпочиналися інформацією з київського Майдану. Наша держава стала головною темою для обговорень у найвищих кабінетах найвпливовіших світових держав. Найрішучіше на свавілля української влади відгукнулася Польща, де розпочався справжній політичний рух на підтримку України, що об'єднав студентів, політиків, митців, журналістів, учителів, працівників органів самоврядування та діячів неурядових організацій.

Пам'ятали про Батьківщину й українці, які перебували поза її межами. Зокрема, 25 листопада в центрі м. Брюссель (Бельгія), де розміщується комплекс будівлі Європейської комісії, відбувся мітинг українських громадян, які працювали й навчалися в країнах Західної Європи. Під гаслом «Європо, відкрий очі на Україну!» учасники *демонстрації* закликали європейську спільноту виявити солідарність з українським народом у непрості для нього часи. Подібні акції представники української діаспори провели також у Греції, Австрії, Фінляндії, Польщі, Німеччині, багатьох інших країнах світу.

Занепокоєння ситуацією в Україні висловлювали *лідери іноземних держав* і міжнародних організацій, які намагалися сприяти її мирному вирішенню. Виборчий процес в Україні став головною з тем для розгляду на конференції Організації з безпеки та співробітництва в Європі у Софії та на саміті Московія – ЄС у м. Гаага (Нідерланди). З українського питання відбулося позачергове засідання Європарламенту. У телефонних розмовах ставлення до українських подій обговорювали перші особи провідних країн світу, а кількість візитів до Києва чільних зарубіжних політиків була рекордною. Їхня *принципова позиція* щодо грубих порушень владними структурами виборчого законодавства України значною мірою забезпечила перемогу демократії, утвердження її загальноприйнятих принципів у громадсько-політичному житті України.

Учасники Круглого столу
щодо внутрішньополітичного врегулювання
в Україні, 2004 р.

Надзвичайно важливими були дії президентів Польщі А. Кваснєвського та Литви В. Адамкуса, верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики й безпеки Х. Солани та генерального секретаря ОБСЄ Я. Кубіша. 26 листопада, 1 та 6 грудня вони приїздили до Києва, щоб долучитися до *переговорів у Мар'їнському палаці* з урегулювання політичного протистояння в Україні. Крім них, у «круглому столі» брали участь Президент України Л. Кучма, голова Верховної Ради України В. Литвин, прем'єр-міністр України В. Янукович, голова Державної думи Московитської федерації Б. Грізлов та лідер української опозиції В. Ющенко. Незважаючи на позицію московитського представника Б. Грізлова, котрий заявив, що у вирішенні української кризи є два варіанти: або війна, або розкол країни, головне, про що вдалося домовитися, – не застосовувати сили, продовжувати діалог, очікувати рішення Верховного Суду України.

Президенти України Л. Кучма (справа) і Московії В. Путін (зліва) та прем'єр-міністр України В. Янукович ідуть до Лівадійського палацу в Ялті (АРК) на зустріч з олігархами, 26 липня 2004 р.

Принципово іншим порівняно з країнами Заходу було ставлення до українських подій офіційної *Московії*. Кремль із самого початку віддав однозначну перевагу В. Януковичу, у виборчій кампанії якого був задіяний навіть президент Московитської федерації В. Путін. Він не лише завчасно двічі емоційно привітав свого протеже з перемогою на найбрудні-

ших за пострадянську епоху виборах, а й фактично агітував за нього, кілька разів відвідуючи Україну та схвалюючи ініціативи В. Януковича щодо запровадження в країні подвійного громадянства і надання московитській мові статусу офіційної. *Підтримуючи розгортання сепаратистських настроїв* на сході та півдні України, московитські політтехнологи перетворили ці регіони на справжній полігон, на якому безжалісно відпрацьовували *маніпулятивні технології* для акцентування несхожості українських Сходу і Заходу та розпалювання суперечностей між ними. Значну негативну роль у

психологічному розколі нації відіграла позиція більшості московитських засобів масової інформації. Така поведінка була зумовлена небажанням випускати українців зі сфери московитського впливу та побоюванням, щоб демократичні процеси з України не поширилися на Московію.

Політика В. Путіна, на думку аналітиків, змістила акценти з численних та неефективних пострадянських структур (СНД, Митний союз, Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), Московитсько-Білоруський союз, Ташкентська угода тощо) до більш вибіркового підходу, основним суб'єктом якого стала Україна. Цей підхід зумовив проголошення в 2003 р. Єдиного економічного простору (ЄЕП), до якого увійшли Московія, Україна, Білорусь та Казахстан. ЄЕП із його специфічно засекреченими документами мав за мету посилити економічну та структурну залежність України (Білорусь та Казахстан на той час були членами Митного союзу в рамках ЄврАзЕС), створюючи зону вільної торгівлі (короткострокова перспектива), митний союз (середньострокова) та економічний союз (довгострокова). Поспішаючи, Московія наполягала на одночасному впровадженні структур митного союзу та зони вільної торгівлі. Якби такий сценарій було реалізовано, то він практично унеможливив би участь України в процесах європейської інтеграції як незалежної сторони.

Мапа з зображенням поділу України на три «сорти» (прокремлівські політтехнологи подавали цю інформацію від імені «помаранчевих», приписуючи східнякам найгірший, III сорт)

Ратифікацію проекту угоди про ЄЕП не підтримали депутати від блоку «Наша Україна», БЮТ та СПУ, 20 квітня 2004 р.

Москва докладала значних зусиль, у т. ч. використовуючи *промосковитське лобі* в уряді та Верховній Раді України, щоб віддалити Україну від процесів європейської інтеграції. Тільки слабка й залежна українська влада першої половини 2000-х рр., яка перебувала в кризових відносинах із Заходом, могла погодитись на ЄЄП, щоб натомість отримати політичну підтримку. В. Янукович був потрібен В. Путіну для поглиблення проєкту ЄЄП. Чим меншою була б легітимність нового президента України, тим більше можливостей з'являлося для використання його в неоімперських проєктах.

У фарватері московитської політики перебували й деякі *лідери пострадянських держав*. Одразу ж після другого туру президентських виборів в Україні, наслідуючи В. Путіна, ігноруючи протести західних та українських спостерігачів, привітати В. Януковича з перемогою поспішили президенти Білорусі А. Лукашенко, Киргистану – А. Акаєв, Узбекистану – І. Карімов, Казахстану – Н. Назарбаєв, Вірменії – Р. Кочарян, глава невизнаної Придніпровської республіки – І. Смірнов та ін.

Будівля Центральної виборчої комісії України

Тривалий час байдужою до долі мільйонів співвітчизників залишалася **Верховна Рада України**, яка не могла розпочати пленарні засідання через блокування її роботи депутатами з провладної більшості та комуністами. Лише під тиском Майдану парламент у суботу 27 листопада 2004 р. нарешті зібрався на позачергове засідання, запропонувавши свій варіант виходу з ситуації, що склалася. Після чотиригодинних дискусій він 307 голосами ухвалив *постанову про політичну кризу в Україні*, якою визнав такими, що не відповідають волевиявленню народу, результати виборів 21 листопада. Депутати також висловили недовіру Центральній виборчій комісії за неналежне виконання нею обов'язків, передбачених Конституцією й законами України, та запропонували президентові до 1 грудня внести на розгляд Верховної Ради України подання про дострокове припинення повноважень

Тривалий час байдужою до долі мільйонів співвітчизників залишалася **Верховна Рада України**, яка не могла розпочати пленарні засідання через блокування її роботи депутатами з провладної більшості та комуністами. Лише під тиском Майдану парламент у суботу 27 листопада 2004 р. нарешті зібрався на позачергове засідання, запропонувавши свій варіант виходу з ситуації, що склалася. Після чотиригодинних дискусій він 307 голосами ухвалив *постанову про політичну кризу в Україні*, якою визнав такими, що не відповідають волевиявленню народу, результати виборів 21 листопада. Депутати також висловили недовіру Центральній виборчій комісії за неналежне виконання нею обов'язків, передбачених Конституцією й законами України, та запропонували президентові до 1 грудня внести на розгляд Верховної Ради України подання про дострокове припинення повноважень

членів ЦВК і кандидатури нових її членів, заздалегідь узгоджені з фракціями та групами.

Парламентському комітету з питань державного будівництва і місцевого самоврядування було доручено в дводенний термін підготувати та внести на розгляд Верховної Ради України **законопроект** про внесення змін до чинного закону про президентські вибори. У ньому передбачалось удосконалити використання відкріпних посвідчень, заборонити голосування за межами приміщень для голосування, уточнити механізми судового контролю за рішеннями, діями й бездіяльністю відповідних суб'єктів виборчого процесу, вдосконалити законодавчі механізми забезпечення стабільної діяльності виборчих комісій, рівність представництва в них від кандидатів у президенти, у т. ч. коригування часток керівних посад у виборчих комісіях. Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання законопроектів про внесення змін до Конституції зобов'язали в такий самий термін внести на розгляд парламенту законопроект про політичну реформу.

Визнано також необхідним розгляд Верховною Радою України 29 листопада 2004 р. питання про створення тимчасової слідчої комісії парламенту з розслідування масових порушень виборчого законодавства й обставин установлення підсумків голосування на виборчих дільницях, у територіальних виборчих округах і результатів виборів Президента України в 2004 р. Надзвичайно важливим у постанові був пункт про **неприпустимість застосування сили** проти учасників акцій громадянської непокори.

Ухвалення цієї постанови – це перша важлива перемога Майдану. Влада, хоч і вимушено, але нарешті прислухалася до вимог народу. Постанову ЦВК про обрання В. Януковича президентом було деза-

Голова Верховної Ради України В. Литвин заявляє, що жодних антиконституційних рішень у парламенті ухвалено не буде, і просить людей не штурмувати Верховну Раду, 30 листопада 2004 р.

вуйовано. Проте 30 листопада на засіданні Верховної Ради України провладна більшість взяла за основу **проект постанови**, якою призупинялася дія перших трьох пунктів рішення парламенту, схвалених на засіданні 27 листопада, до остаточної ухвали Верховного Суду України. Це стосувалося визнання недійсними результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 р., недовіри Центральній виборчій комісії та внесення на розгляд Верховної Ради України кандидатур нових членів ЦВК. Щоб перешкодити ухваленню цієї постанови, частина революціонерів спонтанно вдалася до **спроби штурмувати парламент**. Лише запевнення голови Верховної Ради України, що «повернення назад не буде» і що наступного дня будуть правильні голосування, зняли напругу.

Комітет національного порятунку України

Реваншистські дії влади викликали величезне обурення. Комітет національного порятунку України заявив, що виходить із переговорного процесу з командою В. Януковича і поновлює жорстку **блокаду приміщень** Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України та Адміністрації Президента України. Таке рішення було продиктоване тим, що влада використовувала переговори «...винятково для затягування часу і обману народу», свідченням чого стало останнє голосування у Верховній Раді України. Опозиція рішуче зажадала відставки Кабміну, генерального прокурора Г. Васильєва та формування уряду народної довіри.

Наче прагнучи реабілітуватися перед виборцями за недолугий проект постанови від 30 листопада, парламент ухвалив надзвичайно **важливі рішення** 1 грудня – в річницю Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України. З великими зусиллями забезпечивши кворум та перебуваючи в

оточенні понад 100 тис. пікетувальників, Верховна Рада України в таємному режимі 228 голосами ухвалила Постанову «Про стабілізацію політичної і соціально-економічної ситуації в Україні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським виявам, що загрожує суверенітету і територіальній цілісності України», якою висловила недовіру Кабінету Міністрів України, що мала призвести до відставки уряду В. Януковича, та запропонувала президентові за участю голови Верховної Ради України невідкладно на період до вступу на посаду новообраного президента сформувати персональний склад уряду народної довіри з урахуванням пропозицій депутатських фракцій і груп.

Парламентом також було *засуджено вияви сепаратизму* з боку окремих державних діячів, керівників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також сприяння таким виявам з боку громадян, що створює загрозу суверенітету і територіальній цілісності держави. Генеральна Прокуратура України отримала парламентське доручення невідкладно дати правову оцінку прийнятим після 21 листопада рішенням органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, а також діям їхніх посадових осіб і вжити заходи прокурорського реагування з метою приведення зазначених рішень у відповідність до законодавства України. Президенту України було рекомендовано з урахуванням правової оцінки Генпрокуратури вирішити питання щодо притягнення до відповідальності керівників-сепаратистів.

Приміщення Генеральної прокуратури України

Захоплений зненацька першого грудневим рішенням Верховної Ради України **Л. Кучма** наступного дня відбув до Москви, щоб уп'яте за останні два місяці «обмінятися думками» з президентом Московії, *що робити* далі. Під час зустрічі в аеропорту «Внуково-2» В. Путін порадив українському колезі відкинути ідею переголосування другого туру виборів Президента України, на що той погодився.

Верховний Суд України відповідно до закону, логіки Конституції й верховенства права 3 грудня 2004 р. визнав неправомірними підсумки другого туру президентських виборів, в якому ЦВК назвав переможцем В. Януковича, і в зв'язку з

Будівля Верховного Суду України (Кловський палац)

тим, що **системні порушення закону** не дали змоги достовірно встановити результати другого туру виборів, постановив відновити права кандидатів і провести **повторне голосування** в триденний термін, визначений законом, відраховуючи його від 5 грудня (тобто 26 грудня). Рішення було остаточним й оскарженню не підлягало.

Законодавчо врегулювати завершення виборів Президента України мала Верховна Рада України. Для переголосування необхідно було внести зміни до чинного Закону України «Про вибори Президента України», щоб унеможливити типові порушення, а також сформуванню новий склад ЦВК. Однак виник черговий **парламентський конфлікт**: соціалісти й «центристи» прагнули зробити частиною «великого пакета» домовленостей ще й конституційну реформу. А головне – на цьому наполягали провладні фракції та президент Л. Кучма, які через **ухвалення змін до Конституції** сподівалися суттєво зменшити повноваження майбутнього глави держави (у тому, що ним стане В. Ющенко, мало хто сумнівався). Як наслідок, парламентське засідання 4 грудня було зірвано.

Потрібні були взаємні поступки, тому команда В. Ющенка вирішила погодитися на «великий пакет», що передбачав ухвалення нового виборчого закону, який обмежував би можливості для фальсифікацій, нового складу ЦВК, законопроектів № 4180 та 3207-1 (у першому читанні) про зміни до Конституції. Проект № 4180 передбачав передання значної частини повноважень президента парламенту та уряду, проект № 3207-1 – розширення місцевого самоврядування. 8 грудня 2004 р., яке, як зазначив В. Ющенко, було днем **«великого компромісу»**, Верховна Рада України на позачерговому пленарному засіданні 402 голосами («проти» майже в

Верховна Рада України ухвалила зміни до Конституції України, які передбачали перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, 8 грудня 2004 р.

головою Верховної Ради України В. Литвином і Президентом України Л. Кучмою.

Парламентська ухвала від 8 грудня, відкривши можливість відновлення справедливості, фактично стала сигналом до логічного **завершення активної фази Помаранчевої революції**. На цьому етапі переміг український народ, який, об'єднавши зусилля, обрав шлях до свободи і демократії, віддав перевагу демократичній процедурі, а не революційній доцільності. Люди, відчувши, що можуть впливати на владу, бути її носіями, вщент зруйнували насаджувані десятиліттями стереотипи і міфи про соціальну пасивність і громадянську апатію українців. Вони повірили, що можуть реально **змінити на краще** і своє життя, і свою країну. У них з'явилася надія на подолання тієї безпросвітної системи, яка залишилася Україні в спадок від радянських часів і після здобуття незалежності була модифікована з елементами мафіозного капіталізму.

26 грудня відбулося **переголосування** другого туру виборів, за результатами якого В. Ющенку віддали свої голоси 51,99% виборців, В. Януковичу – 44,20%; 1,45% виборчих бюлетенів визнано недійсними, 2,34% виборців не під-

повному складі голосувала тільки фракція БЮТ) підтримала узгоджений владними та опозиційними силами «великий пакет», якому передувало оголошення про відставку одіозного генерального прокурора Г. Васильєва. Було також затверджено новий склад ЦВК, який очолив Я. Давидович. Одразу ж після голосування відбулося підписання ухвалених парламентом документів

Віктор Ющенко (зліва)
та Віктор Янукович

тримали жодного кандидата. За таких умов В. Янукович, який з 7 грудня, згідно з указом Президента України Л. Кучми перебував у відпустці (обов'язки прем'єр-міністра України виконував перший віце-прем'єр-міністр України М. Азаров), щоб досадити опонентів, затіяв тяганину з **оскарженням результатів** переголосування у Верховному Суді України. Загалом її безперспективність було видно неозброєним оком, адже спостерігачі, в т. ч. іноземні, майже одноголосно твердили про демократичність виборів. Верховний Суд України не задовольнив скаргу кандидата на посаду президента В. Януковича, фактично затвердивши рішення ЦВК, згідно з яким переможцем президентських виборів став **В. Ющенко**. Його офіційна церемонія вступу на посаду Президента України відбулася 23 січня 2005 р.

Постреволюційні будні

Одним із перших рішень новообраного президента наступного після інавгурації дня стало призначення виконувачем обов'язків голови українського уряду **Юлії Тимошенко**. 4 лютого 2005 р. Верховна Рада України рекордною кількістю голосів – 375 дала згоду на призначення першої в історії України жінки на посаду прем'єр-міністра. Тоді ж затвердили програму нового уряду з промовистою назвою «Назустріч людям».

Однією з найбільш резонансних **заслуг** уряду Ю. Тимошенко стали повернення в державну власність і чесна приватизація металургійного комбінату «Криворіжсталь», раніше незаконно проданого за безцінь (24 жовтня 2005 р. на відкритому аукціоні «Криворіжсталь» було продано за 24,2 млрд грн, тобто за ціну, яка в шість разів перевищила попередню, заплачену Інвестиційно-металургійним союзом, та майже вдвічі ринкову ціну). Незважаючи на прихований дефіцит бюджету (32,6 млрд грн), який новий уряд отримав від попередників, без підвищення податків і жодної позики на 70% було збільше-

Юлія Тимошенко –
перша в історії України жінка
на посаді прем'єр-міністра

но дохідну частину державного бюджету, на 280,5 млн дол. зменшено суму державного боргу, створено рівні умови для бізнесу, концепцію енергетичної безпеки, сформовано єдину систему оподаткування тощо. Завдяки радикальним змінам у політиці, спрямованим на виведення економіки з «тіні», зокрема реалізації програми «Контрабанда – стоп», ліквідації податкових пільг і схем ухилення від сплати податків, зріс рівень доходів громадян, соціальних виплат і пенсій. Зокрема, середній розмір пенсії – більш як у 1,7 раз, зарплати лікарям, освітянам, науковцям – майже на 37%, удесятеро збільшилася допомога при народженні дитини – до 8470 грн. Як підсумок, у липні 2005 р. авторитетний американський журнал «Forbes», складаючи рейтинг 100 найвпливовіших жінок світу, назвав українську прем'єрку Ю. Тимошенко третьою за впливовістю жіркою планети.

У *пасиві* уряду Ю. Тимошенко, на думку аналітиків, були не продумане скасування вільних економічних зон і територій пріоритетного розвитку, заяви щодо масштабної реприватизації, адміністративний тиск на нафтотрейдерів. Упродовж першої половини 2005 р. дещо уповільнилося економічне зростання, яке виявилось найнижчим із 2002 р. – 102,6%. Негативними чинниками були цінові сплески на ринку м'яса, цукру, бензину.

Проте найбільшою проблемою «помаранчевої» команди стали внутрішні **конфлікти** на владному Олімпі, зокрема між прем'єр-міністеркою Ю. Тимошенко і секретарем Ради національної безпеки і оборони (РНБО) П. Порошенком. Вони були закладені кадровим складом нової команди. Політиків, які стояли на сцені Майдану, об'єднував спільний і небезпечний противник. Коли було здобуто перемогу, моноліт розколовся, бо зникла мета, що об'єднувала. А таких понять, як відповідальність, командний дух, взаємодовіра, для ба-

Секретар РНБО Петро Порошенко,
Прем'єр-міністерка України Юлія Тимошенко,
Президент України Віктор Ющенко
(зліва направо), 2005 р.

гатьох із тих, що посіли основні державні посади в центрі і на місцях, не існувало. Окремі можновладці сприйняли перемогу В. Ющенка як можливість **використати службове становище** для власної вигоди. Замість якнайшвидшого виконання даних на Майдані обіцянок, проведення необхідних для оздоровлення країни радикальних реформ, у т. ч. непопулярних, доки рівень довіри і надії, який мала команда переможців, давав змогу це робити, В. Ющенко здебільшого мирив членів цієї команди та перерозподіляв їхні повноваження.

Відставка уряду Ю. Тимошенко, 8 вересня 2005 р.

Жорстка боротьба між колишніми соратниками за посади, права, впливи; нагромадження й оприлюднення ними взаємного компромату тощо почали набридати президенту. Останньою краплею, що переповнила чашу його терпіння, стало публічне звинувачення держсекретарем О. Зінченком оточення глави держави в корупції. Як наслідок, 8 вересня 2005 р. у **відставку** було відправлено і уряд Ю. Тимошенко, і П. Порошенка. Це було ударом по надіях і очікуваннях мільйонів людей.

Президент України, який упродовж першого року після обрання був наділений достатніми повноваженнями, щоб здійснювати вагомий вплив на формування і реалізацію державної внутрішньої та зовнішньої політики, ними ефективно не скористався. Так, серед його **здобутків** було подолання характерного для періоду правління Л. Кучми «ефекту ізоляції» держави на міжнародній арені, триумфальний візит до США, забезпечення свободи слова та діяльності ЗМІ тощо. Однак спроби глави держави змінити систему влади були, як правило, точковими, **не мали стратегічного характеру**, а тому не змінили ситуації кардинально. До того ж не було дотримано одного з головних принципів Майдану – відокремлення бізнесу від влади. Дуже часто на шляху концептуальних змін стояли окремі політики і політичні сили, зокрема надзвичайно потужна опозиція, що відстоювали вузько **корпоративні інтереси**. Не було

створено у Верховній Раді України також міцної пропрезидентської більшості, яка б законодавчо забезпечувала здійснення необхідних реформ. Як наслідок, змінилося лише «обличчя» влади, але не її суть і методи, не правила «політичної гри» в країні.

Не сприяла оновленню та очищенню суспільства і **фактична відмова** президента від виконання одного зі своїх основних передвиборчих гасел «Бандитам – тюрми!». Непокараними залишилися навіть організатори та виконавці таких резонансних злочинів, що обурили мільйони людей, як отруєння кандидата в президенти В. Ющенка, побиття людей перед ЦВК у ніч з 23 на 24 жовтня 2004 р., фальсифікація виборів, яку визнав Верховний Суд України, тощо. Не викликає сумнівів, що декілька відкритих судових процесів над тими, хто, наприклад, намагався ревізувати волю виборців, допомогли б суспільству не лише повірити в торжество закону і справедливості, а й значно покращити криміногенну ситуацію. Однак **політика поступок і компромісів**, якою захопився глава держави, згодом призвела до явища, названого відомим письменником Ю. Андруховичем «тріумфом непокараного зла». Виявилося, що морально-етичні норми у сучасному українському політикумі поки що залишаються недієвими.

Одне з основних передвиборчих гасел
Віктора Ющенка
під час президентської кампанії

Відправивши у відставку уряд Ю. Тимошенко, президент потребував необхідних голосів у парламенті для підтримки нового прем'єра. Для цього він у вересні 2005 р. уклав т. зв. **«меморандум Ющенка–Януковича»**, що не лише закріпив наявний стан речей щодо покарання винних у правопорушеннях 2004 р., а й фактично став індульгенцією припинській досі Партії регіонів.

Черговим прем'єр-міністром України 22 вересня 2005 р. було призначено колишнього голову Дніпропетровської обласної державної адміністрації **Юрія Єханурова**, який досі виконував обов'язки голови уряду. Новий Кабінет Міністрів України зосередився на виконанні поточних завдань, зберігаючи економічну стабільність і передбачуваність свого курсу. Значною мірою така політика сприяла тому, що в грудні 2005 р. Європейський Союз офіційно визнав

Україну країною з *ринковою економікою*, вилучивши її зі списку країн з перехідною економікою. В лютому наступного року новий статус України визнав і сенат США.

Загалом за 2005 р. рівень реальних доходів населення зріс на 20,1%, номінальна заробітна плата – на 34%, зарплата в бюджетному секторі – більш ніж на 50%.

Приріст реальних доходів населення на одиницю ВВП зріс із 1,3 до 7%. Рівень інфляції за 2005 р.

знизився і становив 10,3%, а оптова інфляція з 24% у 2004 р. зменшилася до 9% у 2005 р. Надходження до державного бюджету в 2005 р. збільшилися в 1,6 раза порівняно з попереднім роком. Прямі іноземні інвестиції зросли в кілька разів до рекордної суми 7,8 млрд дол. На початку 2006 р. було зупинено зниження промислових показників у багатьох основних галузях – хімічній, машино-

Президент України Віктор Ющенко (зліва) та Прем'єр-міністр України Юрій Єхануров

Корвет «Тернопіль»

будівній, нафтовій. На воду було спущено корвет «Тернопіль» – військове судно вітчизняних корабелів. Однак у стані депресії перебували будівництво й оптова торгівля, які потребували радикальних реформ. Важливим досягненням у соціальній сфері було створення в 2005 р. 1 млн 139 тис. робочих місць.

Істотно заважали діяльності уряду Ю. Єханурова *труднощі*, які виникли з експортом м'яса, молока, металу тощо в Московію, особливо газовий конфлікт з останньою. Прагнучи шляхом підвищення цін на газ збільшити прибуток від його продажу, а також захопити частину ринку металургії, на якому українські компанії успішно конкурували з московитськими, отримати через створення т. зв. «газотранспортного консорціуму» доступ до української газо-

транспортної системи та вплинути на зовнішньополітичний курс України, московитський уряд руками Газпрому вночі на 1 січня 2006 р. зупинив постачання газу в Україну. 4 січня обом сторонам вдалося підписати договір, згідно з яким ціна газу, що постачався в Україну посередницькою фірмою «РосУкрЕнерго», збільшилася майже удвічі. Це стало причиною *підвищення цін* на енергоресурси і тарифів житлово-комунального господарства для населення у 2,5–3,5 разу. Як наслідок, інфляція перевищила прогнозовані держбюджетом 2006 р. показники, а реальні доходи українців почали знижуватися.

26 березня 2006 р. відбулися перші в історії України **парламентські вибори** на пропорційній основі, коли всі 450 депутатів були обрані за партійними списками. За їхніми результатами до Верховної Ради України V скликання пройшли п'ять політичних сил, які подолали тривідсотковий виборчий бар'єр: Партія регіонів (186 мандатів), Блок Ю. Тимошенко (129), Блок «Наша Україна» (81), Соцпартія (33) і Компартія (21). Загалом тенденція, що склалася під час президентських виборів 2004 р., збереглася й на парламентських перегонах: сили, які ототожнювалися з Майданом («Наша Україна», БЮТ, СПУ) здобули більше голосів, аніж їхні опоненти (ПР і КПУ).

Вперше в історії України влада забезпечила дотримання високих демократичних стандартів виборчого процесу. *Демократичність* проведення парламентських виборів підтвердив Вищий адміністративний суд України, який відхилив усі позовні вимоги аутсайдерів виборчих перегонів.

Парламентські вибори в Україні
2006 р. (ілюстр. фото)

Упродовж квітня-липня між переможцями виборів тривала виснажлива **«коаліціада»** – переговори щодо створення парламентської коаліції депутатських фракцій, яка, відповідно до конституційних змін 2004 р., отримувала право внести пропозиції президенту щодо кандидатури прем'єр-міністра. 22 червня 2006 р. було підписано Угоду про створення **коаліції демократичних сил** у складі парламентських фракцій БЮТ, Блоку «Наша Україна» та СПУ. Однак лідер соціалістів О. Мороз несподівано розпочав кулуарні переговори з керівництвом Партії регіонів, унаслідок яких його було обрано головою Верховної Ради

України. Незабаром лідери трьох фракцій – ПР, СПУ і КПУ – підписали угоду про створення т. зв. *«антикризової коаліції»*. На посаду прем'єр-міністра коаліція висунула лідера Партії регіонів В. Януковича.

Після тривалих консультацій, на яких розглядали також пропозиції про необхідність розпуску парламенту, президент запропонував парламентським політичним силам підписати **Універсал національної єдності**, яким, як зазначив один з аналітиків, вирішив «...узяти у них письмове зобов'язання про дотримання Конституції і законів України». У документі *містилися положення* про «...збереження суверенності і цілісності, унітарності та соборності України», дотримання прав людини, непорушності права власності, свободи віросповідання, статусу української мови, невтручання у діяльність правоохоронних органів і Нацбанку тощо. Після підписання 3 серпня 2006 р. Універсалу національної єдності В. Ющенко вніс кандидатуру В. Януковича на розгляд парламенту.

Віктор Янукович

бачала стати в майбутньому учасницею правлячої коаліції, однак у вересні заявила про опозицію до діючого уряду і відкликали своїх міністрів.

Поступово до уряду повернулася стара команда періоду 2002–2004 рр., яка похапцем узялася зачищати структури виконавчої влади від «невгодних» кадрів. Одним із найрезонансніших *повернень «перевірених» кадрів* було призначення заступником міністра внутрішніх справ України начальником Головного штабу генерала С. Попкова. Згідно з інформацією ЗМІ і заявами політиків, саме він видавав наказ силою розігнати людей на Майдані під час Помаранчевої революції.

4 серпня 2006 р. **В. Януковича** вдруге було затверджено Верховною Радою України на посаді прем'єр-міністра України. Спочатку до складу нового уряду ввійшли міністри за квотами Партії регіонів, Соціалістичної та Комуністичної партій, а також «Нашої України», яка перед-

В економіці, зважаючи на передвиборні обіцянки Партії регіонів «покращити наше життя вже сьогодні», уряд проголосив **курс на прискорення економічного зростання**. Його результати за перший рік діяльності, як зазначав прем'єр-міністр, були доволі оптимістичними. Темпи зростання ВВП становили 7%, рівень заробітної плати збільшився на чверть, а пенсій – на 20%, витрати бюджету на соціальні потреби – майже втричі. На 20% вдалося знизити рівень заборгованості із заробітної плати, безробіття зменшилася до 2,6%.

Проте, як і під час першого урядування В. Януковича, населення середньостатистичного зростання не відчуло. Так, за результатами спеціального соціологічного опитування, проведеного в березні-квітні 2007 р. у рамках моніторингу дій влади Центром Разумкова, 61% громадян вважав ситуацію у країні поганою або доволі поганою. На запитання, як змінилася ситуація з часу формування правлячої коаліції та створення коаліційного уряду на чолі з В. Януковичем, 49% громадян відповіли, що ситуація змінилася на гірше, 38% – змін не простежували і лише 7% підтвердили зміни на краще. Фахівці пояснюють таку ситуацію, з одного боку, **пересмикуванням фактів** урядовцями, які намагалися подати кращі статистичні дані, ніж вони є насправді, а з іншого – **ревізією соціальної спрямованості** економічної політики, започаткованої урядом Ю. Тимошенко. Зокрема, згідно з даними Держкомстату, за 5 місяців, починаючи з серпня 2006 р., Кабінет Міністрів України В. Януковича подвоїв темпи зростання цін у промисловості та потроїв їх на товари народного споживання. Однак на тлі зниження доходів більшості населення через невпинне зростання цін за цей час прибутки власників капіталів підвищилися з 4,6 млрд грн до 7,6 млрд, тобто більш ніж у 1,6 разу. За 2007 р. рівень інфляції зріс до майже 17%.

Значні зміни з 2006 р. відбувалися в **політичній системі** держави згідно з конституційною реформою 2004 р. – замість президентсько-парламентської республіки запроваджувалася **парламентсько-президентська**. В результаті повноваження Президента України звужувалися через розширення прав парламенту та сформованого ним уряду. У новій редакції Конституції залишалося багато

Razumkov Centre

Логотип Центру Разумкова

прогалин, взаємовідносини різних гілок влади були виписані нечітко, що не лише зумовило можливість вільного тлумачення конституційних норм, а й значною мірою розбалансувало політичну систему держави. Вирішити проблему міг лише Конституційний Суд України, але він на той час майже рік як не ухвалював жодного рішення.

Президент України
Віктор Ющенко
пояснює причини розпуску
Верховної Ради України

Політичні опоненти президента, скориставшись демократичними завоюваннями Помаранчевої революції та взявши владу в свої руки, крок за кроком *позбавляли його посадових повноважень*. Для того ж, щоб глава держави не зміг ветувати прийняті антикризовою коаліцією закони, у парламенті всупереч Основному Закону почався процес стимулювання опозиційних депутатів до створення конституційної більшості, яка б могла долати президентські вето. Це загрожувало узурпацією влади. Загнаний у кут президент був змушений вдатися до рішучих дій. 2 квітня 2007 р. він під-

писав Указ **«Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України»**, яким припинив повноваження депутатів V скликання та на 27 травня 2007 р. призначив дострокові вибори (наступним указом від 26 квітня дату виборів було перенесено на 24 червня 2007 р.).

Антикризова коаліція, що з приходом до її складу деяких опозиційних депутатів перейменувалася на «Коаліцію національної єдності», не визнала указу Президента України, вважаючи його неконституційним, і заборонила уряду видавати кошти на дострокові вибори. Цю ініціативу підтримали прем'єр-міністр В. Янукович та переважна частина уряду. Протистояння між главою держави та Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України досягло критичних меж, перерісши у повномасштабну *політичну кризу*, найбільшу з часів Помаранчевої революції.

Опозиція почала готуватися до виборів, її опоненти – Партія регіонів, СПУ і КПУ – закликали своїх прихильників до протесту і почали їх масово звозити до Києва. Прагнучи схожості з 2004 р.,

Учасники «бізнес-майдану» в Маріїнському парку Києва (білету Міністрів України). Однак аналогії не вийшло – їхнє дійство залишилося в історії під зневажливою назвою *«бізнес-майдан»*.

Апогею політична криза досягла 24 травня, коли за суміщення посади з депутатським мандатом президент звільнив генерального прокурора С. Піскуна і призначив виконувачем обов'язків генпрокурора В. Шемчука, який досі працював прокурором Криму. На допомогу С. Піскунові, який вважав своє звільнення незаконним, прибули *озброєні бійці* спеціального підрозділу МВС «Беркут» під керівництвом міністра внутрішніх справ В. Цушка. Вони, вибивши вхідні двері в Генпрокуратурі й двері до приймальні генпрокурора, зіткнулися з працівниками Управління державної охорони, які охороняли будівлю, і, користуючись чисельною перевагою, силою витіснили їх із ГПУ. Вперше в історії України для захоплення державної установи були задіяні силові підрозділи. Не вистачило зовсім трохи, щоб пролилася кров.

За таких умов 25 травня президент В. Ющенко перепідпорядкував собі Внутрішні війська, керівництво яких висловило підтримку главі держави і зобов'язалося виконувати його накази як Верховного головнокомандувача. Наступного дня розпочалися переговори президента, прем'єр-міністра та голови Верховної Ради України V скликання. О пів на четверту ранку 27 травня В. Ющенко, В. Янукович та О. Мороз оголосили Спільну політичну заяву про *завершення політичної кризи* в Україні та про те, що дострокові парламентські вибори відбудуться 30 вересня 2007 р. на основі указу Президента України. Перед цим Верховна Рада України мала ухвалити три пакети документів: перший щодо забезпечення демократичних виборів; другий передбачав переголосування рішень,

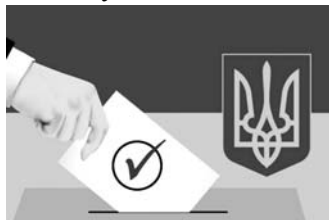

Голова Верховної Ради України Олександр Мороз,
Президент України Віктор Ющенко
та Прем'єр-міністр України Віктор Янукович,
(зліва направо), Київ, 27 травня 2007 р.

ухвалених парламентом після 2 квітня, коли було оприлюднено перший Указ Президента України про дострокові вибори; третій охоплював законопроекти, необхідні для вступу України в Світову організацію торгівлі (СОТ), та деякі соціальні ініціативи. Для того, щоб парламентські рішення бу-

ли легітимними, глава держави на кілька днів зупинив дію ст. 2 свого указу від 26 квітня про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Після ухвалення парламентом необхідних законопроектів, відповідно до згаданих домовленостей, були проведені з'їзди БЮТ та «Нашої України», де близько 170 народних депутатів прийняли рішення про дострокове складення своїх повноважень. Цим вони забезпечили підстави для визнання Верховної Ради України недієздатною, оскільки, згідно зі ст. 82 Основного Закону, Рада є повноважною за умови наявності не менш як двох третин народних депутатів від її конституційного складу. 5 червня та 31 липня президент В. Ющенко видав ще два укази, якими остаточно закріпив *призначення дострокових виборів* до Верховної Ради України на 30 вересня 2007 р.

Агітаційний постер виборчої кампанії

Із завершенням політичної кризи прихильники коаліції, яких привезли до Києва мітингувати, ще від 27 травня почали роз'їждатися по домівках. Отже, українці знову зуміли домовитися і цим продовжили традиції Помаранчевої революції.

Виборча кампанія, в якій узяли участь 20 політичних партій і блоків, враховуючи позачерговість, була короткотривалою, дуже напруженою, але пройшла відповідно до міжнародних стандартів в атмосфері відкритості й змагання. За її результатами до Верховної

Ради України потрапили: Партія регіонів – 175 мандатів, Блок Ю. Тимошенко – 156, Блок «Наша Україна – Народна самооборона» (НУ–НС) – 72, Комуністична партія – 27 та Блок В. Литвина – 20.

Перша сесія Верховної Ради України VI скликання розпочала роботу 23 листопада 2007 р. На засіданні, відповідно до Конституції України, прем'єр-міністр В. Янукович оголосив про складання повноважень очолюваного ним уряду. Через тиждень у парламенті було оголошено про створення *коаліції демократичних сил*, до якої ввійшли 227 народних депутатів із фракцій БЮТ і НУ–НС. Головою Верховної Ради України було обрано **Арсенія Яценюка**, міністра закордонних справ України. 18 грудня, після внесення президентом до парламенту кандидатури Ю. Тимошенко, Верховна Рада України вдруге призначила її прем'єр-міністеркою України.

Друге урядування Ю. Тимошенко стало надзвичайно складним як для неї, так і для всієї країни. Суть *проблем* крилася в жорсткому протистоянні між владою й опозицією (передусім ПР, яка постійними блокуваннями Верховної Ради України паралізувала її роботу), а також, що найгірше, в самій владі. Владна «лінія розлому» мала й інституційний (конфлікт владних повноважень між президентом і урядом), і особистісний (В. Ющенко – Ю. Тимошенко) характер. З осені 2008 р. Україну накрило хвилею світової економічної кризи.

Оптимістичним був лише початок. У першій половині 2008 р. економіка України мала відносно високу динаміку *економічного зростання*, тривало випереджальне підвищення доходів населення, належно фінансувалися видатки бюджету. У січні-квітні заробітна плата збільшилася на 44,2%, соціальні допомоги та інші поточні виплати – на 48,1%, номінальні доходи населення – на 46,2%. ВВП перевищив аналогічний показник попереднього року на 6,2%, а на вересень становив 6,7%. Виконувалися *передвиборні зобов'язання* щодо виплат заморожених ощадбанківських вкладів (по 1 тис. на

Юлія Тимошенко й Арсеній Яценюк

16 травня 2008 р. Україна стала
повноправним членом
Світової організації торгівлі

вкладника) та підвищення допомоги при народженні дитини, відновилася реалізація програми «Контрабанда – стоп». 16 травня 2008 р. Україна стала повноправним членом Світової організації торгівлі. Це відкрило широкі можливості для створення стабільного конкурентного внутрішнього ринку, запровадження єдиних правил регулювання економі-

чної діяльності тощо. З 1 вересня цього року запроваджено Єдину тарифну сітку в бюджетній сфері, якою передбачено встановлення оптимальної диференціації тарифних ставок і посадових окладів з урахуванням складності та відповідальності виконуваних робіт.

Істотним недоліком цього часу була **інфляція**, залишена у спадок урядом В. Януковича. Лише за перших чотири місяці 2008 р. споживчі ціни зросли на 13,7%. У травні темп їхнього приросту порівняно з груднем попереднього року становив 14,6%. Це призвело до зниження ефективності соціальної політики уряду, зростання напруженості в суспільстві.

Проблемою був прихід в Україну **світової економічної кризи**, від якої українська економіка опинилася серед найбільш постраждалих. Лише впродовж вересня-грудня 2008 р. національна валюта в обмінних пунктах знецінилася більш ніж удвічі – з 4,85 грн за 1 дол. до 11 грн. Якщо в 2007 р. приріст ВВП порівняно з попереднім роком становив 7,9%, у 2008 р. – 2,1%, то в I кварталі 2009 р. зменшився порівняно з аналогічним періодом 2008 р. на 20,3%. Однак, починаючи з весни, з'явилися деякі позитивні зрушення: зменшення темпів зниження ВВП (якщо у II кварталі спадання порівняно з аналогічним періодом 2008 р. становило 17,8%, то в III кварталі – 15,9%), уповільнення темпів інфляції (у 2009 р. інфляція досягла 12,3% проти 22,3% у 2008 р.), стабілізація валютного ринку (національна валюта усталилася на позначці близько 8 грн за дол.), поліпшення умов ліквідності банківської системи. Окрім того, після кількомісячних переговорів українському уряду вдалося переконати МВФ поновити перервану в лютому програму

кредитування України (із виділених для України близько 17 млрд дол. до грудня 2009 р. вона отримала 11 млрд). У 2010 р. аналітики очікували зростання ВВП на 4% та інфляцію не більш як 10%.

Поряд з економічними проблемами негативу країні додали й стихійні лиха. Так, 23–26 липня 2008 р. унаслідок великої за масштабами **повені**, спричиненої потужними грозовими зливами, території шести областей Західної України було оголошено **зоною стихійного лиха**. Загинуло понад 30 осіб. 25 тис. мешканців змушені були залишити свої домівки. Загалом вода затопила понад 520 населених пунктів та більше 24 тис. га землі. Під водою опинились 9 тис. житлових будівель, було зруйновано 360 автомобільних і 560 пішохідних мостів. Загалом **збитки** від повені становили декілька мільярдів гривень.

Під час повені у с. Нижнів Тлумачького р-ну на Прикарпатті

Значне погіршення економічного становища в Україні істотно загострило **перманентну політичну кризу**. Поеднання ж економічної й політичної криз не лише загальмувало розвиток країни, а й стало **серйозним викликом** для збереження її державної незалежності. Однак високопосадовці замість того, щоб енергію, ресурси й політичну волю використати для ухвалення узгоджених фахових рішень, реалізації зобов'язань перед виборцями, спрямовували їх на міжособні політичні чвари. Це дезорганізовувало їхні дії в антикризовій сфері, підвищувало інфляційні очікування, зумовлювало подальше зниження інвестиційної привабливості економіки.

Нового імпульсу політична криза в Україні отримала восени 2008 р., коли 4 вересня було оголошено про **вихід блоку НУ–НС із парламентської коаліції** демократичних сил. Такий крок вів до розпаду коаліції, а при нестворенні нової – до розпуску Верховної Ради України. Офіційною причиною демаршу пропрезидентських сил було спільне голосування фракцій БЮТ і Партії регіонів за пакет законопроектів, які обмежували владу глави держави, зокрема

спрощували процедуру імпічменту Президента України, позбавляли його права призначати міністрів оборони, внутрішніх і закордонних справ, голову Служби безпеки України (СБУ). Загострила протистояння між коаліціантами також нечітка позиція прем'єр-міністерки Ю. Тимошенко щодо серпневої 2008 р. московитсько-грузинської війни.

Віктор Ющенко і Юлія Тимошенко

Спроби політичних сил домовитися про створення нової парламентської більшості не принесли успіху. 8 жовтня президент В. Ющенко оголосив про розпуск Верховної Ради України VI скликання та призначення на 7 грудня

Володимир Литвин

дострокових виборів. Однак спочатку дію президентського указу було заблоковано в судах депутатами від БЮТ, а з розгортанням економічної кризи глава держави призупинив його чинність. Парламентські перипетії завершилися 9 грудня 2008 р., коли головою Верховної Ради України замість А. Яценюка було обрано В. Литвина. Того самого дня він оголосив про **відновлення демократичної коаліції** в складі БЮТ, НУ–НС та новоприєднаного Блоку В. Литвина.

Відсутність єдності між гілками влади суттєво послаблювало Українську державу на зовнішньому напрямку. Зокрема, не оминула нагоди скористатися внутрішніми негараздами України **Московія**. Прагнучи відновити свій вплив на нашу країну і передусім прибрати до своїх рук українську газотранспортну систему, вона **розгорнула масовану інформаційну атаку**, метою якої була дискредитація України перед міжнародною спільнотою як ненадійного партнера у транспортуванні природного газу до країн Європи. Апогеєм спецоперації стала «газова війна» проти України 7–19 січня 2009 р. Як наслідок, через повне припинення посеред зими моско-

виським Газпромом постачання транзитного газу через Україну постраждала не лише українська сторона, а й споживачі в країнах ЄС.

У перманентних конфліктах, насамперед викликаних підготовкою до чергових президентських виборів, минув і 2009 р.

Юлія Тимошенко та Владімір Путін
після підписання газової угоди між НАК «Нафтогаз
України» і ПАТ «Газпром», Москва, 19 січня 2009 р.

Взаємопоборювання політиків призвело не лише до *розбалансованості державного механізму*, втрати контролю влади за процесами в країні, декваліфікації й деградації держапарату, безвідповідальності чиновників, всеосяжного *зростання корупції* в суспільстві, погіршення ситуації з дотриманням законів, а й до *втрати довіри до органів влади*, нівелювання ідеї державності, розчарування в демократії, зневіри людей у здатності вплинути на суспільні процеси.

4. Від промосковитського реваншу до європейського вибору: президенти Віктор Янукович та Петро Порошенко

Наслідки діяльності «помаранчевої» команди та міжособні конфлікти її лідерів справили на українське суспільство неоднозначне враження. Демократичні сили були деморалізовані й розколоті. Відповідно результати **президентських виборів 2010 р.** певною мірою були прогнозованими.

**Узурпація влади
В. Януковичем**

За підсумками голосування, з 18 претендентів на посаду глави держави до другого туру виборів вийшли прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко та лідер парламентської опозиції В. Янукович. Значний вплив на наслідки виборів зробив діючий

Інавгурація Президента України
Віктора Януковича,
Київ, 25 лютого 2010 р.

президент В. Ющенко, який закликав своїх прихильників проголосувати *«проти всіх»*. Таким чином, він позбавив Ю. Тимошенко необхідних для перемоги голосів.

14 лютого 2010 р. ЦВК оголосила офіційні результати виборів Президента України, згідно з якими переміг **В. Янукович**: йому віддали свої голоси 48,95% виборців, тоді як Ю. Тимошенко – 45,47%. Не підтримали жодного кандидата 4,36%. Активність виборців становила 69,15%.

11 березня у Верховній Раді України було оголошено про **створення нової парламентської коаліції** «Стабільність та реформи», до якої ввійшли фракції Партії регіонів, Комуністичної партії, Блоку В. Литвина та депутати-перебіжчики, глузливо названі «тушками», з НУ–НС і БЮТ. Тоді само Верховна Рада України затвердила новим прем'єр-міністром України одного з лідерів фракції Партії регіонів – **Миколу Азарова**. Було відновлено управлінську вертикаль, припинено публічні чвари владної верхівки. На більшість керівних посад у державі призначали вихідців із Донбасу, за принципом особистої відданості В. Януковичу. Вінцем процесу **узурпації владних повноважень** було сумнівне рішення Конституційного Суду України, яким визнано неконституційним Закон «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV від 8 грудня 2004 р. (політреформу 2004 р.) у зв'язку з порушенням процедури його розгляду й ухвалення та відновлено дію Конституції України в редакції 1996 р. Україна знову стала **президентсько-парламентською республікою**, а президент В. Янукович, на думку експертів, отримав майже необмежену владу.

Важливим аспектом зміни політичного ландшафту України були **парламентські вибори 2012 р.**, до яких нова влада ретельно підготувалася. Зокрема, 17 листопада 2011 р. з ініціативи фракції Партії регіонів ухвалено оновлений **Закон України про вибори народних депутатів**, котрим відновлено змішану мажоритарно-пропорційну систему виборів, ліквідовано інститут партійних блоків і підвищено виборчий бар'єр з 3% до 5%. Завдяки новаціям,

насамперед заміні пропорційної виборчої системи змішаною, опозиційні партії, згідно з підрахунками експертів, втратили 64 депутатських мандати. Ще одним вдалим піар-ходом владних сил був *Закон України про засади державної мовної політики*, внесений одіозними депутатами від фракції ПР С. Ківаловим і О. Колесніченком. Розширюючи сферу застосування московитської мови, він мав активізувати московитськомовні регіони напередодні парламентських виборів. Разом із тим, суперечливий закон, прийнятий Верховною Радою України 3 липня 2012 р. з порушенням Конституції України, Європейської хартії регіональних мов і мов меншин, норм регламенту й процедури розгляду, призвів до зростання протистояння у суспільстві, викликав масові акції протесту в Києві та інших містах України.

Окреслені *заходи влади* разом із використанням нею адміністративного ресурсу, її маніпуляціями під час формування виборчих комісій і фальсифікацією результатів виборів у процесі підрахунку голосів, підкупом виборців, роз'єднаністю опозиційних сил, що не змогли узгодити єдиних кандидатів в одномандатних виборчих округах, призвели до невтішних наслідків. Так, оцінюючи вибори в Україні, *місії спостерігачів* ПАРЕ, ОБСЄ та США розкритикували їх, зокрема наголосивши, що підрахунок голосів був непрозорим. За *результатами виборів* Верховну Раду України VII скликання, обрану на чергових виборах 28 жовтня 2012 р. і повторних виборах 15 грудня 2013 р., сформували такі політичні сили: *Партія регіонів*, яка здобула 187 місць (72 за пропорційною і 115 за мажоритарною складовими), *ВО «Батьківщина»* – 102 (62+40),

«Дівчино, посунься, ти мене пригноблюєш»:
карикатура, що відображала стан української мови в Україні

Сутички між опозицією та більшістю
у Верховній Раді України VII скликання,
13 грудня 2012 р.

УДАР – 40 (34+6), ВО «Свобода» – 38 (25+13), Компартія – 32 (всі місця за пропорційною складовою), самовисуванці – 44, представники інших політичних партій – 7 депутатів. **Парламентську більшість** було створено фракціями ПР, КПУ, частиною самовисуванців та «тушкуванням» окремих депутатів, тобто завдяки їхнім переходам, зумовленим меркантильними інтересами, з однієї політичної сили в іншу, як правило, провладну. 13 грудня 2012 р. Верховна Рада України VII скликання обрала своїм головою представника Донеччини та одного з лідерів Партії регіонів **Володимира Рибака**, а прем'єр-міністром перезатвердила М. Азарова.

За правління В. Януковича та існування пропрезидентських парламентської більшості й уряду в Україні фактично було встановлено владу одного кримінально-олігархічного корпоративного

Юрій Луценко під час судового засідання,
Київ, 23 травня 2011 р.

угруповання – «сім'я» **В. Януковича**, тобто його найближчого оточення. Виявлялись повальна корупція, масові **порушення прав людини**, утиски свободи слова, свавілля правоохоронних органів, **політичні переслідування** опозиції. За вказівкою В. Януковича було засуджено його головних опонентів – Ю. Тимошенко та Ю. Луценка. Як підсумок, за

час правління нової влади Україна в міжнародному **рейтингу демократії** серед 167 держав світу, що його щорічно оприлюднює англomовний часопис «Економіст», перемістилася з 53-го місця («неповна демократія») до 79-го («гібридний режим»), за Індексом **свободи слова**, патронованому міжнародною організацією «Репортери без кордонів», – з 89-ї до 126-ї позиції серед 179 держав світу, в рейтингу **свободи преси** за версією міжнародної правозахисної неурядової організації «Freedom House» перейшла з категорії «вільних» до переліку «частково вільних» країн. Поновлення авторитаризму в Україні викликало **занепокоєння серед західних держав**, лідери яких у 2012 р. бойкотували не лише проведення в Україні Чемпіонату Європи з футболу, а й щорічний саміт «Україна – ЄС». Тоді ж канцлер Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) А. Меркель відверто заявила, що українці «...досі страждають від диктатури та репресій». У грудні того самого року Європарламент

ухвалив резолюцію, в якій висловив невдоволення станом демократії та правосуддя в Україні, а також недостатніми темпами проведення реформ.

Узурпація влади та **корумповане правління** призвели до того, що Україна за *Індексом сприйняття корупції* перебазувалася зі 134-го місця в 2010 р. на 152-ге місце в 2011 р. За різними оцінюваннями експертів і правоохоронних органів, режимом В. Януковича за неповні чотири роки було виведено з країни і **вкрадено** з державного бюджету від 20 до 30 млрд дол. Таке системне пограбування владою як державних активів, так і приватного бізнесу загостило **соціально-економічну ситуацію** в Україні. Не допомагали навіть **масові позики**, яких за роки президентства В. Януковича приватні кредитори видали Україні 40 млрд дол. Згідно з даними Світового банку, українська економіка перебувала в **стагнації** практично з нульовим економічним приростом. За перших три роки правління режиму В. Януковича державний і гарантований державою **борг** зріс на 63% – з 316,9 млрд грн за станом на 31 грудня 2009 р. до 516,4 млрд грн на 31 грудня 2012 р. Зменшувалися **золотовалютні резерви** НБУ. Лише впродовж 2012 р. це зменшення становило 22,8% – до 24,5 млрд дол. Уповільнювався приплив прямих **іноземних інвестицій**. Так, за січень-жовтень 2013 р. цей показник порівняно з аналогічним періодом попереднього року зменшився майже вдвічі та становив 1,27 млрд дол. Масового характеру набули **затримки виплат зарплат** працівникам бюджетної сфери. У цей період В. Янукович потрапив на 3-тє місце в світі за **витратами на президента** країни, поступившись лише лідерам Московії та США. Офіційні витрати на день роботи Президента України становили близько 229 тис. дол., тобто стільки, скільки за місяць одержували 675 українців із середньою зарплатою.

Колишня резиденція експрезидента України
Віктора Януковича «Межигір'я»

Істотних змін зазнав **зовнішньополітичний курс України**. Незважаючи на проєвропейську риторику керівництва держави, він

Ратифікація угод про бази московитського флоту в Україні супроводжувалася у Верховній Раді сутичками, тому голова парламенту В. Литвин ховався за парасольками від депутатів опозиції, котрі кидали в президію яйцями, 27 квітня 2010 р.

народній арені, Московія висувала Україні щораз нові вимоги, зокрема щодо московитського контролю над українською газотранспортною системою та вступу нашої країни до Митного союзу Білорусі, Казахстану й Московії, що діяв від 1 січня 2010 р. Прагнучи **підпорядкувати Україну** своїм інтересам, Московитська федерація блокувала реалізацію Договору про зону вільної торгівлі між країнами СНД, обмежуючи доступ українських товарів на московитський ринок, у супереч інтересам нашої держави будувала обхідні газопроводи для постачання московитського природного газу до Європи, посилювала економічний і політичний тиск у питанні ціни на газ для України.

Зустріч президентів В. Януковича і В. Путіна у Москві, 17 грудня 2013 р.

* Після відсторонення В. Януковича від виконання ним обов'язків Президента України слідчі Генеральної Прокуратури України дійшли висновку, що його діяльність у питаннях національної безпеки була **підпорядкована інтересам Московитської федерації**. Про це свідчили підписані ним укази, призначення на основні посади осіб із московитським громадянством тощо. Відповідно дії В. Януковича кваліфіковано як умисні діяння на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній та інформаційній безпеці України.

Лише після *відмови від європейської інтеграції України* московитське керівництво пообіцяло президентові В. Януковичу комерційний кредит на 15 млрд дол., скасування торговельних перепон між Україною та Московією, 30-відсоткові знижки на купівлю московитського газу.

Револуція гідності

Порушення демократичних норм, а також надмірна концентрація влади в руках президента В. Януковича та його «сім'ї», створення системи управління за принципом особистої відданості були одними з **основних причин** масових протестів восени 2013 – на початку 2014 р., названих Револуцією гідності. Їхній **початок** був зумовлений відходом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсові. Так, 21 листопада 2013 р., за кілька днів до Вільнюського саміту Східного партнерства, Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до укладання *Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом*. У відповідь того самого дня розпочалися **протести**, які значно поширилися після того, як на Саміті глав держав у Вільнюсі 28–29 листопада президент В. Янукович, спонукуваний тривалим політичним і економічним тиском Московії на Україну, не підписав Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, а також через **силовий розгін Євромайдану** в Києві вночі з 29 на 30 листопада, коли працівники МВС жорстоко побили студентів. Як наслідок, протести стали масовими і поширилися зі столиці по всій Україні. Від початку активної фази протистояння мітингувальниками був обраний курс на **мирний характер протестів**. Вони відбувалися у вигляді «майданів», мітингів, демонстрацій, студентських страйків тощо. Головним вогнищем опору став київський Майдан, який очолили **лідери** парламентських фракцій: УДАР – В. Кличко, «Батьківщина» – А. Яценюк, ВО «Свобода» – О. Тягнибок.

Розгін спецпідрозділом міліції «Беркут» студентського Євромайдану, Київ, 30 листопада 2013 р.

Поштовхом до **радикалізації протистояння** було ухвалення 16 січня 2014 р. Верховною Радою України т. зв. **«диктаторських законів»**, які обмежували права громадян, надавали органам державної влади більшу свободу дій у сфері покарання учасників акцій протесту і мали за мету криміналізувати опозицію та громадянське суспільство. 19 січня розпочалося **протистояння на вул. М. Грушевського** в Києві між загонами внутрішніх військ і «Беркуту» та частиною демонстрантів, яке переросло у довготривалу сутичку із застосуванням різних видів холодної зброї, каміння та коктейлів Молотова. **Провладні силові структури** широко використовували гладкоствольну вогнепальну зброю. Для застосування фізичної сили й участі в масових сутичках, зокрема для перешкоджання діяльності опозиційних активістів і для дій проти вуличних протестів шляхом провокацій, підпалів машин, залякування, побиття та розгону демонстрацій, впливу на процес голосування на виборах тощо, влада масово використовувала т. зв. **«тітушок»** (термін з'явився у травні 2013 р. і походить від прізвища спортсмена В. Тітушка, який напав на журналістів, що висвітлювали акцію опозиції в Києві) – найманців, часто люмпенізованих кримінальних елементів, молодиків, у т. ч. спортсменів. Тітушки, нерідко використовуючи вогнепальну зброю, взаємодіяли з бійцями спецпідрозділів, спільно з ними застосовували **жорстокі методи**, в т. ч. викрадення, катування та вбивства.

Прощання «майданівців» із полеглими побратимами,
Київ, 20 лютого 2014 р.

18–20 лютого 2014 р., коли загинуло близько ста осіб, здебільшого протестувальників. Усіх загиблих, які захищали конституційні засади демократії, права та свободи людини під час Революції гідності, символічно названо **Небесною Сотнею** та посмертно удостоєно звання «Герой Укра-

їни» з нагородженням орденом «Золота Зірка». Наймолодшим Героєм Небесної Сотні став 17-річний тернопільський студент Назар Войтович. (Згідно з Указом Президента України, щорічно в нашій країні 20 лютого відзначають як День пам'яті Героїв Небесної Сотні).

21 лютого 2014 р. лідери опозиції підписали з В. Януковичем **Угоду про врегулювання кризи в Україні**. Вона передбачала відновлення дії Конституції України в редакції 2004 р. і формування нового коаліційного уряду, конституційну реформу, позачергові президентські вибори, які мали відбутися до грудня 2014 р., ухвалення нового виборчого законодавства та обрання нового складу ЦВК, розслідування випадків насильства. Угоду було засвідчено підписами глав міністерств закордонних справ (МЗС) Польщі та Німеччини і представника МЗС Франції; московитський представник підписання угоди знехтував.

Церемонія підписання Угоди про врегулювання кризи в Україні, яка відбулася в Адміністрації Президента України.

Угоду підписали (зліва направо сидять):

керівник парламентської фракції політичної партії «УДАР»

Віталій Кличко, керівник парламентської фракції

«ВО «Свобода» Олег Тягнибок, Президент України

Віктор Янукович, керівник парламентської фракції

«ВО «Батьківщина» Арсеній Яценюк,

Київ, 21 лютого 2014 р.

Проти угоди виступили демонстранти, які вимагали від президента дострокової відставки. Зранку 22 лютого В. Янукович зник із Києва (за даними відеоспостереження з приватної резиденції президента В. Януковича «Межизіг'я», що неподалік Києва, він розпочав підготовку до втечі (як невдовзі виявилось, в Московію) 19 лютого, тобто паралельно з переговорами між владою та опозицією він упродовж трьох днів керував збиранням і вивезенням цінностей, антикваріату тощо). Цього дня Верховна Рада України ухвалила **Постанову про самоусунення Президента України** від виконання конституційних повноважень і призначення позачергових виборів Президента України, якою відсторонила В. Януковича

від виконання ним обов'язків президента та призначила позачергові вибори на 25 травня 2014 р. Згодом його та інших посадових осіб України було оголошено в розшук у рамках кримінальної справи за масові вбивства мирних громадян.

**Формування
і діяльність
нової влади**

23 лютого 2014 р. український парламент, згідно зі ст. 112 Конституції України, ухвалив Постанову про покладення виконання обов'язків Президента України на *Олександра Турчинова*, якого напередодні обрали головою Верховної Ради України замість В. Рибака, що подав у відставку з цієї посади. 27 лютого український парламент призначив головою уряду *Арсенія Яценюка*.

Упродовж травня-жовтня 2014 р. в Україні відбулися позачергові президентські та парламентські вибори. 25 травня на **виборах Президента України** в першому турі переміг *Петро Порошенко*, якого підтримали 54,70% виборців. Його найближчі конкуренти за рейтингом розташувалися в такому порядку: Ю. Тимошенко – 12,81%, О. Ляшко – 8,32%, А. Гриценко – 5,48%. За результатами **позачергових парламентських виборів**, які відбулися 26 жовтня за змішаною системою і з 5% прохідним бар'єром, правлячу коаліцію «*Європейська Україна*» у Верховній Раді України VIII скликання сформували представники таких п'яти політичних сил: «Народний фронт», Блок П. Порошенка (БПП) «Солідарність», «Самопоміч», Радикальна партія О. Ляшка та «Батьківщина». 27 листопада 2014 р. головою Верховної Ради України обрано представника БПП «Солідарність» *Володимира Гройсмана*, а головою уряду затверджено лідера «Народного фронту» *Арсенія Яценюка*. Однак у лютому 2016 р. в Україні розпочалася **парламентсько-урядова криза**, внаслідок якої після виходу фракцій «Самопоміч»,

Президент України Петро Порошенко (у центрі),
Прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк (справа)
та секретар Ради національної безпеки
і оборони України Олександр Турчинов (зліва)

Радикальної партії О. Ляшка та «Батьківщини» з правлячої коаліції «Європейська Україна» припинила існування, а прем'єр-міністр України А. Яценюк оголосив про відставку. 14 квітня 2016 р. нова парламентська більшість обрала головою Верховної Ради України представника «Народного фронту» **Андрія Парубія** та призначила новий склад Кабінету Міністрів України на чолі з **Володимиром Гройсманом**.

Діяльність нової влади відбувалася за **несприятливих умов** внутрішніх політичних і економічних потрясінь та московитської агресії. Вони завдали Україні безпрецедентних гуманітарних і соціальних втрат, спричинили серйозні деструктивні процеси в більшості секторів економіки, в т. ч. руйнацію інфраструктури на території бойових дій (*економічні втрати України через бойові дії на Донбасі в 2016 р. становили 20,4% ВВП*), появу значної кількості переселенців із захоплених московитами Криму та окремих районів Донбасу, дезорганізацію усталених виробничих зв'язків і критично важливих постачань ресурсів, часткову втрату зовнішніх ринків та експортного потенціалу. Як наслідок, поглибилися наявні диспропорції, прискорилося зменшення ВВП, скорочення обсягів промислового виробництва, зовнішньої торгівлі, інвестицій тощо. На тлі інфляційних і девальваційних процесів зросли ціни на продукти, промислові товари, комунальні та транспортні послуги, різко **знизилися соціальні стандарти** й умови життя людей. За 2015 р. реальні доходи українців скоротилися на 22,2%. У 2016 р., за версією американського ділового видання «Bloomberg», серед 65 досліджених країн світу Україна перебувала в десятці найбідніших. За межею бідності, згідно з даними ООН, проживало близько 60% українських громадян. Важке становище істотно погіршували загострення криміногенної ситуації, затягування урядом проведення необхідних реформ, **брак політичної волі** для ефективної боротьби з корупцією та монополіями тощо.

Прем'єр-міністр України
Володимир Гройсман (у центрі)
з членами уряду під час засідання
Верховної Ради України,
Київ, 12 липня 2019 р.

Незважаючи на окреслені проблеми, в 2016 р. вдалося переламати несприятливу тенденцію 4-річного зниження ВВП України, що розпочалася в середині 2012 р. **Позитивна динаміка** виявилася в тому, що впродовж 2016–2017 рр. економіка України, хоч і повільними темпами, невпинно зростала. Зокрема, згідно з даними Державної служби статистики (Держстату) України, за 2016 р. приріст ВВП становив 2,3%, за 2017 р. – 2,5%.

На саміті ЄС в Брюсселі Україна і Європейський Союз підписали Угоду про асоціацію та вільну торгівлю.

Зліва направо: президент Європейської комісії Ж. М. Баррозу, Президент України П. Порошенко, президент Ради ЄС Г. Ван Ромпеї

ричними паспортами отримали право на **безвізовий в'їзд** до країн ЄС та членів Шенгенської зони за межами Євросоюзу. Важливими були також такі заходи української влади, як запровадження процесу обов'язкового **електронного декларування** майна й коштів державними службовцями, що мав бути ефективним контролем за доходами й витратами чиновників, суддів, прокурорів, правоохоронців; створення Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), покликаних **знешкоджувати корупцію у владі**; заміна міліції Національною поліцією; ухвалення Закону про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, відповідно до якого Верховною Радою України **перейменовано окремі населені пункти і райони України**, зокрема

Одним з основних результатів перемоги Революції гідності та приходу до влади в Україні демократичних сил була **Угода про асоціацію між Європейським Союзом і Україною**. Її 16 вересня 2014 р. синхронно ратифікували Верховна Рада України та Європейський парламент. Від 11 червня 2017 р. громадяни України з біометричними

Паспорт громадянина України для виїзду за кордон (ілюстр. фото)

м. Дніпропетровськ – названо м. Дніпро, м. Дніпродзержинськ у Дніпропетровській обл. – м. Кам'янське, м. Цюрупинськ у Херсонській обл. – м. Олешки, м. Кіровоград – м. Кропивницький; за пропаганду війни та насильства, інші численні злочини українським судом заборонено діяльність Комуністичної партії України тощо. 24 серпня 2016 р. Україна відзначила **25-ту річницю Незалежності**.

У 2019 р. до влади в Україні прийшли нові сили: Президентом України було обрано відомого шоумена Володимира Зеленського, а на парламентських виборах домінувала патронована ним політична партія «Слуга народу», яка вперше сформувала у Верховній Раді України монобільшість. У підсумку державотворчі процеси в Україні на якийсь час дещо уповільнилися, але не припинилися.

20 травня 2019 р. Володимир Зеленський на урочистому засіданні Верховної Ради України склав присягу Президента України

5. Московитсько-українська війна (2014–2025 рр.).

Президент Володимир Зеленський

З перемогою Революції гідності та зміною влади в Києві **вплив Московії на Україну кардинально зменшився**. Це суперечило геополітичній стратегії Московитської федерації, яка для того, щоб **домогтися статусу** «великої держави», мала втримати Україну у сфері своїх інтересів. Кремль для цього радикалізував дії, спрямовані на дестабілізацію Української держави.

**Загарбання
Криму**

27 лютого 2014 р. **озброєні московитські спецпідрозділи**, що не мали розпізнавальних знаків і позиціонували себе як «ввічливі люди» (за кольором одностроїв їх також називали «зелені чоловічки»), розпочали окупацію Автономної Республіки Крим,

Окупація українського Криму
московитським військом без розпізнавальних знаків
(т. зв. «зеленими чоловічками»), 2014 р.

звично мотивуючи свої дії «захистом московитсько-мовного населення». Вони захопили *приміщення Верховної Ради та Ради Міністрів АРК* і взялися до *блокування військових частин (в/ч)* кримського угруповання Збройних сил (ЗС) України. Останні були дезорієнтовані тим, що московитські військові підроз-

діли, виконуючи настанову головнокомандувача В. Путіна, *розташовували поперед себе цивільне населення*, а також поступалися краще підготовленим силам ворога, тому зброю на ураження не використовували.

Прагнучи надати «легальної» форми діям країни-агресора в Україні, президент Московії В. Путін 1 березня 2014 р. звернувся до московитського парламенту з пропозицією про **дозвіл на застосування Збройних сил Московитської федерації на території України**. Того самого дня цю пропозицію було ухвалено (*В. Путін тривалий час заперечував той факт, що взимку і навесні 2014 р. Московія незаконно ввела свої війська на Кримський півострів, а на запитання про зброю відповідав, що місцева самооборона купила її у воєнторзі*). 16 березня загарбники провели **«референдум» про статус Криму**, під час якого, за їхніми даними, 96,77% жителів АРК та м. Севастополь проголосували за «возз'єднання» відповідних територій з Московитською федерацією. Наступного дня Верховна Рада АРК проголосила незалежність «Республіки Крим», а 18 березня президент Московії спільно з самопроголошеною владою АРК та м. Севастополь підписали **Договір про прийняття Республіки Крим до складу Московії**. 21 березня Рада федерації Московії ухвалила закони про *ратифікацію Договору* від 18 березня та про *утворення нових суб'єктів федерації* – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополь, формально закріпивши окупацію цих регіонів Московією.

Крім України, проти загарбання Кримського півострова Московитською федерацією виступили провідні міжнародні організації та країни світу. Так, 27 березня 2014 р. про **підтримку територіальної цілісності України** і визнання Криму й Севастополя її невід'ємними частинами заявила **Генеральна Асамблея ООН**. 9 квітня окупацію Криму Московією засудила **Парламентська асамблея Ради Європи**, яка зажадала негайного виводу московитських військ із півострова. 1 липня **Парламентська асамблея ОБСЄ** закликала держави-члени Організації з безпеки і співробітництва в Європі «...відмовлятися від визнання насильницької окупації Криму Московитською федерацією». Неодноразові засудження та невизнання незаконної окупації Криму, зокрема від 2 і 17 березня, 1 квітня, 5 вересня, 2 грудня 2014 р., лунали з боку **НАТО**.

Низка **країн**, таких як США, Японія, Австралія, Великобританія, Канада, Нова Зеландія та ін., не лише засудила окупацію Кримського півострова та не визнала результатів псевдореферендуму, а й приєдналася до **міжнародних санкцій щодо Московії**, ініційованих **Європейським Союзом**. Перший та другий **етапи** цих санкцій розпочалися відповідно 6 і 17 березня 2014 р. і **передбачали**: призупинення переговорного процесу між ЄС і Московитською федерацією про пом'якшення візового режиму і нової угоди про партнерство; фактичне виключення Московії з «великої вісімки» (*велика вісімка*, G8 – умовна назва міжнародного клубу урядів семи високорозвинених країн світу (США, Японії, Ка-

Акція протесту
проти московитської окупації в Криму,
11 березня 2014 р.

Зустріч Президента України П. Порошенка та глав країн Північноатлантичного альянсу: США – Б. Обама, Франції – Ф. Олланда, Великобританії – Д. Кемерона та Німеччини – А. Меркель на Вельському саміті НАТО, Ньюпорт (Великобританія), 4 вересня 2014 р.

нади, Німеччини, Великобританії, Франції, Італії) та до 2014 р. Московії); індивідуальні санкції щодо осіб, причетних до московитської агресії проти України, котрим заборонили в'їзд на територію ЄС та заморозили їхні активи за кордоном. 28 квітня 2014 р. **США** ввели додаткові санкції проти Московитської федерації, зокрема заморозили активи 17 компаній, наближених до президента Московщини В. Путіна, та заборонили постачання до Московії високотехнологічних товарів, які вона могла б використати для військових потреб.

Більш серйозні заходи впливу на Московитську Федерацію, яка своїми діями фактично зруйнувала систему світового порядку, побудовану після Другої світової війни, **виявилися неможливими** через недосконалість міжнародного механізму прийняття рішень. Навіть спроби ухвалення в Раді Безпеки ООН будь-якої резолюції щодо засудження московитської агресії негайно **блокувала Московія** як постійний член цього міжнародного постійно діючого органу, рішення котрого обов'язкові для виконання всіма членами ООН.

**Ескалація
насилювання
на сході України**

Дестабілізація України не обмежилася лише окупацією Автономної Республіки Крим. У березні-квітні 2014 р. відбулася серія акцій, відомих за назвою **«русская весна»** («*московитська весна*»), зрежисованих і проведених московитськими спецслужбами у східних, центральних і південних регіонах України, передусім у таких містах, як Дніпропетровськ (нині – Дніпро), Донецьк, Харків, Одеса, Луганськ. Їхні учасники виступали здебільшого за відокремлення півдня і сходу України та приєднання цих регіонів до Московії, проведення референдуму щодо федерального устрою України, надання московитській мові статусу другої державної, висловлювалися проти нової української влади тощо. На противагу цим акціям, проукраїнські сили регіону вживали заходів на

Промосковитські демонстранти кидають каміння у прихильників єдності України, Одеса, 2 травня 2014 р.

підтримку територіальної цілісності України та її державного устрою. Між учасниками протиборчих таборів виникали сутички, які подекуди супроводжувалися **численними жертвами**. 2 травня внаслідок протистоянь і пожежі у Будинку профспілок в Одесі, що були після збройного нападу сепаратистів на ходу за єдність України, загинуло 48 осіб і понад 200 звернулися за медичною допомогою.

Найбільше ескалація насильства виявилася на **Донбасі**, де 1 березня 2014 р. адепти «*московитської весни*» підняли над будівлями Донецької та Луганської облдержадміністрацій московитські прапори. Від квітня **озброєні групи** московитських і промосковитських активістів, спровоковані й організовані розвідувально-диверсійними підрозділами Московитської федерації, застосовуючи зброю, почали захоплювати адмінбудівлі та відділки міліції у містах. 6 квітня бойовики взяли під контроль приміщення Донецької обласної державної адміністрації; упродовж 12–14 квітня **захоплено адміністративні установи** в таких населених пунктах (н. п.) Донецької обл., як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ (нині – Бахмут), Лиман, Дружківка, Єнакієво, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Харцизьк, Жданівка, Кіровське (нині – Хрестівка). З 28 квітня по 2 травня аналогічні захоплення були в містах Станиця Луганська, Луганськ, Красний Луч (нині – Хрустальний), Первомайськ, Алчевськ, Антрацит, Свердловськ (нині – Довжанськ), Стаханов (нині – Кадіївка) Луганської обл. 7 та 27 квітня проголошено т. зв. «Донецьку й Луганську «народні республіки» (відповідно «ДНР» і «ЛНР»), мета яких – **замаскувати агресію Московитської федерації** під начебто «громадянську війну» в Україні. 11 травня в окремих районах Донецької й Луганської областей (ОРДЛО) під контролем московитських спецслужб проведено **псевдореферендуми** щодо незалежності «ДНР» і «ЛНР». Згідно з їхніми даними, за незалежність проголосувало 89,07% і 96,2% відповідно. В Україні ці маріонеткові «держави», політичне та військове управління, озброєння і фінансування яких

Учасники промосковитського мітингу в Донецьку, 22 березня 2014 р.

здійснює Московитська федерація, визнано **терористичними організаціями**.

Свідченням того, що антиукраїнські акції, диверсійно-підбивна діяльність та масові заворушення на території України були спровоковані й організовані представниками і розвідувально-диверсійними підрозділами Головного розвідувального управління (ГРУ), Федеральної служби безпеки (ФСБ) і Збройних сил Московитської федерації, стали 23 кадрових офіцери **ГРУ Московії**, яких, згідно з інформацією голови СБУ В. Наливайченка, українські силовики затримали до середини квітня 2014 р. Про це свідчать персоналії деяких відомих представників т. зв. «керівництва «ДНР». Зокрема, «головою» «ради міністрів» самопроголошеної «республіки» з 16 травня по 7 серпня 2014 р. був **Александр Бородай** – громадянин Московії, генерал-майор ФСБ, спеціаліст з провокування міжетнічних конфліктів, один з ідеологів т. зв. «русько-го міра» («московитського світу»). Учасник московитської окупації Автономної Республіки Крим. 17 травня 2014 р. на пресконференції в м. Донецьк він заявив, що «...влада ДНР готує запит у МЗС Московії з проханням про входження до її складу або розміщення московитських військових баз на її території». У серпні 2015 р. очолив створену в Московії терористичну організацію Союз добровольців Донбасу.

Московитський терорист
Ігорь Стрелков (Гіркін)

«Міністром оборони» «ДНР» з 16 травня по 14 серпня 2014 р. був **Ігорь Стрелков** (справжнє прізвище – Гіркін) – громадянин Московії, полковник ГРУ Генерального штабу Збройних сил Московитської федерації, прихильник монархічних поглядів та ідеології т. зв. Білого руху. Впродовж березня-квітня 2014 р. разом з очолюваною ним терористичною групою займався диверсійно-підбивною діяльністю та організацією масових заворушень в Автономній Республіці Крим, Харківській, Луганській та Донецькій областях. За даними СБУ, безпосередній наказ розпочати масштабну диверсійну операцію на материковій частині України І. Стрелков отримав на початку квітня 2014 р. з Москви. В інтерв'ю московитській газеті «Завтра» він заявив, що саме йо-

го дії зіграли вирішальну роль у переростанні подій на Донбасі в збройне протистояння, якого доти протиборчі сторони уникали.

«Перишим заступником» «голови» «ради міністрів» із силових питань самопроголошеної «ДНР» із 10 липня по 23 вересня 2014 р. був **Владімір Антюфєєв** – громадянин Московії, генерал-лейтенант міліції, активний учасник придушення національно-визвольного руху в Латвії (1991), через що впродовж 10 років перебував у міжнародному розшуку, міністр державної безпеки самопроголошеної Придністровської молдавської республіки (ПМР; 1992–2012), професор Академії військових наук Московії. Разом з очолюваною ним терористичною групою брав участь у московитській окупації Автономної Республіки Крим. Як у ПМР, так і в «ДНР» звільнений із посад через зловживання владою.

Одним із ватажків московитських терористичних формувань у районі м. Дебальцеве Донецької обл. на початку лютого 2015 р. був генерал-лейтенант **Александр Ленцов** – громадянин Московії, діючий заступник командувача Сухопутних військ Збройних сил Московитської федерації. Однак на титрах відео колабораціоністського інтернет-ресурсу його було означено як «...одного з командирів підрозділу народної міліції ЛНР». 24 березня того самого року А. Ленцов у званні генерал-полковника представляв Московію в спільному центрі контролю і координації режиму припинення вогню на Донбасі.

Для запобігання вторгненню московитських диверсійних загонів, які розгорнули діяльність на Донбасі, мешканці Дніпропетровщини, Запоріжчини і Харківщини почали зводити **блокпости** на під'їздах до адміністративних центрів та основних населених пунктів областей. Одночасно було **посилено охорону об'єктів** державної та комунальної власності.

Прагнучи подолати терористичну загрозу, організовану московитськи-

Мешканці Маріуполя копають траншеї, допомагаючи українському війську організовувати оборону міста, серпень 2014 р.

Українські вояки на початку
Антитерористичної операції на сході України

раїни (ЗСУ). Поступово протистояння переросло у справжню московитсько-українську війну, яку українські й міжнародні експерти кваліфікували як гібридну з боку Московії.

Спроби врегулювати московитсько-український конфлікт дипломатичними засобами успіху не мали. 17 квітня 2014 р. під час **Женевських переговорів** за участі чотирьох керівників зовнішньополітичних відомств України, ЄС, США та Московитської федерації, які відбулися в Женеві (Швейцарія), було досягнуто певних домовленостей. Вони передбачали **роззброєння** незаконних формувань, **звільнення** захоплених будівель, вулиць, площ та інших громадських місць. Усім учасникам протестів, що не скоїли тяжких злочинів, гарантовано **амністію**. Крім того, сторони зобов'язалися **утримуватися від насильства**, залякування або провокаційних дій. Сприяти українській владі та місцевим громадам у реалізації цих заходів, спрямованих на деескалацію ситуації, мала **Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ**. Проте, як виявилось, виконано було лише останню домовленість про СММ ОБСЄ, яка в умовах московитсько-української війни налагодила більш-менш ефективну діяльність.

ми спецслужбами у східних регіонах України, та зберегти територіальну цілісність країни, українська влада 13 квітня 2014 р. заявила про початок проведення антитерористичної операції (АТО), до якої для підсилення правоохоронних органів залучила Збройні сили Ук-

Представники Спеціальної
моніторингової місії (СММ) ОБСЄ

**Гібридна
війна**

Московія, скориставшись **ослабленням української влади**, зумовленим Революцією гідності та втечею В. Януковича, вжила заходів, щоб утримати Українську державу у сфері свого впливу. Формально не оголошуючи про початок воєнних дій і навіть публічно заперечуючи свою участь у них та зв'язок із бойовиками, Московитська федерація активізувала проти України т. зв. **«гібридну війну»**, відому також як «війна керованого хаосу». **Головним об'єктом** цієї війни є свідомість громадян – як країни-агресора, так і країни-жертви; **зброєю** – абсолютно все: від летального озброєння і безпілотників до повідомлень у соціальних мережах. Вона – **симбіоз** класичної, партизансько-терористичної, інформаційно-психологічної та кібернетичної війн і певною мірою нагадує **більшовицьку тактику** боротьби проти українських державних формувань 1917–1921 рр., зокрема інспірування всередині держави альтернативних територіальних утворень, непідконтрольних законній владі.

На думку **політичних експертів**, 2014 р. був не початком гібридної війни Московії проти України, а її продовженням. Є. Магда простежив дебют таких дій у «тузлинській кризі» восени 2003 р., коли Московитська федерація вдалася до незаконного спорудження дамби з території Краснодарського краю Московії в бік українського острова Тузла, їхнє продовження – у постійному нагадуванні московитськими офіційними особами Заходу, що Україна – це країна, яка не відбулася; у газових війнах 2006 й 2009 р., що демонстрували ненадійність України як газового транзитера; у чиннику «третьої сили» під час Євромайдану, коли невідомі особи з вогнепальної зброї обстрілювали як представників силових структур, так і протестувальників. Насправді компоненти гібридної війни були присутні в діях Московії щодо України щонайменше з часу укладення українсько-московитської угоди в 1654 р.

Гібридна війна, яку Московитська федерація розпочала проти України, поєднує такі різні **типи і способи** її здійснення, як безпо-

Обкладинка книги
Є. Магда про гібридну
агресію Московії,
Київ, 2017 р.

середні та приховані **військові операції** з використанням розвідувально-диверсійних і батальйонних тактичних груп Збройних сил Московщини; артилерійські **обстріли** з території Московії українських військових об'єктів в окремих районах Донецької й Луганської областей і використання цих територій як **полігону для випробувань** нових видів зброї, методів і засобів ведення війни; розбудова на українській території розгалуженої **агентурної мережі** спец-

Затримання українськими контррозвідниками агента ФСБ Московії «Гравера» (І. Ткаченко), котрий намагався вербувати офіцерів СБУ, Одеса, червень 2014 р.

служб Московитської федерації; **партизанські методи** боротьби з залученням до них антиукраїнських сил із місцевого населення, криміналітету, московитських найманців і забезпечення їх зброєю, боєприпасами, технікою, паливом тощо; **нехтування агресором міжнародних норм** ведення бойових дій і дотримання угод;

використання впливу **промосковитського лобі** в Україні та підконтрольних Московії структур на кшталт Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП), яка від 2019 р. називається Московитською православною церквою в Україні (МПЦвУ); здійснення **терористичних актів**; послуговування **енергоресурсами** як інструментом політичного впливу; **руйнування економічного потенціалу**, інфраструктури та системи життєзабезпечення українського суспільства; **дестабілізація** суспільно-політичної ситуації в державі; **інформаційно-психологічні засоби** деморалізації військовослужбовців і цивільного населення, дезінформування, маніпулювання медіапростором; **гуманітарна експансія**, спрямована проти української мови, історії, культури, церкви; **дипломатичний тиск**, дискредитація українських органів державної влади та загалом України в світі, блокування євроінтеграційних процесів; **кібернетичні атаки**, керовані спецслужбами Московитської федерації, на об'єкти інфраструктури України; інформаційна агресія Московії, спрямована на **дестабілізацію Європи і світу** для відволікання їхньої уваги від українського питання; **інші експансіоністські дії** щодо України, скоординовані з Москви.

УПЦ Московитського патріархату – це частина «московитського світу», який вбиває українців (ілюстр. Д. Зільбера)

Серед **ідеологічних основ** московитської агресії проти України – **діяльність Московитської православної церкви** та підтримувана московитськими владною і церковною елітами **концепція «московитського світу» («рашизму»)** – неоімперська псевдорелігійна геополітична технологія для виправдання експансіоністської політики Московії. Ідея «московитського світу», на думку академіка НАН України В. Горбуліна, – відверто **нацистська** й шовіністична, тому її слід так само заборонити на міжнародному рівні, як свого часу заборонили нацизм. Для тих осіб (або держав), котрі пропагують «московитський світ», мають бути такі самі правові наслідки,

як і для адептів нацистської ідеології – людиноненавистницької доктрини переваги, зверхності однієї нації над іншою.

Визначальні складники гібридної війни Московитської федерації проти України: 1) **окупація** Московією навесні 2014 р. території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь; 2) підтримка, організація та координація дій місцевих **радикальних елементів** на сході України; 3) повномасштабне **вторгнення московитських підрозділів** в окремі райони Донецької й Луганської областей.

Московитська агресія змусила Верховну Раду України 27 січня 2015 р. визнати, що **Московія – країна-агресор**, та закликати міжнародну спільноту також кваліфікувати дії Московитської федерації як факт агресії проти Української держави, загарбання її територій і вжити заходів щодо повернення до міжнародно визнаних кордонів України. 3 серпня 2016 р. Україна, відмовившись затвердити нового посла Московії, знизил **статус дипломатичних відносин** із Московитською федерацією до рівня тимчасових повірених у справах.

Перші поразки та перемоги

Початок бойових дій був болючим для Збройних сил України, що впродовж двох десятиліть перебували в занедбаному стані, та таких українських військових підрозділів, сформованих із **добровольців**, як «Азов», «Айдар», «Дніпро», Добровольчий український корпус, «Донбас», «Тернопіль» тощо. 22 травня 2014 р. у ранковому бою з підрозділом московитських терористич-

Група десантників 25-ї окремої повітрянодесантної бригади на фоні літака Іл-76 напередодні вильоту до м. Луганськ, 13 червня 2014 р.

них військ під м. **Волноваха** Донецької обл. загинули 16 вояків 51-ої моторизованої бригади Збройних сил України і 32 отримали поранення. Через тиждень, 29 травня, терористами у м. Слов'янськ Донецької обл. **збито гвинтокрил Мі-8 ЗС України**, внаслідок чого загинули 12 вояків, у т. ч. генерал-майор С. Кульчицький. 14 чер-

вня того самого року в м. Луганськ бойовиками **збито український військово-транспортний літак Іл-76**, що заходив на посадку, – жертвами було 49 осіб, враховуючи членів екіпажу.

Прагнучи запобігти воєнній ескалації, Президент України П. Порошенко оголосив про **одностороннє припинення українським військом бойових дій**, яке тривало з 20 по 30 червня 2014 р. Однак президентська ініціатива себе не виправдала, оскільки за час перемир'я московитські терористичні війська здійснили **108 нападів на сили АТО**, внаслідок яких 27 українських бійців загинули і 69 отримали поранення. 1 липня того самого року **бойові дії було відновлено**.

З часом загартоване в боях **українське військо перехопило ініціативу** від московитських терористичних формувань, зупинило їх і перейшло в контрнаступ. На середину серпня 2014 р. в антитерористичній операції було за-

діяно близько 40 тис. особового складу. Співвідношення українських сил до бойовиків становило приблизно 1 до 1.

Однією з перших успішних воєнних операцій українців став **бій за аеропорт «Донецьк»**, у ході якого 26 травня 2014 р., за різними даними, знищено до 300 терористів, у

Оборона аеропорту «Донецьк» від московитських загарбників

т. ч. понад три десятки громадян Московитської федерації. Після цього аеропорт став символом незламності українських вояків, котрі 242 доби обороняли його від московитських терористів і залишили лише 22 січня 2015 р. – після того, як старий і новий термінали та башту аеропорту було повністю зруйновано внаслідок артилерійських і танкових обстрілів. «Там, де не витримали метал і бетон, вистояли люди», – так написав про захисників донецького аеропорту відомий письменник і військовий журналіст С. Лойко, що висвітлював війну Московитської федерації проти України. Навіть московитські бойовики були вражені мужністю і витривалістю українських бійців і назвали їх за це «*кіборгами*».

Кровопротитними були також бої між українською армією та московитськими терористичними військами за курган *Савур-Могила*, розташований у Шахтарському р-ні Донецької обл. Вони тривали з 5 червня по 29 серпня 2014 р. і були зумовлені стратегічною важливістю кургану (278 м), володіння яким давало змогу контролювати українсько-московитське прикордоння в радіусі 30–40 км. У ході бойових дій Савур-Могила спочатку було звільнено від ворога, а після серпневого масового вторгнення московитських регулярних військ в Україну – втрачено.

Українські оборонці Савур-Могили

13 червня 2014 р. від московитських терористичних військ також *звільнено м. Маріуполь*, а впродовж липня – середини серпня того самого року *визволено дві третини території Донбасу*, зокрема такі населені пункти, як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Дружківка, Костянтинівка, Сіверськ, Рубіжне, Дзержинськ (нині – Торецьк), Соледар, Сіверськодонецьк, Попасна, Лисичанськ, Шахтарськ, Дебальцеве, Авдіївка, Лутугине, Вуглегірськ, Ясинувата, Первомайськ, Станиця Луганська та ін. 18 серпня угруповання українських військ звільнило більшу частину стратегічно важливого м. *Іловайськ* Донецької обл., що за 25 км від обласного

центру. Крім того, було створено *умови для повного блокування* таких міст регіону, що перебували під московитським контролем, як Горлівка, Алчевськ, Стаханов, Луганськ і Донецьк.

Допомога, в т. ч. авто, для одного з підрозділів 14-ї ОМБр від волонтерів Віталія й Василя Лазаровичів із м. Коломия Івано-Франківської обл.

Важливу роль у зміцненні українського війська відіграв **волонтерський рух**, який розповсюдився під час Революції гідності. З початком московитсько-української війни допомагати своїм воякам узялися *широкі верстви українського суспільства*, що усвідомлювали загрозу втрати власної державності. **Необхідність**

допомоги, особливо впродовж першого року війни, була зумовлена нестачею в бійців засобів особистого захисту, амуніції, медикаментів, техніки, засобів зв'язку, одягу, харчів тощо. Найпотужнішими волонтерськими осередками стали такі організації, як «Армія SOS», «Крила Фенікса», «Народна допомога», «Народний проєкт», «Народний тил», «Повернись живим», «Combat-UA», «Схід і Захід разом» та ін. **Основні напрямки волонтерської діяльності:** збір пожертв від населення; придбання і доставлення необхідних ресурсів на фронт; ремонт і вдосконалення техніки; модернізація зброї; виготовлення військового спорядження; організація медичної допомоги постраждалим від бойових дій; пошук полонених, зниклих безвісти та загиблих вояків; допомога родинам учасників бойових дій і переселенцям із Криму й зони АТО тощо.

Вторгнення регулярних військ Московії в Україну

Успішні дії українських військ викликали **занепокоєння в Кремлі**. У середині – другій половині серпня 2014 р. для підтримки московитських терористичних формувань на Донбасі, які відступали під натиском українців,

Московія масово ввела в Україну регулярні війська. При цьому офіційна московитська влада заперечувала присутність своїх військових на Донбасі. Президент Московитської федерації

В. Путін пояснював потрапляння бійців ЗС Московії на українську територію тим, що «...вони зі зброєю та технікою просто *зблукали*», а ватажок самопроголошеної «ДНР» О. Захарченко переконував, що московитські військові взяли *відпуст-*

Правитель Московії В. Путін і московитські військові (ілюстр. фото)

ки і за власним бажанням воювали на боці бойовиків. Загалом масове вторгнення московитських регулярних військ в Україну призвело до *переростання антитерористичної операції в повномасштабну війну* між Україною та Московитською федерацією.

Перші проникнення московитських регулярних військ і воєнної техніки в Україну відбулися задовго до серпня 2014 р. 12 червня з Московитської федерації на українську територію вдерлася колона танків, яка через н. п. Сніжне, Торез (нині – Чистякове), Макіївка Донецької обл. в'їхала до обласного центру. Протягом серпня внаслідок *поетапного вторгнення московитської армії*, якому передувала потужна інформаційно-психологічна операція, кількісну перевагу отримав ворог. Із середини серпня такі *нашестья стали систематичними і масовими*. Зокрема, 22 серпня московитсько-український державний кордон незаконно перетнула перша автоколона «*гуманітарного конвою*», що складалася з 280 КамАЗів із вантажем з Московії для мешканців окупованих районів Донецької й Луганської областей. Таким чином, прикриваючись гуманітарною допомогою, Московщина поставляла московитським терористичним військам озброєння, боєприпаси і живу бойову силу, а з України вивозила вкрадені підприємства й обладнання з шахт і заводів, вугілля, тіла загиблих московитів. Загалом до початку 2022 р. на територію України без належного огляду українськими прикордонниками (відповідно до встановлених процедур) вторглися понад 100 московитських «гумконвоїв». 23 серпня Державна прикордонна служба (ДПС) України повідомила про *колони броньованої техніки*, що рухалися з території Московитської федерації в напрямку н. п. Амвросіївка і Кутейникове, де дислокувалися українські сили. Наступного дня, коли українці відзначали День

Рух московитської військової техніки (ілюстр. фото)

Рух московитської військової техніки (ілюстр. фото)
ської федерації загальною чисельністю 3,5 тис. осіб особового складу, до 60 танків, до 320 бронемашин, до 60 гармат, до 45 мінометів, 5 протитанкових ракетних комплексів (ПТРК). При цьому московитські військовослужбовці не мали документів і розпізнавальних знаків на обмундируванні й військовій техніці, що заборонено міжнародним законодавством. 27 серпня в Донецькій обл. у напрямку селищ Старобешеве і Тельманове (нині – Бойківське) пройшла колона *московитської військової техніки*, в складі якої налічувалося близько 100 одиниць танків, бойових машин піхоти (БМП), бронетранспортерів (БТР), реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) «Град»; у напрямку н. п. Дібровка і Дмитрівка – московитська колона з 6 одиниць «Градів» та 8 вантажних автомобілів КамАЗ і «Урал» із *бойовиками*; у м. Амвросіївка – 5 московитських БТРів і КамАЗів із бойовиками.

Повідомлення про масове вторгнення регулярної московитської армії на територію України надходили як від української *військової розвідки*, так і від іноземних *журналістів* та офіційних осіб, серед яких генеральний секретар **НАТО** А. Расмуссен, представник *Держдепартаменту США* Дж. Псакі, міністр закордонних справ *Швеції* К. Більдт та ін. 3 вересня 2014 р. *американський президент* Б. Обама відверто заявив, що участь «...московитських бойових частин із московитською зброєю і на московитських танках» – це факт, який «не підлягає сумніву». 2 жовтня того

Генеральний секретар НАТО
Андерс Фог Расмуссен
(2009–2014 рр.)

самого року резолюцію про визнання вторгнення регулярних військ Московії в Україну ухвалила **Парламентська асамблея Ради Європи**.

Дані про **чисельність московитських військ** в ОРДЛО на початку війни відрізняються, оскільки складно провести межу між *регулярними частинами* ЗС Московитської федерації та *терористичними формуваннями*, до яких належать як громадяни Московії, так і місцеві колаборанти, котрих очолюють кадрові офіцери московитських регулярних військ. Голова **Союзу комітетів солдатських матерів Московії** В. Мельнікова 28 серпня 2014 р. повідомила, що, за попередніми підрахунками, на території України перебувало близько 15 тис. московитських військовослужбовців. Представники **НАТО** та інші іноземні спостерігачі називали цифри до 10 тис. осіб. Згідно з даними **Генштабу** ЗС України, в середині серпня 2014 р. загальна кількість московитських регулярних і терористичних військ становила близько 40 тис. осіб.

Незважаючи на порушення міжнародних норм ведення військових дій, відвертий **цинізм неоголошеної війни Московії** проти України виявився ще й у тому, що **ЗС Московитської федерації зі своєї території систематично обстрілювали** з далекобійних гармат, РСЗВ «Град» і «Ураган» українські позиції в окремих районах Донецької та Луганської областей. При цьому **українські артилеристи**, які під час московитсько-української війни виявили себе найкращим чином, не стріляли у відповідь, щоб не спровокувати Московитську федерацію на повномасштабну агресію. Користуючись безкарністю, московити 11 липня 2014 р. обстріляли базовий табір українських вояків поблизу **с. Зеленопілля** Свердловського (нині – Довжанського) р-ну Луганської обл., внаслідок чого особовий склад і техніка українських підрозділів зазнали значних втрат. 13 липня вони розпочали постійний обстріл розташування зведеного так-

Українські бійці рятують товариша, пораненого під час бою з московитськими гібридними силами поблизу м. Іловайськ на Донбасі, серпень 2014 р.

тичного угруповання «*Кордон*», яке виконувало завдання з перекриття відкритої ділянки державного кордону, щоб завадити ворогові постачати з території Московії зброю, боєприпаси та підмогу живої сили бойовиків. Від 22 серпня регулярним обстрілам було піддано розташування українських військ під м. *Іловайськ* Донецької обл. Загалом, як установило міжнародне агентство журналістських розслідувань «*Bellingcat*» на основі супутникових даних, лише впродовж літа 2014 р. з території Ростовської та Белгородської областей Московитської федерації було здійснено понад 300 обстрілів українських позицій в окремих районах Донеччини й Луганщини з установок РСЗВ. Московитські військові вели вогонь щонайменше у п'яти напрямках, створюючи таким чином *вогневу перевагу* своїх підрозділів.

Істотно знизило ефективність дій українських захисників **обмежене застосування авіації**. Це було зумовлено використанням московитськими військовими формуваннями засобів протиповітряної оборони, насамперед переносних зенітно-ракетних комплексів (*ПЗРК*). Як наслідок, до середини серпня 2014 р. Україна втратила 11 літаків і 9 гвинтокрилів.

Іловайська трагедія

Трагічною сторінкою московитсько-української війни, безпосередньо спричиненої масовим вторгненням регулярних військ Московитської федерації на територію України, став **Іловайський котел** (23–30 серпня 2014 р.) – оточення угруповання українських військ чисельністю близько 1200 бійців регулярними частинами ЗС Московитської федерації та бойовиками московитських терористичних формувань біля м. Іловайськ Донецької обл. Окрім головної причини – прямого вторгнення регулярних частин ЗС Московії, що перевершували українські чисельно та якісно, «котел» також був **зумовлений** малочисельністю українських підрозділів для забезпечення протяжної лінії фронту, їхнім виснаженням і деморалізацією внаслідок артилерійських об-

Вояки ЗСУ під час бою з московитами в Іловайську, 26 серпня 2014 р.

стрілів з території Московитської федерації, на які заборонено було відповідати, помилками українського командування та втратою ним керування військом, що за таких умов втрачало боєздатність. Згідно з даними Головної військової прокуратури, загальна кількість московитських військ під час боїв під Іловайськом перевищувала 16 тис. осіб (у т. ч., як вважає військовий експерт полковник В. Шидлюх, понад 4 тис. військовослужбовців регулярних частин ЗС Московитської федерації). При виході українців з оточення в районі м. Іловайськ **співвідношення основних сил і засобів сторін** було на користь ворога в таких пропорціях: особовий склад – 1:18, танки – 1:11, бронетехніка – 1:16, артилерія – 1:15, «Гради» – 1:24. Тоді само угруповання ЗС Московитської федерації уздовж східної ділянки державного кордону України нараховувало: 35 батальйонно-тактичних і ротно-тактичних груп, не менше 45 100 військовослужбовців, до 160 танків, 1360 бронемашин, 350 одиниць артилерії, 130 одиниць РСЗВ, 192 бойових літаки, 137 гвинтокрілів.

Один із наймолодших вояків українського добровольчого батальйону, поранений під час бойової атаки в Іловайську в серпні 2014 р.

29 серпня, попри гарантії московитської сторони, що оточенців безперешкодно випустять, їх із заздалегідь підготовлених позицій впритул розстріляли з важкого озброєння військовослужбовці ЗС Московитської федерації. Унаслідок цих **злочинних дій Московії**, згідно з офіційними даними, 366 українських бійців загинули, 429 – отримали поранення, 300 – потрапили в полон. **Московити також розстріляли**

трох своїх військовослужбовців, що перебували в складі української колони як полонені та за домовленістю мали бути при виході з оточення передані московитській стороні. Крім того, сили АТО за час боїв під Іловайськом втратили **військової техніки** майже на 300 млн грн.

Літні бої 2014 р. також призвели до зростання кількості жертв і військовополонених у регулярних частинах ЗС Московитської федерації. 19 серпня українські бійці в м. Іловайськ взяли в полон **5 московитських десантників**. Уночі з 20 на 21 серпня

під час наступальної операції українських військ біля с. Георгіївка Лутугинського р-ну Луганської обл., згідно з інформацією московитської газети «Псковская губерния» від 2 вересня 2014 р., практично повністю було **знищено 1-шу роту 76-ї Псковської дивізії** Повітряно-десантних військ (ПДВ) ЗС Московщини: загинуло від 80 до 140 московитських десантників. 24 серпня поблизу селища Кутейникове Донецької обл. частини 51-ї окремої механізованої бригади (ОМБр) ЗС України вступили у бій з підрозділами ПДВ ЗС Московитської федерації, під час якого захопили в **полон 10 московитських десантників**, що належали до складу 331-го повітряно-десантного полку (Кострома) 98-ї повітряно-десантної дивізії. 27 серпня Комітет солдатських матерів у Ставропольському краї Московитської федерації опублікував **список із близько 400 призвищ** бійців Воронежсько-Шумленської 19-ї окремої мотострілкової бригади (Владикавказ, Північна Осетія), 17-ї окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шалі, Чечня), 8-ї окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шатой, Чечня) та інших частин Збройних сил Московщини, які загинули чи були поранені внаслідок бойових дій на сході України. У боях під м. **Гловайськ**, за різними даними, загинуло не менше 150 солдатів ЗС Московитської федерації, понад 330 бойовиків московитських терористичних формувань і близько 200 осіб були поранені. **Загалом**, згідно з даними Ради національної безпеки і оборони України, впродовж бойових дій на сході України за станом на початок вересня 2014 р. загинуло близько 2 тис. військовослужбовців Московії. Відомі факти, коли для **приховування воєнних втрат** десятки тіл загиблих солдатів ЗС Московитської федерації і бойовиків московитських терористичних формувань скидали в штольні шахт. Зокрема, такі випадки зафіксовано вночі з 4 на 5 вересня 2014 р. поблизу м. Червонопартизанськ (нині – Вознесенівка) Луганської обл. та 18 листопада того самого року біля м. Дебальцево Донецької обл.

Масові безіменні поховання
московитських бойовиків під Донецьком

Після масового введення на територію України московитських військ і трагедії під Іловайськом **українські сили змушені були відступити**. Вони залишили н. п. Новоазовськ, Амвросіївку, Старобешеве, Комсомольське (нині – Кальміуське) Донецької обл., аеропорт «Луганськ». **Небезпека московитської окупації** нависла над м. Маріуполь. Щоб зупинити

Міжнародний аеропорт «Луганськ»,
порушований московитськими загарбниками,
вересень 2014 р.

ворожий наступ на цей майже півмільйонний центр Приазов'я, було використано раніше підготовлений для деблокування Іловайського котла резерв українських військ. Упродовж 2–5 вересня 2014 р. **українські підрозділи здійснили вдалі бойові рейди** в районі н. п. Комсомольське – Тельманове – Новоазовськ – Староласпа. Завдяки цьому вдалося не лише відвернути загрозу від Маріуполя, а й звільнити від ворога Вугледар, Володимирівку, Благодатне, Оленівку, Миколаївку, Докучаївськ, Новотроїцьке.

«Мінськ-1»

Водночас міжнародна спільнота, занепокоєна ескалацією бойових дій на сході України, розпочала **пошуки шляхів урегулювання воєнного конфлікту**.

5 вересня 2014 р. Тристороння контактна група – ОБСЄ, Україна, Московитська федерація – та представники маріонеткових «ДНР» і «ЛНР» підписали в м. Мінськ (Білорусь) **тимчасову угоду** про «...забезпечення негайного двостороннього припинення застосування зброї» в ОРДЛО. На виконання цих домовленостей Верховна Рада України 16 вересня ухвалила **Закон України** про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей. Відповідно до законодавчого акта, тим районам Донбаського регіону, що перебували поза контролем української влади, надано особливий статус терміном на 3 роки, яким визначено тимчасовий порядок організації місцевого самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування з метою створення там умов для якнайшвидшої нормалізації обстановки, відновлення правопорядку, конституційних прав і свобод громадян. Після цього роботу міжнародної контактної групи в столиці Білорусі було про-

Учасники Тристоронньої контактної групи (зліва направо):
посол Московії в Україні М. Зурабов,
ватажки самопроголошених «ДНР» О. Захарченко
та «ЛНР» І. Плотницький,
представник ОБСЄ посол Г. Тальявіні,
другий Президент України Л. Кучма

довжено, а її учасники вночі на 20 вересня 2014 р. підписали т. зв. **«Мінський меморандум»** про припинення застосування зброї, зупинку підрозділів і військових формувань сторін на лінії зіткнення за станом на 19 вересня та встановлення на сході України 30-кілометрової зони безпеки.

Проте, прагнучи де-стабілізувати Україну і змусити її відмовитися від проголошеної страте-

гії на інтеграцію з європейськими та євроатлантичними структурами і набуття повного членства в НАТО, **Московія не збиралася дотримуватися режиму припинення вогню**. Характеризуючи поведінку московитського керівництва на Донбасі, редакція впливової американської газети «The Washington Post» зауважила: **«Путін застосовував хитрощі, обман і брехню**, щоб прикрити операції та їхні цілі. Під час переговорів та конференцій з західними дипломатами його представники постійно погоджувалися на мирні плани, тоді коли московитські наземні сили продовжували артобстріли та бомбардування». Під час перемир'я, незважаючи на деяке зниження інтенсивності бойових дій, **ворог не припинив обстрілів сил АТО** (з часу підписання Мінських угод до 24 листопада 2014 р. загальна кількість порушень московитською стороною режиму припинення вогню становила майже 3,5 тис. разів), не відійшов від лінії розмежування та продовжу-

Танк Т-72В3 200-ї бригади
Збройних сил Московії на Донбасі

вав проводити наступальні операції. Внаслідок цього, згідно з даними МЗС України, за два місяці «перемир'я» загинуло понад 100 українських вояків та близько 600 було поранено. Загалом, як зазначено у звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини, впродовж 6 вересня – 18 листопада 2014 р. у зоні бойових дій на сході України було зареєстровано 957 загиблих. Свідченням ігнорування бойовиками Мінських домовленостей та ухваленого на їхнє виконання Закону України про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей були *псевдовибори* 2 листопада 2014 р. «голів» і «народних рад» «ДНР» та «ЛНР».

**Бойові дії
на Дебальцевському
плацдармі**

Ігноруючи режим припинення вогню, **Московія перешкождала діяльності СММ ОБСЄ** на території ОРДЛО та відмовляла Україні в праві на відновлення контролю за східною ділянкою *українсько-московитського державного кордону*. Це давало їй змогу постійно забезпечувати свої регулярні та терористичні війська новою технікою, зброєю, особовим складом. Як наслідок, згідно з даними секретаря РНБО України О. Турчинова, на початку 2015 р. на окупованій частині Донбасу перебувало 36 тис. бойовиків **московитських формувань**, у т. ч. 8,5 тис. **солдатів** регулярних військ ЗС Московитської Федерації (за оцінюванням американських військових, близько 12 тис.), які мали на озброєнні 542 танки, до 990 бойових броньованих машин, 694 одиниці РСЗВ, 4 одиниці тактичних ракетних комплексів «Точка-У», 57 одиниць зенітно-ракетних комплексів (ЗРК). Посол США в Україні Дж. Пайетт щодо цього зауважив, що бойовики мали більше **озброєння** з танками, БТРами, артилерією та ракетними системами, ніж деякі країни НАТО та Європи.

Зосередивши на території ОРДЛО значні запаси зброї та військової техніки, московитські регулярні й

Стела-символ м. Дебальцеве, яку після окупації міста московитські загарбники спилили й вивезли до Москви для виставки

терористичні війська наприкінці січня 2015 р. розпочали масштабний наступ на т. зв. «Дебальцевський плацдарм», що у Донецькій обл. **Ворог прагнув** будь-якою ціною ліквідувати «дебальцевський виступ», оточити і розгромити там українське військо, розвинути наступ і захопити міста Артемівськ, Краматорськ та, за сприятливих умов, Харків. **Завдання українців** полягало в тому, щоб не допустити просування московитських військ углиб української території. За інформацією Генштабу ЗС України, загальна **чисельність ворожих сил** становила понад 19 тис. осіб; в їхньому розпорядженні в районі Дебальцевого було до 120 танків, до 180 артилерійських систем, до 60 одиниць РСЗВ. **Кількісні параметри українських підрозділів**, зосереджених у районі Дебальцевського плацдарму, були значно нижчими: 4,7 тис. бійців, 50 танків, 40 артилерійських систем, 15 одиниць РСЗВ. **Унаслідок запеклих боїв**, які тривали з 27 січня по 18 лютого, московитським військам вдалося ліквідувати «дебальцевський виступ» і захопити такі важливі для транспортного сполучення населені пункти, як

Українські вояки ведуть бій проти московитів поблизу м. Дебальцеве

Вуглегірськ, Чорнухине, Дебальцеве. Однак значні втрати, завдані ворогові, змусили його відмовитися від подальших наступальних дій і захоплення нових територій та дали змогу українським підрозділам уникнути оточення, вийти з району Дебальцевого, утримати бар'єрний рубіж по р. Луганка і закріпитися

на плацдармі Луганське – Троїцьке – Попасна. За офіційними даними, під час бойових дій в районі Дебальцевого в період з 15 січня по 18 лютого **українці втратили** 110 бійців загиблими, 270 – пораненими, 7 – полоненими, 18 – зниклими безвісти (за весь час оборони Дебальцевського плацдарму загинуло 136 українських вояків та 331 було поранено). **Ворожі втрати** в боях від початку 2015 р. по 18 лютого, згідно з даними помічника міністра оборони України Ю. Бірюкова, становили 2911 убитими.

«Мінськ-2»

Перебіг бойових дій на Дебальцевському плацдармі значною мірою вплинув на **переговори** у Мінську, де 11–12 лютого 2015 р. зустрічалися лідери країн «нормандської четвірки»* – Президент України П. Порошенко, канцлер Німеччини А. Меркель, президенти Франції Ф. Олланд і Московитської федерації В. Путін. Останній намагався радикально змінити хід перемовин і змусити співрозмовників піти на фундаментальні поступки, погрожуючи тим, що декілька тисяч українських бійців оточено в районі Дебальцевого і їх буде знищено, якщо не складуть зброю. Лише завдяки неймовірним зусиллям українського війська, яке не допустило ворожої блокади, **путінський шантаж** було нівельовано і ситуацію в Мінську вдалося втримати в конструктивному руслі. 12 лютого за підсумками 16-годинних переговорів лідерів чотирьох країн та учасників Тристоронньої контактної групи було ухвалено **«Комплекс заходів з виконання Мінських угод»**. Зокрема, він передбачав негайне й всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей України, відведення важких озброєнь обома сторонами на однакові відстані, моніторинг і верифікацію ОБСЄ режиму припинення вогню і відведення важкого озброєння, амністію бойовиків, звільнення всіх заручників, відновлення повного

Переговори лідерів «Нормандської четвірки»
(справа наліво):

Президент України П. Порошенко,
президент Франції Ф. Олланд,
канцлер Німеччини А. Меркель
та президент Московії В. Путін,
Мінськ, 11 лютого 2015 р.

* «Нормандська четвірка», «нормандський формат» – тип зустрічей лідерів України, Німеччини, Франції та Московії щодо вирішення проблеми московитсько-української війни. Назва визначена тим, що перша зустріч керівників згаданих держав відбулася 6 червня 2014 р. у м. Бенувіль, що в Нормандії (Франція). Другу зустріч у такому самому форматі проведено 16–17 жовтня цього року в м. Мілан (Італія), третю – 11–12 лютого 2015 р. у м. Мінськ (Білорусь). Під час перших двох зустрічей істотних результатів не було досягнуто.

Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні

контролю над державним кордоном з боку українського уряду, виведення всіх іноземних військ із території України, ухвалення українським парламентом законодавства про особливий статус ОРДЛО.

Заходи з виконання Мінських угод мали бути реалізовані до кінця 2015 р. Однак як свого часу вересневі Мінські домовленості 2014 р., так і лютневі 2015 р. ворог ігнорував. Чи не єдиним здобутком переговорників з «нормандської четвірки» було **обмеження воєнної ескалації, зумовлене** тим, що запровадження нових санкцій проти Московії пов'язали зі станом виконання нею Мінських угод. Масштабні бойові дії рівня іловайських чи дебальцевських припинилися. Від лінії фронту відведено на дистанцію стрільби такі небезпечні види важких **озброєнь** калібром понад 100 мм, як «Ураган», «Торнадо», «Смерч», «Точка-У» та ін. Певною мірою виконано також вимогу про те, щоб під наглядом СММ ОБСЄ противники розвели на 15 км углиб контрольованих територій «Гради», танки, міномети й артилерію калібром менше 100 мм. У результаті московитсько-українська війна набула **позиційного характеру** вздовж усієї лінії зіткнення протиборчих сторін (на середину 2016 р. її довжина становила 426 км). Домінуючими стали такі **гібридні компоненти війни** з боку ворога, як провокативні обстріли позицій українських військ (лише за першу добу «тиші» було зафіксовано 112 обстрілів із різних видів зброї), щоб змусити їх відкривати вогонь у відповідь, прагнення деморалізувати бойовий дух наших вояків, перешкоджання діяльності СММ ОБСЄ, безпідставні звинувачення України тощо.

Час від часу позиційна війна на українсько-московитському фронті загострювалася. Серед **найзапекліших зіткнень** – бої 18–19 грудня 2016 р. під м. **Світлодарськ** та 29 січня – 9 лютого 2017 р. у районі м. **Авдіївка** на Донеччині. Вони були спричинені спробами московитських військ захопити додаткову українську територію і призвели до різкого збільшення кількості поранених і за-

гиблих як обабіч фронту, так і серед мирного населення, котре, зокрема в Авдіївці, опинилося на межі гуманітарної катастрофи. Водночас українські вояки впродовж 2016–2017 рр. не лише не віддали ворогові жодного метра рідної землі, а й намагалися **відновити контроль** над тими українськими територіями, які, відповідно до мінських домовленостей, належать до юрисдикції України. Зокрема, лише в 2017 р. вони на деяких напрямках просунулися на 10 і більше кілометрів, покращивши свої бойові позиції.

Аналізуючи **проблеми врегулювання московитсько-української війни**, Курт Волкер, призначений у 2017 р. спецпредставником Держдепартаменту США з питань України, назвав основною з них ту, що

«...*Московія продовжувала заперечувати свою роль [на Донбасі. – Авт.]. Московія наполягала, що вона не має нічого спільного з тими силами, які вона контролювала і якими керувала, що вона не має нічого спільного з сепаратистськими урядами, які вона встановила і де вона змінювала керівництво за своїм бажанням...*». **Московитська федерація також блокувала введення миротворців** на територію ОРДЛО, вимагаючи домовлятися про це з представниками «ДНР» та «ЛНР», щоб таким чином, як зазначив К. Волкер, «...легітимізувати їхню присутність і призвести до затягування конфлікту». За цих обставин спецпредставник Держдепартаменту США з питань України дійшов висновку, що мирного врегулювання московитсько-української війни можливо досягти «...тільки **за умови усунення московитських сил** і московит-

Український воїн
оглядає околиці м. Авдіївка на Донбасі

Спецпредставник Державного департаменту США
з питань України Курт Волкер
(на передньому плані справа)

ського керівництва, усунення командування та контролю бойовиків, присутніх на Донбасі».

**Міжнародні
санкції
щодо Московії**

Як свого часу окупацію Криму, провідні міжнародні організації та країни світу також **засудили московитську агресію** на сході України. Парламентська асамблея **ОБСЄ** 1 липня 2014 р. більшістю голосів ухвалила резолюцію «Очевидне, грубе та невиправлене порушення Гельсінських принципів Московитською федерацією», якою засудила військову агресію Московії проти України та висловила «...тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України». 5 вересня у Декларації Вельського саміту **НАТО** «...рішуче засуджено ескалацію подій та незаконне військове втручання Московії в Україну» і висловлено вимогу, щоб Московитська федерація відвела свої війська з України та від її кордонів, зупинила потік зброї, обладнання, людей і грошей через кордон для бойовиків. Такі ж вимоги містилися у Спільній заяві Комісії Україна – НАТО від 2 грудня 2014 р. Раніше, 17 вересня того самого року, Комітет міністрів **Ради Європи** закликав Московію вивести всі свої війська з території України, в т. ч. із незаконно окупованої території Автономної Республіки Крим, та утриматись від будь-якої подальшої військової інтервенції в Україну. Про це ж ішлося в резолюціях **ПАРЕ** від 27 січня і 25 червня 2015 р., інших документах міжнародних інституцій, починаючи з 2014 р.

Важливим чинником міжнародних заходів щодо обмеження воєнної ескалації на Донбасі були **санкції**. Крім згаданих заходів впливу за окупацію Криму, міжнародна спільнота також покарала Московитську федерацію за її подальшу збройну агресію проти України. 16 липня 2014 р. **США** ввели перші санкції щодо *основних секторів економіки Московії*, під які потрапили московитські компанії

Показове знищення продуктів із ЄС та України в Московії як «симетрична взаємна відповідь» на міжнародні санкції

військово-промислового комплексу, нафтогазового сектору, фінансових установ, а також окремі політики та військові Московитської федерації, представники антидержавних сил в Україні. Тоді само санкції проти осіб і московитських компаній, причетних до порушення територіальної цілісності та суверенітету України, розширив ЄС.

Причиною до нових санкційних заходів щодо Московії був той факт, що 17 липня 2014 р. бойовики московитських терористичних військ поблизу окупованого ними м. Торез Донецької обл. **збили пасажирський літак Боїнг-777** «Малайзійських авіаліній», що виконував рейс Амстердам (Нідерланди) – Куала-Лумпур (Малайзія)*. Жертвами терористичного акту стали 298 осіб, у т. ч. 80 дітей, із вісімнадцяти країн світу: Нідерландів, Малайзії, Австралії, Індонезії, Великобританії та ін. Речі загиблих розграбували мародери з числа московитських терористів, найманців та їхніх місцевих посіпак.

Московитські бойовики позують на уламках збитого пасажирського літака «Боїнг-777» авіакомпанії «Малайзійські авіалінії»

25 липня того самого року **Європейський Союз** оприлюднив **додаткові санкції** щодо Московитської федерації, під дію яких потрапили група московитських високопосадовців, інспіровані Московією такі територіальні утворення, як «Донецька народна республіка», «Луганська народна республіка», «Федеративна держава Новоросія», та антиукраїнські воєнізовані формування. Через кілька днів, у період 29 липня – 1 серпня, ЄС запровадив проти Московитської федерації **санкції третього рівня**. Вони стосувалися енер-

* За одною з версій експертів, літак Боїнг-777 «Малайзійських авіаліній» було збито випадково. Насправді Московія шукала формального приводу, щоб оголосити повномасштабну війну Україні. Для цього в Кремлі вирішили збити над українською територією московитський пасажирський літак, що летів з Москви в Ростов-на-Дону, перекалавши цей злочин на Збройні сили України, і таким чином виправдати свою воєнну інтервенцію. Однак «кремлівські плани» знівелювали московитські військові, котрі поцілилися в інший літак.

гетичного й фінансового секторів, продукції військового й подвійного призначення, окремих осіб; передбачали заборону експорту і реекспорту до Московії високотехнологічного обладнання. Впродовж другої половини 2014 – 2015 р. ЄС, а також такі **країни**, як Україна, США, Японія, Швейцарія, Ізраїль, Канада, Німеччина, Австралія, Франція, Норвегія, Чорногорія, Ісландія, Албанія, Ліхтенштейн, Нова Зеландія, Грузія та ін., розширили список обмежувальних заходів щодо Московитської федерації.

У 2016–2017 рр. **ЄС** та США, незважаючи на деяке збайдужіння до українських проблем, продовжили дію санкцій проти Московії через її агресію щодо України. Особливо вагомим був підписаний 2 серпня 2017 р. президентом **США** Д. Трампом Закон «Протидія супротивникам Америки через санкції», яким Московщину прирівняно до таких світових країн-ізгоїв, як Північна Корея та Іран. Окрім посилення санкцій щодо названих держав, важливе місце в документі відведено підтримці суверенітету і територіальної цілісності України. Зокрема, в ньому вміщено вимоги до влади Московії вивести з території України московитські війська, передати контроль над зовнішнім кордоном України українському урядові, припинити дії, які завдають шкоди Українській державі, тощо. Законом також передбачено пріоритетну підтримку енергетичної безпеки України та заборону президентові США відмінити як нові, так і попередні антимосковитські санкції без згоди Конгресу США.

Населення Московії у контексті війни

Більшість **населення Московитської Федерації** поставилася до міжнародних санкцій байдуже, а обмеження московитського бізнесу, погіршення іміджу Московії та негативне сприйняття московитів у світі викликали в московитському суспільстві зворотний ефект – **озлоблення** щодо США, України, ЄС, які нібито перешкождали посиленню Москов-

Зустріч Президента України Петра Порошенка і президента США Дональда Трампа, США, 20 червня 2017 р.

щини. Згідно з результатами соціологічного опитування московитського «Левада-Центру», проведеного в травні 2017 р., 70% московитів вважали найбільшим ворогом США, 50% – Україну (у 2016 р. – 48%, 2015 р. – 37%; *також у травні 2017 р. погано ставилися до України 59% московитів, тоді як до Московії погано ставилися лише 37% українців*), по 24% – Латвію, Литву і Німеччину. При цьому, згідно з результатами опитування, 70% московитів висловили впевненість, що **Московія має продовжувати свою політику**, незважаючи на міжнародні санкції.

Вражене імперськими комплексами московитське населення також прихильно поставилося до **окупації українського Криму** та до спроб керівництва Московії **воєнними заходами** повернути Україну під свій контроль. Окрім того, захоплюючи Кримський півострів, влада пішла

Акція протесту біля посольства Московії в Литві проти московитської агресії щодо України

назустріч поширеним у московитському суспільстві переконанням, що Крим має бути в складі Московії. Це підтверджували опитування «Левада-Центру» як у 1990-х та на початку 2000-х рр., так і в 2017 р., коли майже 90% московитів висловилися проти повернення Криму Україні. За 15 років соціологічного моніторингу **ставлення московитських громадян до В. Путіна** як провідника державної політики Московитської федерації, схвалення його діяльності досягло максимальних значень (84–89%) чотири рази, з яких тричі – під час воєнних дій у Чечні, Грузії й Україні. Якщо в 2010–2013 рр. рейтинг довіри до В. Путіна не підвищувався понад 80%, то від часу окупації українського Криму і впродовж усієї московитсько-української війни він не був нижчим від цього показника. На виборах президента Московщини у 2018 р. В. Путін переміг з рекордним результатом – 77%, а в 2024 р. істотно оновив цей рекорд – 87%. Отже, **московитська агресія щодо України стала можливою** не лише через створення в Московитській федерації де-факто нацистського режиму на чолі з В. Путіним, а й завдяки повальній підтримці його дій більшістю громадян Московії.

Василеві Пелишу,
якому московитські терористи відрубали
руку за українські символи,
спеціалісти з Канади й США
створили протез із тризубом

котрий через поранення не зміг виконати вимогу московитського офіцера щодо швидкого роздягання.

Інформацію про останній випадок, що був з українськими вояками, котрі намагалися вирватися з **Іловайського котла**, оприлюднив історик Я. Тинченко в журналі «Український тиждень»: «Одна з найтрагічніших історій сталась з бійцями 93-ї бригади [Збройних сил України. – Авт.], які їхали у вантажівці ГАЗ-66. Машина не доїхала до с. Новокатеринівка [Старобешівського р-ну Донецької обл. – Авт.] кілька сотень метрів, як її підбили. Вантажівка перекинулась. У ній одразу загинули шість або сім військовослужбовців.

Після аварії залишилось 10 або 11 бійців – поранених або контужених. Один із солдатів почав махати білою ганчіркою та кричати, аби не стріляли. У відповідь військовий у формі старшого лейтенанта Збройних сил Московитської федерації голосно наказав, аби хлопці підіймались та виходили. Щойно вони піднялись, як по них було відкрито вогонь з автоматів. Двоє загинули на місці, інші отримали додаткові рани. Вцілілим українським солдатам московитський старший лейтенант наказав повзти в його бік. Потім він дав

Промовисте свідчення **ставлення московитів до українців** – численні випадки жорстокого поводження московитських військовослужбовців під час московитсько-української війни. Причому це стосувалося як українських вояків, так і мирного населення. Чого вартують жахіття **відрубування сокирою руки** в бійця батальйону «Айдар» Василя Пелиша лише за те, що на ній було татуювання з тризубом і написом «Слава Україні», чи **вбивства беззбройних полонених вояків ЗСУ**, в т. ч. 18-річного Івана Клевчука,

Кулеметник 93-ї ОМБр
ЗС України
Іван Клевчук

команду роздягнутись догола на швидкість. Солдат Клевчук був поранений в обидві руки та не міг швидко роздягатись: московитський офіцер вистрілив йому в спину та голову. Ще один юний боєць теж не встигав роздягнутись – його теж застрелив московитський офіцер. Немолодий сержант, який був серед бранців, почав дорікати офіцерові за цей вчинок, але у відповідь він теж отримав кулі у спину та голову. Таким брутальним чином було застрелено ще одного або двох бійців».

Попередні наслідки московитської агресії

Незважаючи на певне зниження напруги на фронтах московитсько-української війни, ситуація там залишалася складною і характеризувалася **можливістю нового загострення**. За даними Міністерства оборони України та СБУ, на кінець 2017 – на початок 2018 р. **гібридні московитські окупаційні війська** на території України налічували до 75 тис. осіб: **московитські регулярні війська** – понад 36 тис., у т. ч. до 6 тис. в ОРДЛО та 32,5 тис. – в окупованому Криму; **московитські терористичні формування** (московитські нацисти й військові ветерани, кримінальні елементи та колаборанти – завербовані місцеві жителі), дислоковані на сході нашої країни, – від 35,5 тис. до 40 тис. бойовиків, безпосередньо підпорядкованих Центру територіальних військ Південного військового округу Збройних сил Московії.

Інфографіка московитського окупаційного контингенту на сході України,
за станом на початок серпня 2016 р.

Цей величезний контингент, створений за московитськими стандартами та інтегрований у загальну систему управління й фінансування ЗС Московії, кількісно перевищував армії багатьох європейських країн.

На Донбасі московитські окупаційні війська було об'єднано у два корпуси. Вони належали до складу 8-ї московитської армії й фактично виконували функцію, яку здійснювали штрафбати під час Другої світової війни. Їхнє завдання – затримати просування українських військ до підходу основних сил, які дислокувалися вздовж нашого кордону. Там Московія побудувала потужну військову інфраструктуру й оперувала проти України не батальйонами чи дивізіями, а арміями. Серед загроз з моря – частина Каспійського флоту Московії, перекинута до Чорноморського басейну, а також московитські ракетні комплекси у Криму і на східних кордонах, здатні завдати удару по всій території України. Загалом, згідно з даними за станом на весну 2018 р., проти нашої держави могли бути залучені близько 260 тис. московитських військовослужбовців, 3,5 тис. танків, 11 тис. броньованих машин, 4 тис. артилерійських систем, понад 1 тис. реактивних систем залпового вогню.

Черговий ешелон із військовою технікою відправляється з Московії в Україну для московитських збройних формувань

Значними були також **воєнні арсенали московитських збройних угруповань** на тимчасово окупованих територіях України. Їх Московія постійно поповнювала через неконтрольовану ділянку українсько-московитського державного кордону протяжністю 409,3 км; морська тимчасово неконтрольована ділянка українсько-московитського дер-

жавного кордону становила 35 км) (лише впродовж січня-серпня 2016 р. зафіксовано 260 випадків незаконного перетину державного кордону України з боку Московитської федерації ешелонами й колонами військової техніки). Як наслідок, тільки в окремих районах Донецької й Луганської областей, згідно з інформацією українських урядових структур і Українського кризового медіа-центру, впродовж липня 2014 – липня 2017 р. кількість московитської важ-

кої **військової техніки й озброєння** зросла в більш ніж десять разів: танків – з 30 до 680 одиниць; бойових броньованих машин – зі 124 до 1250 одиниць; артилерійських систем і РСЗВ – зі 110 до 1170 одиниць; систем протиповітряної оборони (ППО) – з 50 до 550 одиниць.

Окрім бойових дій на фронтах, Московія активно використовувала **терористичні заходи впливу** на Україну. Згідно з даними СБУ, впродовж 2014 – першої половини 2017 р. в Україні зафіксовано майже 900 **актів терору**, понад половину з яких – у Донецькій і Луганській областях. Лише за перші п'ять місяців 2017 р. військові напади на цивільні об'єкти призвели до 44 жертв. До цього додалися замовні вбивства, кібератаки на економічну інфраструктуру України, «націоналізація» українських компаній на окупованих територіях, визнання Московією документів «ДНР» і «ЛНР», роздавання в ОРДЛО московитських паспортів тощо.

Унаслідок московитсько-української війни від 14 квітня 2014 р. по 31 січня 2021 р. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) нарахувало 42–44 тис. **жертв**, у т. ч. 13,1–13,3 тис. **загиблих** і 29,5–33,5 тис. **поранених** серед цивільних осіб, українських військовослужбовців та членів московитських збройних формувань. Серед **цивільного населення**, згідно з даними уповноваженої Верховної Ради

України з прав людини, від початку бойових дій на Донбасі до жовтня 2021 р. **загинуло** 4 тис. осіб, у т. ч. 298 загиблих на борту рейсу МН17 «Малайзійських авіаліній» 17 липня 2014 р., та приблизно 7–9 тис. українських громадян було **поранено** і скалічено. Серед **дітей** від 2014 р. через московитську збройну агресію на території Донецької та Луганської областей **загинуло** більш ніж 240 осіб, ще 56 зникли безвісти, було **поранено** і травмовано, за різними дани-

Волиняни проводжають в останню дорогу свого земляка – 25-річного офіцера 80-ї ОДШБр ПДВ Збройних сил України Маріса Камінського, загиблого в боротьбі з московитськими загарбниками, м. Ківерці, 8 лютого 2017 р.

ми, від 167 до понад 500–3000 малолітніх громадян України. Близько 200 тис. дітей проживали вздовж лінії розмежування на Донбасі, в т. ч. від 10 до 15 тис. у 5-кілометровій зоні вздовж цієї лінії, продовжуючи щодня піддаватися ризику. За даними громадських організацій кількість дітей-переселенців із Криму і Донбасу перевищила 170 тис. осіб. Через війну за станом на жовтень 2016 р. 1937 українських дітей стали сиротами. 33 тисячі отримали статус постраждалих. Багато з них потребували фізичного й психічного лікування.

Щодо втрат **українських вояків**, то в електронній «Книзі пам'яті полеглих за Україну» за станом на 1 грудня 2021 р. вміщено дані про 4490 **загиблих** вояків різних українських силових структур, добровольчих загонів і волонтерів. За станом на липень 2020 р. **поранення** отримали понад 12 тис. вояків ЗСУ. Знайдено або звільнено з **полону** 3215 осіб. У концтаборах і катівнях Московії на окупованих територіях за станом на середину червня 2021 р. перебувало 405 громадян України, серед яких 44 військовослужбовців і 30 жінок. Кількість **зниклих безвісти** військовослужбовців ЗСУ від початку московитсько-української війни становила 526 осіб. Із цієї кількості знайдено (живими та мертвими) 457 осіб. За станом на 17 листопада 2020 р. залишалися нерозшуканими 69 осіб.

Передача українськими вояками московитській стороні останків її знищених солдатів

Логотип «Книги пам'яті полеглих за Україну»

Московитські втрати від 14 квітня 2014 р. по 31 січня 2021 р. УВКПЛ оцінило в приблизно 5700 **убитих** і 12,7–13,7 тис. **поранених**. Очевидно, що наведені цифри охоплюють три основні категорії московитських терористичних формувань: кадрові військовослужбовці ЗС Московії, мос-

ковитські найманці та місцеві колаборанти.

Матеріальні збитки України через московитську окупацію Криму й війну Московії на Донбасі, згідно з даними наукового співробітника Eurasia Center Atlantic Council А. Аслунда, *становлять* 100 млрд дол. США; втрачено понад 16% ВВП та контроль над 7,2% української території. Крім того, внаслідок війни близько 1 млн 800 тис. (у т. ч. понад 900 тис. жінок та 236 тис. дітей) громадян України з тимчасово окупованих територій Донецької й Луганської областей та АР Крим вимушено *залишили свої домівки*. У важких умовах опинилися та зазнали суттєвих *обмежень свободи* вираження поглядів, мирних зібрань і об'єднань близько 2,7 млн людей у контрольованих бойовиками московитських терористичних формувань районах Донбасу.

Істотно погіршилася ситуація з правами людини в окупованому Московією **Криму**. Московитська влада використала законодавство про боротьбу з тероризмом та екстремізмом для криміналізації ненасильницьких дій та *утисків протилежних поглядів*, тоді як судова і правоохоронна системи стали інструментами придушення опозиції. Як наслідок, за станом на 25 лютого 2017 р. на території окупованого Московією Криму відомо про 12 загиблих та 39 політв'язнів, 10 з яких засуджено. За станом на 13 вересня 2018 р. Моніторинговою місією ООН із прав людини також зафіксовано 42 випадки насильницького зникнення людей. Найбільше від цього страждали українські активісти й кримські татари. Головний представницький орган останніх – Меджліс – загарбники заборонили та, незважаючи на наказ Міжнародного суду ООН у м. Гаага (Нідерланди), відмовлялися відновити його діяльність. Загарбницька влада Московії вдалася також до *порушення прав релігійних та етнічних спільнот* у Криму, позбавляючи його мешканців свободи віросповідання. Зокрема, постійним став тиск на вірян Кримської єпархії Української православної церкви, Української греко-католиць-

Акція кримських татар
в окупованому московитськими загарбниками Криму

ставницький орган останніх – Меджліс – загарбники заборонили та, незважаючи на наказ Міжнародного суду ООН у м. Гаага (Нідерланди), відмовлялися відновити його діяльність. Загарбницька влада Московії вдалася також до *порушення прав релігійних та етнічних спільнот* у Криму, позбавляючи його мешканців свободи віросповідання. Зокрема, постійним став тиск на вірян Кримської єпархії Української православної церкви, Української греко-католиць-

кої церкви та кримських татар; їм погрожують, нівелюють їхні права і свободи, захоплюють релігійні, культові й культурні споруди, знищують приходи, здійснюють несанкціоновані обшуки тощо. З початку окупації Криму набула поширення тенденція до **витіснення з півострова корінного населення**. За даними пресслужби Офісу генерального прокурора України, у підсумку майже 48 тис. людей залишили свої домівки й перебралися на материкову частину України. Московити незаконно виселили з Криму не менш як 2425 мешканців, ще 4,7 тис. ув'язнених українських громадян перемістили звідти на територію Московії, щоб після звільнення з місць позбавлення волі заборонити їм повернення до Криму.

Здійснюється також активна **колонізація півострова московитами**. Кримстат повідомив, що, за офіційними даними, на півострів з Московії після 2014 р. в'їхали понад 172 тис. осіб: з них у Криму зареєструвалися 96 тис., у Севастополі – 76 тис. Згідно з ін-

Після анексії Криму Московія незаконно звела через Керченську протоку міст, котрий став серйозною загрозою безпеці Української держави

формацією одного з лідерів кримськотатарського народу М. Джемілева, лише за 4 роки окупації Криму Московія крадькома завезла на півострів від 850 тис. до мільйона своїх громадян.

Агресія Московитської федерації **консолідувала українське суспільство**. За даними до-

слідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 3–9 березня 2017 р. у всіх регіонах України за винятком окупованих територій, абсолютна більшість громадян України (92%) вважала себе **етнічними українцями** (в 2012 р. їхня кількість становила 75%). **Рідною мовою** назвали українську 68% громадян (у 2006 р. – 52%). Тисячі українців виявили жертвоне **прагнення до захисту своєї Батьківщини** від ворога. Чимало їх заради цього залишали престижну роботу, поверталися з-за кордону до України тощо. Серед них В. Сліпак (20.12.1974–29.06.2016) і М. Паславський (16.01.1959–19.08.2014), які стали справжнім прикладом служіння своєму народові.

Василь Сліпак – український оперний співак, один із найкращих баритонів світу, соліст Паризької національної опери, фіналіст конкурсів вокалістів у Будапешті (Угорщина), Лос-Анджелесі, Нью-Йорку (США), Парижі (Франція). Вільно володів дев'ятьма іноземними мовами. 19 років мешкав і працював у Франції, де після початку Революції гідності в Україні очолив волонтерський рух, відправляв на Майдан гуманітарну допомогу, влаштовував благодійні концерти, координував громадські акції, спрямовані на підтримку України. З перших днів московитсько-української війни особисто доставляв на фронт військовий одяг, взуття, медикаменти тощо. З травня 2014 р. поєднував волонтерську діяльність з участю в бойових діях, час від часу відлучався на концерти у Франції та знову повертався на фронт. Воював у Добровольчому українському корпусі «Правий сектор» під позивним «Міф». Загинув у бою поблизу селища Луганське Донецької обл. від кулі ворожого снайпера. За виняткову мужність і героїзм нагороджений орденом «За мужність» I ступеня та удостоєний звання «Герой України» (помертньо).

Василь Сліпак

Марко Паславський

Марко Паславський народився в українсько-американській родині у США, офіцер американської армії у відставці, мільйонер, власник великого бізнесу. Під час Революції гідності – її активіст; 20 лютого 2014 р. брав участь у боях у центрі Києва. З початком московитсько-української війни – доброволець батальйону «Донбас», де під позивним «Франко» за власним бажанням воював у званні рядового. В квітні 2014 р. набув українське громадянство. Загинув під час визволення м. Іловайськ Донецької обл. Оповідають, що перед смертю він промовив: «Я мріяв стати справжнім українцем. Сподіваюся, я ним став. Так боляче і так не хочеться вмирати!». За особисті заслуги нагороджений Орденом Данила Галицького (помертньо).

Повномасштабне збройне вторгнення Московії в Україну (2022–2025 рр.)

нуло щонайменше 150 тис. осіб. **Розвідки** США і Великобританії попереджали, що Московія готує масштабне вторгнення, щоб змістити законно обрану владу України. Офіційні представники Московії це заперечували.

21 лютого 2022 р. московитська влада **визнала** створені нею у 2014 р. терористичні угруповання «ДНР» і «ЛНР» державними утвореннями. Через два дні, 24 лютого, о 4:35 год., завдавши **ракетного удару** по міжнародному пункту пропуску Велика Писарівка Охтирського р-ну Сумської обл., Московія розпочала **новий етап війни** проти нашої країни – повномасштабне **збройне вторгнення**. Близько 4:50 год. того самого дня розпочалася трансляція попередньо записаного виступу президента Московитської федерації В. Путіна щодо його наказу про проведення т. зв. «**спеціальної військової операції**» для «денацифікації» та «демілітаризації» України. Ворог, на цей раз не приховуючи своєї участі у війні проти суверенної держави, здійснив масовані обстріли та бомбардування мирних українських міст і сіл, підрозділів ЗСУ, аеродромів і складів зброї майже по всій території нашої країни.

Головнокомандувач
Збройних сил України
(2021–2024 рр.)
Валерій Залужний

Починаючи з весни 2021 р. **Московитська федерація** розпочала **нарошувати війська** поблизу українського кордону і на території Білорусі. Ударне угруповання сягнуло

Масований ракетний удар Московії по Україні
(ілюстр. фото)

т. зв. «**спеціальної військової операції**» для «денацифікації» та «демілітаризації» України. Ворог, на цей раз не приховуючи своєї участі у війні проти суверенної держави, здійснив масовані обстріли та бомбардування мирних українських міст і сіл, підрозділів ЗСУ, аеродромів і складів зброї майже по всій території нашої країни.

Повномасштабна війна розпочалася на суходолі, у повітрі, на морі, в кіберпросторі тощо. Як зазначив Головнокомандувач ЗСУ **Валерій Залужний**, ми змушені її вести проти

країни, розмір якої в 28 разів більший за розмір нашої держави, населення якої чисельніше за наше в 4 рази, військовий потенціал якої кратно перевищує наші можливості. При цьому **більшість московитів** (від 82 до 84%) підтримала агресію проти Української держави. Отже, як і раніше, війну проти України веде не лише московитський режим, а й Московія загалом.

У зв'язку з повномасштабним вторгненням ЗС Московитської федерації **Верховна Рада України** 24 лютого 2022 р. запровадила **воєнний стан** на всій території України, затвердивши відповідний указ Президента України. Було оголошено **загальну мобілізацію**.

Осуд країни-агресора висловила низка країн світу та міжнародних організацій, котрі об'єдналися для допомоги нашій країні та для **запровадження санкцій** проти Московщини. 2 березня 2022 р. Генеральна Асамблея ООН засудила дії Московії та назвала їх агресією проти України, а Міжнародний суд ООН у Гаазі 16 березня 2022 р. зобов'язав Московитську федерацію припинити розпочаті 24 лютого 2022 р. воєнні дії в Україні.

Збройні сили Московії нашу країну **атакували** по всій довжині українсько-московитського кордону, з території Білорусі й окупованого Криму. На півдні московитська армія, зокрема, **окупувала** частини Запорізької та Херсонської областей, а на півночі – райони Сумщини та Чернігівщини. Для вторгнення на Київщину з наміром захопити столицю було використано **територію Білорусі**. Ворог майже впритул підійшов до Києва з північного заходу та доволі близько зі сходу, захопив Чорнобильську атомну електростанцію.

Запеклі бої довкола столиці тривали понад місяць. Зазнавши поразки, **московитська влада** цинічно заявила, що відводить свої війська як «жест доброї волі» заради мирних перемовин.

Не подолавши опору ЗСУ, вцілілі московитські підрозділи на початку квітня змушені були **покинути територію** Київсь-

Залишки московитської військової техніки на вулиці м. Буча на Київщині, 2022 р.

кої, Житомирської, Чернігівської та Сумської областей. 22 квітня 2022 р. **Міністерство оборони Московитської Федерації** оголосило **мету війни**, розв'язаної проти України, – повний контроль над Донбасом і Південною Україною, в т. ч. сухопутний коридор у Крим і Придністров'я.

*Британський Королівський об'єднаний інститут збройних сил (Royal United Services Institute) оприлюднив план, згідно з яким **московити розраховували** завершити активну фазу вторгнення протягом 10 днів – на той момент мав бути захоплений Київ. Повністю окупувати Україну Кремль планував до серпня 2022 р.*

*Для цього Московитська федерація на початку вторгнення створила на півночі від Києва угруповання, яке мало перед силами ЗСУ на цьому напрямі перевагу близько 12:1. Однак все одно не змогла реалізувати цю перевагу. **План** ігнорував можливість жорстких дій ЗСУ у відповідь і виявився непридатним, коли московитські сили зустріли рішучий опір.*

Президент України Володимир Зеленський (зліва) вручив Орден «Золота зірка» та присвоїв звання Герой України начальнику Головного управління розвідки Міністерства оборони України генерал-лейтенанту Кирилу Буданову, Київ, 9 лютого 2024 р.

Московитська федерація сподівалася, що українські урядовці втечуть або будуть захоплені, а командування ЗСУ зрадить присязі на вірність українському народові. Зокрема, у перші дні вторгнення більшість генералів України отримала особисті повідомлення від московитських воєначальників із закликом здатися і запевненнями, що Московія нібито «...не має наміру за-

давати Україні жодної шкоди». Повідомлення аналогічного змісту, надіслані з анонімних телефонних номерів, отримали майже всі старші офіцери ЗСУ.

Московити планували захопити або стратити людей, причетних до Революції гідності 2014 р. Цивільне населення вони мали намір піддати процесу фільтрації та поділити на чотири основні категорії: 1) непримиренні, які підлягають фізичній ліквідації;

2) *нелояльно налаштовані, яких можна переконати чи залякати*; 3) *нейтральні, яких можна схилити до співпраці*; 4) *повністю лояльні, готові співпрацювати*.

Наприкінці серпня українські війська пішли в **контрнаступ** у Херсонській, а у вересні – в Харківській обл. Утікаючи, московитська армія залишала свою військову техніку, проте **Міноборони Московитської федерації** назвало це плановим перегруповуванням військ для нарощування зусиль на Донецькому напрямку.

Війна на знищення, яку Московія веде проти Української державності та українців як нації, триває небаченими з часів Другої світової війни темпами. Як стверджують офіційні представники НАТО, кількість зброї, зокрема артилерії, та боєприпасів, що використовують протиборчі сторони, **вражає уяву**. Якщо Україні з поповненням фінансових і матеріальних ресурсів, зброї, техніки, боєприпасів **допомагають** країни Заходу, то Московію підтримують переважно такі країни-«ізгої», як Білорусь, Іран, Північна Корея, а також Китай.

Після перших невдач московитської армії посадовці Московії влітку та восени обговорювали ймовірність застосування **ядерної зброї** у війні проти України. Лише жорсткі попередження з боку провідних держав світу змусили агресора вгамувати свій шал.

Проте Московія перейшла до принципово іншої зброї, розпочавши **масовий терор** проти українців. Застосовуючи підступні **атаки на цивільні об'єкти** України, московити не лише знищують її енергетичну інфра-

Наслідки московитського ракетного удару по корпусу дитячої лікарні «Охматдит», Київ, 8 липня 2024 р.

структуру, медичні, навчальні та культурні заклади тощо, а й здійснюють тотальне **психологічне насилля** над цивільним населенням. Московитські авіація, ракетні війська, флот і артилерія щодня обстрілюють українські міста. **Руйнуванням** піддаються житлові будинки та об'єкти цивільної інфраструктури по всій території

України. Як наслідок, від початку вторгнення до кінця грудня 2022 р. **вражено** 702 об'єкти критичної інфраструктури. Йдеться про газогони, електропідстанції, мости тощо. Загалом унаслідок московитських атак в Україні зруйновано понад 35 тис. об'єктів. Ворог також намагається використати зиму як зброю, позбавивши українців світла і тепла, що є воєнним злочином.

Московитські окупанти відправляють із поштових відділень у Білорусі награбоване в Україні добро до Московії

*землі», тому що його збройні сили не змогли досягти своїх попередніх завоювальницьких цілей у війні проти України. Він «...намагався **стерти Україну з мапи, стерти її ідентичність, повернути її назад до складу Московії. Це не вдалося. Тоді він почав захоплювати землі на сході та півдні України. Це не вдалося, тому що українські військові відтіснили й повернули багато територій, які захопив Путін».***

Відступаючи, **московитські окупанти** вкрали на тимчасово окупованих ними територіях України десятки тисяч мистецьких творів та історичних експонатів – від античного скіфського золота до сучасних авангардних творів. Згідно з даними прокуратури та музеїв України, **мародерство** мало централізований і системний характер, вилучення експонатів відбувалося під керівництвом московитських фахівців. Погра-

Державний секретар США Ентоні Блінкен назвав варварськими зусилля Московитської федерації щодо виведення з ладу електропостачання та інфраструктури в Україні. На його думку, президент Московії В. Путін застосував тактику «випаленої

Зруйнована московитськими загарбниками мозаїка «Боривітер» української художниці-шістдесятниці Алли Горської в окупованому м. Маріуполь

бовано або повністю знищено понад 30 музеїв, у т. ч. у Маріуполі, Мелітополі, Херсоні. Документально зафіксовано, що лише в Херсоні московити викрали понад 15 000 предметів мистецтва та об'єктів історичного значення.

Окрім культурно-мистецьких та історичних експонатів, окупанти *грабували* все, що мало для них хоч будь-яку практичну цінність. Забирали техніку, легкові транспортні засоби, трактори тощо з комунальних і приватних підприємств, у приватних осіб. Виривали радіатори опалення й бойлери, тобто забирали все, що можливо було взяти з собою.

У вересні та на початку жовтня Московія здійснила **спробу анексувати** частково окуповані Запорізьку, Херсонську, Донецьку та Луганську обл. Україна і країни Заходу заявили, що ці дії незаконні. У 2023–2025 рр. важкі *бої* точилися фактично по всій лінії фронту, в т. ч. від 6 серпня 2024 р. і на території Курської обл. Московії. За станом на середину січня 2025 р., загальні бойові *втрати Московитської федерації* від початку війни становили понад 815 тис. осіб, 369 літаків, 9815 танків, 22 023 артсистеми, 20 381 броньована машина, 30 морських суден та понад 330 гелікоптерів.

Після звільнення Київщини від московитських військ у містах Буча, Ірпінь, Гостомель та селах області виявили факти **масових звірств московитів**: убивств, катувань та *згвалтувань*

Місто Буча на Київщині після визволення від московитських окупантів, 3 квітня 2022 р.

цивільних, зокрема дітей. Пізніше факти катувань та *убивств* українських громадян почали виявлятися чи не у всіх населених пунктах, які були під московитською окупацією. Зокрема, на Чернігівщині, Харківщині, Херсонщині. Так, у деокупованому Херсоні співробітники Служби безпеки України та Національної поліції України виявили *катівню*, де московитські окупанти допитували та катували проукраїнськи налаштованих херсонців. Їх *били* металевими трубами, пропускали через тіло електричний струм, ламали їм кістки – і все це фільмували. Загалом від початку повно-

масштабного вторгнення Московії в Україну до грудня 2022 р. українська поліція зафіксувала 47 тис. **воєнних злочинів**, вчинених московитськими окупантами. Україна, Естонія, Ірландія, Канада, Латвія, Литва, Польща, Чехія та деякі інші країни визнали такі дії Московії геноцидом українського народу.

Український військовополонений
Олександр Мацієвський,
демонстративно страчений
московитськими солдатами
за слова «Слава Україні!»

Послиня США з особливих доручень у галузі глобального кримінального правосуддя Бет Ван Шаак звернула увагу, що є безліч свідчень **систематичних воєнних злочинів** у кожному регіоні України, котрий перебував під окупацією московитських військ. До цих злочинів належать навмисні та невибіркові **напади** на цивільне населення та елементи цивільної інфраструктури, **жорстоке поводження** з цивільними та військовополоненими й спроби приховати ці злочини, інформація про страти, катування та сексуальне насильство. Злочинними були також **на-**
сильницькі переміщення та депортації, в т. ч. тисяч українських дітей, які викрадені та насильно усиновлені сім'ями в Московії.

Факти **застосування сексуального насильства** у московитсько-українській війні зафіксовані з 2014 р. Однак після повномасштабного вторгнення Московитської федерації війська агресора застосовують сексуальне насилля саме **як метод ведення війни** в небачених раніше масштабах, зокрема для залякування, помсти чи «покарання» цивільного населення на окупованих територіях. Сексуальне насилля застосовується до жінок, чоловіків і дітей.

Загалом Управління Верховного комісара ООН із прав людини верифікувало (підтвердило достовірність) унаслідок повномасштабного вторгнення Московії за період із 24 лютого 2022 р. по 22 лютого 2024 р. 30 457 **жертв серед цивільного населення** України, в т. ч. 10 582 випадки **загибелі** та 19 875 випадків **поранення** цивільних осіб (за офіційною інформацією ювенальних прокурорів за станом на ранок 3 лютого 2023 р., в Україні постраждали понад 1378 дітей: 459 дітей загинуло та понад 919 отримали поранення різного ступеня тяжкості). При цьому в ООН наголосили, що реальна кількість жертв є значно вищою, оскільки надходження інфо-

рмації з деяких місць, де тривають інтенсивні бойові дії, затримуються і багато повідомлень потребують підтвердження.

Немає також перевірених даних стосовно тих українців, котрі **зникли безвісти**. Згідно з даними МВС України, під час війни в нашій країні, за станом на вересень 2024 р., зникли безвісти понад 55 тис. людей. Однак і ці дані є консервативними, якщо врахувати, що лише в Маріуполі, за оцінюванням української влади, загинули або зникли безвісти 25 тис. осіб.

Кількість зареєстрованих **біженців** з України в Європі, згідно з даними ООН, досягла понад 4 751 070 людей. Найбільше українців оселилося у Польщі, Німеччині та Чехії. Загальна кількість українських біженців в Європі становить близько 7,8 млн людей.

Мільйони громадян України через московитську агресію змушені шукати притулку в країнах Європи

Отже, під час московитсько-української війни Україна, незважаючи на значну перевагу Московії у ресурсах, демонструє свою сміливість, боєздатність і чинить гідний спротив ворогові. Українське військо продовжило славні бойові традиції княжих дружин, козацьких полків, легіону Українських січових стрільців, Армії Української Народної Республіки, Української галицької армії, Карпатської січі, Української повстанської армії, українців-героїв Другої світової війни, добровольчих загонів усіх часів. Боротьба за державну незалежність і територіальну цілісність Української держави триває.

6. Основні орієнтири зовнішньої політики

Україна, незважаючи на свій колоніальний статус у складі колишнього СРСР, певною мірою була причетною до міжнародної політики. Передусім це було пов'язано з визнанням її в 1945 р. **членом-фундатором ООН**, що давало можливість протягом післявоєнного періоду час від часу нагадувати світовій спільноті про своє існування. Ставши незалежною, Українська держава розпочала якісно новий етап у зовнішньополітичній діяльності, головним змістом якого було перетворення її з об'єкта геополітики у рівноправного суб'єкта міжнародної спільноти.

Формування зовнішньополітичної стратегії

Основний принцип зовнішньополітичної стратегії України був закладений **Декларацією про державний суверенітет**. Українська РСР урочисто проголосила про свій намір стати в майбутньому постійно *нейтральною державою*, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Декларація також визначала, що Україна визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, **пріоритети** загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права тощо.

Наступним кроком у формуванні зовнішньополітичних орієнтирів Української держави, який визначив її базові національні інтереси та завдання, стали **Основні напрямки зовнішньої політики України**, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р. У документі наголошено, що **неодмінна умова** розбудови української державності – її активне та повномасштабне входження до світової спільноти. Зовнішня політика України спрямовувалася на утвердження і розвиток незалежної демократичної держави; збереження її територіальної цілісності та недоторканості кордонів; входження національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіж-

ними українцями і вихідцями з України; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Основоположними чинниками зовнішньополітичного курсу України визначалися: відкритість зовнішньої політики, співробітництво з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від окремих держав; засудження війни як знаряддя національної політики, прагнення до вирішення будь-яких міжнародних спорів винятково мирними засобами; дотримання принципів взаємоповаги, рівноправності, невтручання у внутрішні справи інших держав; відсутність територіальних претензій до сусідніх держав і невизнання територіальних претензій до себе; дотримання міжнародних стандартів прав людини, принципу неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішнього права, засудження практики подвійних стандартів у міждержавних відносинах.

Приміщення Дипломатичної академії України при МЗС України

Важливим чинником формування зовнішньополітичної стратегії було ухвалення нової **Конституції України**. Вона юридично закріпила основні принципи зовнішньополітичної діяльності Української держави, спрямовані на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва з членами міжнародної спільноти за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Західний напрямок

Перші кроки України на міжнародній арені значною мірою були зумовлені **прагненням** вийти з-під нав'язливого впливу Московії, яка ніяк не могла побороти імперський комплекс «старшого брата». Трохи пізніше ця ситуація знайшла відображення у трансформації проголошеного Декларацією про державний суверенітет України принципу нейтралітету і позаблоковості. В Основних напрямках зовнішньої політики України, зокрема, зазначено: «З огляду на кардинальні зміни, які відбулися після розпаду СРСР і які ви-

значили сучасне геополітичне становище України, проголошений нею свого часу намір стати в майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може сприйматися за перешкоду для її повномасштабної участі у загальноєвропейській структурі безпеки».

Початок входження України у **світовий політичний простір** був доволі обнадійливим. Протягом першого року існування українську державність визнали понад 130 країн світу, **дипломатичні відносини** було встановлено у повному обсязі з 106 з них, а 40 держав відкрили у Києві свої представництва. До січня 1993 р. українська дипломатія уклала 35 міжнародних і 88 міжурядових двосторонніх договорів.

Важливою подією на шляху європейської інтеграції України, свідченням її незалежної й рівноправної міждержавної політики було підписання Президентом України Л. Кравчуком 26 лютого 1992 р. у столиці Фінляндії **Гельсінського заключного акта**. Головним принципом цього документа було положення про відсутність територіальних претензій і непорушність кордонів.

Певне напруження у відносинах між Українською державою та

«Прикінцевий акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі», до якого приєдналася Україна, було підписано ще 1 серпня 1975 р. главами 33 європейських держав, США і Канади

Президент України Леонід Кравчук і Федеральний канцлер Німеччини Гельмут Коль

Заходом, а також Московією внесла **проблема ядерної зброї**, розміщеної на українській території. Після розпаду СРСР Україна стала третьою за могутністю ядерною державою в світі після США і Московії з арсеналом більшим, ніж у Великобританії, Франції та Китаю разом узятих. Водночас наша країна **підтверджувала** свій на-

мір стати без'ядерною державою, проголошений у Декларації про державний суверенітет, і навіть розпочала цей процес – до березня 1992 р. з України в Московію вивезено 57% тактичної ядерної зброї. Однак із загостренням напруженості у відносинах між Україною та Московією, викликаній суперечками про підпорядкування Чорноморського флоту та претензіями Московитської федерації на Крим, президент Л. Кравчук 12 березня 1992 р. оголосив про **тимчасове припинення** вивезення зброї. Українська держава поставила перед світовою спільнотою вимоги про надання їй твердих гарантій безпеки і територіальної цілісності, особливо з огляду на зростання московитської небезпеки, та достатньої фінансової й технічної допомоги для потреб ядерного роззброєння.

Остаточного **компромісу** було досягнуто 14 січня 1994 р., коли в Москві президенти України, США та Московії підписали тристоронню заяву, згідно з якою США та Московія пообіцяли надати Україні гарантії безпеки, як тільки вона стане учасником Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як держава, що не володіє ядерною зброєю. Ці гарантії передбачали поважання незалежності й суверенітету України, недоторканість її кордонів, територіальну цілісність, утримання від загрози силою чи її використання, економічного тиску на

Демонтаж ядерної ракети СС-19,
м. Первомайськ Миколаївської обл., березень 1994 р.

Україну тощо. Такі самі гарантії безпеки Україні готова була надати Великобританія. Крім того, Україна мала отримати «справедливу та своєчасну компенсацію» за вартість високозбагаченого урану, що містився в ядерних боєзарядах, розташованих на її території, відповідно до того, як ці боєзаряди вивозитимуться до Московії на розукомплектування. Зокрема, Московія в порядку компенсації зобов'язувалася постачати в Україну низькозбагачений уран для потреб її атомної енергетики, а США мали надати технічну та фінан-

Президент Московії Б. Єльцин,
президент США Б. Клінтон,
Президент України Л. Кучма,
прем'єр-міністр Великобританії Д. Мейджор
(зліва направо) на церемонії підписання Україною
Договору про нерозповсюдження ядерної зброї,
м. Будапешт (Угорщина), 5 грудня 1994 р.

сову допомогу для безпечного демонтажу ядерної зброї. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про приєднання України до ДНЯЗ. Після цього Україна, США, Великобританія та Московія 5 грудня 1994 р. уклали міжнародну угоду про неядерний статус нашої країни (т. зв. **«Будапештський меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї»**),

якою визначили гарантії незалежності, суверенітету та існуючих кордонів України. В 1996 р. Українська держава виконала взяті на себе зобов'язання, остаточно позбувшись ядерного арсеналу. Таким чином Україна стала першою країною, яка відмовилася від ядерної зброї, зробивши одночасно крок до без'ядерного майбутнього світу.

Проте виконання Україною своїх зобов'язань не означало, що країни-гаранти її безпеки виконають свої. Як засвідчило майбутнє, майже всі **міжнародні гарантії безпеки для України виявилися недієздатними** в умовах, коли агресором щодо неї в 2014 р. став один із гарантів – Московитська федерація.

Однак вирішення проблеми ядерного роззброєння було для України, за висловом історика О. Бойка, своєрідним ключем, яким можна «відімкнути двері» в західний світ. **Зростання зовнішньополітичної активності України** в західному напрямку виявилось у тому, що на 1 січня 1995 р. вона була **членом** 37 міжнародних міжурядових організацій, зокрема Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР). У тому самому році наша країна стала повноправним членом Ради Європи, а в 1996 р. – Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ), куди

входили 15 держав Центральної та Східної Європи. У травні 1999 р. відбувся саміт голів держав ЦЄІ у Львові. Важливою була участь нашої країни в роботі Чорноморського економічного співтовариства, яке з 1998 р. набуло статусу міжнародної економічної регіональної організації.

Україна першою з країн СНД у 1994 р. підписала угоду про партнерство та співробітництво з **Європейським Союзом**, вступ до якого – її стратегічна мета. В документі наголошено на необхідності розвитку політичного діалогу, створенні умов для взаємовигідного співробітництва, підтриманні зусиль України в зміцненні демократії. В 1998 та 2000 р. указами Президента України затверджено Стратегію і Програму інтеграції України в ЄС. Важливе значення для становлення відносин між нашою державою та Євросоюзом мало схвалення Європейською радою в грудні 1999 р. **Спільної стратегії ЄС щодо України**.

Леонід Кравчук у штаб-квартирі
Європейського Союзу в Брюсселі, 1994 р.

Певним кроком у зміцненні та розвитку стратегічного партнерства були п'ятий саміт «Україна–ЄС», який відбувся в Ялті у вересні 2001 р., а також прийняття Плану дій ЄС у галузі юстиції та внутрішніх справ в Україні. **Невдалим** для нашої країни виявився липневий саміт 2002 р., за підсумками роботи якого було ухвалено рішення про невідповідність України вимогам ЄС. Замість асоційованого членства в 2003 р. їй було надано статус «країни-сусіда ЄС» та укладено угоди про спрощення візового режиму. Угоду про асоціацію між Європейським Союзом і Україною було підписано і ратифіковано лише у 2014 р. Через вісім років на саміті ЄС 23 червня 2022 р. Україна отримала **статус кандидата на вступ** до Європейського Союзу. Він дає можливість одержати фінансову допомогу на трансформацію суспільства, правової системи та економіки на шляху до членства в ЄС, а також пріоритетну підтримку євроінтеграційних реформ нашої країни.

Продуктивними є відносини України з **НАТО** як найбільш ефективною структурою колективної безпеки у світі. У 1994 р.

Міністр закордонних справ України Анатолій Зленко підписує з НАТО документ «Партнерство заради миру», 8 лютого 1994 р.

наша держава приєдналася до програми співпраці з НАТО *«Партнерство заради миру»*. У 1996 р. схвалено індивідуальну програму партнерства України з НАТО. В травні 1997 р. у м. Києві відкрили Інформаційний центр НАТО, а в липні в м. Мадрид (Іспанія) Україна і НАТО підписали *Хартію про особливе партнерст-*

во. Серед іншого там зазначено, що «...НАТО продовжуватиме підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність., а також принцип непорушності кордонів». Було вироблено механізм взаємовідносин, який передбачав створення *Комісії «Україна-НАТО»* (на Вільнюському саміті НАТО 2023 р. замість Комісії «Україна-НАТО» утворено координаційний орган «Рада Україна-НАТО») на рівні від послів до глав держав. 23 травня 2002 р. Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення, введене в дію Указом Президента України, про розробку й узгодження нової *стратегії* відносин України з НАТО, зорієнтованої на поступове набуття в майбутньому повноправного членства в Альянсі. Через рік, 19 червня 2003 р., мету вступу в НАТО було зафіксовано Верховною Радою України у Законі України «Про основи національної безпеки України». У червні 2017 р. (після того, як за президентства В. Януковича було скасовано положення про набуття нашою країною повноправного членства в НАТО) Верховна Рада України ухвалила закон, за яким членство в Альянсі знову визнано стратегічним *пріоритетом* національної зовнішньої й безпекової політики держави. У 2019 р. набула чинності відповідна поправка до Конституції України. У вересні 2020 р. ухвалено нову *Стратегію національної безпеки України*, яка забезпечує основу для поглиблення особливого партнерства між Україною і НАТО з метою набуття нашою країною членства в Альянсі.

Свідченням *співпраці* Української держави з країнами НАТО були численні спільні навчання військових підрозділів, проведені

на українській території, передусім на Яворівському полігоні під Львовом та в акваторії Чорного моря. З початком московитсько-української війни **НАТО розширило допомогу**, що надається Україні, у галузі розвитку потенціалу і розбудови спроможностей. Члени Альянсу дотримуються непохитної позиції щодо підтримки суверенітету і територіальної цілісності України у межах міжнародно визнаних кордонів, засуджують і ніколи не визнають незаконну та нелегітимну окупацію українських територій.

Міжнародні військові навчання
на Яворівському полігоні, липень 2015 р.

Враховуючи давню участь і вагомий внесок нашої країни у спадщину НАТО, у червні 2020 р. Україні надано **статус партнера НАТО із розширеними можливостями**. Цей статус гарантує Україні пріоритетний доступ до набору інструментів оперативної сумісності НАТО, таких як навчання, тренування, обмін інформацією та спільна обізнаність із ситуацією. Україна стала шостим партнером НАТО із розширеними можливостями поряд з Австралією, Фінляндією, Грузією, Йорданією та Швецією.

Надзвичайно важливою для нашої держави є участь у діяльності **ООН**. Ця організація, визнаючи **заслуги України** в її становленні, в 1997 р. обрала українського міністра закордонних справ Г. Удовенка головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Упродовж 2000–2001, 2016–2017 рр. Україна виконувала високі обов'язки постійного члена Ради Безпеки ООН. З кожним роком більш активною стає участь українських вояків у миротворчих силах ООН, які виконують завдання у регіонах, де тривають міжетнічні та громадянські конфлікти.

Голова 52-ї сесії
Генеральної Асамблеї ООН
Геннадій Удовенко

Динамічнішим стало **двостороннє співробітництво** України з такими **державами**, як США, Канада, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Австрія та ін. Зокрема, 19 грудня 2008 р. Україна та США уклали **хартію** про стратегічне партнерство, де акцентовано важливість двосторонніх відносин у сфері оборони, безпеки, економіки, торгівлі, енергетичної безпеки, демократії та культурного обміну.

Для Заходу, особливо для Європи, стабільна Україна сьогодні потрібна не лише як протизагроза Москві чи буфер між останньою й західним світом. Вона важлива як джерело стабільності в центрі Європи, як сила, здатна спільно з іншими країнами зупинити **реваншистські спроби Московитської федерації** демонтувати більшменш налагоджену систему міжнародних відносин на всіх рівнях: глобальному, міжнародному та двосторонньому. Україна підтримує зусилля світової спільноти, спрямовані проти тероризму, в т. ч. на державному рівні, на викорінення та запобігання його виявам.

Плідно розвиваються взаємозв'язки з західними сусідами, передусім Польщею, яка є **стратегічним партнером України**, країнами Балтії, Чехією, **Словаччиною**. Деяко напруженими певний час були відносини з **Румунією**, окремі політичні кола якої висували до України територіальні претензії щодо Північної Буковини і Бессарабії, порушували питання про зміну лінії проходження державного кордону, висловлювали претензії щодо острова Зміїного.

Український острів Зміїний

Частково їх вирішив Міжнародний Суд у Гаазі, який 3 лютого 2009 р. ухвалив компромісне рішення в справі позову Румунії проти України щодо розподілу чорноморського шельфу навколо українського острова Зміїний.

Значну увагу у відносинах із іноземними державами Україна надає **економічному чиннику**. Зокрема, вона підтримує торговельні зв'язки з понад 180 країнами світу. Основні статті **експорту** – чорні метали і вироби з них, машини, устаткування, інші механізми, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості,

продовольство, мінеральні продукти, засоби наземного транспорту; **імпорту** – мінеральні продукти (в т. ч. нафта, нафтопродукти, газ), машини, устаткування та інші механізми, продукція хімічної промисловості, засоби наземного транспорту, пластмаси, каучук тощо.

Негативним чинником на шляху зміцнення зв'язків України із Заходом тривалий час була відсутність чіткої визначеності її міжнародної політики, зокрема т. зв. «багатовекторність», що зводилася до **балансування** між прагненням увійти до кола західних країн і традиційною лояльністю до Московії, проголошен-

Президент України Леонід Кравчук
з президентами Московії Борисом Єльциним
та США Білом Клінтоном

ня українським керівництвом заяв, що взаємозаперечували одна одну. Так, коли у бік Заходу лише лунали **слова** про європейський вибір, то щодо Сходу робилися конкретні кроки з поїздками в регіони Московії, з преференціями для московитського бізнесу в Україні тощо. Якщо спочатку таке балансування давало Україні ілюзію якихось переваг, то згодом, особливо під час московитсько-західного зближення на підґрунті боротьби проти тероризму, в багатьох аспектах наша держава зазнавала втрат з обох боків. Довіра до української влади похитнулася і в Московії, і на Заході. **Багатовекторність** дедалі більше нагадувала ширму для української зовнішньополітичної безпорадності.

Надзвичайно серйозної **шкоди** іміджу України на міжнародній арені завдали **вбивство** журналіста Г. Гонгадзе та гальмування владою його розслідування, «касетний скандал», відсутність прогресу щодо свободи засобів масової інформації, повалення прозахідного уряду В. Ющенка, недемократичні вибори тощо. Різке охолодження відносин України зі США та ЄС спричинив **скандал**, пов'язаний зі звинуваченнями президента Л. Кучми у нелегальному постачанні радіолокаційних систем протиповітряної оборони до Іраку. Він, на думку посла США в Україні К. Паскуаля, став «...причиною одного-єдиного рішення НАТО понизити рівень засідання Комісії

«НАТО–Україна» у Празі [2002 р. – Авт.] з потенційно тріумфального саміту до засідання на міністерському щаблі».

Загалом розвиток внутрішньополітичної ситуації за часів правління Л. Кучми, за визначенням одного з аналітиків, призвів до поступового *перетворення України* з країни перспективної демократії на країну

Станція пасивного радіолокаційного виявлення та розвідки «Кольчуга»

«третього» світу. В підсумку західні уряди, міжнародні організації значно обмежили контакти з українським керівництвом, почали втрачати надії на спроможність його до конструктивної співпраці. «ЄС та США рішуче підтримують незалежну суверенну Україну з тісними зв'язками з трансатлантичною спільнотою, – зазначено в спільній заяві саміту ЄС–США, який відбувся в червні 2001 р., – але *занепокоєні* її внутрішнім розвитком, що впливає на демократичні й вільні ринкові реформи. Ми нагадуємо Україні про необхідність направлення потужного сигналу міжнародній спільноті, відповідаючи позитивно й прозоро на стурбованість щодо прав людини, незалежних засобів масової інформації та вільних виборів». Рішуче щодо цього висловився Верховний представник Євросоюзу з питань зовнішньої політики і безпеки Х. Солана. На спільній прес-конференції з президентами України Л. Кучмою і Польщі А. Квасневським, коментуючи результати їхньої тристоронньої зустрічі у Варшаві 16 жовтня 2002 р., він заявив: «Шлях, яким зараз йде Україна, не наближає її до Європи, а навпаки – віддаляє...».

Упродовж 2004 р. зовнішня політика України стала більш промосковитською. У період виборчої кампанії помітно зріс *вплив Москви* на перебіг політичних процесів у країні. Ставши більш технологічним і багатовимірним, він не обмежувався тільки виборчою ситуацією чи впливом московських мас-медіа, але був важливим чинником у формуванні та реалізації української внутрішньої політики. Простежувалися знакові зміни в тексті Воєнної доктрини України, з якої було вилучено висловлювання щодо наміру вступу до НАТО. Вони були своєрідним анонсуванням більш чіткої зов-

нішньополітичної орієнтації України напередодні президентських виборів щодо можливої підтримки Московією єдиного кандидата від української влади і свідчили про перемогу в оточенні глави держави євроскептиків і противників членства України в Північно-атлантичному альянсі. В цьому році було запроваджено також реверс нафти на користь московитсько-британської компанії «ТНК-ВР», що фактично кляло край меті України в контексті розвитку її як транзитної держави для прокачування каспійської нафти до країн ЄС.

Істотне поліпшення іміджу України у світі відбулося під час *Помаранчевої революції* 2004 р. Вона кардинально змінила сприйняття Української держави й українців у світі. Та неприхована й щира симпатія, з якою Європа й світ як на рівні органів державного управління, державних діячів і політиків, так і на рівні ЗМІ, інших інститутів громадянського суспільства, простих громадян поставилися до «помаранчевих» подій, поширилася на всю країну. Зокрема, свідченням нового сприйняття України у світі став *тріумфальний візит* Президента України В. Ющенка до США 3–7 квітня 2005 р. Незважаючи на робочий статус візиту, рівень прийому і підтримки, надані у Вашингтоні Президентові України, були безпрецедентними. Сторони досягли повного взаєморозуміння щодо всіх тем, порушених під час переговорів.

Президент України Віктор Ющенко (праворуч)
і президент США Джордж Буш
під час українсько-американських переговорів
у Білому домі у Вашингтоні (США)
(ілюстр. фото)

Новий етап після 2004 р. розпочався у співробітництві України з Європейським Союзом. Свідчення цього – *результати опитування*, проведеного агентством TNS opinion у січні 2007 р. у 6 найбільш густонаселених країнах ЄС: Німеччині, Іспанії, Франції, Італії, Великобританії та Польщі. 55% опитаних мешканців ЄС підтримали вступ України до Європейського Союзу.

Важливе значення на шляху зміцнення відносин з ЄС також мали **демократично** проведені українською владою парламентські вибори 2006 та 2007 р. З цього приводу у Брюсселі було ухвалено спеціальну декларацію, де зазначено: «Європейський Союз готовий поглиблювати відносини з Україною і вважає, що парламентські вибори створили новий стандарт для проведення таких виборів для всього регіону». Вони, як йшлося в документі, «...дадуть міцну основу для продовження ключових реформ, спрямованих на посилення верховенства права, трансформацію суспільства і посилення

Прапори України
та Європейського Союзу
(ілюстр. фото)

ринкової економіки. У т. ч. важливі кроки мають бути зроблені на шляху отримання членства в ЄС. Євросоюз готовий допомагати Україні в проведенні цих реформ». Таким чином, **послідовна робота** вивела комплекс відносин Україна–ЄС у площину практичної реалізації завдань, пов'язаних зі вступом у майбутньому нашої держави до Євросоюзу.

З перемогою Помаранчевої революції в історії України завершився період т. зв. «багатовекторності». Про це 22 лютого 2005 р. на засіданні Комісії «Україна–НАТО» у Брюсселі заявив президент В. Ющенко. «Україна ще раз підтвердила незмінність кінцевої мети своєї євроатлантичної інтеграції, – наголосив він. – Ми хочемо бачити Україну інтегрованою й до Євросоюзу, й до Північноатлантичного блоку».

Однак невдовзі Україна почала втрачати потенціал і привабливість, які отримала завдяки революції. **Міжусобна боротьба** українських політичних кланів, їхня безвідповідальність і корумпованість, нездатність під час прийняття політичних рішень керуватися національними, а не особистими інтересами, небажання проводити реформи викликали в світі глибоке **розчарування та скептицизм** навіть у найвідданіших прихильників. Лише після **Революції гідності** ситуація у відносинах України із західними партнерами знову почала **змінюватися на краще**.

Відносини з державами СНД

Важливими для України були двосторонні міждержавні зв'язки з країнами СНД, а також багатосторонні консультації та переговори в рамках співдружності. Однак від початку створення СНД визначилися **відмінності в стратегії України та Московії** щодо майбутнього цього об'єднання. Якщо Московія, яка активно ставала на шлях неоімперіалізму, прагнула зміцнення структур СНД, надання їм можливості безпосередньо впливати на перебіг подій у державах співдружності, розглядала СНД як механізм утримання під контролем республік колишнього Радянського Союзу, то Україна, навпаки, вбачала в СНД передусім механізм «цивілізованого розлучення», який доповнював би й координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, утвореними на території колишнього СРСР, а тому обстоювала суто консультативний характер органів співдружності та їхніх рішень. Відповідно до цих засад наша держава послідовно виступала **проти надання СНД статусу суб'єкта** міжнародного права, заперечувала проти створення будь-яких наднаціональних органів. Вона не підписала Договору про колективну безпеку, Статуту СНД та інших документів, які могли б якимось чином обмежити її суверенітет (**юридично Україна не була повноправним членом СНД, а лише «країною-учасницею» з асоційованим статусом**), і розглядала співдружність як інструмент економічного співробітництва. Після початку московитсько-ук-

Поштова марка Укрпошти
«20-річчя Співдружності
Незалежних Держав», 2011 р.

СНД: уже без України!

раїнської війни наша країна звела діяльність у співдружності до мінімуму, акцентуючи увагу на двосторонніх економічних і політичних відносинах, оскільки **СНД не засудила агресію Мос-**

ковитської федерації щодо України. 19 травня 2018 р. Президент України П. Порошенко підписав указ, яким ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони про *остаточне припинення участі України у роботі статутних органів СНД*.

У відстоюванні позиції щодо СНД Україна співпрацювала з Грузією, Азербайджаном, Молдовою, з якими в 1997 р. створила міждержавне об'єднання **ГУУАМ** (з 2006 р. *Організація за демократію й економічний розвиток – ГУАМ*), та Туркменістаном. Вони також насторожено ставилися до спроб Московії перетворити СНД на наддержавне утворення.

Особливе завдання України після проголошення незалежності полягало в налагодженні збалансованого і партнерського співробітництва з **Московитською федерацією** при одночасній ефективній протидії будь-яким її посяганням на свій суверенітет. Адже саме вона впродовж століть чинила запеклий спротив становленню української державності. Однак, як свідчить майбутнє, *московитська політична еліта* так і не позбавилася від імперського мислення і демонструвала неготовність сприймати нові незалежні держави, в т. ч. Україну, як рівноправних партнерів. Через два дні після проголошення української незалежності з Кремля надійшла заява, що Московія залишає за собою право переглянути кордони тих республік, які виходять зі складу СРСР. З того часу, незважаючи на *деклароване стратегічне партнерство* між Україною і Московією, серед московитських політиків і в засобах масової інформації Московії практично не зникали теми «московитського статусу»

Криму та Чорноморського флоту, тривали спекуляції т. зв. «проблемою порушення прав «московитського населення» за кордоном» тощо. Московитський парламент неодноразово приймав постанови, які були не лише відкритим *втручанням у внутрішні справи* нашої держави,

Флагманський крейсер Чорноморського флоту Московії «Москва», котрий блокував українські кораблі під час захоплення Криму в 2014 р. та тероризував українських прикордонників на о. Зміїний, 14 квітня 2022 р. був потоплений війнами ЗСУ

а й містили територіальні претензії до неї. У травні 1992 р. тодішня Верховна рада Московитської федерації оприлюднила офіційну заяву про те, що акти про передання Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їхнього ухвалення. 9 липня 1993 р. найвищий законодавчий орган Московитської федерації ухвалив постанову «Про статус міста Севастополь», де стверджувалося, що українське місто має «...московитський федеральний статус в адміністративно-територіальних кордонах міського округу за станом на грудень 1991 року». Таке грубе порушення міжнародного права засудила Рада Безпеки ООН.

Прагнучи примусити Україну до поступок, Московія щонайменше сім разів протягом трьох років переносила процедуру укладання українсько-московитського *Договору* про дружбу, співробітництво і партнерство, який був парафований у 1995 р., а підписаний лише 31 травня 1997 р. Тривалий час вона безпідставно зволікала з делімітацією кордону між нашими країнами. Тільки в січні 2003 р., під час приїзду президента Московитської федерації В. Путіна в Київ, було нарешті підписано Договір про суходільний кордон між Московією та Україною. Однак статус Азовського моря та Керченської протоки досі не визначено. Сторони не дійшли згоди в зв'язку із завищеними претензіями Московщини.

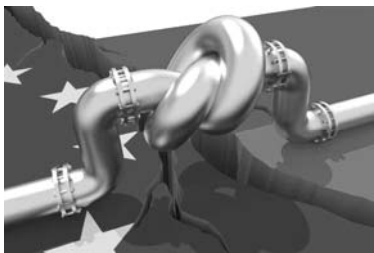
Відсутність делімітації кордону в Азово-Керченській акваторії ледь не призвела до силового *протистояння* між Україною та Московією. Причиною конфлікту був острів Тузла в Керченській протоці, де в жовтні 2003 р. московитська влада без будь-яких консультацій з Україною, як того вимагають двосторонні домовленості та міжнародне право, розпочала спорудження дамби з території Краснодарського краю Московитської федерації у бік острова, що є невід'ємною частиною української території. Незважаючи на вимоги України припинити будівництво, роботи тривали упродовж кількох тижнів. У відповідь українська сторона різко збі-

Українські прикордонники
під час «тузлінської кризи»

лишила контингент прикордонників на Тузлі, які зміцнювали острів, відпрацьовували тактику відбиття нападу з моря, розпочали будівництво прикордонної застави. Було вжито інших необхідних заходів для забезпечення територіальної цілісності України. Після тривалого відмовчування московитського керівництва та пасивності президента Л. Кучми, який фактично самоусунувся від вирішення питання *«тузлинської кризи»*, коли до українського острова залишилося менше кілометра, Москва, розуміючи нелегітимність своїх дій, зрештою припинила спорудження дамби. В підсумку постає риторичне запитання, чи наважилася б Московія провокувати подібний прикордонний конфлікт, якби Україна була членом НАТО.

Досі з вини московитської сторони не вирішено проблеми, пов'язані з переданням Україні частини *закордонної власності* колишнього СРСР.

Тиск і шантаж —
засоби впливу Московії на Європу

Тривалий час у відносинах з нашою країною Московія використовувала її залежність від поставок московитських газу і нафти. Цей чинник ставав дедалі вагомішим *важелем тиску* Кремля на зовнішню та внутрішню політику України, загрожував її державному суверенітетові. Реалізуючи свої інтереси та вплив в Україні, Московія старалася

скупувати контрольні пакети акцій ліквідних українських підприємств, як правило, в стратегічних галузях виробництва, брати під свій контроль енергорозподільні мережі. Чимало зусиль Москва доклала, в т. ч. опираючись на промосковитське лобі в українському політикумі, щоб віддалити Україну від процесів європейської інтеграції для економічного і політичного домінування на пострадянському просторі. Не гребувала вона й брутальним втручанням у внутрішні справи Української держави, зокрема під час виборів у 2004 р.

Апогей ворожості Московії до України — розв'язана нею в 2014 р. московитсько-українська війна. При цьому країна-агресор не лише вторглася на територію України, а й окупувала її частину — Кримський півострів, який офіційно оголосила своєю власністю, та значну частину Донецької й Луганської обл. 24 лютого 2022 р. Мос-

ковія в союзі з Білоруссю розпочала проти України повномасштабну війну, яка триває. **Необхідно усвідомлювати**, що, як зазначив академік В. Горбулін, для України воєнна загроза з боку Московитської федерації не зникне ніколи. Причому ймовірність зростання такої загрози (і перехід її до активної фази) тим вища, чим невдалишими будуть зусилля Москви з дестабілізації України іншими методами. Від успішного вирішення цього складного комплексу окреслених проблем багато в чому залежать не лише подальші українсько-московитські відносини, а й значною мірою майбутнє самої України.

Становлення нації:
картина, присвячена загиблим героям (худож. А. Орльонов)

Отже, основним підсумком незалежного існування Української держави стало **усвідомлення** нею того, що посісти гідне місце в світовому співтоваристві можна лише за умов якісного **реформування** економіки, забезпеченням своїм громадянам належних соціальних **стандартів**, реальної демократизації суспільства, його політичної стабільності, дотримання прав людини, відкритості та по-

слідовності зовнішньої політики. Не викликає сумнівів і те, що поза світовими глобальними і регіональними процесами становлення політично стабільної, демократичної, економічно процвітаючої України неможливе. Відповідно поступове повне **входження** в європейські та світові міжнародні політичні, економічні, гуманітарні та інші процеси, розвиток України як надійної ланки в будівництві нової всесвітньої системи міжнародних відносин, нової європейської архітектури безпеки є першочерговими завданнями зовнішньополітичного курсу нашої молодшої держави. Перебуваючи в Європі географічно й історично, Україна зобов'язана бути європейською країною фактично.

7. Культура України

Після здобуття Україною незалежності розпочався новий етап розвитку українського суспільства, а відповідно й національної культури. Відбувся остаточний перехід від догм «соціалістичного реалізму», ідеологічної регламентації культурного життя, властивих тоталітарній системі, до плюралізму, орієнтації на загальновизнані цінності світової культури.

Освіта

Першим кроком на шляху **перебудови освітньої галузі**, яка охоплювала понад 48 тис. закладів, де навчалося близько 15 млн учнів і студентів та працювало більше 2 млн фахівців, став Закон України «Про освіту» (1991). Він визначив школу як **основу** духовного та соціально-економічного розвитку держави. Освіта мала бути доступною, гуманною, незалежною від політичних партій, забезпечувати рівні можливості для всіх людей, зв'язок з національною культурою і традиціями, відповідати світовому рівневі.

Основні засади функціонування й розвитку системи **загальної середньої освіти** окреслив Закон України «Про повну загальну середню освіту» (1999). В Україні встановлено такі **типи** загальноосвітніх навчальних закладів, як середня

Обкладинка Закону України «Про повну загальну середню освіту», Київ, 2020 р.

загальноосвітня школа, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колеїуми та ін. Запроваджено поступовий перехід до 12-річного терміну навчання, введено 12-бальну шкалу оцінювання знань учнів. Навчальний процес поділено на 3 *ступені*: I – початкова школа (1–4 кл.), II – базова школа (5–9 кл.), III – старша школа (10–12 кл.).

Із 2003–2004 н. р. розпочався перехід старшої школи на *профільне навчання*. Відкрито класи різних профілів: універсального, суспільно-гуманітарного, природничо-математичного, технологічного, спортивного тощо. Більшій уваги надано вивченню національної історії, культури, традицій, розширено сферу вживання української мови. Із 2008 р. замість вступних іспитів до ЗВО запроваджено зовнішнє незалежне *оцінювання* (ЗНО), яке надає рівні можливості для здобуття вищої освіти.

Активно реформується система **вищої освіти**, яку громадяни України мають право безоплатно здобувати на конкурсній основі у ЗВО таких типів, як технікуми, коледжі, інститути, академії, університети тощо. Прагнучи ввійти в освітній простір Європи, наша держава дедалі наполегливіше працює над практичним приєднанням до т. зв. «*Болонського процесу*». Його суть полягає у формуванні загальноєвропейської системи вищої освіти, яка ґрунтується на спільності фундаментальних принципів функціонування.

З метою підвищення якості освітньої діяльності вишів запроваджено регулярне проведення їхнього *ліцензування* й *акредитації*. Найкращі з навчальних закладів отримують статус національних.

Успіхом у галузі вищої освіти було *відкриття приватних вишів*. Загалом на початок 2000-х рр. в Україні діяло понад тисячу ЗВО усіх рівнів акредитації, в яких навчалася 2109 тис. студентів.

Серед **проблем** освітнянської галузі – невідповідність матеріально-технічної бази вимогам часу, зменшення мережі шкіл, дошкільного та позашкільного виховання, погіршення забезпечення технічними засобами навчання і підручниками, зниження престижу

Один із корпусів Західноукраїнського національного університету в м. Тернопіль (ілюстр. фото)

праці педагога, перевищення випуску над потребою спеціалістів деяких професій, яке вело до зростання кількості безробітних із вищою освітою, тощо.

Наука

Україна має солідний науковий комплекс, який у 2001 р. охоплював 1479 наукових організацій і 113,3 тис. спеціалістів. Визнаними в світі **центрами науки** є Київ, Харків, Донецьк, Львів, Дніпро, Одеса.

Установи Національної академії наук України мають тісні **зв'язки** з провідними науковими центрами всього світу. Завдяки науковим розробкам Національного космічного агентства України наша держава бере участь у міжнародних програмах з дослідження космічного простору. У 1997 р. український космонавт-дослідник Л. Каденюк здійснив політ у космос на американському кораблі «Коламбія».

Плідно працюють **конструкторські бюро** заводів ім. О. Антонова, ім. В. Малишева, «Південмаш», «Мотор-Січ» та ін. Значною мірою завдяки їм Україна володіє унікальними технологіями та науковими розробками, є виробником конкурентоспроможних на міжнародному ринку товарів, як наприклад, супутник Землі «Січ», кораблі, найпотужніші в світі преси, турбіни, дизельні двигуни, тепловози, електронні мікроскопи та ін.

Чимало уваги українські вчені приділяють розвиткові таких **перспективних галузей**, як генна інженерія та біотехнології, біокібернетика, штучний інтелект, мембранні технології, монокристали й штучні алмази, дослідження в галузях матеріалознавства, надтвердих матеріалів і технологій зварювання, фундаментальні дослідження в математиці, теоретичній фізиці, біології, хімії, медицині тощо.

Істотні зрушення відбулися у сфері **гуманітарних наук**. Видаючі важливі наукові праці, відкрито нові суспільствознавчі інститути – української археографії, сходознавства, української мови, на-

Найбільший і найпотужніший у світі легендарний транспортний літак Ан-225 «Мрія», створений київським КБ ім. О. Антонова, 27 лютого 2022 р. зруйнований московськими загарбниками на аеродромі «Антонов» у Гостомелі під Києвом

родознавства, українознавства тощо. Налагоджено зв'язки з науковими закладами української діаспори та світу.

Поряд зі значними досягненнями у науковій сфері спостерігається чимало **проблем**. Недостатнім залишалося *фінансування* наукових досліджень, через що багатьма науковими установами їх було практично зупинено. Різко зменшилася кількість учених, особливо серед генетиків, фізіологів, біохіміків, фізиків-теоретиків, програмістів.

Література

Не обминула **економічна криза** й літературу. В декілька разів *скоротилися тиражі* періодичних видань, знизився випуск книжок. До того ж українські видання тривалий час активно витісняли книги з Московії, які через нижчу ціну заповнили книжковий ринок України.

І все ж українська література вижила. За роки державної незалежності значно розширився її діапазон, урізноманітнилися стилеві форми, в небуття відійшла ідеологічна цензура. Бурхливого розвитку набула **художня публіцистика**. Зокрема, високим громадянським змістом наповнена творчість О. Гончара, І. Дзюби, І. Драча, Р. Лубківського, Д. Павличка та ін.

У літературу ввійшло **нове покоління**, представниками якого є Ю. Андрухович, Ю. Винничук, С. Жадан, О. Забужко, І. Малкович, О. Пахльовська, Є. Пашковський, Т. Прохасько, О. Ульяненко та ін. Воно намагається по-новому вирішувати мистецькі проблеми, йти в ногу зі світовим літературним процесом.

Новими творами збагатився жанр **історичної романістики**. Серед його корифеїв такі відомі письменники, як П. Загребельний, Р. Іванчук, Р. Іванченко, Ю. Мушкетик, Р. Федорів, В. Шевчук, В. Шкляр та ін.

Значне явище у літературному житті держави – **видання раніше заборонених творів** І. Багряного, В. Винниченка, Г. Косинки, М. Куліша, Є. Маланюка, О. Олеса, У. Самчука, В. Стуса та ін. У широкий вжиток увійшли праці М. Грушевського, Д. Яворницького, П. Куліша, Д. Дорошенка.

Сергій Жадан
зі своєю книгою
«Життя Марії» у м. Вроцлав
(Польща), 2015 р.

Мистецтво

Головним набутком мистецького життя за роки незалежності є обнадійливі процеси оновлення та утвердження плюралізму. Зокрема, в **музиці** частіше лунали твори різних жанрів і стилів, дзвінко зазвучала українська пісня. Плідно працювали **композитори** О. Білаш, І. Карабиць, А. Горчинський, Л. Дичко, Є. Станкович та ін.

Далеко за межами України відомі імена вітчизняних **оперних співаків** В. Гришка, А. Кочерги, В. Лук'янець, В. Сліпака, В. Степової та ін. Їхні голоси звучали й звучать на сценах Метрополітен-опери, у Віденській і Женевській операх.

Василь Сліпак

Значних успіхів за період незалежності досягла українська **естрада**. Великою популярністю користуються пісні О. Білозір, Ж. Боднарук, В. Зінкевича, Т. Компаніченка, А. Кудлай, Т. Петриценка, О. Пономарьова, І. Поповича, С. Ротару, а також Руслани (Р. Лижичко) та Джамали (С. Джамаладінова), які відповідно в 2004 та 2016 р. перемогли на міжнародному пісенному конкурсі «Євробачення», гуртів «ВВ», «Океан Ельзи», «Піккардійська терція», Kalush Orchestra – переможця «Євробачення» 2022 р. тощо.

Розвиток **театрального мистецтва** в Україні пов'язаний із новаторськими пошуками **режисерів** І. Бориса, С. Донченка, А. Жолдака, В. Петрова, С. Мойсєєва, Б. Шарварка та ін. Світове визнання отримав Р. Віктюк, який розпочинав свою творчість у Львові, а згодом створив власний театр у Москві. Серед **акторів** відомі такі майстри, як А. Роговцева, Б. Ступка, Н. Сумська, А. Хостікоєв, Б. Бенюк, Л. Задніпровський та ін.

Від засилля московитських фільмів потерпав вітчизняний **кінематограф**. Проте й у таких умовах яскравим явищем є кінокар-

Кадр із фільму Олесь Саніна «Довбуш»

тини за творами української літератури: «Сад Гетсиманський» режисера Р. Синька, «Пастка» О. Бійми, «Царівна» С. Турияніці, «Чорна рада» М. Засєєва-Руденка; схвально зустріли глядачі фільми «Роксолана» Б. Небієрідзе, «Поводир, або Квіти мають очі» та «Довбуш» О. Саніна,

«Той, хто пройшов крізь вогонь» М. Ілленка, «Кіборги» А. Сеїтабласва, «Атентат» і «Нескорений» О. Янчука та ін. Певних успіхів українські кіномитці досягли і на міжнародних кінофорумах. Зокрема, *гран-прі* на фестивалі в м. Сан-Ремо (Італія) здобув фільм «Ізгой» режисерів В. Савельєва й А. Браунера. І. Стрембіцький і М. Врода отримали «Золоту пальмову гілку» кінофестивалю в м. Канни (Франція) відповідно за короткометражні фільми «Подорожні» та «Крос». 4-х нагород на міжнародних кінофестивалях удостоїлася В. Трофименко за фільм «Брати. Остання сповідь». Ще 4 із 10 призів здобули українці в Угорщині: С. Лисенко («Кордон на замку»), Й. Дулевська («Хроніка повстання у Варшавському гетто»), С. Бусовський («Портрет, пейзаж, натюрморт»), О. Столярів («Спілка одноногих»). Значний резонанс на кінофестивалях у містах Канни (Франція), Роттердам (Нідерланди), Берлін (Німеччина) мали фільми «Фучжоу» Ю. Ілленка, «Астенічний синдром» К. Муратової, «Голос трави» Н. Мотузко, «Приятель небіжчика» В. Криштофовича, «Плем'я» М. Слабошпицького.

Українське **образотворче мистецтво** останніми роками збагатилося картинами А. Антонюка («На Голгофу»), В. Зарецького («Чорний струмок»), І. Марчука (цикл картин «Шевченкіана») та ін. Широкого визнання набула творчість одного з засновників нового напрямку в монументальному **живописі** (національна колористична школа) Г. Синиці.

Плідно працюють українські **скульптори**, зусиллями яких споруджено пам'ятники Т. Шевченку у Львові, Чернігові, Луцьку, Б. Хмельницькому в Черкасах, Суботові, княгині Ользі в Луцьку, Я. Мудрому в Києві, Д. Галицькому у Львові, героям Берестецької битви у Берестечку тощо.

Картина В. Ралко
«Мати московитського солдата»
(намальована у вигляді
безформної жінки з черепом
замість обличчя і звірячим
вищиром та, судячи
із зображення, задоволена
тим, що відбувається)

Спорт

Значних успіхів досягли українські **спортсмени**, які гідно продовжують традиції таких своїх попередників, як В. Борзов, О. Голубничий, Л. Жаботинський, С. Белоглазов, О. Блохін, Л. Турищева, І. Дерюгіна, С. Бубка та ін. Першу **олімпійську золоту медаль** для незалежної України завоювала на зимових Олімпійських іграх у норвезькому місті Ліллегаммері (1994) фігуристка О. Баюл. Цей почин згодом підтримали гімнасти Л. Підкопаєва, К. Серебрянська, О. Верняєв, борець В. Олійник, важкоатлет Т. Таймазов, легкоатлетка І. Кравець, плавчиня Я. Клочкова та ін. У всьому світі відомі імена професійних боксерів братів Віталія й Володимира Кличків, В. Ломаченка, О. Усика, які є чемпіонами світу в різних версіях, футболіста А. Шевченка, фехтувальників О. Харлан і С. Голубицького, шахістів В. Іванчука, сестер Г. і М. Музичук, Г. Ушеніної, гімнасток Г. Безсонової та Г. Різатдінової, борців Е. Тедєєва і Р. Гонтюка, плавців Д. Силантьєва й О. Лисогора, важкоатлета В. Вірастюка та ін.

Найкращий результат на Олімпійських іграх за час державної незалежності збірної України показала в 2008 р. у м. Пекін (Китай), де в неофіційному медальному заліку посіла 11-те місце, здобувши 27 медалей: 7 золотих, 5 срібних і 15 бронзових. Вагомими були, зокрема, перемоги збірної України на IV Командному чемпіонаті світу з шахів серед жінок у березні 2013 р. і донецького футбольного клубу «Шахтар», який 20 травня 2009 р. виграв Кубок УЄФА. Заслугою українського спорту стало рішення Виконавчого комітету УЄФА від 18 квітня 2007 р. про надання Україні права спільно з Польщею прийняти чемпіонат Європи з футболу в 2012 р.

Церква

Відродження духовності українського народу неможливе без відродження релігії та церкви. Сьогодні **відносини держави й релігійних конфесій** принципово змінилися, набувши **партнерського характеру**. Зокрема, віруючим повертають націоналізовані в минулому храми, предмети

Ольга Харлан – дворазова олімпійська чемпіонка, шестиразова чемпіонка світу, восьмиразова чемпіонка Європи з фехтування на шаблях

культового й церковного вжитку. Відновлено такі величні пам'ятки української храмової архітектури, як Михайлівський Золотоверхий собор і Успенський собор Києво-Печерської лаври. Конституція України, гарантуючи громадянам *свободу совісті й*

Свято-Михайлівський золотоверхий монастир

віросповідання та зберігаючи відокремлення церкви від держави та школи від церкви, проголошує, що «...жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». На території України діє більш ніж 36 тис. релігійних громад, котрі входять до понад 90 конфесій, течій і напрямів. Серед них донедавна функціонували три найбільших православних **конфесії**: Українська православна церква Київського патріархату (**УПЦ КП**), Московська православна церква Московського патріархату (**МПЦ МП**) і Українська автокефальна православна церква (**УАПЦ**), а також Українська греко-католицька церква (**УГКЦ**), Римо-католицька церква (**РКЦ**), протестантські громади (баптисти, адвентисти сьомого дня, єгови́сти та ін.), общини юдеїв, мусульман, нетрадиційні культи (кришнаїти, буддисти, мормони) тощо.

Деструктивним чинником релігійного життя в Україні тривалий час залишався **розкол у православній церкві**. Спроби митрополита Київського і Галицького Філарета (М. Денисенка) розпочати в 1991 р. утворення Української помісної церкви наразилися на агресивний **демарш Московського патріархату**, котрий, прагнучи зберегти свої впливи в Україні, не лише відмовився надавати українцям автокефалію (церковну незалежність), а й позбавив сану її ініціатора. Новим очільником контрольованої Москвою церкви, яка в межах України отримала назву «Московська православна церква Московського патріархату», став керуючий справами Московської патріархії митрополит Володимир (В. Сабодан), згодом – Онуфрій (О. Березовський). Однак прихильники Філарета в червні 1992 р. об'єдналися з Українською автокефальною православною

Патріарх Української
православної церкви
Київського патріархату
Мстислав

церквою, утворивши **Українську православну церкву Київського патріархату**. Патріархом об'єднаної Церкви обрали главу УАПЦ Мстислава (С. Скрипника), а його заступником – Філарета. Однак єдиною УПЦ КП протрималася недовго – через внутрішні **розбіжності** знову виокремилася УАПЦ. Після смерті патріарха Мстислава в 1993 р. її главою став відомий діяч автокефалії Дмитрій (В. Ярема; наступники: Мефодій (В. Кудряков) та Макарій (М. Малетич)), а УПЦ КП очолив колишній в'язень сумління, український правозахисник митрополит Володимир (В. Романюк), його заступником залишився Філарет.

Свідченням гострого міжконфесійного напруження в українському православ'ї став т. зв. **«чорний вівторок»** – похорон патріарха УПЦ КП Володимира в липні 1995 р., який переріс у криваве побоїще. Прагнучи не допустити поховання Володимира в одній із двох головних українських християнських святинь – Соборі Софії Київської чи Києво-Печерській лаврі, як це визначено священнику такого сану, – влада на чолі з президентом Л. Кучмою, фактично ставши на бік однієї з православних конфесій – МПЦ МП, кинула проти похоронної процесії міліцію. Як наслідок, тіло померлого патріарха поховали біля входу до головної брами Софійського собору. Невдовзі новим патріархом УПЦ КП на соборі в Києві обрали Філарета.

«Чорний вівторок»: розгін бійцями спецпідрозділу «Беркут» і Внутрішніх військ України учасників похорону патріарха Української православної церкви Київського патріархату Володимира, Київ, 18 липня 1995 р.

Взаємне **поборювання** традиційних українських церков – одна з причин зростання впливів різних сект, чужоземних місіонерів, уг-

руповань сатанинського напряму тощо. Дійшло до того, що восени 1993 р. **секта** «Білого братства», більшість членів якого прибула з Московії, навіть спробувала захопити одну з національних святинь – Собор Софії Київської. **Ідея створення єдиної Української помісної церкви** була дедалі нагальнішою. Її підтримували УПЦ КП, УАПЦ і навіть динамічно зростаюча УГКЦ (предстоятелі: Мирослав-Іван (М.-І. Любачівський), Любомир (Л. Гузар), нині – Святослав (С. Шевчук)), однак **перешкодою об'єднавчого процесу** була УПЦ МП, за плечима якої бовваніє Москва. Домігшись підкупом від Константинопольського патріарха Діонісія неканонічного приєднання в 1686 р. Київської митрополії, Московська патріархія докладала всіх зусиль, щоб не випустити Україну зі своїх тенет. Проте справедливість перемогла.

Подією міжнародного значення, що відбулася 15 грудня 2018 р. за підтримки української державної влади, став **Об'єднавчий собор** представників українських православних церков у Софійському соборі в Києві. На ньому **утворено єдину помісну церкву** – Православну церкву України / Українську православну церкву (ПЦУ/УПЦ), а її предстоятелем – блаженнішим митрополитом Київським і всієї України обрано митрополита Переяславського та Білоцерківського Єпіфанія. 6 січня 2019 р. Вселенський патріарх Варфоломій I вручив йому **Томос** про автокефалію Православної церкви України. Таким чином, через 333 р. українська церква повернулася до лона Вселенського патріархату.

Слід зазначити, що ця жадана для українського народу подія відбувалася в умовах надзвичайного **тиску на світове православ'я** з боку всіх гілок влади Московитської федерації та Московитської православної церкви, у т. ч. її підрозділу в Україні – **МПЦвУ** (до 2019 р. – МПЦ МП). Остання, за винятком кількох митрополитів,

Вручення Вселенським патріархом Варфоломієм I Томосу про автокефалію Православної церкви України / Української православної церкви митрополитові Єпіфанію, Стамбул, 6 січня 2019 р.

відмовилася брати участь в Об'єднавчому соборі й залишилася під орудою Московського патріархату.

6 січня 2023 р. *предстоятель ПЦУ Епіфаній* вперше звершив Богослужіння з нагоди Різдва Христового (за юліанським календарем) в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, який із початком 2023 р. покинула церква Московського патріархату.

1 вересня 2023 р. УГКЦ та ПЦУ перейшли на **новий церковний календар – новоюліанський**. До цього вони кілька століть жили та святкували за старим юліанським календарем, який відстає від сучасного на 13 днів. Також попередній, юліанський, календар сприймався як такий, що пов'язаний з московитською церковною культурою. Тепер же православні та греко-католики України майже всі свята відзначатимуть разом з більшістю християнських країн.

Глава УГКЦ Святослав (ліворуч)
і предстоятель ПЦУ/УПЦ
митрополит Київський і всієї України Епіфаній,
Київ, 24 грудня 2022 р.

Проблеми української культури

Підсумовуючи розгляд культури України, слід зазначити, що її розвиток у період незалежності має **суперечливий характер**. З одного боку, відбувалася **ліквідація будь-яких цензурних перешкод** у культурному житті, стали доступними раніше заборонені духовні надбання світової цивілізації, спостерігалося становлення нових високих культурних тенденцій тощо. З іншого – в умовах переходу до ринку українська культура зазнала **проблем і труднощів**, передусім у бюджетному фінансуванні, яке надалі здійснювалося за залишковим принципом. Практично припинилося будівництво в культурній інфраструктурі, відбулося перепрофілювання або закриття багатьох культосвітніх установ, зменшилася кількість залучених у цій сфері. Чимало талановитих митців змушені були виїхати працювати за кордон. Загрозливих форм для української духовності набуло неконтрольоване поширення всеосяжної комерціалізації та низькопробної іноземної, особливо московитської, поп-культури з її розгулом насильства й аморальності.

Однією з проблем української культури також є те, що її розвиток, на думку дослідника О. Шокала, здійснюється двома паралельними течіями: одна – *в Україні*, інша – *за кордоном*, які до недавня були розділені ще й політико-ідеологічними бар'єрами. Така ситуація передусім викликана тим, що частина українських етнічних земель опинилися в складі інших держав (Білорусі, Молдови, Польщі, Московії, Румунії, Словаччини та ін.), а також українським переселенським рухом за кордон, в якому можна виокремити чотири **еміграційних хвилі**:

1) від початку 70-х рр. XIX ст. до початку Першої світової війни XX ст. (економічна);

2) період між двома світовими війнами – 1917–1939 рр. (економічно-політична);

3) роки Другої світової війни та повоєнний період (політична);

4) з середини 1990-х рр. триває трудова міграція, яка разом із мільйонами українських біженців, спричинених московитсько-українською війною, переростає в новітню еміграцію.

Напрями української еміграції

Без належної підтримки, в т. ч. фінансової, захисту українців діаспори з боку України як держави, комплексного вивчення діаспорних культурних надбань українська культура залишатиметься неповною.

В умовах зменшення бюджетного фінансування розвитку культури важливе значення мали ініціативи громадськості та місцевого самоврядування, завдяки яким у цей час продовжували відкриватися нові музеї, театри-студії, мистецькі галереї, приватні видавництва. З кожним роком зростає роль **благодійних фондів**, які беруть участь в організації різних культурних програм. Серед них такі: Українсько-американський фонд «Відродження», головним співзасновником якого є відомий бізнесмен і меценат Дж. Сорос, Міжнародний благодійний фонд «Україна-3000», Благодійний фонд «Літературна скарбниця» при Спілці письменників України, Фонди М. Грушевського, Український фонд підтримки культури тощо. Чимало для культурного відродження України зробили такі **меценати** з діаспори, як

І Всесвітній форум українців, Київ, 18–20 серпня 1992 р.

Є. Гоцуляк, Ю. Ємець, П. Яцик з Канади, В. Баранецький, О. Віскобійник, А. Лисий зі США, М. Гоян з Австралії та ін.

Отже, проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України стало вінцем тривалих національно-визвольних змагань українського народу, всієї його історії. На багатовіковому шляху було чимало злетів і падінь, перемог і поразок, досягнень і прикрих помилок, але українці вистояли. Їхнє прагнення до національної державності є містком, що пов'язав минуле та сьогодення. Яким буде майбутнє, залежить тільки від нас!

ХРОНОЛОГІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

- Близько 1 млн років тому – поява найдавнішої людини на території України.
- 1 млн – IX тисячоліття до н. е. – палеоліт.
- IX–VI тисячоліття до н. е. – мезоліт.
- VI–IV тисячоліття до н. е. – неоліт.
- IV–III тисячоліття до н. е. – енеоліт. Найвищий розвиток Трипільської культури.
- 2500–1800 рр. до н. е. – мідна доба.
- II тисячоліття – 800 рр. до н. е. – бронзова доба.
- Кінець II – початок I тисячоліття до н. е. – розселення киммерійців у степах Північного Причорномор'я.
- VIII ст. до н. е. – початок залізної доби.
- VII ст. до н. е. – поява скіфів у південноукраїнських степах.
- VII ст. до н. е. – початок грецької колонізації Причорномор'я.
- VI–II ст. до н. е. – розквіт Скіфської держави.
- V ст. до н. е. – Боспорське царство.
- III ст. до н. е. – поява в Північному Причорномор'ї сарматських племен, які панували там шість століть.
- Близько 77 р. н. е. – згадка про слов'ян-венедів римського історика Плінія Молодшого.
- II–VII ст. – розселення слов'ян; утворення слов'янських родоплемінних союзів, перших державних утворень.
- VIII–IX ст. – формування держави Русь з центром у Києві.
- 860-ті рр. – просвітницька діяльність Кирила та Мефодія.
- 882 р. – об'єднання південних руських земель та північних територій воєводою Олегом.
- 882–912 рр. – правління Олега в Києві після вбивства Аскольда.

- 912–945 рр. – князювання Ігоря.
- 941, 944 р. – походи князя Ігоря на Візантію.
- 945–964 рр. – правління дружини Ігоря княгині Ольги.
- 964–972 рр. – князювання Святослава Ігоровича.
- 980–1015 рр. – князювання Володимира Святославича.
- 988–989 рр. – прийняття християнства в Русі з центром у Києві.
- 1019–1054 рр. – князювання Ярослава Мудрого.
- 1037 р. – заснування Ярославом Мудрим при Софійському соборі першої бібліотеки на Русі.
- 1037–1039 рр. – написання та проголошення митрополитом Іларіоном першого літописного руського зводу «Слово про закон і благодать».
- 1051 р. – заснування Києво-Печерської лаври.
- 1056–1057 рр. – створення Остромирового Євангелія.
- 1097 р. – зібрання князів у Любечі.
- 1113 р. – літописний звід Нестора «Повість временних літ».
- 1113–1125 рр. – князювання Володимира Мономаха.
- 1187 р. – створення «Слова о полку Ігоревім».
- 1187 р. – перша літописна згадка назви «Україна».
- 1199 р. – об'єднання волинським князем Романом Мстиславичем Галицької і Волинської земель; утворення Галицько-Волинського князівства.
- 1199–1205 рр. – князювання Романа Мстиславича.
- 1238 р. – розгром військом Данила Галицького хрестоносців під Дорогином.
- 1238–1264 рр. – правління Данила Галицького.
- 1240 р., листопад – 6 грудня 1241 р. – загарбання Києва монголами.
- 1241 р. – вторгнення монгольської орди на територію Галицько-Волинського князівства.
- 1303 р. – утворення заходами українського короля Юрія I Галицької православної митрополії, яка проіснувала 44 роки.
- 1323 р. – захоплення Литвою Берестейської та Дорогичинської земель.
- 1323–1340 рр. – князювання Юрія II (Болеслава Тройденівича – останнього Галицько-Волинського князя).
- 1340–1377 рр. – князювання Любарта Гедиміновича на Волині.
- 1345–1377 рр. – князювання Великого князя Ольгерда в Литві.
- 1349 р. – захоплення Польщею більшої частини Галичини.
- 1362 р. – перемога військ Литви над Золотою Ордою в урочищі Сині Води на Поділлі. Вхідження до складу Литви Київщини та Поділля.
- 1370 р. – відновлення Галицької православної митрополії.
- 1377–1434 рр. – князювання Ягайла Ольгердовича (з 1386 р. – польський король).
- 1385 р. – укладення Кревської унії.
- 1387 р. – загарбання Польщею Галичини.
- 1392–1430 рр. – князювання Великого князя Витовта у Литві.

- 1399 р., 12 серпня – битва на Ворсклі – одна з найбільших у Східній Європі в XIV ст. Відбулася між військами Великого князівства Литовського, де, крім литовців, були українці, німці-тевтонці, союзники татари, та Золотої Орди. Зазнавши поразки, Велике князівство Литовське відмовилося від експансії на Схід.
- 1410 р., 15 липня – Грюнвальдська битва.
- 1413 р. – Городельська унія між Литвою і Польщею.
- 1449 р. – утворення Кримського ханства.
- 1471 р. – остаточна ліквідація Київського князівства.
- 1489 р. – перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.
- 1490–1492 рр. – повстання проти шляхти під керівництвом Івана Мухи в Галичині.
- 1514 р., 8 вересня – розгром українськими, білоруськими, литовськими та польськими загонами під проводом Костянтина Острозького московитського війська під Оршею.
- 1526–1608 рр. – роки життя Костянтина-Василя Острозького – засновника Острозької академії.
- 1550–1563 рр. – гетьманування Дмитра Вишневецького.
- 1556 р. – заснування князем Д. Вишневецьким (Байдою) Запорізької Січі на о. Мала Хортиця. Похід козаків у Крим.
- 1556–1561 рр. – створення Пересопницького Євангелія.
- 1569 р. – Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
- 1578 р. – заснування Острозької колегії.
- 1591–1593 рр. – козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського.
- 1594–1596 рр. – козацько-селянське повстання на чолі з Северином Наливайком.
- 1595–1657 рр. – роки життя Богдана-Зиновія Хмельницького – гетьмана України (1648–1657 рр.).
- 1596 р. – Берестейська церковна унія. Утворення греко-католицької церкви.
- 1596–1647 рр. – роки життя Петра Могили – митрополита Київського, засновника Києво-Могилянської колегії (1632 р.).
- 1616–1622 рр. – гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного.
- 1621 р. – битва під Хотиним.
- 1625–1638 рр. – козацько-селянські повстання під керівництвом Марка Жмайла, Тараса Грясила, Івана Сулими, Якова Острянина, Дмитра Гуні.
- 1632 р. – утворення Києво-Могилянського колегіуму.
- 1648–1686 рр. – національно-визвольна революція українського народу проти шляхетської Польщі.
- 1648, травень, вересень – перемоги козацького війська над поляками під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями.
- 1649 р. – розгром польського війська під Зборовом. Зборівська мирна угода.

- 1651 р. – поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.
- 1652 р. – розгром військом Б. Хмельницького під Батогом польської армії.
- 1653 р. – битва під Жванцем.
- 1654 р., 8 (18) січня – Переяславсько-московська угода.
- 1654 р., березень – укладення українсько-московитського договору (Безрезневі статті).
- 1657 р., 27 липня (6 серпня за н. ст.) – смерть Б. Хмельницького. Початок гетьманування Юрія Хмельницького.
- 1657 р., жовтень – 1659 р. – гетьманування Івана Виговського.
- 1658 р. – Гадяцький договір.
- 1659 р. – розгром московитських військ під Конотопом.
- 1659–1663 рр. – друге гетьманування Ю. Хмельницького.
- 1659 р. – Переяславські статті Ю. Хмельницького.
- 1660 р. – Слободищенський трактат – угода Ю. Хмельницького з Польщею.
- 1661 р. – відкриття університету у Львові.
- 1663–1668 рр. – гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережній Україні.
- 1663–1665 рр. – гетьманування Павла Тетері на Правобережній Україні.
- 1665 р. – Московські статті. Обмеження автономії України.
- 1665–1676 рр. – гетьманування Петра Дорошенка.
- 1667 р. – Андрусівське перемир'я між Московщиною та Польщею. Поділ України на Лівобережну (у складі Московщини) і Правобережну (у складі Польщі).
- 1668–1672 рр. – гетьманування Дем'яна Многогрішного.
- 1669 р., березень – Глухівські статті.
- 1672–1687 рр. – гетьманування Івана Самойловича на Лівобережній Україні.
- 1677–1678 рр. – Чигиринські походи турецько-татарського війська.
- 1677–1681 рр. – московитсько-турецька війна за Лівобережну Україну. Третє гетьманування Ю. Хмельницького.
- 1681 р. – Бахчисарайський мирний договір між Московщиною, Туреччиною та Кримським ханством.
- 1685 р. – підпорядкування Київської митрополії московському патріарху.
- 1686 р. – «Трактат про вічний мир» між Московщиною та Польщею.
- 1687–1709 рр. – гетьманування Івана Мазепи. Коломацькі статті.
- 1708–1709 рр. – національно-визвольна акція гетьмана І. Мазепи.
- 1708 р., жовтень – перехід І. Мазепи на бік Карла XII.
- 1708 р., 2 листопада – розгром московитським військом гетьманської столиці – м. Батурин.
- 1708–1722 рр. – гетьманування Івана Скоропадського.
- 1709 р. – зруйнування московитською армією Чортомлицької Січі.
- 1709 р., 8 липня – Полтавська битва.
- 1710 р., квітень – обрання гетьманом України Пилипа Орлика в Бендерах.

- 1710 р. – Конституція П. Орлика.
- 1711 р. – заснування Олешківської Січі.
- 1720 р. – указ Петра I про запровадження цензури над друкованими церковними книгами в Україні, де йшлося, щоб не було жодної різниці з московитськими виданнями і ніякого наріччя не вживалося, і щоб ніяких більше книг у монастирях не друкувати...
- 1722 р. – заснування першої Малоросійської колегії.
- 1722–1724 рр. – гетьманування Павла Полуботка.
- 1727–1734 рр. – гетьманування Данила Апостола.
- 1734–1750 рр. – правління гетьманського уряду.
- 1734 р. – повернення запорожців в Україну. Заснування Нової Січі на р. Підпільна.
- 1750–1764 рр. – гетьманування Кирила Розумовського.
- 1754 р. – загибель ватажка карпатських опришків Олекси Довбуша.
- Близько 1690–1803 рр. – роки життя Петра Калнишевського – останнього кошового отамана Запорізької Січі (1762, 1765–1775 рр.).
- 1764 р. – ліквідація Гетьманства і створення другої Малоросійської колегії.
- 1768 р. – початок Коліївщини на Правобережній Україні.
- 1772 р. – перший поділ Польщі. Приєднання Східної Білорусі до Московії, а Галичини – до Австрії.
- 1774 р. – загарбання Австрією Буковини.
- 1775 р. – ліквідація Московією Запорізької Січі.
- 1775–1828 рр. – Задунайська Січ.
- 1781 р. – ліквідація полкового територіально-адміністративного поділу на Лівобережжі.
- 1783 р. – приєднання Кримського ханства до Московії. Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.
- 1783 р. – заснування Севастополя.
- 1788 р. – формування Чорноморського козацького війська.
- 1793 р. – другий поділ Польщі, захоплення Московією Правобережної України.
- 1795 р. – третій поділ Польщі, захоплення Московією Західної Волині, Західної Білорусі, Литви і Курляндії.
- 1798 р. – вихід друком «Енеїди» Івана Котляревського.
- 1805 р. – відкриття Харківського університету та Кременецького ліцею.
- 1807 р., 29 квітня – на прохання австрійського уряду Папа Римський Пій VII спеціальною буллою проголосив утворення підпорядкованої Риму Галицької греко-католицької митрополії з центром у Львові. 25 вересня наступного року єпископ Антон Ангелович став першим уніатським митрополитом Галицьким.
- 1809 р. – відкриття в Одесі першого в Україні оперного театру.
- 1813–1835 рр. – антикріпосницький рух під проводом Устима Кармелюка.
- 1814–1861 рр. – роки життя Тараса Шевченка.

- 1816 р. – створення Товариства галицьких греко-католицьких священників.
- 1825 р., 25 грудня – повстання Чернігівського полку. Здобуття м. Васильків.
- 1828 р. – повернення запорізьких козаків із Туреччини. Утворення Азовського війська.
- 1830–1831 рр. – польське повстання.
- 1833–1837 рр. – діяльність «Руської трійці».
- 1834 р., 15 липня – відкриття Київського університету ім. св. Володимира.
- 1837 р. – видання «Руською трійцею» в Будапешті літературного альманаху «Русалка Дністровая».
- 1840 р. – друк «Кобзаря» Т. Шевченка.
- 1846 р., січень – 1847 р., початок – діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
- 1846 р. – видання в Москві «Історії русів».
- 1848 р. – створення першої української політичної організації – Головної руської ради у Львові. Ліквідація панщини в Східній Галичині й Буковині.
- 1851 р. – розпуск Головної руської ради.
- 1861 р., січень – 1862 р. – видання в Петербурзі щомісячного громадсько-політичного й літературного журналу українською мовою «Основа».
- 1863 р., 18 липня – Валувський указ про обмеження видання книг і заборону навчання у школах українською мовою.
- 1863 р. – Михайло Вербицький написав музику на вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна».
- 1864 р., липень – оприлюднено «Положення про початкові народні училища», де йшлося, що у містах і селах у початкових класах викладання ведеться на «руском языке» (московській мові).
- 1864 р., 19 листопада – опубліковано «Устав гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти», за яким у перший клас приймають дітей, які уміють читати і писати «по-руски» (по-московитськи).
- 1865 р. – відкриття Новоросійського університету в Одесі.
- 1866–1934 рр. – роки життя Михайла Грушевського.
- 1867 р. – набуття чинності договору про перетворення Австрійської імперії династії Габсбургів на двоєдину монархію – Австро-Угорщину. Франц Йосиф прийняв угорську корону св. Стефана.
- 1868 р., 8 грудня – заснування товариства «Просвіта» у Львові.
- 1873 р. – заснування літературного Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, яке в 1892 р. за новим статутом трансформувалося в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ).
- 1875 р. – заснування Чернівецького університету.
- 1876 р. – підписання Александром II Емського указу, що забороняв видавати та ввозити з-за кордону літературу українською мовою.
- 1885 р. – заснування Народної ради у Львові.
- 1890 р. – утворення Русько-української радикальної партії в Східній Галичині.
- 1891–1898 рр. – діяльність «Братства тарасівців» – першої української політичної організації, що дотримувалася засад самостійності України.

- 1899 р. – утворення Української національно-демократичної та Української соціал-демократичної партій у Галичині.
- 1900 р. – утворення в Харкові Революційної української партії.
- 1900 р. – заснування в Східній Галичині перших військово-патріотичних організацій «Січ» з ініціативи Кирила Трильовського.
- 1903 р. – видання у м. Відень (Австрія) Біблії українською мовою.
- 1904 р. – утворення Української радикальної та Української демократичної партій.
- 1905–1907 рр. – перша московитська революція, яка охопила й українські землі.
- 1905 р., 14 червня – повстання на броненосці «Потьомкін».
- 1905 р., 14 листопада – повстання на крейсері «Очаків» на чолі з лейтенантом Петром Шмідтом.
- 1906 р., 27 квітня – 8 липня – діяльність І Державної думи та Української думської громади.
- 1906 р., 9 листопада – Указ про вільний вихід селян з общини.
- 1907 р., 20 лютого – 8 червня – діяльність ІІ Державної думи та Української громади в ній.
- 1907 р. – Микола Садовський створив у Києві перший стаціонарний український театр.
- 1907 р. – здійснено перше повне видання творів Т. Шевченка (за ред. В. Доманицького).
- 1907–1909 рр. – у Києві побачило світ перше видання чотиритомної праці Бориса Грінченка «Словарь української мови».
- 1908 р. – утворення Товариства українських поступовців.
- 1914 р., 19 липня (1 серпня за н. ст.) – початок Першої світової війни. Створення Головної української ради.
- 1914 р., 4 серпня – утворення Союзу визволення України, головною метою діяльності якого було домагання державної незалежності України.
- 1914 р., 18 серпня – 21 вересня – Галицька битва армій Московії та Австро-Угорщини. Вступ московитських військ на територію Східної Галичини. Заборона видання українських газет і журналів, діяльності громадських і культурних національних організацій і товариств.
- 1914 р., серпень – вересень – утворення легіону Українських січових стрільців.
- 1914 р., кінець – створення Московією Галицько-Буковинського генерал-губернаторства (ліквідовано в серпні 1917 р.).
- 1916 р., травень – створення Лесем Курбасом у Києві «Молодіжного театру».

1917 р.

- Лютий – початок революції в Московитській імперії.
- 4 (17) березня – утворення Української Центральної Ради.
- 6 (19) квітня – початок роботи Всеукраїнського національного конгресу в Києві.

- 10 (23) червня – I Універсал Центральної Ради.
- 15 (28) червня – створення Генерального Секретаріату Центральної Ради.
- 3 (16) липня – II Універсал Центральної Ради.
- 4–7 (17–20) липня – збройний виступ Українського полку ім. гетьмана П. Полуботка, який закликав Центральну Раду проголосити державну незалежність України
- 8–15 (21–28) вересня – Центральна Рада скликала в Києві 3-тійд поневоле-них народів.
- 25 жовтня (7 листопада) – створення Центральною Радою Комітету з охорони революції в Україні.
- 7 (20) листопада – III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).
- 4 (17) грудня – Ультиматум Раднаркому МСФРР Центральній Раді.
- 11–12 (24–25) грудня – Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові. Проголошення України Радянської республікою.

1918 р.

- Січень–лютий – вибори до Українських установчих зборів.
- 22 січня – IV Універсал Центральної Ради.
- 9 лютого – підписання Брестського мирного договору між УНР та державами Четверного союзу.
- 9 лютого – захоплення Києва військами Михайла Муравйова. Більшовицькі погроми та масові розстріли. Переїзд Центральної Ради до Житомира.
- 29 січня – бій під Крутами.
- 12 лютого – прийняття Центральною Радою й урядом УНР низки серйозних рішень: затвердження тризуба як герба країни; звернення до німецького уряду з проханням про військову допомогу; ухвалення Закону про запровадження нового стилю: після 15 лютого настало 1 березня; запровадження середньоевропейського часу.
- 18–19 лютого – вступ німецьких військ в Україну.
- 1 березня – прийняття Закону про державний герб УНР, про грошову систему, про громадянство.
- 2 березня – вступ німецьких й українських військ до Києва.
- 29 квітня – ухвалення Центральною Радою Конституції УНР.
- 29 квітня – гетьманський переворот, проголошення Павла Скоропадського гетьманом України.
- 18 жовтня – створення Української Національної Ради у Львові.
- 13 листопада – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).
- 14 листопада – утворення Директорії УНР. Заснування Всеукраїнської академії наук у Києві.
- 14 грудня – зречення гетьмана П. Скоропадського від влади на користь Директорії.
- 18 грудня – десант країн Антанти в Одесі.

1919 р.

- 22 січня – Акт злуки УНР і ЗУНР.
- 11 лютого – обрання Симона Петлюри головою Директорії УНР (після зречення Володимира Винниченка).
- 6–10 березня – III Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві. Утворення УСРР. Схвалення Конституції УСРР.
- Травень – червень – окупація Східної і Південної України військами Антона Денікіна.
- 31 серпня – «Київська катастрофа» – сутичка між українськими військовими частинами (в/ч) та підрозділами Добровольчої армії у Києві, за якої перші змушені були покинути столицю.
- Жовтень – захоплення армією А. Денікіна Правобережної України.
- 7 листопада – початок третього наступу більшовиків на Україну.
- 11 грудня – створення Всеукраїнського революційного комітету на чолі з Григорієм Петровським, який 19 січня 1920 р. перетворили на Раднарком УСРР під керівництвом Христіана Раковского.
- 16 грудня – третя більшовицька окупація Києва.
- Грудень 1919 – травень 1920 р. – Перший «Зимовий похід» військ УНР.

1920 р.

- 22 квітня – Варшавський договір між УНР і Польщею.
- 25 квітня – початок польсько-радянської війни.
- 6 травня – вхід польських та українських військ до Києва.
- 26 травня – контрнаступ більшовиків на Україну.
- 12 червня – захоплення Києва більшовиками.
- 15 липня – проголошення інспірованої за директивами з Москви маріонеткової Галицької соціалістичної радянської республіки на частині західноукраїнських земель зі столицею в Тернополі.
- 28 жовтня – 17 листопада – більшовицький наступ проти П. Врангеля в Криму.
- Грудень – союзний договір між УСРР і МСФРР про військову та господарську співпрацю.

1921 р.

- Березень – введення нової економічної політики (НЕП).
- 18 березня – Ризький мирний договір між Польщею і МСФРР та УСРР.
- Серпень – розгром більшовиками загонів Нестора Махна.
- 4–29 листопада – Другий «Зимовий похід» армії УНР під проводом Юрія Тютюнника.
- 23 листопада – розстріл більшовиками під Базаром на Житомирщині 359 учасників Другого «Зимового походу» армії УНР.
- Осінь 1921 – весна 1922 р. – голод на півдні України.

1922 р.

- 2 січня – угоди між УСРР і Туреччиною про дружбу та співробітництво.

- 26 жовтня – рішення про утворення у Львові нелегального українського університету.
- 30 грудня – входження УСРР до складу новоутвореного СРСР.

1923 р.

- 1 серпня – Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про українізацію.

1924 р.

- Березень – повернення Михайла Грушевського з еміграції до Києва.
- 12 жовтня – утворення Молдавської АСРР у складі УСРР.

1925 р.

- 5 квітня – обрання Лазаря Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У.
- Завершення відбудови промисловості, курс на індустріалізацію.

1926 р.

- Травень – звинувачення Олександра Шумського в націоналістичному ухилі.
- 10 листопада – відкриття Українського наукового інституту в Берліні.

1927 р.

- 7 червня – засудження Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) за націоналістичний ухил («шумськізм»).

1928 р.

- 1928–1938 рр. – період соціалістичної модернізації в Україні.
- Березень – травень – «Шахтинська справа»: безпідставні звинувачення групи інженерно-технічних працівників Донбасу в шкідництві.
- 14 липня – обрання на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора.

1929 р.

- 27 січня – 3 лютого – Установчий конгрес у Відні, на якому проголошено утворення Організації українських націоналістів (ОУН).
- Липень – вересень – арешти визначних діячів української науки, культури за належність до Спілки визволення України (СВУ).
- «Рік великого перелому». Початок суцільної колективізації та «розкуркулення» в Україні.

1930 р.

- 9 березня – 19 квітня – процес Спілки визволення України (СВУ) в Харкові.
- Осінь – польська пацифікація у Східній Галичині.

1931 р.

- Лютий – арешти колишніх діячів УНР: Всеволода Голубовича, Павла Христюка, Миколи Шрага та ін. Депортація Михайла Грушевського до Москви.

1932 р.

- Весна – початок Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.
- 9 лютого – Постанова ВУЦВК про утворення областей.
- 7 серпня – Постанова ВЦВК і РНК СРСР, написана І. Сталіним, «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (Закон «про п'ять колосків»).
- Жовтень – пуск першої лінії Дніпрогесу.
- 1 листопада – початок роботи Надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з Вячеславом Молотовим.

1933 р.

- Січень – жовтень – масовий голод в Україні.
- 14 січня – призначення Павла Постишєва секретарем ЦК КП(б)У.
- 13 травня – самогубство Миколи Хвильового.
- 7 липня – самогубство Миколи Скрипника.

1934 р.

- 21 січня – Ухвала про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва.
- Кінець року – арешт діячів літератури України: Григорія Косинки, Дмитра Фальківського, Костя Буревія, Олекси Влизька, Валер'яна Підмогильного, Євгена Плужника та ін.

1935 р.

- Квітень – вересень – арешт групи неокласиків: Миколи Зерова, Павла Филиповича, Ананія Лебеда, Михайла Драї-Хмари, Максима Рильського та ін.

1936 р.

- Весна – підлив Михайлівського золотоверхого собору XII ст. у Києві (до 1939 р. понад 70% церков в Україні було закрито або зруйновано).
- Жовтень – початок масових репресій і терору в Україні (т. зв. «єжовщина»), що тривали до кінця 1938 р.

1937 р.

- 25–30 січня – надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд рад, під час якого було схвалено нову Конституцію УРСР.
- 8 березня – розстріл відомого партійного і державного діяча, колишнього народного секретаря військових справ першого радянського уряду України Юрія Коцюбинського, звинуваченого в керівництві «українським троцькістським центром».

1938 р.

- 27 січня – призначення Нікіти Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.
- 10 квітня – Постанова ЦК КП(б)У про реорганізацію національних шкіл в Україні, якою ліквідовано національні школи як такі, що завдали «...величезної шкоди справі правильного навчання і виховання, відгоро-

джували дітей від радянського життя, позбавляли їх можливості долучатись до радянської культури і науки...».

- 24 квітня – впровадження московитської мови як обов’язкової в усіх школах УРСР.

1939 р.

- 15 березня – проголошення самостійності Карпатської України, президентом якої обрали Августина Волошина.
- 15–18 березня – окупація угорськими військами Карпатської України.
- 23 серпня – Німецько-радянський пакт про ненапад (пакт Ріббентропа – Молотова) і таємна угода про розподіл сфер впливу в Східній Європі.
- 1 вересня – початок Другої світової війни.
- 17 вересня – вступ Червоної армії на територію Західної України.
- 28 вересня – Договір про дружбу й кордон між СРСР і Німеччиною.
- 26–27 жовтня – Народні збори Західної України, на яких прийняли Декларацію про входження Західної України до складу УРСР.
- 1–2 листопада – прийняття Верховною Радою СРСР рішення про включення Західної України та Західної Білорусі до складу СРСР.
- 4 грудня – ухвала Президією Верховної Ради СРСР Указу про розмежування областей між УРСР і БРСР, за яким Україна втратила Берестейщину.

1940 р.

- 28 червня – зайняття Червоною армією Північної Буковини й Бессарабії.
- 2 серпня – Закон Верховної Ради СРСР про включення Північної Буковини і північної та південної частин Бессарабії до складу УРСР.

1941 р.

- 22 червня – напад Німеччини на СРСР. Початок радянсько-німецької війни.
- 30 червня – проголошення ОУН(б) у Львові Акта відновлення Української держави та утворення Українського державного правління на чолі з Ярославом Стецьком.
- Літо – партизанські дії «Поліської Січі» на чолі з Тарасом Бульбою-Боровцем проти німців і радянських військових частин.
- 5 липня – 19 вересня – оборона Києва.
- 20 серпня – створення рейхскомісаріату «Україна» на чолі з Еріхом Кохом.
- Вересень – арешт німцями багатьох членів ОУН на чолі зі Степаном Бандерою.
- Осінь – зима – масові розстріли німецькими спеціальними частинами «СС» євреїв, циганів (ромів), а також військовополонених, партійних і радянських активістів, підпільників, членів ОУН у Бабиному Яру на околиці Києва та в Дробиському Яру на околиці Харкова.
- Осінь – евакуація з України в тил понад 550 великих підприємств.
- 30 жовтня – 4 липня 1942 р. – героїчна оборона Севастополя, що тривала 250 діб.

1942 р.

- Лютий – початок примусового вивезення українців до Німеччини.
- Травень – поразка Червоної армії під Харковом та в Криму.
- 22 липня – окупація німецькими нацистами всієї території України.
- Жовтень – створення Української повстанської армії (УПА).
- 19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р. – контрнаступ Червоної армії під Сталінградом.
- Грудень – початок звільнення України від нацистської окупації.

1943 р.

- Травень – жовтень – рейд партизанського загону Сидора Ковпака з Путивля у Карпати.
- 5 липня – 23 серпня – битва на Курській дузі.
- 23 серпня – вигнання німецьких військ із Харкова.
- Вересень – листопад – битва за Дніпро.
- 6 листопада – вигнання німецьких військ із Києва.

1944 р.

- Січень – лютий – Корсунь-Шевченківська наступальна операція.
- 18–22 липня – бій під Бродами: Червона армія розбила українську дивізію «Галичина».
- Вересень – жовтень – Карпатсько-Ужгородська наступальна операція.
- 28 жовтня – очищення всієї території України від нацистів.

1945 р.

- 26 квітня – входження УРСР до ООН на правах члена-засновника на конференції в Сан-Франциско (США).
- 9 травня – завершення розгрому нацистської Німеччини.
- 29 червня – Радянсько-чехословацький договір про передання Закарпатської України до складу УРСР.
- 16 серпня – Договір між СРСР і Польщею про кордон уздовж Бугу і на схід від Сяну.

1946 р.

- 8–10 березня – Собор Української греко-католицької церкви у Львові, на якому скасовано унію УГКЦ із Римом і підпорядковано її Московитській православній церкві (Ватикан не визнав цей собор, вважаючи це зібрання неканонічним).
- 2 вересня – підписання Японією Акта про беззастережну капітуляцію. Від імені Радянського Союзу акт підписав уродженець України генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янко.
- 1946–1947 рр. – голод в Україні.

1947 р.

- 3 березня – призначення Л. Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У: почав «чистку» серед української інтелігенції, звинувачуючи її в «буржуазному націоналізмі».

- Квітень–липень – операція «Вісла».

1948 р.

- Січень – призначення Н. Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.

1949 р.

- Квітень – початок видання Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Мюнхені «Енциклопедії українознавства».
- Грудень – обрання Леоніда Мельнікова першим секретарем ЦК КП(б)У.

1950 р.

- Березень – початок збирання підписів під Стокгольмською відозвою до народів світу про заборону атомної зброї. Протягом 1950–1951 рр. її підписали в Україні понад 20 млн осіб.

1951 р.

- Червень – друга декада української літератури та мистецтва в Москві. Розгромна критика вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну».

1953 р.

- 5 березня – смерть Іосіфа Сталіна.
- 24 червня – пленум ЦК КПУ, на якому першим секретарем ЦК призначено Олексія Кириченка.

1954 р.

- 19 лютого – введення Кримської області до УРСР на основі рішення Президії Верховної Ради СРСР і з нагоди відзначення 300-річчя «возз'єднання» України з Московією.
- 12 травня – приєднання УРСР до ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці.

1956 р.

- 14–25 лютого – XX з'їзд КПРС, який визначив заходи щодо деєдалінізації.
- Серпень – вересень – початок реабілітації незаконно репресованих українських громадян.

1959 р.

- 15 жовтня – вбивство Степана Бандери агентом КДБ Богданом Сташинським.
- Грудень – початок видання «Української радянської енциклопедії».
- Утворення Української робітничо-селянської спілки.

1960 р.

- Лютий – введення в дію першого атомного реактора в Україні.
- Жовтень – створення у Києві Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном.

1961 р.

- Січень – суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки: Левком Лук'яненком, Іваном Кандибою та ін.
- 22 травня – початок вшанування пам'яті Т. Шевченка у День перенесення його праху в Україну.
- Жовтень – XXII з'їзд КПРС, на якому схвалено нову програму «побудови комунізму» й проголошено політику «злиття націй».

1962 р.

- 11–15 серпня – політ навколо землі українського космонавта Павла Поповича.

1963 р.

- Липень – звільнення Миколи Підгорного й обрання Петра Шелеста першим секретарем ЦК КПУ.

1964 р.

- 14 жовтня – усунення Н. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС і призначення на його місце Леоніда Брежнєва.

1965 р.

- Літо – осінь – перша смуга арештів серед передової української інтелігенції.
- 26 серпня – арешт братів Михайла і Богдана Горинів, Опанаса Заливахи, Святослава Караванського, Михайла Масютка та інших правозахисників в Україні.
- Початок реформ у сільському господарстві та промисловості («Косигінська реформа»).

1966 р.

- Листопад – запуск серійного виробництва найбільшого в світі літака «Антей».
- 16–19 листопада – V з'їзд Спілки письменників України: виступ на захист української мови.

1968 р.

- Квітень – протест 139 діячів української інтелігенції керівництву СРСР проти арештів в Україні й обмежень національної культури.

1971 р.

- Січень – травень – друга смуга репресій в Україні, жертвою яких стали В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Василь Стус та ін.

1972 р.

- 25 травня – звільнення Петра Шелеста від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і обрання на цю посаду Володимира Щербицького.
- 1972–1973 рр. – політичні судові процеси в Україні.

1973 р.

- Травень – початок наступу компартійних структур на українську культуру. Критика Романа Іваничука, Сергія Плачинди, Івана Білика та інших діячів культури України.

1975 р.

- Захист дисертацій було дозволено лише московитською мовою.

1976 р.

- Листопад – створення в Києві української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) на чолі з Миколою Руденком.

1978 р.

- 20 квітня – ухвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції УРСР.

1980 р.

- Січень – початок видання за кордоном «Вісника репресій в Україні».

1982 р.

- Травень – відзначення в Україні 1500-річчя заснування Києва.

1985 р.

- 11 березня – обрання Михайла Горбачьова генеральним секретарем ЦК КПРС.
- Квітень – початок перебудови в СРСР.

1986 р.

- 26 квітня – катастрофа на Чорнобильській АЕС.

1988 р.

- Літо – відзначення 1000-річчя хрещення Русі з центром у Києві.

1989 р.

- Лютий – Установчий з'їзд Товариства української мови ім. Т. Шевченка.
- Вересень – Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.
- Жовтень – Установчі збори відновленого Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.
- 28 жовтня – схвалення Верховною Радою УРСР Закону про державний статус української мови.

1990 р.

- 18 березня – перші альтернативні вибори до Верховної Ради України та місцевих рад.
- Квітень – створення Української республіканської партії.
- 16 липня – прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.
- 2–17 жовтня – Студентська революція на граніті.
- 14 листопада – Призначення головою Ради Міністрів України Вітольда Фокіна.

1991 р.

- 19–21 серпня – путч у Радянському Союзі, організований комуністичними ортодоксами.
- 24 серпня – проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.
- 1 грудня – Всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України. Леоніда Кравчука обрано Президентом України.
- 6 грудня – заснування Збройних сил України.
- 8 грудня – зустріч керівників України, Білорусі, Московії у Біловезькій пущі й ухвалення ними Біловезьких угод про припинення існування СРСР та створення співдружності Незалежних Держав (СНД).

1992 р.

- 10 січня – Україна вийшла з рублевої зони та запровадила купоно-карбованці.
- 28 січня – сесія Верховної Ради України, на якій прийнято Постанову про Державний прапор України – синьо-жовтий стяг.
- Лютий – Верховна Рада України ухвалила Основи законодавства України про культуру.
- Травень – оприлюднення Верховною радою Московитської федерації офіційної заяви про те, що акти про передання Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їхнього ухвалення.
- 23 травня – Україна підписала Лісабонський протокол і зобов'язалася ліквідувати свій ядерний арсенал.
- 24 серпня – урочисте відкриття Києво-Могилянської академії.
- 13 жовтня – призначення прем'єр-міністром України Леоніда Кучми.
- 1 грудня – отримання Україною домену UA, початок епохи українського Інтернету.

1993 р.

- 17 червня – Угода між Московитською федерацією та Україною про невідкладні заходи щодо формування Чорноморського флоту Московії і Військово-Морських сил України на базі Чорноморського флоту.
- 9 липня – Постанова Верховної ради Московитської федерації «Про статус міста Севастополь», де зазначено, що українське місто має «...московитський федеральний статус в адміністративно-територіальних кордонах міського округу за станом на грудень 1991 року».
- 16 липня – Постанова Верховної Ради України «Про Постанову Верховної Ради Московитської федерації «Про статус міста Севастополя».
- 9–10 вересня – проведення в Києві Міжнародної наукової конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки».
- 24 вересня – згода президента Л. Кравчука на входження держави до Економічного союзу незалежних держав як «асоційованого члена».
- 3 листопада – затвердження Кабінетом Міністрів України національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»).

- Грудень – рівень гіперінфляції в Україні досягнув 10 256% і, за оцінюванням Світового банку, був найвищим у світі.

1994 р.

- 14 січня – підписання президентами України, Московії та США в Москві договору про ліквідацію на території України 176 міжконтинентальних ракет і 1500 ядерних боеголовок.
- 24 лютого – завоювання першої олімпійської золотої медалі в історії незалежної України українською фігуристкою Оксаною Баюл.
- Березень – вибори до Верховної Ради України та місцевих рад.
- Літо – осінь – формування в Криму найбільшої організації, яка об'єднувала українство на півострові, – Українського громадського конгресу.
- 10 липня – обрання Президентом України Леоніда Кучми.
- 27–28 жовтня – проведення в Києві Міжнародної наукової конференції «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність».
- 5 грудня – Борис Єльцин, Білл Клінтон, Леонід Кучма та Джон Мейджор підписали Будапештський меморандум про гарантії безпеки України.

1995 р.

- 1 січня – початок ваучерної приватизації, виникнення інвестиційних фондів, стихійне скуповування майнових сертифікатів.
- 8 червня – підписання Президентом України Леонідом Кучмою і Головою Верховної Ради України Олександром Морозом Конституційної угоди.
- 31 жовтня – Україна стала повноправним членом Ради Європи.

1996 р.

- 15 лютого – у відділеннях Ощадбанку стали видавати іменні приватизаційні сертифікати: в Україні розпочалася ваучерна приватизація.
- 28 червня – прийняття нової Конституції України.
- 25 серпня – Указ Президента України Л. Кучми «Про грошову реформу в Україні».
- 2–16 вересня – проведення в Україні грошової реформи. Введення національної грошової одиниці – гривні.

1997 р.

- 28 травня – Україна та Московія підписали угоди про поділ, статус і умови перебування Чорноморського флоту Московитської федерації на території України.
- 31 травня – Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Московитською федерацією.
- 9 липня – підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.
- 16 липня – призначення Прем'єр-міністром України Валерія Пустовойтенка.
- 19 листопада – перший в історії незалежної України політ українського космонавта Леоніда Каденюка у космос на американському шатлі «Коламбія».

1998 р.

- 29 березня – вибори до Верховної Ради України.
- Квітень – офіційне відкриття у Києві Монетного двору Національного банку України. До того монети в Україні востаннє виготовляли за часів Росії.
- 9–10 травня – збори у Києві Європейського банку реконструкції та розвитку.
- 3 липня – Указом Президента України Л. Кучми для малого бізнесу ввели спрощену систему оподаткування.
- 27 серпня – підписання Президентом України Указу «Про запровадження відзнаки Президента України «Герой України».
- Листопад – запровадження Указом Президента України в державі Дня пам'яті жертв Голодомору, який відзначатимуть щорічно у четверту суботу листопада.

1999 р.

- 21 січня – встановлення Указом Президента України Дня Соборності України, який відзначатимуть щорічно 22 січня – у день проголошення в 1919 р. Акта злуки УНР і ЗУНР.
- Травень – саміт голів держав Центральноєвропейської ініціативи у Львові.
- 14 листопада – Президентом України вдруге обрано Л. Кучму.
- 22 грудня – призначення Прем'єр-міністром України Віктора Ющенка.

2000 р.

- 13 січня – заява одинадцяти парламентських фракцій про створення правоцентристської більшості у Верховній Раді України.
- 22 лютого – скасування Верховною Радою в Україні смертної кари.
- 16 квітня – Всеукраїнський референдум із метою з'ясування позицій громадян України щодо актуальних питань державного будівництва.
- 24 липня – проголошення Дня національного прапора України.
- 16 вересня – зникнення в Києві відомого українського опозиційного журналіста, керівника інтернет-видання «Українська правда» Георгія Гонгадзе.
- 14 жовтня – український боксер Володимир Кличко, перемігши американця Кріса Берда, став першим українцем – професійним чемпіоном світу з боксу за версією Всесвітньої боксерської ради (WBC) у важкій ваговій категорії.
- 28 листопада – початок «касетного скандалу» («кучма-гейт») – політичної кризи, яка охопила Україну наприкінці 2000 – у першій половині 2001 р.

2001 р.

- 6 лютого – розпочалася акція політичної опозиції «Україна без Кучми».
- 26 квітня – відставка уряду В. Ющенка.
- 29 травня – призначення Прем'єр-міністром України Анатолія Кінаха.
- 23–27 червня – візит в Україну Папи Римського Івана Павла II.
- Серпень – III Всесвітній форум українців у Києві.
- 19 серпня – внаслідок вибуху на шахті ім. О. Засядька в Донецьку загинули 55 гірників.

- 24 серпня – святкування десятиї річниці проголошення державної незалежності України.
- 5 грудня – розпочався перший в історії України перепис населення.

2002 р.

- 31 березня – перші вибори до Верховної Ради України за змішаною системою.
- 23 травня – рішення Ради національної безпеки і оборони України, введене в дію Указом Президента України, про розроблення і узгодження нової стратегії відносин України з НАТО, зорієнтованої на поступове набуття в майбутньому повноправного членства в Альянсі.
- 27 липня – трагедія на Сквиливському військовому летовищі у Львові, коли під час авіашоу літак Су-27-УБ упав на глядачів. 77 осіб, серед них 28 дітей, загинуло, майже дві сотні – поранено. Загалом постраждалими від трагедії вважаються близько 500 людей, серед яких 134 дитини.
- 16 вересня – початок Всеукраїнської акції громадянського протесту «По-встань, Україно!», яка тривала протягом усієї осені.
- 14 жовтня – святкування 60-річчя Української повстанської армії.
- 16 листопада – відставка уряду А. Кінаха.
- 21 листопада – призначення Прем'єр-міністром України Віктора Януковича.

2003 р.

- Січень – підписання Договору про суходільний кордон між Україною та Московією.
- 14 травня – Постанова Верховної Ради України про визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.
- 19 червня – мету вступу України в НАТО зафіксовано Верховною Радою України у Законі України «Про основи національної безпеки України».
- Жовтень – «Тузлинська криза»: московитська влада без будь-яких консультацій з Україною, як того вимагають двосторонні домовленості та міжнародне право, розпочала спорудження дамби з території Краснодарського краю Московитської федерації у бік острова, що є невід'ємною частиною української території.

2004 р.

- 24 квітня – український боксер Віталій Кличко, перемігши південноафриканця Коррі Сандерса, став чемпіоном світу з боксу за версією WBC у важкій ваговій категорії.
- 16 травня – перемога української співачки Руслани Лижичко на 49-му міжнародному пісенному конкурсі «Євробачення».
- 3 липня – початок президентської виборчої кампанії.
- 26 липня – Президент України Л. Кучма затвердив рішення РНБО щодо вилучення з Військової доктрини України згадки про підготовку країни до повноправного членства в НАТО і Європейському Союзі.

- 29 жовтня – понад 160 журналістів центральних телеканалів України висловили обурення проти цензури й тиску, який здійснювали на них під час президентської кампанії.
- 22 листопада – початок Помаранчевої революції.
- 26 листопада – перший тур переговорів у Маріїнському палаці між кандидатами в президенти В. Ющенком та В. Януковичем за участю європейських посередників.
- 27 листопада – Постанова Верховної Ради України про політичну кризу в Україні, якою результати виборів 21 листопада визнано такими, що не відповідають волевиявленню народу.
- 28 листопада – т. зв. «Всеукраїнський з'їзд народних депутатів і депутатів місцевих рад усіх рівнів», що відбувся у м. Сєвєродонецьк Луганської обл.
- Грудень – український футболіст Андрій Шевченко став володарем «Золотого м'яча», потрапив до списку «ФІФА 100» і отримав звання «Герой України».
- 1 грудня – прийняття Верховною Радою України Постанови «Про стабілізацію політичної і соціально-економічної ситуації в Україні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським виявам, що загрожують суверенітету і територіальній цілісності України», якою висловлено недовіру Кабінету Міністрів України.
- 3 грудня – ухвала Верховним Судом України рішення про переголосування другого туру президентських виборів.
- 8 грудня – прийняття Верховною Радою України т. зв. «великого пакета законів», що передбачав зміни до Конституції України, ухвалення нового виборчого закону та нового складу ЦВК. Завершення активної фази Помаранчевої революції.
- 26 грудня – переголосування другого туру виборів, за результатами якого Президентом України було обрано Віктора Ющенка.

2005 р.

- 23 січня – інавгурація Президента України В. Ющенка.
- 24 січня – перший закордонний візит на посаді Президента України В. Ющенка до Москви.
- 4 лютого – затвердження Верховною Радою України рекордною кількістю голосів (375) Прем'єр-міністром України Юлії Тимошенко, першої жінки на цій посаді.
- 3–7 квітня – візит Президента України В. Ющенка до США.
- 19 травня – Україна приєдналася до Болонського процесу гармонізації вищої освіти.
- 19–22 травня – у м. Київ відбувся 50-й Міжнародний пісенний конкурс «Євробачення».
- 8 вересня – відставка уряду Ю. Тимошенко.
- 22 вересня – призначення Прем'єр-міністром України Юрія Єханурова.

- 24 вересня – український боксер Володимир Кличко, перемігши американця Семюеля Пітера, став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у важкій ваговій категорії.
- 24 жовтня – продаж на відкритому аукціоні металургійного комбінату «Криворіжсталь» за рекордну ціну – 24,2 млрд грн.

2006 р.

- 1 січня – початок політичної реформи, згідно з якою повноваження Президента України обмежено на користь Верховної Ради України і Прем'єр-міністра України.
- 26 березня – перші вибори до Верховної Ради України на пропорційній основі.
- 22 квітня – український боксер Володимир Кличко, перемігши американця Кріса Берда, став чемпіоном світу з боксу за версіями IBF та IBO у важкій ваговій категорії.
- Червень – Національна збірна України вперше взяла участь у фінальній частині Чемпіонату світу з футболу і дійшла до ¼ фіналу.
- 3 серпня – підписання Універсалу національної єдності.
- 4 серпня – призначення Прем'єр-міністром України В. Януковича.
- 18–20 серпня – IV Всесвітній форум українців у Києві.
- 28 листопада – прийняття Верховною Радою України Закону України «Про визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні актом геноциду проти українського народу».

2007 р.

- 2 квітня – Указ Президента України В. Ющенка «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України».
- 18 квітня – надання Україні спільно з Польщею права прийняти Чемпіонат Європи з футболу 2012 р.
- Квітень – травень – політична криза в Україні.
- 27 травня – спільна політична заява Президента України В. Ющенка, Прем'єр-міністра України В. Януковича та Голови Верховної Ради України О. Мороза про завершення політичної кризи в Україні.
- 30 вересня – дострокові вибори до Верховної Ради України.
- 12 жовтня – Указ Президента України В. Ющенка «Про присвоєння звання Героя України головному командирові Української повстанської армії у 1942–1950 рр. генерал-хорунжому Роману Шухевичу (помертвно)».
- 13 жовтня – вибух газу в житловому будинку м. Дніпропетровська: 23 особи загинуло, понад 20 госпіталізовано.
- 28 жовтня – український художник Іван Марчук потрапив до списку «100 геніїв сучасності, які живуть сьогодні» британської газети «The Daily Telegraph».
- 18 листопада – вибух метану на шахті ім. О. Засядька в Донецьку. Вибухи повторилися 1 та 2 грудня під час рятувальних робіт. Загинули 101 шахтар та 5 рятувальників, десятки осіб травмовано.

- 23 листопада – початок роботи Верховної Ради України VI скликання.
- 4 грудня – обрання Головою Верховної Ради України VI скликання Арсенія Яценюка.
- 18 грудня – призначення Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко.

2008 р.

- 15 січня – заява Президента України В. Ющенка, Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко і Голови Верховної Ради України А. Яценюка в спільному листі до генерального секретаря НАТО Яапа де Хооп Схеффера про те, що Україна зацікавлена в приєднанні до Плану дій щодо членства в НАТО.
- 25 січня – українки сестри Олена і Катерина Бондаренко стали переможницями у Відкритому чемпіонаті Австралії з тенісу.
- 23 лютого – український боксер Володимир Кличко, перемігши москвича Султана Ібрагімова, став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у важкій ваговій категорії.
- 31 березня – 1 квітня – державний візит до України президента США Джорджа Буша.
- 2–4 квітня – Двадцятий саміт країн-членів НАТО в м. Бухарест (Румунія), в одному з рішень якого зазначено, що Україна та Грузія «одного дня стануть членами Альянсу».
- Квітень – уперше в історії України проведено зовнішнє незалежне тестування, яким замінено вступні іспити до вищих навчальних закладів.
- 28 квітня – катастрофа українського гвинтокрила Мі-8 у Чорному морі, внаслідок якої загинули 20 осіб.
- 16 травня – Україна вступила в Світову організацію торгівлі.
- 23–26 липня – велика повінь, спричинена потужними грозовими зливами, внаслідок якої території 6 областей Західної України оголошено зоною стихійного лиха. Загинуло понад 30 осіб.
- 25–28 липня – візит в Україну Вселенського Патріарха Варфоломія I.
- 8–24 серпня – XXIX літні Олімпійські ігри у Пекіні, на яких збірна України в неофіційному медальному заліку посіла 11-те місце, здобувши 27 медалей: 7 золотих, 5 срібних і 15 бронзових. Це найкращий результат за весь час участі незалежної України в Олімпійських іграх.
- 12 жовтня – український боксер Віталій Кличко, перемігши чемпіона світу Семюеля Пітера, після 4 років перерви в професійній кар'єрі повернув собі титул «найсильнішого» за версією WBC. У результаті вперше в історії професійного боксу чемпіонами у важкій ваговій категорії за версіями найпрестижніших світових організацій IBF, WBC та WBO стали одночасно два рідні брати – Віталій та Володимир Клички.
- 23 жовтня – визнання Європарламентом Голодомору 1932–1933 рр. в Україні злочином проти людяності і висловлення співчуття українському народові.
- 30 жовтня – одностайна ухвала Законодавчої асамблеї провінції Альберта (Канада) Закону про встановлення Дня пам'яті голоду та геноциду (Голо-

домору) 1932–1933 рр. в Україні, який відзначатимуть четвертої суботи листопада кожного року.

- 22 листопада – масштабні заходи за участю Президента України В. Ющенка з ушанування 75-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.
- 9 грудня – обрання Головою Верховної Ради України VI скликання Володимира Литвина.
- 19 грудня – укладення Україною та США у Вашингтоні Хартії про стратегічне партнерство, в якій наголошено на важливості двосторонніх відносин у сфері оборони, безпеки, економіки, торгівлі, енергетичної безпеки, демократії та культурного обміну.

2009 р.

- 7–19 січня – «Газова війна» Московії проти України, в результаті якої через повне припинення посеред зими московитським ВАТ «Газпром» постачання транзитного газу територією України постраждали не лише українська сторона, а й споживачі у країнах ЄС.
- 3 лютого – ухвала Міжнародним судом у Гаазі компромісного рішення в справі позову Румунії проти України щодо розподілу чорноморського шельфу навколо українського острова Зміїний.
- 23 березня – підписання спільної заяви України і ЄС, а також президентів Європейського інвестиційного банку, Європейського банку реконструкції та розвитку та Світового банку про модернізацію української газотранспортної системи.
- 7 травня – інавгураційний саміт у Празі учасників ініціативи «Східне партнерство», мета якої – прискорення політичної асоціації та економічної інтеграції між ЄС і його східними партнерами: Україною, Білоруссю, Молдовою, Грузією, Вірменією, Азербайджаном.
- 20 травня – донецький футбольний клуб «Шахтар», перемігши у фіналі німецький футбольний клуб «Вердер», виграв Кубок УЄФА.
- 20 червня – український боксер Володимир Кличко, перемігши узбека Руслана Чагаєва, став чемпіоном світу з боксу за версією видання «The Ring» у важкій ваговій категорії.
- Серпень – український літак Ан-225 «Мрія» потрапив до «Книги рекордів Гіннеса» після того, як перевіз моновантаж вагою 188 тонн. Під час московитського вторгнення в Україну 27 лютого 2022 р. унаслідок повітряної атаки окупантів на аеропорт Гостомель під Києвом був спалений.
- 2 серпня – Юнацька збірна України з футболу, перегравши у фіналі англійських однолітків, перемогла на Чемпіонаті Європи серед гравців віком до 19 років.
- 14 серпня – президент Московитської федерації Д. Медведєв, котрий раніше звинувачував команду Президента України В. Ющенка в антимосковитському курсі, заявив про відсутність перспектив відновлення нормальних відносин між Московією та Україною за діючого українського керівництва.

- 12 вересня – український боксер Василь Ломаченко, розгромивши у фінальному поєдинку Чемпіонату світу з боксу московита С. Водоп'янова, став першим українським чемпіоном світу з боксу (вага до 57 кг) за часів незалежності.
- 17 вересня – демонстрація вченими Харківського фізико-технічного інституту перших в історії науки світлин атома.
- 25 жовтня – запровадження Кабінетом Міністрів України карантину в дев'яти західних областях країни через поширення грипу зі смертельними випадками.

2010 р.

- 20 січня – Указ Президента України В. Ющенка «Про присвоєння звання Героя України провідникові Організації українських націоналістів Степанові Бандері (посмертно)».
- 28 січня – Указ Президента України В. Ющенка «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті». Такими визнано осіб, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, в т. ч. у складі формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що визначили мету – здобуття Україною державної незалежності.
- 7 лютого – обрання Президентом України Віктора Януковича.
- 1 березня – перший закордонний візит на посаді Президента України В. Януковича до м. Брюссель (Бельгія).
- 11 березня – призначення Прем'єр-міністром України Миколи Азарова.
- 21 квітня – підписання президентами України та Московії у Харкові Угоди про подовження терміну перебування Чорноморського флоту Московитської федерації на території України до 2042 р.
- 14 серпня – українські телеканали «5 канал», «ТВі» та «Чорноморська ТРК» оголосили попереджувальний ефірний страйк, щоб привернути увагу суспільства до загрози свободі слова та основам демократії в Україні.
- Жовтень – перемога чоловічої збірної України на XXXIX Всесвітній шаховій олімпіаді у м. Ханті-Мансійск (Московитська федерація) з-поміж 148 інших збірних.
- 1 жовтня – скасування Конституційним Судом України політреформи 2004 р.
- 12 жовтня – зіткнення пасажирського автобуса і електровоза на залізничному переїзді поблизу м. Марганець Дніпропетровської обл., внаслідок якого загинули 45 осіб, у т. ч. 3 дітей.
- Листопад – загальнонаціональна хвиля протестів в Україні проти ухвалення Податкового кодексу України.

2011 р.

- 27 березня – інтронізація новообраного глави Української греко-католицької церкви Владики Святослава (Шевчука).
- 24 червня – початок суду над экс-прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко за звинуваченням її в перевищенні влади під час укладення газових контрактів із Московією в 2009 р. 5 серпня Ю. Тимошенко було заарештовано, а 11 жовтня – засуджено до 7 років ув'язнення. Суд викликав осуд зі сторони керівників багатьох країн світу та міжнародних організацій через його «політичну вмотивованість».
- 28 червня – внесення будівлі колишньої Резиденції митрополитів Буковини і Далмації (нині – Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича) до списку світової спадщини ЮНЕСКО.
- 3 липня – український боксер Володимир Кличко переміг чемпіона світу британця Девіда Хейя. Уперше в історії професійного боксу він і його рідний брат Віталій об'єднали в одній родині всі чемпіонські титули важкої вагової категорії за версіями найпрестижніших світових боксерських організацій WBA, WBO, IBF, WBC, IBO, IBC та видання «The Ring».
- 29 липня – вибух у шахті «Суходільськ-Східна» в м. Суходільську на Луганщині, внаслідок якого загинули 17 осіб.
- 24 серпня – відзначення Україною 20-річчя державної незалежності.
- 24 вересня – святкування 1000-річчя Софійського собору в Києві.
- 8 жовтня – здобуття збірною України з боксу на Чемпіонаті світу в Баку (Азербайджан) першого місця в медальному заліку.

2012 р.

- 26 січня – ухвала Парламентською асамблеєю Ради Європи резолюції «Функціонування демократичних інституцій в Україні», в якій розглянуто можливість застосування санкцій проти України в разі, якщо українська влада не дослухається до рекомендацій моніторингового комітету ПАРЕ, висловлених у резолюції.
- 27 лютого – засудження экс-міністра внутрішніх справ України Ю. Луценка до 4 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Лідери Євросоюзу, Канади та США розцінили результати суду як акт політичної помсти від партії влади.
- 30 березня – парафування в Брюсселі Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Однак офіційне підписання документа було заблоковано Євросоюзом через ігнорування офіційним Києвом демократичних цінностей, порушення прав людини, переслідування опозиції тощо.
- 27 квітня – серія терористичних актів у м. Дніпропетровськ, унаслідок яких, згідно з офіційними даними, постраждало 27 осіб, у т. ч. 9 дітей.
- 18 травня – ліквідація Верховним судом Московитської федерації Об'єднання українців Московії – центральної координуючої організації української національної меншини в Московитській Федерації.

- 24 травня – ухвалення Європарламентом резолюції щодо України із закликом «...негайно звільнити всіх в'язнів, засуджених за політичними мотивами, у т. ч. лідерів опозиції».
- 8 червня – 1 липня – XIV Чемпіонат Європи з футболу, фінальна частина якого відбулася в Україні та Польщі. Вперше такий турнір проведено у країнах Східної Європи.
- 3 липня – рішення Євросуду про визнання незаконним арешту Ю. Луценка та зобов'язання України сплатити йому 15 тис. євро.
- 3 липня – початок у Києві та інших містах України протестних акцій проти ухваленого в той самий день пропрезидентською більшістю Верховної Ради України антиукраїнського Закону про засади державної мовної політики.
- 28 жовтня – вибори до Верховної Ради України.
- Листопад – Ганна Ушеніна – перша українка-чемпіонка світу з шахів серед жінок за часів державної незалежності України.
- 1 грудня – 10-річна Анастасія Петрик стала переможницею дитячого Міжнародного пісенного конкурсу «Євробачення-2012», фінал якого відбувся в м. Амстердам (Нідерланди).
- 13 грудня – обрання головою Верховної Ради України VII скликання Володимира Рибак і повторне затвердження Прем'єр-міністром України Миколи Азарова.

2013 р.

- 1 січня – початок головування України в Організації з безпеки й співробітництва в Європі.
- 9 лютого – українка Олена Підгрушна стала чемпіонкою світу з біатлону в спринті на 7,5 км.
- 12 березня – перемога збірної України на IV Командному чемпіонаті світу з шахів серед жінок, який відбувся в м. Астана (Казахстан).
- 14 серпня – митниця Московитської федерації зупинила український імпорт до своєї країни.
- 17 серпня – в газеті «Дзеркало тижня» опубліковано документ «Про комплекс заходів для залучення України до євразійського інтеграційного процесу». В ньому розкрито московитську стратегію недопущення підписання Україною угоди з ЄС і втягування країни в Митний союз. Стратегією передбачено використання як політичних, так і економічних, релігійних та медійних важелів впливу заради досягнення мети.
- 18 серпня – радник президента Московитської федерації С. Глазєв застеріг, що Московія посилить митне адміністрування щодо України, якщо вона підпише асоціацію з ЄС.
- 21 листопада – призупинення Кабінетом Міністрів України процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.
- 24 листопада – стотисячний мітинг у Києві проти рішення уряду зупинити інтеграцію з ЄС.
- 28–29 листопада – відмова Президента України В. Януковича на саміті глав держав у Вільносі підписувати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

- 30 листопада – силовий розгін Євромайдану в Києві.
- 1 грудня – Всеукраїнське віче в Києві.
- 5 грудня – внесення петриківського розпису до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО.
- 8 грудня – Друге народне віче в Києві.
- 8 грудня – знесення пам'ятника В. Леніну на Бессарабці в Києві.
- 17 грудня – візит Президента України В. Януковича до Москви, де йому пообіцяли комерційний кредит на 15 млрд дол., скасування торговельних перепон між Україною та Московією, 30-відсоткові знижки на купівлю московитського газу.

2014 р.

- 16 січня – ухвалення провладною більшістю Верховної Ради України т. зв. «диктаторських законів», що обмежували права громадян.
- 19 січня – початок протистояння між загонами внутрішніх військ і спецпідрозділу «Беркут» та частиною демонстрантів на вул. М. Грушевського в Києві.
- 22 січня – загибель від куль на вул. М. Грушевського в Києві перших маніфестантів – Сергія Нігояна і Михайла Жизневського.
- 28 січня – відправлення у відставку Президентом України В. Януковичем уряду М. Азарова.
- 18–20 лютого – різке загострення протистояння між «силовиками» та учасниками протестів на київському Майдані, внаслідок якого було вбито близько ста осіб, переважно протестувальників.
- 21 лютого – підписання в Адміністрації Президента України Угоди про врегулювання кризи в Україні між президентом В. Януковичем та лідерами опозиції В. Кличком, А. Яценюком, О. Тягнибоком.
- 21 лютого – повернення Верховною Радою України чинності Конституції України 2004 р.
- 22 лютого – обрання Головою Верховної Ради України Олександра Турчинова замість В. Рибака, що подав у відставку з цієї посади.
- 22 лютого – у зв'язку зі зникненням президента В. Януковича з Києва Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України», якою відсторонено В. Януковича від виконання ним обов'язків Президента України та призначено позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р.
- 23 лютого – ухвалення Верховною Радою України Постанови «Про покладення на Голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно зі статтею 112 Конституції України», відповідно до якої обов'язки Президента України почав виконувати О. Турчинов.
- 23 лютого – активізація Московією дій, спрямованих на дестабілізацію України.
- 26 лютого – мітинги «за» і «проти» збереження територіальної цілісності України під будівлею Верховної Ради Автономної Республіки Крим у

м. Сімферополь, в яких узяли участь понад 10 тис. прихильників єдиної Української держави, передусім кримських татар, та до 5 тис. сепаратистськи налаштованих активістів промосковитських організацій.

- 27 лютого – захоплення московитськими спецпідрозділами будівель Верховної Ради і Ради міністрів Автономної Республіки Крим, інших адміністративних будівель, аеропортів у Сімферополі та Севастополі, установ зв'язку, засобів масової інформації тощо та початок блокування військових частин кримського угруповання Збройних сил (ЗС) України. Це стало фактичним початком московитсько-української війни (2014–2018 рр.).
- 27 лютого – призначення Верховною Радою України Арсенія Яценюка Прем'єр-міністром України.
- 28 лютого – захоплення московитськими військовими аеродрому «Бельбек» поблизу м. Севастополь та аеропорту м. Сімферополь.
- 1 березня – підтримання Радою федерації Московитської федерації звернення президента Московії В. Путіна про дозвіл на застосування Збройних сил Московитської федерації на території України.
- 1 березня – початок масштабних антиукраїнських акцій, інспірованих московитськими спецслужбами у східних, центральних і південних регіонах України в березні-квітні.
- 1 березня – ухвалення Донецькою обласною радою рішення про проведення референдуму щодо подальшої долі краю.
- 2 березня – ухвалення Луганською обласною радою рішення про нелегітимність центральних органів виконавчої влади України.
- 2 березня – заява Північноатлантичної ради щодо ситуації в Україні, в якій засуджено військову ескалацію Московитської федерації в Криму і висловлено глибоке занепокоєння з приводу дозволу, наданого московитським парламентом на використання Збройних сил Московитської федерації на території України.
- 6 березня – перший етап міжнародних санкцій щодо Московії, спрямованих на припинення її агресії проти України. Він передбачав призупинення переговорного процесу між ЄС і Московитською Федерацією про пом'якшення візового режиму і нової угоди про партнерство, а також підготовки до саміту G8, в якому мала брати участь Московія; індивідуальні санкції щодо осіб, причетних до московитської агресії проти України.
- 9 березня – перші сутички в м. Луганськ між українськими та московитськими і промосковитськими силами, спричинені нападом останніх на мітинг з нагоди 200-річчя Т. Шевченка.
- 11 березня – ухвалення Верховною Радою Автономної Республіки Крим та Севастопольською міською радою на закритому засіданні Декларації про незалежність АРК і м. Севастополя та рішення про заборону діяльності на території Криму проукраїнських організацій.
- 13 березня – відновлення Національної гвардії України як військового формування з правоохоронними функціями.

- 13 березня – напад московитських і промосковитських бойовиків на мітинг за єдність України, що відбувся у м. Донецьк. Під час зіткнень загинув від ножового поранення український активіст Дмитро Чернявський.
- 16 березня – проведення московитськими окупантами псевдореферендуму про статус Криму, на якому, за їхніми даними, 96,77% жителів АРК та м. Севастополя проголосували за возз'єднання відповідних територій з Московитською федерацією.
- 17 березня – перехід до другого етапу міжнародних санкцій щодо Московії, зумовлених її агресією проти України, під час якого низці московитських і кримських чиновників та колишніх українських високопосадовців було заборонено в'їзд на територію ЄС та заморожено їхні активи за кордоном. Згодом до візових, економічних і фінансових санкцій проти Московії приєдналися США, Японія, Австралія, Великобританія, Канада, Нова Зеландія.
- 17 березня – заява Північноатлантичної ради з приводу т. зв. «референдуму» в Криму, який члени НАТО визнали «як незаконним, так і нелегітимним», оскільки він «...порушив українську Конституцію і міжнародне право».
- 18 березня – підписання в Кремлі Угоди про приєднання Криму та Севастополя до Московитської федерації.
- 18 березня – підписання президентом Московії спільно з самопроголошеною владою АРК та м. Севастополь Договору про прийняття Республіки Крим до складу Московитської федерації.
- 21 березня – прийняття Радою федерації Московії законів про ратифікацію Договору від 18 березня та про утворення нових суб'єктів федерації – Республіки Крим і міста федерального значення Севастополь, що формально закріпило окупацію цих регіонів Московією.
- 21 березня – підписання Україною та Європейським Союзом політичної частини Угоди про асоціацію.
- 21 березня – ухвалення ОБСЄ рішення про направлення в Україну міжнародної моніторингової місії.
- 27 березня – підтримання Генеральною Асамблеєю ООН територіальної цілісності України з визнанням Криму і м. Севастополь її невід'ємними частинами.
- 1 квітня – заяви міністрів закордонних справ країн НАТО та Комісії «Україна – НАТО», якими засуджено незаконну військову інтервенцію Московії в Україну, порушення нею суверенітету і територіальної цілісності України та «...незаконну і нелегітимну спробу Московії анексувати Крим».
- 6 квітня – захоплення озброєними московитськими і промосковитськими бойовиками будівлі Донецької обласної державної адміністрації.
- 6 квітня – у селищі Новофедорівка в Криму військовослужбовець Московитської федерації застрелив беззбройного офіцера Збройних сил України майора Станіслава Карачевського, який став першою жертвою московитсько-української війни.

- 7 квітня – інспірування Московитською Федерацією проголошення т. зв. «Донецької народної республіки» («ДНР»), метою якої мав стати контроль за всією територією цієї області за сприяння військової допомоги Московії.
- 9 квітня – засудження ПАРЕ окупації Криму Московитською федерацією та вимога негайного виводу московитських військ із півострова.
- 12–14 квітня – захоплення озброєними московитськими і промосковитськими бойовиками адміністративних установ у таких населених пунктах Донецької обл., як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Лиман, Дружківка, Єнакієво, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Харцизьк, Жданівка, Кіровське.
- 12 квітня – прагнучи запобігти вторгненню московитських диверсійних загонів, які розгорнули діяльність на Донбасі, мешканці м. Дніпропетровськ і основних населених пунктів Дніпропетровської обл. почали зводити блокпости.
- 13 квітня – поблизу м. Слов'янськ Донецької обл. – перший бій між бійцями правоохоронних органів України та бойовиками московитських диверсійних загонів, під час якого загинув офіцер українського спецпідрозділу «Альфа» Геннадій Біліченко.
- 13 квітня – ухвалення Радою національної безпеки і оборони (РНБО) України рішення про початок широкомасштабної антитерористичної операції (АТО) із залученням Збройних сил України для подолання тероризму, організованого московитськими спецслужбами у східних регіонах України.
- 14 квітня – підписання виконувачем обов'язків Президента України О. Турчиновим Указу про введення в дію рішення РНБО України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози та збереження територіальної цілісності України».
- 14 квітня – взяття озброєними московитськими і промосковитськими бойовиками в облогу приміщення Луганської обласної ради та оголошення про невизнання центральної влади в Україні.
- 14 квітня – заява міністра закордонних справ Великобританії В. Хейга про те, що за подіями на сході України стоїть Московія, яка хоче дестабілізувати країну.
- 14–19 квітня – у Куп'янському, Борівському, Ізюмському, Близнюківському та Барвінківському районах Харківської обл. створено 19 блокпостів, покликаних запобігти вторгненню московитських диверсійних загонів.
- 14 квітня – звинувачення Генеральним секретарем НАТО А.-Ф. Расмуссеном Московії у причетності до сепаратистських заворушень на сході України.
- 15 квітня – згідно з інформацією голови Служби безпеки України (СБУ) В. Наливайченка, українські силовики вже затримали 23 кадрових офіцерів Головного розвідувального управління (ГРУ) Московитської федерації.
- 17 квітня – Женевські переговори щодо врегулювання конфлікту між Московитською федерацією та Україною за участі чотирьох керівників зовнішньополітичних відомств – України, ЄС, США та Московитської федерації, які відбулися в Женеві (Швейцарія).

- 27 квітня – інспірування Московитською федерацією проголошення на території окремих районів Луганської обл. т. зв. «Луганської народної республіки» («ЛНР»).
- 28 квітня – 2 травня – захоплення озброєними московитськими і промосковитськими бойовиками адміністративних установ у таких населених пунктах Луганської обл., як Станиця Луганська, Луганськ, Красний Луч, Первомайськ, Алчевськ, Антрацит, Свердловськ, Стаханов.
- 28 квітня – введення США додаткових санкцій, зумовлених агресією Московії щодо України, проти групи депутатів Держдуми Московитської федерації, замороження активів 17 компаній, наближених до президента Московії В. Путіна, та заборона постачання до Московії високотехнологічних товарів, які вона могла б використати для військових потреб.
- 30 квітня – схвалення Виконавчою радою Міжнародного валютного фонду дворічної програми «стенд-бай» для України обсягом 17 млрд дол.
- 1 травня – підписання виконувачем обов'язків Президента України О. Турчиновим Указу про відновлення призову до армії.
- 2 травня – сутинки і пожежа в Будинку профспілок в Одесі, що сталися після збройного нападу сепаратистів на ходу за єдність України, внаслідок яких загинуло 48 осіб і понад 200 звернулися за медичною допомогою.
- 5 травня – виступ президії Луганської обласної ради проти проведення антитерористичної операції та звинувачення української влади в розпалюванні громадянської війни.
- 9 травня – спроба шести десятків озброєних московитських і промосковитських бойовиків захопити в м. Маріуполь Донецької обл. міське управління внутрішніх справ, внаслідок чого загинуло близько 20 осіб.
- 11 травня – інспірування Московитською Федерацією в окремих районах Донбасу проведення псевдореферендумів щодо незалежності Луганської і Донецької «народних республік». За їхніми «офіційними» даними, за незалежність проголосувало 89,07% і 96,2% відповідно.
- 22 травня – загибель у бою з підрозділом московитських терористичних військ під м. Волноваха Донецької обл. 18 вояків 51-ї моторизованої бригади Збройних сил України; 32 отримали поранення.
- 25 травня – перемога на дострокових виборах Президента України в першому турі Петра Порошенка.
- 26 травня – бій українських вояків за аеропорт «Донецьк», внаслідок якого, за різними даними, знищено до 300 терористів, у т. ч. понад три десятки громадян Московитської федерації. Початок героїчної оборони Донецького аеропорту від атак московитських регулярних і терористичних військ.
- 29 травня – бойовики московитських терористичних військ у м. Слов'янськ Донецької обл. збили гвинтокрил Мі-8, внаслідок чого загинули 12 українських вояків, у т. ч. генерал-майор Сергій Кульчицький.
- 1 червня – визнання головою Державної прикордонної служби (ДПС) України М. Литвином того факту, що московитські бойовики щодня про-

- бираються через державний кордон, а ДПС перейшла від охорони кордону до його оборони.
- 5 червня – 29 серпня – бої між українською армією та московитськими терористичними військами за курган Савур-Могила (278 м), розташований у Шахтарському р-ні Донецької обл., в ході яких його спочатку було звільнено від ворога, а після серпневого масового вторгнення московитських регулярних військ в Україну – втрачено.
 - 7 червня – інавгурація Президента України Петра Порошенка.
 - 12 червня – вторгнення в Україну з Московитської федерації колони танків, яка через н. п. Сніжне, Торез, Макіївка Донецької обл. в'їхала до обласного центру.
 - 13 червня – звільнення українським військом м. Маріуполь від московитських терористичних формувань.
 - 14 червня – у м. Луганськ при заході на посадку бойовиками московитських терористичних військ збито український військово-транспортний літак Іл-76, унаслідок чого загинули 49 осіб, враховуючи членів екіпажу.
 - 20–30 червня – одностороннє припинення українським військом бойових дій, оголошене в рамках мирного плану Президента України П. Порошенка.
 - 22 червня – український боксер Василь Ломаченко переміг американця Гарі Расселла-молодшого і став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у напівлегкій вазі. Здобувши свій перший чемпіонський титул на професійному рингу в третьому бою, він повторив рекорд тайського боксера Сенсака Муангсуріна.
 - 27 червня – підписання Україною та ЄС Угоди про асоціацію в повному обсязі.
 - 30 червня – визнання головнокомандувачем об'єднаними збройними силами НАТО в Європі Ф. Брідлавом того факту, що Московія не лише фінансово і матеріально підтримує сепаратистів, а й використовує проти України вбивць-найманців.
 - 1 липня – ухвалення Парламентською асамблеєю ОБСЄ резолюції «Очевидне, грубе та не виправлене порушення Гельсінських принципів Московитською Федерацією», якою вона засудила військову агресію Московії проти України, висловила «...тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України» та закликала держави-члени ОБСЄ відмовлятися від визнання насильницької окупації Криму Московитською федерацією.
 - 1 липня – знищення поблизу м. Слов'янськ Донецької обл. тренувального табору московитських терористичних військ, внаслідок чого ліквідовано близько 250 бойовиків, з яких дві третини – чеченці з Московитської федерації.
 - 5 липня – 21 серпня – звільнення українським військом від московитських терористичних формувань таких населених пунктів Донбасу, як Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ, Дружківка, Костянтинівка, Сіверськ, Рубіжне, Дзержинськ, Соледар, Сєверодонецьк, Попасна, Лисичанськ, Шахтарськ, Дебальцеве, Авдіївка, Лутугине, Вуглегірськ, Ясинувата, Первомайськ, Станція Луганська та ін.

- 9 липня – 5 вересня – згідно з інформацією РНБО і ДПС України, за вказаний період 2014 р. з території Московитської федерації здійснено більш ніж 120 атак московитської артилерії на українські об'єкти в окремих районах Донецької та Луганської обл.
- 11 липня – московитські військові обстріляли з реактивних систем залпового вогню (РСЗВ), у т. ч. з території Московитської федерації, базовий табір українських вояків поблизу с. Зеленопілля Свердловського (нині – Довжанського) р-ну Луганської обл., внаслідок чого зазнали значних втрат особовий склад (загинуло близько 40 військовослужбовців) і техніка українських підрозділів.
- 13 липня – початок систематичного обстрілу з території Московитської федерації з використанням артилерії, мінометів і РСЗВ «Град» розташування зведеного тактичного угруповання «Кордон», яке виконувало завдання з перекриття відкритої ділянки державного кордону, щоб завадити ворогові постачати з території Московитської федерації зброю, боєприпаси та підкріплення живої сили бойовиків.
- 14 липня – на Донецьчині знайшли могили з тілами двох священників із м. Слов'янськ та двох синів одного з них. Їх замордували московитські бойовики за те, що вони приносили їжу українським воякам.
- 16 липня – винищувачем МіГ-29 Збройних сил Московитської федерації збито український літак Су-25.
- 16 липня – введення США перших санкцій щодо основних секторів економіки Московії, зумовлених її агресією в Україні, під які потрапили низка московитських компаній військово-промислового комплексу, нафтогазового сектору, фінансових установ, а також окремі політики та військові Московитської федерації, представники антидержавних сил в Україні. Впродовж другої половини 2014 – 2015 р. США посилили обмежувальні заходи щодо Московитської федерації.
- 16–17 липня – розширення ЄС санкцій проти осіб і московитських компаній, причетних до порушення територіальної цілісності й суверенітету України.
- 17 липня – бойовики московитських терористичних військ поблизу м. Торез Донецької обл. збили пасажирський літак «Boeing 777», що виконував рейс «Амстердам – Куала-Лумпур», внаслідок чого загинули 298 осіб на борту.
- 22 липня – згідно з повідомленням інформаційної агенції «Рейтер», Червоний Хрест визнав, що Україна перебуває в стані війни з Московитською федерацією, і в приватному порядку поінформував про це учасників конфлікту. Таким чином, усі злочини, скоєні на території окремих районів Донецької й Луганської обл. (ОРДЛО), кваліфіковано як «військові злочини».
- 24 липня – розпуск у Верховній Раді України парламентської коаліції «Європейський вибір».
- 24 липня – оголошення Прем'єр-міністром України А. Яценюком про відставку уряду.

- 25 липня – оприлюднення ЄС додаткових санкцій щодо Московитської федерації, під дію яких потрапили група московитських високопосадовців, інспіровані Московією такі територіальні утворення, як т. зв. «Донецька народна республіка», «Луганська народна республіка», «Федеративна держава Новоросія», та низка антиукраїнських воєнізованих формувань.
- 29 липня – 1 серпня – запровадження Європейським Союзом санкцій третього рівня проти Московитської федерації, зумовлених її агресією в Україні. Вони стосувалися енергетичного та фінансового секторів, продукції військового й подвійного призначення, окремих осіб; передбачали заборону експорту й реекспорту до Московії високотехнологічного обладнання. Впродовж другої половини 2014 – 2015 р. ЄС, а також такі країни, як Японія, Швейцарія, Ізраїль, Канада, Німеччина, Австралія, Франція, Норвегія, Чорногорія, Ісландія, Албанія, Ліхтенштейн, Нова Зеландія, Грузія та ін., розширили список обмежувальних заходів щодо Московитської федерації.
- 4 серпня – під час бою з московитськими терористами 171 військовослужбовець 72-ї моторизованої бригади ЗС України та 140 українських прикордонників через тривалий обстріл їхніх позицій і закінчення боєприпасів були змушені відступити на територію Московитської федерації у районі прикордонного пункту «Гуково» Ростовської обл. Через кілька днів усі вони повернулися в Україну.
- 15 серпня – Генеральний секретар НАТО А. Ф. Расмуссен і журналісти британських видань «Дейлі телеграф» і «Гардіан» повідомили, що з 14 на 15 серпня 2014 р. колона московитських військ, у складі якої кілька десятків одиниць бронетехніки, перетнула московитсько-український кордон через КПП «Ізварине» в Луганській обл. Згодом Президент України П. Порошенко заявив, що значна частина цієї колони знищена українською артилерією.
- 16 серпня – згідно з інформацією московитської газети «Псковская губерния» від 2 вересня 2014 р., на територію України було введено 1-шу роту 76-ї Псковської дивізії Повітряно-десантних військ Московитської федерації.
- 19 серпня – прорив у м. Луганськ значного підкріплення для бойовиків московитських терористичних військ, серед якого до 40 одиниць важкої бронетехніки з Московії.
- 19 серпня – українські бійці в м. Іловайськ Донецької обл. взяли в полон п'ятьох військовослужбовців-десантників Збройних сил Московитської федерації.
- 21 серпня – наступальні операції українських військ проти московитських терористичних формувань у районі м. Донецьк, Луганськ та Іловайськ. Згідно з інформацією московитської газети «Псковская губерния» від 2 вересня 2014 р., під час однієї з таких операцій уночі з 20 на 21 серпня біля с. Георгіївка Лутугинського р-ну Луганської обл. практично повністю було знищено 1-шу роту 76-ї Псковської дивізії Повітряно-десантних військ Московитської федерації – загинуло від 80 до 140 московитських десантників.

- 22 серпня – перша автоколона «гуманітарного конвою», що складалася з 280 КамАЗів із вантажем з Московії для мешканців окупованих районів Донецької та Луганської обл., незаконно перетнула московитсько-український кордон. Таким чином, прикриваючись гуманітарною допомогою, Московитська федерація поставляла московитським терористичним військам озброєння, боеприпаси й живу бойову силу. Загалом до початку 2022 р. на територію України без належного огляду українськими прикордонниками (відповідно до встановлених процедур) вторглися понад 100 московитських «гумконвоїв».
- 22 серпня – артилерійський обстріл реактивними системами залпового вогню «Ураган» із території Московитської федерації українських позицій під м. Іловайськ Донецької обл.
- 23 серпня – повідомлення Державної прикордонної служби України про колони броньованої техніки, що рухалися з території Московитської федерації в напрямку н. п. Амвросіївка і Кутейникове Донецької обл., де дислокувалися українські сили.
- 23 серпня – Український батальйон територіальної оборони «Прикарпаття» дезертирував з району виконання бойових завдань.
- 23–30 серпня – Іловайський котел: оточення угруповання українських військ регулярними частинами ЗС Московитської федерації та бойовиками московитських терористичних формувань біля м. Іловайськ Донецької обл.
- 24 серпня – приховане вторгнення в Україну московитських регулярних військ набуло масового характеру.
- 24 серпня – неорганізований відступ угруповання українських військ з м. Іловайська.
- 24 серпня – поблизу селища Кутейникове Донецької обл. підрозділи 51-ї окремої механізованої бригади (ОМБр) вступили в бій з частинами Повітряно-десантних військ ЗС Московитської федерації, під час якого захопили в полон 10 московитських десантників, що належали до складу 331-го повітряно-десантного полку (Кострома) 98-ї повітряно-десантної дивізії.
- 25 серпня – українські вояки повідомили про те, що в районі н. п. Щербак і Новоазовськ Донецької обл. змішана московитська колона бронетехніки у складі 10 танків, 2 бойових машин піхоти (БМП) і 2 автомобілів «Урал» порушила Державний кордон України.
- 25 серпня – блокада регулярними частинами ЗС Московитської федерації та бойовиками московитських терористичних формувань угруповання українських військ біля м. Іловайськ Донецької обл.
- 26 серпня – обстріл із московитських гвинтокрілів Мі-24 українських прикордонників, внаслідок чого загинуло 4 українці.
- 27 серпня – Комітет солдатських матерів у Ставропольському краї Московитської федерації опублікував список із близько 400 прізвищ бійців Воронежсько-Шумленської 19-ї окремої мотострілкової бригади (Владикавказ, Північна Осетія), 17-ї окремої гвардійської мотострілкової бригади

- (м. Шалі, Чечня), 8-ї окремої гвардійської мотострілкової бригади (м. Шатой, Чечня) та інших частин Збройних сил Московитської федерації, які загинули чи були поранені внаслідок бойових дій на сході України.
- 27 серпня – масове вторгнення регулярної московитської армії на територію України, зокрема: в напрямку селищ Старобешеве – Тельманове Донецької обл. ввійшла колона московитської військової техніки, в складі якої близько 100 одиниць танків, БМП, бронетранспортерів (БТР), РСЗВ «Град»; в напрямку н. п. Дібровка – Дмитрівка Донецької обл. – московитська колона з 6 РСЗВ «Град» та 8 вантажних автомобілів КамАЗ і «Урал» із бойовиками; у м. Амвросіївка Донецької обл. – 5 московитських БТРів і КамАЗ із бойовиками.
 - 27 серпня – на виїзді з селища Победа Луганської обл. розміщено штаб батальйонної тактичної групи Збройних сил Московитської федерації.
 - 27 серпня – офіційний представник Держдепартаменту США Дж. Псакі заявила про пряме вторгнення на територію України військ Московитської федерації, які, здійснюючи контрнаступ на Донецьк і Луганськ, просунулися майже на 40 км углиб країни. Про те, що на сході України між собою воюють регулярні армії України та Московитської федерації, заявив також міністр закордонних справ Швеції К. Більдт.
 - 28 серпня – після масового введення на територію України московитських військ українські силовики залишили н. п. Новоазовськ, Амвросіївку і Старобешеве Донецької обл.
 - 28 серпня – посол США в Україні Дж. Пайетт заявив, що Московія скерувала на схід України свої новітні системи протиповітряної оборони (ППО), в т. ч. «Панцир-С1», і «...тепер безпосередньо залучена у військові дії». Він повідомив, що на сході України використовують техніку та озброєння, що їх поставляє Московія, а також живу силу армії Московитської федерації.
 - 28 серпня – у зв'язку з різким загостренням ситуації на Донбасі, викликаним масовим вторгненням регулярної московитської армії на територію України, Президент України П. Порошенко скликав засідання Ради національної безпеки й оборони для розробки плану подальших дій.
 - 28 серпня – голова Союзу комітетів солдатських матерів Московії В. Мельнікова повідомила, що, за попередніми підрахунками, на території України перебуває близько 15 тис. московитських військовослужбовців (НАТО та інші спостерігачі називали цифри до 10 тис. осіб). У боях за м. Іловайськ, згідно з даними представника Центрального науково-дослідного інституту Збройних сил України полковника В. Шидлюха, брали участь понад 4000 військовослужбовців Московитської федерації.
 - 29 серпня – під час виходу колон українських бійців з оточення поблизу м. Іловайськ Донецької обл., незважаючи на раніше досягнуту домовленість про те, що оточенців безперешкодно випустять, їх підступно впритул розстріляли московитські регулярні й терористичні війська, внаслідок чого загинули, були поранені або взяті у полон сотні українських вояків.

- 30 серпня – в Алжирі зазнав катастрофи вантажний літак АН-12 з українським екіпажем; усі сім членів екіпажу загинули.
- 1 вересня – українські вояки відійшли з аеропорту «Луганськ».
- 1 вересня – згідно з даними Інформаційного центру РНБО, на початку вересня 2014 р. на території України діяло не менше чотирьох батальйонно-тактичних груп (кожна така група мала близько 400 бійців, ППО та артилерію) Збройних сил Московитської федерації: у районі н. п. Новосвітлівка – Новоганнівка – Красне, у районі Старобешеве – Новокатеринівка, у районі Щербак – Маркіне Донецької обл., у районі Кумачеве – Победа Луганської обл.
- 1 вересня – міністр оборони України В. Гелетей заявив, що антитерористичну операцію на сході України практично завершено, оскільки ситуація переросла в повномасштабну війну між Україною та Московитською Федерацією.
- 1 вересня – італійська газета «Repubblica» оприлюднила слова президента Єврокомісії Ж.-М. Баррозу на засіданні Європейської ради про те, що під час розмови з президентом Московитської федерації В. Путіним той погрожував, ніби може захопити Київ за два тижні.
- 3 вересня – спостерігачі ОБСЄ в доповіді за період з 28 серпня по 3 вересня 2014 р. вперше підтвердили факти обстрілу України з московитської території.
- 3 вересня – президент США Б. Обама провів паралелі між агресією Московії щодо України та діями нацистів перед Другою світовою війною. Він також заявив, що участь «...московитських бойових частин із московитською зброєю і на московитських танках» – це факт, який «не підлягає сумніву», та застеріг президента Московії В. Путіна, що «...кордони не можуть бути перемальовані під дулом автоматів» і що США не визнає «...незаконної окупації Московією Криму чи будь-якої іншої частини України».
- 5 вересня – згідно з даними РНБО, впродовж бойових дій на сході України за станом на початок вересня 2014 р. загинуло близько 2 тис. військово-вослужбовців Московитської федерації.
- 5 вересня – за інформацією речника РНБО полковника А. Лисенка, вночі з 4 на 5 вересня поблизу м. Червонопартизанськ Луганської обл. з метою приховування воєнних втрат московитських військ у штольною однієї з шахт було скинуто декілька десятків тіл московитських солдатів.
- 5 вересня – Тристороння контактна група – ОБСЄ, Україна, Московія – та представники московитських терористичних військ підписали в м. Мінськ (Білорусь) тимчасову угоду про «...забезпечення негайного двостороннього припинення застосування зброї» на сході України.
- 5 вересня – Декларація Вельського саміту, видана главами держав та урядів, які брали участь у засіданні Північноатлантичної ради у Вельсі. В документі «...рішуче засуджено ескалацію подій та незаконне військове втручання Московії в Україну» і висловлено вимогу, «...щоб Московія

зупинила і відвела свої війська з України та від її кордонів». У Декларації Вельського саміту також зазначено: «Ми не визнаємо і не визнаватимемо незаконну московитську «окупацію» Криму. Ми вимагаємо від Московії дотримання норм міжнародного права і своїх міжнародних зобов'язань; припинення незаконної окупації Криму; утримання від агресивних дій проти України; виведення своїх військ; зупинення потоку зброї, обладнання, людей і грошей через кордон для сепаратистів; зупинення розпалювання напруженості вздовж і поперек кордону з Україною».

- 8 вересня – Президент України П. Порошенко повідомив, що за 4 дні перемир'я з близько 1200 українських вояків, які перебували у ворожому полоні, звільнено 648.
- 15 вересня – на Яворівському полігоні, що на Львівщині, розпочалися 11-денні міжнародні військові навчання «Rapid Trident» за участі близько 1300 військовослужбовців з 15 країн світу.
- 16 вересня – Верховна Рада України на виконання Мінських домовленостей ухвалила Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». Відповідно до закону, тим районам Донбаського регіону, що перебували поза контролем української влади, надано особливий статус терміном на 3 роки, яким визначено тимчасовий порядок організації місцевого самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування з метою створення там умов для якнайшвидшої нормалізації обстановки, відновлення правопорядку, конституційних прав і свобод громадян.
- 16 вересня – Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.
- 17 вересня – Комітет міністрів Ради Європи закликав Московитську Федерацію вивести всі свої війська з території України, в т. ч. незаконно окуповану територію Автономної Республіки Крим, та утриматись від будь-якої подальшої військової інтервенції в Україну.
- 17–18 вересня – офіційний візит Президента України П. Порошенка до Сполучених Штатів Америки.
- 19 вересня – учасники міжнародної контактної групи в Мінську домовилися про припинення вогню в Україні, зупинення на поточній лінії зіткнення і встановлення 30-кілометрової зони безпеки.
- 20 вересня – Тристороння контактна група – ОБСЄ, Україна, Московитська федерація – та представники московитських терористичних військ підписали в Мінську меморандум про припинення застосування зброї, зупинку підрозділів і військових формувань сторін на лінії зіткнення за станом на 19 вересня та встановлення на сході України 30-кілометрової зони безпеки.
- 1 жовтня – під час бою з московитськими військами між н. п. Дебальцеве і Фашівка Донецької обл. капітан Ільгар Багіров, щоб не потрапити у полон, підірвав себе і ворогів гранатою.
- 2 жовтня – Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію, якою визнала, що Московія надіслала в Україну регулярні війська.

- 26 жовтня – позачергові парламентські вибори в Україні.
- 2 листопада – на окремих територіях Донецької й Луганської обл., у супереч Мінським домовленостям та встановленому Конституцією і законами України порядку виборів органів влади, провели незаконні вибори т. зв. «голів і народних рад «ДНР» і «ЛНР».
- 15–17 листопада – за інформацією МЗС України, через неконтрольовану Україною ділянку українсько-московитського державного кордону в пунктах пропуску «Ізварине» в Луганській обл. та «Новоазовськ» у Донецькій обл. для бойовиків московитських військ із Московитської федерації прибуло понад 100 одиниць військової техніки.
- 18 листопада – за інформацією РНБО України, декілька десятків тіл терористів і московитських військовиків, убитих упродовж останніх днів біля м. Дебальцевого, за наказом керівництва московитських військ скинули в штольню однієї з приватних шахт, після чого шахту підірвали.
- 19 листопада – міністр Великобританії в справах Європи Д. Лідінгтон, аналізуючи роль Московії в агресії проти України, в авторській статті для видання «Європейська правда» наголосив: «Кремль відрядив до України сотні військових, зібрав тисячі на кордоні та забезпечує своїх маріонеток на сході зброєю й танками у необмеженій кількості. Це не припущення, це факт. У нашому розпорядженні є супутникові знімки, фотографії від людей на місцях, звіти місії ОБСЄ та оповіді очевидців. Спроби Московії спростувати це просто не викликають жодної довіри».
- 27 листопада – у Верховній Раді України VIII скликання сформовано коаліцію політичних сил «Європейська Україна», до якої ввійшли представники п'яти політичних сил: «Народного фронту», Блоку П. Порошенка (БПП) «Солідарність», «Самопоміч», Радикальної партії О. Ляшка та «Батьківщини».
- 27 листопада – Головою Верховної Ради України обрано Володимира Гройсмана, а Прем'єр-міністром України затверджено Арсенія Яценюка.
- 30 листопада – державний і гарантований борг України перевищив 1 трлн грн.
- Грудень – український письменник Сергій Жадан отримав премію ВВС у номінації «Краща книга десятиліття» за роман «Ворошиловград».
- 2 грудня – спільна заява Комісії «Україна – НАТО», якою рішуче засуджено подальшу навмисну дестабілізацію східної України Московією, що йде врозріз із міжнародним правом, у т. ч. постачання танків, сучасних систем протиповітряної оборони та іншої важкої зброї сепаратистам, а також військові дії, які порушують угоди, досягнуті в Мінську у вересні 2014 р. Міністри закордонних справ Комісії «Україна – НАТО» також засудили нарошування військової сили Московії в Криму, погіршення ситуації з правами людини на Кримському півострові та закликали Московію «...скасувати свою незаконну і нелегітимну самопроголошену «анексію» Криму, яку ми не визнаємо і не визнаватимемо».
- 18 грудня – президент США Б. Обама підписав одноголосно прийнятий Сенатом та Конгресом Сполучених Штатів Америки Закон про статус України як союзника США поза НАТО.

2015 р.

- 13 січня – московитські бойовики обстріляли під м. Волноваха Донецької обл. пасажирський автобус, унаслідок чого 12 осіб загинули, 18 – поранено.
- 15 січня – згідно з даними секретаря РНБО України О. Турчинова, на початку 2015 р. на окупованій частині Донбасу перебувало 36 тис. бойовиків московитських формувань, у т. ч. 8,5 тис. регулярних військ ЗС Московитської федерації, які мали на озброєнні 542 танки, до 990 бойових броньованих машин, 694 одиниці реактивних систем залпового вогню, 4 одиниці тактичних ракетних комплексів «Точка-У», 57 одиниць зенітно-ракетних комплексів.
- 22 січня – після 242 діб героїчної оборони українські вояки залишили зруйновані термінали Донецького аеропорту.
- 22 січня – московитські бойовики обстріляли з міномета зупинку громадського транспорту в м. Донецьк, унаслідок чого загинуло 7 осіб.
- 24 січня – масовий артилерійський обстріл московитськими бойовиками східних житлових кварталів м. Маріуполь, унаслідок чого 31 особа загинула і близько сотні було поранено.
- 27 січня – Резолюція ПАРС «Про гуманітарну ситуацію в Україні та біженців», якою підтверджено московитську агресію на Донбасі, всесторонню підтримку Московитською Федерацією бойовиків в ОРДЛО та засуджено окупацію Московією території Криму.
- 27 січня – Верховна Рада України визнала Московитську федерацію країною-агресором, а самопроголошені «ДНР» і «ЛНР» – терористичними організаціями.
- 9 лютого – чотири штурмовики СУ-25 Військово-повітряних сил (ВПС) Московитської федерації завдали авіаудару по позиціях 40-го мотопіхотного батальйону ЗС України поблизу с. Новогригорівка під м. Дебальцеве Донецької обл.
- 9 лютого – у Брюсселі відбулася акція з вимогою звільнити з московитської в'язниці льотчицю Надію Савченко. У ній взяли участь 14 міністрів закордонних справ ЄС і французький посол.
- 10 лютого – московитські бойовики з окупованого м. Горлівка Донецької обл. обстріляли з РСЗВ «Смерч» штаб антитерористичної операції і житлові квартали м. Краматорськ, унаслідок чого загинули 17 осіб і понад 60 було поранено, серед них вояки Збройних сил України.
- 12 лютого – за підсумками 16-годинних зустрічей лідерів країн «нормандської четвірки» – Президента України П. Порошенка, канцлера Німеччини Ангели Меркель, президентів Франції Ф. Олланда і Московитської федерації В. Путіна – та учасників Тристоронньої контактної групи у Мінську було ухвалено «Комплекс заходів з виконання Мінських угод».
- 13 лютого – речник Державного департаменту США Дж. Псакі заявила, що московитські військові розгорнули системи ППО поблизу м. Де-

бальцеве Донецької обл., а посол США в Україні Дж. Пайєтт повідомив, що під м. Дебальцеве розміщено московитські танки, та показав супутникові знімки на доказ свого твердження. При цьому американський посол зауважив, що «...бойовики мають більше озброєння з танками, БТРами, артилерією та ракетними системами, ніж деякі країни НАТО та Європи».

- 17 лютого – командир батальйону «Донбас» і народний депутат України С. Семенченко, коментуючи ситуацію на Дебальцевському плацдармі, повідомив, що сили АТО в м. Дебальцеве Донецької обл. перебувають в оперативному оточенні, однак котла немає.
- 18 лютого – українські війська під тиском московитів змушені залишити м. Дебальцеве Донецької обл.
- 20 лютого – помічник міністра оборони України Ю. Бірюков повідомив, що під час боїв на Дебальцевському плацдармі проти 2,5 тис. українських вояків було кинуте 15–17 тис. московитських бойовиків. Із 18 січня по 18 лютого 2014 р. там загинули 179 українських військовослужбовців, 110 – потрапили в полон, 81 – зник безвісті; ворожі втрати в боях за м. Дебальцеве Донецької обл. від початку року становили 2911 вбитих, у т. ч., як зазначено в доповіді московитського опозиціонера Б. Немцова «Путін. Війна», оприлюдненій після його вбивства 12 травня 2015 р., не менше 70 солдатів ЗС Московитської федерації.
- 26 лютого – Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг повідомив, що Московія за останні місяці перекинула на Донбас понад тисячу одиниць техніки, танків, артилерії та систем ППО.
- 3 березня – командувач сухопутними військами США в Європі генерал-лейтенант Б. Годжес заявив, що, за оцінками американських військових, Московія для підтримки бойовиків тримає на сході України приблизно 12 тис. своїх військовослужбовців – це московитські військові інструктори, техніки з обслуговування сучасних систем озброєння і бойові частини. Ще близько 50 тис. солдатів перебували на московитській території в безпосередній близькості від українського кордону – на той випадок, якщо бойовики зазнають важкої поразки, як це було в 2014 р. Майже 29 тис. солдатів дислокувалися в Криму.
- 4 березня – внаслідок вибуху на шахті ім. О. Засядька в Донецьку загинули 33 гірники.
- 5 березня – Верховна Рада України ухвалила закон, яким визнала День захисника України (14 жовтня) вихідним днем.
- 11 березня – Рада директорів Міжнародного валютного фонду схвалила надання Україні близько 17,5 млрд дол. США в рамках нової програми розширеного фінансування.
- 15 березня – на телеканалі «Россия 1» показали пропагандистський фільм «Крым. Путь на родину», в якому президент Московитської федерації В. Путін визнав, що «зелені чоловічки», які захоплювали Крим, були московитськими військовими.

- 5 квітня – українка Марія Музичук виборола звання чемпіонки світу з шахів серед жінок.
- 9 квітня – Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», яким визначила правові основи заборони популяризації такої символіки та встановила порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму.
- 17 квітня – посол США в Україні Дж. Пайетт, коментуючи заяву президента Московитської федерації В. Путіна від 16 квітня 2015 р. про те, що на території України нібито немає московитських військ, зазначив: «Неправда те, що він казав. Є московитські війська, є московитські офіцери і є московитська зброя та московитське озброєння на території суверенної України... Кремль може стверджувати що завгодно і казати що завгодно, але факти не приховати».
- 17 квітня – президент Московитської федерації В. Путін вперше публічно визнав, що «зелені чоловічки», які взимку та навесні 2014 р. здійснили окупацію Автономної Республіки Крим, – це московитські військові.
- 3 червня – московитські терористичні загони здійснили спробу наступу на м. Мар'їнка Донецької обл., однак зазнали поразки та втратили сотні бійців убитими й пораненими.
- 25 червня – Резолюція ПАРС «Про зниклих осіб під час конфлікту в Україні», якою засуджено московитську агресію в Україні та окупацію Московією території Криму.
- 1 серпня – українські лучниці здобули золоті медалі на Чемпіонаті світу зі стрільби з лука.
- 4 серпня – Президент України П. Порошенко встановив День Національної поліції України. Закон України «Про Національну поліцію» вступив у дію 7 листопада 2015 р.
- 5 серпня – головний військовий прокурор України А. Матіос оприлюднив офіційні дані втрат українських військ поблизу м. Іловайськ Донецької обл. у серпні 2014 р., відповідно до яких 366 українських бійців загинули, 429 – отримали поранення, 128 – потрапили в полон, 158 – зникли безвісти.
- 16 вересня – Україна запровадила масштабні санкції проти Московитської федерації, які стосувалися майже 400 фізичних і понад 100 юридичних осіб.
- 25 жовтня – Україна припинила авіасполучення з Московитською Федерацією.
- 25 жовтня – чергові вибори депутатів місцевих рад та місцевих голів в Україні.
- 7 листопада – в Україні замість міліції, яка припинила своє існування, офіційну діяльність розпочала Національна поліція.
- 16 грудня – Український суд за пропаганду війни та насильства, інші численні злочини заборонив діяльність Комуністичної партії України.
- 17 грудня – президент Московії В. Путін, який завжди відкидав будь-які звинувачення у військовій підтримці бойовиків на сході України, визнав,

що московити присутні на Донбасі, але заперечив наявність там регулярних військ. «Ми ніколи не говорили, що там немає людей, які займаються вирішенням певних питань військової сфери. Але це не означає, що там присутні регулярні московитські війська», – сказав він.

- 17 грудня – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг, коментуючи ризик відновлення повномасштабних бойових дій на сході України, зауважив: «Ми заявляли і заявлятимемо, що московитські війська присутні на території України. Ми спираємося на наші власні розвідувальні дані, відкриті джерела, повідомлення в ЗМІ».

2016 р.

- 1 січня – набула чинності Угода про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС.
- 1 січня – розпочався дворічний термін непостійного членства України в Раді Безпеки ООН.
- 18 лютого – припинила існування коаліція політичних сил Верховної Ради України VIII скликання «Європейська Україна».
- 23 лютого – президент США Б. Обама продовжив дію санкцій проти Московії через її агресію в Україну.
- 10 березня – Рада ЄС продовжила дію санкцій проти Московії через її агресію в Україну.
- 10 квітня – Прем'єр-міністр України А. Яценюк оголосив про свою відставку.
- 14 квітня – Верховна Рада України обрала Головою Верховної Ради України Андрія Парубія, а Прем'єр-міністром України затвердила Володимира Гройсмана.
- 15 травня – українська співачка Джамала (Сусанна Джамаладінова) з пісню «1944», присвяченою депортації кримських татар радянською владою, стала переможницею 61-го Міжнародного пісенного конкурсу «Євробачення», який відбувся в столиці Швеції м. Стокгольм.
- 19 травня – Верховна Рада України, відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», перейменувала окремі населені пункти та райони України, зокрема м. Дніпропетровськ названо м. Дніпро, м. Дніпродзержинськ у Дніпропетровській обл. – м. Кам'янське, м. Цюрупинськ у Херсонській обл. – м. Олешки. Загалом перейменовано 26 районів і 987 населених пунктів.
- 23 травня – Жіноча комісія Міжнародної федерації шахів визнала 23-річну українку Марію Музичук найкращою шахісткою світу.
- 3 червня – Доповідь про ситуацію в Україні Управління Верховного комісара ООН з прав людини, згідно з даними якої протягом понад двох років московитсько-української війни на сході України 9371 особу вбито і 21 532 поранено.
- 7 червня – українка Ганна Ушеніна виграла Чемпіонат Європи з шахів серед жінок, який відбувався у Румунії.

- 12 червня – український боксер Василь Ломаченко встановив нове історичне досягнення у професійному боксі. Нокаутувавши пуерториканця Романа Мартінеса, він став чемпіоном світу за версією WBO у двох вагових категоріях – у напівлегкій вазі та другій напівлегкій вазі – лише за 7 боїв.
- 16 червня – Верховна Рада України звернулася до Вселенського Патріарха Варфоломія з проханням дарувати автокефалію Українській православній церкві.
- 9 липня – українка Наталія Прищепя виборола золоту медаль Чемпіонату Європи з легкої атлетики в бігу на 800 м.
- 11 липня – Україна і Канада підписали Угоду про створення зони вільної торгівлі між обома країнами.
- 14 липня – Верховна Рада України перейменувала м. Кіровоград у м. Кропивницький.
- 25 липня – за інформацією МЗС України, лише від початку липня 2016 р. через неконтрольовану Україною ділянку українсько-московитського державного кордону з Московитської федерації прибули 19 залізничних ешелонів з озброєнням та військовою технікою для московитських військ.
- 30 липня – згідно з даними української розвідки, з Московії для московитських військ на станцію Харцизьк у Донецькій обл. прибули 6 вагонів із боєприпасами та платформи з військовою технікою (8 танків і 4 БМП), а через КПП «Ізварине» в Луганській обл. вторглася московитська колона військової техніки з 19 танків, 11 бойових броньованих машин, 3 установок «Град», 2 самохідних артилерійських установок (САУ), 44 вантажних автомобілів з боєприпасами та 34 – з паливом.
- 3 серпня – спостерігачі московитської сторони Спільного центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін московитсько-української війни вперше підтвердили факти обстрілів з боку незаконних збройних формувань псевдореспублік, у т. ч. із забороненого Мінськими домовленостями озброєння – ствольної артилерії та мінометів.
- 3 серпня – Україна, відмовившись затвердити нового посла Московії, знизила статус дипломатичних відносин із Московитською федерацією до рівня тимчасових повіренних у справах.
- 6 серпня – Головне управління розвідки Міністерства оборони України повідомило про те, що через неконтрольовану Україною ділянку українсько-московитського державного кордону в районі н. п. Куйбишево (Ростовська обл. Московії) – Маринівка (Донецька обл.) з Московії прибула змішана колона військової техніки ЗС Московитської федерації – танки, бойові броньовані машини, артилерійські установки та автомобільна техніка. Зафіксовано також постачання озброєння, військової техніки, боєприпасів і пально-мастильних матеріалів із території Московії до українських населених пунктів, контрольованих московитськими військами: в Ровеньки – 500 т пально-мастильних матеріалів, в Довжанський Луганської обл. – залізничний ешелон із військовою колісною та гусеничною технікою, в Дебальцеве Донецької обл. – 2 вагони з боєприпасами.

- 8 серпня – першу медаль для України на Олімпійських іграх у Ріо-де-Жанейро завоював Сергій Куліш, який у стрільбі з пневматичної гвинтівки з 10 м показав другий результат.
- 9 серпня – за даними Головного управління розвідки Міністерства оборони України, на території Кримського півострова перебувало понад 24 тис. московитських загарбників, до 40 танків, понад 550 бойових броньованих машин, близько 100 артилерійських систем, понад 50 реактивних систем залпового вогню, 16 берегових ракетних комплексів, близько 100 літаків, 50 гвинтокрилів, 5 підводних човнів та 30 бойових кораблів.
- 10 серпня – ФСБ Московитської федерації опублікувала офіційну заяву, в якій стверджувала, що в окупованому Московією Криму запобігли низці терористичних актів, начебто підготовлених Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України. Президент Московитської федерації В. Путін звинуватив українську владу в тому, що вона «переходить до терору». У відповідь Президент України П. Порошенко назвав ці звинувачення Московії фантазіями для погроз Україні, а Генеральний штаб ЗС України – провокацією.
- 10 серпня – впливова щоденна британська газета «The Times» опублікувала статтю за промовистою назвою «Московія за допомогою бойових дій в Україні готується до війни з Заходом».
- 11 серпня – у зв'язку з провокаційними діями Московитської федерації в окупованому Криму та ескалацією її дій на Донбасі Президент України П. Порошенко наказав привести в посилену бойову готовність підрозділи Збройних сил України, Національної гвардії, Прикордонної служби та Служби безпеки України.
- 13 серпня – згідно з даними голови ДПС України В. Назаренка, через московитську агресію Україна втратила контроль над 409,3 км державного кордону.
- 14 серпня – радник голови СБУ Ю. Тандіт повідомив, що за час московитської агресії було звільнено з полону або знайдено близько 3080 громадян України. На окупованій бойовиками території Донбасу незаконно утримували 107 українців, ще 9 – в Московитській Федерації.
- 16 серпня – Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України зафіксовано чергові факти постачання залізничним транспортом із території Московитської федерації озброєння, військової техніки, боєприпасів і пально-мастильних матеріалів до таких населених пунктів: Дебальцеве – 22 вагони з боєприпасами, 4 цистерни з пально-мастильними матеріалами (200 т); Іловайськ – 2 танки Т-64, 6 БТР-80, 2 вантажні автомобілі «Урал».
- 17 серпня – за даними Головного управління розвідки Міністерства оборони України, для посилення вогневих можливостей підрозділів 100-ї окремої мотострілкової бригади ЗС Московитської федерації, які діють на напрямках н. п. Піски та Мар'їнка, з території Московії доставлено партію реактивних піхотних вогнеметів «Джміль» та боєприпасів до них.

- 18 серпня – американський посол Дж. Пайєтт повідомив, що США надали Україні безпекову допомогу на 600 млн дол.
- 24 серпня – відзначення 25-ї річниці Незалежності України. У військово-му параді в центрі Києва взяли участь 4 тис. військовослужбовців та близько 400 одиниць техніки.
- 24 серпня – Президент України П. Порошенко повідомив, що за час московитської агресії загинули 2504 українських вояки.
- 1 вересня – в Україні розпочато процес обов'язкового електронного декларування майна й коштів державними службовцями, який має бути ефективним контролем за доходами і витратами чиновників, суддів, прокурорів, правоохоронців.
- 1, 7 вересня – США розширили перелік фізичних осіб і компаній із Московії та окупованих нею українських територій, що підпадають під дію обмежувальних заходів у зв'язку з агресією проти України.
- 7 вересня – ЄС продовжив на півроку санкції проти 146 осіб і 37 компаній із Московії й окупованих нею українських територій за агресію проти України.
- 7–18 вересня – на XV літніх Паралімпійських іграх у Ріо-де-Жанейро (Бразилія) збірна України посіла 3-тє місце в командному заліку, виборовши 117 нагород: 41 золоту, 37 срібних і 39 бронзових.
- 8 вересня – міністри оборони України та США С. Полторак і Е. Картер підписали концепцію розвитку партнерства між міністерствами обох країн на п'ятирічний період.
- 10 вересня – Головне управління розвідки Міноборони України зафіксувало чергові факти постачання особового складу, озброєння, військової техніки та пально-мастильних матеріалів із території Московитської федерації до населених пунктів на окупованій московитськими бойовиками частині Донбасу. Зокрема, до Ровеньків прибуло 6 цистерн із пально-мастильними матеріалами (300 т), до Харцизька – 4 платформи з військовою технікою (2 САУ, 3 БМП, 2 вантажні автомобілі), 3 цистерни з пально-мастильними матеріалами (150 т); до Антрацита – 80 військовослужбовців; до Щербака (Новоазовський р-н) – 3 вантажні автомобілі з особовим складом.
- 16 вересня – РНБО України ухвалила рішення про введення та продовження дії санкцій, запроваджених у вересні 2015 р., стосовно фізичних та юридичних осіб, причетних до московитської агресії проти України, а також до протиправних дій проти українців.
- 18 вересня – український боксер Олександр Усик, перемігши поляка Кішиштофа Гловацьки, став чемпіоном світу з боксу за версією WBO у важкій ваговій категорії.
- 29 вересня – Верховний суд Московитської федерації підтвердив ухвалу підконтрольного Московії Верховного суду Криму від 26 квітня 2016 р. про заборону діяльності Меджлісу кримських татар.

- 30 вересня – набули чинності зміни до Конституції України в частині правосуддя і нова редакція Закону України «Про судоустрій і статус суддів».
- 5 жовтня – Верховна Рада України ухвалила звернення до міжнародних організацій у зв'язку з заборорою московитською загарбницькою владою Меджлісу кримських татар у Криму та Московії.
- 12 жовтня – ПАРЄ ухвалила резолюцію «Політичні наслідки московитської агресії в Україні», якою закликала Московію «...відкликати свої війська з території України та припинити військове постачання сепаратистів».
- 12 жовтня – ПАРЄ ухвалила резолюцію про політичні наслідки конфлікту в Україні, якою «...засудила незаконні вибори Державної Думи, проведені 18 вересня в окупованому Криму», та визнала їхні результати «нікчемними». «Включення частини української території у загальнодержавний федеральний округ... є грубим порушенням міжнародного права та серйозно ставить під сумнів легітимність московитського парламенту», – йдеться в документі.
- 12 жовтня – ПАРЄ ухвалила резолюцію, якою визнала юридичну відповідальність московитської влади за дії маріонеткових «ДНР» і «ЛНР». Документом офіційно визнано, що, оскільки «ДНР» та «ЛНР» створені, підтримувані та ефективно контрольовані Московитською федерацією, остання відповідає за дотримання прав мешканців окупованої частини Донбасу так само, як за події в Криму.
- 12 жовтня – ПАРЄ ухвалила резолюцію про порушення прав людини на територіях України, неконтрольованих українською владою. В документі зазначено, що «...до тих пір, поки поточна ситуація в «ДНР» та «ЛНР», яка характеризується атмосферою небезпеки, залякування і безкарності та відсутності свободи слова й інформації, залишатиметься незмінною, проведення вільних і справедливих виборів в цих регіонах не є можливим».
- 17 жовтня – Президент України П. Порошенко підписав указ, яким продовжив санкції щодо московитів і московитських компаній, причетних до агресії Московитської федерації на Донбасі та в Криму, й розширив санкційний список на 335 фізичних і 167 юридичних осіб. Загалом під санкції потрапили 682 особи та 271 компанія.
- 19–20 жовтня – у м. Берлін (Німеччина) відбулася зустріч лідерів країн «нормандської четвірки» – Президента України П. Порошенка, канцлера Німеччини А. Меркель, президентів Франції Ф. Олланда і Московитської федерації В. Путіна, під час якої домовлено про підготовку проєкту «дорожньої карти» для імплементації всіх «мінських угод» 2014–2015 рр.
- 20 листопада – Комітет із питань громадянського виміру безпеки Парламентської асамблеї НАТО ухвалив резолюцію «Підтримка постваршавської стратегії оборони та стримування», в якій визнав Московію агресором, а агресію Московитської федерації проти України – головним чинником дестабілізації безпекової ситуації у світі.
- 23 листопада – Європарламент ухвалив резолюцію щодо боротьби з антиєвропейською пропагандою з боку Московитської федерації і різноманіт-

них терористичних організацій. У документі наголошено, що ЄС має протистояти кампанії дезінформації та пропаганди як міжнародних гравців на рівні держав, таких як Московія, так і недержавних суб'єктів міжнародних відносини на кшталт ІДІЛ, «Аль-Каїди» чи інших терористичних груп. Окремо зазначено, що Московитська федерація посилює свою пропаганду проти ЄС після окупації Криму та початку гібридної війни на Донбасі.

- 29 листопада – над четвертим енергоблоком Чорнобильської АЕС встановили арку 110 м заввишки, 257 м завширшки, 164 м завдовжки, вагою понад 30 тис. т, що впродовж ста років забезпечуватиме радіаційну безпеку. Це найбільша у світі рухома конструкція, яку будь-коли будувало людство. В її спорудженні взяли участь 10 тис. працівників із 40 країн світу.
- 18–19 грудня – бій під м. Світлодарськ Донецької обл. – одне з найзапекліших зіткнень 2016 р. на українсько-московитському фронті, спричинене спробами московитських військ захопити додаткову українську територію.
- 19 грудня – Рада ЄС продовжила дію економічних санкцій проти Московії через її агресію в Україні до 31 липня 2017 р.
- 19 грудня – Генеральна Асамблея ООН проголосувала за проєкт резолюції «Стан з правами людини у Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)», підготовлений Україною. Документом Московію офіційно визнано державою-окупантом, Крим – тимчасово окупованою територією, засуджено московитську окупацію Криму та репресії проти кримських татар.
- 20 грудня – США розширили санкції проти Московії через її агресію в Україну на 7 фізичних і понад 30 юридичних осіб, а також на 2 кораблі під московитським прапором.
- 21 грудня – Кабінет Міністрів України продовжив дію постанови, якою скасовано умови вільної торгівлі з Московією, до 31 грудня 2018 р.
- 24 грудня – президент США Б. Обама підписав бюджет США на 2017 р. на потреби національної оборони, де кошти для безпекової допомоги Україні, у т. ч. летальних оборонних видів озброєнь, збільшено до 350 млн дол.
- 24 грудня – США запровадили нові санкції проти Московії за порушення міжнародного права та розпалювання конфлікту на сході України, поширивши їх на 15 компаній московитської оборонної промисловості та 8 – в тимчасово окупованому українському Криму.
- 26 грудня 2016 р. – 15 березня 2017 р. – блокада окремих районів Донецької та Луганської обл., яку здійснювали у формі громадської акції з метою тимчасового повного припинення транспортного сполучення між Україною та тимчасово окупованою Московією територією Донецької й Луганської обл.
- 28 грудня – українські шахісти Ганна Музичук (старша сестра Марії Музичук – чемпіонки світу з шахів серед жінок у 2015 р.) та Василь Іванчук вибороли в м. Доха (Катар) звання чемпіонів світу 2016 р. зі швидких шахів.
- 29 грудня – Україна запровадила додаткові санкції проти фізичних і юридичних осіб Московії як держави-агресора.

- 30 грудня – українка Ганна Музичук оформила «золотий дубль» на чемпіонаті світу з шахів у м. Доха (Катар). Після перемоги у швидких шахах вона тріумфувала й у змаганнях з бліцу.

2017 р.

- 13 січня – президент США Б. Обама продовжив на рік дію санкцій проти Московії через її агресію в Україну.
- 17 січня – під час зустрічі на Всесвітньому економічному форумі в Давосі (Швейцарія) з Президентом України П. Порошенком голова КНР Сі Цзіньпін наголосив, що Китай підтримує територіальну цілісність і суверенітет України та вибір українського народу.
- 29 січня – 9 лютого – різке загострення бойових дій на українсько-московитському фронті в районі м. Авдіївка Донецької обл., спровоковане московитськими військами.
- 29 січня – у Києві на Лук'янівському кладовищі перепоховано прах видатного українського письменника й поета Олександра Олеся та його дружини Віри, перевезений з Чехії.
- 7 лютого – Верховна Рада України ухвалила Звернення до парламентів іноземних держав та міжнародних організацій щодо засудження ескалації збройної агресії Московитської федерації проти України.
- 15 березня – Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення про припинення переміщення вантажів через лінію зіткнення між Україною та її тимчасово окупованими Московією територіями Донецької та Луганської обл.
- 16 березня – Президент України П. Порошенко ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 березня 2017 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» щодо п'яти московитських банків: ПАТ «Сбербанк», ПАТ «ВіЕс Банк», АТ «Акціонерний комерційний промислово-інвестиційний банк», АТ «ВТБ БАНК», АТ «БМ БАНК».
- 22 березня – Верховна Рада України ухвалила Звернення до Конгресу Сполучених Штатів Америки щодо безпекових гарантій, в якому запропонувала надати Україні статус основного союзника поза НАТО та укласти двосторонню оборонну угоду між Україною та США.
- 23–26 березня – пожежа та детонація боєприпасів на складах зберігання неподалік м. Балаклія Харківської обл., внаслідок чого 1 особа загинула, 3 – постраждали, з 5-кілометрової зони евакуювали 36 тис. мирного населення, знищено 70% боєприпасів.
- 31 березня – Державний секретар США Рекс Тіллерсон під час зустрічі глав МЗС країн-членів НАТО в Брюсселі (Бельгія) заявив, що Сполучені Штати Америки залишать в силі санкції проти Московії доти, поки вона не виконає умов Мінських угод та не поверне Україні окупований Кримський півострів.

- 9–14 травня – у м. Київ відбувся 62-й Міжнародний пісенний конкурс «Євробачення».
- 16 травня – Указ Президента України П. Порошенка «Про введення в дію рішення РНБО України щодо продовження і розширення санкцій у зв'язку з агресією Московитської федерації в Україні» від 28 квітня 2017 р. проти 1228 фізичних та 468 юридичних осіб, серед яких московитські соціальні мережі «ВКонтакте» і «Однокласники», сервіси «Mail.Ru» і «Яндекс», сайти антивірусних компаній «Лаборатория Касперского» і «Доктор Веб».
- 22 травня – в офіційному журналі Європейського Союзу оприлюднено рішення про скасування візових вимог для громадян України, відповідно до якого від 11 червня 2017 р. громадяни України з біометричними паспортами отримали право на безвізовий в'їзд до країн ЄС і членів Шенгенської зони за межами Євросоюзу.
- 27 травня – лідери країн Великої сімки (США, Японія, Канада, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія) на зустрічі в Італії підтвердили свою відданість політиці незалежності московитської окупації Криму, заявили про повну підтримку незалежності, територіальної цілісності та суверенітету України, а також погрозили Московії додатковими санкціями через її агресивні дії в Україні.
- 31 травня – помер колишній глава Української греко-католицької церкви, кардинал, Блаженніший Любомир Гузар. 5 червня його поховали в крипті Патріаршого собору Воскресіння Христового в Києві.
- 8 червня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України», яким інтеграцію в НАТО визначено одним із національних пріоритетів.
- 19 червня – Євросоюз затвердив рішення про продовження на рік санкцій щодо Московії за незаконну окупацію АР Крим та м. Севастополя.
- 20 червня – США запровадили нові санкції проти Московії через її агресію в Україні, поширивши обмежувальні заходи на 38 фізичних і юридичних осіб та 20 дочірніх компаній московитської ТЗОВ «Транснафта».
- 27 червня – організована владою Московії масована кібератака з використанням вірусу «NotPetya» проти України. Заразивши урядові й приватні комп'ютери в Україні, вірус спричинив порушення роботи українських державних підприємств, установ, банків, медіа тощо. Внаслідок атаки було заблоковано діяльність аеропорту «Бориспіль», ЧАЕС, ПАТ «Укртелеком», АТ «Укрпошта», АТ «Ощадбанк», АТ «Укрзалізниця» та низку інших великих підприємств. Згодом вірус поширився по всьому світу.
- 9 липня – Парламентська асамблея ОБСЄ ухвалила резолюцію «Відновлення суверенітету і територіальної цілісності України», в якій висловила «...повну повагу суверенітету, незалежності, єдності і територіальної цілісності України», засудила окупацію Криму Московитською Федерацією і гібридну агресію Московії проти України на Донбасі, «...наполегливо закликала Московитську Федерацію припинити спонсорвання терористичної діяльності в Україні» та вивести свої збройні формування з ОРДЛО.

- 10 липня – засідання Комісії «Україна–НАТО» в Києві за участю Президента України П. Порошенка та Генерального секретаря Альянсу Є. Столтенберга.
- 10–22 липня – на півдні України відбулися міжнародні навчання «Сі Бриз-2017», в яких узяли участь майже 3,5 тис. військовослужбовців із 16 країн світу.
- 11 липня – Рада ЄС ухвалила рішення про остаточну ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом, робота над якою тривала 10 років.
- 18 липня – ватажок ОРДО О. Захарченко запропонував замість України створити нову державу «Малоросія» зі столицею в Донецьку, яка має розповсюджуватися на всі українські території, за винятком Криму. Таким чином, він озвучив прагнення Московії створити передумови для того, щоб подати агресію проти України як громадянську війну між українцями, які обстоюють цілісність країни, але по-різному бачать її майбутнє: Київ – за євроінтеграцію, Донецьк – за «Малоросію», тобто за орієнтацію на Московитську Федерацію.
- 20 липня – загострення бойових дій на українсько-московитському фронті поблизу м. Красногорівка Донецької обл., спровоковане ворогом. Під час бою троє українських вояків загинули, семеро отримали поранення і один потрапив у полон. Московитські бойовики, зазнавши втрат, змушені були відступити.
- 22 липня – українка Ольга Харлан утретє виборола золоту медаль Чемпіонату світу в індивідуальному фехтуванні на шаблях, який відбувався в м. Лейпциг (Німеччина).
- 23, 26 липня – під час візитів у зону АТО та у Францію спецпредставник Державного департаменту США з питань України Курт Волкер наголосив, що конфлікт на Донбасі – не внутрішній, а акт агресії Московитської федерації щодо Української держави, «гаряча війна», зумовлена прагненням Московії зберегти контроль над Україною.
- 2 серпня – президент США Дональд Трамп підписав Закон «Протидія супротивникам Америки через санкції», в якому важливе місце належить підтримці суверенітету і територіальної цілісності України та посиленню санкцій проти Московії. Зокрема, в документі вміщено вимоги до влади Московитської федерації вивести з території України московитські війська, передати контроль над зовнішнім кордоном нашої країни українському уряду, припинити дії, які завдають шкоди Українській державі, тощо. Передбачено також пріоритетну підтримку енергетичної безпеки України та заборону президентові США відміняти антимосковитські санкції без згоди Конгресу США.
- 30 серпня – Указом Президента України П. Порошенка введено в дію рішення РНБО України від 10 липня 2017 р. «Про посилення контролю за в'їздом в Україну, виїздом з України іноземців та осіб без громадянства, додержанням ними правил перебування на території України». Згідно з

документом, Московитську Федерацію зараховано до переліку держав міграційного ризику, громадяни яких від 1 січня 2018 р. матимуть право в'їздити в Україну лише після попереднього електронного повідомлення та за закордонними біометричними паспортами чи безпосередньою фіксацією біометричних даних на кордоні; під час проживання/перебування на території України ці громадяни зобов'язані зареєструватися у відповідних органах Української держави.

- 1 вересня – Угода про асоціацію між Євросоюзом та Україною набула чинності в повному обсязі.
- 9 вересня – американку українського походження Вікторію Спартц обрали новим сенатором штату Індіана (США).
- 11 вересня – на Львівщині розпочалися українсько-американські військові навчання «Репід Трайдент – 2017», в яких узяли участь близько 2500 військовослужбовців із 15 країн світу.
- 15 вересня – в офіційному журналі Євросоюзу опублікували рішення про продовження санкцій ЄС проти Московії через її агресію в Україну ще на 6 місяців.
- 25 вересня – Президент України П. Порошенко підписав Закон України «Про освіту», ухвалений парламентом 5 вересня 2017 р.
- 26–28 вересня – пожежа та детонація боєприпасів на складах зберігання Міністерства оборони України в с. Калинівка Вінницької обл., від яких постраждало двоє людей; матеріальні збитки оцінено на суму близько 21 млрд грн.
- 1 жовтня – набуло чинності рішення Європейського Союзу про запровадження автономних торговельних преференцій для України терміном дії на 3 роки. Воно дасть змогу збільшити обсяги експорту сільськогосподарської продукції з нашої країни до ЄС без сплати митних зборів.
- 7 жовтня – Президент України П. Порошенко підписав Закон України «Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей», яким на 1 рік продовжено дію Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», ухваленого 16 вересня 2014 р. У перехідних положеннях документа передбачено, що цей законодавчий акт набуде чинності після повного виведення московитських окупаційних військ із території України.
- 16 жовтня – Україну обрано до Ради ООН із прав людини на період 2018–2020 рр.
- 1 листопада – Держдепартамент США оприлюднив заяву про те, що нові енергетичні санкції щодо Московитської федерації діятимуть доти, поки вона не покине територію українського Криму, не виконає Мінські угоди та не припинить незаконне кібервтручання.
- 16 листопада – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про святкування Різдва Христового двічі – 25 грудня та 7 січня»; з переліку святкових днів вилучено 2 травня.

- 28 листопада – держсекретар США Р. Тіллерсон у зверненні щодо відносин з Європою заявив, що його країна не прийме варіанта врегулювання конфлікту на сході України, який не передбачатиме відновлення суверенітету і територіальної цілісності Української держави, та що до того часу санкції проти Московитської федерації мають бути збережені. Він також звернув увагу, що «...Московія продовжує агресивну поведінку стосовно інших сусідів у регіоні, втручаючись у виборчий процес і просуваючи недемократичні ідеали».
- 29 листопада – уряд Литви схвалив постанову про безоплатне передання Україні зброї, в т. ч. автомати Калашнікова, кулемети, патрони, міномети, протитанкову зброю, на майже 2 млн євро.
- 7 грудня – держсекретар США Р. Тіллерсон під час виступу на засіданні Ради міністрів ОБСЄ у м. Відень (Австрія) запевнив у підтримці своєю країною суверенітету, незалежності й територіальної цілісності України в її міжнародно визнаних кордонах і заявив, що американські санкції щодо Московії будуть чинними, поки Крим залишається окупованою територією, а московитські війська перебувають на Донбасі.
- 12 грудня – президент США Д. Трамп підписав оборонний бюджет США на 2018 р., в якому передбачено виділення 350 млн дол. для надання безпекової допомоги Україні та на заходи щодо її протистояння агресії Московитської федерації.
- 15 грудня – українець Михайло Романчук виборов золоту медаль Чемпіонату Європи з плавання на 1500 м вільними стилем у Копенгагені (Данія).
- 16 грудня – український професійний боксер Денис Берінчик, нокаутом перемігши філіппінця Аллана Валлеспіна, здобув чемпіонський титул «WBO Oriental» у легкій вазі.
- 18 грудня – внаслідок обстрілу московитськими військами селища Ново-луганське Бахмутського р-ну Донецької обл. із РСЗВ «Град» поранення отримали 8 мирних мешканців, у т. ч. одна дитина, пошкоджено 37 одно- і двоповерхових будинків, 10 п'ятиповерхівок. Крім того, снаряди потрапили у школу, садочок та місцеву амбулаторію.
- 19 грудня – Генеральна Асамблея ООН ухвалила оновлену резолюцію про стан дотримання прав людини в окупованому Московією Криму, в якій підтверджено, що Україна та Московитська федерація перебувають у стані міжнародного збройного конфлікту, а Московію означено як державу-окупанта.
- 20 грудня – члени сімей 25 жертв катастрофи пасажирського літака «Боїнг-777» авіакомпанії «Малайзійські авіалінії», збитого 17 липня 2014 р. бойовиками московитських терористичних військ поблизу окупованого ними м. Торез Донецької обл., виграли справу, порушену американським судом проти І. Гірка («Стрелкова») – громадянина Московії, полковника ГРУ Генерального штабу Збройних сил Московитської федерації, який із 16 травня до 14 серпня 2014 р. був «міністром оборони» «ДНР». Суд по-

становив, що сумарна компенсація родичам жертв трагедії має становити 400 млн дол. – по 20 млн дол. кожному позовникові.

- 22 грудня – в офіційному журналі Євросоюзу опубліковано рішення про продовження санкцій ЄС проти Московії через її агресію в Україну ще на 6 місяців.
- 25 грудня – Папа Римський Франциск під час свого традиційного Різдвяного послання помолився за мир для України.
- 27 грудня – біля контрольного пункту пропуску в'їзду-виїзду (КПВВ) «Мойорськ», що неподалік окупованого м. Горлівка Донецької обл., проведено один із наймасовіших обмінів полоненими московитсько-української війни: українська сторона передала московитсько-терористичним угрупованням 233 особи, а забрала 73.

2018 р.

- 6 січня – українка Еліна Світоліна виграла тенісний турнір серії Жіночої тенісної асоціації (WTA) в м. Брисбен (Австралія) з призовим фондом 1 млн дол. США.
- 18 січня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про особливості державної політики з забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей», яким визнала окремі райони Луганської й Донецької обл. тимчасово окупованими, Московію – країною-агресором, органи, які незаконно здійснюють владні повноваження на тимчасово окупованих територіях, – окупаційною адміністрацією Московитської федерації.
- 23 січня – ПАРЄ ухвалила резолюцію «Гуманітарні наслідки війни в Україні», якою вкотре закликала Московитську Федерацію припинити військову агресію проти України, перестати надавати фінансову й військову підтримку незаконним збройним угрупованням у Донецькій і Луганській обл., гарантувати повагу прав людини та безпеку всіх людей, які живуть в окупованому Криму.
- 26 січня – українка Ірина Варвинець виграла спринтерську гонку на 7,5 км на Чемпіонаті Європи з біатлону в м. Ріднау (Італія).
- 26 січня – США розширили список санкцій проти Московії через її агресію в Україну на 21 фізичну особу та 12 організацій.
- 28 січня – український боксер Олександр Усик переміг латвієць Майріса Брієдіса у півфіналі Всесвітньої суперсерії боксу і став володарем чемпіонських поясів за версіями WBC і WBO у першій важкій вазі.
- 28 січня – Збірна України з біатлону перемогла в змішаній естафеті на Чемпіонаті Європи в м. Ріднау (Італія).
- 29 січня – Міністерство фінансів США опублікувало доповідь щодо можливості запровадження нових санкцій проти близького оточення президента Московії В. Путіна та московитських олігархів. До списку потенційних кандидатів на санкції потрапили 210 осіб. Серед них 114 чиновників і парламентарів (у т. ч. все керівництво Адміністрації президента, Держду-

ми й Ради Федерації, всі члени уряду на чолі з прем'єр-міністром, члени Ради безпеки, глави федеральних агентств, керівники найбільших підприємств) та 96 олігархів, статок кожного з яких перевищує 1 млрд дол. У списку також фігурують московитські компанії, які щонайменше на чверть належать державі й мають дохід понад 2 млрд дол.

- 29 січня – українка Еліна Світоліна посіла третє місце в рейтингу Жіночої тенісної асоціації (WTA).
- 3 лютого – 15-річна українська тенісистка Марта Костюк перемогла на професійному турнірі серії ITF в м. Бьорн (Австралія), завдяки чому стала наймолодшою тенісисткою в рейтингу «Топ-200».
- 10 лютого – 17-річна українка Дарина Білодід, чемпіонка Європи 2017 р. з дзюдо у ваговій категорії до 48 кг, перемогла на турнірі «Grand Slam» у м. Париж (Франція), що є одним із найпрестижніших у світі.
- 18 лютого – українець Олександр Абраменко здобув для України першу золоту медаль у чоловічому фрістайлі на XXIII зимових Олімпійських іграх у м. Пхьончхан (Південна Корея).
- 24 лютого – українка Еліна Світоліна у фіналі тенісного турніру серії WTA в м. Дубаї (Об'єднані Арабські Емірати) перемогла московитку Д. Касаткіну.
- 24 лютого – український боксер Артем Далакян переміг американця Браяна Вілорію і став чемпіоном світу за версією WBA в найлегшій вазі (до 50,8 кг).
- 28 лютого – Конституційний Суд України визнав ухвалений у 2012 р. Закон України «Про засади державної мовної політики», який внесли депутати Партії регіонів В. Колесніченко та С. Ківалов, неконституційним.
- 28 лютого – згідно з рішенням Стокгольмського арбітражного суду, Національна акціонерна компанія (НАК) «Нафтогаз України» домоглася компенсації в сумі 4,63 млрд дол. США за недопоставку московитським ВАТ «Газпром» погоджених обсягів газу для транзиту. ВАТ «Газпром» зобов'язаний сплатити 2,56 млрд дол. на користь НАК «Нафтогаз України», решту суми спрямують на оплату московитського газу, спожитого Україною в 2014 і 2015 р. Через велику кількість взаємних позовів на значні суми («Газпром» хотів отримати понад 70 млрд дол., «Нафтогаз» – близько 40 млрд дол.) цей комерційний арбітраж став найбільшим в історії людува.
- 1 березня – ВАТ «Газпром» розпочав процедуру розірвання контрактів з НАК «Нафтогаз України» на постачання і транзит газу та, порушивши контрактні зобов'язання, визначені йому Стокгольмським арбітражем, повідомив, що не постачатиме газ «Нафтогазу» за контрактом і повернув отриману передоплату. Міністерство енергетики та вугільної промисловості України запровадило тимчасове обмеження споживання газу.
- 1 березня – Верховна Рада України ухвалила Звернення до міжнародного співтовариства у зв'язку з незаконною підготовкою виборів президента Московитської федерації на тимчасово окупованій частині території України – в АР Крим та Севастополі, яким закликала світ завадити цим виборам та не визнавати їх легітимними.

- 2 березня – президент США Д. Трамп продовжив на рік дію санкцій проти Московії через її окупацію Криму та агресію в Україні.
- 9 березня – Північноатлантичний альянс визнав прагнення України до набуття повноцінного членства в цій організації, надавши нашій країні статус «країни-аспіранта».
- 13 березня – в офіційному журналі Євросоюзу опублікували рішення про продовження санкцій ЄС проти Московії через її агресію в Україну ще на 6 місяців.
- 21 березня – Кабінет Міністрів України розірвав програму економічного співробітництва з Московією на 2011–2020 рр.
- 26 березня – Україна на знак солідарності з Великобританією, де представники московитських спецслужб отруїли колишнього шпигуна Московитської федерації С. Скріпаля і його доньку, заявила про своє рішення вислати з країни 13 московитських дипломатів. Загалом до цієї скоординованої акції колективного видворення співробітників дипломатичних місій Московії долучилися близько 30 держав світу, в результаті чого воно стало найбільшим в історії – майже 150 осіб.
- 1 квітня – українська шахістка Ганна Музичук виборола в м. Батумі (Грузія) звання чемпіонки Європи з білиць та посіла третє місце у рапіді.
- 6 квітня – США ввели нові санкції проти 24 московитських олігархів і чиновників та 14 фінансових установ, державних і приватних компаній, пов'язаних із Кремлем, через агресивну діяльність Московії у світі, в т. ч. через окупацію Криму та війну на сході України. Як наслідок, згідно з даними Агентства «Bloomberg», через обвал вартості акцій московитських компаній найбагатші московити впродовж перших трьох днів втратили 16 млрд дол. США.
- 19 квітня – Верховна Рада України підтримала Звернення Президента України П. Порошенка до Вселенського патріарха Варфоломія з проханням проголосити автономію Української помісної автокефальної церкви. Рішення президента також підтримали очільники УПЦ КП та УАПЦ.
- 30 квітня – Президент України П. Порошенко підписав указ, яким ввів у дію рішення РНБО про зміну формату широкомасштабної антитерористичної операції, запровадженої в 2014 р. Замість АТО розпочато операцію Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Московитської федерації у Донецькій і Луганській обл., відповідно до плану операції Об'єднаних сил (ООС).
- 13 травня – український боксер Василь Ломаченко встановив нове історичне досягнення у професійному боксі. Нокаутувавши венесуельця Хорхе Лінареса, він став чемпіоном світу в трьох вагових категоріях – у напівлегкій вазі й другій напівлегкій вазі за версією WBO та легкій вазі за версією WBA – лише за 12 боїв.
- 18 травня – український фільм режисера Сергія Лозниці «Донбас», присвячений подіям на сході України під час московитсько-української війни,

- отримав нагороду за найкращу режисуру на Каннському кінофестивалі (Франція) в другій за важливістю номінації «Особливий погляд».
- 19 травня – американський кабельний спортивний телевізійний канал «ESPN» визнав українця Василя Ломаченка найкращим боксером світу незалежно від вагової категорії.
 - 19 травня – Президент України П. Порошенко підписав указ, яким увів в дію рішення Ради національної безпеки і оборони про остаточне припинення участі України у роботі статутних органів СНД.
 - 20 травня – найкраща тенісистка України Еліна Світоліна, здолавши у двох сетах фінального матчу першу ракетку світу Сімону Халеп із Румунії, другий рік поспіль виграла престижний тенісний турнір серії WTA «Premier 5» у м. Рим (Італія).
 - 31 травня – Президент України П. Порошенко підписав Указ «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України», яким, зокрема, проголошено десятиліття української мови.
 - 7 червня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Вищий антикорупційний суд».
 - 9 червня – экс-чемпіон світу з боксу в супертяжкій вазі Віталій Кличко став першим українцем, якого вшанували у Міжнародній залі боксерської слави.
 - 10 червня – 15-річна українська тенісистка Дарія Лопатецька перемогла на професійному турнірі ITF в м. Анталія (Туреччина), завдяки чому стала першою тенісисткою 2003 р. н., яка перемогла у фіналі професійного турніру.
 - 14 червня – Європейський парламент ухвалив резолюцію з вимогою до московитської влади негайно та беззастережно звільнити Олега Сенцова і всіх інших незаконно затриманих у Московії та в Криму громадян України.
 - 16 червня – українські школярі здобули на «Олімпіаді геніїв» у США (змагання між учнями з усього світу) 6 медалей: дві золоті – Валентин Фречка з с. Сокирниця Закарпатської обл. (за роботу «Інноваційна технологія виготовлення паперу з опалого листя») та Катерина Малкіна з м. Маріуполь («Метод біоутилізації поліетилену високої щільності»); дві срібні – Валерія Тищенко з м. Херсон («Перетворювач тривимірних механічних коливань в електроенергію») та Максим Терентьев із м. Херсон («Розробка пристроїв для покращення венозного кровообігу за допомогою електричного струму»); дві бронзові – Софія Петришин із м. Львів («Проектування та розробка приладу для передачі цифрової інформації людям з вадами зору») та Микола Веремчук із м. Чернівці («Дослідження впливу параметрів оптичної системи на стабільність частинки в оптичній пастці»).
 - 24 червня – український тенісист Сергій Стаховський став переможцем турніру ATP серії «Challenger Tour» у Великобританії.
 - 24 червня – українка Дарина Білодід завоювала золоту медаль у категорії до 48 кг на Кубку Європи з дзюдо в Словенії.
 - 1 липня – український плавець Андрій Говоров на змаганнях у Римі встановив новий світовий рекорд на дистанції 50 м батерфляем, яку проплив

за 22,27 с, покращивши попередній світовий рекорд, що з 2009 р. належав іспанцю Р. Мунйосу, на 0,16 с.

- 8 липня – українська тенісистка Даяна Ястремська, розгромивши у двох сетах фінального матчу московитку Анастасію Потапову, виграла тенісний турнір ITF в Римі.
- 9 липня – у Брюсселі відбувся Двадцятий саміт «Україна-ЄС», у спільній заяві лідерів якого, зокрема, рішуче засуджено «...явне порушення суверенітету й територіальної цілісності України внаслідок агресії з боку Збройних сил Московії, що триває від лютого 2014 року».
- 11 липня – саміт країн-членів НАТО в Брюсселі підтвердив євроатлантичні прагнення України.
- 18 липня – ЄС схвалив рішення щодо запровадження індивідуальних санкцій проти шести осіб, причетних до незаконного будівництва Керченського (Кримського) моста.
- 22 липня – Олександр Усик, розгромивши московита М. Гассієва, став першим в історії України абсолютним чемпіоном світу з боксу та четвертим в історії світового боксу абсолютним чемпіоном із чотирма титулами за чотирма основними версіями (WBA, WBO, WBC і IBF). Український боксер також доєднав до своїх трофеїв Кубок Мохаммеда Алі.
- 25 липня – Державний департамент США оприлюднив офіційну Декларацію щодо Криму, в якій вказано, що «...разом із союзниками, партнерами та міжнародною спільнотою США відкидають спробу Московії анексувати Крим та зобов'язуються зберігати цю політику до відновлення територіальної цілісності України». Документ є аналогом Декларації Веллеса, оприлюдненої в 1940 р. тодішнім держсекретарем США С. Веллесом, де засуджено окупацію країн Балтії з боку СРСР та закріплено невизнання Америки їхньої окупації, що тривало аж до здобуття незалежності Естонії, Латвії та Литви.
- 25 липня – офіційну політику невизнання московитської окупації Криму, документально затвердженої та проголошеної Державним департаментом США, підтримали ЄС та Великобританія.
- 26 липня – українка Ольга Харлан виборола Кубок світу з фехтування шаблею.
- 28 липня – найбільша Хресна хода в історії України: в центрі Києва з нагоди 1030-річчя хрещення Русі на молитву за Україну й єдину помісну Українську православну церкву зібралося, за різними оцінюваннями, від 65 до 150 тис. осіб.
- 28 липня – Канада підтвердила свою повагу до територіальної цілісності України, засудила окупацію півострова Крим та закликала до звільнення українських політ'язнів.
- 30 липня – Євросоюз запровадив санкції проти шести московитських компаній, які брали участь у будівництві Керченського мосту, що з'єднує Московію з незаконно окупованим Кримським півостровом. «Своїми діями вони підтримали консолідацію московитського контролю над незаконно анек-

сованим Кримським півостровом, що ще більше підживляє територіальну цілісність, суверенітет та незалежність України», – зазначили в ЄС.

- 31 липня – уряд Великобританії додав до санкційного списку шість московитських компаній, які брали участь у будівництві Керченського мосту.
- 3, 8 серпня – український плавець Михайло Романчук виборов дві золоті медалі на Чемпіонаті Європи в м. Глазго (Шотландія, Великобританія) на дистанції 400 та 800 м вільним стилем.
- 3 серпня – український велогонщик Роман Гладий переміг на Чемпіонаті Європи з велотреку в м. Глазго в індивідуальній велогонці на дистанції 15 км.
- 5 серпня – українські представниці синхронного плавання перемогли на Чемпіонаті Європи в м. Глазго в командній комбінації.
- 7 серпня – український спортсмен Мар'ян Закальницький переміг на Чемпіонаті Європи зі спортивної ходьби на 50 км у м. Берлін (Німеччина).
- 7 серпня – Україна набула повноправного членства в Метричній конвенції – міжнародній угоді, спрямованій на розроблення і підтримання міжнародних еталонів одиниць вимірювання Міжнародної системи одиниць (SI).
- 7 серпня – український плавець Андрій Говоров переміг на Чемпіонаті Європи в м. Глазго на дистанції 50 м батерфляєм.
- 8 вересня – українська спортсменка Олена Костевич виборола золоту медаль на Чемпіонаті світу зі спортивної стрільби в дисципліні «пістолет» на дистанції 25 м.
- 10 серпня – українська спортсменка Наталія Прищепа перемогла на Чемпіонаті Європи в бігу на 800 м у Берліні.
- 20 вересня – 17-річна українка Дарина Білодід стала наймолодшою в історії спортсменкою, яка здобула титул чемпіонки світу з дзюдо серед дорослих. На початку жовтня 2018 р. вона очолила список найкращих дзюдоїстів світу.
- 21 вересня – Міністерство закордонних справ України направило ноту Москві щодо не продовження Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною й Московитською Федерацією.
- 4 жовтня – в Україні набув чинності Закон про оптимізацію здійснення контрольних процедур під час переміщення товарів через митний кордон України та запровадження механізму «єдиного вікна» на митниці.
- 4 жовтня – Сенат США одностайно визнав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.
- 4 жовтня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до статутів Збройних сил України», яким, зокрема, в ЗСУ та Національній поліції встановлено нове вітання «Слава Україні! – Героям слава!» замість вітання радянського зразка «Здрастуйте, товариші!» та «Бажаємо (бажаю) здоров'я!». У статутах також змінено звертання «товариш» на «пан (пані)».
- 5 жовтня – голови парламентів України, Грузії та Молдови підписали в м. Тбілісі (Грузія) статут заснованої трьома країнами Міжпарламентської асамблеї.

- 9–24 жовтня – пожежа та детонація боєприпасів на складах зберігання Міністерства оборони України поблизу м. Ічня Чернігівської обл. Загиблих і травмованих унаслідок надзвичайної ситуації не зафіксовано.
- 11 жовтня – Священний синод Вселенського патріархату визнав незаконною анексію Київської митрополії Московитською православною церквою в 1686 р.
- 11 жовтня – Священний синод Вселенського патріархату відмінив анафема, накладені Московитською православною церквою на предстоятелів Української православної церкви Київського патріархату Філарета й Української православної автокефальної церкви Макарія, визнав їх канонічними та приступив до надання автокефалії Православній церкві України.
- 14 жовтня – 18-річна українська тенісистка Даяна Ястремська виграла в Гонконзі (Китай) турнір WTA, встановивши новий рекорд України – наймолодша тенісистка, яка перемогла на таких змаганнях.
- 14 жовтня – учасники маршу, присвяченого 76-й річниці створення УПА, на Європейській площі в Києві встановили рекорд України з наймасовішого виконання гімну українських націоналістів «Зродились ми великої години», який 24 серпня 2018 р. було використано як марш нової української армії на параді до Дня Незалежності України. За даними представника «Книги рекордів України», у виконанні гімну взяли участь 8368 осіб.
- 17 жовтня – студент політехнічного коледжу в окупованому Московією м. Керч В. Росляков відкрив стрілянину з рушниць й влаштував вибухи в своєму навчальному закладі, після чого наклав на себе руки. Як наслідок, 21 людина загинула, близько 50 отримали поранення.
- 18 жовтня – Верховна Рада України ухвалила зміни до Кримінального кодексу про кримінальну відповідальність для громадян країни-агресора за незаконний перетин Державного кордону України. Незаконний перетин кордону особою, яка має громадянство (підданство) держави-агресора, або іншою особою в інтересах держави-агресора, що суперечать національним інтересам України, каратиметься позбавленням волі на строк до 3 років. За повторне вчинення таких дій або вчинення їх групою осіб передбачено відповідальність у формі позбавлення волі на строк від 3 до 5 років, а вчинення таких дій із застосуванням зброї – на строк від 5 до 8 років.
- 22 жовтня – у найбільшому місті Канади Торонто відкрито меморіал жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.
- 24 жовтня – українка Алла Черкасова стала чемпіонкою світу з вільної боротьби у вазі до 69 кг на змаганнях у Будапешті (Угорщина).
- 25 жовтня – українському режисерові та політичному в'язневі Московитської федерації Олександрові Сенцову присуджено Премію ім. Сахарова Європейського парламенту.
- 28 жовтня – тенісистка Еліна Світоліна стала першою українкою, яка перемогла на підсумковому турнірі WTA. Цей головний поєдинок року в жіночому тенісі з призовим фондом 7 млн дол. США відбувся в Сінгапурі.

- 29 листопада – на Священному синоді Вселенського патріархату ухвалено рішення про створення автокефальної Української православної церкви.
- 2 грудня – український боксер Олександр Гвоздик у м. Квебек (Канада) переміг в бою за титул чемпіона світу в напівважкій вазі за версією WBC чинного чемпіона канадця Адоніса Стівенсона.
- 15 грудня – у Софійському соборі в Києві відбувся Об'єднавчий собор представників українських православних церков, на якому створено Єдину українську помісну православну церкву. Предстоятелем Православної церкви України (Української православної церкви) – блаженнішим митрополитом Київським і всієї України обрано митрополита Переяславського та Білоцерківського УПЦ КП Єпіфанія. Почесним патріархом новоствореної української церкви став Філарет.
- 17 грудня – Генеральна Асамблея ООН ухвалила ініційовану Україною резолюцію «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного та Азовського морів», якою наполегливо закликала Московію припинити окупацію українських територій, вивести збройні сили з Криму, не обмежувати міжнародне судноплавство в Чорному й Азовському морях, засудила будівництво й відкриття Московитською Федерацією мосту через Керченську протоку, застосування сили проти українських суден. У документі також міститься заклик до Московії безумовно та негайно звільнити захоплені нею українські кораблі, їхні екіпажі й техніку.

2019 р.

- 1 січня – в Україні відзначили 110-ту річницю з дня народження Степана Бандери.
- 6 січня – Вселенський патріарх Варфоломій вручив Томос про автокефалію Православної церкви України Київському митрополитові Єпіфанію.
- 22 січня – в Україні відзначили 100-річчя з Дня Соборності.
- 24 січня – Оболонський районний суд Києва визнав экс-президента В. Януковича винним у вчиненні державної зради та засудив заочно до 13 років позбавлення волі.
- 28 січня – на турнірі «H&N Cup» у м. Мюнхені (Німеччина) українські спортсмени Олена Костевич і Олег Омельчук встановили світовий рекорд з кульової стрільби з пневматичного пістолета на дистанції 10 м у міксті.
- 3 лютого – на літургії в Соборі святої Софії Київської відбулася інтронізація глави Православної церкви України Єпіфанія.
- 3 лютого – українка Даяна Ястремська виграла тенісний турнір WTA в м. Хуахіні (Таїланд).
- 5 лютого – у Софійському соборі під головуванням митрополита Київського і всієї України, предстоятеля Православної церкви України (ПЦУ) Єпіфанія відбулося перше засідання синоду Православної церкви України, на якому затверджено його склад.

- 7 лютого – Верховна Рада України внесла поправки до Конституції України, які закріпили курс на повноправне членство в Європейському Союзі та НАТО.
- 27 лютого – Національна паралімпійська збірна з зимових видів спорту на Чемпіонаті світі – 2019, що завершився у канадському місті Принц-Джордж, виборовши у підсумку 42 медалі (9 золотих, 16 срібних та 17 бронзових), посіла 1-ше загальнокомандне місце.
- 31 березня – перший тур виборів Президента України, за підсумками якого до другого туру вийшли В. Зеленський та П. Порошенко.
- 1 квітня – утратив чинність Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Московитською Федерацією.
- 13 квітня – В. Ломаченко захистив титули чемпіона світу за версіями WBA «Super» та WBO в легкій вазі, нокаутувавши британця Е. Кроллу.
- 24 квітня – президент Московії В. Путін підписав Указ про спрощений порядок отримання московитського громадянства для жителів окупованих районів Донецької та Луганської обл.
- 25 квітня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».
- 30 квітня – ЦВК оголосила результати другого туру виборів Президента України, в якому переміг В. Зеленський.
- 20 травня – Володимир Зеленський вступив на посаду Президента України.
- 21 травня – Президент України В. Зеленський видав Указ про припинення повноважень Верховної Ради України 8-го скликання і призначення позачергових виборів на 21 липня 2019 р.
- 22 травня – Кабінет Міністрів України схвалив «Український правопис» у новій редакції, розробленій Українською національною комісією з питань правопису.
- 30 травня – Верховна Рада України ухвалила Закон про визнання і підтримку Національної скаутської організації «Пласт» на державному рівні.
- 24 червня – 140-й центр спеціального призначення став першим в історії підрозділом країни – не члена НАТО, який пройшов сертифікацію для залучення до Сил швидкого реагування НАТО.
- 11 липня – Верховна Рада України прийняла новий Виборчий кодекс.
- 13 липня – українська тенісистка Д. Снігур виграла Вімблдонський турнір серед дівчат в одиночному розряді, здолавши у фіналі американку А. Ноель.
- 20 липня – Ольга Харлан здобула золоту медаль у змаганнях на шаблях на Чемпіонаті світу з фехтування і стала шестиразовою чемпіонкою світу.
- 21 липня – в Україні відбулися вибори до Верховної Ради України.
- 17 серпня – в Одесі у готелі «Токіо-Стар» унаслідок пожежі загинуло 9 людей.
- 25 серпня – 18-річна українська дзюдоїстка Дарина Білодід, перемігши у фіналі світової першості в м. Токіо (Японія), стала дворазовою чемпіонкою світу у ваговій категорії до 48 кг.

- 28 серпня – внаслідок обвалу під'їзду в одному з будинків у м. Дрогобич Львівської обл. загинули 8 осіб.
- 29 серпня – Верховна Рада України IX скликання на першому засіданні обрала Головою Верховної Ради України Дмитра Разумкова, призначила новий Кабінет Міністрів України на чолі з Прем'єр-міністром Олексієм Гончаруком, Генерального прокурора України, Голову СБУ.
- 31 серпня – В. Ломаченко переміг британця Л. Кемпбелла і захистив титули чемпіона світу за версіями WBA, WBO і видання «The Ring» у легкій вазі, а також виграв вакантний титул чемпіона WBC у легкій вазі.
- 3 вересня – Верховна Рада України схвалила законопроект, який передбачає зняття недоторканності з народних депутатів.
- 7 вересня – у результаті взаємного звільнення утримуваних осіб до України з Московитської федерації повернулися 22 українські моряки, 2 співробітники СБУ та 11 українських політв'язнів Кремля – О. Сенцов, В. Балух, Е. Бекіров, П. Гриб, М. Карп'юк, С. Кlich, О. Кольченко, Є. і А. Панови, О. Сизонович та Р. Сущенко.
- 8 вересня – в Україні вперше на державному рівні вшанували роковини депортації українців з етнічних західних територій.
- 9 вересня – відзначення 250-річчя від Дня народження засновника нової української літератури Івана Котляревського.
- 2, 6 жовтня – в Україні відбулися протестні акції «Ні капітуляції!» проти імплементації Мінських угод за «формулою Штайнмаєра».
- 25 жовтня – Національний банк України запровадив в обіг банкноту номіналом 1000 гривень, на котрій розміщено портрет Володимира Вернадського.
- 30 жовтня – Верховна Рада України перейменувала м. Переяслав-Хмельницький у Переяслав.
- 8 листопада – Міжнародний суд ООН визнав свою юрисдикцію на розгляд справи «Україна проти Московії», відхиливши всі аргументи Московитської федерації.
- 15 листопада – поблизу м. Балаклія Харківської обл. сталися поодинокі вибухи на складах зберігання боєприпасів, унаслідок яких 2 військовики загинули, 5 отримали поранення.
- 18 листопада – Московитська федерація віддала Україні катери «Бердянськ» і «Нікополь», а також буксир «Яни Капу», які віроломно захопили 25 листопада 2018 р. у Керченській протоці.
- 4 грудня – унаслідок пожежі в Одесі 12 людей загинули, 32 постраждали та 8 зникли безвісти.
- 9 грудня – у Парижі відбулася зустріч у Нормандському форматі глав України, Франції, Німеччини та Московитської федерації.
- 13 грудня – косівську мальовану кераміку внесено до Репрезентативного списку ЮНЕСКО нематеріальної культурної спадщини людства.
- 18 грудня – Генеральна Асамблея ООН схвалила резолюцію про захист прав людини в Криму.

- 23 грудня – Московитська федерація завершила будівництво моста через Керченську протоку, який з'єднує Московію та окупований нею Крим.
- 29 грудня – масштабний обмін утримуваними особами між Україною та Московитською Федерацією, в результаті якого до України повернулося 76 осіб.

2020 р.

- 8 січня – в Ірані неподалік м. Тегеран розбився літак авіакомпанії МАУ, внаслідок чого загинуло 176 людей.
- 9 лютого – перший випадок зараження коронавірусом українця поза межами країни.
- 18 лютого – московитські окупаційні війська здійснили масштабну атаку на позиції підрозділів Об'єднаних сил поблизу н. п. Новотошківське, Оріхове, Кримське, Хутір Вільний, унаслідок якої українці зазнали втрат.
- 3 березня – в Україні зафіксовано перший випадок інфікування коронавірусом.
- 4 березня – Верховна Рада України прийняла відставку уряду О. Гончарука та розпочала формування уряду Дениса Шмигала.
- 11 березня – через спалах коронавірусу в світі Кабінет Міністрів України запровадив в Україні карантин.
- 31 березня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», яким з 1 липня 2021 р. в Україні введено ринок землі.
- 14 квітня – унаслідок 10-денних наймасштабніших лісових пожеж у Чорнобильській зоні відчуження вигоріло 3,5 тис. га землі.
- 16 квітня – обмін утримуваними особами між Україною та Московитською Федерацією: до України повернулося 20 людей.
- 12 червня – Україна стала членом Програми розширених можливостей НАТО.
- 17 липня – Верховна Рада України більш ніж утричі скоротила кількість районів в Україні.
- 21 липня – у м. Луцьк зловмисник захопив автобус із пасажирами.
- 19 серпня – помер президент НАН України (1962–2020) Борис Патон.
- 22 серпня – у Києві урочисто піднято національний прапор на найвищому флагштоку України висотою бл. 90 м, розмір прапора: 16 на 24 м.
- 23 серпня – на озброєння Збройних сил України взято ракетний комплекс «Нептун».
- 25 вересня – поблизу м. Чугуїв Харківської обл. під час заходу на посадку розбився навчальний військовий літак Ан-26Ш. Загинуло понад 20 осіб.
- 25 жовтня – місцеві вибори в Україні, на яких обрали депутатів сільських, селищних і міських рад та сільських, селищних і міських голів.
- 14 листопада – в Османському архіві Туреччини знайдено оригінали текстів Брест-Литовського мирного договору 1918 р. і ратифікаційної грамоти гетьмана Павла Скоропадського.

- 20 грудня – Збірна України зі спортивної гімнастики серед жінок вперше в історії виграла золоті медалі в командному багатоборстві на Чемпіонаті Європи.

2021 р.

- 16 січня – в Україні набула чинності норма Закону про мову, згідно з якою громадян мають обслуговувати українською мовою.
- 21 січня – у Харкові в пансіонаті для літніх людей сталася пожежа, в якій загинуло 15 осіб.
- 2 лютого – Президент України В. Зеленський ввів у дію рішення РНБО про застосування санкцій проти народного депутата Т. Козака та телеканалів «112 Україна», «NewsOne» та «ZIK», які було заблоковано.
- 19 лютого – РНБО України підтримала санкції проти 19 юридичних і 8 фізичних осіб за фінансування тероризму, серед яких кум В. Путіна і лідер ОПЗЖ В. Медведчук та його дружина О. Марченко.
- 12 квітня – Кабінет Міністрів України дозволив іноземним закладам вищої освіти відкрити філії в Україні.
- 29 квітня – Європейський парламент ухвалив резолюцію, де закликав у разі прямого вторгнення Московії в Україну зупинити імпорту московитських нафти і газу до ЄС, від'єднати Московитську Федерацію від міжнародної системи «SWIFT» та ввести санкції проти наближених до московитської влади олігархів.
- 11 травня – Апеляційний адміністративний суд підтримав чинність нової редакції українського правопису.
- 28 червня – у Чорному морі стартували військові навчання «Сі Бриз», які є найбільш масштабними за весь період їхнього проведення.
- 28 червня – Національний архів Швеції передав Україні три копії Конституції Пилипа Орлика.
- 1 липня – в Україні стартував продаж сільськогосподарських земель.
- 27 липня – Президент України В. Зеленський призначив Головнокомандувачем Збройних сил України Валерія Залужного.
- 17 серпня – український шашкіст Ю. Анікєєв став переможцем Чемпіонату Європи 2021 р. із шашок-64.
- 21 серпня – до Києва із триденним візитом прибув Вселенський патріарх Варфоломій.
- 22 серпня – до Києва прибула канцлер Німеччини А. Меркель.
- 23 серпня – у Києві за участі лідерів і представників 46 країн світу вперше відбувся Міжнародний саміт «Кримська платформа».
- 24 серпня – Україна відзначила 30-ту річницю відновлення незалежності. У Києві відбувся парад за участі військової техніки та авіації.
- 1 вересня – у Білому домі вперше відбулася зустріч президента США Джоозефа Байдена та Президента України В. Зеленського. За її результатами оприлюднено спільну заяву щодо стратегічного партнерства.

- 21 вересня – у Львівській лікарні швидкої допомоги вперше в Україні провели трансплантацію легенів.
- 25 вересня – українець О. Усик переміг британця Е. Джошуа і виграв титули чемпіона WBA («Супер»), IBF, WBO та IBO у важкій вазі.
- 7 жовтня – Верховна Рада України ухвалила рішення про відставку Д. Разумкова з посади Голови Верховної Ради України.
- 8 жовтня – Верховна Рада України обрала Головою Верховної Ради України Руслана Стефанчука.
- 10 жовтня – надійшла перша партія американської допомоги, що охоплювала армійські аптечки, засоби радіолокаційного спостереження, високоточне озброєння, а також інше озброєння та боєприпаси.
- 12 жовтня – Україна та Європейський Союз підписали Договір з «відкритого неба».
- 18 жовтня – в Україну прибула друга партія додаткової військово-технічної допомоги від США в межах раніше погоджених поставок на 60 млн дол.
- 23 жовтня – США відправили Україні 30 протитанкових керованих ракетних комплексів «Javelin», у т. ч. 180 ракет «Javelin», у межах військової допомоги для стримування московитської агресії.
- 26 жовтня – у районі проведення Операції Об'єднаних сил вперше відбулося бойове застосування турецького розвідувально-ударного безпілотно-го комплексу «Байрактар».
- 30 жовтня – видання «The Washington Post» повідомило про нарощування московитських збройних сил поблизу українських кордонів, у т. ч. у Білорусі.
- 30–31 жовтня – президент США Дж. Байден на зустрічі лідерів G-20 у Римі поділився з очільниками Великобританії, Франції та Німеччини розвіданими про можливий масштабний напад Московії на Україну.
- 1 листопада – директор ЦРУ США В.-Дж. Бернс прибув до Москви, щоб попередити президента В. Путіна про те, що США та їхні союзники готові озброїти Україну та запровадити жорсткі санкції проти Московії, якщо відбудеться вторгнення в Україну.
- 1–2 листопада – під час Кліматичної конференції ООН в м. Глазго (Шотландія) держсекретар США Е. Блінкен повідомив Президентові України В. Зеленському розвідані щодо підготовки Московії до вторгнення в Україну.
- 4 листопада – Президент України В. Зеленський затвердив Олексія Резнікова новим міністром оборони України.
- 10 листопада – США повідомили українське керівництво про незвичайне переміщення московитських військ біля кордонів України.
- 14 листопада – Україна отримала зі США бл. 80 тис. кг боєприпасів.
- 17 листопада – українська повнометражна стрічка О. Сенцова «Носоріг» здобула нагороду за найкращий художній фільм на 32-му Стокгольмському міжнародному кінофестивалі (Швеція), а С. Філімонова було визнано найкращим виконавцем головної ролі.

- 17 листопада – українська повнометражна стрічка А. Горлової «Цей дощ ніколи не скінчиться» здобула нагороду за найкращий документальний фільм на 66-му Міжнародному кінофестивалі в м. Корк (Ірландія).
- 17 листопада – видання «Bellingcat» та «The Insider» оприлюднили першу частину власного розслідування про Вагнергейт, в якому підтверджено версію про зірвання спецоперації української розвідки через дії вищого керівництва держави, зокрема Президента України В. Зеленського і керівника Офісу Президента України А. Єрмака.
- 18 листопада – на засіданні колеги МЗС Московії В. Путін заявив, що країни НАТО мають надати Московії гарантії безпеки, в т. ч. гарантувати невступ України до НАТО.
- 21 листопада – Чоловіча збірна України із шахів здобула перемогу в 23-му Командному чемпіонаті Європи, який відбувся у м. Чатеж-об-Саві (Словенія).
- 28 листопада – Україна повідомила про нарощування 92 тис. московитських військових поблизу з її кордонами.
- 28 листопада – Чоловіча збірна України з водного поло здобула перемогу в Лізі Націй.
- 29 листопада – міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба оприлюднив інформацію, що Московія зосередила поблизу кордонів з Україною (у т. ч. на окупованих територіях Криму і Донбасу) бл. 115 тис. військовослужбовців з технікою (більш ніж 40 батальйонних тактичних груп).
- 3 грудня – міністр оборони О. Резніков повідомив у Верховній Раді України, що, за даними української розвідки, існує вірогідність масштабної ескалації з боку Московії; найбільш вірогідним часом готовності до ескалації буде кінець січня 2022 р.
- 7 грудня – в режимі відеоконференції відбулася розмова між президентами США і Московії Дж. Байденом і В. Путіним, під час якої Дж. Байден попередив В. Путіна про «...сильні економічні та інші заходи», якщо Московія здійснить напад на Україну.
- 15 грудня – Верховна Рада України перейменувала м. Володимир-Волинський у Володимир.
- 17 грудня – Світовий банк схвалив виділення Україні 300 млн євро на підтримку реформ і пом'якшення наслідків пандемії коронавірусу.
- 22 грудня – секретар РНБО України Олексій Данилов заявив, що Московія зосередила 122 тис. військових у 200-кілометровій зоні від кордону з Україною та 143,5 тис. – у 400-кілометровій.
- 30 грудня – президенти США і Московії Дж. Байден і В. Путін провели телефонну розмову, в ході якої Дж. Байден закликав В. Путіна відвести війська з українського кордону і нагадав про наслідки за можливу збройну агресію.

2022 р.

- 10 січня – безрезультатні московитсько-американські переговори в Женеві щодо зниження напруженості навколо України і розширення НАТО.

- 12 січня – Україною прокотилася хвиля повідомлень про мінування аеропортів «Бориспіль» та «Київ» («Жуляни»), центральних станцій метро м. Київ, шкіл у м. Черкаси, Львів і Дніпро, торговельних центрів, головної ялинки в м. Одеса.
- 13 січня – компанія «SpaceX» вивела на орбіту український супутник «Січ-2-30», що стало поверненням України у космос після невдалого запуску супутника «Січ-2» у 2012 р.
- 14 січня – глобальна кібератака на державні сайти України.
- Середина січня – таємний візит до Києва директора ЦРУ США, під час якого повідомлено Президенту України В. Зеленському про терміни і напругу можливих ударів московитської армії по ЗСУ.
- 16 січня – набула чинності 25 стаття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», відповідно до якої друковані засоби масової інформації мають видаватися державною мовою.
- 16 січня – Україна та Агенція НАТО з комунікації та інформації (NSI Agency) підписали оновлений Меморандум щодо продовження спільної роботи над технологічними проєктами.
- 17 січня – московитські війська почали прибувати до союзника Московії Білорусі для військових навчань.
- 18 січня – у Білому домі США заявили, що Московія може будь-якої миті розпочати вторгнення в Україну.
- 19 січня – державний секретар США Е. Блінкен у Києві зустрівся з Президентом України В. Зеленським та міністром закордонних справ України Д. Кулебою.
- 19 січня – США оголосили про надання Україні безпекової допомоги, зокрема летальної зброї та боєприпасів, на 200 млн дол.
- 22 січня – до Києва прибула перша частина військової допомоги від США, зокрема близько 90,7 т летальної зброї й боєприпасів.
- 23 січня – до Києва прибула друга частина військової допомоги від США, зокрема понад 80 т зброї.
- 24 січня – аноніми повідомили про мінування всіх шкіл і торгових центрів в Одесі та Кривому Розі, відбулася масова евакуація.
- 24 січня – західні ЗМІ, посилаючись на дані розвідки США, повідомили про можливий початок великого наступу Московії на територію України 16 лютого або в наступні дні.
- 24 січня – НАТО привело війська у стан бойової готовності, скерувало додаткову авіацію та кораблі у Східну Європу.
- 25 січня – літак з третьою частиною зброї зі США (70 т зброї, зокрема 300 протитанкових комплексів «Javelin») приземлився в аеропорту «Бориспіль».
- 25 січня – у Московії військові навчання за участю 6000 військовослужбовців і 60 літаків відбулися поблизу України, зокрема в окупованому Криму.
- 27 січня – у Дніпрі на території Південного машинобудівного заводу нацгвардієць розстріляв караул військовослужбовців, унаслідок чого 5 людей загинуло, 5 отримало поранення.

- 27 січня – Україна та Великобританія ратифікували угоду на модернізацію та забезпечення озброєнням ВМС на 1,7 млрд стерлінгів.
- 1 лютого – Європейський Союз ухвалив рішення про надання Україні макрофінансової підтримки на 1,2 млрд євро.
- 8 лютого – міністр оборони України О. Резніков повідомив, що вздовж усього кордону з Україною з боку Московитської федерації, Білорусі та тимчасово окупованих територій знаходиться 140 тис. військових, у т. ч. повітряний і морський компоненти.
- 10–20 лютого – Московія спільно з Білоруссю провели військові навчання «Союзна рішучість 2022».
- 11 лютого – Україна офіційно застосувала механізм зменшення небезпеки, передбачений розділом III Віденського документа, скерувавши Московії запит із вимогою дати детальні роз'яснення щодо військової активності у прикордонних із нею районах та в Криму. На відповідь Московія мала 48 год. Після того, як Україна не отримала відповіді у встановлений термін, у МЗС України ввечері 13 лютого оголосили про скликання термінової зустрічі з Московією та іншими країнами-учасницями Віденського документа. Вночі 14 лютого Московія заявила, що вона не веде жодної незвичайної військової діяльності на своїй території і що запит України відповідно до Віденського документа ОБСЄ є неприйнятним.
- 12 лютого – на тлі зосередження московитських військ, військових навчань поблизу кордонів України і в Чорному морі, евакуації дипломатів західних країн з Києва відбулися телефонні перемовини президентів США і Московії Дж. Байдена і В. Путіна щодо ненападу на Україну.
- 13 лютого – відбулася телефонна розмова президента США Дж. Байдена і Президента України В. Зеленського щодо безпеки московитського вторгнення і підтримки США
- 13–29 лютого – Московія провела військові навчання в акваторіях Чорного й Азовського морів.
- 15 лютого – кібератака на сайти Збройних сил України, кількох українських банків та міністерств.
- 16 лютого – Верховна Рада України підтримала законопроект про вихід України з Антитерористичного центру держав-учасниць СНД.
- 17 лютого – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про ратифікацію Угоди між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони, про спільний авіаційний простір».
- 17 лютого – міністр закордонних справ Д. Кулеба оголосив, що Україна створила тристоронній альянс з Польщею і Великобританією.
- 17 лютого – президент США Дж. Байден оголосив, що загроза московитського вторгнення в Україну «дуже висока» і є ознаки того, що війська Московитської федерації готові напасти в найближчі кілька днів.
- 17 лютого – московитські війська розпочали масові обстріли (переважно з важкої артилерії) по всій лінії розмежування на сході України.

- 18–19 лютого – у спеціальному виступі президент США Дж. Байден заявив: «Я впевнений, що В. Путін ухвалив рішення про вторгнення».
- 19 лютого – окупаційна влада в ОРДЛО оголосила масову мобілізацію населення та розпочала евакуацію цивільних у Московію.
- 21 лютого – президент Московії В. Путін проголосив «незалежність» незаконних територіальних утворень на Донбасі – т. зв. «ДНР» і «ЛНР».
- 22 лютого – Президент України В. Зеленський підписав Указ про призов громадян, які перебувають у військовому резерві.
- 22 лютого – Рада федерації Московитської федерації дозволила президенту Московії В. Путіну використовувати московитську армію за кордоном.
- 22 лютого – Московія офіційно визнала незалежність т. зв. «ДНР» та «ЛНР».
- 23 лютого – ватажки «ДНР» та «ЛНР» Д. Пушилін і Л. Пасічник попросили президента В. Путіна ввести московитські війська на територію «ДНР» і «ЛНР», а також звернулися з проханням про допомогу Московії, щоб отримати контроль над неокупованими частинами Донецької та Луганської обл.
- 23 лютого – у зв'язку з загрозою нападу Московії Верховна Рада України ввела надзвичайний стан на всій території України, крім Донецької та Луганської обл.
- 24 лютого – близько 4:50 год. розпочалася трансляція попередньо записаного виступу президента Московитської федерації В. Путіна щодо його наказу про проведення т. зв. «спеціальної військової операції» на території України.
- 24 лютого – Верховна Рада України у зв'язку з повномасштабним вторгненням ЗС Московії розірвала дипломатичні відносини з ворогом, ввела воєнний стан на всій території України та оголосила загальну мобілізацію, затвердивши відповідні укази Президента України.
- 24 лютого – енергосистему України від'єднано від енергосистем Московитської федерації та Білорусі.
- 24 лютого – західні держави і провідні світові компанії розпочали запроваджувати економічні санкції проти Московитської федерації (т. зв. «другий пакет санкцій»).
- 24 лютого – Каховська ГЕС та головна споруда Північно-Кримського каналу, шлюзи якої до 2014 р. регулювали подачу дніпровської води до Криму, були захоплені московитськими окупантами, які вторглися на Херсонщину з анексованого півострова.
- 24 лютого – міністр фінансів Німеччини К. Лінднер заявив, що Україні залишилось «всього декілька годин», тому виступив проти поставок зброї нашої країни та від'єднання Московитської федерації від міжнародної системи «SWIFT».
- 24 лютого – після оприлюднення заяви В. Путіна Московія завдала повітряні удари по військових й інфраструктурних об'єктах на всій території України та атакувала кордони України від Полісся до Луганщини. Розпочався наступ московитських військ також у зоні ООС на Донбасі та в районі Перекопу.

- 24 лютого – після початку повномасштабного вторгнення Московитської федерації в Україну західні розвідки та уряди багатьох країн прогнозували, що Київ буде захоплено за 2–3 дні, а Україну – за лічені тижні.
- 24 лютого – Московія в союзі з Білоруссю розпочала проти України повномасштабну війну: о 3:40 год. ЗС Московитської федерації почали обстрілювати ракетами українські населені пункти, о 4:35 год. завдали удару по міжнародному пункту пропуску Велика Писарівка Охтирського р-ну Сумської обл.
- 24 лютого – Московія висунула вимоги «денацифікації», «демілітаризації» України, визнання «ДНР-ЛНР», анексії Криму і гарантій невступу України до НАТО.
- 24 лютого – упродовж першого дня повномасштабної війни окупанти захопили н. п. Городище і Мілове на Луганщині, просунулись до Харкова, Сум, Охтирки, Конотопа, Чернігова, Чорнобиля, Нової Каховки, Херсона, Мелітополя, Старобільська на Луганщині, прорвалися до Маріуполя і Волновахи. Українці знищили ворожий повітряний десант на аеродромі в селищі Гостомель Бучанського р-ну Київської обл.; тривали бої у Щасті і Станиці Луганській.
- 24 лютого – 23 жовтня – Управління Верховного комісара ООН із прав людини підтвердило 6 374 випадки загибелі та 9 776 випадків поранення цивільних людей в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення Московитської федерації. Серед загиблих – 402 дітей, серед поранених – 735 (згідно з даними Офісу українського генпрокурора, загинуло 430 і поранено 820 дітей).
- 25 лютого – внаслідок шестигodinної стрілянини по автомобілях мирних мешканців селища Гостомель загинули 11 людей і 15 отримали поранення.
- 25 лютого – ЗСУ завдали удару по аеродрому в м. Міллерово Ростовської обл. Московії, внаслідок якого знищено 2 ворожі літаки.
- 25 лютого – надвечір тривали інтенсивні обстріли Києва, Харкова і в зоні ООС. Відбувалися бої в Херсоні, Мелітополі, Чернігівській обл. Всі великі міста Сумщини були оточені ворогом. Окупанти наблизилися з півночі до української столиці. У Миколаєві ЗСУ знищили повітряний десант ворога.
- 25 лютого – нічні ракетні удари по Києву, Харкову, бої в Херсоні, Конотопі, Охтирці, Сумах, Мелітополі, на північний захід від Києва (де ворог знов атакував Гостомель, Ворзель і Бучу), просування окупантів біля Чернігова. Знищено ворожу диверсійно-розвідувальну групу (ДРГ), яка прорвалася на київську Оболонь.
- 26 лютого – були окуповані Станиця Луганська, Кримське, Марківка на Луганщині. Тривали бої в передмістях Херсону і Северодонецька. Ворог також просунувся до Бердянська Запорізької обл. і Миколаєва.
- 26 лютого – в Києві відбувалися зіткнення з ворожими ДРГ. Було відновлено контроль над Київською ГЕС. Біля столиці ворог зупинився на рубежах Бородянка – Буча – Вишгород та Ніжин – Прилуки.
- 26 лютого – голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн оголосила про запровадження нового пакета західних санкцій, які заморожують резерви

Центрального банку Московитської федерації, що містяться у банках країн G7; скасовують програму «золотих паспортів» для інвесторів із Москви; від'єднують від системи «SWIFT» низку московитських банків.

- 26 лютого – московитська державна агенція «РИА Новости» опублікувала статтю московитського пропагандиста П. Акопова, в якій стверджувалося, що «...Путін взяв на себе історичну відповідальність, постановивши не залишати вирішення українського питання майбутнім поколінням».
- 26 лютого – Державне агентство автомобільних доріг України (Укравтодор) закликала населення демонтувати дорожні знаки, щоб дезорієнтувати ворога.
- 27 лютого – бійцям ЗСУ вдалось підбити за добу 50 московитських танків.
- 27 лютого – Європейський Союз заборонив московитським літакам політ у його повітряному просторі.
- 27 лютого – з України в країни Заходу виїхало понад 500 тис. біженців.
- 27 лютого – завдано ворожих повітряних ударів по Києву, Бучі, Василькову, Житомиру, Чернігову, Харкову, Сумах, Бериславу. Відбувалися бої на околицях Києва, Василькова, Харкова.
- 27 лютого – ЗС Московитської федерації вели наступальні дії на напрямку Мелітополь – Василівка, частиною сил – на напрямках Бердянськ – Маріуполь, Херсон – Миколаїв.
- 27 лютого – ЗСУ повернули під свій контроль м. Волноваха.
- 27 лютого – під час московитського вторгнення в Україну унаслідок повітряної атаки окупантів на аеропорт «Гостомель» під Києвом був спалений літак Ан-225 «Мрія», один із найбільших та найпотужніших літаків у світі.
- 27 лютого – президент Московитської федерації В. Путін доручив міністру оборони і начальнику Генерального штабу Московії перевести сили ядерного стримування Московії в «особливий режим бойового чергування».
- 28 лютого – на українсько-білоруському кордоні відбувся перший раунд перемовин між делегаціями України та Московитської федерації, під час якого жодного рішення не ухвалили.
- 28 лютого – окупанти завдали повітряних ударів по Миколаєву, Житомиру, Білій Церкві, Бородянці, Броварах, Василькову на Київщині, Калинівці на Вінничині, Чернігову, Охтирці, Сартані на Донеччині, Гірському на Луганщині.
- 28 лютого – тривали запеклі бої на підступах до Харкова, Маріуполя, Волновахи.
- 28 лютого – Україна подала заявку на членство в Європейському Союзі.
- 28 лютого – хакерське угруповання «Анонімус» «поклало» понад 1500 вебсайтів урядів Московитської федерації та Білорусі, державних ЗМІ, банків і компаній. Хакери також звернулися до московитів із закликом вийти з протестом на вулиці.
- 28 лютого – 1 березня, 12–13 березня – згідно з даними соціологічних опитувань незалежних московитських соціологів, опублікованих на сайті «Радіо «Свобода», 71% московитів відчували гордість через війну з Укра-

іною. Водночас 86,6% москвитів допускали та підтримували потенційний напад Московитської федерації на території країн ЄС.

- 1 березня – влучання московитської ракети у телевежу в Києві, внаслідок чого загинуло 5 людей та вийшла з ладу частина державного мовлення.
- 1 березня – ворожі повітряні удари по Києву, Харкову, Херсону, Лозовій на Харківщині, Білій Церкві, Боярці, Жулянах на Київщині, Маріуполі, Житомиру, Охтирці, Баштанці на Миколаївщині. Знищено залізничний міст у Василівці на Запоріжжі.
- 1 березня – вранці московитська ракета вразила майдан Свободи в центрі Харкова, внаслідок чого щонайменше 10 людей загинули.
- 1 березня – Європарламент рекомендував надати Україні статус кандидата на вступ в ЄС.
- 1 березня – наступ і вуличні бої у Херсоні, на околицях Чернігова і під Крутами на Чернігівщині; початок атак на Вознесенськ Миколаївської обл.
- 1 березня – повністю оточено Маріуполь.
- 1 березня – московитські війська зайшли до Тростянця Сумської обл.
- 1 березня – українські ракетні удари по аеродромах у Бердянську і московитському Таганрозі.
- 2 березня – 159 нобелівських лауреатів – учених зі світовим ім'ям – підписали Відкритий лист на підтримку України.
- 2 березня – 93-тя окрема механізована бригада «Холодний Яр» на окремих ділянках Сумської обл. відтіснила москвитів до державного кордону.
- 2 березня – Генасамблея ООН ухвалила резолюцію з вимогою до Московії припинити застосування сили в Україні та вивести війська. «За» проголосувала 141 держава, «проти» – 5 (Московія, Білорусь, Сирія, КНДР, Еритрея), «утрималися» – 35 (серед них Китай, Індія, ПАР, Казахстан, Пакистан, Іран, Ірак, Куба, ЦАР).
- 2 березня – завдано ворожих ударів по Житомиру, Коростеню, Кропивницькому, Сумах, Костянтинівці на Донеччині, Сєвєродонецьку, Новоайдару на Луганщині, Лисичанську, Попасній, Чернігову, Харкову, Чугуєву, Ізюму, Білій Церкві, Києву.
- 2 березня – знищено ворожий повітряний десант біля Миколаївського аеропорту.
- 2 березня – окуповано Херсон, Тростянець, залишено Старобільськ, Токмак і Новопетрівку на Запоріжжі; ворог наступав у бік Баштанки на Миколаївщині.
- 2 березня – Президент України В. Зеленський підписав Указ щодо створення Координаційного штабу з гуманітарних та соціальних питань, який допомагатиме громадянам у подоланні складних життєвих обставин у зв'язку зі збройною агресією Московії проти України.
- 2 березня – тривали бої на підступах до Києва (Гостомель), Харкова, Чернігова, Сум, Маріуполя, Миколаєва, Енергодара Запорізької обл., Волновахи, Нового Айдара на Луганщині. Окупанти підійшли до Василівки-на-Дніпрі Дніпропетровської обл.

- 2 березня – українські війська вперше від початку повномасштабної війни перейшли в наступ і просувалися в напрямку Горлівки, частину міста було звільнено війнами 95-ї бригади.
- 3 березня – Верховна Рада України запровадила кримінальну відповідальність за колабораціонізм та посилила відповідальність за мародерство.
- 3 березня – головний прокурор Міжнародного кримінального суду (ІСС) Карім Хан заявив, що почалося розслідування можливих військових злочинів, скоєних Московією.
- 3 березня – згідно з даними ООН, від 24 лютого 2022 р. понад 1 млн людей залишили Україну.
- 3 березня – окупанти продовжили бойові дії навколо Кисва, Харкова, Миколаєва, завдали ракетно-бомбових ударів по Житомиру, Чернігову, Маріуполі, Києву, Харкову, Ізюму, Охтирці, Василівці, Затоці й інших прифронтових містах; окуповано Новоайдар.
- 3 березня – під час московитської танкової атаки й обстрілів виникла пожежа на Запорізькій АЕС в Енергодарі.
- 3 березня – у Біловезькій Пущі відбувся 2-й раунд українсько-московитських переговорів, під час якого ухвалили рішення про організацію гуманітарних коридорів.
- 4 березня – ворог не полишав намірів взяти в облогу Київ, просуватись на Новоайдарському та Северодонецькому напрямках, атакувати Вознесенськ, Миколаїв, Оріхів Запорізької обл., Гостомель, Ізюм.
- 4 березня – московитські окупанти обстріляли та захопили Запорізьку атомну електростанцію (ЗАЕС) у м. Енергодар.
- 4 березня – тривала героїчна оборона Чернігова, Охтирки, Сум, Маріуполя, Волновахи.
- 5 березня – миколаївці відбили аеропорт «Кульбакине» і завдали удару по колонії, яка намагалася зранку обійти місто.
- 5 березня – на Поліссі противник розпочав інженерні роботи з розгортання шляхів у районі Бородянки, ймовірно, для подальшого висунення у напрямку Кисва.
- 5 березня – на Таврійському напрямку підрозділи ворога зі складу 58-ї загальновійськової армії Південного воєнного округу ЗС Московитської федерації намагалися продовжити наступ (у напрямку Запоріжжя).
- 5 березня – окупаційні підрозділи було зупинено у районах Шибене та Катюжанка на Київщині.
- 5 березня – підрозділи зі складу 20-ї загальновійськової армії Західного воєнного округу ЗС Московитської федерації пробували обійти Харків та рухатися у південно-західному напрямку.
- 6 березня – ворог продовжував наступальну операцію проти України, зосереджуючи основні зусилля на оточенні м. Київ, Харків, Чернігів, Суми і Миколаїв, виході на адміністративні кордони в Луганській та Донецькій обл., у напрямку Маріуполь – Новоазовськ.
- 6 березня – ЗСУ звільнили м. Чугуїв.

- 6 березня – на Поліському напрямку противник намагався встановити повний контроль над м. Буча та Ірпінь, щоб наблизитись до столиці України.
- 6 березня – на Сіверському напрямку окупанти намагалися забезпечити тактичну перевагу для виходу до східних околиць Києва через Броварський і Бориспільський райони, а також для встановлення контролю над м. Чернігів та Суми.
- 6 березня – на Таврійському напрямку окупанти силами до трьох БТГр вели наступ у напрямку м. Запоріжжя.
- 6 березня – окупанти захопили н. п. Кашперо-Миколаївку на Миколаївщині.
- 6 березня – Указом Президента України м. Харків, Херсон, Чернігів, Волноваха, Гостомель, Маріуполь, котрі чинили найбільш завзятий спротив московитським загарбникам, було присвоєно статус «Місто-герой України».
- 7 березня – в Білорусі відбувся 3-й раунд українсько-московитських переговорів, під час якого домовлено про покращення логістики гуманітарних коридорів.
- 7 березня – ворог продовжував наступальну операцію проти України, зосереджуючи основні зусилля на оточенні Києва, Харкова, Чернігова, Сум, Маріуполя і Миколаєва та не полишаючи спроб вийти на адміністративні кордони Луганської та Донецької обл.
- 7 березня – на Донецькому напрямку противник продовжував наступальні дії з метою виходу на адміністративні кордони Донецької обл., намагався прорвати оборону в районі н. п. Старомлинівка, а також захопити н. п. Зачатівка, проте зазнав значних втрат і відійшов у район н. п. Любимівка.
- 7 березня – на Поліському напрямку окупанти зосередили основні зусилля на оточенні Києва.
- 7 березня – на Слобожанському напрямку противник намагався продовжити наступ (у напрямку м. Дніпро).
- 7 березня – на Таврійському напрямку загарбники утримували рубежі в Херсонській обл., здійснювали перегрупування військ для подальшого наступу на м. Запоріжжя.
- 7 березня – тривала підготовка ворога до наступу на Вишгород та відновлення наступу на н. п. Гостомель, Ірпінь, Стоянка Київської обл.
- 8 березня – ворог здійснив силами БТГр наступальні дії у напрямку н. п. Тернівка Миколаївської обл., зазнав значних втрат та повернувся в райони зосередження н. п. Капустине, Баловне, Новоматвіївське на Миколаївщині.
- 8 березня – здійснено часткове перегрупування сухопутних військ та ССО ЗС Білорусі.
- 9 березня – внаслідок ворожого авіаудару по лікарні в Маріуполі, що припав на пологове відділення, загинули 3 людей, серед яких 1 дитина, 17 постраждали.
- 9 березня – московитська військова авіація скинула кілька авіабомб на дитячу лікарню і пологове відділення у Маріуполі, внаслідок чого постраждали не менше 17 людей. Президент України В. Зеленський назвав це

авіабомбардування неспростовним доказом того, що відбувається геноцид українців. Загалом за 14 днів війни і 9 днів блокування москowitzами Маріуполя у місті загинуло 1200 мешканців.

- 9 березня – у зв'язку зі супротивом мешканців Херсона окупанти намагалися запровадити адміністративно-поліційний режим, для чого до Херсонської обл. ввели підрозділи Московитської гвардії.
- 10 березня – проводились переговори міністрів закордонних справ України та Московитської федерації, під час яких ішлося про припинення вогню на 24 год., однак прогресу сторони не досягли.
- 10 березня – Силами оборони України відбито спробу форсування проти-вником р. Ірпін поблизу н. п. Мощун Вишгородського р-ну Київської обл., противника відкинуто, населений пункт звільнено.
- 11 березня – для втягнення Білорусі у війну проти України москowitzи вдалися до провокативних дій, завдавши авіаційного удару з повітряного простору України по білоруських населених пунктах, що знаходяться поблизу Державного кордону України.
- 11 березня – українські воєки ліквідували командувача 29-ї загальновійськової армії Московії.
- 11 березня – у м. Кременна на Луганщині москowitzські військові розстріляли з танка будинок для людей похилого віку, вбивши 56 осіб.
- 11 березня – під час спроби евакуації мирних мешканців із с. Перемога в напрямку с. Гостролуччя Баришівського р-ну на Київщині москowitzи відкрили вогонь по бусику, внаслідок чого 7 людей, у т. ч. 1 дитина, загинули. Кількість поранених невідома.
- 13 березня – в окупованому Херсоні тривали українські протести.
- 13 березня – внаслідок ворожих ракетних ударів по навчальному центрі у м. Яворів Львівської обл. загинула 61 людина, 160 поранено.
- 13 березня – Московія перекинула на українську територію частину своїх сил з Вірменії, Нагірного Карабаху та Далекого Сходу, щоб посилити операції в Україні.
- 14 березня – ЄС ухвалив рішення щодо введення 4 пакета санкцій проти Московії. Санкції спрямовані проти фізичних та юридичних осіб, причетних до агресії проти України, а також щодо декількох секторів москowitzської економіки. Вони також торкнуться заборон на експорт предметів розкоші та нових інвестицій ЄС в москowitzський енергетичний сектор.
- 14 березня – у с. Мохнатин Чернігівської обл. москowitzські військові обстріляли підлітків, які йшли селом: загинули 17-річні брати-близнюки та 19-річний хлопець.
- 15 березня – Київ відвідали прем'єр-міністри Польщі, Чехії та Словенії.
- 15 березня – на Бахмаччині окупанти обстріляли працівників агрофірми, які їхали на роботу: 1 людина загинула, 4 отримали поранення.
- 15 березня – ПАРЄ ухвалила документ «Наслідки агресії Московії проти України», де також ідеться про окупацію Грузії та Молдови.

- 15 березня – ПАРС, незважаючи на спроби Московитської федерації уникнути покарання за агресію проти України, одноголосно рекомендувала Комітету міністрів Ради Європи розпочати процедуру вигнання країни-окупанта з цієї організації, а також закликала надати нашій країні засоби захисту повітряного простору.
- 15 березня – президент США Дж. Байден підписав закон про надання Україні 13,6 млрд дол. США.
- 15 березня – Президент України В. Зеленський підписав закони про колабораціонізм.
- 15 березня – московитські війська перебували приблизно 15–20 км на північний захід і 20–30 км на схід від Києва.
- 15 березня – тривали бойові зіткнення, зокрема на північно-західних околицях Києва, в оточеному Маріуполі. Ворог також намагався остаточно блокувати Суми й Ізюм, атакував Рубіжне, Сєверодонецьк, Лисичанськ, Авдіївку, Попасну, Харків.
- 15 березня – тривали ракетно-бомбові удари й обстріли таких українських міст, як Дніпро, Київ, Малин, Рівне, Харків та с. Юр'ївка на Дніпропетровщині.
- Середина березня – під час спроби евакуації мирних мешканців їх поблизу с. Гавронщина Бучанського р-ну на Київщині розстріляли з БМП московитські окупанти. Загинули 2-річний хлопчик, 14-річний підліток та жінки віком 30, 50 та 70 років.
- 16 березня – ворог почав переходити до оборони на зайнятих рубежах.
- 16 березня – за день з Маріуполя до Запоріжжя автомобілями виїхало близько 11 тис. людей.
- 16 березня – Президент України В. Зеленський виступив по конференц-зв'язку перед Конгресом США.
- 16 березня – приєднавшись до Єдиної енергосистеми Європи ENTSO-E, Україна стала членом «енергетичного Євросоюзу».
- 16 березня – московити скинули потужну бомбу на Маріупольський драматичний театр, де місцеві мешканці ховалися від обстрілів. За даними інформаційного агентства «Associated Press», внаслідок удару загинуло близько 600 людей.
- 16 березня – Сили оборони України поблизу Києва завдали удару по командному пункту і пункту забезпечення 35-ї армії Східного військового округу ЗС Московитської федерації.
- 16 березня – у Чернігові московитські війська обстріляли цивільних, які стояли в черзі по хліб. Загинуло щонайменше 14 осіб.
- 17 березня – ворог взяв під контроль н. п. Рубіжне, Ізюм та Мала Шестірна на Херсонщині.
- 17 березня – ворог продовжив бомбардування українських міст, зокрема Мерефи на Харківщині, де загинула 21 людина, Києва, Рубіжного, Попасної, Сєверодонецька, с. Нових Петрівців на Київщині.

- 17 березня – гуманітарними коридорами було евакуйовано 3810 людей. Під час евакуації людей у Бучанському р-ні окупанти обстрілювали евакуаційні колони з танків.
- 17 березня – ЗСУ вп'яте розбили московитську авіацію й техніку на захопленому Московією аеродромі в с. Чорнобаївка поблизу Херсона.
- 17 березня – Президент України В. Зеленський повідомив, що від початку московитського вторгнення ЗСУ звільнили в Київській обл. 30 населених пунктів.
- 17 березня – у відеозверненні до німецьких парламентаріїв Президент України В. Зеленський закликав Німеччину вжити додаткових заходів для того, щоб зупинити агресію Московії.
- 17 березня – у Чернігові окупанти обстріляли мирних жителів біля магазину в центрі міста: є загиблі й поранені.
- 18 березня – ворог продовжив бомбардування українських міст, зокрема Києва, Львова, Краматорська, Миколаєва, Макарова, та обстрілював населені пункти у прифронтовій зоні – Сєверодонецьк, Рубіжне, Кременна, Привілля, Авдіївка, Харків, Суми, Чернігів.
- 18 березня – за оцінюванням Агентства ООН з питань міграції, через вторгнення військ Московитської федерації бл. 6,48 млн українців стали внутрішніми переселенцями, а 3,2 млн людей виїхало за кордон.
- 18 березня – зі зруйнованого московитами драмтеатру в Маріуполі вдалося вивести 130 людей; 1300 перебувало у підвалах.
- 18 березня – ЗСУ звільнили 30 населених пунктів переважно на захід від Києва і на північний захід від Миколаєва.
- 18 березня – московитська артилерія завдала ударів по казармах українських військових у Миколаєві, де перебувало близько 200 воїнів. Вважається, що майже всі з них загинули.
- 18 березня – українці вшосте завдали удару по аеродрому в Чорнобаївці, де московитські окупанти розташували свою авіацію й техніку. Під час обстрілу також загинув командувач 8-ї армії ЗС Московитської федерації генерал-лейтенанта А. Мордвічов.
- 19 березня – гуманітарними коридорами евакуйовано 6 623 людини.
- 19 березня – московитські війська розбомбили школу мистецтв у Маріуполі, де перебувало 400 людей.
- 19 березня – у Маріуполі ліквідовано заступника командувача ЧФ Московитської федерації А. Палія.
- 20 березня – акції протесту в чотирьох містах України – Херсоні, Каховці, Бердянську, Енергодарі.
- 20 березня – ввечері завдано повітряного удару по Києву.
- 20 березня – внаслідок враження московитською ракетою «Калібр» київського торгового центру «Ретровіль» загинуло щонайменше 8 осіб.
- 20 березня – ворожі обстріли Харкова, Дергачів, Чернігова, Коростенського р-ну.

- 20 березня – за даними ООН, від початку московитського вторгнення до 24:00 год. 20 березня 2022 р. в Україні загинуло 925 мирних жителів, у т. ч. 115 дітей, 1496 отримало поранення, у т. ч. понад 140 дітей. Пошкоджено 489 закладів освіти, 69 з яких зруйновано повністю.
- 20 березня – за добу евакуйовано 7295 людей.
- 20 березня – шість країн розпочали розслідування військових злочинів Московитської федерації: Естонія, Литва, Німеччина, Польща, Словаччина, Швеція.
- 21 березня – ворожий ракетний удар по полігону в Рівненській обл.
- 21 березня – ворожі обстріли Чернігова, Харкова, Сум, Авдіївки, Сєвєродонецька, Маріуполя, Миколаєва, Одеси, Коростенського р-ну та інших прифронтових населених пунктів.
- 21 березня – евакуйовано 8057 людей.
- 21 березня – на хімічному заводі «Сумихімпром», розташованому в Сумах, зафіксовано витік аміаку.
- 23 березня – в Маріуполі ліквідовано командира 810-ї гвардійської окремої бригади морської піхоти Московитської федерації полковника А. Шарова.
- 23 березня – Національна поліція України відновила свою діяльність у м. Ірпінь.
- 23 березня – Президент України В. Зеленський через відеозв'язок звернувся до сенату Франції і до парламенту Японії.
- 23 березня – уряд США на підставі аналізу зібраних фактів визнав дії Московитської федерації в Україні воєнним злочином.
- 24 березня – в порту окупованого Бердянська знищено великий десантний корабель «Саратов» ЧФ ВМФ Московії та пошкоджено 3 плавзасоби.
- 24 березня – в районі с. Чорнобаївка на Херсонщині ліквідовано командувача 49-ї загальновійськової армії Південного військового округу Московитської федерації генерал-лейтенанта Я. Резанцева.
- 24 березня – відбувся перший повноцінний обмін полоненими: 10х10 військовослужбовців і 19х11 цивільних моряків.
- 24 березня – Генеральна Асамблея ООН вдруге впродовж місяця ухвалила резолюцію, яка вимагає від Московії негайно припинити війну проти України. «За» резолюцію проголосували 140 держав, «проти» – 5 (Московія, Сирія, КНДР, Еритрея та Білорусь), «утрималися» – 38 (серед них Китай, Індія, ПАР, ЦАР, Іран, Пакистан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, В'єтнам та ін.).
- 24 березня – за день було евакуйовано 3343 людини.
- 24 березня – ЗСУ звільнили с. Лук'янівка Броварського р-ну та с. Малинівка Гуляйпільського р-ну
- 24 березня – на Миколаївщині ворога відкинуто до кордонів Херсонської обл.
- 24 березня – Президент України В. Зеленський виступив по конференц-зв'язку на саміті НАТО.

- 24 березня – Указом Президента України м. Буча, Ірпінь, Миколаїв, Охтирка, котрі чинили найбільш завзятий спротив московитським загарбникам, присвоєно статус «Місто-герой України».
- 25 березня – гуманітарними коридорами вдалося евакуювати 7331 людину.
- 25 березня – лідери країн Європейського Союзу погодили створення Травового фонду солідарності з Україною.
- 25 березня – окупанти продовжували обстрілювати військову та цивільну інфраструктуру, завдали ударів по командному центру ВПС України у Вінниці.
- 25 березня – московитські війська захопили м. Славутич, неподалік Чорнобильської АЕС.
- 26 березня – під час візиту до Польщі президент США Дж. Байдена висловив безумовну підтримку Україні, засудивши Московію.
- 26 березня – внаслідок московитського ракетного удару сталася пожежа на нафтобазі у Львові.
- 26 березня – депутат Ізюмської міськради від промосковитської партії «Опозиційна платформа – за життя» вказав московитським загарбникам незахищену дорогу, якою вони увійшли до м. Ізюм.
- 26 березня – згідно з даними голови міської адміністрації Маріуполя, половина населення міста, де до війни проживало 540 тис. людей, евакуювано.
- 26 березня – ЗСУ в Київській обл. знищили командний пункт і пункт забезпечення 35-ї армії Східного військового округу окупантів.
- 26 березня – московитські обстріли Києва, Чернігова, Ніжина, Іванківа, Дубно.
- 26 березня – після протестів мешканців окупованого м. Славутич московити погодилися на відхід за умови відсутності в місті українських військових та встановлення блокування під Славутичем.
- 26 березня – розгромлено московитську Кантемирівську танкову дивізію і звільнено від окупантів м. Тростянець на Сумщині.
- 26 березня – московитські окупанти одномоментно запустили по Україні щонайменше 70 ракет, більшість з яких збили українські захисники.
- 27 березня – внаслідок московитського ракетного удару сталася пожежа на нафтобазі в Луцьку.
- 27 березня – гуманітарними коридорами евакуювано 1 099 людей.
- 27 березня – ворожі обстріли Житомира, Рівного, Харкова, Маріуполя, Торецька, Світлодарська, Троїцького, Пісків, сіл Ізюмського р-ну, де загинуло 3 дитини.
- 27 березня – Президент України В. Зеленський закликав Московію відвести війська на позиції до 24 лютого 2022 р. і визнав можливість проведення в Україні референдуму і внесення змін до Конституції України.
- 28 березня – бої в Ірпіні, Бучі, Гостомелі. Звільнено м. Ірпінь.
- 28 березня – вороги завдали бомбових ударів по Житомирщині, Рівненщині, обстріляли Северодонецьк, Рубіжне, Чернігів, Ніжин, Харків, села Київської обл.

- 28 березня – у Київ повернулося посольство Словенії.
- 29 березня – ЗСУ завдали удару ракетою «Точка-У» по складу ракетно-артилерійського озброєння ЗС Московії у селищі Октябрьское поблизу Белгорода (Московитська федерація).
- 29 березня – ракетним ударом зруйновано будівлю Миколаївської ОДА, загинуло щонайменше 35 осіб, 33 отримало поранення.
- 29 березня – у турецькому м. Стамбул відбулися перемовини щодо перемир'я між українською та московитською делегаціями за посередництва президента Туреччини Р. Ердогана.
- 29 березня – у Харківській обл. ліквідовано командира 200-ї ОМСБр ЗС Московитської федерації полковника Д. Куріла.
- 30 березня – від початку повномасштабної війни з України (переважно через західні кордони) виїхало 4,056 млн осіб, здебільшого жінки і діти (2 млн); близько 6,5 млн осіб – внутрішні переселенці (2,5 млн дітей).
- 30 березня – потужні обстріли Чернігова та підконтрольних Україні районів Донбасу, зокрема Маріуполя, Мар'їнки, Красногорівки, Авдіївки, Лисичанська та ін.
- 31 березня – більшість московитських військових виведено з Чорнобильської АЕС.
- 31 березня – ЗСУ звільнили с. Лукашівка та Слобода поблизу Чернігова.
- 31 березня – зусиллями 60-ї Окремої піхотної бригади угруповання військ «Південь» визволено н. п. на півночі Херсонщини: Нововоронцовка, Мала Шестерня, Новогригорівка, Тополине, Князівка, Краснівка, Свободне, Кам'янка, Пригир'я, Кочубеївка, Орлове.
- 31 березня – командування полку Національної гвардії «Азов» закликала військово-політичне керівництво України провести операцію з деблокади Маріуполя.
- 31 березня – московити завдали ракетного удару по військовій частині у Дніпропетровській обл. та обстріляли нафтобазу в м. Фастів.
- Березень – під час наступу московитів на Київщині 15-річний підліток Андрій Покраса за допомогою дрона виявив колону ворожої техніки, що рухалась у напрямку Києва, і таким чином допоміг ЗСУ знищити ворога.
- 1 квітня – Верховна Рада України заборонила промосковитські політичні партії. Партію можуть ліквідувати за популяризацію ворожої влади, заперечення збройної агресії проти України тощо.
- 1 квітня – Верховна Рада України ухвалила закон, яким визнала Московитську Федерацію державою-терористом, котра чинить геноцид українського народу, і заборонила пропаганду московитського неонацистського тоталітарного режиму, агресії проти України з боку Московії та використання символіки вторгнення.
- 1 квітня – після відходу ворога підрозділами ЗСУ взято під контроль н. п. Рудня, Шевченкове, Бобрик, Стара Басань, Нова Басань, Макіївка, Погреби, Бажанівка, Володимирівка, Шняківка, Сальне, Софіївка, Гаврилівка на Чернігівщині.

- 1 квітня – після звільнення від московитської окупації н. п. Буча, Бородянка, Ворзель та Гостомель Київської обл. стало відомо, що загарбники вчинили там акт геноциду над місцевим населенням. Виявлено сотні тіл розстріляних окупантами цивільних осіб.
- 1 квітня – московитські війська взяли під контроль м. Ізюм.
- 1 квітня – українські війська визволили Бородянку, Ворзель та Бучу.
- 2 квітня – бої в оточеному Маріуполі та в зоні ООС, зокрема на напрямках Северодонецьк – Рубіжне, Мар'їнка, Вугледар.
- 2 квітня – офіційно повідомлено про залишення московитськими військами всіх раніше захоплених територій Київської обл.
- 2 квітня – ракетним ударом зруйновано Кременчуцький НПЗ.
- 3 квітня – відвід окупаційних військ із Чернігівської та Сумської обл.
- 3 квітня – підконтрольне Кремлю видання «РИА Новости» опублікувало статтю одного з московитських ідеологів Т. Сергєйцева «Що Московія має зробити з Україною», яка містить прямі заклики до «деукраїнізації» України і необхідності перевиховання населення шляхом «ідеологічних репресій», етнічних чисток і етноциду в Україні.
- 3 квітня – ракетний обстріл Одеси, Василькова, Тернопільщини, Рівненщини, Миколаєва, Очакова.
- 4 квітня – від початку повномасштабної війни через військові дії Україна втратила від 35% до 50% ВВП; втрати бюджету – близько 2 млрд грн на день; втрати інфраструктури – 4,25 млрд дол. США щодня.
- 4 квітня – внаслідок обстрілів касетними снарядами у Миколаєві загинуло 10 мирних жителів, 46 отримало поранення.
- 4 квітня – Європейський Союз офіційно звинуватив Московитську федерацію у військових злочинах у раніше окупованих населених пунктах Київської обл., зокрема у Бучі.
- 4 квітня – після оприлюднених фото із вбитими і закатованими жителями зі звільнених Бучі, Ірпеня та інших міст на Київщині світові ЗМІ опублікували ці матеріали з такими заголовками: «Останні звірства Путіна – геноцид», «Жах у Бучі», «Гірше, ніж ІДІЛ».
- 4 квітня – повідомлено про повний відхід окупантів із Сумської обл.
- 4 квітня – президент США Дж. Байден після побаченого у Бучі назвав В. Путіна варваром і заявив, що потрібно зібрати всі докази звірств московитських військових, щоб покарати Московію за цей військовий злочин.
- 4 квітня – Президент України В. Зеленський видав Указ про створення делегації для участі в переговорах з Московитською федерацією щодо підготовки та узгодження проекту договору про гарантії безпеки України.
- 4 квітня – московитські окупанти обстріляли житлові райони м. Дергачі у Харківській обл. 3 людей загинуло та 7 отримало поранення.
- 4 квітня – ввечері окупанти обстріляли Слобідський район Харкова – 7 людей загинуло, 34 поранено, серед них 3 дітей.
- 5 квітня – державний секретар США Е. Блінкен заявив, що Москва знала і навмисно проводила кампанію звірств у м. Буча поблизу Києва: «Те, що

ми бачили в Бучі, не є випадковим актом злочинного підрозділу. Це на-вмисна кампанія: вбивати, катувати, гвалтувати, чинити звірства».

- 5 квітня – засідання Ради Безпеки ООН щодо трагічних подій у м. Буча, здійснених московитами.
- 6 квітня – голова британського МЗС Ліз Трасс повідомила, що країни За-ходу заморозили 60% валютних резервів Московії – понад 350 млрд дол. США.
- 6 квітня – згідно з даними голови міської адміністрації Маріуполя, за мі-сяць окупації в місті загинуло 5 тис. осіб, із них 210 – дітей, а бл. 50 – зго-ріли живцем у лікарні, яка спалахнула внаслідок бомбардування. Місто повністю зруйноване: понад 90% міської інфраструктури знищено, що-найменше 40% не підлягає відновленню.
- 6 квітня – США оголосили про нові санкції проти Московитської федера-ції. Заявлено, що країна сумарно повністю заблокувала понад 2/3 моско-витського банківського сектору.
- 7 квітня – в Україні розпочалася третя хвиля загальної мобілізації, під час якої в ЗСУ призвали резервістів, котрих підготували військові кафедри.
- 7 квітня – до Києва повернулось посольство Туреччини.
- 7 квітня – за добу з окупованих і прифронтових районів вдалося евакуюю-вати 4676 осіб.
- 7 квітня – президент Польщі Анджей Дуда назвав дії військ Московитсь-кої федерації в Україні геноцидом української нації.
- 7 квітня – московити з РСЗВ «Град» розстріляли на Каховському водо-сховищі човен з 14-ма особами, у т. ч. 3 дітьми, які намагалися втекти з окупованої Херсонщини до Дніпропетровської обл.
- 7 квітня – у Бучі виявили три місця масових поховань, в яких знайшли 320 цивільних, убитих московитськими окупантами. Кількість виявлених тіл зростала.
- 7 квітня – у Раді ООН з прав людини призупинено членство Московії.
- 8 квітня – внаслідок ракетного удару Московитської федерації по залізни-чному вокзалу м. Краматорськ Донецької обл. загинула 61 людина, в т. ч. 7 дітей, 121 отримала поранення.
- 8 квітня – до Києва повернулось посольство Литви.
- 8 квітня – ЄС прийняв 5-й пакет санкцій проти Московитської федерації за агресію проти України, зокрема за різанину у Бучі. Пакет містить вугі-льне ембарго, заборону на експорт деяких товарів, блокування активів ни-зки банків Московитської федерації, транспортну блокаду.
- 8 квітня – повітряні московитські удари по Вугледару, Авдіївці та Слов'янську; бомбардування об'єктів в Одеській обл.
- 8 квітня – у Білому домі США перерахували американську допомогу, яку їшня країна поставила в Україну чи готується поставити: понад 1400 зеніт-них комплексів «Stinger», понад 5000 протитанкових систем «Javelin», по-над 7000 інших протитанкових систем, сотні тактичних безпілотних літа-льних апаратів «Switchblade» (з них на зазначений термін передано поки

що лише 100 шт.), понад 50 млн патронів, 45 тис. комплектів бронезилових та касок, ракетні системи з лазерним наведенням, безпілотні повітряні системи «Рипа», прилади нічного бачення, тепловізійні системи й оптика, супутникові розвіддані.

- 8 квітня – у Києві відбулася зустріч Президента України В. Зеленського з президенткою Єврокомісії У. фон дер Ляєн, Високим представником Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки Ж. Боррелем та прем'єром Словаччини Е. Гегером. Високі гості також відвідали Бучу.
- 9 квітня – візит до Києва канцлера Австрії Карла Нехаммера.
- 9 квітня – візит до Києва прем'єр-міністра Великобританії Бориса Джонсона.
- 9 квітня – згідно з даними телеканалу «ABC News» із посиланням на джерело у Пентагоні, ЗСУ розбили до 20% сил, які Московитська федерація виділила для вторгнення в Україну.
- 9 квітня – Кабінет Міністрів України схвалив повне торговельне ембарго на торгівлю з Московією.
- 9 квітня – повідомлено, що в Краматорську з 220 тис. мешканців залишилось 80 тис.
- 9 квітня – ракетні удари по м. Одеса, Чорноморськ і Миргород.
- 11 квітня – Україна почала відновлювати контроль за державним кордоном у Київській, Чернігівській і Сумській обл.
- 12 квітня – від початку повномасштабного вторгнення Московитської федерації в Україну 20,8% українців змінили місце проживання.
- 12 квітня – оприлюднено інформацію про примусове вивезення загарбниками мешканців окупованих районів (переважно Маріуполя) у віддалені регіони Московитської федерації.
- 12 квітня – повідомлено про затримання СБУ одного з головних промосковитських політиків – лідера ОПЗЖ В. Медведчука, який 24 лютого втік з-під домашнього арешту.
- 12 квітня – президент США Дж. Байден означив словом «геноцид» дії, до яких вдається Московитська федерація на території України.
- 12 квітня – московитські окупанти завдали ракетного удару по м. Чуднів та Бердичів Житомирської обл.
- 12 квітня – унаслідок нічних обстрілів у н. п. Северодонецьк та Гірське Луганської обл. зруйновано всі комунікації.
- 12 квітня – вночі с. Новояківлівка Запорізької обл. московити обстріляли фосфорними бомбами.
- 13 квітня – ГУР МО України повідомило, що командування ЗС Московитської федерації, які вторглися в Україну, наказало знищувати будь-які докази злочинів своєї армії на території нашої країни.
- 13 квітня – згідно з даними голови Сумської ОВА, на Сумщині відомо про більш ніж 100 убитих окупантами мирних громадян, значна кількість людей вважається зниклими безвісти.
- 13 квітня – ОБСЄ в Експертній доповіді звинуватила Московію у систематичних порушеннях гуманітарного права та скоєнні військових злочинів.

- 13 квітня – окупанти обстріляли фосфорними боєприпасами с. Новоданилівка Запорізької обл.
- 13 квітня – Президент України В. Зеленський у Зверненні до естонського парламенту заявив, що понад 500 тис. українців примусово вивезено до Московитської федерації.
- 13 квітня – президенти Польщі, Естонії, Литви та Латвії зустрілися у Києві з Президентом України В. Зеленським.
- 13 квітня – у результаті влучання двома українськими ракетними комплексами «Нептун» поблизу о. Зміїний знищено флагман московитського флоту крейсер «Москва», вартість якого оцінено в розмірі 750 млн дол. США. Загинуло щонайменше 37 окупантів.
- 13 квітня – Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало 1892 випадки загибелі та 2558 випадків поранень цивільного населення України.
- 14 квітня – Верховна Рада України визнала дії, вчинені Московією під час останньої фази збройної агресії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р., геноцидом українського народу. Зокрема, акти геноциду в діях Московії виявилися у вчиненні масових звірств у м. Буча, Бородянка, Гостомель, Ірпінь та ін.
- 14 квітня – МЗС України заявило, що небажання президента Франції Еммануеля Макрона визнати геноцид українців після всіх відвертих заяв московитського керівництва та злочинних дій їхніх військових розчаровує.
- 14 квітня – московитські ЗМІ повідомили про обстріли з боку ЗСУ об'єктів у Брянській і Белгородській обл. Московитської федерації.
- 15 квітня – ворожі обстріли Києва, Василькова, Білої Церкви, Івано-Франківська, Житомира, Маріуполя, Миколаєва, Харкова, Василівки, Олександрії, прифронтових міст Донбасу.
- 15 квітня – гуманітарними коридорами вдалося евакуювати 2864 особи.
- 15 квітня – за даними ООН, від початку повномасштабної війни Україну залишило 4,8 млн громадян країни та близько 215 тис. іноземців. До Польщі виїхало 2,7 млн українців, Румунії – майже 727 тис., Угорщини – 447 тис., Молдови – 419 тис., Словаччини – 329 тис. 870 тис. українських біженців, які виїхали з країни, вже повернулися.
- 15 квітня – за станом на 15 квітня 2022 р., правоохоронці знайшли тіла 900 цивільних, убитих московитськими окупантами на Київщині.
- 15 квітня – звільнено від окупантів с. Мала Рогань на схід від Харкова.
- 15 квітня – СБУ повідомила, що від початку повномасштабного вторгнення Московії в Україну виявила майже 100 ДРГ і затримала понад 300 колаборантів.
- 16 квітня – згідно з даними Президента України В. Зеленського в інтерв'ю телекомпанії «CNN», втрати ЗСУ у війні становлять 3 тис. загиблими і до 10 тис. пораненими.
- 16 квітня – оточений ворогами металургійний комбінат «Азовсталь» став останнім bastionом України в Маріуполі.

- 16 квітня – повітряні удари по Києву, Миколаєву, Дніпру, Львову, Харкову, Лисичанську.
- 16 квітня – у Києві знову відкрилось посольство Італії.
- 16 квітня – ракетним ударом по м. Бердичів на Житомирщині ворог завдав значних втрат, влучивши у військову частину та цивільні будівлі.
- 17 квітня – звільнено села Базаліївка і Леб'яже на схід від Чугуєва.
- 17 квітня – тривали ворожі обстріли н. п. Сіверськ, Покровське, околиць Криворізького р-ну.
- 18 квітня – вуличні бої у Кременій, втрата міста.
- 18 квітня – за станом на 18 квітня 2022 р., 16 дипломатичних представництв поновили роботу в Києві: ЄС, Франції, Італії, Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Туреччини, Чехії, Словенії, Ватикану, Молдови, Грузії, Ірану, Казахстану, Таджикистану, Туркменістану.
- 18 квітня – ЗСУ звільнили кілька населених пунктів на околицях Ізюма.
- 18 квітня – ракетні удари ворога по Києву та області, Дніпру, Павлограді, Синельниківському і Криворізькому районах, Львову, Харкову, Миколаєву, Очакову.
- 20 квітня – згідно з даними ООН, в Україні свої будинки залишили 12 млн людей; 13 млн потребували термінової гуманітарної допомоги; близько 7 млн стали внутрішньо переміщеними особами; 5 млн виїхали за кордон.
- 20 квітня – Уповноважена Верховної Ради України з прав людини заявила, що 878 тис. українців насильно вивезено в Московію, з них 164 тис. дітей.
- 21 квітня – згідно з даними представника Міноборони США Джон Кірбі, Московія за останню добу ввела на схід України ще три БТГр, внаслідок чого їхня кількість у країні досягла 85-ти.
- 21 квітня – парламенти Естонії та Латвії одногосно визнали геноцидом військові злочини Московитської федерації в Україні.
- 21 квітня – президент США Дж. Байден оголосив про надання Україні нового пакета військової допомоги на 800 млн дол. США, який охоплює, зокрема, гаубиці та артилерійські системи. США також нададуть безпосередню економічну допомогу Україні на 500 млн дол.
- 21 квітня – московитські війська захопили на Донеччині 42 н. п. Загалом під окупацією перебувало 3500 н. п., тобто майже 30% території, де тривали бойові дії.
- 22 квітня – відновлено залізничне сполучення Київ – Ніжин – Суми.
- 22 квітня – ворожі повітряні удари по Слов'янську й Краматорську. Загалом у Донецькій обл. постраждало 20 н. п., було зруйновано чи пошкоджено 34 об'єкти.
- 22 квітня – звільнено н. п. Безруки, Слатіно, Прудянка під Харковом.
- 22 квітня – ЗСУ завдали нищівного удару по передовому пункту управління (ППУ) 49-ї Загальновійськової армії Московитської федерації в Херсонській обл., у результаті якого знищено ППУ 49А, ліквідовано 2 генерали окупантів, 1 важко поранено.
- 22 квітня – московити зайшли ще у дві ОТГ на Херсонщині – Великолепетихську та Горностаївську.

- 22 квітня – секретар РНБО України О. Данілов підтвердив, що московитська правляча верхівка мала плани з депортації значної частини українців до концентраційних таборів на заході Сибіру для примусових робіт із будівництва нових міст московитам.
- 23 квітня – Президент України В. Зеленський на прес-конференції повідомив, що, за попередніми даними, московити депортували до Московії бл. 500 тис. українців, серед них бл. 5 тис. дітей.
- 24 квітня – звільнено 5 сіл на Миколаївщині.
- 24 квітня – окупанти обстріляли фосфорними боєприпасами Золоте і Гірське.
- 24 квітня – ракетний удар по Кременчуку (ТЕЦ і НПЗ).
- 25 квітня – від початку повномасштабної війни Московитської федерації проти України деокуповано 931 н. п.
- 25 квітня – від початку повномасштабної війни Московитської федерації проти України завдяки обміну вдалося звільнити із московитського полону 250 військових і цивільних осіб.
- 25 квітня – від початку повномасштабної війни Московитської федерації проти України з 28 країн у примусовому порядку вислано близько 400 співробітників дипмісій Московитської федерації.
- 25 квітня – від початку повномасштабної війни Московитської федерації проти України завдяки гуманітарним коридорам у нашій країні вдалося врятувати майже мільйон людей.
- 25 квітня – вночі спалахнули нафтобаза у м. Брянськ (Московитська федерація), а також військовий об'єкт (арсенал) поруч.
- 25 квітня – вранці ракетний удар ворога по Львову (станція Красне), Рівненщині (Здолбунів, залізниця), Коростеню, Жмеринці, Козятині, Ковелю.
- 25 квітня – Президент України В. Зеленський повідомив, що Московитська федерація за два місяці використала проти України понад 1100 ракет, «...незліченну кількість авіабомб, артилерії».
- 25 квітня – московити захопили н. п. Новотошківське Луганської обл.
- 25 квітня – у Чорному морі перебувало 8 московитських носіїв крилатих ракет типу «Калібр», сумарний ракетний залп яких становив 58 ракет.
- 26 квітня – МВФ створив спеціальний адміністративний рахунок, через який Україна отримуватиме 5 млрд дол. США щомісяця.
- 26 квітня – міністр збройних сил Великобританії Джеймс Хіпі заявив, що Україна «повністю легітимно» може атакувати об'єкти в Московії.
- 26 квітня – на авіабазі ВПС США «Рамштайн» у Німеччині відбулася стратегічна зустріч Консультативної групи з оборони України за участю понад 40 країн.
- 26 квітня – у Маріуполі ворог здійснював масований вогневий вплив та блокування наших підрозділів у районі заводу «Азовсталь». У місті окупанти продовжували проводити фільтраційні заходи стосовно цивільного населення.
- 26 квітня – Уповноважена Верховної Ради України з прав людини повідомила, що понад 16 тис. українців вважаються зниклими безвісти.

- 27 квітня – держсекретар США Е. Блінкен заявив, що Вашингтон обговорює можливість визнання Московії країною-спонсором тероризму.
- 27 квітня – звільнено 3 села на Миколаївщині – Широке, Новопетровка і Любине на захід від Снігурівки.
- 27 квітня – ЗСУ обстріляли об'єкти ворога на о. Зміїний.
- 27 квітня – окупанти обстріляли з артилерії Харків, Дергачі, Золочів, Чугуїв, Прудянку, а також на Дніпропетровщині Зеленодольську громаду, зокрема ТЕС та елеватор.
- 27 квітня – у Воронежі та Курській і Белгородській обл. (с. Стара Нелідівка) Московитської федерації вночі було чути вибухи.
- 28 квітня – Бундестаг схвалив надання Україні важкого озброєння.
- 28 квітня – візит до Києва Генерального секретаря ООН Антоніу Гутерреша.
- 28 квітня – масоване бомбардування захисників Маріуполя (заводу «Азовсталь» – московитські війська за ніч здійснили 50 авіаударів, застосовували фосфорні бомби, ракети, артилерію.
- 28 квітня – начальник Наццентру управління обороною Московитської федерації заявив, що «без участі української влади» з території України загалом вивезено 1 млн 2429 осіб, серед яких 183 тис. дітей.
- 28 квітня – обстріли Миколаєва, Харкова, Великої Костромки.
- 28 квітня – очільниця МЗС Великобританії заявила, що московитські війська мають бути вигнані з усієї України.
- 28 квітня – Палата громад парламенту Канади одноголосно визнала злочини Московитської федерації в Україні геноцидом. У парламентській заяві зазначено, що воєнні злочини з боку Московії охоплюють масові звірства, систематичні випадки умисного вбивства українських цивільних, осквернення трупів, примусову депортацію українських дітей, катування, фізичне та психологічне травмування, зґвалтування.
- 28 квітня – президент США Дж. Байден звернувся до Конгресу США з проханням схвалити надання Україні фінансової допомоги у розмірі 33 млрд дол. США.
- 28 квітня – ракетні удари по Запоріжжю, Києву, Фастову, Одесі, Хмельницькому і Синельниківському р-ну Дніпропетровщини.
- 28 квітня – у Палаті представників Конгресу США проголосували за законопроект про ленд-ліз для України, що дає можливість значно пришвидшити постачання озброєння, транспорту, продовольства та допомоги зі США.
- 29 квітня – артилерійські обстріли н. п. Велика та Мала Костромка, Мар'янське на Дніпропетровщині, прикордонних сіл Сумщини.
- 29 квітня – від московитських загарбників звільнено с. Руська Лозова на трасі Харків – Белгород і с. Момотове у Харківському р-ні.
- 29 квітня – ворожі атаки на н. п. Сулігівка і Довгеньке під Ізюмом, Ямпіль, Озерне, Лиман, Рубіжне, Калинівка, Попасна, Оленівка, Новомихайлівка.
- 29 квітня – у Києві поновили роботу посольства Нідерландів та Азербайджану.

- 30 квітня – на Маріупольському напрямку ворог продовжував завдавати авіаційних ударів по м. Маріуполь, заводу «Азовсталь».
- 30 квітня – на Харківщині відновлено контроль над н. п. Верхня Роганка, Руська Лозова, Слобідське та Прелесне.
- 30 квітня – обстріли Харкова, Великої Костромки, Добропілля.
- 30 квітня – ракетні удари по Одесі (злітно-посадковій смузі аеропорту).
- 30 квітня – московити дозволили евакуювати із заводу «Азовсталь» 25 осіб.
- Квітень – московитські загарбники розстріляли 7 цивільних українців у с. Правдине Херсонського р-ну, серед яких була неповнолітня дівчина.
- Квітень – згідно з даними видання «Kyiv Post», бл. 80% московитів стверджували, що підтримують війну Московитської федерації проти України.
- 1 травня – із заводу «Азовсталь» вдалося евакуювати бл. 100 цивільних осіб.
- 2 травня – українські безпілотники «Bayraktar» потопили 2 московитські патрульні катери «Raptor» поблизу о-ва Зміїний.
- 3 травня – із заводу «Азовсталь» евакуювано 156 цивільних осіб.
- 3 травня – у Києві, за станом на 3 травня 2022 р., поновили діяльність 32 закордонні дипломатичні місії.
- 5 травня – в Іспанії затримано промосковитського політичного блогера А. Шарія, якого СБУ підозрює у державній зраді.
- 5 травня – Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний повідомив, що ЗСУ перейшли в контрнаступ на Харківському та Ізюмському напрямках, тоді як московити перемістили свої основні позиції на Луганський напрямок, де в районі Попасної, Кременної та Торського тривали запеклі бої.
- 6 травня – підрозділами Сил оборони України на Харківщині відновлено контроль над н. п. Олександрівка, Федорівка, Українка, Шестаково, Перемога та частиною с. Черкаські Тишки.
- 6 травня – московитський фрегат «Адмірал Макаров» Чорноморського флоту, підбито українською протикорабельною крилатою ракетою «Нептун», внаслідок чого він загорівся.
- 6 травня – у с. Сковородинівка Золочівської селищної територіальної громади Богодухівського р-ну Харківської обл. московитським обстрілом знищено Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди.
- 7 травня – з підвалів заводу «Азовсталь», за станом на 7 травня 2022 р., вдалося евакуювати до с. Безіменне всіх дітей, жінок і старих – всього бл. 300 осіб.
- 7 травня – унаслідок авіаудару по школі в с. Білогорівка на Луганщині, здійсненого військами Московитської федерації, загинули бл. 60 людей.
- 8 травня – міністр оборони Великобританії Бен Воллес заявив, що В. Путін, його генерали і найближче політичне оточення «дзеркалять фашизм» нацистської Німеччини через вторгнення в Україну.
- 8 травня – у Києві відновлено роботу посольств США та Канади.
- 9 травня – президент США Дж. Байден підписав Закон про ленд-ліз для України.

- 10 травня – Комітет сенату з розвідки США надіслав таємного листа Офісу директора національної розвідки, Департаменту оборони та ЦРУ США, в якому вказав, що агенції загалом недооцінили, як довготривало українські військові зможуть відбиватися від московитських окупантів.
- 10 травня – Литва визнала Московію терористичною державою, а її дії в Україні – геноцидом.
- 10 травня – на Харківщині звільнено н. п. Черкаські Тишки, Руські Тишки, Рубіжне та Байрак.
- 11 травня – звільнено с. Питомник на північ від Харкова.
- 11 травня – Палата представників Конгресу США погодила виділення Україні допомоги 40 млрд дол. США.
- 11 травня – сенат Чехії визнав злочини Московитської федерації в Україні геноцидом українського народу.
- 12 травня – Верховна Рада України схвалила примусове вилучення активів Московії. Зокрема, буде вилучено 99% акцій ПАТ «Промінвестбанк», що належать московитській корпорації «ВБЕ.МФ», і 100% акцій Міжнародного резервного банку, що належать ПАТ «Сбербанк Московії».
- 12 травня – ЗСУ біля о. Зміїний знищили морське московитське судно.
- 12 травня – ворожі ракетні удари по Кременчуцькому НПЗ, Одесі, Миколаєву, Запоріжжю, Харківському аеропорту.
- 12 травня – унаслідок ворожого авіаудару по Новгород-Сіверському на Чернігівщині 3 людей загинуло і 12 отримало поранення.
- 14 травня – окупанти скинули на завод «Азовсталь» фосфорні бомби.
- 14 травня – український гурт «Kalush Orchestra» з піснею «Стефанія» здобув перемогу на Міжнародному пісенному конкурсі «Євробачення 2022», фінал якого відбувся в м. Турин (Італія).
- 16 травня – близько 10 автобусів вивезли оборонців Маріуполя із заводу «Азовсталь» у тимчасово окуповані Новоазовськ і Оленівку Донецької обл., щоб згодом повернути в Україну під час обміну полоненими.
- 16 травня – після 82 днів героїчного захисту Маріуполя командир полку «Азов» Денис Прокопенко повідомив, що весь Маріупольський гарнізон виконує рішення вищого військового командування, щоб зберегти життя бійців. Завдяки оборонцям Маріуполя було отримано критично важливий час для формування резервів, перегруповання сил та отримання допомоги від партнерів.
- 17 травня – внаслідок московитського масованого ракетного обстрілу навчального центру ЗСУ у селищі Десна на Чернігівщині загинуло 87 людей, 14 отримало поранення.
- 17 травня – за даними МО Московитської федерації, за добу із заводу «Азовсталь» вийшло 694 захисники. Загалом, за станом на 16–17 травня, з заводу вийшло 959 осіб, у т. ч. 51 важкопоранених.
- 17 травня – на Київщині виявлено тіла 4 мирних жителів, яких вбили московити. Загалом на Київщині від рук московитів за час окупації загинуло бл. 1300 людей, більшість з них – у Бучанському р-ні.

- 18 травня – в окупованому московитами м. Мелітополь Запорізької обл. українські партизани підірвали бронепοїзд окупантів разом з особовим складом.
- 18 травня – внаслідок авіаудару московитів по п'ятиповерхівці в м. Бахмут Донецької обл. загинуло 5 цивільних, у т. ч. дворічна дитина, 4 мешканці отримали поранення.
- 18 травня – ворожий ракетний удар по транспортній інфраструктурі у Дніпрі.
- 18 травня – Державний департамент США запустив нову програму, мета якої – збір, аналіз та розповсюдження доказів, скоєних Московією воєнних злочинів в Україні.
- 18 травня – ЗСУ звільнили с. Дементіївка на північ від Харкова.
- 18 травня – на Донеччині московитська ракета влучила в житловий будинок, унаслідок чого загинуло 2 дітей.
- 18 травня – парламент Канади визнав геноцидом депортацію кримських татар радянським режимом у 1944 р. Досі депортація кримських татар визнана геноцидом в Україні, Латвії та Литві.
- 18 травня – посольство США відновило роботу в Києві після тримісячної перерви.
- 18 травня – московити обстріляли Авдіївку фосфорними боєприпасами.
- 18 травня – у м. Северодонецьк на Луганщині через ворожі обстріли 4 людей загинуло, 3 поранено.
- 18 травня – унаслідок обстрілу московитами з РСЗВ «Град» цивільної колони з 17 автомобілів на Херсонщині загинуло щонайменше 3 людей.
- 18 травня – Фінляндія і Швеція подали офіційні заявки на вступ у НАТО.
- 19 травня – проєкт «Український свідок» опублікував відео з місця, де ЗСУ знищили понад 70 танків московитів, коли окупанти намагались переправитись через р. Сіверський Донець поблизу с. Білогорівка Луганської обл.
- 19 травня – московитські війська обстріляли 54 н. п. у Луганській і Донецькій обл., внаслідок чого загинуло бл. 20 мирних жителів, щонайменше 50 було поранено.
- 19 травня – у бою на Донеччині загинуло двоє братів з м. Рівне – 39-річний Дмитро Зібер та його старший брат 47-річний Олег Зібер.
- 19 травня – Уповноважена Верховної Ради України з прав людини розповіла подробиці сексуальних звірств московитів над дітьми на Харківщині.
- 20 травня – окупанти завдали авіаудару по м. Малин на Житомирщині, внаслідок чого пошкоджено близько 100 будинків та об'єкт інфраструктури.
- 20 травня – Президент України В. Зеленський став найвпливовішою людиною 2022 р. за версією читачів журналу «Time».
- 20 травня – московитські окупанти повідомили, що всі захисники заводу «Азовсталь» залишили його територію.
- 20 травня – московити обстріляли школу в Северодонецьку, внаслідок чого загинуло щонайменше 3 цивільних українців.

- 21 травня – Президент України В. Зеленський заявив, що вихід на кордони 24 лютого 2022 р. вважатиме перемогою.
- 21 травня – президент США Дж. Байден підписав Закон про виділення на допомогу Україні 40 млрд дол. США.
- 21 травня – московитські війська розбомбили церкву Святогірської лаври, підпорядкованої МПЦвУ (УПЦ МП).
- 22 травня – в Україну з офіційним візитом прибув президент Польщі А. Дуда. Він став першим главою іноземної держави, котрий особисто звернувся до українських депутатів з моменту повномасштабного вторгнення Московитської федерації в Україну.
- 22 травня – Верховна Рада України на спеціальному засіданні повторно ухвалила Закон про заборону пропаганди московитського нацистського тоталітарного режиму та символіки, яку використовує держава-терорист Московитська федерація під час війни проти українського народу, зокрема латинських літер «Z» і «V».
- 22 травня – від початку повномасштабної війни рятувальники Харківського гарнізону Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) повністю розібрали завали на 98 об'єктах, з-під яких дістали 150 тіл загиблих.
- 22 травня – німецька розвідка підтвердила участь у війні з Україною московитських неонацистів.
- 22 травня – у Енергодарі внаслідок вибуху у під'їзді житлового будинку поранено промосковитського «голову адміністрації» міста і двох його охоронців.
- 23 травня – Солом'янський районний суд Києва оголосив перший вирок московитському військовому – сержанту Збройних сил Московитської федерації В. Шишимаріну, котрий убив цивільного українця на Сумщині, – довічне ув'язнення.
- 25 травня – ракетні удари по Запоріжжю, Мерефі, Кривому Рогу.
- 26 травня – внаслідок обстрілу окупантами Харкова 8 людей загинуло, 17 отримало поранення.
- 26 травня – Ізраїль відхилив прохання США дозволити Німеччині постачати Україні протитанкові ракети «Spike», вироблені в Німеччині за ізраїльською технологією та ліцензією.
- 26 травня – голова міської адміністрації Києва В. Кличко повідомив, що під час спроби московитських окупантів захопити Київ загинуло 120 жителів столиці, 300 було поранено.
- 26 травня – під час обстрілу Харкова загинуло 9 цивільних людей, у т. ч. 33-річний М. Коростельов та його 5-місячний син Михайло.
- 27 травня – адміністрація президента США Дж. Байдена схвалила відправку в Україну РСЗВ великої дальності (з обмеженнями).
- 27 травня – в окупованому і знищеному московитами Маріуполі під завалами на території колишнього заводу «Октябрь» виявлено тіла 70 людей.

- 27 травня – згідно з даними міністра оборони України, на передовій успішно працюють три види 155-мм артилерії, наданої союзниками, – гаубиця М777, гаубиця FH70, САУ «CAESAR».
- 27 травня – зупинено Слов'янську ТЕС.
- 27 травня – московити завдали ракетного удару по казармі Національної гвардії поблизу м. Дніпро. Загинуло 10 людей, 35 поранено.
- 27 травня – секретар РНБО України О. Данілов розповів про план Московитської федерації «легітимізувати» колишнього президента-втікача В. Януковича в Україні.
- 27 травня – собор МПЦВУ (УПЦ МП) ухвалив декларативні рішення, які мають закріпити «повну самостійність та незалежність» від МПЦ.
- 28 травня – у боях на Луганщині внаслідок авіаудару загинув відомий тернопільський журналіст Віталій Дерех.
- 28 травня – українка Анжеліка Терлюга стала чемпіонкою Європи з карате.
- 28 травня – українка Богдана Голуб вперше в історії країни стала чемпіонкою Європи з джиу-джитсу.
- 30 травня – український реп-гурт «Kalush Orchestra» продав «переможний мікрофон» Євробачення-2022 за 900 тис. дол., які витратить на комплекс безпілотників PD-2 для української армії.
- 30 травня – внаслідок ворожих обстрілів загинуло щонайменше 6 людей, 14 поранено.
- 30 травня – впродовж травня московити створили 25 братських могил поблизу Маріуполя. Кількість вбитих московитськими військовими маріупольців перевищила 20 тис. осіб.
- 30 травня – на Донбасі ворогом обстріляно 46 населених пунктів.
- 30 травня – на Луганщині московити обстріляли евакуаційне авто та вбили французького журналіста.
- 30 травня – перший день саміту ЄС у Брюсселі, де узгоджено часткову заборону на імпорту нафти з Московії; Україні виділили 9 млрд євро.
- 31 травня – Верховна Рада України ухвалила Закон про встановлення ще одного святкового дня, який буде вихідним: 28 липня відзначатимуть День української державності.
- 31 травня – внаслідок ворожих обстрілів Харківщини загинули 12-річна дитина та жінка.
- 31 травня – московитські окупанти здійснили авіаудар по Сєвєродонецьку і влучили в цистерну з азотною кислотою на хімзаводі.
- 31 травня – саміт Європейського Союзу ухвалив рішення про надання Україні термінової позики на суму 9 млрд євро для погашення невідкладних бюджетних потреб.
- 1 червня – від початку повномасштабної московитської збройної агресії понад 234 тис. українських дітей були примусово вивезені у Московитську Федерацію, на тимчасово окуповані нею території або до Білорусі.
- 1 червня – президент США Дж. Байден підтвердив, що його країна надасть Україні сучасні ракетні системи залпового вогню (РСЗВ).

- 1 червня – Президент України В. Зеленський повідомив, що Україна щоденно втрачає у війні з Московитською Федерацією по 60–100 бійців загиблими і бл. 500 пораненими.
- 1 червня – у селищі Високопільля на Херсонщині московитський військовий розстріляв беззбройне подружжя місцевих мешканців в їхньому дворі.
- 1 червня – унаслідок ракетного удару по залізничній інфраструктурі у Стрийському і Самбірському районах Львівщини постраждало 5 людей.
- 1 червня – через обстріл московитами Святогірська Донецької обл. та Святогірської лаври, підпорядкованої МПЦвУ, загинуло щонайменше 3 людей, мінімум 3 отримало поранення.
- 2 червня – внаслідок нічного артилерійського обстрілу Миколаєва загинуло 2 людей.
- 2 червня – згідно з даними агенства «Reuters», Московитська федерація незаконно вивезла в Сирію бл. 100 тис. т вкраденого в Україні зерна.
- 2 червня – згідно з даними видання «The Washington Post», за час окупації Чорнобильської АЕС московити вкрали або знищили 698 комп'ютерів, 344 машини, 1500 дозиметрів радіації, практично всі засоби пожежогасіння та програмне забезпечення.
- 2 червня – на Донеччині внаслідок ворожих обстрілів загинуло 3 цивільних, 9 отримало поранення.
- 2 червня – очільниця шведського МЗС Анн Лінде повідомила, що Україна отримає протикорабельні ракети, протитанкову зброю та рушниці для боротьби з московитською агресією у черговій партії військової допомоги від Швеції.
- 2 червня – послы Євросоюзу схвалили шостий пакет санкцій проти Московитської федерації.
- 2 червня – сенат Ірландії засудив вторгнення Московитської федерації в Україну та визнав війну, яку вона розв'язала, геноцидом проти українців.
- 2 червня – у зруйнованому Маріуполі окупанти тероризують населення, розстрілюючи волонтерів, котрі відмовляються співпрацювати з ними, вивозять сталь із заводу «Азовсталь» тощо.
- 3 червня – американський рок-гурт «Metallica» зібрав 1 млн дол. США на харчування для українських біженців.
- 3 червня – в Маріуполі через погані умови щодня помирало до 800 осіб, траплялися випадки холери.
- 3 червня – двоє репортерів міжнародної агенції «Reuters» отримали поранення внаслідок обстрілів під Сєвєродонецьком, їхній водій загинув.
- 3 червня – за сто днів повномасштабної війни, яку Московитська федерація розв'язала проти України, на Сумщині загинуло 135 цивільних, з них 8 дітей, 150 жителів перебувають у полоні.
- 3 червня – кількість вбитих московитами жителів Київщини зросла до 1314 осіб.
- 3 червня – міністерство торгівлі США ввело експортні обмеження проти 71 юридичної особи в Московитській Федерації та Білорусі.

- 4 червня – московитські окупанти обстріляли Корабельний район Миколаєва, внаслідок чого загинуло щонайменше 3 людини; 3 людей підірвались на московитській міні на пляжі Херсонщини.
- 4 червня – у зруйнованому московитами Маріуполі окупанти почали зносити зруйновані будинки, не розбираючи завалів та не вилучаючи тіл загиблих.
- 4 червня – Україна та Московитська федерація вперше провели обмін тілами загиблих військових за формулою «160 на 160». Усі тіла українських військових – захисників заводу «Азовсталь», щонайменше 52 із цих тіл вважаються останками бійців полку «Азов».
- 5 червня – вишиту сорочку Президента України В. Зеленського продали на благодійному аукціоні за 100 тис. дол. США.
- 5 червня – звільнено н. п. Тошківка і Комишуваха.
- 5 червня – ЗСУ знищили на Донбасі московитського генерал-майора Р. Кутузова.
- 5 червня – на Харківщині від московитських обстрілів 3 цивільних особи загинули, 10 отримали поранення.
- 6 червня – від початку війни московити вбили в Україні 32 журналісти.
- 6 червня – Президент України В. Зеленський заявив, що у московитському полоні перебувають понад 2500 українських військових – захисників заводу «Азовсталь».
- 6 червня – Президент України В. Зеленський розповів, що політики країн Заходу починають підштовхувати Україну до завершення війни з не вигідним для країни результатом. Водночас він запевнив, що подібних переговорів ні з ким не веде.
- 6 червня – московитські загарбники вбили 4 мирних жителів на Донеччині та 2 – на Харківщині.
- 7 червня – Виконавча рада Світового банку ухвалила рішення про виділення Україні 1,49 млрд дол. США додаткового фінансування, які передбачені на виплати зарплати державним і соціальним працівникам.
- 7 червня – від початку війни московитські окупанти вщент знищили в Україні 111 шкіл.
- 7 червня – внаслідок обстрілів на Харківщині загинуло щонайменше 3 людей, 6 поранено.
- 7 червня – Міністерство освіти і науки України через московитську агресію внесе зміни в навчальні програми з чотирьох предметів: «Захист Вітчизни», «Зарубіжна література», «Історія України» та «Всесвітня історія».
- 7 червня – Нова Зеландія запровадила додаткові санкції проти 44 компаній Московитської федерації та Білорусі.
- 7 червня – Норвегія передала Україні 22 самохідні артилерійські установки М109 з обладнанням, запасними частинами та боєприпасами.
- 7 червня – московитські війська відкрили вогонь по Баштанській громаді Миколаївської обл., унаслідок чого загинуло 2 людей і 1 отримала поранення.

- 7 червня – московити ракетним ударом знищили другий за величиною зерновий термінал в Україні.
- 7 червня – у Лисичанську внаслідок московитських обстрілів загинув 1 цивільний, 1 жінка отримала поранення.
- 7 червня – через обстріл Харківщини московитськими військами 5 цивільних жителів загинуло, 12 отримало поранення.
- 8 червня – Європарламент рекомендував надати Україні статус кандидата на вступ в ЄС. «За» резолюцію проголосували 438 парламентарів, 65 висловилися «проти», 94 – «утрималися».
- 9 червня – бойовики т. зв. «ДНР» засудили до смертної кари трьох іноземців, котрі захищали Україну.
- 9 червня – внаслідок обстрілу Харкова та Донеччини загинуло щонайменше 6 людей.
- 9 червня – згідно з даними радника керівника Офісу Президента України Михайла Подоляка, втрати українських військових становлять від 100 до 200 людей щодня.
- 9 червня – під час бою поблизу м. Ізюм Харківської обл. загинув відомий громадський діяч, розвідник 93-ої ОМБР «Холодний Яр» Роман Ратушний.
- 9 червня – Президент України В. Зеленський підписав Указ про введення в дію рішення РНБО щодо запровадження санкцій проти президента держави-терориста Московитської федерації, воєнного злочинця В. Путіна, а також проти понад 260 московитів і 236 підприємств.
- 9 червня – московитські окупанти знищили Льодовий палац у Северодонецьку, який був одним із символів міста. Через обстріли виникла пожежа і будівля згоріла.
- 9 червня – у Московитській Федерації українським полоненим роздавали фейкові газети з новинами про «капітуляцію України».
- 10 червня – внаслідок ворожих обстрілів з артилерії та РСЗВ на Харківщині загинуло 2 цивільних, 15 людей отримало поранення.
- 10 червня – міністр охорони здоров'я України Віктор Ляшко повідомив, що українці, котрі переживають наслідки війни, постарішали на 10–15 років.
- 10 червня – на Луганщині ЗСУ знищили базу приватної військової компанії «Вагнер» (Московитська федерація), облаштовану на окупованій території.
- 10 червня – представник ГУР МО України Вадим Скібіцький повідомив, що на одну українську артилерійську установку припадає 10–15 московитських.
- 10 червня – московитські окупанти взялися вивозити з Маріуполя вцілілий транспорт, дитячі майданчики та медичну техніку, які транспортують до «ДНР».
- 10 червня – Федеральна рада Швейцарії ухвалила рішення про введення нових санкцій проти Московитської федерації та Білорусі.
- 11 червня – внаслідок обстрілів московитів на Харківщині під завалами будинку загинуло 4 людини.
- 11 червня – внаслідок московитського ракетного удару по м. Чортків на Тернопільщині постраждало 22 людини, серед них – дитина.

- 11 червня – Президент України В. Зеленський підписав закон, що дозволяє скеровувати Територіальну оборону України в зону бойових дій.
- 11 червня – московити вбили щонайменше 6 цивільних українців.
- 11 червня – у Херсоні за московитськими паспортами прийшло лише 23 особи.
- 12 червня – ЗСУ звільнили від московитських окупантів селище Таврійське на Херсонщині.
- 12 червня – канадський пенсіонер Марсель Лусьєр, який виграв у лотереї джекпот розміром 70 млн дол. США, використає частину коштів на повенню відбудову України.
- 12 червня – колишній британський військовий, котрий у березні 2022 р. продовжив службу в лавах іноземного батальйону ЗСУ, загинув у боях за Сєвєродонецьк.
- 12 червня – Литва закупила для України 6 сучасних безпілотників «EOS C VTOL».
- 12 червня – Польща збудувала перші 140 км стіни на кордоні з Білоруссю.
- 12 червня – посолка США Бріджит Брінк заявила, що Московія намагається знищити українську націю та її культуру.
- 13 червня – Восьмий апеляційний адміністративний суд заборонив діяльність промосковитської політичної партії «Соціалісти».
- 13 червня – дитина і 2 дорослих загинули від обстрілів московитами Лисичанська.
- 13 червня – московитські окупанти вкрали з території ПрАТ «Запорізький залізорудний комбінат» 54 вантажні вагони з агломераційною рудою загальною вагою 3240 т.
- 14 червня – Восьмий апеляційний суд Львова заборонив промосковитську партію «Наші», яку очолював Є. Мураєв.
- 14 червня – Євросоюз від'єднав від міжбанківської системи «SWIFT» ще 3 московитські банки – ПАТ «Сбербанк», АТ «Россельхозбанк» та Московський кредитний банк.
- 14 червня – згідно з повідомленням заступниці міністра оборони України Ганни Маляр, від початку широкомасштабного московитського вторгнення західні партнери передали Україні бл. 10% від обсягу необхідних озброєнь. Однак міністр оборони США Ллойд Остін не погодився з такими даними.
- 14 червня – Львівська обласна рада звернулася до керівництва держави з проханням заборонити діяльність Української православної церкви т. зв. Московського патріархату через її «антиукраїнську та антидержавну позицію».
- 14 червня – на Запоріжжі окупанти викрали майже 2 тис. т українського зерна із підприємств, розташованих на тимчасово окупованих територіях.
- 14 червня – президент США Дж. Байден продовжив раніше запроваджені санкції проти Білорусі ще на рік.

- 14 червня – Україна повернула тіла ще 64 загиблих захисників заводу «Азовсталь».
- 15 червня – в окупованому с. Чорнобаївка на Херсонщині в районі ринку стався вибух. Загинуло 2 людей, 5 поранено.
- 15 червня – Восьмий апеляційний суд Львова заборонив діяльність Соціалістичної партії України (СПУ).
- 15 червня – загальна сума безпекової допомоги США від початку широкомасштабного московитського вторгнення становила 4,6 млрд дол. США.
- 15 червня – президент США Дж. Байден оголосив про виділення Україні чергового пакета військової допомоги на 1 млрд дол. США у вигляді озброєння.
- 15 червня – у Брюсселі відбулася зустріч начальників штабів і міністрів оборони 45 країн світу («Рамштайн-3»), де обговорили і погодили додаткову військову допомогу Україні.
- 15 червня – у Сумській обл. на московитській міні підірвався автомобіль з 4 людьми, 3 із них загинули.
- 16 червня – внаслідок ракетного удару по Сумській обл. загинуло щонайменше 4 людей, по Лисичанську – щонайменше 3.
- 16 червня – до Києва прибули президенти Франції Е. Макрон і Румунії К. Йоганніс, канцлер Німеччини Олаф Шольц і прем'єр-міністр Італії М. Драгі.
- 16 червня – Словаччина передала Україні 4 гелікоптери Мі-17 та 1 гелікоптер Мі-2, а також боєприпаси для РСЗВ «Град».
- 16 червня – Хмельницька обласна рада запровадила мораторій на публічне використання на території області московитськомовного культурного продукту в будь-яких формах до моменту повного припинення окупації Московитською Федерацією території України.
- 16 червня – Чернігівська обласна прокуратура повідомила, що за понад місяць московитської окупації у Чернігівській обл. загинуло 478 цивільних, 692 отримало поранення.
- 17 червня – прем'єр-міністр Великобританії Б. Джонсон вдруге прибув до Києва.
- 17 червня – Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало 4509 випадків загибелі та 5585 випадків поранень цивільного населення України після повномасштабного московитського вторгнення.
- 22 червня – від обстрілів московитами Харківщини загинуло 7 людей.
- 22 червня – внаслідок московитських обстрілів м. Золочів Харківської обл. щонайменше 1 людина загинула.
- 23 червня – Європейська Рада офіційно надала Україні статус кандидата на вступ у Європейський Союз.
- 23 червня – міністр оборони України О. Резніков повідомив, що в Україну прибули перші американські ракетні системи залпового вогню «HIMARS».

- 23 червня – Парламентська асамблея Ради Європи визнала резолюцією, що малайзійський літак «Boeing 777» рейсу МН17 у 2014 р. був збитий московитською ракетою.
- 23 червня – Президент України В. Зеленський заявив, що від початку широкомасштабного московитського вторгнення в Україні понад 12 млн українських громадян стали вимушеними переселенцями.
- 23 червня – США оголосили про виділення додаткового пакета військової допомоги Україні на суму 450 млн дол. США.
- 23 червня – Черкаська міська рада заборонила діяльність церков Української православної церкви Московського патріархату на території міста.
- 24 червня – агентство «Reuters» повідомило, що влада Канади дозволила конфіскацію підсанкційних московитських активів для подальшої передачі їх Україні на післявоєнну відбудову.
- 25 червня – від ракетного удару московитів по м. Сарни Рівненської обл. загинуло 4 людей, 7 постраждало.
- 25 червня – радник мера Маріуполя П. Андрющенко повідомив, що у зруйнованому московитами місті окупанти спалили всі книги з бібліотеки Храму Петра Могили, який підпорядкований Православній церкві України.
- 26 червня – внаслідок ракетних ударів московитів по Києву та Черкащині загинуло 2 людей, 6 отримало поранення.
- 26 червня – московити випустили кілька ракет по Києву, внаслідок чого загинула щонайменше 1 людина, 6 постраждали.
- 27 червня – дві московитські ракети вдарили по м. Кременчук Полтавської обл. Загинуло понад 20 людей, понад 50 поранено.
- 27 червня – згідно з даними Генпрокуратури України, московитські окупанти від 24 лютого 2022 р. вбили в Україні 339 і поранили понад 614 дітей.
- 27 червня – Канада оголосила про запровадження нових санкцій проти Московії та Білорусі.
- 27 червня – лідери Великої сімки під час саміту в німецьких Альпах висловили всебічну підтримку Україні та впровадили низку заходів, спрямованих на протидію Московитській федерації.
- 27 червня – Московитська федерація зазнала дефолту за зовнішнім боргом.
- 27 червня – у Лисичанську окупанти розстріляли людей, які прийшли набрати води з цистерни, із РСЗВ «Ураган». Щонайменше 8 осіб загинуло, понад 20 госпіталізовано.
- 28 червня – Болгарія вислала 70 московитських дипломатів через «загрозу національній безпеці».
- 28 червня – Європейський Союз пообіцяв Україні надати понад 90 вантажівок підвищеної прохідності для підтримки Збройних сил України.
- 28 червня – міністр оборони Франції Себастьєн Лекорню заявив, що його країна відправить в Україну «значну кількість» бронетранспортерів і додаткові самохідні артилерійські установки «Цезар».
- 28 червня – Німеччина та Нідерланди пообіцяли Україні надати ще 6 самохідних артилерійських установок «Panzerhaubitze 2000».

- 28 червня – московитські загарбники обстріляли територію м. Очаків Миколаївської обл. із реактивних систем залпового вогню. Унаслідок обстрілу загинуло 3 цивільних людей, серед них шестирічна дівчинка, поранення отримало 6 осіб, з них 4 дітей.
- 28 червня – московитські окупанти викрали мера Херсона Ігоря Колихаєва.
- 28 червня – США ввели санкції проти майже 30 осіб і декількох десятків московитських компаній.
- 28 червня – Україна провела із Московитською Федерацією черговий обмін полоненими: додому вдалося повернути 16 українських військових та 1 цивільного.
- 28 червня – Україні вдалось повернути тіла 46 загиблих українських військових.
- 29 червня – лідери країн НАТО на саміті в Мадриді погодились продовжувати і нарощувати політичну та практичну підтримку України.
- 29 червня – на саміті НАТО в Мадриді було затверджено нову стратегічну концепцію Північноатлантичного альянсу, в якій Московію визначили як «найсерйознішу і пряму загрозу» безпеці союзників.
- 29 червня – НАТО офіційно запросило до свого складу Швецію і Фінляндію.
- 29 червня – Норвегія посприяє, щоб Україна отримала від Великобританії додаткові реактивні системи залпового вогню M270, надавши британцям три системи для заміщення.
- 29 червня – московити завдали ракетного удару по Миколаєву, внаслідок чого 6 людей загинуло, 6 отримало поранення.
- 29 червня – США оголосили про збільшення групи військ в Європі через московитську агресію.
- 29 червня – Україна отримала від США грант на 1,3 млрд дол. у межах пакета фінансування державного бюджету.
- 29 червня – Україна підписала Угоду про лібералізацію автомобільних перевезень з ЄС – т. зв. «транспортний безвіз».
- 29 червня – Україна та Московія провели найбільший обмін полоненими за час повномасштабної війни, у процесі якого визволено 144 українських воїнів, зокрема 95 захисників заводу «Азовсталь».
- 30 червня – Великобританія анонсувала новий пакет допомоги Україні на 1 млрд фунтів стерлінгів.
- 30 червня – внаслідок обстрілів московитами Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. знищено склад, де зберігалися 40 т зерна.
- 30 червня – Дж. Байден пообіцяв передати Україні новітні ППО та РСЗВ «HIMARS».
- 30 червня – ЗСУ, завдавши вогневих ударів ракетами та артилерією по о. Зміїний, змусили московитських окупантів втекти звідти.
- 30 червня – Польща завершила будівництво 186-кілометрової стіни на кордоні з Білоруссю.
- 30 червня – московити відправили з м. Бердянськ перше судно з краденим в Україні зерном.

- 30 червня – Україна розірвала дипломатичні відносини з Сирією через визнання нею т. зв. «ДНР» і «ЛНР».
- 1 липня – створено вітчизняний проєкт, який ознайомить світ зі зруйнованою внаслідок московитської агресії спадщиною України.
- 1 липня – Верховна Рада України створила спеціальну комісію з питань воєнних злочинів московитів.
- 1 липня – внаслідок обстрілу окупантами Слов'янська 4 людей загинуло і 7 отримало поранення.
- 1 липня – внаслідок ракетного обстрілу Одещини загинуло понад 20 людей.
- 1 липня – міністерство фінансів США заблокувало активи на понад 1 млрд дол. США, які належать московитському олігархові С. Керімову.
- 1 липня – Німеччина перерахувала до Державного бюджету України грант на 1 млрд євро.
- 1 липня – прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо заявив, що Канада надасть Україні 39 броньованих машин бойової підтримки (ACSV) та камери для безпілотників «Bayraktar TB2».
- 1 липня – прем'єр-міністр Норвегії Йонас Гар Стьоре повідомив, що його країна надасть Україні пакет підтримки на 1 млрд євро.
- 1 липня – США оголосили про новий пакет військової допомоги Україні, який, зокрема, охоплює новітні норвезько-американські ракетні комплекси «NASAMS».
- 1 липня – у сесійній залі Верховної Ради України під оплески народних депутатів встановили прапор Європейського Союзу поруч із прапором України.
- 1 липня – Україна запровадила візовий режим для громадян Московитської федерації.
- 1 липня – український борщ внесли до переліку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО.
- 1 липня – через агресію Московитської федерації проти України Австралія запровадила санкції проти 16 московитів, у т. ч. родичів президента Московитської федерації В. Путіна, чиновників і бізнесменів.
- 2 липня – артилеристи ЗСУ знищили московитський зенітний ракетно-гарматний комплекс «Панцир-С1» вартістю 15 млн дол. США.
- 5 липня – унаслідок авіаударів по Слов'янську, в районі Вуглегірської ТЕС, Авдіївки, Сіверська, були загиблі й поранені.
- 5 липня – міністр культури та інформаційної політики України Олександр Ткаченко повідомив про першу офіційну зустріч духовенства ПЦУ та МПЦвУ.
- 5 липня – під час Міжнародної конференції з питань післявоєнного відновлення України, що відбулася в м. Лугано (Швейцарія), Україна домовилася про надання їй 1,9 млрд дол. США допомоги.
- 6 липня – внаслідок ракетного удару московитських окупантів по приватних будинках у м. Торецьк Донецької обл. загинула сім'я з 3 осіб. Загалом за добу на Донеччині загинуло 7 мирних жителів.

- 6 липня – генеральна прокурорка України Ірина Венедіктова повідомила про підозру народному депутатові Олексію Ковальову, який перейшов на бік московитських загарбників.
- 6 липня – у США випустили колекційну монету, присвячену українським захисникам о. Зміїний.
- 6 липня – Угорщина відмовилася брати участь у поставках західної зброї нібито через те, щоб не наражати на небезпеку московитських обстрілів угорців, котрі проживають на Закарпатті.
- 7 липня – Європейський парламент схвалив надання Україні 1 млрд євро макрофінансової допомоги для підтримки у зв'язку з війною.
- 7 липня – міністри закордонних справ країн Групи семи (G7) бойкотували Московитську Федерацію і не прийшли на вечерю з колегами Групи двадцяти (G20) в Індонезії, а традиційне фото зустрічі не відбулося через присутність глави міністерства закордонних справ Московії Сергея Лаврова.
- 7 липня – окупанти завдали ракетного удару по центу Краматорська на Донеччині, внаслідок якого щонайменше 1 людина загинула, 6 поранено.
- 7 липня – у Переяславі демонтували пам'ятник т. зв. «возз'єднанню» України з Московією.
- 7 липня – українські військовослужбовці встановили прапор України на о. Зміїний.
- 8 липня – Благодійний фонд «Повернись живим» закупив для ЗСУ 300 військових дронів «Atlas» від однойменної латвійської компанії.
- 8 липня – буковинську традицію маланкування внесли до переліку нематеріальної культурної спадщини.
- 8 липня – міністр оборони України О. Резніков заявив, що на даний час близько мільйона людей в однострої забезпечують діяльність сектору безпеки та оборони України.
- 8 липня – президент США Дж. Байден підписав новий пакет оборонної допомоги Україні на суму бл. 400 млн дол. США, яка охоплює в т. ч. 4 РСЗВ «HIMARS», а також високоточні боєприпаси.
- 9 липня – Верховна Рада України ухвалила Закон про створення реєстру ДНК в Україні.
- 9 липня – внаслідок московитської ракетної атаки на м. Часів Яр у Бахмутському р-ні загинуло 48 осіб, у т. ч. 9-річний хлопчик, понад 5 отримало поранення.
- 9 липня – держдеп США оголосив про виділення майже 368 млн дол. США додаткової гуманітарної допомоги для України.
- 9 липня – за допомогою РСЗВ «HIMARS» розбомблено базу окупантів у м. Ірміно Луганської обл.
- 9 липня – заступниця голови Спеціальної моніторингової місії США при ОБСЄ Кортні Остріан повідомила, що Московитська федерація організувала діяльність не менш як 18 фільтраційних таборів у прикордонних з Україною районах і на тимчасово окупованих територіях нашої держави.
- 9 липня – ЗСУ вразили московитський склад боєприпасів у Чорнобаївці.

- 9 липня – московитські війська обстріляли з РСЗВ «Град» м. Кривий Ріг, унаслідок чого загинули 41-річна жінка та 20-річна дівчина – багаторазова переможниця міжнародних змагань зі спортивних танців Дарина Курдель, 2 людей отримало поранення.
- 9 липня – українська каратистка А. Терлюга виграла золоту медаль на Всесвітніх іграх – 2022 у м. Бірмінгем (США).
- 10 липня – ЗСУ вразили московитські склади боєприпасів у тимчасово окупованих Алчевську, Торезі, Харцизьку, Іловайську та в кількох районах Донецька.
- 11 липня – згідно з даними Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, О. Котенка, в Україні приблизно 7200 військово-вослужбовців вважаються зниклими безвісти.
- 11 липня – московитська влада спростила порядок надання громадянства Московитської федерації усім мешканцям України.
- 11 липня – московитські війська обстріляли Харків із РСЗВ, внаслідок чого загинули 6 людей, 31 людина постраждала.
- 11 липня – у м. Нова Каховка на Херсонщині ЗСУ підірвали арсенал московитських військ, унаслідок чого окупанти втратили 150 військових, понад 1000 т боєкомплектів (БК) до реактивних систем залпового вогню, 50 машин з паливом.
- 12 липня – вражено ворожі склади БК на території Донецького заводу транспортного обладнання, Нової Каховки, Чарівного Херсонської обл., Мирного поблизу Мелітополя.
- 12 липня – ГУР МО України повідомило про звільнення на тимчасово окупованих територіях Херсонщини 5 українців, які перебували в полоні.
- 12 липня – ЗСУ ліквідували командира Волгоградської 20-ї мотострілецької дивізії зі складу 8-ї армії Московитської федерації та 2-х його заступників.
- 12 липня – Україна стала асоційованим членом Програми технологічної співпраці між збройними силами країн-членів НАТО.
- 12 липня – українець Богдан Колмаков став чемпіоном Всесвітніх ігор – 2022 у паркурі.
- 12 липня – Україні вдалося повернути тіла ще 30 своїх полеглих захисників.
- 12 липня – уряд Швеції перерахував на допомогу Збройним силам України майже 1,7 млрд грн.
- 12 липня – чемпіонка світу з шашок серед дівчат Валерія Єжова передала у Благодійний фонд Сергія Притули 21 000 грн, які зібрала, граючи у шашки на вулиці в Києві.
- 13 липня – ЗСУ знищили склади боєприпасів у Чорнобаївці та Горлівці.
- 13 липня – ракетні удари по Харкову, Запоріжжю, Слов'янську, Краматорську.
- 13 липня – Україна розірвала дипломатичні відносини з КНДР у відповідь на визнання нею «незалежності» т. зв. «ДНР» та «ЛНР».
- 13 липня – унаслідок московитського обстрілу Миколаївщини загинуло 5 мирних мешканців.

- 14 липня – рейтингове агентство «Moody's» оголосило дефолт Білорусі.
- 14 липня – внаслідок московитського ракетного удару по центру Вінниці загинуло 26 людей, з них 3 – діти, 73 госпіталізовано.
- 14 липня – ЗСУ знищили поблизу Херсона ворожий склад боєприпасів.
- 14 липня – під час зустрічі у м. Стамбул (Туреччина) між Україною, ООН, Туреччиною та Московитською Федерацією, укладено угоду про деблокаду трьох українських портів для експорту зерна; судна перевірятимуть ВМС Туреччини.
- 14 липня – московитський ракетний удар по Миколаєву та Харкову.
- 15 липня – перша американська високоточна РСЗВ M270 прибула в Україну.
- 15 липня – московитські ракетні удари по Миколаєву, Краматорську, Кременчуку.
- 15 липня – у палаті представників США підтримали проєкт оборонного бюджету на 2023 р. У ньому заплановано виділити 100 млн дол. США на програму тренування українських пілотів на винищувачах F-15 та F-16.
- 15 липня – український письменник С. Жадан став лауреатом Премії миру німецьких книгарів ім. Г. Арендт «За політичне мислення».
- 15 липня – українські сили оборони вразили московитський склад БК у Кадіївці.
- 15 липня – унаслідок московитських ракетних ударів по м. Дніпро 4 мирних людей загинуло, 15 отримало поранення.
- 15 липня – як повідомило видання «The Wall Street Journal», Китай продовжує продавати Московитській Федерації товари для продовження війни проти України.
- 16 липня – за станом на ранок поточного дня, понад 1015 дітей постраждало в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії Московитської федерації. За офіційною інформацією ОГП, 353 дитини загинуло та понад 662 отримало поранення різного ступеня тяжкості. Найбільше постраждало дітей у Донецькій обл. – 353, Харківській – 191, Київській – 116, Чернігівській – 68, Луганській – 61, Миколаївській – 53, Херсонській – 52, Запорізькій – 31.
- 16 липня – московитська армія завдала ракетних ударів по м. Чугуїв на Харківщині, внаслідок яких 3 мирних людей загинуло, 3 отримало поранення.
- 16 липня – московитські ракетні удари по Миколаєву, Покровську, Одесі.
- 16 липня – співробітники СБУ та ДБР за підозрою у держзradі затримали колишнього начальника управління СБУ в АР Крим генерала О. Кулініча, звільненого у березні 2022 р.
- 17 липня – ЗСУ вразили московитський склад боєприпасів у н. п. Лазурне Херсонської обл.
- 17 липня – Президент України В. Зеленський видав укази про відсторонення від посад голови СБУ І. Баканова і генеральної прокурорки І. Венедиктової за недоліки в роботі.
- 17 липня – московитський ракетний удар по Миколаєву.

- 18 липня – Головнокомандувач ЗСУ генерал В. Залужний повідомив, що Силам оборони України вдалося стабілізувати ситуацію на лінії фронту, зокрема завдяки використанню РСЗВ «HIMARS».
- 18 липня – Ліга вільних націй, що об'єднала представників поневолених Кремлем народів Московії, звернулася до президента США Дж. Байдена з проханням підтримати їхні народи у реалізації права на самовизначення.
- 18 липня – Сили оборони України вразили московитський військовий склад з БК поблизу Нової Каховки.
- 19 липня – Верховна Рада України звільнила з посад голову СБУ І. Баканова і генеральну прокуратуру І. Венедиктову.
- 19 липня – ЗСУ завдали удару по Антонівському мосту поблизу Херсона.
- 19 липня – московитські ракетні удари по Одещині, Краматорську, Слов'янську, Чугуєву.
- 19 липня – Україна повернула тіла ще 45 полеглих захисників.
- 20 липня – в онлайн-форматі відбулася зустріч Контактної групи з оборони України за участю міністра оборони України О. Резнікова («Рамштайн-4»), у ході якої погоджено збільшення постачання Україні важкого озброєння. Група налічує вже 50 країн.
- 20 липня – міністр закордонних справ Московитської федерації С. Лавров заявив, що «географічні завдання» війни змінилися через постачання Україні озброєння з країн Заходу та пригрозив захопленням нових територій (окрім ОРДЛО).
- 20 липня – московитські ракетні удари по Харкову й Одещині.
- 21 липня – білоруський диктатор А. Лукашенко заявив, що він де-факто визнав утворення «ЛНР» і «ДНР», а також анексію Криму Московією.
- 21 липня – внаслідок ранкового обстрілу московитськими загарбниками Харкова 3 людей загинуло, 23 отримало поранення.
- 21 липня – ЄС і Великобританія заборонили імпорту московитського золота.
- 21 липня – почалося масове перекидання окупаційних військ на правобережжя Херсонщини.
- 21 липня – московитські ракетні удари по Миколаєву, Нікопому, Бахмуту, Торезьку, Костянтинівці.
- 22 липня – секретар РНБО О. Данілов повідомив, що з початку повномасштабної війни Московитської федерації проти України найбільшої кількості московитських ракетних обстрілів зазнав Ізюм – 476 ударів. На другому місці у переліку найбільш постраждалих міст від ракетних обстрілів перебуває Маріуполь, на третьому – Миколаїв.
- 22 липня – США виділили Україні новий (шістнадцятий) пакет військової допомоги. До нього увійшли 4 РСЗВ «HIMARS» з босприпасами; 36 тисяч артилерійських снарядів; броньовані системи; 580 безпілотників «Phoenix Ghost».
- 22 липня – у столиці Туреччини Стамбулі підписано угоду «Ініціатива щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів».

- 23 липня – внаслідок обстрілу московитськими загарбниками Кіровоградської обл. 3 людей загинуло, 19 отримало поранення.
- 23 липня – згідно з даними міністра оборони України О. Резнікова, Сили оборони України за допомогою РСЗВ «HIMARS» знищили 50 московитських складів із боєприпасами.
- 23 липня – ЗСУ вразили ракетами Дар'ївський міст через р. Інгулець поблизу Херсона.
- 23 липня – московитські ракетні удари по Одесі, Миколаєву, околицях Кропивницького.
- 23 липня – у Горлівці та Донецьку сталися вибухи на військових складах окупантів.
- 24 липня – міністр закордонних справ України Д. Кулеба в статті журналу «Der Spiegel» («Шпігель») закликав світ визнати дії Московії в Україні геноцидом.
- 24 липня – на Миколаївщині загинув командир 28-ї бригади ЗСУ полковник В. Гуляєв.
- 24 липня – польський громадський діяч і журналіст Славомір Сераковський повідомив, що в Польщі зібрали 22,5 млн злотих (бл. 5 млн дол. США) на БПЛА «Bayraktar» для України.
- 24 липня – московитська ракетна атака Хмельниччини.
- 25 липня – в Україні ліквідовано заступника командира авіаційної дивізії ЗС Московитської федерації полковника А. Стасюкевича.
- 25 липня – в Україну прибули перші шість зенітних ракетних комплексів «Stormer HVM».
- 25 липня – Європейський інвестиційний банк виділив Україні 1,59 млрд євро фінансової допомоги, яку скерують на відновлення найважливішої пошкодженої інфраструктури та важливих проєктів, які спрямовані на задоволення нагальних потреб українців.
- 25 липня – міністр оборони України О. Резніков повідомив, що Німеччина розпочала поставку в Україну зенітних самохідних артилерійських установок «Gerard».
- 25 липня – на окупованій території Запорізької обл. КамАЗ московитських військових переїхав легковий автомобіль, в якому були цивільні українці. Загинуло двоє дорослих і дитина.
- 25 липня – правоохоронці оголосили підозру в державній зраді колишнім міністру юстиції України О. Лавриновичу та міністру закордонних справ України К. Грищенку через погодження т. зв. «Харківських угод» на користь Московитської федерації у квітні 2010 р.
- 25 липня – Президент України В. Зеленський звільнив з посади першого заступника секретаря РНБО Р. Демченка, якого називали «рукою Москви».
- 25 липня – прес-секретар Агентства озброєння Міністерства національної оборони Польщі Кшиштоф Платек повідомив, що Польща скерувала Україні значну партію танків РТ-91 «Twardy».
- 25 липня – московитський ракетний удар по Чугуєву.

- 26 липня – вражено нафтобазу окупантів у Донецьку.
- 26 липня – для уникнення оточення підрозділи ЗСУ відійшли з Новолуганського під Світлодарськом.
- 26 липня – ЗСУ вивели з ладу Антонівський міст поблизу Херсона, від'єднавши окуповане місто від Лівобережжя Дніпра.
- 26 липня – Президент України В. Зеленський удостоєний Премії ім. В. Черчилля «За лідерство».
- 26 липня – Сили оборони України звільнили н. п. Андріївка й Лозове, розташовані на берегах р. Інгулець.
- 26 липня – Україна повернула тіла ще 25 полеглих захисників.
- 27 липня – Верховна Рада України проголосувала за призначення генеральним прокурором Андрія Костіна.
- 27 липня – московитські ракетні обстріли Харкова, Миколаєва, Бахмута.
- 28 липня – 19-річний боєць Національної гвардії України з Прикарпаття Роман Гломба, який вразив із ПЗРК 6 московитських літаків та 1 крилату ракету, отримав звання «Герой України» й був відзначений орденом «Золота Зірка».
- 28 липня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України».
- 28 липня – внаслідок московитського обстрілу м. Бахмут з РСЗВ «Ураган» загинуло 3 людей, ще 3 отримало поранення.
- 28 липня – внаслідок московитського ракетного удару по Кропивницькому 5 людей загинуло, 25 отримало поранення.
- 28 липня – сенат США одноголосно ухвалив резолюцію, якою закликав державний департамент США оголосити Московію спонсором тероризму через її дії в Україні, Грузії, Сирії та Чечні, що призвело до загибелі незліченної кількості людей.
- 29 липня – ЗСУ влучили у склади боєприпасів московитських військ на Донеччині та Херсонщині.
- 29 липня – окупанти завдали ракетних ударів по Слов'янську, Краматорську, Харкову, Богодухову.
- 29 липня – потужні вибухи в районі с. Клімово Брянської обл. Московитської федерації.
- 29 липня – московитські окупанти скоїли масове вбивство у виправній колонії в окупованій Оленівці, що на Донеччині, де утримувались українські військовополонені з заводу «Азовсталь». Унаслідок їхнього підриву бл. 50 осіб загинуло, 75 отримало поранення. Цей терористичний акт, на думку Головного управління розвідки Міноборони України, був спробою зірвати постачання нашої державі високоточного озброєння з країн Заходу, оскільки московитські пропагандисти акцентували увагу на тому, що нібито обстріл здійснювали українці з ракетних установок «HIMARS».
- 29 липня – московити завдали авіаударів по Миколаєву, внаслідок яких 7 людей загинуло, 14 отримало поранення.

- 30 липня – ЗСУ вразили місце розташування окупантів в Енергодарі та склади у Новій Каховці, Алчевську, Василівському р-ні.
- 30 липня – московитські ракетні удари по Харкову і Миколаєву.
- 30 липня – уряд Норвегії заявив, що до артилерії, переносних засобів ППО та БТР, наданих раніше, додатково надасть Україні 14 броньованих машин «Iveco LAV III».
- 31 липня – вибухи в районі аеродрому окупованого Мелітополя.
- 31 липня – внаслідок обстрілу Миколаєва загинули один із найбагатших бізнесменів країни, власник найбільшої в Україні зерноторгової компанії «Нібулон» Олексій Вадатурський і його дружина; 2 осіб отримало поранення. Радник Офісу Президента України М. Подоляк назвав загибель аграрія продуманим та організованим навмисним убивством.
- 31 липня – московитські ракетні удари по Миколаєву, Харкову, Нікополю, Одещині.
- 1 серпня – президент США Дж. Байден схвалив виділення Україні військової допомоги на 550 млн дол. США. Вона передбачає 75 тис. снарядів для гаубиць М777, а також ракети для комплексів «HIMARS».
- 1 серпня – московити завдали ракетних ударів по Харкову і Миколаєву.
- 1 серпня – московити розстріляли евакуаційний автобус із цивільними людьми на Херсонщині, внаслідок чого 3 особи загинуло, 5 отримало поранення.
- 2 серпня – розпочалася обов’язкова евакуація з Донеччини.
- 2 серпня – московити завдали ракетних ударів по Миколаєву та Червоноградському р-ну Львівської обл.
- 3 серпня – московити завдали ракетних ударів по Харкову і Миколаєву.
- 3 серпня – московити обстріляли з РСЗВ «Ураган» житлову багатоповерхівку в Чугуєві на Харківщині, внаслідок чого 1 людина загинула, 2 отримало поранення.
- 3 серпня – СБУ розкрила мережу агентів ФСБ у кількох областях України.
- 3 серпня – уряд Іспанії виділив понад 52 млн євро на допомогу українським біженцям.
- 3 серпня – Швейцарія приєдналася до санкцій ЄС проти Московитської федерації.
- 4 серпня – вибухи військових складів у тимчасово окупованих Новій Каховці, Донецьку, Придніпровському, Херсоні та Токарівці.
- 4 серпня – восьмирічний хлопчик із Чернігова Сергій Мороз зібрав для Благодійного фонду допомоги ЗСУ 64 тис. грн.
- 4 серпня – Північна Македонія передала Україні 4 військові літаки Су-25.
- 4 серпня – московитські окупанти обстріляли м. Торецьк на Донеччині, внаслідок чого загинуло 8 людей, 4 поранено, у т. ч. 3 дітей.
- 4 серпня – московити завдали ракетних ударів по Миколаєву, Одещині, Дніпропетровщині.
- 4 серпня – у тимчасово окупованій Чорнобаївці на Херсонщині знищено пункт управління 22-го армійського корпусу берегових військ Чорноморського флоту Московитської федерації.

- 5 серпня – внаслідок обстрілу московитськими окупантами Миколаєва 1 людина загинула, 21 отримала поранення.
- 5 серпня – московити завдали ракетних ударів по Запоріжжю та Дніпропетровщині.
- 6 серпня – московити завдали ракетних ударів по Кураховому та Костянтинівці.
- 6 серпня – українка Людмила Лузан уперше в історії здобула золоту медаль для України на Чемпіонаті світу – 2022 із веслування на байдарках і каное в дисципліні «каное-одиночка» на дистанції 1000 м.
- 7 серпня – з розблокованих портів «Одеса» та «Чорноморськ» вийшов другий караван з українським збіжжям на експорт: одне судно з Одеси і три з Чорноморська.
- 7 серпня – українка Л. Лузан здобула другу золоту медаль для України на Чемпіонаті світу – 2022 із веслування в каное-одиночці на дистанції 500 м.
- 7 серпня – ЗСУ завдали ударів по мостах на Херсонщині, а також по військових об'єктах московитів у Скадовську, Чорнобаївці, Чаплинці, Олешках і Новій Каховці.
- 7 серпня – московити завдали ракетних ударів по Харкову й Вінниці.
- 7 серпня – українська дзюдоїстка Дарина Білодід виграла на Кубку Європи золоту медаль у ваговій категорії до 57 кг.
- 8 серпня – заступник міністра оборони США Колін Каль підтвердив інформацію про постачання Україні протирадіолокаційних авіаракет, зокрема ракети «HARM» версії AGM-88.
- 8 серпня – ППО ЗСУ збила всі 4 московитські крилаті ракети типу «Калібр», випущені з акваторії Чорного моря.
- 8 серпня – московити завдали ракетного удару по Харківщині.
- 8 серпня – СБУ повідомила, що затримала кілерів спецслужб Московитської федерації, які планували вбивства міністра оборони, керівника ГУР МО України та відомого українського активіста.
- 9 серпня – Збройні сили України завдали серію потужних ударів у районі військового аеродрому, розташованого в селищі Новофедорівка поблизу м. Саки в окупованому Криму, в результаті яких знищено склад авіаційного озброєння та близько десяти літаків ворога.
- 9 серпня – ЗСУ отримали 50 турецьких бронемашин «Kırpı».
- 9 серпня – московити завдали ракетного удару по Харкову.
- 9 серпня – Україна вдруге в історії здобула «золото» на Всесвітній шаховій олімпіаді – 2022 у жіночому турнірі.
- 9 серпня – Україна повернула тіла ще 17 загиблих захисників.
- 10 серпня – ЗСУ вдарили по мосту через р. Дніпро в районі Каховської ГЕС і зробили його непридатним для повноцінного використання окупантами.
- 10 серпня – на аеродромі «Зябрівка» поблизу м. Гомель у Білорусі ввечері пролунало декілька вибухів.
- 10 серпня – унаслідок обстрілів із РСЗВ «Град» м. Марганець і Мирівської громади Нікопольського р-ну московитські окупанти вбили 13 мирних українців і 11 поранили.

- 10 серпня – Швейцарія погодилася представляти національні інтереси України в Московитській Федерації після розриву дипломатичних відносин.
- 11 серпня – внаслідок нічної атаки Дніпропетровщини московитські окупанти вбили 3 мирних українців і 9 поранили.
- 11 серпня – 8-річний Юрій Напора зі Львова, співаючи українські пісні під акомпанемент батька містами області, зібрав для українських військових 70 тис. грн.
- 11 серпня – на Раді Безпеки ООН обговорено ситуацію щодо безпеки Запорізької АЕС. Московія виступила проти демілітаризації ЗАЕС.
- 11 серпня – сейм Латвії затвердив заяву щодо цілеспрямованих військових атак Московії проти мирного населення в Україні, визнавши насильство Московії проти цивільних тероризмом, а Московію – державою-спонсором тероризму.
- 12 серпня – ЗСУ знищили четвертий і останній міст на Херсонщині, через який Московитська федерація доставляла техніку, а також московитський склад боєприпасів біля с. Веселе на Херсонщині.
- 12 серпня – московити завдали масованих ракетних ударів по Запоріжжю, Краматорську, Харкову.
- 12 серпня – Уповноважений з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, О. Котенко повідомив, що до України вже повернули тіла 522 захисників, які були у списках зниклих безвісти.
- 13 серпня – Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний повідомив, що Сили оборони України від 24.02.2022 р. розбили 20% підрозділів московитських військ, залучених до війни проти України.
- 14 серпня – ЗСУ вразили високоточною ракетою базу найманців московитської ПВК «Вагнер» в окупованому м. Попасна на Луганщині.
- 15 серпня – Верховна Рада України звернулася до світових організацій, парламентів та урядів держав із закликом засудити акт ядерного тероризму, який здійснює Московія на ЗАЕС в Енергодарі, та закликала ООН і МАГАТЕ організувати спільну безпекову місію на ЗАЕС.
- 15 серпня – Верховна Рада України ухвалила Закон про «митний безвіз» з Європейським Союзом.
- 15 серпня – на війні з Московитською Федерацією загинув один із найкращих льотчиків України Антон Листопад.
- 16 серпня – видання «The Washington Post» опублікувало деталі плану В. Путіна щодо захоплення України.
- 16 серпня – Міністерство освіти і науки України оновило зміст навчальних програм загальної середньої освіти з «Історії України», «Всесвітньої історії», «Основ здоров'я», «Основ правознавства», «Географії» через повномасштабну збройну агресію Московії проти України.
- 16 серпня – на Керченському мосту зафіксували рекорд трафіку після низки вибухів у Криму.
- 16 серпня – на Чемпіонаті Європи – 2022 із водних видів спорту українки встановили рекорд, здобувши золоті нагороди в артистичному плаванні, та вперше в історії виграли медальний залік.

- 16 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Харкову й Житомиру.
- 16 серпня – Україна повернула тіла ще 19 загиблих захисників.
- 17 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Затоці на Одещині та Харкову, де загинуло 19 людей.
- 18 серпня – вибухи армійських складів у Белгородській обл. Московитської федерації та в окупованій Новій Каховці.
- 18 серпня – за зібрані Благодійним фондом С. Притули та блогером І. Лаченковим 600 млн грн українці придбали супутник і доступ до бази даних знімків компанії «ICEYE», що допоможе з оперативним плануванням операцій ЗСУ.
- 18 серпня – окупанти повідомили про «роботу ППО» і збиття безпілотників у районах аеродрому Бельбек під Севастополем і Керченського мосту.
- 18 серпня – під час перемовин Президента України В. Зеленського і президента Туреччини Р. Ердогана сторони обговорили масштабну крадіжку Московією зерна на тимчасово окупованій території України.
- 18 серпня – у Львові відбулася тристороння зустріч Президента України В. Зеленського і президента Туреччини Р. Ердогана та генсека ООН А. Гутерреша.
- 18 серпня – у Львові відбулася тристороння зустріч президентів України В. Зеленського, Туреччини Р. Ердогана та Генсека ООН А. Гутерреша.
- 20 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Харкову, Миколаєву та Вознесеньску.
- 20 серпня – українець О. Усик, вигравши бій-реванш проти британця Е. Джошуа, захистив звання чемпіона світу за версіями IBF, WBA Super, IBO і WBO у суперважкій вазі, а також виграв вакантний пояс журналу «Ring».
- 20 серпня – українські каноїстки Людмила Лузан та Анастасія Четверікова стали чемпіонками Європи у дисципліні «каное-двійка» на дистанції 500 м.
- 21 серпня – внаслідок московитського обстрілу Зеленодольської громади на Дніпропетровщині 1 особа загинула, 7 отримало поранення, у т. ч. 9-річний хлопчик.
- 21 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Одеській обл., Миколаєву, селищі Рогань та с. Докучаєвське Харківського р-ну.
- 22 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Харківщині та Дніпропетровщині.
- 22 серпня – українка Ярослава Магучіх перемогла на Чемпіонаті Європи – 2022 з легкої атлетики (стрибки у висоту). Підкоривши висоту 195 см, вона стала першою в історії України чемпіонкою Європи у цій дисципліні.
- 23 серпня – ЗСУ знищили два склади з боєприпасами і два командні пункти у Херсонській обл.
- 23 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Дніпру і Харкову.
- 24 серпня – до Дня Незалежності України на Хрещатику організовано виставку розбитої московитської техніки.

- 24 серпня – президент США Дж. Байден оголосив про надання військової допомоги 2,98 млрд дол. США.
- 24 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по низці українських міст.
- 25 серпня – дії окупантів уперше в історії спричинили повне відімкнення ЗАЕС від електромережі.
- 25 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Миколаєву, Слов'янську, Вишгородському та Шепетівському районах.
- 25–31 серпня – згідно з опитуванням АНО «Левада-Центр» за станом на кінець серпня 2022 р., 76% московитів підтримують дії московитської армії, яка розв'язала війну в Україні, вбиває цивільне населення та окупувала її територію.
- 26 серпня – знищено базу московитів в окупованій Кадіївці.
- 26 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Покровській громаді на Дніпропетровщині.
- 27 серпня – ЗСУ вразили пункти управління московитів у Новій Каховці, Херсоні та Дар'івці.
- 27 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Запоріжжю, Харкову, районах н. п. Дергачі, Чугуїв та Олександрівка, Нікополю.
- 28 серпня – у комюніке Ватикану акцентовано, що війна, яку Московія розв'язала проти України, є «...святотатською, безбожною і жорстокою». У виданні «The New York Times» щодо цього зазначено, що «...вперше з часів Другої світової війни Ватикан чітко назвав агресора».
- 28 серпня – Україна вже повернула понад 540 тіл загиблих українських військових, більшість – «азовці».
- 29 серпня – ЗСУ уразили воєнні об'єкти загарбників у Новій Каховці та Бериславі.
- 29 серпня – перехід ЗСУ до контрнаступальних дій на південних ділянках фронту.
- 29 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Кривому Рогу, Покровській і Любимівській громадах на Дніпропетровщині, по району Костянтинівки.
- 30 серпня – внаслідок обстрілу московитськими військами Миколаєва 1 людина загинула, 1 отримала поранення.
- 30 серпня – московитські окупанти завдали ракетних ударів по Запоріжжю, Криворізькому та Дніпровському районах, району Костянтинівки, Миколаєву.
- 30 серпня – унаслідок ворожих атак у Харкові 4 людей загинуло, 11 отримало поранення.
- 30 серпня – чисельні вибухи на московитських військових об'єктах окупованої Херсонщини.
- 31 серпня – Європейський Союз розірвав угоду про спрощений візовий режим із Московією.

- 31 серпня – під час 79-го Венеційського міжнародного кінофестивалю в Італії знаменита французька актриса Катрін Денёв позувала фотографам зі значком у вигляді українського прапора. Вона наголосила, що «...її дух та думки з українцями щодня».
- 31 серпня – повідомлено про те, що московитські окупанти планують відновити будівлю маріупольського драмтеатру, на яку вони в березні скинули потужну бомбу. Тіла загиблих від бомбардування людей заливають бетоном, а місця захоронення засипають хлоркою.
- 31 серпня – уночі московитські окупанти завдали артилерійських обстрілів по молочній фермі у Запорізькій обл., унаслідок чого загинуло бл. 1000 корів.
- 1 вересня – Вищий антикорупційний суд України конфіскував майно московитського олігарха В. Євтушенкова, який мав статки в нашій країні. Всього конфісковано 17 об'єктів нерухомості площею майже 100 тис. м² і частки його бізнесу в кількох українських компаніях.
- 1 вересня – Місія Міжнародного агентства з атомної енергетики прибула на Запорізьку АЕС в окупованому Енергодарі.
- 1 вересня – московитські окупанти завдали ракетного удару по Одещині.
- 2 вересня – внаслідок чергового обміну полоненими 14 українських захисників повернулися додому.
- 2 вересня – Кабінет Міністрів України схвалив новий пакет санкцій проти московитських підприємства військово-промислового комплексу, посадових осіб Нацбанків Московитської федерації та Білорусі. До переліку внесено 99 фізичних і 178 юридичних осіб.
- 2 вересня – московити завдали 6 ракетних ударів, зокрема по Харкову.
- 3 вересня – знищено військові об'єкти ворога у Херсоні, Олешках і Мелітополі.
- 4 вересня – у селищі Високопільля на Херсонщині, за яке тривали важкі бої, українські військові встановили Державний прапор України.
- 4 вересня – Україна повернула з московитського полону майже 600 своїх громадян – бл. 100 цивільних, решта – військові.
- 5 вересня – ЗСУ уразили військові склади окупантів у Горлівці.
- 5 вересня – московитські ракетні обстріли Миколаєва, Кривого Рогу, Бахмута, Костянтинівки.
- 6 вересня – Верховний Суд України остаточно заборонив діяльність промосковитської організації «Партія Шарія».
- 6 вересня – Німеччина відправила Україні радіолокаційну станцію «COBRA» і 5 самохідних зенітних установок «Gepard». Раніше було надано 15 установок «Gepard».
- 6 вересня – Повітряні сили України збили 1 вертоліт окупантів Ка-52 та 5 із 6 ворожих високоточних ракет, випущених із Каспійського моря.
- 6 вересня – початок великого контрнаступу Сил оборони України на Харківщині.
- 6 вересня – протягом доби ворог завдав 7 ракетних (зокрема, по Харкову і Кривому Рогу) та 25 авіаційних ударів по об'єктах на території України.

- 6 вересня – Угорщина погрожує перехідом до продовження деяких блоків санкцій Євросоюзу проти Московитської федерації у разі збереження персональних санкцій проти 3-х московитських олігархів.
- 6 вересня – Україна повернула тіла ще 25 своїх захисників.
- 7 вересня – внаслідок московитських обстрілів із РСЗВ «Град» с. Мала Токмачка, розташованого поблизу Оріхова Запорізької обл., 3 людей загинуло, 7 отримало поранення.
- 7 вересня – внаслідок московитського удару по м. Слов'янськ загинуло 3 людей.
- 7 вересня – Інститут з вивчення війни (IWS), штаб-квартира якого розташована у Вашингтоні (США), повідомив, що українські війська використали «тактичну несподіванку», щоб просунутися щонайменше на 20 км на контрольовану Московією територію на сході Харківської обл.
- 7 вересня – українські патріоти підірвали штаб окупантів у тимчасово окупованому Мелітополі, де відбувалася підготовка до т. зв. «референдуму».
- 8 вересня – на Золочівщині Львівської обл. діти за кілька днів зібрали 21,5 тис. грн для ЗСУ, міючи авто.
- 8 вересня – Норвегія безкоштовно надала Україні приблизно 160 ракет «Hellfire», пускові майданчики та блоки наведення, а також прилади нічного бачення.
- 8 вересня – президент США Дж. Байден схвалив новий пакет допомоги Україні на суму бл. 675 млн дол. США, в межах якої наша країна отримає гаубиці, артилерійські боєприпаси, ракети, військові автомобілі та броньовані «швидкі».
- 8 вересня – США відправили Україні свої надточні артилерійські снаряди «Excalibur» з GPS-наведенням. Вони здатні вражати ціль на відстані 40,5 км.
- 8 вересня – у Генштабі ЗСУ повідомили про звільнення українськими військовими 20 населених пунктів на Харківщині.
- 9 вересня – завдяки діям ЗСУ 237-й гвардійський десантно-штурмовий полк Московитської федерації припинив своє існування – його особовий склад або загинув, або зазнав важких поранень.
- 10 вересня – ЗСУ звільнили від московитської окупації м. Куп'янськ та Ізюм Харківської обл.
- 10 вересня – унаслідок обстрілу московитськими загарбниками Донецької обл. 10 цивільних загинуло, 19 зазнало поранень.
- 11 вересня – журналіст Денис Казанський повідомив, що на окупованих територіях Харківської обл. московитські загарбники вилучали зі шкіл українську літературу. Акти про це виявлено на звільнених територіях Харківщини.
- 11 вересня – під час обстрілу московитськими окупантами об'єктів критичної інфраструктури Харківської обл. 2 людей загинуло і 2 поранено.
- 11 вересня – московитські загарбники, поспішаючи, залишили м. Сватове Луганської обл.
- 11 вересня – Сили оборони України звільнили понад 20 н. п.

- 11 вересня – українські війська звільнили н. п. Великий Бурлук, Козачу Лопань і Чкаловське на Харківщині.
- 12 вересня – Збройні сили України під час контрнаступу на півдні України остаточно звільнили від окупантів щонайменше 5 н. п.
- 12 вересня – українські військові знищили майже 85% особового складу 810-ї окремої бригади морської піхоти ЗС Московії.
- 13 вересня – згідно з даними Генерального штабу ЗСУ, «...московитські окупаційні війська продовжують мародерство. Так, на ділянці траси Старобільськ – Луганськ, у напрямку на Луганськ, відзначено близько 300 цивільних автомобілів, переважно із державними номерними знаками Харківської обл. Більшість транспортних засобів із причепами, завантаженими награбованим майном, за кермом – московитські військові».
- 13 вересня – московитські окупанти повністю залишили м. Кременна на Луганщині.
- 13 вересня – московитські загарбники вперше застосували на полі бою закуплені в Ірані бойові безпілотики (дрони).
- 13 вересня – українські захисники вперше збили куплений московитами іранський безпілотики.
- 14 вересня – унаслідок атак московитськими військами Миколаєва ракетами типу С-300 2 людей загинуло, 6 отримало поранення.
- 14 вересня – через московитський ракетний удар по м. Кривий Ріг завдано руйнувань гідропорудам міста, піднявся рівень води в р. Інгулець, суттєвих пошкоджень зазнала Карачунська дамба.
- 14 вересня – як повідомило видання «The Washington Post», американська розвідка виявила, що Московія з 2014 р. витратила щонайменше 300 млн дол. США на іноземні партії та політиків у більш ніж 20 країнах світу.
- 15 вересня – Верховний Суд України остаточно заборонив діяльність промосковитської партії «Опозиційна платформа – За життя».
- 15 вересня – депутати Волинської обласної ради ухвалили звернення до Верховної Ради України, Кабміну України та РНБО з вимогою заборонити діяльність МПЦвУ в Україні.
- 16 вересня – голова Національної поліції України Ігор Клименко повідомив, що у звільнених з окупації м. Вовчанськ, Куп'янськ, Балаклія та Ізюм на Харківщині виявлено 10 московитських катівень.
- 16 вересня – за добу ворог завдав 4 ракетні, 24 авіаційних удари та здійснив 72 обстріли із РСЗВ.
- 17 вересня – підрозділи Сил оборони України відбили атаки ворога в районах н. п. Бахмут, Зайцеве, Первомайське, Миколаївка Друга, Новомихайлівка.
- 18 вересня – унаслідок потужних вибухів в окупованих Сватовому і Мелітополі було знищено бл. 200 московитських військових.
- 19 вересня – уночі московитські війська обстріляли Південноукраїнську АЕС.
- 20 вересня – президент Франції Е. Макрон заявив на сесії Генеральної Асамблеї ООН, що країни, які відмовляються відстоювати Україну у війні проти Московії, є «співучасниками» нового московитського імперіалізму.

- 21 вересня – вулицю у центрі м. Дніпро перейменували на честь Степана Бандери.
- 21 вересня – президент Московитської федерації В. Путін оголосив про часткову мобілізацію громадян країни.
- 21 вересня – московитські ракетні обстріли Курахового і Запоріжжя.
- 21 вересня – Україна у межах чергового обміну визволила з полону окупантів 215 захисників, з яких 108 бійців ОЗСП «Азов», а також 10 іноземців–захисників України (громадян США, Марокко, Великобританії, Швеції та Хорватії). Чимало з них пережили в неволі жорстокі тортури.
- 22 вересня – Казахстан, Узбекистан і Киргизстан попередили своїх громадян, що за участь у війні в Україні їх чекає кримінальна відповідальність.
- 23 вересня – Верховний Суд України остаточно заборонив діяльність промосковитської партії «Соціалісти».
- 23 вересня – завершено ексгумацію тіл із масового захоронення людей, убитих московитами в м. Ізюм. Усього ексгумовано 436 тіл. Більшість із них має ознаки насильницької смерті, а 30 – сліди катувань. Є тіла з мотузкою на шії, зі зв'язаними руками, з полами кінцівками та з вогнепальними пораненнями. У декількох чоловіків ампутовані геніталії. Більшість загиблих – цивільні, 21 людина – військові.
- 23 вересня – згідно з даними видання «The Washington Post», США протягом кількох місяців відправляли до Москви приватні повідомлення з попередженням керівництва Московитської федерації про серйозні наслідки, які матиме застосування ядерної зброї.
- 23 вересня – ЗСУ звільнили с. Яцьківка на Донеччині.
- 23 вересня – слідчі Організації Об'єднаних Націй виявили докази, що московитські окупанти в Україні вчиняли воєнні злочини.
- 23 вересня – Україна вислала з країни посла Ірану, а також суттєво зменшила кількість дипломатів у Посольстві Республіки Іран в Україні через постачання іранських безпілотників московитській армії.
- 24 вересня – Президент України В. Зеленський пообіцяв московитським військовим, які здадуться в полон, цивілізоване поводження, збереження таємниці про обставини здачі в полон і можливість не повертатися до Московії.
- 24 вересня – московитські окупанти застосували хімічну зброю на Херсонщині, скинувши контейнери з отруйною речовиною на бойові позиції ЗСУ.
- 25 вересня – у звільненому від московитських загарбників Куп'янському р-ні Харківської обл. знайшли розстріляну окупантами автоколону з семи автомобілів з цивільними. Серед 26 убитих – 13 дітей і вагітна жінка.
- 25 вересня – Україна отримала від США згоду на передачу сучасних зенітно-ракетних систем «NASAMS» для оборони повітряного простору; Пентагон заявив, що ЗРК надійдуть протягом двох місяців.
- 26 вересня – внаслідок московитського ракетного удару по приватному сектору м. Первомайський Лозівського р-ну на Харківщині загинуло 4 цивільних, у т. ч. 15-річна дівчина.

- 27 вересня – Верховний Суд України ухвалив остаточне рішення щодо промосковитської партії «Прогресивна соціалістична партія України» Н. Вітренко та заборонив її діяльність.
- 27 вересня – ЗСУ відбили в окупантів Куп'янськ-Вузловий у Харківській обл.
- 27 вересня – Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову України «Про заборону вивезення товарів з України на митну територію Московитської федерації», яка діятиме до дня припинення або скасування військового стану та припинення застосування Московитської федерації недружніх дій проти України.
- 28 вересня – Президент України В. Зеленський на Раді Безпеки ООН закликав повністю ізолювати Московитську Федерацію та позбавити її постійного членства.
- 29 вересня – президент Московитської федерації В. Путін видав нікчемні укази про визнання незалежності Запорізької та Херсонської обл.
- 29 вересня – московитські війська завдали ракетного удару по житлових кварталах м. Дніпро, унаслідок якого 3 людей загинуло і 5 отримало поранення.
- 29 вересня – московитські війська завдали удару по м. Миколаїв, унаслідок якого 3 людей загинуло і 12 отримало поранення.
- 29 вересня – Україна отримала від ЄС 500 млн дол. США грантової допомоги.
- 29 вересня – Україна повернула з московитського полону 6 українців.
- 30 вересня – внаслідок московитського обстрілу гуманітарної колони поблизу м. Запоріжжя загинуло 32 людей, 88 отримало поранення.
- 30 вересня – Збройні сили України звільнили селище Дробишеве Донецької обл.
- 30 вересня – Іспанія долучилася до позову України проти Московитської федерації за Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, який розглядає Міжнародний суд ООН.
- 30 вересня – Конгрес США затвердив виділення понад 12 млрд дол. США для України.
- 30 вересня – країни ЄС закликали всі держави та міжнародні організації виступити проти незаконної анексії Московитською Федерацією окупованих українських територій.
- 30 вересня – президент Московитської федерації В. Путін оголосив про «...введення до складу Московії» територій Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької обл.
- 30 вересня – президент США Дж. Байден відреагував на анексію Московитською Федерацією окупованих українських територій, заявивши, що Сполучені Штати Америки засуджують шахрайську спробу Московії анексувати території суверенної держави і надалі підтримуватимуть зусилля України щодо відновлення контролю над своїми територіями.
- 1 жовтня – в оточенні у м. Лиман Донецької обл. перебувало бл. 5 тис. московитських військових.

- 1 жовтня – Міністерство закордонних справ України закликала міжнародну спільноту, зокрема ООН, МАГАТЕ та Велику сімку, вжити рішучих заходів для звільнення гендиректора Запорізької АЕС Ігоря Мурашова, якого викрали московитські окупанти.
- 1 жовтня – набув чинності Закон США про ленд-ліз для України.
- 1 жовтня – Московитська федерація вперше застосувала в Україні модернізовані ракети С-300, які мають значно більший радіус дії й вибухають одразу, як тільки торкнуться поверхні.
- 1–6 жовтня – ЗСУ звільнили на Херсонщині територію понад 500 км².
- 1–7 жовтня – ЗСУ звільнили на сході України 776 км² території та 29 населених пунктів, зокрема 6 на Луганщині. Загалом від початку наступальної операції на цьому відтинку звільнено 2434 км² території та 96 н. п.
- 2 жовтня – міністр оборони США Л. Остін засудив заяви Московії про можливе використання ядерної зброї та попередив про можливі наслідки такого кроку.
- 2 жовтня – президенти дев'яти країн Північноатлантичного альянсу – Чехії, Естонії, Латвії, Литви, Північної Македонії, Чорногорії, Польщі, Румунії та Словаччини – опублікували спільну заяву, в якій засудили анексію Московією українських територій, підтвердили підтримку суверенітету і територіальної цілісності України, підтримали її членство в альянсі та закликали НАТО суттєво збільшити їй військову допомогу.
- 2 жовтня – у Туреччині відбувся спуск на воду українського протичовнового корвета «Гетьман Іван Мазепа».
- 2 жовтня – українські військові звільнили м. Лиман – важливий логістичний і транспортний вузол у Донецькій обл.
- 3 жовтня – бійці ЗСУ зуміли підбити за добу 44 московитських танки – рекордну кількість від 27 лютого 2022 р.
- 3 жовтня – держдума Московитської федерації схвалила протиправну «анексію» 4-х регіонів України.
- 3 жовтня – Європейський Союз підписав меморандум про взаєморозуміння щодо надання Україні 5 млрд євро макрофінансової допомоги.
- 3 жовтня – країни ЄС домовилися організувати фахове навчання для 15 тис. українських військових.
- 4 жовтня – Генсек НАТО офіційно отримав заявку України про вступ до Північноатлантичного альянсу.
- 4 жовтня – Міністерство оборони України засвідчило звільнення с. Давидів Брід на Херсонщині.
- 4 жовтня – протягом доби окупанти завдали 9 ракетних і 6 авіаційних ударів, здійснили понад 56 обстрілів з РСЗВ, від яких постраждало більш ніж 27 н. п.
- 4 жовтня – США оголосили про надання Україні нового пакета військової допомоги на 625 млн дол. США.
- 4 жовтня – у Збройних силах України розпочала офіційну діяльність Капеланська служба.

- 4–14 жовтня – українські військові визволили від московитської окупації 84 н. п.
- 4 жовтня – від 24 лютого 2022 р. бійці ЗСУ звільнили понад 1500 міст і сіл у 5-ти областях України.
- 5 жовтня – окупанти завдали 5 ракетних та 8 авіаційних ударів, здійснили понад 65 обстрілів із РСЗВ, від яких постраждало більш ніж 30 населених пунктів.
- 5 жовтня – президент Московитської федерації В. Путін підписав договори про анексію окупованих територій Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської обл. Московією.
- 5 жовтня – у Збройних силах України почала функціонувати Служба військового капеланства.
- 6 жовтня – видання «The Wall Street Journal» повідомило, що з початку повномасштабної війни Московитська федерація залишила на території України більше озброєння, ніж нашої державі передали країни Заходу.
- 6 жовтня – на території колишньої катівні НКВС на вул. Стрийська у Дрогобичі віднайшли ще 24 останки жертв більшовицького терору.
- 6 жовтня – окупанти завдали 8 ракетних та 15 авіаційних ударів, здійснили понад 70 обстрілів із РСЗВ, від яких постраждало більш ніж 25 н. п.
- 6 жовтня – Верховна Рада України звільнила К. Шевченка з посади голови НБУ.
- 6 жовтня – внаслідок ворожих ракетних ударів по м. Запоріжжя загинуло 19 людей, 12 поранено, 15 зникло безвісти.
- 6 жовтня – для посилення московитської армії на тимчасово окупованій території Донецької обл. прибуло підкріплення з 500 мобілізованих кримінальних злочинців.
- 6 жовтня – Фінляндія оголосила про новий пакет військової допомоги Україні.
- 6–9 жовтня – ЗСУ визволили від московитських окупантів с. Андріївка, Греківка, Надія, Невське, Новосгорівка, Новолюбівка, Стельмахівка Сватівського р-ну Луганської обл.
- 7 жовтня – зранку, близько 8 год., московитські окупанти із літака обстріляли автоколонну з мирних громадян у Херсонській обл. Загинуло щонайменше 5 людей та 5 зазнало поранень.
- 7 жовтня – Верховна Рада України затвердила Андрія Пишного новим головою НБУ.
- 7 жовтня – Верховна Рада України ухвалила Закон щодо добровільного військового обліку для жінок.
- 7 жовтня – Верховна Рада України ухвалила Постанову про звернення до ООН, парламентів та урядів її держав-членів, Євросоюзу, Ради Європи стосовно створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України.

- 7 жовтня – Верховна Рада України ухвалила Постанову про підтримку позиції Японії щодо її Північних територій (Курильських островів) та визнала, що вони продовжують перебувати під окупацією Московії.
- 7 жовтня – загальні бойові втрати Московитської федерації від початку війни: бл. 61 680 осіб, 266 літаків, 233 гелікоптери, 2466 танків, 1455 артистем, 5093 броньованих машини.
- 7 жовтня – МВФ виділив Україні 1,3 млрд дол. США екстреної фінансової допомоги.
- 7 жовтня – українська правозахисна організація «Центр громадянських свобод» отримала Нобелівську премію миру – 2022.
- 7–18 жовтня – Московитська федерація завдала бл. 190 масованих ударів ракетами, дронами-камікадзе та артилерією по об'єктах критичної інфраструктури, зокрема по об'єктах енергетики та цивільних об'єктах, у 16 областях України та м. Київ. Загибло понад 70 людей, травмовано понад 240, пошкоджено понад 380 об'єктів.
- 8 жовтня – внаслідок вибуху частково зруйновано Кримський міст.
- 8 жовтня – Європейський Союз засудив переведення Московією окупованої Запорізької АЕС під свій контроль президентським указом і створення для управління станцією власного держпідприємства.
- 8 жовтня – Збройні сили України звільнили від московитських окупантів с. Шевченківка на Херсонщині.
- 8 жовтня – згідно з даними Генерального штабу ЗСУ, Сили оборони України відбили штурми в районі 6 населених пунктів. Ракетні війська й артилерія вразили 8 районів зосередження живої сили.
- 8 жовтня – згідно з даними Міністерства економіки України, ВВП України за підсумками трьох кварталів зменшився на 30%.
- 8–9 жовтня – внаслідок масованої нічної ракетної атаки Московитської федерації по м. Запоріжжя загинуло 15 людей, у т. ч. 1 дитина, 89 осіб поранено, із них 11 дітей. Пошкоджено понад 200 приватних домогосподарств та 40 багатоквартирних будинків; 2 приватні будинки та один з під'їздів багатоквартирного будинку повністю знищено прямим влучанням.
- 9 жовтня – передача у румунському м. Сучава понад 1000 т гуманітарної допомоги Україні від Франції.
- 10 жовтня – Московитська федерація запустила по критичній і цивільній інфраструктурі та мирних українських містах у різних частинах України 87 крилатих ракет і 24 безпілотники; 56 ворожих цілей, серед яких 43 крилаті ракети й 13 безпілотних літальних апаратів (БПЛА), було знищено. Унаслідок масованих московитських ударів по Україні загинуло 20 людей, понад 108 отримало травми й поранення.
- 10–11 жовтня – за 2 дні московитськими ракетами було уражено бл. 1/3 об'єктів енергетичної інфраструктури України.
- 10–18 жовтня – московитські окупанти зруйнували 30% електростанцій України, що спричинило масові відімкнення електроенергії по всій країні.

- 10–20 жовтня – Московія завдала ракетами, артилерією і дронами бл. 300 ударів по енергосистемі України.
- 11 жовтня – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг у Брюсселі під час пресконференції напередодні зустрічі міністрів оборони Північноатлантичного альянсу заявив, що варварські обстріли, які Московитська федерація здійснила проти цивільного населення України, є свідченням безсилля московитської армії на полі бою, а також того, що ця держава не зможе виграти війну.
- 11 жовтня – лідери країн G7 після віртуальної зустрічі щодо ситуації в Україні у спільній заяві засудили дії Московитської федерації та її президента В. Путіна щодо України; застерegli Московію від використання проти України зброї масового ураження; пообіцяли притягти президента В. Путіна і винних до відповідальності; рішуче засудили та відкинули незаконну спробу анексії Московією Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської обл. України, а також Автономної Республіки Крим і м. Севастополь; висловили підтримку незалежності, територіальної цілісності та суверенітету України в її міжнародно визнаних кордонах; запевнили, що продовжуватимуть надавати підтримку Україні, зокрема координуватимуть зусилля для задоволення її нагальних потреб у військовій та оборонній техніці.
- 11 жовтня – Постійний представник США при ОБСЄ М. Карпентер під час спеціального засідання Постійної ради ОБСЄ заявив, що цілеспрямовані атаки Московії на українські міста та їхнє мирне населення є воєнними злочинами.
- 11 жовтня – московити обстріляли Запорізьку обл. із РСЗВ та артилерії. Загинуло 7 людей, 7 отримало поранення.
- 11 жовтня – Україна здійснила черговий обмін полоненими з країною-агресором Московитською Федерацією і звільнила 32 своїх захисників, а також повернула тіло ізраїльтянина Дмитра Фіалки.
- 11 жовтня – Україна повернула додому 37 депортованих окупантами дітей.
- 11 жовтня – Україна повернула тіла 62 полеглих захисників, у т. ч. з окупованої Оленівки на Донеччині.
- 12 жовтня – внаслідок ранкового обстрілу московитськими військами м. Авдіївка на Донеччині 7 осіб загинуло і 13 отримало поранення.
- 12 жовтня – Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію із засудженням незаконних «референдумів», які Московитська федерація влаштувала на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської обл. України. Резолюцію підтримали 143 зі 193 членів Генасамблеї ООН, 5 держав (Московитська федерація, Білорусь, Сирія, Північна Корея та Нікарагуа) проголосували «проти», решта 35 – «утрималися».
- 12 жовтня – голова Херсонської обласної військової адміністрації Я. Янушевич заявив, що українські захисники звільнили від загарбників 75 населених пунктів, у т. ч. 29 із них у жовтні.

- 12 жовтня – міністр оборони Великобританії Б. Воллес заявив, що після невдач в Україні Московія більше не є наддержавою.
- 12 жовтня – очільник Луганської обласної військової адміністрації повідомив, що в Луганській обл. московитські окупаційні війська примушують місцеве населення отримати паспорт громадянина Московитської федерації до 1 січня 2023 р.
- 12 жовтня – Папа Римський Франциск засудив «безжальні бомбардування» Московією українських міст і закликав припинити це «...тих, у кого в руках доля війни».
- 12 жовтня – СБУ викрила вінницького митрополита МПЦвУ, котрий виправдовував агресію Московитської федерації та розпалював міжконфесійну ворожнечу серед вірян.
- 12 жовтня – Федеральна служба безпеки Московії заявила, що організатором вибуху на Керченському мосту є начальник Головного управління розвідки Міноборони України Кирило Буданов.
- 13 жовтня – в Україну надійшло 1,3 млрд дол. США додаткового екстреного фінансування Міжнародного валютного фонду, яке буде спрямоване на фінансування першочергових потреб: посилення обороноздатності, виплату пенсій, соціальні програми й підтримку економіки.
- 13 жовтня – Верховний представник Європейського Союзу з закордонних справ та політики безпеки Жозеп Боррель заявив, що відповідь Заходу на потенційний ядерний удар по Україні не буде ядерною, але вона буде настільки потужною з військового боку, що московитська армія буде повністю знищена.
- 13 жовтня – Парламентська асамблея Ради Європи одностайно ухвалила резолюцію, в якій назвала Московію терористичним режимом.
- 13 жовтня – московитські окупанти обстріляли м. Миколаїв ракетами С-300. Загинуло 8 людей, 2 отримало поранення.
- 13 жовтня – московитські окупаційні війська обстріляли м. Оріхів та навколишні села. Загинула 1 людина, 13 отримало поранення; зруйновано інфраструктуру.
- 13 жовтня – Україна здійснила черговий обмін полоненими з країною-агресором Московитською Федерацією і звільнила 20 своїх захисників.
- 14 жовтня – Верховний представник Європейського Союзу з закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель повторив фразу, що московитська армія буде анігільована (знищена) неядерними засобами у разі будь-якої ядерної атаки Московії проти України.
- 14 жовтня – від початку війни українські військові визволили від московитської окупації понад 1620 н. п.
- 14 жовтня – міністерство фінансів США анонсувало обмеження та можливість введення санкцій проти фізичних та юридичних осіб, а також іноземних країн за їхню підтримку військово-промислового комплексу Московитської федерації.

- 14–21 жовтня – 10 громадян Ірану, які тренували московитських солдатів на окупованих територіях України, загинули внаслідок ударів з української сторони.
- 15 жовтня – протягом доби окупанти завдали 5 ракетних і 23 авіаційних ударів, здійснили до 60 обстрілів із РСЗВ, унаслідок яких постраждало більш ніж 20 населених пунктів.
- Перша половина жовтня – представники приватної військової компанії «Вагнер» (Московитська федерація) розстріляли понад 40 завербованих московитських в'язнів, а кільком прострелили ноги за спробу втекти.
- Середина жовтня – згідно з даними видання «The New York Times», вище московитське військове керівництво обговорювало, коли і як Московитська федерація може застосувати тактичну ядерну зброю в Україні.
- 16–17 жовтня – над Україною вітчизняними засобами ППО було збито 37 із 43 московитських дронів-камікадзе іранського виробництва.
- 17 жовтня – внаслідок обстрілу об'єктів цивільної інфраструктури у Сумській обл. загинуло 5 осіб, 14 отримало поранення; у Донецькій обл. загинуло 6 осіб, 8 зазнало поранення.
- 17 жовтня – Міністерство закордонних справ України заявило, що надання Іраном зброї Московії для ведення повномасштабної війни характеризує його як співучасника агресії та воєнних злочинів на території України.
- 17 жовтня – Рада ЄС ухвалила рішення про створення Місії Європейського Союзу з надання військової допомоги Україні (EUMAM Ukraine).
- 17 жовтня – Московія масовано атакувала житлові квартали та об'єкти критичної інфраструктури українських міст ракетами й дронами-камікадзе. Зокрема, внаслідок удару по житловому будинку в Києві загинуло 5 людей, 2 з яких були молодим подружжям, що очікувало на дитину, 4 постраждало.
- 17 жовтня – у результаті чергового обміну полоненими вдалося звільнити 108 українських жінок, серед яких 47 представниць Збройних сил України, 32 – МВС України, а також Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту України.
- 18 жовтня – Верховна Рада України визнала Чеченську Республіку Ічкерія тимчасово окупованою Московитською Федерацією та засудила вчинення геноциду чеченського народу.
- 18 жовтня – внаслідок масованих московитських ударів по об'єктах критичної інфраструктури України 9 цивільних людей загинуло, 29 поранено.
- 18 жовтня – керівник Головного управління розвідки Міністерства оборони (ГУР МО) України К. Буданов повідомив, що, незважаючи на мобілізацію в Московитській Федерації, війну проти України підтримують 82% московитів. «На жаль, треба дивитися правді в очі. Ми воюємо не з московитським режимом, як багато хто там вважає, а, на жаль, з московитським народом, 82% – це більшість», – наголосив голова військової розвідки.
- 18 жовтня – міністр закордонних справ Великобританії Джеймс Клеверлі обґрунтував обстріли московитськими окупаційними військами цивільних

об'єктів на території України тим, що Московитська федерація програє війну на полі бою, тому боягузливо намагається безпілотниками обстрілювати українські міста.

- 18 жовтня – парламент Естонії одноголосно засудив спробу Московитської федерації анексувати окуповані українські території та оголосив її терористичним режимом і державою, що підтримує тероризм.
- 18 жовтня – Україна отримала від Євросоюзу 2 млрд євро – перший транш із пакета макрофінансової допомоги у розмірі 5 млрд євро.
- 19 жовтня – Верховна Рада України засудила Іран за сприяння збройній агресії Московитської федерації проти України.
- 19 жовтня – голова Єврокомісії У. фон дер Ляєн заявила, що атаки Московією цивільної інфраструктури України є воєнним злочином і актом тероризму.
- 19 жовтня – Європейський парламент вручив Премію ім. А. Сахарова «За свободу думки» – головну нагороду Євросоюзу у сфері прав людини за 2022 р. Українському народові.
- 19 жовтня – згідно з даними обласних військових адміністрацій, жертви серед цивільного населення внаслідок збройної агресії Московитської федерації становлять: Донецька обл. – 13 загиблих (у т. ч. виявлено 12 вбитих раніше), 5 поранених; Запорізька обл. – 3 загиблих, 8 поранених; Харківська обл. – 2 загиблих, 5 поранених; Херсонська обл. – 1 загиблий, 1 поранений; Чернігівська обл. – 4 поранених.
- 19 жовтня – міністр оборони Ізраїлю Бені Ганц заявив, що його країна не постачатиме Україні озброєння.
- 19 жовтня – під час московитських ударів по об'єктах критичної інфраструктури України було збито 4 із 6 крилатих ракет і 10 дронів-камікадзе «Shahed-136».
- 19 жовтня – Православна церква України дозволила єпархіям у 2022 р. проводити богослужіння на Різдво Христове за Новоюліанським календарем, тобто 25 грудня.
- 19 жовтня – президент Польщі А. Дуда заявив, що потрібно зупинити московитський імперіалізм заради безпеки Європи та світу.
- 19 жовтня – президент Московії В. Путін оголосив про запровадження воєнного стану в окупованих частинах Херсонської, Запорізької, Луганської та Донецької обл. України.
- 19 жовтня – московитські окупанти демонтували у м. Маріуполь Меморіал жертвам Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій, встановлений у 2004 р. у центрі міста.
- 20 жовтня – офіційний представник національної безпеки США Дж. Кірбі заявив, що Іран є учасником бойових дій в Україні, оскільки веде безпосередні бойові дії на місцях, допомагаючи московитським військовим запускати дрони-камікадзе на українські міста, а також шляхом надання зброї, яка завдає шкоди цивільному населенню та цивільній інфраструктурі в Україні.

- 20 жовтня – Президент України В. Зеленський підписав укази про запровадження санкцій проти Московії, під які потрапили майже 4000 осіб і компаній.
- 20 жовтня – Рада ЄС та Великобританія затвердили санкції щодо Ірану за постачання безпілотників Московії для ударів по Україні.
- 21 жовтня – державний міністр федерального міністерства закордонних справ Німеччини Т. Лінднер заявив на конференції «Міжнародне право проти геноциду» в Берліні, що вважає дії московитських військових в Україні геноцидом.
- 21 жовтня – лідери країн Європейського Союзу засудили дії Московії, яка несе повну відповідальність за глобальну продовольчу кризу.
- 21 жовтня – московитські окупанти вивезли 46 вихованців віком до 5 років Херсонського обласного будинку дитини до окупованого Сімферополя.
- 22 жовтня – окупанти завдали 40 ракетних ударів та запустили 16 ударних БПЛА іранського виробництва «Shahed-136» (20 крилатих ракет та 11 БПЛА українським захисникам вдалося збити) по об'єктах енергетичної та критичної інфраструктури Волинської, Рівненської, Харківської, Хмельницької, Кіровоградської, Черкаської, Запорізької, Одеської та Миколаївської областей.
- 22 жовтня – московитські окупанти вбили 2 мешканців Донеччини, 9 людей поранено.
- 23 жовтня – ведучий, директор з мовлення московитськомовної версії пропагандистського каналу «Russia Today» Антон Красовський у розмові з письменником Сергієм Лук'яненком запропонував топити українських дітей, котрі вважають, що територія України окупована Московією.
- 23 жовтня – міністр оборони Московитської федерації Сергій Шойгу намагався залякати країни НАТО, ніби Україна готується «підірвати ядерну бомбу» на своїй території, щоб звинуватити Московію у використанні зброї масового ураження. Цей без будь-яких доказів інформаційний «вкид» протягом години синхронно поширили всі відомі московитські пропагандистські ЗМІ.
- 23 жовтня – московитські окупанти вбили 8 мирних жителів, 14 зазнали поранень.
- 24 жовтня – Європейська комісія за демократію через право («Венеційська комісія») визнала законною та пропорційною заборону на демонстрацію символіки, яку московитська армія використовує у війні проти України, зокрема георгіївської стрічки, символів «Z» і «V».
- 24 жовтня – згідно з даними обласних військових адміністрацій, жертви серед цивільного населення внаслідок збройної агресії Московитської федерації становлять: Донецька обл. – 10 загиблих, 3 поранених; Запорізька обл. – 2 поранених; Харківська обл. – 4 поранених; Херсонська обл. – 1 поранений.
- 24 жовтня – уряди США, Великобританії та Франції спільно відкинули «брехню Московії» про можливе застосування Україною «брудної бомби».

- 25 жовтня – відбулася чергова операція з передачі тіл загиблих військових. Україна повернула ще 25 своїх героїв.
- 25 жовтня – новопризначена прем'єр-міністерка Італії Джорджія Мелоні заявила, що її країна залишатиметься партнером хороброго українського народу, який протистоїть московській агресії.
- 25 жовтня – новопризначений прем'єр Великобританії Ріші Сунак пообіцяв завжди бути з Україною та запевнив, що український народ може розраховувати на подальшу солідарність і підтримку Великобританії.
- 26 жовтня – в межах чергового обміну полоненими вдалося звільнити 10 українських захисників і повернути тіло загиблого американського добровольця, ветерана армії США Джошуа Алана Джонса, який воював за Україну і загинув у бою з московитськими окупантами.
- 26 жовтня – очільниця уряду Італії Дж. Мелоні під час виступу в сенаті наголосила, що підтримує продовження військової допомоги Україні як єдину умову можливого досягнення миру з Московитською Федерацією.
- 26 жовтня – сенат Польщі визнав московитську владу терористичним режимом.
- 27 жовтня – від початку повномасштабної московитсько-української війни СБУ виявила в МПЦвУ 33 агенти та коригувальники вогню.
- 27 жовтня – московити на Донеччині вбили 4 людей і поранили 9.
- 28 жовтня – президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр поклав на президента Московитської федерації В. Путіна особисту відповідальність за розв'язання найбільшої війни в Європі з часів Другої світової війни і руйнування європейського порядку безпеки.
- 29 жовтня – в межах чергового обміну полоненими з московитської неволі вдалося звільнити 52 українці.
- 29 жовтня – московитські війська вбили 10 мирних жителів, 13 цивільним завдали поранень.
- 30 жовтня – протягом доби ворог завдав 4 ракетних і 5 авіаційних ударів, здійснив понад 90 обстрілів з РСЗВ, унаслідок яких постраждали райони більш як 20 населених пунктів.
- 31 жовтня – під час масованих московитських ударів по об'єктах критичної інфраструктури України Московитська федерація випустила понад 50 ракет, з яких 44 збила ППО України.
- 31 жовтня – московитські війська вбили 5 цивільних громадян і 9 завдали поранень.
- Початок листопада – згідно з даними американської розвідки, Московитська федерація та Іран уклали угоду про виробництво іранських безпілотників на московитській території.
- Початок листопада – московитські загарбники в окупованому м. Скадовськ Херсонської обл. публічно стратили 56-річну місцеву мешканку, медсестру Тетяну Мудренко за вигук «Скадовськ – це Україна!».
- 1 листопада – протягом доби противник завдав 7 ракетних і 47 авіаційних ударів, здійснив понад 90 обстрілів із РСЗВ, унаслідок яких постраждало більш як 25 населених пунктів.

- 2 листопада – протягом доби противник завдав 3 ракетних і 24 авіаційних ударів, здійснив понад 80 обстрілів із РСЗВ, унаслідок яких постраждало мирне населення.
- 3 листопада – в межах чергового обміну полоненими з московитської неволі вдалося звільнити 107 українських захисників.
- 3 листопада – на деокупованих територіях Донецької, Харківської та Херсонської обл. від початку повномасштабної війни знайшли тіла 868 убитих цивільних громадян України. Крім того, на території звільнених регіонів виявили 34 катівні: 24 – на Харківщині, по 3 – на Херсонщині та Київщині, 2 – на Сумщині та по 1 – на Донеччині й Чернігівщині.
- 3 листопада – московитські війська вбили 9 мирних жителів, 16 цивільним завдали поранень.
- 4 листопада – з метою допомоги Україні у відновленні інфраструктури, коли Московія навмисно знищує об'єкти енергетики, члени G7 створили новий механізм координації за прикладом зустрічей у форматі «Рамштайн», але в енергетичній сфері.
- 4 листопада – заступниця спікера Пентагону Сабріна Сінгх повідомила, що США створюють групу для координації зусиль союзників і підтримки необхідного Україні рівня надання військової допомоги. Вона увійде до структури Європейського командування збройних сил США, штаб-квартира якого розташована у м. Вісбаден (Німеччина), і називатиметься «Група сприяння безпеці України» – «SAGU» (Security Assistance Group of Ukraine).
- 4 листопада – міністр оборони України О. Резніков заявив, що ДК «Укроборонпром» налагодив виробництво дефіцитних боєприпасів радянських калібрів 152 та 122 мм.
- 4 листопада – представництво Президента України в АРК повідомило, що за період московитської окупації до Криму незаконно переїхало бл. 800 тис. громадян Московитської федерації. Згідно з українським законодавством, їх буде примусово депортовано з півострова.
- 5 листопада – московитські окупанти завдали 4 ракетних та 19 авіаційних ударів, здійснили понад 75 обстрілів з реактивних систем залпового вогню, унаслідок чого постраждало мирне населення.
- 6 листопада – на виконання рішення Ставки Верховного головнокомандувача і в зв'язку з військовою необхідністю на користь держави відчужено 5 підприємств: АТ «Мотор Січ», ПрАТ «Запоріжтрансформатор», ПАТ «АвтоКрАЗ», ПАТ «Укрнафта», ПАТ «Укртатнафта».
- 7 листопада – протягом доби противник завдав 9 ракетних і 37 авіаційних ударів, здійснив понад 100 обстрілів з РСЗВ, унаслідок чого постраждало більш як 25 н. п.
- 7 листопада – системи ППО «NASAMS» і «Aspide» прибули до України.
- 8 листопада – вночі з РСЗВ «Град» та важкої артилерії обстріляно Марганцеву та Нікопольську общини Дніпропетровської обл.
- 9 листопада – в новому стратегічному огляді генерального секретаріату національної оборони та безпеки Франції констатується, що вторгнення

Московитської федерації в Україну «...поставило її на незворотний шлях конфронтації з колективним Заходом».

- 9 листопада – Збройні сили України звільнили 12 н. п. на Херсонському напрямку.
- 10 листопада – в Україні потенційно небезпечна (замінована) територія становить майже 175 тис. км², або бл. 30% від загальної території країни.
- 10 листопада – з 1 жовтня 2022 р. на Херсонському напрямку ЗСУ просунулися на 36,5 км: загальна площа відвойованої території досягла 1381 км²; Україна за цей час відновила контроль над 41 н. п.
- 10 листопада – Збройні сили України звільнили м. Снігурівка Миколаївської обл., яка перебувала під московитською окупацією з 19 березня 2022 р.
- 10 листопада – міністерство торгівлі США скасувало наданий Московії два десятиліття тому статус країни з ринковою економікою.
- 10 листопада – московитські окупанти вбили в Україні 14 цивільних громадян і 15 поранили.
- 11 листопада – в межах чергового обміну полоненими з московитської неволі вдалося звільнити 45 воїнів ЗСУ та повернути 2 тіла загиблих українських захисників.
- 11 листопада – внаслідок московитського ракетного обстрілу м. Миколаїв 6 цивільних громадян загинуло і 2 зазнало поранень.
- 11 листопада – за час окупації Херсонщини московитські загарбники вивезли з фонду Херсонського обласного художнього музею ім. О. Шовкуненка, інших культурних установ області бл. 15 тис. експонатів, а також цінні фонди з Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гончара.
- 11 листопада – Збройні сили України звільнили від московитської окупації Миколаївську обл. (окрім Кінбурнської коси).
- 11 листопада – Збройні сили України звільнили від московитської окупації м. Херсон.
- 11 листопада – Збройні сили України звільнили від московитської окупації м. Берислав Херсонської обл.
- 12 листопада – московитські окупанти вбили 6 мирних українців, у т. ч. 2 убитих раніше, 3 людей поранено.
- 12 листопада – московитські окупанти здійснили мінометний обстріл приватного сектору н. п. Горностаївка Херсонської обл., мешканці якого відмовилися від т. зв. «евакуації». Внаслідок обстрілу загинуло 2 та отримало поранення 3 місцевих жителів.
- 13 листопада – Збройні сили України відновили контроль над с. Макіївка Сватівського р-ну на Луганщині; звільнено також 11 н. п. Луганської обл.
- 14 листопада – Верховний представник Європейського Союзу з закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель запевнив, що ЄС продовжуватиме підтримку України до її перемоги у війні, а параметри перемоги визначатиме Україна.

- 14 листопада – Генеральна Асамблея ООН на спеціальній сесії ухвалила резолюцію із закликом до Московитської федерації відшкодувати збитки, завдані повномасштабною агресією. Визнано, що Московію має бути притягнуто до відповідальності за будь-які порушення міжнародного права в Україні або проти України, враховуючи її агресію та порушення Статуту ООН.
- 14 листопада – Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний наголосив, що Україна за жодних умов не зупиниться на шляху звільнення своїх територій і не прийме жодних компромісних рішень.
- 14 листопада – на Херсонщині внаслідок обстрілу московитськими окупантами 2 жінки загинули, чотиримісячна дитина тяжко травмована.
- 14 листопада – президент США Дж. Байден наголосив, що США не будуть залучені до будь-яких переговорів про мир в Україні без України.
- 14 листопада – президент США Дж. Байден та лідер Китаю Сі Цзіньпін під час переговорів на саміті лідерів країн Великої двадцятки (G20) на о. Балі (Індонезія) наголосили на своїй незгоді із застосуванням або погрозою застосування ядерної зброї в Україні.
- 14 листопада – прем'єр-міністр Канади Дж. Трюдо заявив, що найбільші глобальні виклики, яких зазнав світ у 2022 р., спровоковані московитською агресією проти України.
- 14 листопада – США запровадили санкції проти 42 осіб і компаній, які допомагають Московитській Федерації купувати зброю.
- 15 листопада – збройні сили Московитської федерації здійснили наймасованіший ракетний удар по об'єктах критичної інфраструктури України з початку війни. Окупанти атакували Україну 96-ма крилатими ракетами повітряного та морського базування (X-101, X-555, «Калібр»), керованими авіаційними ракетами X-59, ударними дронами «Shahed-136/131», «Оріон», «Орлан-10». Як наслідок, 1 людина загинула та 6 отримало травми; без світла опинилися 10 млн українців.
- 15 листопада – згідно з підрахунками ООН, населення Землі досягло 8 млрд людей.
- 15 листопада – прем'єр-міністр Великобританії Р. Сунак на саміті G20 в Індонезії заявив, що Московія має звільнити територію України та припинити варварську війну.
- 15 листопада – московитський дезертир Нікіта Чибрін звернувся до іспанської поліції з проханням надати йому політичний притулок і заявив про готовність свідчити про воєнні злочини Московитської федерації в Україні.
- 16 листопада – більшість країн Великої двадцятки у спільній заяві на саміті в Індонезії рішуче засудила війну Московитської федерації проти України та наголосила, що вона спричиняє велетенські страждання і погіршує існуючі проблеми у глобальній економіці.
- 16 листопада – Верховна Рада України закликала держави «Групи двадцяти» (G20) відкликати Московію зі свого складу.
- 16 листопада – Верховна Рада України звернулася до парламентів держав світу щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

- 16 листопада – на прохання Житомирської обласної ради Верховна Рада України повернула м. Новоград-Волинський на Житомирщині його історичну назву «Звягель».
- 16 листопада – нижня палата парламенту Чехії визнала чинну московитську владу терористичним режимом.
- 16 листопада – московитські окупанти вбили 5 мирних українців, 9 поранили.
- 17 листопада – внаслідок влучання московитської ракети у житловий будинок у м. Вільнянськ Запорізької обл. загинуло 10 мирних українців.
- 17 листопада – Окружний суд Гааги, що розглядав справу про збиття авіалайнера МН-17, визнав винними у збитті літака І. Гірка і підлеглих йому бойовиків С. Дубинського та Л. Харченка і заочно засудив їх до довічного ув'язнення. Суд також визнав, що т. зв. «Донецька народна республіка» була контрольованою Московитською Федерацією, як мінімум, із травня 2014 р. і отримувала політичні та військові вказівки з Москви.
- 17 листопада – під час московитської ракетної атаки по Дніпру отримали поранення 23 людини, пошкоджені промислове підприємство, будинки, тролейбуси, житлова вулиця.
- 17 листопада – Московитська федерація через прессекретаря президента Московії Д. Пескова визнала, що ударами по інфраструктурі України намагається змусити її до переговорів.
- 17 листопада – Московитська федерація запустила по Україні 18 крилатих ракет і 5 БПЛА.
- 17 листопада – у 2022 р. європейські країни вислали з Європи понад 600 московитських чиновників, 400 з яких – шпигуни. Це завдало найзначнішого стратегічного удару московитським спецслужбам у новітній європейській історії.
- 18 листопада – внаслідок збройної агресії Московитської федерації проти України загинуло 3 цивільних особи та поранено 6. У селищі Комиш-Зоря Пологівського р-ну Запорізької обл. московитські окупанти розстріляли родину з двома дітьми – всього 4 особи.
- 19 листопада – більшість лідерів країн Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва у спільній заяві на форумі в Таїланді рішуче засудили війну Московитської федерації проти України та наголосили, що вона спричиняє велетенські страждання і погіршує існуючі проблеми в економіці.
- 19 листопада – до України з неоголошеним візитом прибув прем'єр-міністр Великобританії Р. Сунак.
- 19 листопада – згідно з даними генерального прокурора України А. Костіна, внаслідок повномасштабної агресії Московитської федерації натепер лише офіційно зафіксовано більше 45 тис. воєнних злочинів і більше 19 тис. злочинів проти основ нацбезпеки; 8311 цивільних осіб, в т. ч. 437 дітей, загинуло, понад 11 тис. поранено. За останні два місяці на декупованих територіях Харківщини, Херсонщини та Донеччини виявлено

понад 700 тіл загиблих, майже 90% яких – цивільні; більше 20 місць, де окупанти незаконно утримували, катували та вбивали українських громадян.

- 19 листопада – на думку міністра оборони США Л. Остіна, підсумки війни в Україні будуть одним із факторів, які визначатимуть ситуацію у сфері безпеки у світі у XXI ст.
- 19 листопада – організовано втечу з московитського полону 3 військовослужбовців окремого батальйону морської піхоти ВМС України.
- 19 листопада – московитські окупанти вбили 3 цивільних українців, поранили – 16.
- 20 листопада – 4 грудня – в Херсоні внаслідок обстрілів московитських окупантів загинуло 19 людей; 39, серед яких 1 дитина, отримало поранення.
- 20 листопада – згідно з даними Президента України В. Зеленського, з початку повномасштабного вторгнення Московитська федерація застосувала проти України понад 4700 ракет.
- 20 листопада – московитські окупанти вбили 4 і поранили 8 мирних українців.
- 21 листопада – видання «The Guardian» із посиланням на свідчення херсонців повідомило, що загарбники у Херсоні спалювали тіла своїх загиблих на сміттєзвалищі.
- 21 листопада – Нова Зеландія запровадила санкції проти 22 громадян Московитської федерації і Білорусі, зокрема родин президентів Московитської федерації В. Путіна та Білорусі А. Лукашенка, прессекретаря московитського президента Д. Пескова, голови Центробанку Московитської федерації Е. Набіулліної та ін.
- 21 листопада – новообрана президентка Парламентської асамблеї НАТО засудила війну Московитської федерації проти України та наголосила, що «...московитські лідери поводяться як справжні терористи, виявляючи безпрецедентне варварство, атакуючи мирних жителів і цивільну інфраструктуру. Ми маємо діяти і вони мають бути засуджені як терористи міжнародним трибуналом».
- 21 листопада – Парламентська асамблея НАТО одногolosно визнала Московитську федерацію державою-терористом і закликала до заснування спеціального трибуналу для притягнення її до відповідальності за жакливі военні злочини проти України.
- 21 листопада – московитські окупанти вбили 8 і поранили 16 мирних українців.
- 22 листопада – під час безпекових заходів Служба безпеки України знайшла у приміщеннях МПЦВУ промосковитську літературу, мільйони готівки і «сумнівних» громадян Московитської федерації.
- 22 листопада – московитські загарбники вбили 7 та поранили 23 мирних українців. Окупанти ракетами також вдарили по пологовому відділенні Вільнянської лікарні у Запорізькій обл., унаслідок чого загинуло немовля.
- 22 листопада – Україна повернула тіла ще 33 загиблих військових.

- 23 листопада – в результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з московитського полону 35 українських воїнів і 1 цивільного.
- 23 листопада – 2 людей загинуло та 2 отримало поранення внаслідок московитського обстрілу м. Куп'янськ на Харківщині.
- 23 листопада – Європарламент визнав Московитську федерацію державою-спонсором тероризму.
- 23 листопада – Папа Римський Франциск порівняв війну Московії проти України з Голодомором 1932–1933 рр. в Україні, який він назвав «жахливим геноцидом».
- 23 листопада – Московитська федерація вчергове завдала масованого ракетного удару по об'єктах критичної інфраструктури України. З 70 випущених ракет ППО збила 51. Через ракетний терор у м. Вишгород на Київщині загинуло 7 людей, 35 постраждало, в т. ч. 6 дітей. Всього в Україні загинуло 10 осіб, поранення отримало 55.
- 23 листопада – СБУ знайшла промосковитську літературу, мільйони готівки і «сумнівних» громадян Московитської федерації під час безпекових заходів у Києво-Печерській лаврі та храмах МПЦвУ на Рівненщині.
- 23 листопада – у Генеральній прокуратурі України заявили, що війна Московії проти України «...спрямована на знищення українського народу» і що сексуальне насильство належить до переліку злочинів Московитської федерації, «...спрямованих на сіяння жаху, заподіяння страждань і страху цивільному населенню України».
- 24 листопада – верхня палата парламенту Ірландії визнала Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу.
- 24 листопада – Європарламент заборонив в ЄС документи, видані Московитською Федерацією на окупованих територіях України.
- 24 листопада – Європарламент затвердив резолюцію, згідно з якою білоруський режим А. Лукашенка поділяє з Московією відповідальність за воєнні злочини в Україні, за які він має бути притягнутий до відповідальності перед міжнародним трибуналом і Міжнародним кримінальним судом.
- 24 листопада – Київська міська рада схвалила рішення про присвоєння колишньому прем'єр-міністру Великобританії Б. Джонсону звання «Почесний громадянин міста Києва».
- 24 листопада – нижня палата парламенту Нідерландів визнала Московію державою-спонсором тероризму.
- 24 листопада – Папа Римський Франциск звернувся з окремим листом до українського народу, в якому назвав війну абсурдною і божевільною, а українців – сміливими й сильними.
- 24 листопада – парламент Молдови визнав Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу.
- 24 листопада – парламент Румунії визнав Голодомор 1932–1933 рр. в Україні злочином проти людства та українського народу.
- 24 листопада – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з московитського полону 50 українських воїнів.

- 24 листопада – через обстріли московитськими військами Херсонщини загинуло 10 місцевих жителів, 54 отримало поранення.
- 25 листопада – внаслідок обстрілів московитських військ загинуло 15 людей, постраждало 35, серед них дитина.
- 25 листопада – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг заявив, що найкращий спосіб підвищити шанси на мирне завершення війни в Україні – підтримувати Україну.
- 25 листопада – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з московитського полону 9 українців.
- 26 листопада – від рук московитських загарбників загинуло 7 мирних українців, 19 отримало поранення.
- 26 листопада – парламент Угорщини на пів години вимкнув світло й підсвітку будівлі в межах акції вшанування пам'яті жертв Голодомору у Будапешті.
- 26 листопада – президентка Угорщини Каталін Новак під час візиту до Києва заявила, що відповідальність президента Московитської федерації В. Путіна за війну проти України очевидна.
- 26 листопада – прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан заявив, що потрібно подбати про те, щоб Україна залишалась суверенною державою і щоб Московія не могла становити загрози для Європи.
- 26 листопада – прем'єр-міністр України Денис Шмигаль, прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький і прем'єр-міністр Литви Інґріда Шимоніте підписали спільну заяву, в якій закликали міжнародну спільноту визнати спільною метою звільнення всієї тимчасово окупованої території України.
- 26 листопада – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з московитського полону 12 українців.
- 27 листопада – від рук московитських загарбників загинуло 2 мирних жителів України, 4 отримало поранення.
- 28 листопада – внаслідок московитської збройної агресії за добу в Україні загинув 1 цивільний громадянин, 2 особи зазнали поранень.
- 28 листопада – міністр закордонних справ Швеції Тобіас Ліндстрьом переконаний, що єдиний спосіб справедливої розв'язки у війні Московитської федерації проти України – поразка агресора на полі бою.
- 28 листопада – міністри закордонних справ Естонії, Фінляндії, Ісландії, Латвії, Литви, Норвегії та Швеції у спільній заяві за підсумками візиту до Києва пообіцяли надавати Україні подальшу економічну, військову і гуманітарну підтримку та посилювати санкції проти Московитської федерації.
- 28 листопада – Папа Римський Франциск в інтерв'ю журналістам назвав українців народом-мучеником через московитську агресію.
- 29 листопада – впродовж повномасштабної війни українські захисники визволили на Луганщині 13 н. п.
- 29 листопада – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг заявив, що у разі перемоги Московитської федерації у війні проти України світові доведеться сплатити ще вищу ціну, оскільки авторитарні лідери у різних

- країнах отримають «зелене світло» на застосування грубої сили. З огляду на це НАТО підтримуватиме Україну стільки, скільки буде необхідно.
- 29 листопада – ДК «Укроборонпром» продемонстрував перші виготовлені ним снаряди калібру 152 мм.
 - 29 листопада – за добу московитські окупанти вбили 5 та поранили 21 мешканця України.
 - 29 листопада – за період від початку повномасштабної війни в Україні через московитські обстріли пошкоджено бл. 600 об'єктів електро- і теплопостачання.
 - 29 листопада – координатор зі стратегічних комунікацій Ради національної безпеки Білого дому США Дж. Кірбі, висловлюючись про триваючі московитські атаки на енергосистему України, заявив, що президент Московитської федерації В. Путін через нездатність протистояти ЗСУ поводиться «абсолютно огидно». Якщо раніше він використовував їжу і страх як зброю, то тепер «...використовує холод, що наближається, щоб фактично спробувати поставити український народ на коліна».
 - 29 листопада – Львівська обласна рада заборонила діяльність МПЦУ на території області.
 - 29 листопада – міністр юстиції Німеччини Марко Бушманн заявив, що його країна відповідальна за повномасштабну агресію Московії в Україні, оскільки підтримав будівництво московитського газопроводу «Північний потік-2».
 - 29 листопада – міністри юстиції G7 ухвалили Берлінську декларацію щодо відповідальності Московитської федерації за воєнні злочини в Україні.
 - 29 листопада – посол України в ООН Сергій Кислиця запропонував повернути Росії історичну назву «Московія».
 - 29 листопада – московитські окупанти завдали по території України 26 авіаційних ударів та здійснили 10 обстрілів із РСЗВ.
 - 30 листопада – Бундестаг Німеччини визнав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.
 - 30 листопада – на думку Генерального секретаря НАТО Є. Столтенберга, попередньою умовою розгляду питання членства України в НАТО є її перемога над Московитською федерацією.
 - 30 листопада – Президент України В. Зеленський заявив, що на відновлення України потрібно понад трлн дол. США.
 - 30 листопада – московити випустили по Сумщині 110 снарядів та мін, загинула дитина.
 - Кінець листопада – у Курській обл. Московитської федерації, що межує з Україною, почали будувати оборонні споруди, зокрема у полях встановили бетонні пірамідальні протитанкові споруди, відомі як «зуби дракона». Розвідка Великобританії пояснила це прагненням «...розпалити патріотичні почуття московитських громадян».
 - 1 грудня – Верховна Рада України схвалила заяву щодо необхідності реформування Організації Об'єднаних Націй та нелегітимності перебування

в ООН Московії, котра зловживає правами постійного члена в Раді Безпеки ООН та своїми діями порушує основоположні міжнародно-правові документи, зокрема Статут ООН, Загальну декларацію прав людини, Будапештський меморандум тощо.

- 1 грудня – Верховний представник Європейського Союзу з закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель заявив, що ЄС розгляне варіанти передачі заморожених і конфіскованих активів Московитської федерації на відбудову України.
- 1 грудня – Києво-Печерську лавру офіційно зареєстрували як монастир у складі Української православної церкви (Православної церкви України).
- 1 грудня – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з московитського полону 50 українських воїнів, зокрема оборонців Маріуполя та заводу «Азовсталь».
- 2 грудня – відомий співак Стінг закликав світову спільноту допомогти Україні не замерзнути взимку 2022–2023 рр.
- 2 грудня – Канада запровадила проти Ірану нові санкції через постачання дронів Московитської федерації.
- 2 грудня – московитські окупанти 42 рази обстріляли територію Херсонщини, унаслідок чого загинуло 3 цивільні особи, 7 отримало поранення.
- 2 грудня – Московитська федерація продовжує ввозити на тимчасово окуповані території України своїх педагогів, зокрема з Дагестану, які мають змосковити українських дітей, оскільки більшість українських вчителів відмовилася співпрацювати з окупантами.
- 3 грудня – згідно з дослідженням проєкту «NASA Harvest», Московія вкрала української пшениці з непідконтрольних Україні територій щонайменше на 1 млрд дол.
- 3 грудня – президентка Грузії Саломе Зурабішвілі висловила співчуття у зв'язку з загибеллю грузинських добровольців, які воювали в Україні проти московитських загарбників.
- 3 грудня – у центрі Вашингтона до 300-річчя з дня народження відкрили пам'ятник українському філософу Григорію Сковороді.
- 3 грудня – через московитські обстріли 2 людини загинуло, 7 отримало поранення.
- 4 грудня – приватний заклад вищої освіти (ЗВО) «Київська школа економіки» (Kyiv School of Economics) оцінив, що внаслідок повномасштабного вторгнення Московитської федерації в Україну було знищено чи викрадено сільськогосподарської продукції загальною вартістю 1,87 млрд дол. США.
- 4 грудня – від початку московитсько-української війни під час боїв у лавах Збройних сил України загинуло 33 грузини.
- 4 грудня – двоє громадян Польщі – Януш Шеремета та Кшиштоф Тифель, які служили в Інтернаціональному легіоні ЗСУ, загинули на фронті.
- 4 грудня – державний секретар США Е. Блінкен назвав варварськими зусилля Московії щодо виведення з ладу електропостачання та інфраструктури в Україні. На його думку, президент В. Путін обрав тактику «випа-

леної землі» тому, що не зміг досягти своїх попередніх завойовницьких цілей у війні проти України.

- 4 грудня – згідно з опитуванням АНО «Левада-центр», 74% москвитів підтримують дії своїх військ у війні в Україні. При цьому лише 41% респондентів виступають за те, щоб Московитська федерація продовжувала військові дії в Україні, тоді як 53% заявили, що потрібно розпочати мирні переговори.
- 4 грудня – міністр оборони США Л. Остін звинуватив Московитську федерацію в навмисній жорстокості у війні проти України, заявивши, що вона навмисно обирає як мішень цивільне населення.
- 4 грудня – московитські окупанти вбили 5 цивільних осіб, 7 зазнало поранень.
- 4 грудня – слідчі Національної поліції України зареєстрували 3454 воєнних злочинів, скоєних загарбниками під час окупації Харківщини. Їхня більшість (3053) зареєстрована за ст. 438 (порушення законів і звичаїв війни) КК України.
- 4 грудня – у концертній залі «Карнегі-гол» у м. Нью-Йорк (США) відбувся концерт, присвячений 100-річчю прем'єри у Мангеттені композиції всесвітньо відомого твору для хору «Щедрик» українського композитора Миколи Леонтовича.
- 5 грудня – британська газета «Financial Times» оголосила Президента України В. Зеленського «Людиною року».
- 5 грудня – Верховний Суд України виніс остаточне рішення щодо емблеми дивізії «Галичина», визнавши герб із зображенням золотого лева на синьому тлі таким, що не належить до нацистської символіки.
- 5 грудня – міністр закордонних справ України Д. Кулеба повідомив, що за останні дні українські дипломати в 12 країнах 21 раз отримували погрози, які невідомо надсилали у конвертах, у т. ч., як вважається, з очима тварин.
- 5 грудня – Верховному комісару ООН з прав людини Фолькеру Тюрку під час візиту до Києва довелося перебувати в підземному укритті через ракетний удар московитських військ.
- 5 грудня – відомий американський стендап-комік, сатирик та актор Дейв Шепел у своєму виступі так розповів про війну в Україні та мужніх українців: «Українці – крутіші бійці, ніж ми усі думали. Ці чуваки... Борони їх Боже... Вони круті. Вони знищили 10000 москвитів за перший тиждень війни... І це до того, як у них з'явилася зброя. До того, як ми вирішили дати їм зброю. Вони нищили москвитів усім, що знаходили у господарстві... Там ніби вся країна засипана пастками із фільму режисера Кріса Коламбуса «Сам удома».
- 5 грудня – воїни ЗСУ успішно відбили всі атаки ворога у Донецькій обл.
- 5 грудня – за процесуального керівництва прокурорів САП детективи НАБУ затримали членів злочинної організації, яка взяла під контроль Одеську міськраду та бюджет міста.
- 5 грудня – заступник генерального секретаря Ради Європи Бйорн Берге заявив, що Московитська федерація є найпотужнішим прикладом загрози пропаганди, змішаної з дезінформацією та мовою ненависті.

- 5 грудня – згідно з даними видання «The Wall Street Journal», США надіслали Україні РСЗВ «HIMARS» з обмеженою дальністю ударів, щоб ними не можна було вразити Московитську Федерацію.
- 5 грудня – набули чинності нафтові санкції ЄС проти Московії.
- 5 грудня – низка московитських ЗМІ повідомила про атаки українських безпілотників на стратегічні авіабази «Енгельс» у Саратовській обл. і «Дягілево» в Рязанській обл. Московитської федерації, внаслідок яких пошкоджено літаки, здатні нести кілька ядерних боєприпасів, і продемонструвала здатність України завдавати ударів по московитських тилах. Саме з цих аеродромів стратегічні бомбардувальники завдавали масованих ракетних ударів по Україні.
- 5 грудня – московити ударили трьома ракетами по м. Кривий Ріг, влучивши у промислове підприємство, внаслідок чого 1 працівник загинув, 3 людей отримало поранення.
- 5 грудня – Московитська федерація завдала масованого ракетного удару по всій території України. Більшість ракет, понад 60 із понад 70, збили сили ППО. Загинуло 4 людини, 16 отримало поранення.
- 5 грудня – український письменник С. Жадан посів друге місце в рейтингу культурних діячів року, який оприлюднила одна з найбільш авторитетних газет Німеччини «Frankfurter Allgemeine Zeitung».
- 6 грудня – Державну службу України з етнополітики та свободи совісті зараховано до центральних органів виконавчої влади, які підпорядковуються безпосередньо Кабінету Міністрів України.
- 6 грудня – до Дня Збройних сил України АТ «Укрпошта» випустило благодійну марку «Зброя перемоги».
- 6 грудня – ЗСУ відбили атаки ворога в районах 10 н. п. на Луганщині й Донеччині.
- 6 грудня – московитські окупанти вбили 4 цивільних громадян і 16 поранили.
- 6 грудня – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з московитського полону 60 українських воїнів, зокрема оборонців Маріуполя та заводу «Азовсталь».
- 6 грудня – Угорщина заблокувала виділення ЄС Україні 18 млрд євро макрофінансової допомоги в 2023 р.
- 6 грудня – Україна повернула тіла ще 49 загиблих українських захисників.
- 6 грудня – українські безпілотники здійснили атаки на комбінат «Слава» у Брянській обл. та аеродром м. Курськ (Московитська федерація), де спалахнув нафтонакопичувач.
- 7 грудня – американський журнал «Time» оголосив Президента України В. Зеленського та «дух України» символами 2022 р.
- 7 грудня – аналітики Інституту з вивчення війни (ISW) переконані, що президент Московитської федерації В. Путін створює умови для затяжної загарбницької війни в Україні. Вони звернули увагу на його заяву, що війна проти України може бути «тривалим процесом» і що захоплення нових територій є важливим результатом для Московії.

- 7 грудня – білоруський парламент схвалив смертну кару за «державну зраду» для чиновників і військових.
- 7 грудня – верховний суд Франції скасував рішення апеляційного суду м. Парижа та залишив у силі рішення Міжнародного арбітражу про стягнення з Московитської федерації на користь ПАТ «Державний ощадний банк України» 1,1 млрд дол. США плюс відсотки, які нараховуватимуться з моменту винесення рішення до часу фактичної компенсації (бл. 100 тис. дол. США щоденно).
- 7 грудня – видання «Financial Times» з посиланням на радника українського уряду з питань оборони повідомило, що Україна може завдавати удари безпілотниками на великі відстані вглиб Московії і невдовзі там не залишиться безпечних зон.
- 7 грудня – внаслідок зіткнення вантажівки, що перевозила московитських військових, і мікроавтобуса на трасі між тимчасово окупованими Шахтарськом і Торезом Донецької обл. загинуло 16 людей, 3 постраждало.
- 7 грудня – голова Луганської обласної військової адміністрації (ОВА) Сергій Гайдай повідомив, що московитські окупанти вивозять дітей з області до Чечні для «патріотичного виховання».
- 7 грудня – за підсумками діяльності Моніторингової місії ООН з прав людини оприлюднено доповідь, в якій зазначено, що натеper ООН задокументувала насильницьку смерть 441 цивільної особи (341 чоловіка, 72 жінок, 20 хлопчиків та 8 дівчаток) у Київській, Чернігівській і Сумській обл. за перші 6 тижнів московитського вторгнення. При цьому автори звіту зауважили, що їхня реальна кількість, очевидно, значно вища.
- 7 грудня – згідно з дослідженням Кільського інституту світової економіки, країни Європи вперше з початку війни перевершили США у зобов'язаннях щодо допомоги Україні.
- 7 грудня – компанія «Google» оприлюднила дані про те, що запит терміна «Ukraine» посів у пошуковому сервісі «Google» третє місце в загальному пошуку та перше місце в пошуку серед новин за рік.
- 7 грудня – мешканці Грузії за 8 днів зібрали гроші на 200 генераторів для України.
- 7 грудня – настоятеля храму МПЦвУ в Лисичанську засудили до 12 років в'язниці за шпигунство на користь Московитської федерації.
- 7 грудня – Папа Римський Франциск знову нагадав про війну, що триває в Україні, й порівняв її з операцією нацистської Німеччини в роки Другої світової війни, здійсненої проти євреїв.
- 7 грудня – Президент України В. Зеленський став найвпливовішою людиною Європи в 2022 р., за версією видання «Politico».
- 7 грудня – Московію усунули зі складу членів Парламентської асамблеї Організації Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС).
- 7 грудня – московити 30 разів обстрілювали Херсонщину, внаслідок чого 2 особи загинуло, 1 отримала поранення.

- 7 грудня – московити вбили 13 мирних жителів Донеччини: 10 у Кураховому, 1 у Красногорівці, 1 в Іванівці та 1 у Бахмуті; щонайменше 15 людей отримало поранення.
- 7 грудня – Сили оборони України відбили атаки в районах 15 н. п. та уразили 6 пунктів управління противника.
- 7 грудня – Спілка українських підприємців звернулася до лідерів країн G7 та ЄС із закликом «...терміново покласти край продовженням бомбардувань української цивільної інфраструктури», збільшити поставки зброї в Україну і посилити санкції проти економіки Московитської федерації.
- 7 грудня – США додали 24 компанії з Московитської федерації, Латвії, Пакистану, Сінгапуру та Швейцарії до «чорного списку» через допомогу московитській армії.
- 7 грудня – у Херсонській обл. на ворожих мінах підірвалось і загинуло 6 поліцейських з Черкаської обл., 2 отримало поранення.
- 7 грудня – Франція передала Україні 100 генераторів середньої потужності для проходження опалювального сезону.
- 8 грудня – американське видання «Politico» визнало московитського диктатора В. Путіна «невдахою року».
- 8 грудня – Верховний представник ЄС з закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель заявив, що пріоритетом для Європейського Союзу та його країн-членів є підтримка України зброєю й фінансами, оскільки ЄС не може дозволити, щоб у цій агресивній війні перемогла Московія.
- 8 грудня – Верховний Суд України визнав незаконною передачу палацу Терещенків на Житомирщині єпархії МПЦвУ.
- 8 грудня – від початку повномасштабного вторгнення Московитської федерації Офіс Генерального прокурора задокументував понад 70 тис. воєнних злочинів проти України.
- 8 грудня – Європарламент та Європейська асоціація міст започаткували ініціативу «Генератори надії», щоб у великих обсягах збирати генератори для України.
- 8 грудня – Євросоюз засудив застосування московитськими військами газових гранат проти українських військовослужбовців.
- 8 грудня – за 100 днів діяльності Міжвідомчої робочої групи з питань реалізації санкційної політики Україна запровадила санкції проти майже 4,5 тис. фізичних і юридичних осіб Московитської федерації та Білорусі.
- 8 грудня – за добу ворог 68 разів обстріляв Херсонщину з мінометів, артилерії, танків та РСЗВ, унаслідок чого 8 мирних мешканців отримало поранення.
- 8 грудня – канцлер Німеччини О. Шольц сподівається, що запланована європейська система протиракетної оборони буде створена протягом подальших 5 років.
- 8 грудня – міністр закордонних справ Словаччини Растіслав Качер заявив, що його країна «добре» вивчила уроки історії, а тим, хто виступає за пе-

ремовини з Московією, нагадав, що домовленості з Гітлером призвели до руйнації тодішньої Чехословаччини і Другої світової війни.

- 8 грудня – міністр закордонних справ Словаччини Р. Качер переконаний, що допомога Україні – це моральний обов'язок і стратегічне рішення його країни, бо інакше вона стане наступною ціллю агресії Московитської федерації.
- 8 грудня – міністр оборони України О. Резніков повідомив, що за останні 30 днів до експлуатації в ЗСУ допущено 7 зразків БПЛА українського виробництва.
- 8 грудня – Папа Римський Франциск заплакав, коли під час традиційної молитви на Іспанських сходах у Римі згадав про страждання українців.
- 8 грудня – представник державного департаменту США, менеджер у справах Європи Майкл Тірре наголосив, що московити в Україні використовують таку саму тактику, як терористи ІДІЛ у Сирії та Іраку: цілеспрямовано мінують цивільні будинки, зокрема дитячі іграшки, і навіть тіла вбитих.
- 8 грудня – представниця Пентагону С. Сінгх заявила, що Україна не координує зі США можливі військові операції та удари по території Московитської федерації.
- 8 грудня – прем'єрка Естонії Кая Каллас заявила, що реакцію союзників із цивілізованого світу на агресію Московитської федерації ретельно вивчатимуть всі диктатори і тому в інтересах Заходу посилити підтримку України та продовжувати збільшувати ціну війни для Московитської федерації, поки останній московитський солдат не залишить Україну.
- 8 грудня – пресслужба СБУ повідомила, що за результатами контррозвідувальних заходів Служби безпеки України на об'єктах МПЦвУ в Херсонській, Черкаській, Житомирській та Волинській обл. виявлено московитські паспорти місцевих священників, промосковитську літературу, тексти молитов за країну-агресора, «документи» окупаційних адміністрацій, прапори терористичних організацій «Л/ДНР», крадені ікони.
- 8 грудня – прокурори Миколаївської обласної прокуратури спільно зі слідчими поліції та криміналістами виявили на деокупованій території с. Новопетрівка Широківської ОТГ Баштанського р-ну 3 загиблих унаслідок військової агресії Московитської федерації. Згідно з висновками судово-медичних експертів, у загиблих зафіксовані сліди тортур і катувань.
- 8 грудня – Рада Європейського Союзу ухвалила рішення про невизнання московитських проїзних документів, виданих на окупованих територіях України та Грузії.
- 8 грудня – московитські війська завдали ракетного удару по Харківщині, внаслідок чого постраждало 4 осіб.
- 8 грудня – московити, які окупували Запорізьку АЕС, завезли на її територію кілька реактивних систем залпового вогню «Град».
- 8 грудня – сейм Латвії закликав притягти до відповідальності винних у злочинах Московитської федерації в Україні.

- 8 грудня – у Донецькій обл. окупанти вбили 5 цивільних, 2 поранено.
- 8 грудня – Угорщина на зустрічі послів країн ЄС виступила проти запропонованого нового пакета антимосковитських санкцій.
- 8 грудня – Франція передала 100 генераторів для посилення роботи українського енергосектору.
- 9 грудня – Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг висловив припущення, що бойові дії в Україні можуть перерости у велику війну між НАТО та Московією.
- 9 грудня – державний департамент США оголосив про запровадження санкцій проти очільника Окружного адміністративного суду Києва Павла Вовка та 2 членів його родини через вимагання хабарів в обмін на втручання в судові та інші державні процеси.
- 9 грудня – за оперативним оцінюванням Держстату ВВП України зменшився на 30,8% у третьому кварталі в річному вимірі, проте збільшився за показниками другого кварталу. Темпи зростання споживчих цін уперше від початку року сповільнилися у річному вимірі – у листопаді інфляція становила 26,5%.
- 9 грудня – згідно з даними Уповноваженої Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Дарії Герасимчук, московитські загарбники незаконно вивезли з України понад 13 тис. дітей.
- 9 грудня – Канада запровадила нові санкції проти Московії, Ірану та М'янми через порушення прав людини урядами цих держав.
- 9 грудня – Німеччина передасть Україні 18 САУ «РCH 155», 80 пікапів, 2 ангарні намети, 7 вантажівок і 90 одиниць протидронного обладнання.
- 9 грудня – Норвегія виділила 1 млрд крон (бл. 100 млн дол. США) на відновлення інфраструктури України після ударів московитських військ.
- 9 грудня – парламент Болгарії схвалив рішення про надання Україні військової та військово-технічної допомоги.
- 9 грудня – президент Московитської федерації В. Путін допустив внесення концепції превентивного ядерного удару в московитську воєнну доктрину.
- 9 грудня – прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді відмовився від традиційної щорічної зустрічі з московитським диктатором В. Путіним через ядерні погрози Кремля Україні.
- 9 грудня – Рада ЄС ухвалила резолюцію, що закликає до посилення боротьби з безкарністю Московії за розв'язання агресивної війни проти України.
- 9 грудня – московити завдали 48 ударів із мінометів по прикордонних територіях Сумської обл.
- 9 грудня – Служба безпеки України оголосила про підозру ректору Почаївської духовної семінарії МПЦвУ, який провадив антиукраїнську діяльність.
- 9 грудня – Служба безпеки України виявила підозрілих осіб, незареєстровану зброю і московитські агітки, в яких прославляється Московія, на об'єктах МПЦвУ в Київській та Херсонській обл.

- 9 грудня – США запровадили санкції проти Повітряно-космічних сил Московитської федерації та інших московитських установ через їхню причетність до незаконної закупівлі в Ірану безпілотників та їхнього використання у війні в Україні.
- 9 грудня – США наклали санкції на членів ЦВК Московитської федерації і співробітників Кремля за порушення прав людини в Україні.
- 9 грудня – США оголосили про виділення Україні чергової партії військової допомоги в розмірі 275 млн дол. США. Загалом від початку повномасштабного вторгнення Московитської федерації в Україну США надали нашій країні понад 19 млрд дол. безпекової допомоги.
- 9 грудня – уряд США оголосив про введення санкцій проти московитських чиновників, а також осіб, причетних до фільтрації на окупованих територіях України, торгур, переселення дітей, проведення псевдореферендумів та інших злочинів.
- 10 грудня – Австралія запровадила санкції проти Ірану та Московитської федерації за порушення прав людини і вторгнення в Україну.
- 10 грудня – Азербайджан відправив Україні як гуманітарну допомогу електрообладнання, зокрема 45 силових трансформаторів і 50 генераторів.
- 10 грудня – британське видання «The Times» повідомило, що США дали «мовчазну» згоду на далекобійні удари України по цілях на території Московії після численних ракетних ударів московитських військ по українській критичній інфраструктурі.
- 10 грудня – в результаті проведення контррозвідувальних заходів на об'єктах МПЦвУ в Харківській обл. СБУ виявила бібліотеки з прокремлівською літературою, матеріали, що вихваляють країну-агресора, велику кількість готівки у різній валюті, в т. ч. московитськими рублями, сухпайки московитських окупаційних угруповань тощо.
- 10 грудня – ворог завдав нових ударів по енергетичних об'єктах в Одеській обл., внаслідок чого через пошкодження частини магістральних високочастотних мереж та обладнання було знеструмлено споживачів м. Одеси та області.
- 10 грудня – Європейська комісія мобілізувала свої аварійні резерви, щоб відправити 40 генераторів в Україну. Один такий генератор потужністю 220 кВт може забезпечити електроенергією лікарню.
- 10 грудня – Ізраїль передав одній із київських дитячих лікарень сучасне медичне обладнання.
- 10 грудня – канцлер Німеччини О. Шольц заявив, що не простежує жодних ознак, що В. Путін може відмовитися від своїх імперіалістичних планів, тому вважає за потрібне збільшувати інвестиції в оборону.
- 10 грудня – міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав Товариство Червоного Хреста допомогти зупинити депортацію українських дітей у Московитську федерацію.
- 10 грудня – міністр оборони Литви Арвідас Анушаускас заявив, що його країна надада Україні допомогу з озброєнням на загальну суму 280 млн євро і підтримка триватиме й надалі.

- 10 грудня – Німеччина передасть Україні 470 електрогенераторів різної потужності загальною вартістю 19,5 млн євро.
- 10 грудня – окупаційні війська Московитської федерації за минулу добу поранили 4 цивільних жителів у Донецькій обл. і 4 на Нікопольщині.
- 10 грудня – партизанський рух «АТЕШ», що діє в окупованому Криму, взяв на себе відповідальність за підпал московитської військової бази у селищі Радянське.
- 10 грудня – ресурс «Duolingo» повідомив, що після повномасштабного вторгнення Московитської федерації в Україну понад 1,3 млн користувачів у світі почали вивчати українську мову через його електронну платформу.
- 10 грудня – московитські окупанти атакували дронами-камікадзе «Shahed-136/131» іранського виробництва південь України; 10 із 15 дронів було збито.
- 10 грудня – московити 45 разів ударили по Херсонській обл., унаслідок чого 2 цивільні особи загинуло, 5 отримало поранення.
- 10 грудня – самопроголошена «влада» окупованих регіонів Донецької обл. передала місцеву комунальну техніку на потреби московитських окупантів.
- 10 грудня – СБУ викрила диякона МПЦвУ, котрий агітував за «присднання» Запоріжжя до Московитської федерації, заперечував існування українського народу, його мови і культури, ставив під сумнів державний суверенітет і територіальну цілісність України у міжнародно визнаних кордонах.
- 10 грудня – українські воїни відбили атаки біля 13 н. п. Донецької та Луганської областей й уразили 4 пункти управління і 5 районів зосередження особового складу, озброєння і військової техніки окупантів.
- 11 грудня – Жіноча збірна України зі спортивної боротьби вперше в історії здобула Кубок світу – 2022 на турнірі, який відбувся у США.
- 11 грудня – міністр оборони Швеції Пол Йонсон, котрий прибув із візитом в Україну, заявив, що його країна розширює підтримку нашої держави та розглядає її як інвестицію у загальну безпеку.
- 11 грудня – окупанти вбили 2 цивільні особи і 6 поранили.
- 11 грудня – президентка Молдови Майя Санду заявила в інтерв'ю телеканалу «CNN», що у війні з Московитською федерацією Україна захищає не лише власну свободу, а й свободу Молдови.
- 11 грудня – РНБО запровадила, а Президент України В. Зеленський затвердив санкції проти ще 7 представників МПЦвУ.
- 12 грудня – Верховний представник ЄС з закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель заявив, що з огляду на нездатність отримати перевагу на полі бою, Московитська федерація почала завдавати удари по критичній інфраструктурі України, вирішила приректи мільйони українців на холод і темряву в умовах зими, що є злочином проти людства та воєнним злочином, який не може залишитися без покарання.
- 12 грудня – група країн зі східного флангу Євросоюзу офіційно висловила несхвалення заяви президента Франції Е. Макрона про те, що з Московією варто обговорювати «гарантії безпеки» для неї на додачу до відкритих заяв з інших держав, отриманих минулого тижня.

- 12 грудня – Європейський Союз затвердив санкції проти Ірану за постачання Московитській федерації дронів-камікадзе, які вона використовує для нападів на цивільну інфраструктуру України, та застеріг його від будь-яких нових постачань зброї державі-терористу Московії, зокрема балістичних ракет малої дальності, що може призвести до подальшої ескалації війни проти України.
- 12 грудня – згідно з даними Міністерства соціальної політики України, в країні зареєстровано майже 4,9 млн внутрішніх переселенців, серед них понад 3,5 млн – після 24 лютого 2022 р.
- 12 грудня – ЗСУ відбили атаки біля 16 населених пунктів і вдарили по 11 районах зосередження ворога.
- 12 грудня – Латвія надала Україні військове обладнання на суму понад 300 млн євро. Це гаубиці, дрони, спорядження для військовослужбовців.
- 12 грудня – лідери Групи семи за підсумками зустрічі за участі Президента України В. Зеленського заявили, що притягнуть до відповідальності московитського диктатора В. Путіна та винних осіб за вторгнення в Україну, а Московитська федерація заплатить за завдану шкоду. Держави Групи семи також продовжуватимуть допомагати Україні захистити себе, забезпечити своє вільне та демократичне майбутнє та стримувати московитську агресію відповідно до своїх прав, закріплених у Статуті ООН.
- 12 грудня – міністерка фінансів США Дженнет Єллен заявила, що фінансова підтримка України триватиме стільки, скільки буде потрібно.
- 12 грудня – міністр енергетики України Герман Галущенко повідомив, що московитськими ракетами уражено всі теплові електростанції, знеструмлено 44 високовольтних повітряних ліній.
- 12 грудня – міністр оборони Великобританії Б. Воллес заявив, що він готовий до перегляду відмови від постачання Україні озброєнь більшої дальності дії, якщо Московитська федерація продовжить завдавати ударів по її цивільній інфраструктурі.
- 12 грудня – міністр оборони Франції С. Лекорню повідомив, що Франція відправила в Україну значну кількість матеріалів, що охоплюють весь спектр висловлених українцями потреб. Серед них: 6 155-міліметрових гаубиць TRF1, що буксируються, 18 самохідних артилерійських установок «Caesar», 2 ракетні пускові установки «LRU» і 2 зенітні системи «Crotale».
- 12 грудня – Нова Зеландія запровадила санкції проти 23 осіб, які підтримують незаконне вторгнення московитських військ на територію України, та мереж, залучених до дезінформаційних кампаній.
- 12 грудня – Офіс Генерального прокурора повідомив про встановлення 154 фактів сексуального насильства з боку московитських військових, пов'язаних з агресією Московитської федерації проти України.
- 12 грудня – п'ятий Президент України П. Порошенко в ефірі британського телеканалу «GB News» заявив, що Московитська федерація використо-

вує для бомбардувань української території крилаті ракети Х-55, які Україна свого часу передала їй за умовами Будапештського меморандуму.

- 12 грудня – під час розмінування у м. Костянтинівка Донецької обл. 3 піротехніки ДСНС України загинули, 2 поранені.
- 12 грудня – президент США Дж. Байден у розмові з Президентом України В. Зеленським підтвердив зобов'язання своєї країни продовжувати надавати Україні безпекову, економічну та гуманітарну допомогу.
- 12 грудня – московитські війська обстріляли Херсон, унаслідок чого 2 мирні мешканці загинули, 7 постраждали.
- 12 грудня – московитські окупанти за добу вбили 7 людей і 33 поранили.
- 12 грудня – США відправили в Україну першу партію обладнання для забезпечення потреб енергетичної інфраструктури країни на суму 13 млн дол. США.
- 12 грудня – у м. Кошице (Словаччина) розпочала роботу база з ремонту військової техніки для Збройних сил України.
- 12 грудня – уряд Швеції надасть додаткові 55 млн євро для відновлення пошкодженої внаслідок атак московитських військ інфраструктури в Україні.
- 13 грудня – Великобританія ввела санкції проти 12 московитських воєначальників, причетних до ракетних ударів по українських містах, а також проти іранських бізнесменів, які беруть участь у виробництві та постачанні військових безпілотників, що використовувалися в цих атаках.
- 13 грудня – Верховна Рада України ратифікувала Угоду з Туреччиною про співпрацю у сфері високих технологій, авіаційній і космічній галузях. Це дасть змогу налагодити в Україні виробництво БПЛА «Bayraktar».
- 13 грудня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», який є однією з вимог для руху України в ЄС.
- 13 грудня – Верховна Рада України ухвалила новий Закон України «Про медіа» – один із семи євроінтеграційних кроків, які дають змогу уніфікувати вітчизняне законодавство з нормами ЄС.
- 13 грудня – Генеральний секретар ООН А. Гутерріш заявив, що масштаби руйнувань в Україні вимагають потужної підтримки з боку міжнародного товариства.
- 13 грудня – губернатор Брянської обл. Московитської федерації А. Богомаз звинуватив ЗСУ через запуск ракети по м. Клинці.
- 13 грудня – згідно з даними соціологічного опитування групи «Рейтинг», 85% українців вважають, що перемогою у війні буде визволення всіх окупованих українських територій.
- 13 грудня – МЗС Іспанії оголосило про передачу Україні понад 160 одиниць обладнання для відновлення електромережі після ракетних ударів московитських військ.
- 13 грудня – міністерка закордонних справ Франції Катрін Колонна заявила про надання Україні нових мобільних ДНК-лабораторій, необхідних для збирання доказів московитських воєнних злочинів.

- 13 грудня – Німеччина оголосила про виділення Україні ще 50 млн євро допомоги для проходження зимового періоду.
- 13 грудня – очільниця уряду Італії Дж. Мелоні заявила, що її країна продовжуватиме допомагати Україні у сфері оборони.
- 13 грудня – прем'єр-міністр України Д. Шмигаль в ефірі телемарафону заявив, що «...вісім ракетних ударів, понад тисяча ракет і дронів за півтора місяці не змогли зруйнувати нашу енергосистему» та занурити Україну в блекаут (повне припинення подачі електроенергії).
- 13 грудня – прем'єр-міністр України Д. Шмигаль заявив на економічному форумі в Парижі, що до кінця цього року збитки, завдані економіці України внаслідок війни, становитимуть 700 млрд дол. США.
- 13 грудня – московитські окупанти вбили 1 людину і 3 поранили.
- 13 грудня – московитські окупанти за добу атакували 9 областей України – відомо про 6 загиблих і понад 30 постраждалих.
- 13 грудня – Сили оборони України протягом доби відбили атаки московитів у районах 14 н. п. і вдарили по московитських об'єктах.
- 13 грудня – у Конгресі США розпочала діяльність нова міжнародна європейсько-американська коаліція, яка зосередить увагу на посиленні санкцій проти найближчого оточення В. Путіна та прихильників «московитського світу».
- 13 грудня – уряд Канади оголосив про виділення 84,9 млн дол. США на ремонт української електромережі, яка зазнала руйнувань після численних атак Московитської федерації на енергетичну інфраструктуру України.
- 14 грудня – Вищий антикорупційний суд України задовольнив позов Міністерства юстиції України і стягнув у дохід держави рухоме, нерухоме майно та кошти колишнього Президента України В. Януковича.
- 14 грудня – відбувся черговий обмін полоненими – Україна повернула 64 захисники, які воювали на Донеччині та Луганщині.
- 14 грудня – внаслідок 86 обстрілів Херсона й області 3 цивільних, у т. ч. дитина, загинуло, 13 отримало поранення різного ступеня важкості.
- 14 грудня – внаслідок збройної агресії Московитської федерації в Україні за добу загинуло 7 цивільних громадян, 19 зазнало поранень.
- 14 грудня – внаслідок московитських обстрілів Донецької обл. 2 людей загинуло, 4 отримало поранення.
- 14 грудня – впродовж доби українські захисники відбили атаки ворога в районах 6 н. п. на Донеччині.
- 14 грудня – дослідження служби «Eurobarometer» на замовлення Європарламенту підтвердили, що майже 3/4 громадян ЄС схвалюють підтримку, яку Євросоюз надає Україні для захисту від агресії Московитської федерації.
- 14 грудня – Європарламент схвалив надання Україні 18 млрд євро макрофінансової допомоги в 2023 р.
- 14 грудня – Ісландія пообіцяла виділити ще 3 млн дол. США до Фонду енергетичної підтримки України та бюджетної підтримки через Світовий банк.

- 14 грудня – Комітет міністрів Ради Європи ухвалив План дій для України на 2023–2026 рр. із рекордним обсягом фінансування 50 млн євро.
- 14 грудня – на Миколаївщині ексгумували тіла 3-х неповнолітніх дівчат, які загинули під час обстрілу селища військами Московитської федерації.
- 14 грудня – Норвегія відправила Україні 10 мостів для заміни зруйнованих.
- 14 грудня – Папа Римський Франциск закликав до «скромного» Різдва цього року, а зекономлені від зменшення витрат на подарунки кошти пожертвувати для допомоги «стражденному народу України».
- 14 грудня – сейм Польщі ухвалив резолюцію про визнання Московії державою – спонсором тероризму.
- 14 грудня – СБУ повідомила про перевірки в культових закладах МПЦвУ у 9 областях – Закарпатській, Чернівецькій, Рівненській, Волинській, Миколаївській, Сумській, Львівській, Житомирській та Херсонській – з метою унеможливлення використання релігійних громад як осередків «московитського світу». На території єпархій знайшли московитські паспорти, бланки перепусток до окупаційних органів Московитської федерації, георгіївські стрічки, символіку забороненої партії ОПЗЖ і «методички» патріарха МПЦ Кіріла (Гундяєва) для поширення ворожої пропаганди через вірян.
- 14 грудня – сенат Чехії визнав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українців.
- 14 грудня – в Європейському парламенті відбулась урочиста церемонія вручення парламентської відзнаки – Премії ім. А. Сахарова «За свободу думки», яку цього року отримав «...сміливий народ України в особі Президента України В. Зеленського, обраних лідерів і громадянського суспільства».
- 14 грудня – Україна отримала 500 млн євро макрофінансової допомоги від ЄС.
- 14 грудня – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінець заявив, що від початку повномасштабного вторгнення Московитської федерації в Україну на московитську територію вивезено понад 12 тис. українських дітей, з них 8600 депортовано примусово.
- 14 грудня – українські пластуни принесли Президенту України В. Зеленському Вифлеємський вогонь миру.
- 14 грудня – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінець оприлюднив дані про те, що через війну, шукаючи прихистку, з України виїхало 7 млн 900 тис. осіб – це 20% від фактичної кількості населення держави; 4 млн 900 тис. громадян України стали внутрішньо переміщеними особами, з них 30% – це пенсіонери й особи з інвалідністю; фактично кожна друга сім'я має одного чи більше дітей; 13 млн громадян України залишаються в районах інтенсивних бойових дій і на тимчасово окупованій території; з міст та селищ, які перебувають на межі гуманітарної катастрофи, вивезено 46 тис. українців.
- 14 грудня – українська ППО збила в Київській обл. і над столицею всі 13 ворожих дронів-камікадзе «Shahed».
- 14 грудня – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінець під час доповіді у медіацентрі «Україна-Укрінформ» заявив,

що московити під час окупації Харківщини та Херсонщини облаштували катівні навіть для дітей, які, на їхню думку, чинили спротив.

- 14 грудня – Швеція назвала серед пріоритетів свого головування в ЄС продовження економічної та військової підтримки України для протидії агресії Московитської федерації.
- 15 грудня – глави держав Європейського Союзу домовилися про нарощування подальшої військової підтримки України, а також спрямування зусиль для притягнення до відповідальності Московії за воєнні злочини.
- 15 грудня – Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний в інтерв'ю виданню «The Economist» розповів, що московити готують бл. 200 тис. нових солдатів, і він не сумнівається, що «...вони знову підуть на Київ». В. Залужний також зазначив, що в Україні закінчуються запаси боєприпасів для існуючих оборонних систем.
- 15 грудня – Європейський парламент визнав Голодомор, спричинений радянським режимом в Україні в 1932–1933 рр., геноцидом і закликав усі країни та організації, які ще не зробили цього, наслідувати його приклад.
- 15 грудня – командувач Сухопутних військ ЗСУ Олександр Сирський в інтерв'ю виданню «The Economist» заявив, що у нинішній війні боєприпаси витрачаються зі швидкістю, яку можна порівняти з тією, що була під час Другої світової війни, а битви виграє та сторона, яка швидше доставляє снаряди до гармат.
- 15 грудня – Президент України В. Зеленський увійшов до переліку 50 найвпливовіших людей світу в 2022 р., за версією агентства «Bloomberg».
- 15 грудня – протягом доби московитські загарбники вбили 14 цивільних українців, 30 отримало поранення.
- 15 грудня – Сили оборони України відбили атаки в районах 22 населених пунктів та уразили 5 пунктів управління ворога.
- 15 грудня – США оголосили про внесення до санкційного списку московитського олігарха В. Потаніна, котрого вважають одним із найбагатших людей Московії. Його величезні банківські та металургійні активи підтримують фінансування війни Московитської федерації проти України.
- 16 грудня – видання «The Wall Street Journal» із посиланням на співробітників Служби зовнішньої розвідки України та Служби безпеки України повідомило, що на початку вторгнення Московитської федерації в Україну президент В. Путін наказав очільнику Чечні Рамзану Кадірову зайняти урядові приміщення в Києві та вбити Президента України В. Зеленського.
- 16 грудня – в управлінні Балтської єпархії МПЦвУ СБУ виявила антиукраїнські пропагандистські матеріали.
- 16 грудня – внаслідок московитського ракетного удару по будинку в Кривому Розі загинуло 4 осіб, у т. ч. молоде подружжя та їхній молодший син – 1,5-річний Тимофій, старший син, 7-річний Максим, залишився сиротою; 13 людей, у т. ч. 4 дітей, поранено.
- 16 грудня – Генеральна Асамблея ООН ухвалила оновлену резолюцію щодо порушення прав людини в окупованому Криму.

- 16 грудня – за добу підрозділи Сил оборони України відбили атаки окупантів в районах понад 20 населених пунктів.
- 16 грудня – колишній заступник головнокомандувача Об'єднаних збройних сил НАТО Річард Ширрефф заявив, що масовані ракетні обстріли московитськими військами України можуть бути частиною підготовки до повторного наступу Московитської федерації.
- 16 грудня – парламент Болгарії схвалив Угоду між Болгарією та Україною про постачання нашої країні озброєнь, техніки та боєприпасів.
- 16 грудня – Президента України В. Зеленського та український народ відзначено щорічною Міжнародною премією ім. Карла Великого «За захист європейських цінностей».
- 16 грудня – прем'єр-міністр Індії Н. Моді заявив московитському диктатору В. Путіну, що діалог і дипломатія щодо України – це єдиний спосіб вирішення проблем.
- 16 грудня – Рада ЄС затвердила дев'ятий пакет нових санкцій, спрямованих на посилення тиску на Московію у зв'язку з її війною проти України. Зокрема, санкції застосовуватимуться до 168 додаткових суб'єктів, пов'язаних з оборонно-промисловим комплексом Московитської федерації, усіх московитських парламентських партій, низки високопосадовців, пропагандистських телеканалів тощо.
- 16 грудня – Рада ЄС заявила, що після продовольства та голоду В. Путін тепер використовує зиму як зброю, навмисно позбавляючи мільйони українців води, електрики й опалення.
- 16 грудня – Московитська федерація здійснила чергову масовану ракетну атаку на Україну. Головнокомандувач Збройних сил України В. Залужний повідомив, що московити за добу випустили по Україні 76 ракет, у т. ч. 72 крилаті; 60 із них збито українською ППО; 3 крилаті ракети, запущені московитами в напрямку України, змінили траєкторію і впали в Єланському р-ні Волгоградської обл. Московитської федерації.
- 16 грудня – сенат США затвердив оборонний бюджет із 800 млн дол. США для України.
- 16 грудня – США надали Україні перший вантаж аварійно-ремонтного обладнання для енергетичної інфраструктури.
- 16 грудня – у відповідь на твердження московитських посадовців про те, що постачання Україні зенітно-ракетних комплексів «Patriot» «...приведе до непередбачуваних наслідків», у США наголосили, що Московитська федерація одноосібно відповідає за будь-які провокації щодо війни в Україні.
- 16 грудня – через московитські ракетні удари у Дніпропетровській обл. тимчасово було заблоковано у шахтах понад 3 тис. гірників.
- 17 грудня – видання «The New York Times» продемонструвало «графік» московитських окупантів на початку вторгнення в Україну, за яким вони планували дійти до Києва за 18 год.

- 18 грудня – протягом доби московити завдали 4 ракетних і 7 авіаційних ударів за допомогою БПЛА «Shahed-136», а також здійснили 55 обстрілів з РСЗВ, від яких постраждали населені пункти України.
- 19 грудня – протягом доби противник завдав 4 ракетних та 60 авіаційних ударів, а також здійснив понад 80 обстрілів із РСЗВ. Обстрілів також зазнали райони вздовж лінії фронту від Чернігівської до Херсонської областей.
- 20 грудня – ворог завдав 5 ракетних і 16 авіаційних ударів, а також здійснив 61 обстріл із РСЗВ, унаслідок чого значні ушкодження отримала цивільна інфраструктура та постраждало мирне населення міст Херсон, Костянтинівка та Вовчанськ. Обстрілів також зазнали райони вздовж лінії фронту від Чернігівської до Херсонської областей.
- 21 грудня – Президент України В. Зеленський здійснив у США перший візит із початку повномасштабної війни.
- 21 грудня – США оголосили про виділення Україні чергового пакету військової допомоги на загальну суму 1,85 млрд дол. США, до якого вперше введено систему протиракетної оборони «Patriot».
- 22 грудня – ворог завдав 6 ракетних і 6 авіаційних ударів, зокрема по цивільних об'єктах у Харківській та Дніпропетровській областях, здійснив понад 70 обстрілів із РСЗВ. Обстрілів також зазнали райони вздовж лінії фронту від Чернігівської до Дніпропетровської та Херсонської областей.
- 23 грудня – в окупованому Мелітополі підірвано автомобіль із 2 колаборантами.
- 24 грудня – московити обстріляли центр Херсону, влучивши в обласну лікарню. Відомо про 10 загиблих і щонайменше 68 поранених.
- 25 грудня – у Херсонській обл. уражено штаб московитських військ, де проводилась нарада офіцерів Південного військового округу ЗС Московської федерації.
- 26 грудня – вночі був потужний вибух на військовому летовищі у м. Енгельс (Московитська федерація).
- 27 грудня – Україна повернула тіла ще 42 загиблих захисників.
- 28 грудня – упродовж доби ворог завдав 30 авіаційних та 7 ракетних ударів, зокрема по цивільній інфраструктурі міст Костянтинівка і Харків, та здійснив понад 70 обстрілів із РСЗВ. Обстрілів також зазнали райони вздовж лінії фронту від Чернігівської до Херсонської областей.
- 29 грудня – зранку московити завдали масштабної ракетної атаки по території України, внаслідок якої особливо постраждали Київ, Львів та Одеса. Сили української ППО збили 54 із 69 московитських ракет.
- 30 грудня – упродовж доби противник завдав 5 ракетних і 29 авіаційних ударів, більшість з яких – по цивільній інфраструктурі.
- 31 грудня – у результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з московитського полону 140 українських воїнів, зокрема оборонців м. Маріуполя та о. Зміїний.
- 31 грудня – упродовж доби противник завдав 31 ракетний і 12 авіаційних ударів та здійснив понад 70 обстрілів із РСЗВ, унаслідок чого постражда-

ла цивільна інфраструктура Чернігівської, Сумської, Київської, Хмельницької, Донецької, Запорізької, Миколаївської та Херсонської обл.

- 2022 р. – Організація Об'єднаних Націй упродовж року надала українцям понад 4,5 млрд дол. США гуманітарної підтримки.
- 2022 р. – у світі загинуло щонайменше 57 журналістів, з яких 8 – в Україні.
- 2022 р. – у звільненому м. Лиман виявили два поховання. Одне з них налічує бл. 200 могил. За попередньою інформацією, це одиночні могили, де поховані цивільні. На іншій ділянці – братська могила, в якій знайшли 166 загиблих, серед них 5 – діти.
- 2022 р. – у лавах Інтернаціонального легіону територіальної оборони України воював племінник 35-го президента США Джона Кеннеді – 28-річний Конон. Як стверджує К. Кеннеді, він був готовий померти за Україну.

2023 р.

- 1 січня – у новорічну ніч у тимчасово окупованій Макіївці на Донеччині ліквідовано 400 загарбників, ще бл. 300 поранено.
- 1 січня – внаслідок ворожого обстрілу в Херсоні загинула дитина.
- 3 січня – у недавно звільненому від московитських військ селищі Олександрівка на Миколаївщині виявлено чергову катівню окупантів.
- 5 січня – внаслідок ворожого обстрілу центру Херсона загинув 20-річний хлопець.
- Початок січня – Ніуе – держава в південній частині Тихого океану випустила срібну пам'ятну монету «Воїн «Азовсталі» номіналом 5 дол. На монеті викарбувано картину художника М. Паленка «Маріуполь «Азовсталі», де зображений воїн Маріупольського гарнізону в обладунках.
- 7 січня – уперше Різдвяну літургію в Успенському соборі Києво-Печерської лаври провів очільник ПЦУ Єліфаній.
- 8 січня – відбувся черговий обмін полоненими – Україна повернула 50 захисників.
- 9 січня – унаслідок ракетного удару окупантів по ринку селища Шевченкове Куп'янського р-ну Харківської обл. загинули 2 жінки, 5 осіб постраждали.
- 9 січня – Папа Римський Франциск заявив, що війни, подібні до війни в Україні, де цивільні території зазнають безладного знищення, є «...злочином проти Бога та людства».
- 9 січня – унаслідок артилерійського обстрілу Херсона загинуло 2 особи.
- 10 січня – Президент України В. Зеленський позбавив громадянства України народних депутатів В. Медведчука, Т. Козака, А. Деркача та Р. Кузьміна.
- 11 січня – президенти України, Польщі та Литви підписали у Львові Спільну декларацію «Люблінського трикутника» щодо політичного, економічного, культурного й соціального співробітництва між країнами.
- 12 січня – Україна повернула тіла ще 54 загиблих захисників з Оленівки.

- 14 січня – унаслідок чергової масованої ракетної атаки Московії на Україну постраждали інфраструктурні об'єкти Києва, Харкова, Дніпра, Кривого Рогу, Львівської області.
- 14 січня – внаслідок удару ракетою московитських військ Х-22 по багатоповерхівці у Дніпрі загинуло 46 людей, у т. ч. 6 дітей, 80 поранено, у т. ч. 16 дітей, бл., 39 врятовано, у т. ч. 5 дітей.
- 14 січня – внаслідок московитського обстрілу з РСЗВ «Град» та ствольної артилерії Авдіївки 5 людей загинули, ще 5 отримали поранення.
- 14 січня – влада Великобританії офіційно підтвердила передачу Україні танків «Challenger-2».
- 15 січня – Президент України В. Зеленський підписав Указ про введення персональних санкцій проти 198 діячів московитської культури й медіасфери.
- 15 січня – у тимчасово окупованому Московією Севастополі пролунала серія вибухів.
- 16 січня – згідно з даними українських офіційних осіб, від початку повномасштабної московитсько-української війни в лютому 2022 р. Президент України В. Зеленський пережив понад 12 окремих замахів на його життя з боку московитських сил.
- 18 січня – унаслідок падіння гвинтокрила у м. Бровари Київської обл. загинуло вище керівництво Міністерства внутрішніх справ України: міністр Денис Монастирський, перший заступник Євгеній Єнін та державний секретар міністерства Юрій Лубкович.
- 19 січня – Європарламент ухвалив Резолюцію про створення спеціального міжнародного трибуналу для переслідування політичного і військового керівництва Московії та Білорусі за злочин агресії проти України.
- 25 січня – Європейський суд з прав людини оприлюднив проміжний вердикт у т. зв. «великій справі щодо Донбасу», який став безперечною перемогою України. Суд розставив крапки над «і» у питанні ролі Московії у гібридній агресії на сході України. Він підтвердив, що з квітня 2014 р. Московія здійснює військове вторгнення до Донецької та Луганської обл.; з травня контроль Московитської федерації на окупованих територіях став абсолютним; влітку Московія перейшла до повномасштабного перекидання військ на Донбас; Московія має повну і необмежену відповідальність за те, що відбувалося на окупованих нею землях.
- 31 січня – Україна посіла 116 місце серед 180 країн в Індексі сприйняття корупції-2022, піднявшись у рейтингу на 6 пунктів порівняно з минулим роком, коли вона займала 122 сходинку.
- 1 лютого – московити обстріляли Краматорськ Донецької обл., внаслідок чого 4 особи загинуло і 18 отримали поранення.
- 1 лютого – парламент Болгарії визнав Голодомор геноцидом українського народу.
- 1 лютого – московити обстріляли с. Єліне на Чернігівщині, внаслідок ого загинуло четверо людей.

- 2 лютого – під час обстрілу м. Бахмут на Донеччині отримали поранення двоє норвезьких волонтерів-медиків Сандер Сьорсвен Трелвік і Сімон Йонсен.
- 2 лютого – за підсумками спільного засідання українського уряду та Європейської комісії в Києві підписано Угоду щодо участі України в Програмі ЄС «Єдиний ринок».
- 2 лютого – Рада ЄС затвердила 500 млн євро військової допомоги Україні й 45 млн євро для тренувальної місії.
- 2 лютого – за добу московити вбили в Україні 8 українців і 16 поранили.
- 2 лютого – колишній московитський офіцер К. Єфремов, котрий утік із Московії, заявив, що українських чоловіків жорстоко допитували у московитському полоні – у них стріляли й погрожували їм згвалтуванням.
- 3 лютого – міністр закордонних справ Дмитро Кулеба прокоментував можливе повернення московитських спортсменів до змагань і закликав Міжнародний олімпійський комітет припинити спроби прикрити злочини Московії білими прапорами.
- 3 лютого – генеральний прокурор США Меррік Гарланд оголосив, що конфісковані у підсанкційного московитського олігарха К. Малофєєва активи спрямують на допомогу Україні.
- 3 лютого – США оголосили про новий пакет військової допомоги для України на суму 2,175 млрд дол.
- 3 лютого – президент Європейської ради Шарль Мішель заявив, що Євросоюз не припинить підтримку України попри погрози Московії й Україна буде членом ЄС.
- 3 лютого – федеральний уряд Німеччини надав ліцензію на експорт основних бойових танків «Leopard 1» в Україну.
- 3 лютого – постійний представник США при ОБСЄ Майкл Карпентер заявив, що окупанти примусово перемістили до Московії понад 14 тис. дітей із захоплених українських територій.
- 4 лютого – згідно з даними видання «The Wall Street Journal», Китай, незважаючи на міжнародні санкції й експортний контроль, надає московитським військовим технології, необхідні для ведення війни в Україні.
- 4 лютого – Німеччина зібрала докази воєнних злочинів московитів в Україні й заявила про необхідність судового процесу на міжнародному рівні.
- 4 лютого – відбувся ще один великий обмін полоненими, в результаті якого вдалося повернути додому 116 українців.
- 4 лютого – Американський волонтер Піт Рід загинув у м. Бахмут під час надання допомоги цивільному населенню.
- 5 лютого – канцлер Німеччини Олаф Шольц заявив, що існує консенсус із Президентом України В. Зеленським про те, що зброя, надана Заходом, не буде використана для атак московитської території.
- 6 лютого – Верховна Рада України визнала приватну військову компанію «Вагнер» Євгенія Прігожина міжнародною злочинною організацією.
- 6 лютого – московити вилучають і спалюють українські книги на окупованих територіях України.

- 7 лютого – Верховна Рада України дала згоду на призначення на посаду голови Служби безпеки України Василя Малюка, який до цього тимчасово виконував обов'язки керівника спецслужби.
- 7 лютого – федеральна рада безпеки Німеччини схвалила постачання Україні 178 танків «Leopard 1» із промислових запасів.
- 7 лютого – загальна вартість військової допомоги Нідерландів Україні, за станом на 24 січня 2023 р., становила 1,07 млрд євро.
- 7 лютого – Верховна Рада України призначила на посаду міністра внутрішніх справ Ігоря Клименка, який до цього тимчасово виконував обов'язки керівника міністерства.
- 8 лютого – Президент України В. Зеленський прибув до Великобританії, де спільно з британським прем'єром Ріші Сунаком підписав «Лондонську декларацію» – документ, спрямований на поглиблення партнерства Києва й Лондона.
- 8 лютого – московитські війська завдали кілька ударів по мирному населенню Харківської обл., внаслідок чого загинули 2 людини, ще 5 отримали поранення.
- 8 лютого – Президент України В. Зеленський прилетів до Франції, де візьме участь у вечері з президентом Франції Еммануелем Макроном та канцлером Німеччини Олафом Шольцом, який прибув до Парижа раніше.
- 8 лютого – шведський парламент підтримав пропозицію уряду Швеції про внесення додаткових поправок до бюджету, які передбачають виділення Україні військової допомоги на суму 406,7 млн дол.
- 8 лютого – президент США Дж. Байден назвав війну Московії в Україні найбільшим тестом для світу, запевнивши, що Сполучені Штати Америки будуть підтримувати українців стільки, скільки буде необхідно.
- 9 лютого – Музей мистецтва «Метрополітен» у Нью-Йорку (США) визнав Іллю Репіна та Івана Айвазовського українськими, а не московитськими художниками.
- 10 лютого – українські захисники ввечері 9 лютого та зранку 10 лютого збили 61 крилату ракету з 71 – всього Московія випустила по Україні 106 ракет.
- 10 лютого – московитські окупанти обстріляли 13 областей України, внаслідок чого були влучання по об'єктах критичної інфраструктури.
- 11 лютого – перша партія шведських зенітних гармат L-70, які Литва передає Україні, та боеприпасів до них прибула на територію України.
- 12 лютого – Президент України В. Зеленський підписав Указ про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України про запровадження персональних санкцій проти 199 громадян Московії.
- 13 лютого – Міністерство оборони України повідомило, що Данія передала Україні обіцяні 19 САУ «Caesar».
- 15 лютого – внаслідок удару московитів РСЗВ «Смерч» по багатоповерхівці у м. Покровськ Донецької обл. 3 людей загинули й 11 отримали поранення.

- 15 лютого – у деокупованому м. Снігурівка Миколаївської обл. виявлено тіла 27 людей, убитих під час окупації міста московитами.
- 15 лютого – міністр оборони Великобританії Бен Воллес заявив, що у воєнних діях в Україні залучено 97% всієї московитської армії.
- 15 лютого – згідно зі звітом Лабораторії гуманітарних досліджень факультету охорони здоров'я Єльського університету, на території Московії та анексованого Криму існує щонайменше 43 заклади, у більшості з яких відбувається «ідеологічне перевиховання» дітей з України віком від 4 місяців до 17 років. За оцінюванням дослідників, від 24 лютого 2022 р. до цих таборів потрапили понад 6 тис. українських дітей.
- 15 лютого – 6 людей загинули та ще щонайменше 13 отримали поранення внаслідок московитських обстрілів Донецької обл.
- 16 лютого – у Латвії дозволили передавати конфісковані у п'яних водіїв авто на потреби української армії.
- 16 лютого – Вищий антикорупційний суд ухвалив передати у державну власність України підприємства, які належали московитському олігарху Олегу Дерипасі: Миколаївський глиноземний завод, Глухівський кар'єр кварцитів, Хустський та Жежелівський кар'єри та ін.
- 16 лютого – Україна й Московія здійснили черговий обмін військовополоненими, в результаті якого на підконтрольну Києву територію повернулися 100 військових і одна цивільна особа, а до Московії – 101 військовослужбовець.
- 16 лютого – парламент Словаччини визнав московитський режим терористичним, а Московію – спонсором тероризму.
- 16 лютого – у Молдові вчетверте виявили фрагмент ракети, яка потрапила на територію країни після московитської ракетної атаки по Україні.
- 16 лютого – Європарламент схвалив Резолюцію до першої річниці з початку повномасштабного вторгнення Московії в Україну, в якій висловив осуд діям Кремля та закликав надати Україні всю необхідну допомогу, у т. ч. розглянути можливість передачі західних винищувачів.
- 16 лютого – парламент Норвегії погодив багаторічну програму підтримки України на майже 7 млрд євро.
- 16 лютого – колишній заступник голови офісу президента Московії В. Сурков визнав, що працював над Мінськими угодами таким чином, щоб їх неможливо було виконати.
- 17 лютого – Пентагон повідомив, що перша група українських військових завершила навчання на американській базі в Німеччині.
- 17 лютого – уряд Нідерландів офіційно надав принципову згоду на пропозицію України про створення в Гаазі міжнародної організації – Реєстру збитків, завданих Україні московитською агресією.
- 18 лютого – прем'єр-міністр Великобританії Ріші Сунак виступив за створення для України розширених можливостей натівського стандарту, які мають дати їй захист до того, як вона стане членом НАТО.

- 19 лютого – Президент України В. Зеленський ввів у дію рішення РНБО про санкції щодо 333 громадян Московії та Московської біржі.
- 20 лютого – міністерство оборони США оголосило про виділення чергового пакета військової допомоги Україні загальним обсягом 460 млн дол.
- 20 лютого – під час візиту до України президент США Джо Байден оголосив про виділення нашій країні 500 млн дол. додаткової допомоги.
- 20 лютого – посол США в ООН Лінда Томас-Грінфілд заявила, що Китай перетне «червону лінію», якщо вирішить надати летальну військову допомогу Московії у війні проти України.
- 20 лютого – москвити вбили 3 мешканців Донецької обл. і 5 поранили.
- 21 лютого – Президент України В. Зеленський підписав Спільну декларацію з прем'єр-міністеркою Італії Джорджією Мелоні, яка перебувала з візитом у Києві. В декларації засуджено агресію Московії проти України та підтверджено відданість зміцненню спільних зусиль для забезпечення подальшого прогресу на шляху впровадження стандартів ЄС і НАТО та інтеграції України з Європейським Союзом і Північноатлантичним альянсом.
- 21 лютого – Восьмий апеляційний адміністративний суд заборонив діяльність Партії регіонів України.
- 21 лютого – внаслідок московитського обстрілу м. Херсон 5 людей загинули, 16 – госпіталізовані.
- 21 лютого – Московія призупинила участь у договорі про стратегічні наступальні озброєння, тобто про обмеження ядерних озброєнь Московії та США.
- 22 лютого – виконавчий комітет Міжнародної федерації журналістів ухвалив рішення призупинити членство в організації Союзу журналістів Московії у зв'язку з повномасштабною московитською агресією проти України.
- 24 лютого – Верховна Рада України денонсувала всі договори з Московією щодо Азовського моря.
- 24 лютого – міністерство оборони США оголосило про новий пакет військової допомоги Україні на загальну суму 2 млрд дол., який допоможе посилити протиповітряну оборону.
- 24 лютого – Президент України В. Зеленський вручив державні нагороди, зокрема, звання Героя України, українським захисникам у річницю повномасштабного вторгнення Московії на Софійському майдані.
- 25 лютого – московитськими військами окуповано 1877 українських міст і сіл.
- 26 лютого – командувач Повітряних сил ЗСУ генерал-лейтенант М. Олещук повідомив, що з вересня 2023 р. Сили оборони України знищили понад 650 московитських крилатих ракет та 610 іранських дронів.
- 1 березня – згідно з даними командувача Об'єднаних сил Збройних сил України С. Наєва, Українська протиповітряна оборона збиває 80% московитських ракет.

- 1 березня – президент США Джо Байден продовжив до кінця 2023 р. дію надзвичайного стану, запровадженого ще у 2014 р. після московитської агресії проти України, та пов'язані з ним санкційні обмеження проти Московії.
- 1 березня – Московія програла масштабну танкову битву за Вугледар Донецької обл., потрапивши в засідки ЗСУ.
- 1 березня – у тимчасово окупованому м. Токмак Запорізької обл. окупаційна адміністрація змушує школярів писати листи московитським загарбникам.
- 1 березня – США заявили, що Китай витрачає мільярди доларів на поширення «отруйної дезінформації», враховуючи меседжі, які збігаються з позицією Московії щодо України.
- 2 березня – міністр закордонних справ Естонії Урмас Рейнсалу заявив, що членство в Північноатлантичному альянсі є єдиним варіантом гарантування безпеки України, за винятком ядерної зброї.
- 2 березня – Музей «Стадейлік» в Амстердамі (Нідерланди), який має одну з найповніших колекцій творів Казимира Малевича, тепер підписує художника-абстракціоніста як українця.
- 2 березня – парламент Молдови схвалив декларацію з осудом московитської агресії проти України.
- 2 березня – від московитських обстрілів на Донеччині загинуло 2 мирних мешканці.
- 2 березня – домовленості самопроголошеного президента А. Лукашенка та китайського лідера Сі Цзіньпіна можуть дати змогу Московії отримати допомогу з Китаю в обхід санкцій.
- 2 березня – 13 українців загинули внаслідок нічного удару московитів по житловому будинку у Запоріжжі. Серед загиблих 8-місячна дівчинка та її родина.
- 3 березня – міністерство оборони США оголосило про новий пакет України на загальну суму 2 млрд дол., який допоможе посилити протиповітряну оборону.
- 3 березня – Україна повернула на батьківщину тіла 17 загиблих оборонців. За весь час повномасштабної війни з окупованих територій родинам передали тіла 1 426 полеглих українських героїв.
- 3 березня – у Бундестазі Німеччини А. Меркель назвали відповідальною за війну в Україні через блокування вступу нашої країни в НАТО.
- 3 березня – згідно з даними українських та міжнародних юристів, на захоплених територіях України московити створили мережу зі щонайменше 20 катівень, які є частиною продуманої московитської стратегії зі знищення української ідентичності.
- 4 березня – московитські окупанти обстріляли Нікопольщину в Дніпропетровській обл., внаслідок чого загинуло 2 людей.
- 5 березня – Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України напрацювало нову методологію фіксації та підрахунку збитків екології, за якою завдана Московією шкода оцінюється у розмірі 2 трлн грн.

- 5 березня – на Харківщині московитський снаряд влучив у цивільне авто, загинуло подружжя.
- 5 березня – Україна здобула «золото» та «бронзу» у стрибках у висоту на Чемпіонаті Європи з легкої атлетики у приміщенні, Ярослава Магучіх захистила титул чемпіонки.
- 5 березня – на Херсонщині московити, влучивши у будинок, вбили жінку й 2 дітей.
- 5 березня – в мережі з'явилося жахливе відео розстрілу беззбройного українського військового Олександра Мацієвського, який потрапив у полон до московитських окупантів. В останні миті свого життя український вояк промовив «Слава Україні!».
- 6 березня – у Раді Європи заявили про необхідність термінових дій для возз'єднання українських дітей, переміщених до Московії та на окуповані території, з їхніми сім'ями.
- 6 березня – згідно з даними ЗМІ, Болгарія через посередників відправила Україні зброї на 1 млрд дол. США.
- 6 березня – під час позачергового засідання уряду Кабінет міністрів України призначив директором НАБУ Семена Кривоноса, який обіймав посаду голови Державної інспекції архітектури та містобудування України.
- 6 березня – українська тенісистка Марта Костюк перемогла на турнірі WTA в м. Остін (США). У фіналі турніру українка перемогла московитку Варвару Грацьову.
- 6 березня – Повітряні сили України збили 13 з 15 дронів-камікадзе «Шахед», які московити запустили по Україні вночі.
- 7 березня – прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо оголосив про посилення підтримки України в межах зусиль із тренування українських військовослужбовців.
- 7 березня – на фронті загинув доброволець ДУК «Правий сектор» Герой України Дмитро Коцюбайло («Да Вінчі»).
- 7 березня – відбувся черговий обмін полоненими військовослужбовцями між Україною і Московією. До України повернулося 130 захисників, до Московії – 90 військовослужбовців.
- 8 березня – посли країн ЄС погодили виділення додаткових 2 млрд євро для Європейського фонду миру, з якого фінансують військову допомогу країн-членів для України.
- 8 березня – Генсек НАТО Єнс Столтенберг повідомив, що загальна вартість наданої Україні допомоги від союзників за час повномасштабної війни становить близько 150 млрд євро.
- 8 березня – як повідомив британський телеканал «Sky News», Іран таємно передав Московії велику кількість куль, артилерійських і мінометних снарядів для використання у війні проти України та планує надіслати більше.
- 8 березня – Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш прибув з візитом до України.

- 9 березня – масований ракетний обстріл України, внаслідок якого є загиблі та постраждалі, зафіксовані влучання в об'єкти критичної інфраструктури.
- 9 березня – В американській розвідці вважають, що Московія готується до довготривалої війни проти України.
- 9 березня – Польща передала Україні ще 10 танків «Леопард 2».
- 10 березня – Президент України В. Зеленський ввів у дію рішення Ради національної безпеки та оборони України щодо запровадження санкцій проти 120 фізичних та 287 юридичних осіб, більшість із яких – громадяни Московії.
- 10 березня – Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» з 29 березня 2023 р. розірве договір із чоловічим монастирем МПЦвУ від 2013 р. про безоплатне користування культовими будівлями та іншим майном.
- 10 березня – прем'єр-міністр Великобританії Ріші Сунак під час зустрічі з президентом Франції Еммануелем Макроном у Парижі домовились спільно займатись підготовкою українських морських піхотинців.
- 10 березня – до Києва прибула прем'єр-міністр Фінляндії Санна Марін.
- 10 березня – палата представників Бельгії, нижня палата бельгійського парламенту, визнала Голодомор геноцидом українського народу.
- 11 березня – московитські окупанти обстріляли м. Херсон, унаслідок чого загинуло 3 осіб.
- 13 березня – перші 10 українських військових екіпажів, які будуть використовувати бойові танки «Леопард 2 А4» проти Московії, завершили чотириденну підготовку в Національному навчальному центрі в Сарагосі (Іспанія).
- 13 березня – завдяки військовій допомозі США і європейських країн після московитського вторгнення Україна в 2022 р. стала третім за обсягом імпортером зброї у світі.
- 13 березня – окупанти вдарили по Миколаївщині, внаслідок чого 2 особи загинуло, 3, у т. ч. дитина, отримали поранення.
- 14 березня – московити вранці завдали ракетного удару по центру м. Краматорськ Донецької обл., внаслідок чого 1 людина загинула, 7 отримали поранення.
- 14 березня – ООН зафіксувала 21 965 жертв серед цивільного населення України з початку московитського вторгнення. Серед них 8 231 людина вбита, 13 734 – поранені.
- 15 березня – Канада за підсумками зустрічі у форматі «Рамштайн» зобов'язалася передати Україні боеприпаси до артилерії та ППО.
- 15 березня – уряд Швеції ухвалив рішення передати Україні 10 танків «Леопард 2» для підготовки до майбутнього контрнаступу.
- 15 березня – московити атакували м. Марганець Дніпропетровської обл., внаслідок чого загинули 2 жінки.
- 15 березня – дев'ять країн заявили про намір передати Україні понад 150 танків «Леопард».

- 15 березня – згідно з проведеним опитуванням, Збройним силам України довіряють 95,8% українців, у топ-5 довіри серед інституцій також перебувають волонтери й добровольці, нацгвардійці й рятувальники, президент – на шостому місці в рейтингу довіри.
- 15 березня – молдовські журналісти-розслідувачі у співпраці з виданнями ще 10 країн Європи й США дізналися про московитську стратегію впливу на Молдову, яку розробили у Кремлі близько двох років тому. Відповідно до стратегії, Московія планувала до 2030 р. встановити політичний контроль над Молдовою.
- 16 березня – Австрія оголосила про приєднання до групи держав, які працюють над створенням Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Таких країн уже 33.
- 16 березня – Збройні сили України вразили три пункти управління, дві радіолокаційні станції та склад пально-мастильних матеріалів Московії.
- 16 березня – міністр збройних сил Франції Себастьєн Лекорню оголосив про прибуття в Україну першої партії французьких колісних танків AMX-10 RC.
- 17 березня – НАТО оцінює щоденні втрати московитів – вбитими й пораненими – у боях в Україні до 1500 осіб.
- 17 березня – Палата досудового провадження II Міжнародного кримінального суду видала ордери на арешт президента Московії В. Путіна у зв'язку з ситуацією в Україні.
- 17 березня – усі зі 123 країн-членів Міжнародного кримінального суду юридично зобов'язані затримати й передати до суду підозрюваного президента Московії В. Путіна.
- 17 березня – міноборони Бельгії оголосило про намір передати 240 військових вантажівок для Збройних сил України.
- 18 березня – унаслідок обстрілу московитами м. Краматорськ 2 осіб загинуло й 10 отримали поранення.
- 18 березня – Сили оборони України відбили 83 атаки противника на 5 напрямках.
- 19 березня – внаслідок обстрілу московитами житлового будинку в с. Кам'янське Василівського р-ну Запорізької обл. загинуло 3 людей, ще 2 поранено.
- 20 березня – згідно з даними української військової розвідки, в окупованому московитами Джанкої на півночі Криму знищено московитські крилаті ракети.
- 20 березня – очільник міністерства оборони Німеччини Борис Пісторіус заявив, що німецькі бойові машини піхоти «Marder», про передавання яких Берлін оголосив у січні 2023 р., вже прямують до України.
- 20 березня – Збройні сили Норвегії повідомили про доставлення в Україну 8 танків «Leopard 2» і 4 допоміжних машин.
- 20 березня – Високий представник ЄС із питань зовнішньої політики та політики безпеки Жозеп Боррель підтвердив досягнення домовленості щодо плану надання Україні 1 млн артилерійських боєприпасів.

- 20 березня – державний секретар США Ентоні Блінкен оголосив про виділення чергового пакета військової допомоги Україні на загальну суму 350 млн дол.
- 21 березня – Московія завдала удару з винищувачів Су-35 по Одещині, внаслідок якого є поранені й руйнування; частину ракет збила ППО.
- 21 березня – відповідно до річного звіту Генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга, країни НАТО за рік надали Україні близько 120 млрд дол. допомоги.
- 21 березня – прем'єр-міністр головної в Групі семи Японії Фуміо Кісіда під час візиту до України відвідав м. Буча на Київщині, яке стало символом жорстокості московитських окупантів.
- 21 березня – Верховна Рада України проголосувала за нові умови для прийняття громадянства України: потрібно буде складати іспити зі знання Конституції України, історії України та державної мови.
- 21 березня – Верховна Рада призначила Оксена Лісового на посаду міністра освіти і науки, Михайла Федорова знову міністром цифрової трансформації й віцепрем'єром та Олександра Камишіна – міністром з питань стратегічних галузей промисловості.
- 22 березня – президент Чехії Петр Павел заявив, що Україна повинна враховувати зменшення її підтримки Заходом у майбутньому.
- 22 березня – згідно з даними Генштабу ЗСУ, найзапекліші бої тривають у південній та північній частинах Бахмута, Московія продовжує наступати на Авдіївку та Мар'їнку.
- 22 березня – Вселенський патріарх Варфоломій, що Московитська православна церква розділяє відповідальність за злочини війни, яку Московія розв'язала проти України.
- 22 березня – 65% європейців підтримують приєднання у найближчі роки України до Європейського Союзу.
- 22 березня – унаслідок нічної атаки московитських БпЛА «Шахед» на м. Ржищів на Київщині загинуло 9 осіб, ще 9 людей постраждали й 20 звернулись до лікарні з травмами.
- 22 березня – унаслідок московитського удару з реактивної артилерії по Запоріжжю постраждало понад 20 осіб, серед них 3 дітей.
- 23 березня – шведський парламент схвалив пропозицію уряду країни про передання Україні нового пакета військової допомоги, в якому передбачені самохідні артилерійські установки «Archer» і танки «Leopard 2».
- 23 березня – парламент Ісландії проголосував за резолюцію про визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу.
- 23 березня – Генеральний прокурор Андрій Костін та секретар МКС Пітер Льюїс в Гаазі підписали Угоду про відкриття представництва Міжнародного кримінального суду в Україні.
- 23 березня – Світовий банк збільшив показник оцінювання потреб України у коштах на відновлення та реконструкцію щонайменше до 411 млрд дол.

- 24 березня – Кабінет Міністрів України ухвалив постанову, котра значно пришвидшить виробництво та постачання вітчизняних дронів на фронт.
- 24 березня – Німеччина надала Україні новий пакет військової допомоги, куди увійшли інженерні машини «Dachs», кулемети та запчастини до бронетехніки.
- 24 березня – додому вдалося повернути тіла ще 83 українських полеглих військових.
- 24 березня – унаслідок московитських ударів по м. Костянтинівка Донецької обл. загинули 5 осіб, ще 2 отримали тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості.
- 24 березня – саміт ЄС підтримав створення міжнародного механізму реєстрації збитків України, завданих Московією.
- 24 березня – московити випустили по Херсонській обл. 301 снаряд із важкої артилерії та РСЗВ «Град», унаслідок ого загинули 2 людини, ще 6 отримали поранення.
- 24 березня – Сили оборони вдарили по 21 району зосередження загарбників, збили московитські дрони, гелікоптер та знищили артилерійський підрозділ ворога.
- 25 березня – московити обстріляли м. Часів Яр і Торецьк на Донеччині, внаслідок чого загинуло 2 цивільних.
- 27 березня – канцлер Німеччини Олаф Шольц підтвердив, що обіцяні урядом танки «Leopard 2» прибули до України.
- 27 березня – згідно з даними видання «The Wall Street Journal», в обмін на відносно дешеві й ефективні безпілотники, які застосовуються для ударів по українській інфраструктурі, Московія постачає Ірану кіберзброю, зокрема засоби для цифрового спостереження.
- 27 березня – внаслідок удару Московії по Слов'янську та Дружківці на Донеччині 2 людей загинули, 32 отримали поранення.
- 27 березня – згідно з даними видання «The Guardian», українські військово-службовці завершили у Великобританії навчання на танках «Challenger 2».
- 28 березня – під час виконання завдання загинув український льотчик Денис Кирилюк, який здійснив понад 80 бойових вильотів.
- 28 березня – Національна асамблея Франції, яка є нижньою палатою французького парламенту, визнала Голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу.
- 28 березня – обіцяні Португалією танки «Leopard 2», які вона передає узгоджено з іншими партнерами «танкової коаліції», вже на території України.
- 28 березня – Міністерство оборони України офіційно підтвердило, що британські танки «Challenger 2» прибули в Україну.
- 29 березня – втрати Московії у повномасштабній війні з Україною, за оцінюванням США, становлять понад 220 тис. убитими й пораненими.
- 29 березня – Збройні сили України відбили 47 атак та уразили два склади з боєприпасами Московії.

- 30 березня – Господарський суд Києва відмовив у забезпеченні позову представників Києво-Печерської лаври УПЦ МП до Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»: московський патріархат має покинути Печерську лавру.
- 30 березня – уряд Німеччини повідомив про останню партію переданої Україні військової допомоги, в т. ч. танки «Leopard 2» і БМП «Marder».
- 30 березня – уряд Північної Македонії офіційно схвалив передання Україні бойових гелікоптерів.
- 31 березня – московитські окупанти обстріляли прифронтове м. Авдіївка, внаслідок чого загинуло 2 особи, серед них дитина 2022 р. н., ще 2 особи отримали поранення.
- 31 березня – виконавча рада МВФ схвалила 4-річний пакет фінансування для України на суму 15,6 млрд дол., щоб допомогти країні задовольнити нагальні фінансові потреби на тлі війни, що триває.
- 31 березня – до Держбюджету України надійшов пільговий кредит від Канади у розмірі 2,4 млрд канадських доларів (1,8 мільярда доларів США в еквіваленті).
- 31 березня – Президент України В. Зеленський прибув до м. Буча разом з лідерами Словаччини, Хорватії, Словенії та Молдови, щоб вшанувати пам'ять загиблих під час московитської окупації.
- 31 березня – постійні представники всіх країн-членів при Євросоюзі відвідали Україну зі спільним візитом, організованим на 400-й день від початку повномасштабного вторгнення Московії в Україну.
- 31 березня – Вищий антикорупційний суд оголосив у розшук нардепа Сергія Шахова у справі про декларування неправдивої інформації.
- 31 березня – Сили оборони відбили 70 ворожих атак і збили 6 ударних БПЛА московитів.
- 1 квітня – Президент України В. Зеленський подякував Швейцарії, яка приєдналася до 10-го пакету санкцій Євросоюзу проти Московії.
- 1 квітня – Сили оборони відбили понад 50 атак противника, найзапеклішими залишаються бої за райони міст Бахмут, Авдіївка та Мар'їнка.
- 1 квітня – у складі різних підрозділів Сил оборони України за час повномасштабної війни загинули вже 40 бійців родом із Грузії.
- 1 квітня – московити артилерією обстріляли Херсон, 1 людина загинула; у смт Козацьке поранено 4 особи.
- 1 квітня – на фронті загинув білоруський доброволець Данило Ляшук із позивним «Моджахед».
- 1 квітня – Президент України В. Зеленський запровадив санкції проти Мінфіну Московії, Ради федерації Московії, понад 230 московитів та експрезидента «Мотор Січі» В. Богуслаєва.
- 1 квітня – московитські окупанти обстріляли смт Дворічна Харківської обл., внаслідок чого загинув чоловік.
- 2 квітня – український стронгмен Павло Кордіяка здобув титул «Найсильніша людина Європи» в 2023 р. на змаганнях в англійському м. Лідс.

- 2 квітня – московитські окупанти вранці обстріляли м. Костянтинівка на Донеччині, внаслідок чого 6 осіб загинули й 11 отримали поранення.
- 3 квітня – уряд Нідерландів оголосив про виділення першого в 2023 р. комплексного пакета допомоги Україні на загальну суму 274 млн євро.
- 3 квітня – Збройні сили України за добу відбили понад 45 атак московитських окупантів, в епіцентрі бойових дій залишаються міста Бахмут, Авдіївка та Мар'їнка.
- 3 квітня – Україна отримала перший транш від МВФ у межах нової програми розширеного фінансування на суму близько 2,7 млрд дол. США.
- 3 квітня – Україна повернула ще 12 своїх громадян із московитського полону, серед них 5 важкопоранених.
- 3 квітня – Польща передала Україні декілька перших винищувачів МіГ-29.
- 3 квітня – внаслідок московитських обстрілів Донецької обл. щонайменше 6 людей загинуло та ще 15 отримали поранення.
- 3 квітня – московитські загарбники убили 4 та поранили 3 мирних мешканців Донецької обл.
- 3 квітня – московитські загарбники обстріляли Запорізьку область і знищили двоповерхову гімназію в м. Оріхів.
- 4 квітня – колишній президент США Білл Клінтон висловив жаль через свою роль у ядерному роззброєнні України в 1990-х рр., припустивши, що в іншому разі Московія не напала б на Україну.
- 4 квітня – міністри закордонних справ країн Північноатлантичного альянсу офіційно підтримали розроблення багаторічної програми підтримки України для зближення з НАТО.
- 4 квітня – міністерство оборони США оголосило про виділення Україні чергового пакета військової допомоги на загальну суму 2,6 млрд дол.
- 4 квітня – Збройні сили України за добу уразили два пункти управління та станцію радіоелектронної боротьби московитських окупантів.
- 4 квітня – Служба безпеки України викрила колишнього настоятеля одного з храмів Ізюмської єпархії МПЦвУ О. Свиридова, котрий благословляв московитських військових під час окупації Харківщини. Після деокупації настоятель утік до Московії.
- 4 квітня – депутати Кам'янець-Подільської міської ради підтримали заборону Української православної церкви, афілійованої з Московитською православною церквою, і проголосували за припинення права користування земельними ділянками у місті для неї.
- 4 квітня – Фінляндія офіційно стала 31-м членом НАТО.
- 4 квітня – мешканці Авдіївки на Донеччині відмовляються виїжджати з прифронтового міста, яке постійно обстрілюють московити, і ховають від евакуації своїх дітей.
- 4 квітня – до переліку спонсорів та причетних до розв'язаної Московією війни вже внесли 24 тис. осіб.
- 4 квітня – очільник міноборони Московії С. Шойгу заявив, що Білорусь вже має у своєму розпорядженні штурмові літаки та комплекси «Іскандер-М», здатні завдавати тактичні ядерні удари.

- 4 квітня – під час ворожого обстрілу в Донецькій обл. загинули 6 людей, ще 7 отримали поранення.
- 5 квітня – Польща і Україна підписали Меморандуми про співпрацю у відновленні України та Угоду про співпрацю у спільному виробництві 125-мм танкових боєприпасів.
- 5 квітня – згідно з результатами соціологічного опитування Центру Разумкова, більшість українців з усіх регіонів (94%) негативно ставляться до Московії.
- 5 квітня – у с. Задубрівка Чернівецької обл. представники УПЦ МП намагалися не пропустити до місцевої церкви домовину з загиблим воїном для відспівування.
- 5 квітня – президент Польщі А. Дуда в рамках візиту Президента України В. Зеленського до Варшави нагородив його Орденом Білого Орла – найвищою відзнакою країни.
- 6 квітня – США, Німеччина та Угорщина виступили проти намірів інших держав-членів НАТО запропонувати Україні на саміті у Вільносі «дорожню карту» для членства в Північноатлантичному альянсі.
- 6 квітня – «Русській добровольчеській корпус», бійці котрого стверджують, що воюють на боці України, заявив, що знову «виконав бойові завдання» у Брянській обл.
- 6 квітня – після переговорів Сі Цзіньпіна й Емманюеля Макрона в Пекіні Китай висловив готовність працювати разом із Францією над досягненням припинення війни в Україні шляхом переговорів.
- 6 квітня – щонайменше 5 людей загинули та ще 9 отримали поранення внаслідок московитських обстрілів населених пунктів Донецької обл.
- 7 квітня – депутати Полтавської міськради проголосували за демонтаж пам'ятників радянським генералам Ніколаю Ватутіну й Алексею Зигіну, а також поету Александру Пушкіну.
- 7 квітня – митрополит МПЦвУ Онуфрій та ще понад 20 його колег мають московитське громадянство.
- 8 квітня – Україна домовилася з Польщею про купівлю 200 бронетранспортерів «Rosomak», з яких 100 буде поставлено зараз і 100 – пізніше.
- 8 квітня – у найбільшому храмі Шепетівки, незважаючи на опір МПЦвУ, відбулося перше богослужіння українською мовою.
- 8 квітня – на Сумщині 10-річна дівчинка врятувала молодших братів та сестер із будинку, що палав.
- 8 квітня – московитські окупанти протягом доби обстріляли вісім областей України, внаслідок чого є загиблі цивільні.
- 8 квітня – згідно з даними Генштабу ЗСУ, українські захисники відбили понад 50 атак московитів.
- 9 квітня – у районі м. Мар'їнка та Авдіївка на Донеччині московити зазнали колосальних втрат, щодня втрачаючи близько двох рот особового складу.
- 9 квітня – українські захисники знищили рідкісну московитську радіолокаційну станцію виявлення безпілотників «Реп'яшок».

- 9 квітня – за 5 місяців бойової роботи українські зенітники за допомогою наданого міжнародними партнерами комплексу NASAMS знищили більше сотні московитських ракет і дронів.
- 10 квітня – Президент України В. Зеленський і прем'єр-міністр Греції Кіріакос Міцотакіс провели телефонну розмову про ситуацію на фронті та подальшу допомогу у війні з Московією. Прем'єр Греції запевнив Президента України в підтримці України стільки, скільки буде необхідно.
- 10 квітня – за словами Уповноваженого Верховної Ради з прав людини Д. Лубінця, з початку повномасштабного вторгнення Московії з московитського полону вдалося звільнити 2015 українців.
- 10 квітня – Верховна Рада України звернулась до держав-членів та Парламентської асамблеї НАТО із закликом щодо пришвидшення вступу України в Північноатлантичний альянс.
- 10 квітня – міністерство оборони Німеччини поінформувало про передачу Україні чергового пакет військової допомоги: 1 броньовану інженерну машину «DACHS» на базі німецького танка «Leopard 2»; 8 вантажівок «Zetros»; 8 мобільних антенно-щоглових систем; 8 дронів-розвідників; 23 520 боєприпасів калібру 40 мм.
- 10 квітня – Рівненська обласна рада проголосувала за заборону діяльності МПЦвУ на території області.
- 10 квітня – близько 80% поляків оцінюють відносини Польщі з Україною як «добрі» або «дуже добрі».
- 10 квітня – командувач Сухопутних військ ЗСУ Олександр Сирський повідомив, що московитські загарбники у м. Бахмут почали застосовувати тактику «випаленої землі».
- 10 квітня – у м. Нетішин Хмельницької обл. місцеві жителі проголосували за перехід двох храмів МПЦвУ до Православної церкви України.
- 10 квітня – згідно з даними CNN, Україна змінила військові плани через витік секретних документів Пентагону. Деякі з оригінальних документів викривають масштаби американського прослуховування ключових союзників, включаючи Південну Корею, Ізраїль та Україну.
- 11 квітня – в окупованому Маріуполі московити демонтували пам'ятник українському художнику Архипу Куїнджі.
- 11 квітня – Волинська обласна рада на позачерговій сесії заборонила діяльність МПЦвУ в області.
- 12 квітня – державний департамент США та міністерство фінансів США запровадили санкції проти понад 120 юридичних та фізичних осіб у понад 20 країнах і юрисдикціях у зв'язку з вторгненням Московії в Україну, включно з особами, які сприяють ухиленню від санкцій.
- 12 квітня – як повідомив засновник московитської правозахисної організації «Gulagu.net» В. Осечкін, до вбивства українського військовополоненого, якому – ще живому – відрізали голову, причетна ПБК Вагнера.
- 12 квітня – американське видання повідомило, що запланований Україною контрнаступ відкладається через погану погоду, повільне постачання

заходом техніки й боєприпасів та «злив» секретних документів Пентагону, де йшлося про вразливі місця в українській ППО.

- 12 квітня – Міністерство культури та інформаційної політики повідомило, що комісія розпочала перевірку Києво-Печерської лаври.
- 12 квітня – Президент України В. Зеленський закликав світових лідерів відреагувати на появу відео, на якому московитські окупанти відрізають голову українському полоненому.
- 12 квітня – згідно з даними польських ЗМІ, Франція блокує рішення ЄС у справі фінансування постачання боєприпасів для України.
- 13 квітня – Арбітражний трибунал при Постійній палаті Третейського суду в Гаазі зобов'язав Московитську федерацію виплатити 5 млрд дол. США компенсації за збитки та втрачене майно АТ «Нафтогаз» в Криму, починаючи з 2014 р.
- 13 квітня – нібито таємні документи американської військової розвідки, які потрапили в публічний простір, засвідчують, що Китай схвалив постачання Московії певної летальної зброї попри попередження західних країн.
- 13 квітня – міністерство оборони Німеччини дозволило Польщі поставити Україні п'ять винищувачів МіГ-29, які залишились від армії НДР.
- 13 квітня – Рада ЄС затвердила виділення 1 млрд євро, щоб компенсувати державам-членам Євросоюзу витрати на боєприпаси, які вони передають Україні.
- 13 квітня – Служба безпеки України та Офіс Генерального прокурора заявили про арешт майна підсанкційного промосковитського олігарха Вадима Новинського, котрий причетний до пособництва країні-агресору.
- 13 квітня – Згідно з даними із секретних матеріалів, оприлюднених у мережі, очікується, що війна між Україною та Московією триватиме до 2024 р., і жодна зі сторін не здобуде перемоги, але обидві відмовляться вести переговори про припинення війни.
- 13 квітня – Норвегія оголосила небажаними особами 15 співробітників посольства Московії у Норвегії, які де-факто займалися шпигунською діяльністю під дипломатичним прикриттям.
- 14 квітня – московити обстріляли м. Слов'янськ Донецької обл., унаслідок чого 11 осіб загинули, 21 особа отримала поранення.
- 14 квітня – президент Московії В. Путін підписав закон, який прирівняв електронні повістки до паперових, почав запроваджувати створення реєстру військовозобов'язаних та закривати кордони для ухилинтів.
- 14 квітня – Україна повернула тіла 82 загиблих воїнів.
- 15 квітня – московити обстріляли Херсон, унаслідок чого загинули 2 жінки – 48-річна мама й 28-річна дочка.
- 15 квітня – Президент України В. Зеленський увів у дію санкції РНБО проти московитських спортсменів, а також низки юридичних та фізичних осіб.
- 15 квітня – кількість країн-учасниць групи, що працює над створенням спецтрибуналу щодо московитського злочину агресії, зросла до 34.

- 15 квітня – уряд Польщі вирішив заборонити імпорт зерна та іншої сільськогосподарської продукції з України, щоб захистити польський аграрний сектор.
- 16 квітня – в ніч на Великдень московитська армія зруйнувала ракетами С-300 церкву 1906 р., центральну бібліотеку та молитовний будинок у селищі Комишуваха Запорізької обл.
- 16 квітня – здійснено обмін полоненими, в результаті якого Україна повернула додому 130 захисників.
- 18 квітня – московити обстріляли центральний ринок м. Херсон, унаслідок якого 1 людина загинула, 10 отримали поранення.
- 18 квітня – Президент України В. Зеленський відвідав передові позиції українських військ у м. Авдіївка Донецької обл.
- 19 квітня – заступник міністра оборони України генерал-лейтенант О. Павлюк заявив, що три країни передали Україні системи протиповітряної оборони «Patriot».
- 20 квітня – московити обстріляли прикордоння Чернігівщини, внаслідок чого одна людина загинула, кількох було поранено.
- 21 квітня – московський суд видав «заочний» ордер на арешт начальника Головного управління розвідки генерала Кирила Буданова у зв'язку з вибухом на Кримському мосту.
- 21 квітня – у Німеччині відбулося 11-те засідання Контактної групи з питань оборони України у рамках формату «Рамштайн».
- 22 квітня – московити здійснили черговий ракетний обстріл м. Харків та області.
- 24 квітня – Повітряні сили ЗСУ знищили 9 ворожих безпілотних літальних апаратів.
- 24 квітня – вибух українського надводного дрона навпроти гуртожитку та навчальних корпусів Севастопольського приладобудівного інституту в Стрілецькій бухті Севастополя.
- 25 квітня – московити зруйнували двома ракетами С-300 Куп'янський краєзнавчий музей, де також розташовувалось міське управління культури, молоді та спорту. Загинули двоє 2, 10 отримали поранення.
- 26 квітня – здійснено обмін полоненими, в результаті якого Україна повернула додому 42 захисників та 2 цивільних.
- 27 квітня – президент Московії В. Путін підписав указ, який дозволяє депортацію громадян України з окупованих Московією українських територій, які після 1 липня 2024 р. зберезуть українське громадянство.
- 28 квітня – московитська ракета влучила в багатоповерховий будинок в Умані, внаслідок чого загинули 23 особи, ще 5 постраждали.
- 28 квітня – в Україну з Данії прибули і були поставлені на бойове чергування самохідні артилерійські установки «Caesar».
- 29 квітня – поблизу Козачої Бухти в окупованому Севастополі знищено понад 10 резервуарів з нафтопродуктами загальною місткістю 40 тис. т.

- 30 квітня – ракетний обстріл Павлограда, внаслідок якого постраждали 25 людей, у т. ч. 3 дитини. Понівечено 19 багатоповерхівок, 25 приватних будинків, 5 закладів шкільної та дошкільної освіти, 5 магазинів.
- 1 травня – у Брянській обл. Московії підірвано залізницю, внаслідок чого потяг із 60 вагонами нафтопродуктами зійшов із рейок та загорівся.
- 2 травня – московити обстріляли м. Херсон, унаслідок чого 3 людей загинуло, 5 поранено.
- 2 травня – Верховна Рада України офіційно визнала державною ідеологією Московії «рашизм» та закликала Організацію Об'єднаних Націй, Євросоюз та уряди демократичних країн підтримати засудження політики рашизму.
- 3 травня – московити обстріляли м. Херсон і область, унаслідок чого загинули 24 особи.
- 3 травня – зафіксовано на відео влучання дрона в одну з башт московського Кремля.
- 4 травня – Збройні сили України вперше успішно перехопили московитську «гіперзвукову» ракету Х-47 «Кинжал» у небі над Києвом.
- 5 травня – Україна вдалося повернути додому тіла 80 полеглих захисників.
- 6 травня – обмін полоненими, в результаті якого Україна повернула додому 45 нацгвардійців.
- 6 травня – під час проведення розмінувальних робіт на Херсонщині загинули 9 піротехніків ДСНС.
- 8 травня – під час масованого ворожого ракетного й авіаційного удару по території України ЗСУ знищили всі 35 ударних дронів типу «Shahed».
- 8 травня – Московія вчергове заблокувала експорт зерна з України, внаслідок чого близько 90 суден не змогли продовжити свій рух.
- 10 травня – президент Московії Путін підписав указ про призов на військові збори громадян, які перебувають у запасі.
- 11 травня – міністр оборони Великобританії Бен Воллес офіційно підтвердив передачу Україні ракет «Storm Shadow».
- 13 травня – окупанти обстріляли Костянтинівку, внаслідок чого загинуло двоє мирних жителів, зокрема дитина.
- 13 травня – у Брянській обл. Московії знищено два гелікоптери Мі-8 та винищувач Су-35 і бомбардувальник Су-34. Загинули всі 9 членів екіпажу.
- 15 травня – Президент України В. Зеленський прибув із неоголошеним візитом до Великобританії, де провів переговори з прем'єр-міністром Ріші Сунаком. Було узгоджено передачу нашої країні від Британії сотні далекобойних ракет та безпілотників.
- 15 травня – президент Франції Еммануель Макрон заявив в ефірі телеканалу TF1, що Франція передасть Україні ракети великої дальності, які входитьимуть у новий пакет озброєння від його країни.
- 15 травня – завдано ворожого ракетного удару по лікарні в Авдіївці, внаслідок чого загинуло 4 людини.

- 16 травня – на окупованій московитами Запорізькій атомній електростанції істотно зросла кількість озброєних окупантів – понад 2 500 осіб.
- 18 травня – масована ракетна атака московитів по Україні.
- 18 травня – окупанти обстріляли н. п. Зеленівка Херсонської обл., внаслідок чого загинула дитина.
- 19 травня – згідно з даними представника ГУР В. Скібіцького, Московії вдалося налагодити виробництво боєприпасів, незважаючи на санкції. Зокрема, московити здатні за місяць виробляти приблизно 25 крилатих ракет «Калібр», 35 одиниць Х-101, 5 ОТРК «Іскандер-М».
- 19 травня – Московія оголосила в розшук гаазького прокурора Каріма Хана, котрий видав ордер на арешт президента В. Путіна.
- 20 травня – Президент України В. Зеленський прилетів до Японії, де відбувався Саміт G7 за участі лідерів Японії, США, Німеччини, Великобританії, Франції, Італії і Канади. Країни Великої сімки зробили спільну заяву щодо підтримки України у протистоянні з Московією заради якнайшвидшого досягнення миру та пообіцяли продовжити зусилля для того, щоб Московія заплатила за довгострокове відновлення України.
- 21 травня – найзапекліші бої тривали в районі м. Бахмут.
- 22 травня – Парламентська асамблея НАТО визнала злочини Московії проти України геноцидом, а терористичний режим Московії – «рашизмом».
- 23 травня – окупанти продовжували зосереджувати основні зусилля на Куп'янському, Лиманському, Бахмутському, Авдіївському та Мар'їнському напрямках, де відбулось 16 бойових зіткнень.
- 25 травня – в результаті чергового обміну полоненими з московитського полону повернулися 106 громадян України – 8 офіцерів та 98 солдатів і сержантів; репатрійовано також тіла 2 іноземців та українки.
- 25 травня – ППО України знищила московитський винищувач Су-25 поблизу Мелітополя, ще один такий літак пошкоджено.
- 25 травня – чергова зустріч у форматі «Рамштайн», під час якої союзники та партнери України оголосили про плани навчання українських пілотів на літаках четвертого покоління, в т. ч. F-16.
- 26 травня – московити атакували Україну 17 ракетами та 31 ударним дроном.
- 27 травня – Міжнародна асоціація юристів (IBA) ухвалила резолюцію із закликом до країн-членів ООН підтримати створення Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України.
- 29 травня – Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про застосування секторальних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до Ісламської Республіки Іран» за технологічну та збройну підтримку Московської федерації терміном на 50 років.
- 1 червня – вночі московити завдали ракетного удару по Києву, внаслідок якого загинули матір і 2 дітей, ще 16 осіб отримали поранення.
- 2 червня – згідно з даними ЗСУ, всі 15 ракет і 18 безпілотників, запущених московитами, і близько 30 інших ворожих об'єктів були перехоплені.

- 3 червня – внаслідок московитського ракетного обстрілу околиці м. Дніпро загинула 2-річна дівчинка, ще 22 особи, в т. ч. 5 дітей, отримали поранення.
- 6 червня – московити підірвали Каховську ГЕС.
- 8 червня – згідно з даними Інституту вивчення війни (ISW), активність по всій Україні узгоджується з різними індикаторами того, що контрнаступальні операції тривають на всьому театрі дій.
- 10 червня – Президент України Володимир Зеленський підтвердив початок українського контрнаступу.
- 10 червня – під час візиту прем'єр-міністра Канади Джастіна Трюдо до Києва було оголошено про 500 млн канадських дол. військової допомоги Україні.
- 11 червня – в результаті чергового обміну полоненими з московитського полону повернулися 95 українських захисників.
- 12 червня – заступниця міністра оборони України Ганна Маляр підтвердила, що за тиждень українські війська просунулися на 6,5 км, звільнивши сім сіл і звільнивши понад 90 км² території.
- 13 червня – внаслідок ракетного обстрілу м. Кривий Ріг 11 людей загинуло, 36 постраждало.
- 14 червня – внаслідок ракетного обстрілу м. Одеса загинуло 3 людей, 7 отримали поранення.
- 14 червня – депутати Європейського парламенту засудили підриг московитськими окупантами дамби Каховської ГЕС та назвали його воєнним злочином Московії, який матиме наслідки.
- 15 червня – на 13-й зустрічі у форматі «Рамштайн» було зазначено, що українці почнуть тренувальні навчання на винищувачах F-16 під проводом Данії та Нідерландів. Данія, Нідерланди, Великобританія та США також оголосили про передачу Україні сотень ракет до ППО. Канада зобов'язалася виділити для України ще 500 млн дол. та ракети для ППО. Норвегія і Німеччина анонсували багаторічні пакети. Данія заявила про виділення пакета довгострокової військової допомоги на 2,6 млрд дол. Данія та Нідерланди передадуть Україні ще 14 танків «Leopard 2».
- 18 червня – ЗСУ продовжили наступ під Авдіївкою, мали певні успіхи біля н. п. Веселе.
- 19 червня – на Таврійському напрямку ЗСУ просунулися вглиб територій на відстань до 7 км. На півдні звільнено територію площею 113 км².
- 20 червня – Україна успішно застосувала український безпілотник дальністю ураження 1000 км.
- 20 червня – згідно з повідомленням президента Франції Е. Макрона, в Україні розгорнуто комплекс ПРО «SAMP/T», який уже функціонує і «захищає ключові об'єкти та життя».
- 21 червня – Президент України В. Зеленський визнав, що прогрес на полі бою був «повільнішим, ніж хотілося б» з початку контрнаступу ЗСУ.

- 21 червня – голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн оголосила про план фінансової підтримки України: Євросоюз покриє 45% усіх потреб України у фінансуванні її відновлення до 2027 р.
- 22 червня – московити заявили, що ЗСУ вдарили по Чонгарському мосту в Криму, рух по ньому закрито.
- 23 червня – Рада ЄС затвердила 11-й пакет економічних та індивідуальних обмежувальних заходів, спрямованих на посилення наявних санкцій ЄС проти Московії та подолання їхнього обходу.
- 23 червня – відбулася передача тіл 51 військовослужбовця України.
- 23–24 червня – заколот ПВК «Вагнер» (заколот Є. Прігожина) – короткочасний внутрішній конфлікт із застосуванням зброї в Московії між її міністерством оборони разом із регулярною армією, з одного боку, та ПВК «Вагнер», з іншого боку.
- 24 червня – внаслідок падіння уламків збитої ракети на 25-поверховий будинок у Солом'янському р-ні Києва 5 осіб загинуло, 11 зазнали травмування.
- 27 червня – внаслідок московитського ракетного удару по м. Краматорськ 13 людей загинуло, 65 отримали поранення.
- 27 червня – США оголосили про надання 41-го пакета військової допомоги для України на 500 млн дол. Це, зокрема, додаткові боєприпаси для систем ППО «Patriot»; системи ППО «HAWK» і ракети; артилерійські снаряди калібру 105-мм і 203-мм; безпілотні авіаційні системи «Puma»; боєприпаси для ракетних систем з лазерним наведенням; підтримання заходів з навчання, технічного обслуговування та підтримки.
- 27 червня – уряд Австралії надасть Україні новий пакет допомоги на 73,5 млн дол. США, зокрема бронемашини M113, 70 військових автовок, 28 броньованих машин M113, 14 машин спеціального призначення, 28 середніх вантажівок MAN 40M та 14 причепів.
- 3 липня – московити завдали удару чотирма безпілотниками «Shahed 136» по центру м. Суми, внаслідок чого 2 людей загинули, 19 постраждали.
- 3 липня – У Гаазі відкрився Міжнародний центр з переслідування злочину агресії проти України. Його завдання – розслідування вторгнення. Робота центру має стати першим кроком до створення спеціального трибуналу, який міг би судити керівництво Московії за розв'язання війни. У центрі працюватимуть 20 прокурорів із кількох країн.
- 5 липня – внаслідок удару ЗСУ по окупованому м. Макіївка знищено склад московитської армії.
- 6 липня – московити здійснили найбільшу атаку на Львів із початку війни, внаслідок якої 10 людей загинуло, понад 40 осіб поранено.
- 6 липня – в результаті чергового обміну Україні вдалося повернути з московитського полону 45 українських захисників.
- 7 липня – Словаччина надасть Україні 16 гаубиць «Zuzana 2», а також буде організоване спільне виробництво гаубиць нового типу.

- 7 липня – США оголосили про новий пакет військової допомоги Україні на 800 млн дол., який також охоплює касетні боеприпаси.
- 8 липня – московити завдали удару з РСЗВ по м. Лиман, унаслідок чого 9 людей загинули і 12 були поранені.
- 8 липня – в Україні з Туреччини повернулися військові командири, які захищали завод «Азовсталь» – Денис Прокопенко, Святослав Паламар, Сергій Волинський, Олег Хоменко, Денис Шлега, а після звільнення з московитського полону за обміном перебували в цій країні.
- 8 липня – новим командувачем Національної гвардії України призначено Олександра Півненка.
- 9 липня – Польща передала Україні близько десяти вертольотів Мі-24.
- 9 липня – внаслідок московитського удару керованою авіабомбою по школі в м. Оріхів Запорізької обл., де роздавали гуманітарну допомогу, 7 осіб загинуло, 13 поранено.
- 11 липня – московити вдарили «градами» по Софіївці на Херсонщині, внаслідок чого 1 особа загинула і 1 отримала поранення.
- 12 липня – внаслідок підризу на міні у Рівненській обл. 2 військових загинули, 4 отримали поранення.
- 13 липня – вночі московити атакували Україну 20 ударними безпілотниками «Shahed-136/131», 2 крилатими ракетами «Калібр» та 1 балістичною ракетою.
- 14 липня – внаслідок репатріації тіл загиблих українських військовослужбовців із тимчасово окупованих територій вдалося повернути тіла 62 захисників.
- 16 липня – президент США дав згоду європейським країнам розпочати навчання українських пілотів на винищувачах F-16.
- 17 липня – внаслідок вибуху на Кримському мосту зруйновано частину автомобільного дорожнього полотна.
- 20 липня – внаслідок влучання московитською ракетою в міські будинки Миколаєва 1 людина загинула, 19 отримали поранення.
- 20 липня – США оголосили про надання Україні нового пакета військової допомоги на 1,3 млрд дол., який охоплюватиме зенітно-ракетні системи «NASAMS» і боеприпаси до них; артилерійські снаряди калібром 152-мм; обладнання для розмінування, дрони-камікадзе.
- 21 липня – внаслідок московитських обстрілів об'єкта інфраструктури в Пологівському р-ні Запорізької обл. загинули 4 людини, ще 2 поранено.
- 21 липня – парламент Болгарії схвалив передачу Україні близько 100 бронетранспортерів радянських часів.
- 21 липня – внаслідок московитського удару бомбою ФАБ-250 по селищу Нью-Йорк на Донеччині загинуло 4 та поранено 3 людей.
- 23 липня – під час нічної московитської атаки 19 ракетами різних типів на Одеську обл. 1 людина загинула та 19 поранено; зруйновано Спасо-Преображенський собор, пошкоджено Будинок вчених, музичний ліцей,

об'єкти портової інфраструктури, понад 40 інших будівель, зокрема 5 дитсадків, потрощено велику кількість автомобілів.

- 24 липня – вночі московити завдали ударів по Одеській обл., зокрема атакували портову інфраструктуру порту Рені, що на Дунаї, зруйнували ангар із зерновими та резервуари для збереження вантажів. Відомо про 6 постраждалих осіб.
- 24 липня – у польському м. Гливиці розпочав роботу Центр з обслуговування танків «Leopard».
- 25 липня – США оголосили про новий пакет військової допомоги Україні на 400 млн дол., який охопив боєприпаси для ЗПК «NASAMS», РСЗВ «HIMARS» та ЗПК «Patriot», 32 бронетранспортери «Stryker», снаряди калібру 155 та 105-мм, ПЗПК «Stinger» та ПТРК «Javelin», ракети «Hydra 70».
- 25 липня – загальна сума військової допомоги США Україні від початку повномасштабного вторгнення Московії в лютому 2022 р. вже становить понад 43,7 млрд дол.
- 27 липня – 35-та бригада та бійці 7 батальйону «Арей» 129-ї Криворізької бригади тероборони ЗСУ звільнили від московитів с. Старомайорське.
- 28 липня – Московія заблокувала прохід суден в акваторії Керченської протоки.
- 29 липня – московити завдали ракетного удару по закладу освіти у м. Суми, внаслідок чого 2 людини загинули, 20 травмовані.
- 30 липня – згідно з даними речника військової розвідки Андрія Черняка, від початку вторгнення в 2022 р. Московія примусово мобілізувала на окупованих територіях України бл. 60 тис. чоловіків.
- 31 липня – внаслідок ворожого ракетного удару по м. Кривий Ріг 6 людей загинули, 75, у т. ч. 4 дітей, отримали поранення.
- 1 серпня – два вертольоти Білорусі порушили державний кордон Польщі у районі прикордонного с. Біловежа.
- 2 серпня – під час нічної атаки московитів на порт Ізмаїл в Одеській обл. знищено 40 тис. т зерна, внаслідок ого ціни на пшеницю в світі зросли на 6,5%.
- 3 серпня – Московія обстрілювала Україну ракетами, переданими нашою країною московитам наприкінці 1999 р. за газові борги.
- 4 серпня – вночі на 4 серпня СБУ разом з Військово-морськими силами ЗСУ здійснили спецоперацію у бухті Новоросійська, де з допомогою надводного безпілотного човна «MAGURA V5» пошкодили великий десантний корабель «Оленегорский горняк».
- 5 серпня – московити скинули керовану авіабомбу на Центр переливання крові у м. Куп'янськ, унаслідок чого 2 людини загинули, 4 отримали поранення.
- 6 серпня – ЗСУ продовжують ведення наступальної операції на Мелітопольському та Бердянському напрямках, закріплюються на досягнутих рубежах, здійснюють заходи контрбатареїної боротьби.
- 6 серпня – у Саудівській Аравії відбувся дводенний саміт радників з національної безпеки з 44 країн, у т. ч. США, Китаю, Індії, Бразилії та Півден-

ної Африки, щоб обговорити мирне припинення війни шляхом «консолідації різних мирних планів», які висунули кілька держав після початку московитського вторгнення в Україну. Зокрема, наша країна представила «формулу миру», запропоновану Президентом України В. Зеленським. Московія не отримала запрошення на саміт.

- 6 серпня – відповідаючи на запитання журналіста видання «The New York Times», чи хоче Московія захопити ще більше території України, пресекретар президента Московитської федерації Д. Песков сказав: «Ні. Ми лише хочемо контролювати всі землі, які ми зараз записали в нашій конституції, як наші».
- 7 серпня – у результаті чергового обміну полоненими 22 українських захисники повернулися додому.
- 7 серпня – вночі московити обстріляли центр Херсона, внаслідок чого загинула 1 жінка, ще 12 людей отримало поранення.
- 7 серпня – згідно з даними уповноваженого Верховної Ради з прав людини Д. Лубінця, від початку повномасштабного вторгнення Московії в Україну до 7 серпня 2023 р. з московитського полону вдалося повернути 2598 українських воїнів.
- 7 серпня – внаслідок московитського влучання двома ракетами «Іскандер» у житловий будинок у м. Покровськ Донецької обл. 10 осіб загинули, 81 постраждала.
- 9 серпня – міністерство оборони Московії заявило про збиття засобами ППО двох безпілотних літальних апаратів над територією Московської обл.
- 9 серпня – Німеччина передала черговий пакет військової допомоги Україні, до якого увійшли 2 пускові установки ЗПК «Patriot», 10 гусеничних всюдиходів підвищеної прохідності «Bandvagn 206», 6 525 димових снарядів калібру 155 мм, матеріали для знешкодження вибухонебезпечних предметів, 5 машин прикордонної охорони, 4 розвідувальні дрони «VECTOR», 1163 біноклів, 6 тягачів 8x8 HX81 і 5 напівпричепів, 2 вантажно-розвантажувальні машини 8x6, 100 кулеметів MG5, 40 тис. аптечок, 20 тис. захисних окулярів.
- 9 серпня – московити завдали ракетного удару по м. Запоріжжя, внаслідок чого 3 особи загинули, 9 постраждали.
- 10 серпня – вночі в м. Дубно Рівненської обл. московитськими безпілотниками зруйновано нафтобазу.
- 11 серпня – внаслідок московитських ракетних ударів по Коломийському аеродрому під загрозою опинилися українські льотчики, які мають їхати навчатися на винищувачах F-16; також від отриманих ран загинула дитина.
- 12 серпня – завдано uszkodжень Кримському мосту.
- 15 серпня – московитські окупанти завдали ударів по Україні щонайменше 28 крилатими ракетами повітряного та морського базування.
- 18 серпня – представник ГУР Міністерства оборони України А. Юсов повідомив, що з початку повномасштабної війни відбулося 48 обмінів, 2598 полонених захисників і захисниць, а також цивільних повернулися додому.

- 18 серпня – газета «New York Times» повідомила, що, за оцінюванням уряду США, майже 500 тис. московитських військовослужбовців були вбиті або поранені з початку московитського вторгнення в лютому 2022 р.
- 19 серпня – московити запустили по центру Чернігова крилату ракету «Іс-кандер», яка вибухнула над будівлею драматичного театру. Загинули 7 осіб, постраждали 156, серед яких 15 – діти.
- 19 серпня – міністр оборони України О. Резніков повідомив, що українські пілоти, інженери і техніки розпочали навчання на літаках F-16.
- 19 серпня – Президент України В. Зеленський прибув з офіційним візитом у Швецію, де провів переговори з прем'єр-міністром Ульфом Крістерссоном, з яким домовився про спільне виробництво БМП CV 90 в Україні. Крім того, Швеція готує передачу Україні нового (13-го) пакета допомоги у сфері безпеки.
- 21 серпня – у результаті атаки українського безпілотної на військовому аеродромі Шайковка у Калузькій обл. Московії пошкоджено московитський винищувач Ту-22М.
- 23 серпня – внаслідок московитської атаки Сумщини 4 людини загинуло.
- 23 серпня – у результаті спецоперації ГУР МО московитський вертоліт Мі-8 приземлився на контрольованій Україною території.
- 23 серпня – поблизу тимчасово окупованого Криму в Чорному морі українські захисники взяли під контроль бурові газо- та нафтовидобувні платформи «Вишки Бойка», які були захоплені московитами в 2015 р.
- 24 серпня – Головне управління розвідки Міноборони України заявило про висадку і повернення своїх підрозділів з Кримського мису Тарханкут, де відбувся бій.
- 28 серпня – вночі московитські окупанти здійснили ракетний удар по селищу Гоголеве Миргородського р-ну Полтавської обл., унаслідок чого 3 особи загинули, 5 поранено.
- 28 серпня – у селищі Чаплинка на Херсонщині окупаційна «адміністрація» вимагала від місцевих жителів отримати московитські паспорти до 1 вересня цього 2023 р., погрожуючи у разі невиконання цієї вимоги конфіскацією майна.
- 28 серпня – загальний обсяг військової допомоги США Україні від лютого 2022 р. склав понад 43 млрд дол.
- 30 серпня – московитське інформаційне агентство «ТАСС» із посиланням на екстрені служби повідомило про пошкодження чотирьох військово-транспортних московитських літаків Іл-76, тоді як українська розвідка заявила про знищення чотирьох і пошкодження двох літаків.
- 30 серпня – Британська телерадіомовна корпорація (British Broadcasting Corporation, BBC) повідомила, що від початку року українські безпілотної атакували територію Московії та тимчасово окупований Крим понад 190 разів.
- 30 серпня – вночі Московія здійснила найбільший напад на Україну з весни. У пресслужбі ППО України повідомили, що загалом над Києвом, Чер-

касами, Одесою, Миколаєвом було збито 43 з 44 повітряних цілей (у тому числі 28 ракет Х-101, Х-55, Х-555 і 16 безпілотників «Shahed 136/131»).

- 31 серпня – начальник Головного управління ракетних військ, артилерії та безпілотних систем ГШ ЗСУ генерал-полковник С. Баранов заявив, що українські війська досягли рівного рівня контрбатарейної боротьби з московитськими військами, оскільки надана країнами НАТО артилерія з дальністю стрільби від 30 до 40 км дала змогу українцям знищувати московитські артилерійські системи і змусити московитів відвести свою артилерію далі від лінії фронту.
- 31 серпня – Президент України В. Зеленський заявив, що Україна розробила нову зброю, яка може вражати цілі на відстані 700 км.
- 1 вересня – ЗСУ продовжили просування на Бахмутському напрямку.
- 2 вересня – московитські окупанти обстріляли 8 н. п. Донеччини, Херсон, Одещину, Кривий Ріг та інші міста, внаслідок чого 2 людей загинуло, 2 поранені.
- 5 вересня – Німеччина передала Україні щойно вироблені на відновлений виробничій лінії боеприпаси для зенітних самохідних установок «Gepard».
- 5 вересня – Верховна Рада України підтримала звільнення О. Резнікова з посади міністра оборони України.
- 6 вересня – новим міністром оборони України обрано Рустема Умерова.
- 6 вересня – Державний секретар США Ентоні Блінкен, прибув до Києва з робочим візитом.
- 6 вересня – до Києва з візитом прибула прем'єр-міністр Данії Метте Фредеріксен, яка виступала в Верховній Раді України.
- 8 вересня – внаслідок ракетного удару по Кривому Рогу 1 особа загинула, 74 постраждало.
- 10 вересня – згідно з даними Головного управління розвідки України, на тимчасово окупованих територіях України, в т. ч. в Криму, розташовано понад 420 тис. московитських військових.
- 10 вересня – заступник держсекретаря США Вікторія Нуланд заявила, що контрнаступ Збройних сил України проходить важко, але досягнутий прогрес з огляду на умови, в яких він відбувається, вражає.
- 10 вересня – президент Південної Кореї Юн Сук Йоль оголосив про надання Україні пакета допомоги на 2,3 млрд дол.
- 12 вересня – московити завдали ударів по Красногорівці, Макіївці та Авдіївці Донецької обл., внаслідок чого 2 людей загинули, 3 отримали поранення.
- 13 вересня – ракетним ударом по бухті Севастополя вражено московитські великий десантний корабель «Мінськ» та дизель-електричний підводний човен «Ростов-на-Дону».
- 14 вересня – під час удару ЗСУ по тимчасово окупованій Євпаторії було знищено частину московитського комплексу ППО «Тріумф».
- 17 вересня – за даними ISW, українці звільнили н. п. Ключівка на південь від Бахмута і продовжили успішні атаки в інших місцях на Бахмутському

напрямку, а також продовжували контрнаступ на заході Запорізької обл. Московитські війська здійснювали атаки на лінії Куп'янськ – Сватово – Кременна, під Бахмутом, по лінії Авдіївка – Донецьк і на межі Донецької та Запорізької обл., просувшись на окремих ділянках.

- 18 вересня – українці завдали ракетного удару РСЗВ «HIMARS» по командному пункту московитської 70-ї мотострілецької дивізії в н. п. Раденськ Херсонської обл., унаслідок якого 8 офіцерів загинули і ще 7 отримали поранення.
- 18 вересня – українська військова розвідка заявила, що літаки Ан-148, Іл-20 і вертоліт Мі-28 були пошкоджені або знищені ід час диверсійної атаки на авіабазі «Чкаловській» під Москвою.
- 19 вересня – ЗСУ під час наступу на південь від Бахмута розбили елітні частини окупантів, повністю знищивши підрозділи 72-ї мотострілецької бригади, 31-ї гвардійської десантної бригади та 83-ї гвардійської десантної бригади.
- 21 вересня – вночі завдано масштабного удару безпілотниками та ракетами «Нептун» по військовому аеродрому «Саки» в окупованому Криму, де було щонайменше 12 бойових літаків (Су-24 і Су-30) і ПЗРК «Панцир-С1». На цій території розташовувалася також база підготовки операторів БПЛА «Mojahed».
- 22 вересня – московити обстріляли цивільну інфраструктуру Кременчука, внаслідок чого 1 людина загинула, 15 отримали поранення.
- 22 вересня – внаслідок ураження штабу Чорноморського флоту Московитської федерації ракетами «Storm Shadow» загинули 34 офіцери, серед яких командувач ЧФ Московії віцеадмірал В. Соколов.
- 24 вересня – згідно з даними голови Херсонської обласної державної адміністрації О. Прокудіна, внаслідок авіаударів РФ у Херсонській обл. 2 людей загинули, 3 отримали поранення.
- 25 вересня – як заявив президент Дж. Байден під час зустрічі в Білому домі з президентом В. Зеленським, США під час багатосторонньої координаційної платформи донорів для України в Брюсселі запропонували Кисву перелік пріоритетних реформ для обговорення та зворотного зв'язку.
- 28 вересня – згідно з даними міністерства оборони Британії, від лютого 2022 р. Повітряно-космічні сили Московії втратили в боях із ЗСУ бл. 90 літаків.
- 29 вересня – поблизу м. Токмак на Запоріжжі московитська система ППО збила власний винищувач Су-35.
- 1 жовтня – українські військові дрони атакували Смоленський авіаційний завод, де виробляють частину ракет Х-59, завдавши підприємству критичних пошкоджень.
- 2 жовтня – Німеччина надала Україні пакет військової допомоги, який охопив понад 32 тис. боєприпасів калібру 40 мм, десятки всюдиходів і прикордонних машин, радіообладнання для танків «Leopard», майже

- 100 терміналів «Satcom», танк «Beaver» для прокладання мостів і 2 танки «Wisent 1» для розмінування.
- 2 жовтня – вперше в історії Європейського Союзу представники всіх країн-учасниць зібралися на неформальну зустріч за межами ЄС. Вони зустрілися з українським урядом у Києві, щоб запевнити його у підтримці. Це була історична зустріч, спрямована на висловлення солідарності з країною, яка зіткнулася з московитським вторгненням.
 - 5 жовтня – згідно з даними МВС на 5 жовтня 2023 р. безвісти зниклими за особливих обставин вважалися 11 тис. цивільних і 15 тис. військовослужбовців України.
 - 5 жовтня – московити завдали удару ракетою «Іскандер» по магазину-кафе в с. Гроза на Харківщині, внаслідок чого загинули щонайменше 59 мешканців.
 - 6 жовтня – вночі над Одеською, Миколаївською, Харківською, Дніпропетровською, Черкаською та Житомирською областями України було збито 25 із 33 дронів.
 - 6 жовтня – Україна повернула тіла 64 загиблих українських захисників.
 - 8 жовтня – московити інтенсивно мінували ділянки на лінії Роботине-Вербове в напрямку Запоріжжя, щоб порушити логістику і сповільнити українські атаки в західній частині Запорізької обл.
 - 10 жовтня – заявку Московії на повернення до Ради ООН з прав людини було відхилено: за її членство проголосували лише 83 зі 193 країн-членів ООН.
 - 11 жовтня – внаслідок московитського обстрілу гімназії у Нікополі 4 людей загинули і 2 отримали поранення.
 - 11 жовтня – через обстріл житлових кварталів Авдіївки 1 мирний житель загинув, 2 було поранено.
 - 11 жовтня – Великобританія повідомила про передачу Україні стаціонарних зенітних комплексів «TerraHawk Paladin» з можливістю дистанційного керування, а також додаткове обладнання для виконання розвідувальних завдань і нейтралізації мінних полів.
 - 11 жовтня – Німеччина оголосила про те, що надасть пакет підтримки для України на бл. 1 млрд євро, в т. ч. ракетний комплекс «Patriot», систему «IRIS-T» і зенітну гармату «Cheetah». Міністр оборони Німеччини Б. Пісторіус заявив, що «...Німеччина продовжить підтримувати Київ тим, чого він потребує найнагальніше, – засобами протиповітряної оборони, боеприпасами і танками».
 - 12 жовтня – ЗСУ пошкодили патрульний корабель московитського Чорноморського флоту «Павел Державин».
 - 13 жовтня – внаслідок московитського ракетного удару по Покровську 24 особи поранено, 1 людина померла в лікарні.
 - 13 жовтня – в окупованому Севастополі пролунав потужний вибух на московитському кораблі «Буян-М» – носіїві крилатих ракет «Калібр».

- 13 жовтня – Парламентська асамблея Ради Європи закликала держави-члени визнати В. Путіна нелегітимним після закінчення його нинішнього президентського терміну та оголосила Московію диктатурою.
- 13 жовтня – США заявили, що впродовж із 7 вересня по 1 жовтня 2023 р. судно під московитським прапором доставило вантаж зі складу боеприпасів у КНДР до московитського порту, звідки вантаж перевезено на московитський військовий склад. Північнокорейці відвантажили московитам понад 1000 контейнерів із військовим спорядженням та боеприпасами.
- 14 жовтня – московити здійснили ракетний обстріл с. Багатир, внаслідок якого загинув 11-річний хлопчик та були поранені його 6-річний брат і 31-річна мати.
- 17 жовтня – Генеральний штаб України заявив, що на сході та півдні країни проводяться оборонні операції, а також наступальні операції в напрямку Мелітополя та Бахмута.
- 17 жовтня – речник армії США в Європі та Африці полковник Мартін О’Доннелл повідомив, що США передали Україні 31 танк M1 «Abrams».
- 17 жовтня – Міністерство реінтеграції України повідомило, що з осені 2022 р. зі звільнених районів Херсонської та Харківської областей було евакуйовано понад 67 тис. осіб, у т.ому ч. 40 тис. осіб з Херсонської області та 27 тис. осіб з північно-східної частини Харківської обл.
- 18 жовтня – Московія завдала 6 ракетних ударів по Запоріжжю, внаслідок чого 5 людей загинули, 5 травмовані.
- 18 жовтня – т. зв. «патріарх Московитської православної церкви» Кіріл заявив, що ядерна зброя на теренах колишнього СРСР створювалась за невимовним «божим промислом».
- 18 жовтня – внаслідок московитських ракетних ударів по Запоріжжю щонайменше 2 особи загинули і 4 постраждали.
- 19 жовтня – Міжнародній комісії з питань зниклих безвісти відомо про близько 30 тис. цивільних українців, які зникли безвісти від початку повномасштабної війни Московії проти України.
- 19 жовтня – згідно з даними СБУ, Московитська православна церква створює власні приватні військові компанії на території Московії, які за вказівками т. зв. «московського патріархату» займаються вербуванням та бойовою підготовкою найманців серед вірян для війни проти України.
- 19 жовтня – українська ракета влучила по складах озброєння Чорноморського флоту Московії в Криму.
- 19 жовтня – фахівці Інституту вивчення війни (ISW) припускають, що українські морпіхи просунулися на окупованому березі Дніпра, і московити стурбовані можливістю «більш масштабної української операції» на окупованій Херсонщині.
- 20 жовтня – німецький уряд прозвітував про відправлення в Україну чергової партії військової допомоги за останній тиждень, до якої, зокрема, увійшли зенітні самохідні установки «Gerard», безпілотники й ваговози.

- 20 жовтня – від початку 2023 р. із 9 тис. перевірених фактів переміщення товарів гуманітарної допомоги на адресу військових у більш ніж 3 тис. випадків не підтверджено її надходження до військових частин.
- 20 жовтня – Хорватія в межах військової допомоги Україні передала Києву вертольоти Мі-8.
- 21 жовтня – у багатьох українських містах знову відбулися акції з вимогою витратити бюджетні гроші на допомогу ЗСУ.
- 21 жовтня – від початку повномасштабного вторгнення Московія вчинила в Україні 2500 екологічних злочинів.
- 21 жовтня – державний секретар федерального міністерства економіки Німеччини Йохен Флясбарт під час візиту до України оголосив, що ФРН виділить додаткові 200 млн євро на відновлення України.
- 21 жовтня – внаслідок московитського удару ракетою С-300 по інноваційному терміналу «Нова пошта» поблизу Харкова 6 осіб загинуло і 17 отримало поранення.
- 21 жовтня – згідно з доповіддю Комісії ООН із розслідування порушень в Україні, представлений Генеральній Асамблеї ООН, московитські військові згвалтували під час окупації Херсонщини 16-річну вагітну дівчину та жінок віком від 19 до 83 років: при цьому жертви зазнали побоїв, у кількох жінок зламані ребра і вибиті зуби.
- 22 жовтня – внаслідок обстрілів з боку московитських військ у неділю на Донеччині вбито 2-х і поранено 3-х людей.
- 22 жовтня – інженери британської армії розробили програму навчання для українських цивільних інженерів із захисту енергетичного сектору від атак Московії взимку 2023–2024 рр.
- 22 жовтня – згідно з даними розвідки Британії, кількість убитих і поранених московитських військових сягає майже 300 тис. осіб.
- 23 жовтня – через позицію Угорщини міністри закордонних справ країн Європейського Союзу на зустрічі знову не домовились про виділення траншу у розмірі 500 млн євро з Європейського фонду миру, який використовують для військової підтримки України.
- 23 жовтня – протягом року московитські окупанти запустили в напрямку Києва понад 300 ракет та майже 400 безпілотників «Shahed».
- 23 жовтня – Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль повідомив, що Україна отримала від Європейського Союзу дев'ятий транш макрофінансової допомоги в розмірі 1,5 млрд євро.
- 23 жовтня – у Херсоні викрили групу корегувальників, які навели московитську зброю на житлові будинки міста.
- 24 жовтня – згідно з даними видання «Financial Times», українці переробили американські ракети AIM-9 «Sidewinder» для західних винищувачів на ракети класу «земля-повітря», тобто на «саморобну ППО».
- 24 жовтня – 2 людини загинули та ще 14, серед яких дитина, отримали поранення внаслідок московитських ударів по Херсонській обл.

- 24 жовтня – московитське Міністерство оборони заявило, що у північній частині Чорного моря його флот захищався від 3 українських безекіпажних катерів.
- 24 жовтня – згідно з даними української розвідки, Московія зосередила на території України понад 400 тис. солдатів.
- 25 жовтня – Валлійський парламент – Сенедд підтримав Резолюцію з визнанням Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.
- 25 жовтня – прем'єр-міністерка Італії Джорджія Мелоні під час виступу в сенаті закликала не зменшувати підтримку України, бо це буде помилкою.
- 25 жовтня – СБУ заявила про викриття московитських спецслужб на вербуванні українських підлітків для антисемітських провокацій у різних регіонах України.
- 25 жовтня – через нічний удар московитських військ по території неподалік Хмельницької АЕС вибухом пошкоджено вікна в адміністративно-побутовому та лабораторно-побутовому корпусах.
- 25 жовтня – в Грузії створили фонд підтримки «Грузинського легіону», що воює за Україну.
- 26 жовтня – уряд Данії оголосив про передачу Україні нового пакета військової допомоги на суму бл. 520 млн дол. США, який був сформований після зустрічі міністрів оборони Данії та України.
- 26 жовтня – координатор із питань стратегічних комунікацій Ради національної безпеки Білого дому Джон Кірбі зазначив, що ЗСУ тримають оборону від московитського наступу в районах Авдіївки, Лиману та Куп'янська.
- 26 жовтня – США оголосили про виділення Україні нового пакета військової допомоги на суму 150 млн дол.
- 26 жовтня – згідно з опитуванням, майже 80% українців підтримують вступ України у НАТО.
- 26 жовтня – Південна Корея, Японія і США рішуче засудили постачання Північною Кореєю зброї і військової техніки до Московії та заявили, що мають підтвердження таких постачань.
- 27 жовтня – уряд Німеччини повідомив про передачу Україні чергового пакета військової допомоги, у який увійшли система протиповітряної оборони середньої дії «IRIS-T», боєприпаси та 4 бронетранспортери.
- 27 жовтня – лідери ЄС схвалили плани використання коштів, отриманих від заморожених московитських активів, для допомоги Україні.
- 29 жовтня – до Білорусі прибувають московитські інструктори для проведення навчань з оперування БпЛА.
- 30 жовтня – у тимчасово окупований Волновасі Донецької обл. московитські солдати розстріляли 9 мирних жителів, серед яких була сім'я з 2 дітьми.
- 30 жовтня – американський журнал «Time», посилаючись на оточення президента України В. Зеленського, стверджує, що українська влада готує звільнення міністра та генерала, відповідальних за контрнаступ.
- 30 жовтня – згідно з даними командувача Сухопутних військ Збройних сил України генерал-полковника О. Сирського, у районі Бахмута Донець-

кої обл. московитські війська суттєво посилили своє угруповання й перейшли від оборони до активних дій.

- 30 жовтня – Збройні сили України підтвердили ураження вночі стратегічного об'єкта московитської ППО на заході окупованого Криму.
- 30 жовтня – міністр оборони Німеччини Борис Пісториус вважає, що громадянам Німеччини варто зникати до думки, що існує небезпека війни в Європі.
- 30 жовтня – московитська влада віддала агломерацію міст Сєвєродонецьк–Лисичанськ–Рубіжне під повний контроль свого суб'єкта – Республіки Татарстан.
- 30 жовтня – в окупованому Криму внаслідок ракетної атаки пошкоджено Зенітно-ракетний комплекс «С-300».
- 31 жовтня – представник Пентагону Пет Райдер повідомив, що навчання українських пілотів на американських винищувачах F-16 може тривати 5 місяців або довше, залежно від прогресу тренувань.
- 31 жовтня – У Донецьку палають цистерни з паливом: окупанти скаржаться на «прильоти».
- 1 листопада – московити влучили «Шахедом» по нафтопереробному заводу в Кременчуці, внаслідок чого спалахнула пожежа.
- 1 листопада – Латвія передасть Україні два десятки автомобілів, конфіскованих у нетверезих водіїв.
- 1 листопада – Високий представник ЄС із зовнішньої політики та політики безпеки Жозеп Боррель запевнив, що інші світові кризи не відвернуть увагу Європейського Союзу від України.
- 1 листопада – московити атакували населені пункти в Полтавській, Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Херсонській та Миколаївській областях.
- 1 листопада – згідно з даними розвідки Південної Кореї, КНДР надала Московії понад 1 млн артилерійських снарядів для використання у війні проти України.
- 1 листопада – під час будівельних робіт у м. Біла Церква знайшли артефакти давньоруського та козацького періодів. Серед них унікальний набір золотих прикрас, створений приблизно за часів Гетьманщини.
- 2 листопада – Німеччина передала нову партію допомоги для ЗСУ, зокрема дрони, зимові однострої, БТР.
- 3 листопада – під час урочистостей на честь Дня артилерії неподалік лінії фронту від ракетного удару московитів загинуло 19 військових 128-ї окремої гірсько-штурмової Закарпатської бригади.
- 3 листопада – керівництво Організації Об'єднаних Націй звернулося з закликом до світу зібрати 435 млн дол. США для зимової допомоги українцям.
- 3 листопада – московити запустили по Україні 38 «Шахедів» та 1 керовану авіаційну ракету Х-59. 24 дрони і ракету Повітряним силам України вдалося збити.

- 4 листопада – у селищі Зарічне Запорізької обл. внаслідок влучання ворожої ракети поранено 9 місцевих мешканців.
- 4 листопада – Президент України В. Зеленський вважає, що війна на Близькому Сході зменшує фокус уваги на ситуації в Україні, що є однією із цілей Московії.
- 5 листопада – командувач Повітряних сил України генерал-лейтенант М. Олешук підтвердив, що українські військові потопили один із найсучасніших кораблів ЧФ Московії – носій крилатих ракет «Калібр».
- 6 листопада – польські перевізники почали блокувати три прикордонні переходи з Україною – в Гребенному, Дорогуську та Корчовій. Основна вимога польських перевізників – повернення системи видачі дозволів для роботи в ЄС українських перевізників.
- 6 листопада – після початку повномасштабного вторгнення Московії в Україну 62% українців відмовилися від московитськомовного контенту.
- 6 листопада – головний дипломат ЄС Жозеп Боррель визнав, що війна Ізраїлю і ХАМАС впливає на міжнародну підтримку України.
- 7 листопада – Єврокомісія вважає повністю виконаними чотири з семи критеріїв, що супроводжували надання Україні статусу кандидата на вступ в Євросоюз. Водночас інші три критерії супроводжуються рекомендаціями від Єврокомісії щодо подальшого виконання.
- 8 листопада – Європейська комісія рекомендувала державам Євросоюзу розпочати переговори про вступ в ЄС з Україною, але наша країна має втілити в життя ще частину реформ.
- 8 листопада – німецький збройовий концерн «Rheinmetall» оголосив про отримання замовлення від уряду Німеччини на постачання Україні бл. 100 тис. мінометних боєприпасів калібру 120 мм.
- 8 листопада – координатор зі стратегічних комунікацій Ради національної безпеки Білого дому Джон Кірбі заявив, що США використали майже всі кошти, затверджені Конгресом США на допомогу Україні, та закликав схвалити запит на додаткову допомогу.
- 8 листопада – Московія прагне повернути частину зброї, яку вона свого часу експортувала до таких країн, як Білорусь, Бразилія, Єгипет, Пакистан.
- 9 листопада – Київська міська рада дерусифікувала назви 14 закладів освіти та 12 закладів культури.
- 9 листопада – в Україні залишилось лише два мільярдери – бізнесмени Рінат Ахметов та Віктор Пінчук.
- 10 листопада – згідно з даними британського прем'єр-міністра Ріші Сунака, Великобританія підготувала 30 тис. українських військовослужбовців – артилеристів, морських піхотинців, інженерів, бойових медиків тощо.
- 11 листопада – глава дипломатії ЄС Жозеп Боррель заявив, що допомогу США Україні, ймовірно, зменшать, тому країни ЄС мають бути політично готовими на цьому тлі продовжувати підтримувати Україну.
- 12 листопада – Фінляндія від початку повномасштабної агресії Московії надала допомогу Україні на суму 2,1 млрд євро.

- 13 листопада – через масовані обстріли москowitzами центральної частини м. Херсон постраждали 6 людей, 2 з яких загинули.
- 13 листопада – на військово-повітряній базі Фетешті у Румунії відкрився Європейський навчальний центр F-16 (EFTC), де навчатимуть українських пілотів.
- 13 листопада – журнал «The Economist» з посиланням на дані американських посадовців підтверджує, що внаслідок повномасштабного вторгнення Московії в Україну загинули щонайменше 70 тис. українських військових.
- 13 листопада – колишнього нардепа від ОПЗЖ Іллю Киву засудили до 14 років ув'язнення з конфіскацією майна за кількома статтями Кримінального кодексу України.
- 13 листопада – корегувальника, який навів московитську ракету на Харківську ОВА у березні 2022 р., унаслідок чого загинула 31 людина і була майже повністю зруйнована будівля адміністрації, засудили до довічного ув'язнення з конфіскацією майна.
- 13 листопада – фахівці Інституту вивчення війни (ISW) відзначили, що Україна посилює атаки на московитські військові та інші важливі об'єкти в окупованій Україні та в РФ.
- 13 листопада – москowitzи завдали удару з артилерії по автомобільно на околицях Херсона, внаслідок чого загинув пенсіонер, а двомісячна дівчинка та її мати отримали поранення.
- 13 листопада – Президент України В. Зеленський присвоїв звання Героя України лідеру кримськотатарського народу, народному депутату Мустафі Джемілеву та привітав його з 80-річчям.
- 14 листопада – радник президента США з національної безпеки Джейк Салліван заявив, що брак фінансування з боку США вже вплинув на здатність України захистити себе від повномасштабного вторгнення Московії.
- 14 листопада – Німеччина оголосила про новий пакет військової допомоги Україні, що охоплює різноманітне обладнання – від танків до захисних окулярів.
- 16 листопада – Київ і Брюссель стали містами-побратимами.
- 16 листопада – згідно з підрахунками західних партнерів нашої країни, загальні втрати московитської армії з початку її повномасштабного вторгнення в Україну становлять 300–400 тис. осіб.
- 16 листопада – згідно з доказами, зібраними експертами з прав людини, Московія активно готувалася до викрадення запасів зерна з України, що мало позбавити українське населення продовольства. Підготовка до цієї акції тривала протягом кількох місяців до того, як розпочалося московитське вторгнення в Україну в лютому 2022 р.
- 16 листопада – Лабораторія гуманітарних досліджень Єльської школи громадського здоров'я виявила, що щонайменше 2442 дітей з України було вивезено до Білорусії з початку повномасштабного вторгнення.
- 16 листопада – Швейцарія підтримала ідею створення Спеціального міжнародного трибуналу для засудження московитської агресії проти України.

- 16 листопада – міністр закордонних справ Великобританії Девід Кемерон під час візиту до Києва запевнив, що підтримка України у розв'язаній Московією війни зберігатиметься.
- 16 листопада – Повітряні сили ЗСУ у ніч на 16 листопада знищили 16 із 18-ти ударних дронів Московії.
- 17 листопада – Фінляндія передала Україні військову допомогу на 100 млн євро.
- 17 листопада – АТ «Укргазвидобування» відкрило новий газовий поклад із рекордними обсягами на родовищі в Карпатах, яке вважалося виснаженим.
- 17 листопада – міністерство оборони Литви оголосило про передачу Україні нового пакета військової допомоги, до якого, зокрема, увійшли генератори, польові намети та сухі пайки.
- 17 листопада – ЗСУ підтвердили закріплення Сил оборони України на кількох плацдармах на лівому березі р. Дніпро на Херсонському напрямку.
- 17 листопада – уряд Нідерландів пообіцяв надати Україні на військову допомогу додаткові 2 млрд євро, які передадуть у 2024 р.
- 17 листопада – згідно з даними компанії «BBC», майже 20 тис. чоловіків втекли з України від початку повномасштабної війни, щоб уникнути призову до армії.
- 17 листопада – Данія передала Військово-морським силам України унікальні дрони – автономні гідрографічні комплекси «SeaBat T51», які, зокрема, дають змогу виявляти підводні об'єкти.
- 17 листопада – шестеро людей загинули та десятеро, серед яких дитина, отримали поранення внаслідок московитських ударів по Херсонщині.
- 18 листопада – президент США Джо Байден наголосив, що підтримка Сполученими Штатами Америки України утримує американських військових від участі у війні.
- 18 листопада – Україну атакувало кілька хвиль ударних БпЛА типу «Shahed», Повітряні сили України збили 29 з 38 ударних дронів.
- 20 листопада – внаслідок московитських ударів по м. Селидове та Новоградівській громаді на Донеччині 2 людей загинули і 8 отримали поранення.
- 21 листопада – Європейський парламент погодився відкрити офіс в Україні для посилення підтримки українського парламенту на прохання високопосадовців української влади.
- 21 листопада – президентка Молдови Мая Санду під час візиту до України знову заявила, що Молдову вдалося вберегти від окупації лише завдяки діям українських військових.
- 21 листопада – Німеччина пообіцяла Україні черговий пакет військової допомоги на суму 1,3 млрд євро, який містив 4 додаткові системи протиповітряної оборони «IRIS-T-SLM», а також 20 тис. артилерійських боеприпасів калібру 155-мм і протитанкове озброєння.
- 21 листопада – згідно з даними британської розвідки, Московія наросила значні запаси крилатих ракет для атак на енергоінфраструктуру України в зимовий період.

- 21 листопада – президент Європейської ради Шарль Мішель приїхав до Києва у 10-ту річницю Революції гідності.
- 21 листопада – Президент України В. Зеленський заявив, що Московія хоче усунути його з посади до кінця 2023 р., для чого вигадала план дестабілізації за умовною назвою «Майдан-3».
- 22 листопада – прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан написав листа до голови Європейської ради Шарля Мішеля, в якому погрожував заблокувати допомогу ЄС Україні та процес вступу держави в Євросоюз, якщо його лідери не погодяться переглянути стратегію підтримки України.
- 22 листопада – Німеччина надала Україні новий пакет допомоги: БМП «Marder», танк для розмінування, снаряди калібру 155-мм та ін.
- 22 листопада – Північна Македонія таємно підготувала першу групу українських військових.
- 22 листопада – Україна отримала від Литви новий пакет військової допомоги, який містить 3 млн набоїв калібру 7,62×51 мм, системи дистанційного підризу та зимове спорядження.
- 22 листопада – Верховна Рада України підтримала санкції проти московитської та білоруської оборонних сфер на 50 років.
- 22 листопада – Європейський Союз переказав Україні новий транш макрофінансової допомоги 1,5 млрд євро.
- 23 листопада – 55 держав-членів ООН та делегація ЄС підписали ініційовану Україною в ООН Декларацію до 90-х роковин Голодомору 1932–1933 рр.
- 23 листопада – Президент України В. Зеленський своїми указами ввів у дію рішення РНБО від 23 листопада щодо застосування економічних санкцій проти низки московитів та московитських компаній.
- 23 листопада – усі провінції Канади визнали Голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду.
- 23 листопада – Державний бюджет України отримав близько 400 млн дол. під гарантію Великобританії через Трастовий фонд Світового банку для покриття соціальних видатків.
- 23 листопада – за станом на означену дату, 92% українців вважають Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.
- 24 листопада – глава литовського уряду Інґріда Шимоніте перебувала з візитом в Україні.
- 24 листопада – словацький прем'єр-міністр Роберт Фіцо під час візиту до Праги вкотре повторив, що не підтримує постачання зброї Україні для протистояння московитській агресії та виступає за переговори між Україною і Московією.
- 24 листопада – президент Латвії Едгарс Рінкевич відвідав Україну з неанонсованим візитом.
- 25 листопада – московити випустили по Україні рекордну кількість ударних БпЛА – 75 дронів-камікадзе «Шахед», з яких 74 збито.

- 25 листопада – міністерка закордонних справ Франції Катрін Колонна під час офіційного візиту до Китаю закликала КНР не сприяти Московії в її загарбницькій війні проти України.
- 28 листопада – європейська мережа операторів «ENTSO-E» ухвалила рішення про переведення України в режим постійної синхронізації з європейською енергосистемою.
- 28 листопада – Конференція президентів Європейського парламенту публічно виступила за те, щоб Європейська рада підтвердила початок переговорів про вступ України в Європейський Союз.
- 29 листопада – експерти МАГАТЕ в Україні зафіксували вибухи поблизу двох АЕС – Хмельницької та Запорізької.
- 29 листопада – заступник міністра закордонних справ Московії С. Рябков заявив, що його країна готова до війни з НАТО.
- 29 листопада – президент Московії В. Путін підписав закон про федеральний бюджет на 2024–2026 рр., що передбачає рекордні витрати на війну в Україні.
- 29 листопада – на тимчасово окупованих територіях загарбники примушують дітей писати листи московитським солдатам.
- 1 грудня – колишній командувач армії США в Європі генерал у відставці Бен Ходжес заявив, що, коли метою США буде перемога України, зникнуть причини не давати ракети «ATACMS».
- 1 грудня – міністр оборони Рустем Умеров представив військовим медикам командувача Медичних сил Збройних сил України Анатолія Казмірчука.
- 1 грудня – Президент України В. Зеленський визнав, що довгоочікуваний контрнаступ влітку й восени 2023 р. не забезпечив очікуваних проривів, але наголосив, що Україна не відступає і їй потрібна допомога в нарощуванні вітчизняного виробництва озброєнь.
- 2 грудня – у Генштабі ЗСУ заявили, що Московія не відмовляється від планів щодо повної окупації України; оперативна обстановка на сході та півдні України залишається складною, протягом доби відбулось 69 бойових зіткнень.
- 2 грудня – Президент України Володимир Зеленський заявив, що не може скаржитися на недостатню кількість зброї від партнерів, оскільки не можна втратити ту кількість, яка є зараз.
- 3 грудня – близько 1 тис. населених пунктів України залишилися без світла через негоду та бойові дії.
- 3 грудня – Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг наголосив, що союзники мають і надалі підтримувати Україну в розв'язаній Московією війні, оскільки подальша підтримка України – в інтересах НАТО.
- 3 грудня – Сили оборони України завдали успішного вогневого удару по нафтово-мастильних складах, розташованих на території тимчасово окупованого Луганська.

- 3 грудня – під час ворожого обстрілу Херсона було влучено в багатопверховий будинок, унаслідок чого 2 людей загинули і 7 отримали поранення.
- 4 грудня – Україна розпочала консультації з Євросоюзом щодо колективних безпекових гарантій у розвиток Спільної декларації про підтримку України, яку підписали лідери Групи семи на саміті НАТО у Вільносі.
- 4 грудня – в Києво-Печерській лаврі розпочато акцію «Дзвін пам'яті та надії», в рамках якої щодня битимуть у дзвони на підтримку військовополонених.
- 4 грудня – видання «The Washington Post» опублікувало матеріали про контрнаступ ЗСУ, де йшлося про те, що він не забезпечив значних досягнень Україні, оскільки від початку розвивався не за планом і Головнокомандувачу ЗСУ Валерію Залужному довелося змінювати тактику, попри рекомендації американців. Захід і США схилилися до точкового контрнаступу, зокрема, щоб відрізати Московію від Криму, водночас В. Залужний наполягав на операціях по всій лінії фронту.
- 4 грудня – президент Болгарії Румен Радев ветував ухвалений парламентом законопроект щодо ратифікації угоди з Україною про постачання нашої країні бронетранспортерів, мотивуючи це тим, що «депутати не були достатньою мірою ознайомлені з конкретними умовами передачі».
- 5 грудня – безпілотники Служби безпеки України та Головного управління розвідки МОУ атакували нафтобазу у Феодосії на території тимчасово окупованого Криму.
- 5 грудня – Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) надасть Україні 20 тис. т металу для захисту об'єктів енергетики від московитських атак.
- 5 грудня – фінський міністр оборони Антті Хяккянен заявив, що Фінляндія найближчим часом почне виробництво артилерійських боєприпасів для України.
- 6 грудня – президент США Дж. Байден у зверненні закликав конгресменів підтримати додаткове фінансування для України та заявив, що якщо В. Путін захопить Україну, американські війська битимуться з московитськими як у разі нападу на союзника НАТО.
- 6 грудня – Сполучені Штати Америки оголосили про надання Україні чергового пакета військової допомоги на 175 млн дол.
- 6 грудня – згідно з даними агентства «Reuters», держави-члени Європейського Союзу передали Україні лише 480 тис. із обіцяного мільйона артилерійських снарядів до весни 2024 р.
- 6 грудня – президент США Дж. Байден назвав абсолютною помилкою можливу відмову від допомоги Україні, яка протистоїть агресії Московії.
- 7 грудня – Україна і США на Українсько-американській конференції оборонних індустрій у Вашингтоні підписали Меморандум про спільне виробництво в оборонній промисловості та обмін технічними даними.
- 7 грудня – Президент України В. Зеленський ввів у дію рішення РНБО щодо нових санкцій проти московитських громадян і компаній.

- 7 грудня – у серпні – жовтні 2023 р. обсяг нової обіцяної допомоги для України з боку країн Заходу сягнув найнижчого рівня з січня 2022 р. – він зменшився майже на 90% порівняно з аналогічним періодом минулого року.
- 8 грудня – уряд Німеччини оголосив про надання Україні чергового пакета військової допомоги, який, зокрема, містив боєприпаси і розвідувальні безпілотники.
- 8 грудня – парламент Болгарії подолав вето президента Р. Радева на угоду про постачання бронетранспортерів Україні.
- 8 грудня – спецслужби Московії, ймовірно, роками отримували відеозаписи з камер спостереження по всій Україні, які працювали на московитському програмному забезпеченні для систем безпеки «TRASSIR» і відправляли дані на сервер у Москві.
- 9 грудня – згідно з даними Інституту вивчення війни та Української гельсінської спілки з прав людини, до Криму з 2014 р. незаконно прибуло до 800 тис. громадян Московії, а бл. 100 тис. українців залишили півострів.
- 9 грудня – координатор Ради нацбезпеки Білого дому Дж. Кірбі заявив, що, якщо США припинять підтримку України і Московія прийде до кордонів НАТО, доведеться діяти відповідно до статті п'ятої Північноатлантичного альянсу і «платити кров'ю американців».
- 9 грудня – внаслідок обстрілу Херсона поранення отримали 2 осіб.
- 9 грудня – керівництво Соціал-демократичної партії Німеччини критично оцінило свою попередню політику щодо Московії за президентства В. Путіна.
- 9 грудня – унаслідок обстрілу м. Куп'янськ на Харківщині загинули 2 жінки, 1 чоловік отримав поранення.
- 9 грудня – канцлер Німеччини Олаф Шольц заявив, що його країна має бути готова до збільшення підтримки України на тлі послаблення підтримки іншими державами.
- 10 грудня – Головне управління розвідки Міністерства оборони України провело успішну операцію з порятунку українських громадян із Сектора Гази.
- 10 грудня – Президент України В. Зеленський короткотривало поспілкувався з прем'єром Угорщини Віктором Орбаном під час церемонії інавгурації новообраного президента Аргентини.
- 10 грудня – командувач Сухопутних військ Збройних сил Олександр Сирський назвав ситуацію на Сході складною – ворог наступає по всьому фронту.
- 10 грудня – головнокомандувач Збройних сил Швеції генерал Мікаель Бюдєн відвідав підрозділи 45 окремої артилерійської бригади, які виконують завдання на Східному напрямку.
- 10 грудня – у міноборони Великобританії вважають, що Московія розпочала свою більш узгоджену кампанію повітряних ударів для того, щоб зруйнувати енергетичну інфраструктуру України.
- 10 грудня – згідно з даними Інституту вивчення війни (ISW), московитські війська у складних погодних умовах посилюють наступи і намагаються перехопити ініціативу до президентських виборів у Московії, тоді як Сили

оборони України закріплюються на позиціях, де вони не ведуть контрнаступів.

- 11 грудня – Рада директорів Міжнародного валютного фонду затвердила третій транш для України на бл. 900 млн дол.
- 11 грудня – Швеція оголосила про зимовий пакет допомоги для України на 120 млн євро, які спрямують на підтримку населення країни в умовах зими.
- 11 грудня – в ЄС вважають, що Україна пододала лише чверть марафону боротьби з корупцією.
- 11 грудня – згідно з даними розвідки Великобританії, Збройні сили України провели успішні локальні контратаки під час боїв поблизу Авдіївки Донецької обл.
- 12 грудня – міністр оборони США Ллойд Остін заявив, що його країна та її союзники допоможуть Україні сформувати сили для відсічі збройній агресії Московії в найближчі роки.
- 12 грудня – потужна хакерська атака на кілька діб зупинила діяльність найбільшого українського телекомунікаційного оператора «Київстар». 24 млн абонентів перебували поза мережею. Відповідальність за проведену акцію взяли на себе московитські хакери, які, за даними СБУ, проникли в систему «Київстар» щонайменше у травні 2023 р.
- 12 грудня – президент США Дж. Байден на зустрічі з Президентом України В. Зеленським у Білому домі оголосив, що підписав Указ про виділення військової допомоги Україні на 200 млн дол.
- 12 грудня – у розсекреченій доповіді американської розвідки зазначено, що війна в Україні коштувала Московії 315 тис. загиблих і поранених військовослужбовців, або майже 90% від чисельності особового складу, який вона мала на початку повномасштабного вторгнення.
- 12 грудня – новий прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск заявив про те, що його уряд буде вимагати повної мобілізації Заходу для допомоги Україні.
- 13 грудня – інформаційна служба «Радіо Свобода» оприлюднила відео, де московити прикриваються полоненими бійцями ЗСУ як живими щитами.
- 13 грудня – ПрАТ «Київстар» офіційно оголосило про відновлення зв'язку: абонентам пообіцяли компенсації.
- 13 грудня – у Києві підготували пересувні котельні, які використовуватимуть у разі зупинки великих теплоджерел.
- 13 грудня – президент США Джо Байден вкотре закликав членів Конгресу США не відкладати рішення про додаткове фінансування для допомоги Україні, а ухвалити його до Різдвяних свят і не робити найкращий подарунок В. Путіну з того, на що він будь-коли сподівався.
- 13 грудня – у Києві від нічного ракетного удару московитів постраждали 53 людини, з них 6 дітей, 18 дорослих та 2 дітей госпіталізовані. Усі 10 ракет, які летіли на столицю, вдалося збити.
- 13 грудня – відповідаючи на запитання журналістів, чого передусім хочуть США, щоб Україна лише захистила себе чи перемоги України у вій-

ні, президент Дж. Байден сказав: «Ми хочемо, щоб Україна перемогла у війні».

- 14 грудня – лідери Європейського Союзу на саміті в Брюсселі схвалили рекомендацію Європейської комісії про відкриття переговорів про вступ в ЄС України та Молдови.
- 14 грудня – Німеччина протягом останнього тижня серед іншої військової допомоги передала Україні другий зенітно-ракетний комплекс «Patriot» і ракети до нього.
- 14 грудня – згідно з даними міністерства оборони Великобританії, дивізія московитських десантників зазнала надзвичайно великих втрат під час спроби вибити українські сили біля с. Кринки на лівому березі Дніпра у Херсонській обл.
- 17 грудня – президент Московії В. Путін заявив, що у Фінляндії через вступ у НАТО «тепер будуть проблеми».
- 18 грудня – Білий дім повторив заклик до Конгресу США покvapитись із затвердженням додаткового фінансування для України, застерігши, що нинішніх коштів вистачить лише на один пакет військової допомоги до кінця року.
- 18 грудня – Данія і Швеція разом анонсували новий пакет військової допомоги для України на суму бл. 240 млн євро, до якого увійдуть бойові машини піхоти.
- 18 грудня – Рада Європейського Союзу завершила процес ухвалення 12-го пакета санкцій проти Московії.
- 18 грудня – командувач Оперативно-стратегічного угруповання військ «Таврія» Олександр Тарнавський повідомив агентству «Reuters», що Збройні сили України зазнали нестачі артилерійських снарядів і згорнули деякі військові операції.
- 18 грудня – міністр оборони Німеччини Борис Пісторіус після підписання плану щодо постійного розміщення бригади Бундесверу в Литві для протистояння Московії заявив про «історичний» день та момент.
- 19 грудня – Франція на початку 2024 р. долучилася до підготовки українських льотчиків на західних винищувачах – ідеться про початкову підготовку, яку потім продовжать європейські партнери.
- 21 грудня – країни Великої сімки погодили відтермінування виплати Україною держборгу до 2027 р.
- 21 грудня – московитські окупанти скинули на Торецьк Донецької обл. чотири авіабомби, внаслідок чого вбито 3 та поранено 6 цивільних мешканців.
- 21 грудня – згідно з даними посла США при НАТО, КНДР поставила в Московію понад тисячу контейнерів з боєприпасами.
- 22 грудня – представники міністерства інфраструктури Польщі й Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України під час зустрічі в Києві узгодили план дій для розблокування кордону.

- 22 грудня – уряд Німеччини оновив перелік військової допомоги Україні, повідомивши про передання 3 самохідних зенітних установок «Gepard» із запчастинами на додачу до 49 попередньо переданих.
- 22 грудня – уряд Японії вирішив передати США ракети-перехоплювачі для ЗРК «Patriot», необхідні для України.
- 22 грудня – згідно з даними видання «The Wall Street Journal», вбивство засновника групи бойовиків «Вагнер» Є. Пригожина в Москві готували два місяці, його схвалив секретар Ради безпеки Московитської федерації Н. Патрушев.
- 22 грудня – Нідерланди ухвалили рішення розпочати підготовку до передачі Україні перших 18 винищувачів F-16.
- 22 грудня – українські захисники знищили 3 московитські винищувачі-бомбардувальники Су-34 на Південному напрямку.
- 23 грудня – згідно з даними німецького видання «Bild», європейська розвідка допускає напад Московії на Європу наступної зими.
- 23 грудня – топ-діпломат ЄС Жозеп Боррель закликав до більш активної підтримки України з огляду на те, що московитський президент В. Путін не налаштований припиняти повномасштабну агресію найближчим часом.
- 25 грудня – речник Об'єднаного пресцентру Сил оборони таврійського напрямку О. Штупун спростував заяву московитів про захоплення ними м. Мар'їнка Донецької обл.
- 26 грудня – самопроголошений білоруський президент А. Лукашенко заявив, що вся московитська ядерна зброя, яку Московія планувала постачати у Білорусь, нині перебуває в країні.
- 26 грудня – командувач Повітряних сил генерал-лейтенант М. Олещук підтвердив, що українські захисники підірвали в тимчасово окупованій Феодосії московитський великий десантний корабель «Новочеркаск».
- 27 грудня – як мінімум, 19 московитських моряків поранені, а 33 вважаються зниклими безвісти після удару ЗСУ по десантному кораблю «Новочеркаск» у порту тимчасово окупованої Феодосії.
- 27 грудня – США оголосили про надання Україні останнього пакета військової допомоги у 2023 р. вартістю 250 млн дол.
- 27 грудня – Україна із серпня 2023 р. серійно випускає далекобійний дрон-камікадзе, схожий на іранський безпілотник «Шахед».
- 27 грудня – московити розстріляли під Запоріжжям трьох українських військовополонених – бійців 82-ї окремої десантно-штурмової бригади ЗСУ.
- 27 грудня – згідно з даними командувача ОСУВ «Таврія» бригадного генерала О. Тарнавського, за добу здалися в полон на Таврійському напрямку приблизно два десятки московитських загарбників.
- 28 грудня – головнокомандувач армії Нідерландів М. Вайнен заявив, що країна та суспільство мають готуватися до війни з Московитською Федерацією.

- 28 грудня – московитські загарбники з артилерії обстріляли берегову лінію р. Дніпро в с. Біленьке Запорізького р-ну Запорізької області та м. Оріхів, внаслідок чого загинули 3 цивільних особи.
- 28 грудня – агентство «Associated Press» із посиланням на медичних працівників, волонтерів-рятувальників, людей, які втекли з окупованої території, інформаторів, які передавали дані українським спецслужбам, дійшло висновку, що московитська окупаційна адміністрація навмисно приховала справжню кількість жертв повені у Херсонській обл., яка виникла внаслідок підриву Каховської ГЕС, – лише в Олешках загинули щонайменше сотні людей.
- 28 грудня – видання «Nikkei Asia» з посиланням на джерела стверджує, що під час зустрічі в Москві в березні 2023 р. президент Московії В. Путін повідомив китайському колезі Сі Цзіньпіну, що Московія «...буде воювати [щонайменше] п'ять років» в Україні.
- 28 грудня – лідер Північної Кореї Кім Чен Ин наказав своїм військовим, виробникам боеприпасів і ядерної зброї пришвидшити підготовку до війни, щоб протистояти, як він назвав, «...безпрецедентним конфронтаційним крокам з боку США».
- 29 грудня – внаслідок наймасованішої від початку війни московитської атаки по території України з повітря 40 осіб загинули, в т. ч. 30 осіб у Києві, понад 120 отримали поранення, в т. ч. 29 осіб у Києві. Зі 158 повітряних ворожих цілей вдалося знищити 114 (27 дронів «Шахед» і 87 крилатих ракет).
- 29 грудня – внаслідок ранкового ракетного удару по м. Запоріжжя загинули щонайменше 8 осіб, ще 13 отримали травми.
- 29 грудня – міністр оборони Великобританії Грант Шаппс оголосив про відправлення Україні «сотні зенітних ракет» для британських систем протиповітряної оборони. Це відбулося після масованої московитської атаки України.
- 29 грудня – начальник генерального штабу Війська польського генерал Веслав Кукула заявив, що повітряний простір Польщі 29 грудня порушила московитська ракета.
- 30 грудня – під час масованого обстрілу Харкова ворог вдарив зенітними ракетами С-300 по будівлі готелю «Kharkiv Palace», внаслідок чого поранено 26 осіб, серед котрих діти та іноземці.
- 31 грудня – згідно з даними командувача Повітряних сил ЗСУ М. Олещука, Повітряні сили України збивають 85% ракет та БПЛА Московії.

2024 р.

- 1 січня – аналітики Інституту вивчення війни (ISW) проаналізували заяви президента Московитської федерації В. Путіна про те, що Захід є «ворогом Московії», яка «...веде в Україні екзистенційну війну проти Заходу».
- 1 січня – внаслідок московитських обстрілів щонайменше 5 людей загинули і 7 отримали поранення.

- 1 січня – внаслідок ворожої атаки окупантів в Одеській обл. загинув 15-річний підліток, ще 3 людей ушпиталили.
- 1 січня – на Сумщині московитський дрон «Шахед» влучив у житловий будинок, внаслідок чого загинули жінка і чоловік.
- 1 січня – у день народження Степана Бандери московити повністю знищили Музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича у Львові.
- 1 січня – уряд Норвегії дозволив прямий продаж зброї та продукції оборонного призначення від своєї оборонної промисловості Україні.
- 2 січня – вночі московити запустили по Україні 99 ракет різних типів, з них 72 вдалося знищити. Внаслідок ракетної атаки 5 осіб загинуло, 130 постраждало.
- 2 січня – під час обстрілу Києва ворожа ракета влучила в один із лікувальних закладів, де проходять реабілітацію поранені та травмовані захисники України, але не вибухнула.
- 2 січня – Президент України В. Зеленський провів телефонну розмову з прем'єр-міністром Великобританії Ріші Сунаком, котрому повідомив, що за 5 останніх діб Московія випустила по Україні щонайменше 500 ракет та дронів.
- 2 січня – президентка Словаччини Зузана Чапутова, коментуючи масовану ракетну атаку Московії 2 січня, наголосила на важливості допомоги Україні в її захисті від московитської агресії.
- 2 січня – чинний голова ОБСЄ, міністр закордонних справ Мальти Ян Борг та генеральна секретарка ОБСЄ Гельга Марія Шмід засудили масовані повітряні атаки Московії на українські міста.
- 3 січня – Україна здійснила з Московитською Федерацією черговий обмін полоненими: додому вдалося повернути 230 українських захисників та 6 цивільних громадян, які були незаконно позбавлені волі.
- 3 січня – Агенція НАТО з підтримки та постачання (NSPA) від імені коаліції кількох європейських країн уклала контракт на виготовлення тисячі ракет до «Patriot» в Європі, для чого у Німеччині розширюватимуть виробничі потужності.
- 3 січня – НАТО засудило останні масовані удари Московії та заявило, що продовжать підтримувати Україну та захищатимуть «кожен сантиметр Польщі».
- 3 січня – очільник МЗС Польщі заявив, що Україні потрібно надати далекобійні ракети, щоб відповісти В. Путіну «...мовою, яку він розуміє».
- 4 січня – координатор із питань стратегічних комунікацій Ради національної безпеки Білого дому Джон Кірбі заявив, що зважаючи на останні масовані атаки Московії, Білий дім наголошує на важливості підтримки Конгресом США запиту на додаткове фінансування військової допомоги Україні з боку США, оскільки надалі воно відсутнє.
- 4 січня – міністр сільського господарства Польщі Чеслав Секерський заявив, що польсько-український кордон не буде відкрито для українських товарів, а ембарго на їхній експорт до Польщі буде безстроковим.

- 4 січня – Польща отримала лист Європейської комісії з вимогою скасувати безстрокове ембарго на безмитний імпорт деяких сільськогосподарських товарів з України.
- 4 січня – Головне управління розвідки Міністерства оборони України офіційно заявило, що вночі на московитському аеродромі «Шагол» у м. Челябінськ згорів винищувач-бомбардувальник Су-34.
- 4 січня – як повідомив офіційний голова міської адміністрації Мелітополя Іван Федоров, московитські загарбники посилено змінюють етнічний склад населення на тимчасово окупованій території Запорізької обл.
- 4 січня – внаслідок ракетного удару по м. Кропивницький пошкоджено енергетичне підприємство, 1 людина загинула, ще 8 отримали поранення.
- 4 січня – у Євпаторії на тимчасово окупованому Кримському півострові Сили оборони України вразили радіолокаційну станцію та пункт управління з захищеним каналом зв'язку з Кремлем, який у тому числі відповідав за координування ППО півострова.
- 4 січня – Німеччина у новому пакеті передала Україні ракети до системи ППО «IRIS-T SLM» і БМП «Marder».
- 4 січня – прем'єр-міністерка Італії Джорджія Мелоні вважає, що подальша допомога Україні зброєю необхідна для того, щоб забезпечити паритет на полі бою з Московією, інакше війна загрожує наблизитись до її країни.
- 4 січня – внаслідок московитської агресії за добу загинуло щонайменше 3 людей, ще 9 отримали поранення.
- 5 січня – вночі Повітряні сили ЗСУ збили 21 із 29 московитських ударних БпЛА, які Московія випустила по Україні.
- 5 січня – на Донецькому напрямку Сили оборони України за тиждень вразили 3 московитських зенітних ракетних комплекси «Бук-М2».
- 5 січня – речник Державного департаменту США Метью Міллер на брифінгу заявив, що США надалі допомагатимуть Україні, але не на рівні 2022–2023 рр., оскільки прагнуть допомогти нашій країні розбудувати власну військово-промислову базу.
- 6 січня – МЗС України закликала Міжнародний кримінальний суд взяти до уваги дії керівництва Московії щодо примусового надання депортованим українським дітям громадянства Московитської федерації, що є однією з ознак геноциду.
- 6 січня – внаслідок ударів московитів по Покровському р-ну Донеччини загинуло 11 людей, серед яких 5 дітей, ще 8 осіб поранено.
- 7 січня – міністерка закордонних справ Японії Їюко Камікава під час спільної з очільником МЗС України Дмитром Кулебою пресконференції у Києві заявила, що Японія внесе 37 млн дол. США до Травового фонду НАТО на закупівлю системи виявлення безпілотних літальних апаратів в Україні.
- 8 січня – уночі московити завдали комбінованого масованого удару по Україні, застосували 59 засобів повітряного нападу – ракет різного типу і дронів-камікадзе «Шахед». Українській ППО вдалося збити 18 ракет і всі

- 8 «шахедів». Унаслідок нападу щонайменше 4 людини загинули, 33 постраждали та кілька осіб могли перебувати під завалами.
- 8 січня – Європейська комісія написала листа міністерству інфраструктури Польщі, в якому висловила стурбованість тим, що польські перевізники блокують пункти перетину кордону з Україною.
 - 8 січня – президент США Дж. Байден закликав республіканців на засіданні Конгресу США схвалити допомогу Україні понад 60 млрд дол.
 - 8 січня – ЗСУ виявили та знищили на Донецькому напрямку московитський комплекс радіоелектронної боротьби «Тірада-2».
 - 8 січня – Головне управління розвідки України отримало 100 гігабайтів секретних даних одного із критично важливих підприємств військово-промислового комплексу Московії – ООО «Спеціальний технологічний центр».
 - 9 січня – у США підтвердили, що Московія продовжує обстрілювати Україну ракетами КНДР.
 - 9 січня – у грудні 2023 р. між Україною, країнами Групи семи (G7) та кількома державами Глобального Півдня відбулася таємна зустріч щодо посилення підтримки України і створення умов для проведення мирних переговорів з Московією.
 - 9 січня – представники Білого дому (США) зустрілися з керівниками венчурних, технологічних та оборонних компаній, щоб обговорити доступ України до інноваційного американського обладнання.
 - 10 січня – журнал «Time» оприлюднив перелік «Топ-10 глобальних ризиків на 2024 р.», третє місце в якому посіла «розділена Україна».
 - 10 січня – ООН прогнозує, що 40% населення України в поточному році потребуватиме гуманітарної допомоги.
 - 10 січня – глави МЗС 47 країн засудили постачання балістичних ракет Московії від КНДР.
 - 10 січня – Президент України В. Зеленський з неанонсованим візитом прибув до столиці Литви м. Вільнюс.
 - 10 січня – згідно з даними Національного центру дослідження громадської думки Чиказького університету, 63% московитів підтримують війну проти України.
 - 10 січня – Постійний представник України при ООН Сергій Кислиця під час виступу у Раді безпеки зауважив, що члени Радбезу щодня слухають мову війни, маючи на увазі виступи представників Московії.
 - 10 січня – під час засідання Ради Україна–НАТО союзники пообіцяли надання подальшої допомоги нашій країні та нагадали про плани зміцнити протиповітряну оборону України в 2024 р. – від спільної закупівлі зенітних ракет для систем «Patriot» до систем «Skynex» від Німеччини й зенітних ракет від Великобританії.
 - 10 січня – увечері окупанти вдарили ракетами по Харкову, внаслідок чого 11 людей постраждали, серед них – журналісти турецького видання.
 - 10 січня – згідно з даними телеканалу «Sky News», Іран розробив новий ударний безпілотною «Shahed-107» для загарбницької війни Московії в

Україні, який оснащений технологією пошуку британських та американських РСЗО, що використовують Сили оборони України.

- 10 січня – президент Литви Гітанас Науседа повідомив, що його країна схвалила новий довгостроковий пакет військової допомоги Україні на 200 млн євро.
- 10 січня – Папа Франциск наголосив, що масовані московитські атаки по Україні «...не можуть бути виправдані жодним чином», назвавши їх «негідними та неприйнятними».
- 10 січня – голова комітету Верховної Ради України з питань свободи слова, народний депутат Ярослав Юрчишин повідомив, що у московитському полоні перебувають понад 25 українських журналістів.
- 11 січня – серед усіх електронних компонентів, які імпортує Московія для виробництва озброєнь, 44% – це розробки західних компаній.
- 11 січня – Президент України В. Зеленський заявив, що українські чоловіки мобілізаційного віку мають самостійно повернутися в Україну з-за кордону, щоб підтримувати економіку своєї держави та захищати її.
- 11 січня – Туреччина, Болгарія і Румунія підписали Угоду про спільну боротьбу з морськими мінами, які загрожують судноплавству в Чорному морі, у тому числі перевезенню зерна з України.
- 11 січня – президент Естонії Алар Каріс заявив, що його країна виділить до 2027 р. Україні допомогу в розмірі 1,2 млрд євро для поліпшення її озброєння.
- 11 січня – адміністрація президента США Дж. Байдена підтримала законопроект, що дасть змогу арештувати частину з 300 млрд дол. заморожених московитських активів, щоб надати їх Україні.
- 11 січня – на думку експертів Інституту вивчення війни (ISW), Кремль використовує міфи т. зв. «Великої вітчизняної війни» для проведення уявних паралелей із повномасштабним вторгненням в Україну.
- 12 січня – в Європарламенті зібрали необхідні 120 підписів під петицією про позбавлення Угорщини, котра блокує євроінтеграційні перспективи України, права голосу в Раді Євросоюзу.
- 12 січня – прем'єр-міністр Великобританії Ріші Сунак під час візиту до Києва оголосив про великий пакет військової допомоги для України на 2,5 млрд фунтів стерлінгів.
- 12 січня – Україна і Великобританія підписали у Києві двосторонню безпекову угоду, яка діятиме до вступу України в НАТО. Окрема частина угоди присвячена діям на випадок нового збройного нападу Московії.
- 13 січня – вночі московитські загарбники завдали ракетного удару по Україні, застосувавши 40 цілей – крилаті, аеробалістичні, балістичні, авіаційні, зенітні керовані ракети та ударні БПЛА, з них 8 знищені силами ППО. Більшість не влучили завдяки роботі українських систем РЕБ.
- 13 січня – внаслідок московитської ракетної атаки в Чернігові пошкоджено 23 приватних будинки та 4 магазини, а також вікна і балкони у 20 квартирах багатоквартирного будинку.

- 13 січня – український фігурист Іван Шмуратко у довільній програмі Чемпіонату Європи з фігурного катання вийшов на лід у сорочці з червоною плямою, яка символізувала вбивства українців московитами.
- 14 січня – московити авіабомбами знищили ангари з зерном у Вовчанську на Харківщині.
- 14 січня – увечері Повітряні сили ЗСУ збили над Азовським морем 2 важливих московитських повітряних судна – літак дальнього радіолокаційного виявлення та повітряний пункт управління.
- 15 січня – прем'єр-міністерка Естонії Кая Каллас заявила, що в Європі є 3–5 років, щоб підготуватися до можливої військової загрози Московії на східному фланзі НАТО.
- 15 січня – московити скинули на селище Нью-Йорк на Донеччині 2 авіабомби та вдарили ракетою по житловому будинку, внаслідок чого 3 людини отримали поранення, ще 5 опинилися під завалами.
- 16 січня – окупанти вдарили по Харкову двома ракетами, внаслідок чого 17 людей постраждали.
- 16 січня – Верховна Рада України ухвалила Закон про створення єдиного електронного реєстру військовозобов'язаних і автоматичне отримання посвідчення учасника бойових дій.
- 16 січня – президент Франції Еммануель Макрон заявив про постачання бл. 40 ракет дальнього радіуса дії «Scalp» і «кілька сотень бомб», а також про візит в Україну, щоб завершити роботу над двосторонньою угодою про гарантії безпеки.
- 17 січня – заступник голови Ради безпеки Московитської федерації Д. Медведєв заявив, що Московія буде завжди воювати проти України, а привід для нападу знайдуть і через 10, і через 50 років. Зокрема, постійним приводом для відновлення воєнних дій проти України, на його думку, є «...наявність самостійної держави на історичних московитських територіях».
- 17 січня – внаслідок московитського удару по м. Чугуєв на Харківщині загинула цивільна жінка – оператор котельні.
- 17 січня – Бундестаг Німеччини відхилив пропозицію опозиційного Альянсу ХДС/ХСС щодо постачання німецьких крилатих ракет «Taurus» Україні.
- 17 січня – темпи експорту агропродукції «зерновим коридором» у Чорному морі відновлено майже до довоєнного рівня.
- 17 січня – уряд Німеччини оновив перелік військової допомоги, яку надасть Україні в 2024 р. Вона становитиме понад 7 млрд євро. У 2023 р. експорт озброєнь з Німеччини сягнув рекордних 12,2 млрд євро.
- 17 січня – президент Московії В. Путін істотно активізував зусилля щодо створення інформаційних передумов для майбутньої ескалації проти Балтійських країн.
- 18 січня – глава МЗС Великобританії Девід Кемерон провів паралелі між В. Путіним і А. Гітлером та закликав «не умироутворювати» президента Московії.
- 18 січня – дрон українського виробництва, який вразив нафтобазу в м. Санкт-Петербург (Московія), перш ніж досягти цілі, пролетів 1250 км.

- 18 січня – у Києві перейменували низку вулиць, зупинок та інших об’єктів у межах процесу демосковщення та з метою увіковічення українських захисників.
- 18 січня – унаслідок московитського обстрілу м. Куп’янськ на Харківщині 1 особа загинула, 2 отримали поранення.
- 18 січня – уночі московити атакували Україну 33-ма ударними БпЛА типу «Shahed-136/131». Протиповітряна оборона знищила 22 ворожі цілі, ще кілька дронів – не досягли своєї мети.
- 18 січня – президент США Дж. Байден зустрівся з лідерами Конгресу США та членами комітетів Палати представників США для обговорення нагальної потреби у виділенні допомоги Україні.
- 19 січня – голова військового комітету НАТО Роб Бауер попередив, що цивільне населення на Заході має готуватися до «тотальної війни» з Московією.
- 20 січня – генеральний директор МАГАТЕ Рафаель Гроссі заявив, що московити знову замінували окуповану ними Запорізьку атомну електростанцію.
- 20 січня – московитські війська просунулися вздовж лінії Куп’янськ-Сватове-Кремінна та захопили с. Крохмальне.
- 21 січня – українські безпілотники атакували завод у м. Тула (Московія), котрий виробляє ЗПРК «Пандир-С1».
- 22 січня – згідно з даними командувача Сухопутних військ ЗСУ генерал-полковник О. Сирського, ситуація на Сіверському і Бахмутському напрямках залишається вкрай напруженою та характеризується інтенсивним застосуванням противником вогню артилерії, мінометів, ударних дронів та веденням штурмових дій.
- 22 січня – Президент України В. Зеленський за підсумками зустрічі з прем’єр-міністром Польщі Дональдом Туском під час його візиту до Києва заявив, що Польща передасть Києву новий пакет озброєнь.
- 22 січня – прем’єр-міністр Польщі Д. Туск під час візиту до Києва заявив, що його країна приєдналася до Спільної декларації країн Групи семи про «гарантії безпеки» для України.
- 22 січня – Президент України В. Зеленський доручив Кабінету Міністрів України розробити план дій щодо збереження національної ідентичності українців у Московії, які проживають на «історично населених ними землях» на території нинішніх Краснодарського краю, Белгородської, Брянської, Воронежської, Курської, Ростовської обл. Московитської федерації.
- 22 січня – Інститут вивчення війни (ISW) зафіксував просування московитських військ вулицями м. Авдіївка Донецької обл.
- 22 січня – спеціальна представниця США з питань економічного відновлення України Пенні Пріцкер заявила, що агресивна війна Московії становить загрозу не лише для України, а й для Сполучених Штатів Америки та Європи, а також для економічної безпеки, ідей свободи й демократії, які об’єднують світ.
- 23 січня – московити тричі за день завдали удару по Харкову, внаслідок чого загинули 11 осіб, у т. ч. дитина.

- 23 січня – за підсумками 18-ї зустрічі у форматі «Рамштайн», міністр оборони Німеччини Борис Пісторіус оголосив, що його країна передасть Україні списані багатоцільові військові гелікоптери «Sea King» Mk41, а міністр оборони Канади Білл Блер – про новий пакет військової допомоги та долучення канадських інструкторів до навчання українських льотчиків на винищувачах F-16.
- 23 січня – московитська авіація вдарила по житловому будинку у с. Саб-луківка на Херсонщині, внаслідок чого загинули 2 людей.
- 23 січня – за попередніми даними, внаслідок ранкового ракетного удару московитів по Харкову 3 осіб загинуло і 35 поранено, серед яких 2 дітей віком 10 та 12 років. У важкому стані перебувають 5 людей. Зайнявся газопровід, зруйновано школу.
- 23 січня – внаслідок ворожої хакерської атаки один із житлових масивів у м. Львів залишився без опалення та гарячої води.
- 23 січня – 5 людей загинули, ще щонайменше 40 постраждали внаслідок ранкового ракетного удару московитів по Києву.
- 23 січня – координатор Ради нацбезпеки Білого дому Джон Кірбі заявив, якщо Конгрес США відмовиться ухвалити подальшу допомогу для України, це може мати «катастрофічні наслідки».
- 24 січня – московити завдали ракетного удару по м. Гірник на Донеччині, внаслідок чого 2 жінки загинули.
- 24 січня – міський голова Харкова Ігор Терехов після московитського обстрілу міста 23 січня підтримав перейменування вулиці Пушкінської на честь Григорія Сковороди.
- 24 січня – НАТО розпочав найбільші за 40 років військові навчання «Стійкий захисник-24» («Steadfast Defender-24»).
- 24 січня – за підсумками зустрічі з прем'єр-міністром Словаччини Робертом Фіцо, Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль підписав із ним спільну заяву, яка покликана посилити двосторонні відносини «на основі взаємної довіри та поваги».
- 24 січня – катастрофа у Белгородській обл. (Московія) московитського військово-транспортного літака Іл-76. Представники Генерального штабу ЗСУ вважають, що цим літаком московити перевозили ракети для ЗРК С-300. Міністерство оборони Московії заявило, що літак перевозив до Белгорода українських військовополонених для обміну.
- 25 січня – до Коаліції дронів та систем радіоелектронної боротьби для українських військових, створеної Україною та Латвією, приєдналися Швеція та Великобританія; разом з Україною та Латвією кількість учасників її становить 4 країни.
- 25 січня – як повідомила компанія «Bloomberg», у 2023 р. Московія, незважаючи на санкції, покликані перешкодити їй заволодіти технологіями, імпортувала сучасних американських та європейських мікросхем на суму понад 1 млрд дол.

- 25 січня – постійний представник США при ОБСЄ Майкл Карпентер на засіданні Постійної ради ОБСЄ у Відні заявив, що мета президента РФ В. Путіна щодо України залишилася незмінною – він хоче знищення України як незалежної держави та підкорення українського народу.
- 25 січня – вперше з часів «холодної війни» в Німеччині почали готувати комплексний план оборони країни.
- 25 січня – Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила Резолюцію «Ситуація щодо дітей України», якою закликала країни-члени визнати депортацію українських дітей Московією геноцидом українського народу.
- 26 січня – віцепрем'єр-міністерка України з питань європейської і євроатлантичної інтеграції Ольга Стефанішина заявила, що над сценарієм імовірної війни з Московією працюють, як мінімум, п'ять країн-союзників НАТО.
- 26 січня – у м. Харків на сесії міської ради депутати ухвалили зміну назв 65 вулиць, провулків, в'їздів і проїздів міста, зокрема вулицю Пушкінську названо на честь Григорія Сковороди.
- 26 січня – СБУ повідомила про підозру ексдепутатам ОПЗЖ, які викрали 32 судна Торговельного флоту України, зокрема ПрАТ «Українське Дунайське пароплавство», на суму понад 80 млн грн.
- 26 січня – в Україну вдалося повернути тіла та останки 77 полеглих захисників.
- 26 січня – московитські війська наростили інтенсивність наступальних дій на Сіверському та Бахмутському напрямках.
- 26 січня – Московія не надала Раді Безпеки ООН доказів того, що на борту військово-транспортного літака Іл-76 були військовополонені українці, та відкинула вимогу проведення міжнародною комісією розслідування інциденту, що стався під Белгородом 24 січня.
- 27 січня – проаналізувавши зібрані дані та заяви публічних московитських осіб, Інститут вивчення війни (ISW) дійшов висновку, що «...будь-яке припинення вогню піде на користь Московії».
- 27 січня – Нідерланди на засіданні Контактної групи з питань оборони України оголосили, що долучаться до IT-коаліції, діяльність якої спрямована на допомогу розбудові цифрових і кіберспроможностей ЗСУ.
- 27 січня – московитська розвідувально-диверсійна група розстріляла брата та сестру з Хотінської громади Сумської обл.
- 28 січня – Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг назвав «гарною справою» для Північноатлантичного альянсу і для США підтримати Україну, а також на певному етапі запросити її стати повноцінним членом НАТО.
- 28 січня – командувач Військово-морських сил України віцеадмірал Олексій Неїжпапа впевнений, що Україна виграла б війну швидше, якби могла стріляти британською зброєю по Московії.
- 28 січня – лідер угорської ультраправої партії «Наша батьківщина» («Mi Hazánk») Ласло Тороцкої заявив про претензії на українське Закарпаття у разі втрати Україною державності внаслідок війни.

- 28 січня – аналітики Інституту вивчення війни (ISW) вказують на те, що Кремль продовжує використовувати концепцію «співвітчизників за кордоном», щоб виправдати свою можливу агресію щодо країн Балтії та інших країн-членів НАТО.
- 29 січня – Президент України В. Зеленський висловив сподівання, що США не припинять допомагати Україні. В іншому разі Європі одній не впоратися, НАТО ослабне і це загрожуватиме перерозподілом світу.
- 29 січня – внаслідок московитського обстрілу Сумської обл. загинули 2 чоловіків і жінка.
- 29 січня – глава Офісу Президента України Андрій Єрмак заявив, що переговори з главою МЗС Угорщини Петером Сійярто засвідчили взаємне прагнення України й Угорщини провести зустріч на найвищому рівні.
- 29 січня – у міноборони Нідерландів повідомили, що, за підсумками засідання у форматі «Рамштайн», Україні виділять на військову допомогу 122 млн євро.
- 30 січня – держсекретар США Ентоні Блінкен повідомив, що ситуація з припиненням постачань американської допомоги Україні певним чином вплинула на полі бою.
- 30 січня – розвідка Великобританії проаналізувала нові інциденти, коли бомби московитської авіації впали на населені пункти на території Московії.
- 30 січня – московити завдали удару по Авдіївці, Часовому Яру та Нью-Йорку на Донеччині, внаслідок чого загинула жінка та ще 3 осіб отримали поранення.
- 30 січня – Україна здобула додаткових 3 бали в Індексі сприйняття корупції – це один з найкращих результатів за минулий рік у світі.
- 30 січня – згідно з даними Інституту вивчення війни (ISW), Московія розпалює та використовує неоімперіалістичні й націоналістичні настрої в Європі, щоб «вбити клин» між Україною та її західними сусідами.
- 30 січня – у Фінляндії найбільший Художній музей «Атенеум» (Гельсінкі) визнав Іллю Рєпіна українцем і змінив назву національності під прізвиськом художника з московита на українця.
- 30 січня – директор Центрального розвідувального управління Вільям Бернс пояснив, що для Сполучених Штатів Америки стратегічно важливо продовжувати підтримку України на тлі подальшого повномасштабного вторгнення Московії. На його думку, припинення допомоги Україні для США – це «гол у власні ворота».
- 31 січня – ЄС в межах своєї навчальної місії планує підготувати до кінця літа ще 20 тис. українських солдатів.
- 31 січня – Україна повернула з московитського полону 207 військових та цивільних українців. Серед військовослужбовців – 95 представників Збройних сил України, 56 нацгвардійців, 26 прикордонників, 29 воїнів Територіальної оборони України та представник Національної поліції України.
- 31 січня – європейські інституції та країни-члени ЄС зобов'язалися виділити Україні військову допомогу щонайменше на 21 млрд євро.

- 31 січня – уряд Німеччини оголосив про передачу Україні чергового пакета військової допомоги, в т. ч. бронетранспортерів та боеприпасів.
- 31 січня – українські сили завдали удару по московитських цілях у районі аеродрому «Бельбек» в окупованому Севастополі.
- 31 січня – ГУР МО України повідомило, що нещодавно здійснило кібератаку на сервер міністерства оборони Московії.
- 31 січня – згідно з даними Інституту вивчення війни (ISW), московитські війська нещодавно здійснили підтверджені просування під Бахмутом, поблизу Авдіївки, та на південний захід від Донецька на тлі позиційних боїв вздовж усієї лінії зіткнення.
- 31 січня – московитські та окупаційні чиновники продовжують докладати зусиль для стирання української культурної та етнічної ідентичності на окупованих територіях.
- 31 січня – Міжнародний суд ООН ухвалив рішення за позовом України проти Московії щодо порушення останньою Міжнародної конвенції про заборону расової дискримінації.
- 31 січня – США та Україна підписали Меморандум щодо контролю за використанням міжнародної допомоги, наданої Україні.
- 1 лютого – вночі воїни спецпідрозділу «Group 13» ГУР Міністерства оборони України знищили ракетний катер «Івановец» Чорноморського флоту Московії.
- 1 лютого – Державний департамент США заперечив, що адміністрація президента Джо Байдена виступає проти членства України в НАТО.
- 1 лютого – Україна повідомила союзникам, що зазнає «критичної» нестачі артилерійських снарядів, оскільки Московія щодня використовує на фронті втричі більше вогневих засобів.
- 1 лютого – московити вдарили керованими авіабомбами по цивільній лікарні у с. Великий Бурлук на Харківщині, внаслідок чого 4 особи постраждали.
- 1 лютого – Україна повідомила ОБСЄ про те, що задокументувала 626 хімічних атак з боку Московії.
- 1 лютого – лідери ЄС досягли домовленості про виділення макрофінансової допомоги Україні у розмірі 50 млрд євро. Рішення підтримали всі 27 країн-членів ЄС.
- 1 лютого – московитські війська завдали авіаудару по території пам'ятки національного значення «Кам'янська Січ», що входить до складу Національного заповідника «Хортиця».
- 1 лютого – від початку повномасштабної війни уряд Нідерландів спрямував до Держбюджету України бл. 300 млн євро.
- 1 лютого – московитські військові у Бориславі на Херсонщині вбили 2 волонтерів із Франції, ще 3 іноземців поранено.
- 2 лютого – Президент України В. Зеленський повідомив, що в Україну прибули ще 2 системи протиповітряної оборони, які «збивають усе».

- 2 лютого – аналітики Інституту вивчення війни вважають, що нестача боєприпасів може змусити українські війська ухвалювати складні рішення щодо пріоритетності певних ділянок фронту: вибирати, де територіальні поразки є найменш руйнівними.
- 2 лютого – в результаті атаки українського БПЛА на Волгоградському нафтопереробному заводі у Московії спалахнула потужна пожежа.
- 3 лютого – в Україну надійшов новий пакет допомоги від Естонії, до якого ввійшли ракети до системи «Javelin», кулемети, боєприпаси до стрілецької зброї, різна наземна та водна техніка, водолазне спорядження.
- 3 лютого – Головне управління розвідки Міністерства оборони України повідомило, що у московитському м. Енгельс розстріляли командира екіпажу стратегічного бомбардувальника Ту-95 майора О. Стегачова, безпосередньо причетного до ракетних ударів по цивільних об'єктах в Україні та вбивств.
- 3 лютого – на Авдіївському напрямку Сили оборони України відбили 30 ворожих атак, загалом відбулося 66 бойових зіткнень.
- 3 лютого – Священний синод Православної церкви України вилучив з церковного календаря день пам'яті князя Александра Новгородського (Невського), який відзначали 23 листопада.
- 3 лютого – Священний синод Православної церкви України додав до церковного календаря поминальний день у пам'ять про всіх заморених голодом в Україні, який відзначатимуть у четверту суботу листопада.
- 3 жовтня – Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила Резолюцію щодо вшанування річниці Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, в котрій зазначено, що Голодомор був частиною кампанії, націленої на знищення українства.
- 23 листопада – згідно з даними начальника ГУР МО генерал-лейтенанта К. Буданова, до московитських «розстрільних списків», котрі Московія запланувала втілити у разі захоплення України, мали ввійти вчителі української мови, літератури, історії, ветерани АТО, журналісти, науковці, письменники, священники Православної церкви України та інших конфесій, котрі підтримували Україну, громадські й політичні діячі, очільники органів державної влади та самоврядування. Як зазначив К. Буданов, перед повномасштабним вторгненням в Україну московитським окупантам також проводили інструктажі щодо розташування колективних могил.
- 17 грудня – Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію про порушення прав людини на окупованих українських територіях, в якій уперше назвала агресію Московії «загарбницькою війною проти України».

ТЕМАТИКА ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ з курсу «Історія державотворення та культури України»

Тема 1

НАЙДАВНІШІ ЧАСИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Формування первісного суспільства.
2. Становлення і розвиток державотворчої традиції на території України: киммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
3. Стародавні слов'яни.
4. Український народ – автохтон на своїй землі.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Коли первісні люди почали заселяти сучасну територію України?
2. Визначте значення Трипільської культури в українській історії.
3. У чому полягає особливість історичного розвитку Південної України, чим вона зумовлена?
4. Які зі східнослов'янських племен стали основою для формування українського етносу?
5. Охарактеризуйте причини утворення державності на українських землях.

Практичні завдання:

1. Складіть аналітично-порівняльну таблицю палеоліту та неоліту, вказуючи хронологічні рамки періоду, характер знарядь праці, матеріали, способи обробки матеріалу, суспільну організацію, основні заняття.

2. Складіть порівняльну характеристику народів, що населяли південь України, вказуючи час, територію розселення, основні заняття, устрій, значення для української історії.
3. Заповніть таблицю «Етапи утворення державності у східних слов'ян».

Реферати:

- Трипільська культура в історії українського народу.
- Антська держава та її значення.

Література

1. *Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України. Київ : Знання, 1993. 208 с.
2. *Василенко Г. К.* Велика Скіфія. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с.
3. *Василенко Г. К.* Руси. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 47 с.
4. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 9–48.
5. Давня історія України : в 2-х кн. Кн. 1 / Толочко П. П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с.: іл.
6. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 32–46.
7. *Залізняк Л.* Про козаків, аріїв та їхню праатьківщину *Старожитності*. 1992. № 5. С. 1, 3.
8. *Ігнатович Е.* Україна – terra incognita. Київ, 1992. 48 с.
9. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 22–33.
10. *Лазарович М. В.* Історія України: навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 15–38.
11. *Мицик В.* Священна країна хліборобів : міста й селища Трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць / Тальнівський музей історії хліборобства. Київ : Пульсари, 2006. 264 с.: іл.
12. *Паїк В.* Корінь безсмертної України. Київ : УВС, 2021. 356 с.
13. Геродот про Скитію і скитів / пер. з англ. С. К. Спасько. Фастів : Оратанія, 1993. 61 с.
14. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 17–32.

Тема 2

ПІДНЕСЕННЯ Й ЗАНЕПАД РУСІ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ

1. Утворення Руської держави. Перші київські князі.
2. Князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
3. Русь у часи роздробленості.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Які з теорій походження Русі більш аргументовані? Відповідь обґрунтуйте.
2. Визначте основні етапи політичної історії Русі з центром у Києві.
3. Які з процесів суспільно-політичного життя Русі з центром у Києві вам імпонують, а які ні?

4. Проаналізуйте значення прийняття християнства на Русі.
5. У чому полягала відмінність між політикою перших Рюриковичів та Володимира Великого і Ярослава Мудрого?
6. Охарактеризуйте історичне значення Руської держави.

Практичні завдання:

1. Порівняйте причини, наслідки й особливості політичної роздробленості Русі та країн Західної Європи.
2. Феодальна роздробленість була винятком чи закономірністю? Відповідь обґрунтуйте.

Реферати:

- Законотворча діяльність Ярослава Мудрого.
- Зовнішня політика Русі.

Література

1. *Гарський А.* Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 4–13.
2. *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Львів, 1992. С. 7–13.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 49–138.
4. *Давня історія України : у 2 кн. Кн. 2 / Толочко П. (кер. авт. кол.) та ін.* Київ : Либідь, 1995. 224 с.
5. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 42–100.
6. *Іванченко Р.* Київська Русь: початки Української держави. Київ : Просвіта, 1995. 96 с.
7. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович].* 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 3–132.
8. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. С. 1–159.
9. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Київ : Наук. думка, 1984. 176 с.
10. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 33–109.
11. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 38–67.
12. *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія. Київ : Обереги, 1992. 424 с. : іл.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 29–68.
14. *Толочко П.* Історичні портрети. Київ : Наук. думка, 1990. С. 1–62.

Тема 3

**КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ –
СПАДКОЄМЕЦЬ РУСІ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ**

1. Галичина і Волинь у XI–XII ст.
2. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.
3. Галицько-волинські землі в період громадянських воєн. Король Данило Галицький, його внутрішня та зовнішня політика.
4. Королівство Руське в останній третині XIII – першій половині XIV ст.
5. Роль Королівства Руського в історії України.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. За яких обставин утворилося Галицько-Волинське князівство?
2. Виділіть основні етапи політичної історії Галицько-Волинської держави.
3. У чому полягає історичне значення діяльності Романа Мстиславича та Данила Галицького?
4. Чому Галицько-Волинську державу історик С. Томашівський назвав «першою чисто українською державою»?

Практичне завдання:

1. Обґрунтуйте, що Галицько-Волинська держава була правонаступницею Русі з центром у Києві.

Реферати:

- Король Данило і галицькі бояри.
- Галицько-Волинська держава у боротьбі з золотоординцями.

Література

1. *Борисенко В.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1998. С. 73–91.
2. *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Львів, 1992. С. 7–13.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 111–131.
4. Давня історія України : у 2 кн. Кн. 2 / Толочко П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1995. С. 122–124.
5. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 84–100.
6. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів : Світ, 1996. С. 75–84.
7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 3–132.
8. *Костомаров М.* Історія України в життєписях визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. С. 160–164.

9. *Котляр М.* Данило Галицький : біограф. нарис. Київ : Альтернативи, 2002. 327 с. : іл. – (Особистість і доба).
10. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. Київ : Наук. думка, 1984. 176 с.
11. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 71–85.
12. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 68–85.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 61–68.
14. *Толочко П.* Історичні портрети. Із історії давньоруської та європейської політики X–XII ст. Київ : Наук. думка, 1990. С. 241–268.

Тема 4

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В УМОВАХ ІНОЗЕМНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ (середина XIV – перша половина XVII ст.)

1. Формування, устрій, суспільно-політичні відносини Литовсько-Руської держави.
2. Посилення польського наступу. Україна в складі Речі Посполитої.
3. Національно-культурний рух. Братства.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала особливість утворення Литовсько-Руської держави?
2. Визначте основні етапи у політичній історії Литовсько-Руської держави.
3. Охарактеризуйте політику Польщі щодо українських земель після загрози Галицько-Волинської держави.
4. У чому полягало значення діяльності братств?
5. Якою була історична доля Закарпаття, Буковини, Чернігово-Сіверських земель упродовж XIV–XVI ст.?

Практичне завдання:

1. Складіть таблицю «Основні етапи об'єднання Литви та Польщі», вкажіть їхні наслідки для України.

Реферати:

- Берестейська церковна унія 1596 р. в історичній ретроспективі.
- Реформи Петра Могили: причини і наслідки.

Література

1. *Антонович В.* Що принесла Україні унія. Чернівці, 1992. 132 с.
2. *Грушевський М.* Духовна Україна : зб. творів. Київ, 1994. С. 136–255.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 139–169, 188–200, 215–238.
4. *Грушевський М., Левицький О.* Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. Львів : Меморіал, 1991. 154 с.

5. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 101–147, 166–188, 222–225.
6. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : друк. ОО Василян «Місіонер», 1996. С. 50–62, 105–113, 173–182.
7. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. С. 160–170.
8. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 110–155.
9. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 90–107.
10. *Митрополит Іларіон (Огієнко І.).* Князь Константин Острозький і його культурна праця. Вінніпег, 1958. 216 с.
11. *Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / відп. ред. О. Купчинський ; Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. 1075 с. (Історичні джерела. Т. 10).
12. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 69–96.
13. Україна і Польща в період феодалізму : збірник наукових праць / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), О. Б. Головка (відп. секр.), В. Ф. Репринцев, О. Ф. Сидоренко, П. С. Сохань, Ф. П. Шевченко ; АН УРСР ; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 1991. 140 с.
14. *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська старовина*. 1993. № 3. С. 77–85.

Тема 5

КОЗАЦТВО В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Виникнення козацтва: причини та сутність.
2. Утворення та розвиток Запорізької Січі.
3. Боротьба українських козаків проти зовнішньої агресії, соціального і національного гніту.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Яка з теорій походження козацтва вам імпонує і чому?
2. Що дає підстави називати Запорізьку Січ вільною козацькою республікою?
3. У чому історична роль козацтва?

Практичне завдання:

1. Заповніть таблицю «Дві хвили козацько-селянських повстань кінця XVI – початку XVII ст.», вкажіть їхні причини, часові межі, мету, керівників, територію поширення та результати.

Реферати:

- Байда Вишневецький у житті й легендах.
- Національно-культурницька діяльність українського козацтва.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С. 41–99.
2. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. Київ, 1991. 336 с.
3. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ, 1995. С. 3–164.
4. Гетьмани України: історичні портрети. Київ, 1991. С. 7–32.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 170–187, 201–214, 239–295.
6. Грушевський М. Козацькі часи – до року 1625. Репр. відтворення вид. 1909 р. *Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн.* / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1995. Т. 7. С. 624, [4] с. (Пам'ятки історичної думки України).
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 148–165, 188–232.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 170–198.
9. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. Дніпропетровськ : Січ, 1991. 494 с.
10. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 155–169.
11. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 114–145.
12. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ : Промінь, 1990. 302 с. (Давно се діялось колись).
13. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. С. 186–281.
14. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 97–115.
15. Хотинська війна. 1621 / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер [та ін.] ; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ : Центр пам'яткознавства АН України та Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, 1991. 238, [1] с. : іл. (Часи козацькі).

Тема 6**ПЕРШИЙ ЕТАП УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1648–1657 рр.)**

1. Україна напередодні революції. Богдан Хмельницький.
2. Початок Визвольних змагань. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні. Становлення Української національної держави.
3. Договір між Україною і Московією (1654 р.) та його оцінювання в історичній літературі.
4. Загострення українсько-московитських відносин (1654–1657 рр.).

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були причини, характер, рушійні сили та періодизація Української національної революції середини XVII ст.?
2. Чому Кримське ханство стало союзником Б. Хмельницького?

3. Охарактеризуйте еволюцію поглядів гетьмана Б. Хмельницького впродовж першого етапу Національної революції.
4. У чому полягало історичне значення Зборівського мирного договору?
5. Дайте оцінку українсько-московитського договору 1654 р.
6. Охарактеризуйте постать Б. Хмельницького як державотворця.

Практичне завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю умов Зборівського та Білоцерківського договорів.

Реферати:

- Богдан Хмельницький – видатний державний діяч і полководець, фундатор Української держави.
- Битва під Батогом (1652 р.) та її наслідки.

Література

1. Антонович В. Про часи козацькі на Україні. Київ, 1991. С. 100–142.
2. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ : Варта, 1994. 94 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 296–325.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 234–283.
5. Крип'якевич І. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 520 с.
6. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 170–186.
7. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 146–166.
8. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень : Накладом автора, 1920. 304 с.
9. Мельничук Б., Юрчак Н. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. Тернопіль : Ред.-вид. від. упр. по пресі, 1991. 60 с.
10. Боплан Г., Меріме П. Опис України. Українські козаки. Богдан Хмельницький. Львів : Каменяр, 1990. 302 с.: іл.
11. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. С. 186–281.
12. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. Київ : Україна, 1994. 58 с.
13. Свєшніков І. Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1993. 304 с.
14. Хоткевич Г. Два гетьмани. Київ : Дніпро, 1991. С. 5–62.
15. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі = Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne: з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Київ : Томіріс, 1993. 219, [4] с.: іл.
16. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 146 с.

Тема 7**КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ДРУГОМУ
ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1657–1686 рр.)**

1. Гетьманування Івана Виговського та Юрія Хмельницького.
2. Боротьба старшини за владу. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
3. Україна в останній період Національно-визвольної революції. Гетьман Петро Дорошенко.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому суперечливість революційних процесів в Україні впродовж 1657–1663 рр.?
2. Дайте оцінку Гадяцького договору.
3. Охарактеризуйте причини, наслідки та значення битви під Конотопом.
4. Чи були альтернативні шляхи розвитку подій 1657–1663 рр.?
5. Проаналізуйте перспективність політики гетьмана П. Дорошенка, спрямованої на укладення українсько-турецького союзу.

Практичне завдання:

1. З'ясуйте історичне значення та причини поразки Української революції 1648–1686 рр.

Реферати:

- Конотопська битва (1659 р.) в історії українського народу.
- Життя і боротьба гетьмана П. Дорошенка.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С. 143–153.
2. Брайчевський М. Ю. Конспект історії України. Київ : Знання, 1993. 208 с.
3. Будзинівський В. Наші гетьмани. Тернопіль, 1990. С. 23–85.
4. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ, 1995. С. 253–385.
5. Гетьмани України: історичні портрети. Київ, 1991. С. 45–93.
6. Грушевський М. Ллюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 326–366.
7. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. С. 9–18.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 284–334.
9. Драгоманов М. Пропаший час: українці під Московським царством (1654–1876) / передм. М. Павлика. Львів : 3 друк. Івана Айхельберґера і Сп., 1909. 38 с.
10. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 186–204.
11. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 167–188.
12. Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни: 1650–1670 рр. Київська старовина. 1993. № 3. С. 2–16.
13. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 128–144.
14. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / з рос. пер. І. Сварник : у 3 т. Львів : Світ, 1988–1992.

Тема 8

**ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII СТ.**

1. Гетьманування Івана Мазепи. Перша українська конституція.
2. Наступ Московії. Остаточна ліквідація політичної автономії України.
3. Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережжя та Західна Україна в козацько-гетьманську добу.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому суперечливість постаті Івана Мазепи?
2. Розкрийте причини українсько-шведського союзу.
3. Охарактеризуйте особливості Конституції Пилипа Орлика.
4. Вкажіть причини наступу московитського царизму на автономію України.
5. Що спричинило зруйнування Запорізької Січі?
6. Яке значення мало приєднання Криму для України?

Практичне завдання:

1. Визначте характерні риси соціально-економічного і політичного розвитку Слобідської, Правобережної, Південної, Західної України наприкінці XVII – XVIII ст.

Реферати:

- Іван Мазепа – людина й історичний діяч.
- Формування та боротьба карпатських опришків.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С. 154–207.
2. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: історичні есе / ред. і упоряд. Г. Сварник. Львів : Червона калина, 1991. 260 с.
3. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. Київ, 1995. С. 385–554.
4. Гетьмани України: історичні портрети. Київ, 1991. С. 101–214.
5. Грабовецький В. Олекса Довбуш (1700–1745). Львів : Світ, 1994. 269, [2] с.
6. Єнсен А. Мазепа. Київ : Укр. письменник, 1992. 205 с.
7. Іван Мазепа і Москва : історичні розвідки і статті. Київ : Рада, 1994. 174 с.
8. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. С. 452–493.
9. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 204–252.
10. Кулиняк Д. Соловєцький в'язень. / відп. ред. Л. А. Чайка. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с. (Серія 1 «Час і суспільство»).
11. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 189–231.
12. Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант): його життя і діяльність. Київ, 1918. 48 с.

13. *Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа. Київ : Фотовідеосервіс, 1991. 68 с.
14. *Хоткевич Г.* Два гетьмани. Київ : Дніпро, 1991. С. 63–106.
15. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків / з рос. пер. І. Сварник : у 3 т. Львів : Світ, 1988–1992.

Тема 9

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ГНІТОМ МОСКОВИТСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В XIX СТ.

1. Політика московитського царизму на українських землях в першій половині XIX ст.
2. Перша хвиля національного відродження. Кирило-Мефодіївське товариство.
3. «Українське питання» у 1860–1890-ті рр.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Унаслідок яких подій українські землі наприкінці XVIII ст. опинилися у складі двох імперій?
2. Як слід розуміти слова Тараса Шевченка: «Польща впала – та й нас задала»?
3. Чому на початку XIX ст. у містах проживала менша частка українців, ніж у XVII ст.?
4. Виділіть основні етапи й особливості національного відродження України на рубежі XVIII – XIX ст.
5. Проаналізуйте значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства для розвитку українського національного руху?
6. Якими були заслуги Південно-Західного відділу Московитського географічного товариства для розвитку українознавства?
7. Дайте оцінку діяльності Михайла Драгоманова.

Практичні завдання:

1. Порівняйте бачення місця і ролі України в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства та декабристів.
2. Заповніть таблицю «Український національний рух XIX ст. на Наддніпрянській Україні». Вкажіть час, мету, основні напрями діяльності культурно-освітніх, наукових, релігійних та політичних організацій.

Реферати:

- Роль Тараса Шевченка в духовному відродженні української нації.
- Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.): два штрихи московитського шовінізму в Україні.

Література

1. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 482–492, 499–501, 506–508, 516–519.
2. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. С. 18–28.
3. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 496–525, 540–546.
4. *Драгоманов М.* Вибране. Київ : Либідь, 1991. 688 с.
5. *Іванченко Р.* Раби Києва не мовчали. Київ : Дніпро, 2009. 520 с.
6. Кирило-Мефодіївське товариство : зб. док.; у 3-х т. Київ : Наук. думка, 1990.
7. *Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття. Тернопіль, 1993. 98 с.
8. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 253–280.
9. *Куліш П.* Твори : в 2 т. Київ : Дніпро, 1989. 654+586 с.
10. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 232–256.
11. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : в 2 т. Т. 1. Київ : Основи, 1994. 554 с.
12. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш. Київ : Знання, 1989. 48 с.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 183–192, 200–214, 244–263.
14. *Федченко П.* Михайло Драгоманов: життя і творчість. Київ : Дніпро, 1991. 362 с.
15. *Чубинський П.* Ще не вмерла Україна. Київ : Обереги, 1991. 15 с.

Тема 10**ЗАХІДНА УКРАЇНА В СКЛАДІ
АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ**

1. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
2. Відгомін «Весни народів».
3. Піднесення суспільно-політичного та національного руху в другій половині XIX ст.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Назвіть особливості національного відродження у Західній Україні?
2. Чому поява «Руської трійці» стала важливою віхою українського національного відродження?
3. Яке історичне значення мали події 1848–1849 р. для населення західноукраїнських земель?
4. Охарактеризуйте напрями національно-визвольного руху другої половини XIX ст. у Західній Україні.
5. Проаналізуйте причини, що викликали переміщення центру національно-визвольного руху з Наддніпрянської до Західної України.

Практичні завдання:

1. Визначте основні напрями діяльності «Руської трійці».
2. Заповніть таблицю «Національно-визвольний рух Західної України в XIX ст.». Вкажіть час, мету, основні напрями діяльності культурно-освітніх, наукових, релігійних та політичних організацій.

Реферати:

- Іван Франко в суспільно-політичному житті Галичини.
- Культурно-освітнє т-во «Просвіта»: створення та діяльність.

Література

1. *Грицак Я.* «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів : Каменярь, 1990. 177 с.
2. *Грицак Я.* «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Занятки НТШ*. Т. ССХХІІ. Львів, 1991. С. 71–110.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репр. відтвор. вид. 1913 р. Київ : [б. в.], 1990. С. 477–482, 493–506, 508–515.
4. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 525–538, 550–552.
5. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Основи, 1993. 123, [2] с.
6. *Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття. Тернопіль, 1993. 98 с.
7. *Крип'якевич І.* Історія України. Львів : Світ, 1990. С. 280–294.
8. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 257–281.
9. *Лазарович М. В.* «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття). Тернопіль : Екон. думка, 2003. 35 с.: іл.
10. *Левицький К.* Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 176 с.
11. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : в 2 т. Т. 1. Київ : Основи, 1994. 554 с.
12. *Мороз В.* Україна в ХХ ст. Тернопіль, 1992. С. 5–49.
13. *Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 192–199, 214–224, 272–294.
14. *Франко І.* *Ukraina irredenta. Вивід прав України.* Львів, 1991. С. 59–70.

Тема 11**УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

1. Суспільно-політичне становище Східної України в 1900–1914 рр.
2. Розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях.
3. Трагедія Першої світової війни. Українські січові стрільці.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були здобутки національно-визвольного руху українців під час революції 1905–1907 рр.?
2. У чому полягає значення діяльності Миколи Міхновського?
3. Які події вплинули на активізацію українського національного руху в Галичині на початку ХХ ст.?
4. Якою є роль греко-католицької церкви у національному житті західно-українських земель?

5. У чому полягав трагізм ситуації, в якій опинилася Україна під час Першої світової війни?
6. Розкрийте основні напрями діяльності СВУ в 1915–1916 рр.
7. У яких найважливіших боях брали участь УСС?

Практичні завдання:

1. Охарактеризуйте основні напрями національно-політичної думки західних українців на початку XX ст.
2. Визначте основні причини зародження стрілецького руху в Галичині.
3. Виокремте основні етапи діяльності легіону УСС.
4. Проаналізуйте діяльність допоміжних, громадсько-освітніх і мистецьких структур легіону УСС.

Реферати:

- Виникнення та діяльність Української парламентської громади в I і II Державних думах.
- Українське січове стрілецтво в боротьбі за державність.

Література

1. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. 48 с.
2. Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів : Каменярь, 1990. 177 с.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. С. 546–556.
4. Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. Київ : Україна, 1992. 347 с.
5. Колянчук О, Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1992. 386 с.
6. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 301–324.
7. Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге вид., доп. Тернопіль : Джура, 2016. 628 с.
8. Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 176 с.
9. Литвин М. Науменко К. Історія галицького стрілецтва. Львів : Каменярь, 1991. 200 с.
10. Міхновський М. Самостійна Україна. Вивід прав України. Львів, 1991. С. 78–83.
11. Мороз В. Україна в XX ст. Тернопіль, 1992. С. 50–81.
12. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк : Червона Калина, 1956. 360 с.
13. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку XX століття / упоряд., авт. передм. і прим. О. Федьков. Тернопіль : РВВ упр. по пресі, 1991. 80, [3] с.
14. Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. Львів : Слово, 1991. 160 с.

Тема 12**УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РР.**

1. Початки державного відродження України. Центральна Рада та її універсали.
2. Гетьманська держава.
3. Діяльність Директорії УНР.
4. Західноукраїнська Народна Республіка.
5. Втрата української державності: причини і наслідки.

Завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Які передумови відродження національної державності в Україні на початку XX ст.?
2. Чому УЦР протягом березня-грудня 1917 р. дотримувалася автономістичних позицій?
3. Які причини першої московитсько-української війни?
4. Яке історичне значення IV Універсалу УЦР?
5. Чи можна вважати Брест-Литовський мирний договір успіхом української дипломатії?
6. Охарактеризуйте основні складові політики уряду гетьмана П. Скоропадського.
7. Розкрийте причини поразки Директорії УНР.
8. Які особливості державотворчих процесів на західноукраїнських землях?

Практичні завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю універсалів УЦР.
2. На основі документів простежте, які заходи пропонувала УЦР для вирішення національного питання.
3. Що було спільного та відмінного в діяльності Директорії та радянського уряду? Простежте ці риси і подайте їх у формі таблиці.
4. Визначте результати, причини і наслідки поразки національної революції 1917–1921 рр.

Реферати:

- Крути: біль і пам'ять.
- Акт злуки УНР і ЗУНР в історії українського народу.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації : в 3 т. Київ, 1990.
2. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. Львів, 1991. 112 с.
3. Грушевський М. Новий період історії України: За роки від 1914 до 1919 / упоряд. А. Ф. Трубайчук. Київ : Либідь, 1992. 46 с.
4. Грушевський М. Спомини. Київ. 1988. № 9–12; 1989. № 8–11; 1992. № 2–3.

5. *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр. : у 2 т. Київ : Темпора, 2002.
6. *Іванис В.* Симон Петлюра – Президент України. Дрогобич : Бескид, 1991. 258 с.
7. Історія січових стрільців. Київ: Україна, 1992. 347 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. С. 293–568, 579–592.
9. *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1992. 386 с.
10. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 325–370.
11. *Лазарович М.* Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 40–52.
12. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. Київ : Укр. письменник, 1993. 412 с.
13. *Романчук О.* Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Рад. наркомом РРФСР і Центральною Радою. Київ : Знання, 1990. 64 с.
14. *Скоропадський П.* Спомини / передм. Г. В. Папакіна. Київ : Україна, 1992. 112 с.
15. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Київ : Україна, 1995. 205 с.
16. *Чайковський А.* Чорні рядки: мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів : Червона калина, 1930. 119 с.

Тема 13

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ (1920-ті – 1941 р.)

1. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Створення СРСР.
2. Політика «коренізації», її особливості й наслідки на українських землях.
3. Україна в умовах великого терору.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Якими були наслідки входження України до складу СРСР?
2. У чому суперечливість нової економічної політики?
3. Чи зашкодило б радянській економіці та радянській владі паралельне існування колгоспів і фермерських господарств?
4. У чому суперечливість політики українізації?
5. Проаналізуйте роль української інтелігенції в збереженні та розвитку української культури в 1930-ті рр.
6. Що свідчило про утвердження тоталітарного режиму в СРСР?

Практичні завдання:

1. Заповніть таблицю «Характерні ознаки воєнного комунізму та непу».
2. Визначте основні етапи та підходи у створенні СРСР.

3. Проведіть аналітичне розслідування «Чорна тінь Голодомору на моїй землі».
4. На конкретних фактах складіть таблицю «Основні напрями репресій в СРСР у 1930-ті рр.»

Реферати:

- Триумф і трагедія Миколи Скрипника.
- Голодомор 1932–1933 рр. в Україні.

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ, 1994.
2. Волкогонов Д. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. Київ, 1989–1990.
3. Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. і матеріалів. Київ : Наук. думка, 1993. 236 с.
4. Дашкевич Я. Україна і союзні договори 1920 та 1922 рр. *Ровесник*. 1991. № 5.
5. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «KM Academia», 1998. 276 с.
6. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція. Київ, 1991. 96 с.
7. Конквест Р. Жнива скорботи. Київ : Либідь, 1993. VII, 275 с.
8. Кульчицький С. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 431 с.
9. Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20–30 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С. 131–148.
10. Курносів Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30-х роках. *Український історичний журнал*. 1989. № 12. С. 89–95.
11. Лазарович М. І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль : Джура, 2008. 620 с.
12. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 391–419.
13. Лозицький В. Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46–55.
14. Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. Київ : Воскресіння, 1992. 80 с.
15. Соловей Д. Голгота України: московсько-більшовицький терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Дрогобич, 1993. 288 с.
16. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? Твори : у 2-х т. Т. 2 / упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка. Київ : Дніпро, 1990. С. 576–621.

Тема 14

**ЗАХІДНА УКРАЇНА
МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ**

1. Польська політика на західноукраїнських землях.
2. Діяльність політичних партій і рухів у Галичині та на Волині.
3. Українське питання в Румунії та Чехословаччині.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Порівняйте статус і становище населення західноукраїнських земель та радянської України в міжвоєнний період.
2. Охарактеризуйте основні ідеологічні напрями суспільно-політичної думки в Західній Україні.
3. Чому спроба утворити незалежну державу в Закарпатті завершилася невдачею?

Практичне завдання:

1. Складіть порівняльну таблицю політичного, економічного, соціального та культурного становища українських земель у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Реферати:

- Організація українських націоналістів: ідея та діяльність.
- Життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького.

Література

1. *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. Дрогобич, 1994. 192 с.
2. *Бандера С.* Мій життєпис. Маловідома автобіографія. *Державність*. 1992. № 1. С. 47–51.
3. *Віднянський С. В., Вегеш М. М.* Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення / НАН України ; Інститут історії України. Київ : Ін-т іст. України, 2021. 372 с.
4. *Гренджі-Донський В.* Під чоботом окупанта. *Літопис Червоної Калини*. 1991. № 5.
5. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. Київ, 1993. С. 204–220.
6. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. 43 с.
7. Життя і смерть полковника Коновальця. Львів : Червона калина, 1993. 328 с.
8. *Задоржний В. Вегеш М.* Карпатська Україна у світлі нових документів. *Сучасність*. 1993. № 4. С. 62–67.
9. *Кузьо Т.* ОУН в Україні, Дмитро Донцов і закордонна частина ОУН. *Сучасність*. 1992. № 12. С. 33–38.
10. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 420–443.

11. *Лазарович М., Уніят В.* Нації незгасний смолоскип. Постать Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках ХХ ст. 2-ге вид., допов. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. 96 с.
12. *Мірчук П.* Степан Бандера. Хмельницький, 1992. С. 5–71.
13. *Сливка О.* Карпатська Україна... *Літопис Червоної Калини*. 1993. № 7–9.
14. *Таран С.* Інтегральний націоналізм в ім'я ідеї. *Березіль*. 1992. № 9–10.
15. *Шафета П.* Убивство міністра Перацького. *Дзвін*. 1990. № 1–2. С. 69–82.

Тема 15

ТРАГЕДІЯ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1939 – початок 1950-х рр.)

1. Початок Другої світової війни й Україна.
2. Українські землі в умовах окупації нацистською Німеччиною. Рух Опору.
3. Вигнання з України німецько-нацистських загарбників. Возз'єднання українських земель.
4. Післявоєнна відбудова та нова хвиля масових репресій другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. в Україні.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала суперечливість і трагізм процесів «радянїзації» в Західній Україні?
2. Дайте оцінку радянсько-німецьких договорів 1939 р.
3. У чому полягає історичне значення Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р.?
4. Чи були вояки дивізії «Галичина» зрадниками України?
5. Проаналізуйте еволюцію ідеологічної доктрини ОУН.
6. Якими були джерела перемоги над нацистською Німеччиною в Другій світовій війні?

Практичні завдання:

1. Яких адміністративно-територіальних змін зазнала УРСР у роки Другої світової війни? Простежте ці зміни і відобразіть їх у формі таблиці.
2. Підготуйте повідомлення «Державотворчість УПА».
3. Розкрийте особливості Руху опору у вашій області, населеному пункті.
4. Охарактеризуйте наслідки операції «Вісла». Чи торкнулося це вашої родини?

Реферати:

- Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. та його історичне значення.
- Голод 1946–1947 рр. в Україні.

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ, 1994.
2. Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). Чернівці, 1995. 114 с.
3. Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: спогади. Київ ; Торонто ; Нью-Йорк, 1996. 270 с.
4. Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. Київ, 1991. 48 с.
5. Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. Дрогобич, 1991. 95 с.: іл.
6. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 2–3. С. 3–17.
7. Коваль М. В. ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал*. 1994. № 2. С. 94–102.
8. Кожукало І. 1946–1947 роки: невідомий голод. Київ, 1990. 31 с.
9. Косик В. Україна і Німеччина у 2-й світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів : [б. в.], 1993. 658, [1] с., [12] арк. іл. (Українознавча бібліотека НТШ / НТШ у Львові ; число 3).
10. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 458–498.
11. Лазарович М., Уніят В. Нації незгасний смолоскип. Постать Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках ХХ століття. 2-ге вид., допов. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. 96 с.
12. Лазарович М., Олещук І. Українська Повстанська Армія як символ збройної боротьби за самостійну соборну державу. *Рада*. 2012. № 10. С. 42–44.
13. Мірчук П. Українська Повстанська Армія (1942–1952): Документи і матеріали. Львів : Просвіта, 1991. 448 с.
14. ОУН і УПА у Другій світовій війні. *Український історичний журнал*. 1994. № 2–6; 1995. № 1–3.
15. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. Київ : Істина, 1993. 336 с.
16. Універсал і платформа УГВР. *Вивід прав України*. Львів, 1991. С. 119–125.
17. Цілком таємно... Секретні документи Рейху про діяльність ОУН 1941–1944 роках. Тернопіль : Рухінформцентр, 1992. 25 с.

Тема 16

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – СЕРЕДИНІ 1980-х РР.**

1. Спроба здійснення нової політики (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.). Культурницьке шістдесятництво в УРСР.
2. Наростання кризових явищ у соціально-економічному, політичному і культурному житті (друга половина 1960-х – середина 1980-х рр.).
3. Розгортання дисидентського руху.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому суть розширення прав населення УРСР у період «відлиги»?

2. Чому політика репресій з боку радянського режиму щоразу спрямовувалася на духовну сферу життя України?
3. Проаналізуйте доцільність і необхідність приєднання Кримської області до УРСР.
4. Розкрийте зміст деєталінізації у сфері культури.
5. Чому реформи 1960-х рр. зазнали краху?
6. Що спричинило зародження руху шієдєсятників та дисидентів?

Практичні завдання:

1. Проаналізуйте особливості процесу реабілітації жертв комуністичних репресій в Україні.
2. Складіть таблицю основних напрямів дисидентського руху, вкажіть їхню мету та форми спротиву.

Реферати:

- Петро Шелест і Україна.
- Змосковщення України: причини та наслідки.

Література

1. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. Львів, 1992. 124 с.
2. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «КМ Academia», 1998. 276 с.
3. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. *Сторінки історії України*. Львів, 1992. С. 195–235.
4. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 508–536.
5. Лазарович М., Матейко Р. Три постаті науковців на тлі жорстокої доби. *Мандрівець*. 2006. № 3. С. 86–88.
6. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ, 1991. 127 с.
7. Рубан В. На протилежному боці від добра. Київ : Ярославів Вал, 2015. 600 с. Серія «БукЛіт».
8. Савельєв В. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 94–105.
9. Стус В. Таборовий зошит. Київ : Факт, 2008. 452 с.
10. Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). Київ : Кліо, 2015. 104 с.
11. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 431–460.
12. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? *Чорновіл В. Твори : у 10-ти т.* Київ : Смолоскип, 2003. Т. 2. С. 71–362.
13. Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. Київ, 1991. 143 с.
14. Шаповал Ю. М. С. Хрущов на Україні. Київ : Знання, 1990. 48 с.
15. Шелест П. Холодна відлига: Сторінки щоденників. Київ. 1990. № 8. С. 77–92.

Тема 17

«ПЕРЕБУДОВА» І РОЗПАД СРСР

1. Пошуки шляхів модернізації суспільства. Суперечливість перебудовних процесів в Україні.
2. Початок національного відродження. Формування багатопартійності.
3. Становлення української державності в 1990–1991 рр.

Запитання для самостійної роботи та обговорення:

1. У чому полягала недосконалість радянської політичної системи?
2. Якими були причини невдач реформ Михайла Горбачьова?
3. Завдяки чому незалежність України у 1991 р. вдалося здобути мирним шляхом?

Реферати:

- Українське студентство в боротьбі за державну незалежність.
- Повернення української національної символіки.

Література

1. Акт проголошення незалежності України. *Голос України*. 1991. 25 серп.
2. Білінський А. Загадка Михайла Горбачова. *Україна*. 1992. № 25. С. 6–7.
3. Гарань О. Від створення Руху до багато партійності. Київ, 1992. 48 с.
4. Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори. *Сучасність*. 1992. № 4. С. 32–42.
5. Декларація про державний суверенітет України. Київ : Україна, 1991. 8 с.
6. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 537–554.
7. Лазарович М. Національне піднесення України другої половини 1980-х років як переддень Руху. *Другі Чорноволівські читання* : матеріали наук. конф. / упоряд. В. Деревінський. Тернопіль, 2014. С. 73–86.
8. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
9. Останні дні імперії... Перші роки надії. *Київські відомості*. 1992. 28 квіт., 4 трав.
10. Плачинда С. Україна в небезпеці. *Літературна Україна*. 1991. 14 берез.
11. Рубан В. Довга дорога до себе. Політична думка в Україні 1991 року. *Сучасність*. 1992. № 1. С. 90–106.
12. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 460–462, 490–496.
13. Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України». *Голос України*. 1991. 3 верес.
14. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / упоряд. і передм. О. В. Гарань. Київ : МП «Пам'ятки України», 1991. 192 с.

Тема 18**УКРАЇНА НА ШЛЯХУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

1. Утвердження національної державності.
2. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства.
3. московитсько-українська війна (2014–2025 рр.).
4. Діяльність України на міжнародній арені.

Запитання і завдання для самостійної роботи та обговорення:

1. Які особливості розвитку України на сучасному етапі?
2. Якими є переваги Конституції України 1996 р.?
3. Які сили і чому виступають проти державного статусу української мови?
4. Назвіть головні причини Помаранчевої революції та Революції гідності.
5. Визначте ідеологічні засади та причини московитсько-української війни (2014–2025 рр.).
6. Проаналізуйте динаміку зовнішньополітичного курсу України.
7. Чи впливає церква на формування цінностей сучасного суспільства?

Практичні завдання:

1. Охарактеризуйте динаміку партійно-політичного життя в Україні впродовж 1990–2025 рр.
2. Складіть хронологічну таблицю суспільно-політичних подій та основних напрямків розбудови незалежної України (1991–2025).
3. Складіть таблицю заходів провідних країн світу щодо припинення бойових дій московитсько-української війни.

Реферати:

- Конституція України – основний закон незалежної держави.
- Українсько-московитські взаємини: декларації та реалії.

Література

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.) та ін. Київ : МП Леся, 2016. 586 с.
2. *Гай-Нижник П.* Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : МП Леся, 2017. 332 с.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996. С. 310–320.
4. Конституція України. Київ, 1996.
5. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. С. 573–631.

6. *Лазарович М., Лазарович О.* Остання каденція Президента Кучми (1999–2004 рр.): соціально-економічний та політичний аспекти. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : щорічник*. 2005. Вип. 10. С. 155–171.
7. *Лазарович М.* Разом нас багато... Тернопільський державний економічний університет у контексті Української помаранчевої революції. Тернопіль : Екон. думка, 2005. 528 с.
8. *Лазарович М. В.* Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 240 с.
9. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
10. *Лукас Е.* Нова Холодна Війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. Київ : Темпора, 2009. 488 с.
11. *Марчук Є.* П'ять років української трагедії. Київ, 1999. 160 с.
12. *Нагайло Б.* Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї. *Сучасність*. 1993. № 10. С. 49–76.
13. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення / упоряд. П. Гай-Нижник. Київ : МП Леся, 2016. – 352 с.
14. Російський імперіалізм / упоряд. Тарас Гунчак ; пер. з англ. Тараса Цимбала. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 395 с.
15. *Рудич Ф. Рудич Ф.* Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз. *Український історичний журнал*. 1994. № 2–3. С. 29–35.
16. *Турченко Ф., Турченко Г.* Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Ін-т іст. України, 2015. 166 с.

ПЕРЕЛІК ТИПОВИХ ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ з курсу «Історія державотворення та культури України»

1. Предмет, завдання та історіографія курсу «Історія державотворення та культури України».
2. Становлення і розвиток людського суспільства на території України. Трипільська культура.
3. Формування державотворчих традицій на території України: кіммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Походження слов'ян та їхнє розселення на території України.
5. Теорії походження Русі. Руська земля.
6. Формування централізованої держави на чолі з Києвом. Перші князі, їхня зовнішня і внутрішня політика.
7. Піднесення та розквіт Русі з центром у Києві. Володимир Великий та Ярослав Мудрий.
8. Запровадження християнства на Русі та його значення.
9. Руська держава за князювання Ярославичів.
10. Русь-Україна у період політичної роздробленості: причини й наслідки.
11. Боротьба Русі-України з монгольською навалою.
12. Галицьке та Волинське князівства в XI–XII ст.

13. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.
14. Правління короля Данила Галицького.
15. Руська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст.
16. Культура України княжої доби (IX–XIV ст.).
17. Литовсько-Руська держава: формування, устрій, суспільно-політичні відносини.
18. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV – середині XVII ст. Люблінська унія.
19. Національно-культурний рух в Україні середини XIV – першої половини XVII ст.
20. Берестейська унія, її причини та наслідки.
21. Зародження українського козацтва: причини та сутність. Реєстрові козаки.
22. Запорізька Січ – вільна козацька республіка.
23. Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською експансією. Петро Сагайдачний.
24. Народні виступи проти Речі Посполитої під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка.
25. Козацько-селянські повстання першої половини XVII ст.
26. Культура України XIV – першої половини XVII ст.
27. Причини та передумови національно-визвольних змагань українського народу під проводом Богдана Хмельницького.
28. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні в 1648–1649 рр. Становлення Української національної держави.
29. Воєнні дії між Україною та Польщею в 1650–1653 рр. Білоцерківський договір. Битва під Батогом.
30. Українсько-московитська угода 1654 р., її причини та наслідки.
31. Розвиток Української національної революції в 1654–1657 рр.
32. Загострення кризи української державності в 1657–1663 рр. Гетьманування Івана Виговського та Юрка Хмельницького.
33. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
34. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави.
35. Становлення Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович.
36. Гетьманування Івана Мазепи. Полтавська катастрофа.
37. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція.
38. Обмеження політичної автономії України в першій половині XVIII ст.
39. Остаточна ліквідація автономного устрою України в другій половині XVIII ст.

40. Слобідська та Південна Україна в козацько-гетьманську добу.
41. Правобережні та західноукраїнські землі в другій половині XVII – XVIII ст. Гайдамацький та опришківський рух.
42. Культура України в другій половині XVII – XVIII ст.
43. Політика московитського царизму на українських землях у першій половині XIX ст.
44. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
45. Початки національного відродження в Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
46. Утворення Кирило-Мефодіївського братства та його діяльність. Тарас Шевченко.
47. Зростання національної свідомості в Західній Україні в першій половині XIX ст. Гурток «Руська трійця».
48. Революція 1848 р. та її вплив на розвиток західноукраїнських земель. Головна руська рада.
49. Україна в умовах московитських реформ другої половини XIX ст.
50. Український національний рух у Московитській імперії в другій половині XIX ст. Валуєвський та Емський укази.
51. Піднесення суспільно-політичного та національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.
52. Культура України в XIX ст.
53. Зростання організованості українського руху в Наддніпрянщині в 1900–1914 рр.
54. Радикалізація національно-визвольного руху в Західній Україні в 1900–1914 рр.
55. Україна в Першій світовій війні. Українські січові стрільці.
56. Утворення Української Центральної Ради та її діяльність. I і II Універсали.
57. Проголошення Української Народної Республіки. Війна Радянської Московії проти УНР.
58. Брестський мир. Вступ німецьких та австро-угорських військ в Україну. Розпуск Української Центральної Ради.
59. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського.
60. Діяльність Директорії УНР. Акт злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., його історичне значення.
61. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1919 рр. Українська галицька армія.
62. Поразка українських визвольних змагань 1914–1921 рр., її причини та наслідки.

63. Поразка українських визвольних змагань 1917–1921 рр., її причини та наслідки.
64. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Політика «воєнного комунізму».
65. Голод 1921–1923 рр. в Україні, його причини та наслідки.
66. Україна в роки нової економічної політики.
67. Створення Союзу РСР і Україна.
68. Національна політика більшовиків на українських землях у 1920–1930-ті рр.
69. Здійснення індустріалізації в Україні в 1930-ті рр. Утвердження тоталітарного режиму.
70. Запровадження антинародного колгоспного ладу в Україні.
71. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, його причини та наслідки.
72. Масові репресії в Україні в 1930-х рр.
73. Політика Польщі в Галичині та на Волині в 1920–1930-х рр.
74. Суспільно-політичний рух і національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях у період польської анексії (1920–1930-ті рр.).
75. Діяльність політичних партій на західноукраїнських землях у 1920–1930-ті рр.
76. Створення та діяльність Організації українських націоналістів.
77. Становище українців Буковини між двома світовими війнами.
78. Українські землі під владою Чехословаччини. Проголошення незалежності Карпатської України.
79. Західноукраїнські землі в системі радянсько-німецьких договорів 1939 р.
80. Масові репресії комуністичного режиму на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.
81. Початок німецько-радянської війни. Встановлення нацистського окупаційного режиму в Україні.
82. Рух опору проти нацистської окупації в Україні.
83. Діяльність ОУН і УПА в роки Другої світової війни. Проголошення у Львові Акта відновлення Української держави (30 червня 1941 р.).
84. Звільнення України від нацистських загарбників. Воз'єднання українських земель.
85. Труднощі післявоєнної відбудови в Україні. Голод 1946–1947 рр.
86. Соціально-економічні й політичні процеси в Західній Україні після Другої світової війни. Боротьба ОУН і УПА проти тоталітарного режиму.
87. Ідеологічний наступ комуністичного режиму в Україні після Другої світової війни (1945–1953 рр.).
88. Становище української культури першої половини XX ст.

89. Суспільно-політичне та економічне становище України в період хрущовської «відлиги».
90. Культурницьке шістдесятництво в УРСР, його передумови та наслідки.
91. Наростання кризових явищ у соціально-економічному житті України в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр.
92. Посилення реакції в політичному та національно-культурному житті України в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр.
93. Дисидентський рух в Україні.
94. Суперечливість перебудовних процесів в Україні. Чорнобильська катастрофа та її наслідки.
95. Зростання суспільно-політичної активності населення України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Виникнення нових політичних партій і рухів.
96. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність. Україна в період утвердження національної державності. Президент Леонід Кравчук.
97. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства в 1994–2004 рр. Президент Леонід Кучма. Прийняття нової Конституції України.
98. Від Помаранчевої революції 2004 р. до Революції гідності 2013–2014 рр. Президенти Віктор Ющенко та Віктор Янукович.
99. Московитсько-українська війна (2014–2025 рр.). Президенти Петро Порошенко і Володимир Зеленський.
100. Діяльність України на міжнародній арені після проголошення незалежності. Суспільно-політичне та культурне життя української діаспори.
101. Українська національна символіка та її походження (герб, прапор, гімн).
102. Становище української культури другої половини XX – початку XXI ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА з курсу «Історія державотворення та культури України»

33-й: голод: Народна книга-меморіал / уряд. : Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк.
Київ : Рад. письменник, 1991. 584 с.

Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in
Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge : Harvard University Press,
1999. 258 p.

Davies N. Europe: A History. New York : Oxford University Press, 1996. 1365 p.

Doroshenko D. A survey of Ukrainian history. Winnipeg : Humeniuk
publishing foundation, 1984. 873 p.

Goldelman S. I. Jewish national autonomy in Ukraine. 1917–1920. Chicago,
1968. 130 p.

Hrushevsky M. History of Ukraine. Hamden : Published for the Ukrainian
National Association, 1970. 629 p.

Lazarovych M. «We will give our souls and bodies for our freedom»: Ukraine
in the struggle against the armed aggression of the Russian Federation
(2014–2020) : monogr. Kyiv : PE AVIAZ, 2020. 452 p.: ill.

Magosci P. R. History of Ukraine. Toronto : University of Toronto Press, 1996.
784 p.

Ploky S. The Cossack Myth. History and Nationhood in the Age of Empires.
Cambridge University Press. 2012. 408 p.: ill.

Ploky S. The Gates of Europe: A History of Ukraine. New York : Basic
Books, 2015. 397 p.

Ploky S. Yalta. The Price of Peace. New York : Viking, 2011. 480 p.

- Subtelny O. Ukraine: A History.* 4th ed. Toronto: University of Toronto Press. 2009. 785 p.: ill.
- Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проєкту, упоряд. і наук. ред.) та ін. Київ : МП Леся, 2016. 586 с.
- Акимович Є. О.* Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII ст.). Одеса : Маяк, 2009. 496 с.
- Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. *Голос України.* 1991. 25 серп.
- Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. 240 с.
- Антонович В.* Що принесла Україні унія. Чернівці, 1992. 132 с.
- Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. Київ, 1993. 285 с.
- Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ : Наук. думка, 1969. 224 с.
- Апанович О. М.* Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ : Варта, 1994. 94 с.
- Апанович О.* Розповіді про запорізьких козаків. Київ, 1991. 336 с.
- Аппатов С., Дубовик В.* Американські вчені про незалежність України (1989–1992 рр.). *Український історичний журнал.* 1995. № 2. С. 51–64.
- Аркас М.* Історія України-Русі. Київ, 1990. 456 с.
- Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. Дрогобич, 1994. 192 с.
- Багатопартійна Українська держава на початку XX ст.: програмні документи перших українських політичних партій. Київ, 1992. 94 с.
- Базильчук Г. К.* Словник-довідник з історії. Київ : МАУП, 2005. 368 с.
- Бандера С.* Мій життєпис. Маловідома автобіографія. *Державність.* 1992. № 1. С. 47–51.
- Бандера С.* Перспективи української революції. Мюнхен, 1978. 641 с.
- Баран В.* Давні слов'яни. Київ, 1998. 336 с.
- Баран В.* Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі. Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 82–101.
- Баран В. К., Даниленко В. М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с. (Україна крізь віки. Т. 13).
- Баран В.* Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи. Київ, 1996. 446 с.
- Баран В.* Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. Львів, 1992. 124 с.
- Баран В., Козак Д., Терпиловський Р.* Походження слов'ян. Київ, 1991. 139 с.

- Бардаш О.* Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ ст. (1900–1917 рр.). Київ : Український пріоритет, 2011. 208 с.
- Бачинський Ю.* Україна *irredenta*. Політологія: кінець ХІХ – перша пол. ХХ ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. Львів : Світ, 1996. С. 112–118.
- Белаиш А., Белаиш В.* Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. 592 с.
- Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 1. Київ : Либідь, 1994. 428 с.
- Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 2. Київ : Либідь, 1994. 685 с.
- Білінський А.* Загадка Михайла Горбачова. *Україна*. 1992. № 25. С. 6–7.
- Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / пер. з фр. З. Борисюк. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.
- Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ, 1994. 168 с.
- Бойко О. Д.* Історія України : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006. 686 с.
- Бойко О.* Україна 1991–1995. Тіні минулого чи контури майбутнього: нариси новітньої історії. Київ : Магістр – S, 1996. 208 с.
- Бойко Ю.* Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання. Париж : Нац. вид-во в Європі, 1964. 175 с.
- Бойко Ю.* Теорія III Риму в Московській православній церкві після останньої війни. Париж, 1957. 30 с.
- Боплан Г. Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк ; передм. : Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія. Київ : Наук. думка, 1990. 254 с.
- Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О.* Еволюція українсько-російських відносин у другій половині ХVІІ ст. Київ : Ін-т іст. освіти нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2006. 276 с.
- Борисенко В.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1998. 616 с.
- Борищак І., Мартель Р.* Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. Київ, 1991. 136 с.
- Борищак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський: історичні есе / ред. і упоряд. Г. Сварник. Львів : Червона калина, 1991. 260 с.
- Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України. Київ : Знання, 1993. 208 с.

- Брехуненко В.* Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 66–84.
- Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. 368 с.
- Брехуненко В.* Як Росія Україною торгувала. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2007. 64 с.
- Брицький П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). Чернівці, 1995. 114 с.
- Будзиновський В.* Наші гетьмани. Тернопіль : Ред.-видав. відділ упр. по пресі, 1990. 113 с.
- Бульба-Боровець Т.* Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: спогади. Київ ; Торонто ; Нью-Йорк, 1996. 270 с.
- Бульвінський А.* Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 174–218.
- Бунятян К. П.* Давнє населення України : навч. посіб. Київ : Либідь, 1999. 228 с.
- Бунятян К., Мурзін В., Симоненко О.* На світанку історії. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с.
- Бурдо Н.* Сакральний світ трипільської цивілізації. Київ, 2005. 305 с.
- В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / за ред. М. Марунчака.* Львів : Львівська історико-просвітницька організація Меморіал, 1992. 1303 с.
- В. І-с.* Імперіялізм Московщини, Росії та Советського Союзу. Вінніпег, 1952. 111 с.
- Василенко В. А.* Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень*. 2014. № 42. С. 28–42.
- Василенко Г. К.* Велика Скіфія. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с.
- Василенко Г. К.* Руси. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 47 с.
- Вегеш М.* Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород, 1993. 136 с.
- Велика історія України від найдавніших часів : у 2-х т. / зі вступ. І. Крип'якевича ; зладив М. Голубець.* Київ : Глобус, 1993. 752 с.
- Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського.* Київ, 1992. 479 с.
- Величко С. В.* Літопис : у 2 т. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. 371 + 642 с.

- Вернадський В.* Українське питання і російська громадськість. *Вітчизна*. 1988. № 6. С. 172–177.
- Верстюк В.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні. (1918–1921). Київ : Наук. думка, 1992. 368 с.
- Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Українські проекти в Російській імперії. Київ : Наук. думка, 2004. 504 с.
- Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В.* Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник. Київ : Наук. думка, 1995. 688 с.
- Вивід прав України / М. Грушевський, С. Величко, В. Липинський та ін. ; ред. М. П. Парcej. Львів : Слово, 1991. 126, [1] с.
- Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: короткі біопр. нариси: іст. та худож. портрети / В. І. Гусев та ін. Київ : Вища шк., 2002. 359 с.: іл.
- Винниченко В.* Відродження нації : у 3 т. Київ, 1990.
- Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення / післямова М. Г. Жулинського. Київ : Криниця, 1991. 128 с.
- Винокур І. С.* Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський, 2000. 376 с.
- Висоцький С. О.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. Київ : Наук. думка, 1991. 102 с.: іл.
- Вівчарик М. М., Капелюшний В. П.* Українська нація: витоки, становлення і сьогодення : навч. посіб. Київ : Олан, 2003. 280 с.
- Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О.* Давні поселення України. Київ, 2005. 192 с.
- Відносини ЄС–Україна–Росія: проблеми і перспективи. *Національна безпека і оборона*. 2012. № 4–5. С. 8–10.
- Віднянський С. В., Вегеш М. М.* Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення / НАН України ; Інститут історії України. Київ : Ін-т іст. України, 2021. 372 с.
- Вітвіцька С.* Бійцю, якому відтяли руку за тату з тризубом, протез зробили теж із гербом. *День*. 2016. 3 черв.: фот.
- Власовці. Російські військові формування / упоряд. Є. Козак. Львів : Самвидав, 2014. 28 с.
- Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Київ, 1995. 557 с.
- Воронов І., Пилявець Ю.* Голод 1946–1947 рр. Київ, 1991. 48 с.
- Гай-Нижник П. П.* Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : МП Леся, 2017. 332 с.
- Гарань О.* Від створення Руху до багато партійності. Київ, 1992. 48 с.
- Гарський А.* Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 4–13.

- Геродот про Скитію і скитів / пер. з англ. С. К. Спасько. Фастів : Оратанія, 1993. 61 с. (Шкільна бібліотека).
- Гетьмани України: Історичні портрети. Київ, 1991. 216 с.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.
- Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. і матеріалів. Київ : Наук. думка, 1993. 236 с.
- Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. 605 с.
- Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ : Дніпро, 1993. 447 с.
- Гончаренко В. Д. Історія держави і права України : підруч. Київ : Атіка, 2013. 704 с.
- Гордієнко В. Українська Галицька Армія. Львів, 1991. 112 с.
- Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів, 1990. 48 с.
- Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 463 с.
- Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.). *Істину встановлює суд історії* : зб. на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 233–275.
- Гошко Ю. Г. Тернопільщина в складі Росії (1810–1815 рр.). Львів : Обласна друкарня, 1957. 32 с.
- Грабовецький В. Олекса Довбуш (1700–1745). Львів : Світ, 1994. 269, [2] с.
- Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори. *Сучасність*. 1992. № 4. С. 32–42.
- Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ : Генеза, 1995. 608 с.
- Греченко В. А., Чорний І. В. Історія світової та української культури з тестовими завданнями: дов. для школярів та студ. Київ : Літера ЛТД, 2009. 416 с.
- Грецул Г. Так поставало Тернопілля. Тернопіль, 2001. 122 с.
- Грибовський В. Як Росія Крим поневолила. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2009. 65 с.
- Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів : Каменяр, 1990. 177 с.
- Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки НТШ*. Т. ССХХІІ. Львів, 1991. С. 71–110.
- Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття. Київ : Генеза, 2019. 656 с.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України : з дод. та допов. Донецьк : БАО, 2006. 734 с.: іл.

- Грушевський М.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, 1991–1999.
- Грушевський М.* Козацькі часи – до року 1625. Репр. відтворення вид. 1909 р. *Історія України-Руси* : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1995. Т. 7. С. 624, [4] с. (Пам'ятки історичної думки України).
- Грушевський М.* Новий період історії України: За роки від 1914 до 1919 / упоряд. А. Ф. Трубайчук. Київ : Либідь, 1992. 46 с.
- Грушевський М. С.* Духовна Україна : зб. творів. Київ : Либідь, 1994. 556, [2] с. (Пам'ятники історичної думки в Україні).
- Грушевський М. С.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Львів, 1992. С. 7–13.
- Грушевський М.* Спомини. Київ. 1988. № 9–12; 1989. № 8–11; 1992. № 2–3.
- Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? Київ : Знання України, 1991. 240 с.
- Грушевський М., Левицький О.* Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. Львів : Меморіал, 1991. 154 с.
- Гунчак Т.* У мундирах ворога : моногр. Київ : Час України, 1993. 205, [1] с. : іл.
- Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
- Гурбик А.* Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.). *Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка*. Т. 2. Київ, 2004. С. 205–232.
- Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Гетьманська Україна. Київ : Альтернативи, 1999. 303 с.
- Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.
- Гренджа-Донський В. С.* Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Мої спогади / упоряд. та прим. Д. М. Федаки ; вступ. ст. В. І. Ільницького, Д. М. Федаки. Ужгород : ВАТ «Вид-во «Закарпаття», 2002. 516 с., іл.
- Гудзь В. В.* Історія України : підруч. Київ : Слово, 2003. 616 с.
- Давня історія України* : в 2-х кн. Кн. 1 / Толочко П. П. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с.: іл.
- Дашкевич Я.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літ. агенція «Піраміда», 2011. 792 с.
- Дашкевич Я.* Українізація: причини і наслідки. *Слово і час*. 1990. № 8. С. 55–64.

- Дворнік Ф.* Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. Київ : Дух і Літера, 2000. 528 с.
- Дейвіс Н.* Європа: Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
- Декларація про державний суверенітет України. Київ : Україна, 1991. 8 с.
- Демкович-Добрянський М.* Україна і Росія: історичні нариси на тему російського імперіалізму. Рим : Вид. Укр. кат. ун-ту ім. Клементя Папи 1989. Т. LXVII. 172 с.
- Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «КМ Академія», 1998. 276 с.
- Дзьобак В.* Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2007. Вип. 11. С. 252–276.
- Довідник з історії України (А-Я) / за ред. : І. Підкови, Р. Шуста. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.
- Домбровський О.* Нова схема ранньої історії Руси-України. *Український історик*. 1980. № 1–4 (65–68). С. 7–22.
- Донцов Д.* Дух Росії / пер. з нім. В. Вишинського та І. Зимомрі. Київ : Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. 135 с.
- Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. 43 с.
- Донцов Д.* Росія чи Європа? Лондон, 1955. 57 с.
- Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 567 с.
- Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 1 : Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 437 с.
- Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр. : у 2 т. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ : Темпора, 2002. 351 с.
- Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 574 с.
- Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Київ, 1996. 256 с.
- Драгоманов М.* Вибране. Київ : Либідь, 1991. 688 с.
- Драгоманов М.* Пропащий час : українці під Московським царством (1654–1876) / передм. М. Павлика. Львів : З друк. Івана Айхельбергера і Сп., 1909. 38 с.
- Думін О.* Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918. Дрогобич : Коло, 2016. 464 с.: іл.
- Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1–10 / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003–2013.
- Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 1 / редкол. : В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2018. 608 с.
- Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2 / відп. ред. В. Смолій. Київ : Наук. думка, 2019. 1112 с.

- Енциклопедія Трипільської цивілізації : у 2-х т. / за ред. М. Відейка. Київ, 2004. 704+320+656 с.
- Енциклопедія українознавства : у 10 т. Т. 1–10. Львів, 1993–2000.
- Скельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ : Критика, 2008. 303 с.
- Енсен А. Мазепа. Київ : Укр. письменник, 1992. 205 с.
- Єфименко А. Я. Історія України та її народу. Київ : Мистецтво, 1992. 253 с.
- Життя і смерть полковника Коновальця. Львів : Червона калина, 1993. 328 с.
- Заборона українського слова в Росії. Скрентон : Вид. Просвітної Комісії Руського Народного Союзу, 1916. 59 с.
- Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Основи, 1993. 123, [2] с.
- Заєць І. І. Витоки духовної культури українського народу. Київ : Наук. думка, 2006. 328 с.
- Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. *Сторінки історії України*. Львів, 1992. С. 195–235.
- Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. Київ : Бібліотека українця, 2004. 256 с.
- Залізняк Л. Походження українського народу. Київ : Вища шк., 1999. 264 с.
- Залізняк Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 541 с. : іл.
- Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2005. 224 с.
- Захарченко П. Історія держави і права України : підруч. Київ : Атіка, 2004. 368 с.
- Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: ілюстрована історія. Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт – Львів, 2008. 524 с.: іл.
- Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. Дрогобич, 1991. 95 с.: іл.
- Іван Мазепа і Москва : історичні розвідки і статті. Київ : Рада, 1994. 174 с.
- Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. Дрогобич : Бескид, 1991. 258 с.
- Іванченко Р. Київська Русь: початки Української держави. Київ : Просвіта, 1995. 96 с.
- Іванченко Р. Раби Києва не мовчали. Київ : Дніпро, 2009. 520 с.
- Ігнатович Е. Україна – terra incognita. Київ, 1992. 48 с.
- Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : Друк. ОО Василя «Місіонер», 1996. 336 с.
- Історія державності України : підруч. / за заг. ред. : О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша. Харків : ТОВ «Одісей», 2004. 608 с.

- Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. сл. В. Шевчука. Київ : Рад. письменник, 1991. 320 с.
- Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. Київ : Україна, 1992. 347 с.
- Історія України / за ред. проф. В. А. Смолія. Київ : Альтернативи, 1997. 423 с.
- Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів : Світ, 1996. 488 с.
- Історія України в особах IX – XVIII ст. / В. Замлинський, І. Войцехівська [та ін.]. Київ : Україна, 1993. 395, [4] с.
- Історія України в особах: XIX – XX ст. / І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. Абліцов, О. Божко [та ін.]. Київ : Україна, 1995. 479 с.
- Історія України: хронологія основних подій / авт.-упоряд. Б. М. Алексєєв. Київ : Либідь, 1995. 112 с.
- Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів : Світ, 1992. VIII, 702 с. : іл.
- Історія української еміграції / за ред. проф. Б. Лановика. Київ, 1997. 520 с.
- Історія української культури : зб. матеріалів і док. / за ред. : С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. Київ : Вища шк., 2000. 608 с.
- Історія української культури : у 5 т. Т. 1–5 / Б. Є. Патон (голов. ред.). Київ : Наук. думка, 2001–2010.
- Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. 4-те вид., стереотип. Київ : Либідь, 2002. 656 с.
- К. У. Перший напад Росії на Львів (1914). В 40-ліття контр-нападу українців на Петербург (25.2.1917 – 25.2.1957). Нью-Йорк : Накладом автора, 1957. 105 с.
- Калиник О. Що несе з собою комунізм? (Документи про російсько-комуністичний терор в Україні). Мюнхен ; Торонто, 1953. 140 с.
- Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів : Вид-во Укр. кат. ун-ту, 2005. 360 с.
- Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
- Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція. Київ, 1991. 96 с.
- Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ : Ін-т іст. України, 2013. 128 с.
- Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. Дніпропетровськ : Січ, 1991. 494 с.
- Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т. 1 : Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / упоряд. :

- І. І. Глизь (гол. упоряд.), М. І. Бутич, О. О. Франко. АН Української РСР. Археографічна комісія ; Інститут історії ; Центральний державний історичний архів у м. Києві. Київ : Наук. думка, 1990. 544 с.
- Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т. 2 : Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / упоряд. : М. І. Бутич (гол. упоряд.), І. І. Глизь, О. О. Франко. АН Української РСР. Археографічна комісія ; Інститут історії ; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві. Київ : Наук. думка, 1990. 696 с.
- Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Т. 3 : Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / упоряд. : М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. АН Української РСР. Археографічна комісія ; Інститут історії ; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві. Київ : Наук. думка, 1990. 415 с.
- Кінан Е. Російські історичні міфи : зб. статей / передм. О. Толочка ; пер. В. Шовкуна ; наук. ред. Н. Яковенко. Київ : Критика, 2001. 283 с.
- Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 2–3. С. 3–17.
- Коваль М. В. ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал*. 1994. № 2. С. 94–102.
- Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. 335 с.
- Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2007. 72 с.
- Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.
- Кожукало І. 1946–1947 роки: невідомий голод. Київ, 1990. 31 с.
- Козуля О. Жінки в історії України. Київ : Укр. центр духовної культури, 1993. 255 с.
- Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: 3б. док. і матеріалів. 2-ге вид., стереотип. / АН України. Ін-т історії України та ін. ; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. Київ : Наук. думка, 1993. 733 с.
- Коляничук О, Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1992. 386 с.
- Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття. Тернопіль, 1993. 98 с.
- Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. Київ, 1991. 702 с.
- Конквест Р. Жнива скорботи. Київ : Либідь, 1993. VII, 275 с.

- Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен : Укр. техн.-госп. ін-т, 1965. 535 с.
- Конституція України. Київ, 2017. 76 с.
- Косик В. Україна і Німеччина у 2-й світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів : [б. в.], 1993. 658, [1] с., [12] арк. іл. (Українознавча бібліотека НТШ / НТШ у Львові ; число 3).
- Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 38, [1] с.
- Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Київ : Україна, 1991. 493 с.
- Котляр М. Данило Галицький: біографічний нарис. Київ : Альтернативи, 2002. 327 с. : іл. (Особистість і доба).
- Котляр М. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ : Заповіт, 1995. 288 с.
- Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ : Альтернативи, 1998. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 5).
- Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ : Україна, 1996. 240 с.
- Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. Київ, 1993. 380 с.
- Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. Київ : Час, 1994. 328 с.
- Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Київ : Критика, 2011. 548 с.
- Крижацький С., Зубар В., Русява А. Античні держави Північного Причорномор'я. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
- Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 520 с.
- Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ : Наук. думка, 1984. 176 с.
- Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. 519 с.
- Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Івано-Франківськ : [б. в.], 1993. 199, [1] с., [10] арк. іл.
- Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Україна, 2005. 448 с.
- Кулиняк Д. Соловецький в'язень. / відп. ред. Л. А. Чайка. Київ : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. 48 с. – (Серія 1 «Час і суспільство»).
- Куліш П. Твори : в 2 т. Київ : Дніпро, 1989. 654+586 с.
- Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підруч. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2007. 624 с.
- Кульчицький С. 1933: трагедія голоду. Київ : Знання, 1989. 48 с.
- Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.

- Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 11).
- Кульчицький С. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 431 с.
- Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20–30 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С.131–148.
- Курносів Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20–30-х роках. *Український історичний журнал*. 1989. № 12. С. 89–95.
- Лазарович М. В. «Гей, ви, стрільці січовії...» (Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки). Тернопіль : Джура, 2004. 80 с.: іл.
- Лазарович М. В. «Душу й тіло ми положим за нашу свободу»: Україна в боротьбі проти збройної агресії Російської Федерації (2014–2020 роки) : моногр. Київ : ІПП АВІАЗ, 2020. 452 с.: іл.
- Лазарович М. В. «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині XIX – на початку XX століття). Тернопіль : Екон. думка, 2003. 35 с.: іл.
- Лазарович М. В. «Розпочали стрільці українські з москалями тан...»: Збройна боротьба легіону УСС проти російських загарбників на Тернопільщині під час Першої світової війни. Тернопіль : Джура, 2018. 208 с.: іл.
- Лазарович М. В. «Як з Бережан до Кадри січовики манджали...»: Збройна боротьба Українських січових стрільців проти російських загарбників на Бережанщині (друга половина 1916 – середина 1917 р.). Тернопіль : Джура, 2016. 72 с.
- Лазарович М. В. Державна етнополітика доби Української Центральної Ради (на прикладі польської національної меншини). *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A : Nauki humanistyczne, społeczne i techniczne / Wyższą Szkołę Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Św. Ostrowiec Św. (Poland)*, 2013. Zeszyt 1. S. 207–223.
- Лазарович М. В. Економічна історія : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Тернопіль : ІПП Шпак, 2015. 356 с.
- Лазарович М. В. Економічна історія : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 431 с.
- Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби Національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 760 с.
- Лазарович М. В. Історія та культура України : підруч. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 731 с.
- Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Знання, 2013. 685 с.
- Лазарович М. В. Крути – символ патріотизму і жертвовності / голов. ред. П. І. Козловський. Тернопіль : Новий колір, 2008. 16 с.: іл.

- Лазарович М. В.* Культурно-просвітницька діяльність Українських січових стрільців у роки Першої світової війни. Тернопіль : Тайп, 2003. 114 с.: іл.
- Лазарович М. В.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге вид., допов. Тернопіль : Джура, 2016. 628 с.: іл.
- Лазарович М. В.* Політика українських урядів періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 років у сфері міжетнічних відносин: порівняльний аналіз : у 2-х кн. Кн. 1 : моногр. International Book Market Service Ltd «Globe Edit», 2019. 688 с.
- Лазарович М. В.* Політика українських урядів періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 років у сфері міжетнічних відносин: порівняльний аналіз : у 2-х кн. Кн. 2 : документи і матеріали. International Book Market Service Ltd «Globe Edit», 2019. 176 с.
- Лазарович М. В.* Разом нас багато... Тернопільський державний економічний університет у контексті Української помаранчевої революції. Тернопіль : Екон. думка, 2005. 528 с.: іл.
- Лазарович М. В.* Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 240 с.
- Лазарович М. В.* Українські січові стрільці у боротьбі за волю України : моногр. Ічня : ПП «Формат», 2018. 766 с.: іл.
- Лазарович М. В.* Українські січові стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. Тернопіль : Екон. думка, 2000. 202 с.
- Лазарович М. В.* Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина 1915 – початок 1918 р.). Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2012. 224 с.: іл.
- Лазарович М. В., Лазарович Н. А.* «Машерують наші добровольці...». Тернопіль : Тайп, 2003. 142 с.: іл.
- Лазарович М. В., Лазарович Н. А.* Історія України: Відповіді на питання екзаменаційних білетів : навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2012. 438 с. (Систематизуємо знання).
- Лазарович М. В., Лазарович Н. А.* Коротка історія України : навч. посіб. Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2011. 304 с. (Сам собі репетитор).
- Лазарович М. В., Лановик Б. Д., Матейко Р. М., Матисякевич З. М.* Економічна історія України : підруч. Київ : Вид. дім «Юридична кн.», 2004. 456 с.
- Лазарович М. В., Матейко Р. М., Мельничук Б. І., Півторак С. Р.* Від Маківки до Стрипи. Нариси історії Українського січового стрілецтва та Української галицької армії. 2-ге вид., допов. Тернопіль : ТзОВ «Тернограф», 2012. 164 с.: іл.

- Лазарович М. В., Мельничук Б. І., Матейко Р. М. За волю й славу України: Нариси з історії Українського січового стрілецтва та Української галицької армії. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2015. 320 с.: іл.
- Лазарович М. В., Монолатій І. Станиславів і Український легіон. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. 104 с.
- Лазарович М. В., Уніят В. Нації незгасний смолоскип. Постать Степана Бандери на тлі Національно-визвольних змагань у Західній Україні в 20–50-х роках ХХ століття. 2-ге вид., допо. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. 96 с.: іл.
- Лазарович М. І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль : Джура, 2008. 620 с.: іл.
- Лазарович М. Ілюстрована історія та культура України : підруч. Тернопіль : Джура, 2022. 616 с.
- Лазарович М. Ілюстрована історія України: короткий курс лекцій. 4-те вид., виправл. і допов. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.
- Лазарович М. Історія та культура України : підруч. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 731 с.
- Лазарович М., Мироненко П. Московитсько-українська війна (2014–2024 роки) : моногр. 4-те вид., переробл. Київ : Політія. 2024. 520 с.
- Лазарович М., Николин М. Не погасне біль Голодомору. Тернопіль : Новий колір, 2007. 224 с.
- Лазарович М., Олещук І. Українська Повстанська Армія як символ збройної боротьби за самостійну соборну державу (до 70-річчя створення УПА). Рада. 2012. № 10. С. 42–44.
- Левинський В. Царська Росія і Українська справа. Монтреал : Накладом Івана Гниди, 1917. 120 с.
- Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 176 с.
- Леп'яко С. Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. Чернігів : Сіверянська думка, 1996. 284, [2] с. : іл.
- Липа Ю. Призначення України. Львів : Просвіта, 1992. 270 с.
- Липа Ю. Розподіл Росії. Нью-Йорк : Говерля, 1954. 116 с.
- Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ ; Філадельфія, 1995. 470 с.
- Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ : Рада, 1995. 96 с.
- Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до українського державного будівництва в ХVІІ-ім столітті. Відень : Накладом автора, 1920. 304 с.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. Київ : Основи, 1994. 554 +573 с.
- Литвин В. Історія України : підруч. Київ : Наук. думка, 2013. 991 с.
- Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.

- Литвин В.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). Київ, 2000. 360 с.
- Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Українські січові стрільці. Київ : Знання, 1992. 48 с.
- Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів : Каменяр, 1991. 200 с.
- Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів : Ін-т українознавства НАН України ; Олір, 1995. 368 с.
- Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1, 2, 3 / упоряд. : Лялька Я., Коритко Р., Онишкевич Р., Максимук П., Патер І., Сливка Ю, Дурбак Р., Костишин В., Стасюк О., Сергійчук В. Львів : Галицька видавнича спілка ; Каменяр, 1993–2002 рр. 798+664+308 с.: іл.
- Літопис руський / за іпат. списком пер. Л. Махновець ; [відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1989. XIV, 590, [1] с., [3] арк. іл.
- Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. Київ : Наук. думка, 1971. 208 с. : іл. (Джерела з історії України).
- Лозицький В.* Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46–55.
- Лук'яненко Л.* Сповідь у камері смертників. Київ, 1991. 127 с.
- Мадіссон В. В., Шахов В. А.* Сучасна українська геополітика : навч. посіб. Київ : Либідь, 2003. 176 с.
- Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра ; Генеза, 1996. 942 с.
- Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. Київ : Обереги, 1993. 79, [2] с.
- Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. Львів, 1995. 248 с.
- Марчук Є.* П'ять років української трагедії. Київ, 1999. 160 с.
- Мельничук Б., Юрчак Н.* Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. Тернопіль : Ред.-видав. відділ упр. по пресі, 1991. 60 с.
- Мельничук Г.* 1000 незабутніх імен України / худож. Ю. Демидьонук. Київ : Школа, 2005. 284 с.: портр.
- Митрополит Іларіон (Огієнко І.).* Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. Київ : Обереги, 1992. 424 с. : іл.
- Митрополит Іларіон (Огієнко І.).* Князь Константин Острозький і його культурна праця. Вінніпег, 1958. 216 с.
- Митці України : енцикл. довід. / упоряд. : М. Лабінський, В. Мурза ; за ред. А. Кудрицького. Київ : УЕ, 1992. 848 с.
- Мицик В.* Священна країна хліборобів: міста й селища Трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць / Тальнівський музей історії хліборобства. Київ : Пульсари, 2006. 264 с.: іл.

- Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ : Промінь, 1990. 302 с. – (Давно се діялось колись).
- Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. Нью-Йорк : Наук. Т-во ім. Шевченка, 1973. 319 с.
- Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1 : 1920–1939. Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк : Укр. Вид-во. 639 с.
- Мірчук П. Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка): командир армії безсмертних. Нью-Йорк ; Торонто ; Лондон : Т-во колишніх Вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. 268 с.
- Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовости. Хмельницький : Поділля, 1992. 144 с.: іл.
- Мірчук П. Українська державність 1917–1920. Філадельфія : СУМ, 1967. 400 с.
- Мірчук П. Українська Повстанська Армія (1942–1952): Документи і матеріали. Львів : Просвіта, 1991. 448 с.
- Міхновський М. Самостійна Україна. Вивід прав України. Львів, 1991. С. 78–83.
- Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. Львів, 1994. 568 с.
- Мороз В. Україна в ХХ ст. Тернопіль, 1992. 128 с.
- Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ : Глобус, 1996. 222 с.
- Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посіб. 5-те вид., випр. і допов. Київ : Знання, 2006. 437 с.
- Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ : Укр. письменник, 1993. 412 с.
- Нагайло Б. Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї. *Сучасність*. 1993. № 10. С. 49–76.
- Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. 493, [2] с.
- Нариси з історії українського національного руху / відп. ред. В. Сарбей. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 1994. 189 с.
- Наулко В., Артюх Л., Горленко В., Косьміна Т. Культура і побут населення України : навч. посіб. Київ : Либідь, 1991. 232 с.
- Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Київ : Знання, 1989. 48 с.
- Новітня історія України (1900–2000) : підруч. / Слюсаренко А., Гусєв В., Дрожин В. та ін. Київ, 2000. 662 с.
- Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Довіра, 1992. 142 с.

- Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920). Київ : Темпора, 1940. 608 с.: іл.
- Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2005. 53 с.
- Павленко С.* «Тиранське поводження росіян». Різня в Батурині 2 листопада 1708 р. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2008. 64 с.
- Пайк В.* Корінь безсмертної України. Київ : УВС, 2021. 356 с.
- Пасічник В.* Національна ідея в контексті українсько-російських відносин : моногр. Львів : СПОЛОМ, 2007. 182 с.
- Пасічник М. С.* Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 735 с.
- Патріляк І.* До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 81–95.
- Передумови та початок великої війни. *Ukrainer*. 2022. 28 жовт. URL: <https://ukrainer.net/hronologia-1/>.
- Петлюра С.* Статті. Київ : Дніпро, 1993. 340 с.
- Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / упоряд. В. К. Баран та ін. ; за ред. Ю. І. Шаповала. Київ : Генеза, 2003. 808 с.
- Петров В.* Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. Київ : Воскресіння, 1992. 80 с.
- Петров В.* Походження українського народу. Київ : МП «Фенікс», 1992. 192 с.
- Петрович І.* Галичина під час російської окупації серпень 1914 – червень 1915. Б. м. : Накладом вид-ва «Політична б-ка», 1915. 116 с.
- Пиріг Р. Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ, 2008. 209 с.
- Півторак Г.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : Академія, 2001. 152 с.
- Плохій С.* Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ : Критика, 2015. 456 с.
- Полещук Т.* Історія Росії XIX – поч. XX ст. Львів : Паїс, 2008. 400 с.
- Політична історія України : посіб. / за ред. В. І. Танцюри. Київ : Вид. центр «Академія», 2001. 488 с.
- Полонська-Василенко Н.* Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен : УВУ, 1964. 52 с.

- Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 640 с.
- Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 606, [2] с.
- Попович М.* Нарис історії культури України. 2-ге вид., випр. Київ : АртЕл, 2001. 727 с.
- Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / відп. ред. І. Ільєнко. НАН України ; Служба безпеки України; Українське історичне товариство. Київ : Україна, 1996. 335 с.
- Ресніт О. П.* Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 1996. 265 с.
- Ресніт О. П., Коляда І. А.* Усі гетьмани України / худож.-оформ. А. С. Ленчик. Харків : Фоліо, 2007. 415 с.
- Ричка В. М.* За літописним рядком: історичні оповіді про Київську Русь. Київ : Рад. шк., 1991. 206 с.
- Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант): його життя і діяльність. Київ, 1918. 48 с.
- Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк : Червона калина, 1956. 360 с.
- Роєнко В.* Друга світова війна : 1939–1945 роки. Київ : Рада, 1994. 126, [1] с.
- Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ : Київ-Могилян. акад., 2008. 604 с.
- Ролле Й.* Жінки при Чигиринському дворі. Київ : Україна, 1994. 58 с.
- Романчук О.* Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Рад. наркомом РРФСР і Центральною Радою. Київ : Знання, 1990. 64 с.
- Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 2016 р.) / упоряд. П. Гай-Нижник. Київ : МП Леся, 2016. 352 с.
- Російський імперіалізм / упоряд. Тарас Гунчак ; пер. з англ. Тараса Цимбала. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2010. 395 с.
- Російщення України : наук.-попул. зб. / за ред. Леоніда Полтави. Нью-Йорк : Укр. конгресовий комітет Америки, 1984. 416 с.
- Рубан В.* На протилежному боці від добра. Київ : Ярославів Вал, 2015. 600 с. Серія «БукЛіт».
- Рубан В.* Довга дорога до себе. Політична думка в Україні 1991 року. Сучасність. 1992. № 1. С. 90–106.
- Рубльов О. С., Ресніт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с. (Україна крізь віки. Т. 10).

- Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз. *Український історичний журнал*. 1994. № 2–3. С. 29–35.
- Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с. (Україна крізь віки. Т. 6).
- Русина О. Київ як *sancta civitas* у московській ідеології та політичній практиці XIV–XVI ст. *Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка*. Т. 2. Київ, 2004. С. 183–193.
- Савельєв В. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 94–105.
- Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків : Фоліо, 2008. 378, [2] с. (Історичне досьє).
- Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку XX століття / упоряд., авт. передм. і прим. О. Федьков. Тернопіль : РВВ упр. по пресі, 1991. 80, [3] с.
- Сарбей В. Г. Національне відродження України / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 9).
- Сардачук П. Д., Сагайдак О. П. Україна в двосторонніх міжнародних відносинах (кінець XX – початок XXI ст.) : навч.-довід. посіб. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. 328 с.
- Сас П. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 25–65.
- Свєшніков І. Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1993. 304 с.
- Сегеда С. Етногенетичні процеси на території Русі-України (за даними антропології). *Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка*. Т. 2. Київ, 2004. С. 67–81.
- Семчишин М. Тисяча років української культури = One thousand years of Ukrainian culture: історичний огляд культурного процесу / Наук. т-во ім. Шевченка. Нью-Йорк ; Париж ; Торонто : [б. в.], 1985. 550 с. : іл. (Бібліотека українознавства. Т. 52).
- Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. Київ : Укр. вид. спілка, 2000. 336 с.
- Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. Київ : Фотовідеосервіс, 1991. 68 с.
- Сергійчук В. Національна символіка України : наук.-худож. кн. : для серед. та ст. шк. віку. Київ : Веселка, 1992. 106, [3] с. : іл.
- Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. 496 с.

- Серпутько А. Ю.* Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 років. Черкаси, 2009. 23 с.
- Січинський В.* Чужинці про Україну. Київ : Довіра, 1992. 255 с.
- Скляр В.* Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: Етномовні наслідки російщення. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2008. 392 с.
- Скоропадський П.* Спомини / передм. Г. В. Папакіна. Київ : Україна, 1992. 112 с.
- Слабошпицький М.* З голосу нашої Клію. Київ : Махаон, 2003. 224 с
- Славутич Я.* Іван Франко і Росія. Вінніпег : УВАН, 1959. 27 с.
- Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції : моногр. Київ : Знання, 1993. 192 с.
- Смолій В. А., Степанков, В. С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). Київ : Либідь, 1995. 624 с.
- Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 351 с.
- Соловей Д.* Голгота України: московсько-більшовицький терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Дрогобич, 1993. 288 с.
- Стахів М.* Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії совєтської Росії : в 3-х кн. Тернопіль : Ред.-вид. від. упр. по пресі, 1992–1994. 171+243+244 с.
- Степанков В.* Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 85–127.
- Сто найвідоміших українців /* Бедрик-Білан Х., Безносик А., Гнатюк М. та ін. Київ : Автограф ; Орфей, 2005. 636 с.: фотоіл.
- Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / відп. ред. О. Купчинський ; Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. 1075 с. (Історичні джерела. Т. 10).
- Стус В.* Таборовий зошит. Київ : Факт, 2008. 452 с.
- Стус В.* Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). Київ : Клію, 2015. 104 с.
- Субтельний О.* Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
- Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. Київ : Либідь, 1994. 240 с.
- Терещенко Ю.* Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. : навч. посіб. Київ : Перун, 1996. 496 с.
- Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України ; Інститут археології, Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с. (Україна крізь віки. Т. 4).

- Толочко П. Історичні портрети. Із історії давньоруської та європейської політики Х–ХІІ ст. Київ : Наук. думка, 1990. 272 с.: іл.
- Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945). Львів, 1995. 102 с.
- Троцинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України ; Інститут археології, Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 352 с. (Україна крізь віки. Т. 15).
- Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. Київ : Істина, 1993. 336 с.
- Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Ін-т іст. України, 2015. 166 с.
- Удовиченко О. Україна у війні за державність. Київ : Україна, 1995. 205 с.
- Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / упоряд. і пер. редм. О. В. Гарань. Київ : МП «Пам'ятки України», 1991. 192 с.
- Україна і Польща в період феодалізму : зб. наук. праць / ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), О. Б. Головка (відп. секр.), В. Ф. Репринцев, О. Ф. Сидоренко, П. С. Сохань, Ф. П. Шевченко ; АН УРСР ; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 1991. 140 с.
- Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : в 3 т. Т. 1 : Українські проєкти в Російській імперії / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. 504 с.
- Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : в 3 т. Т. 2 : Радянський проєкт для України / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. 531 с.
- Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : в 3 т. Т. 3 : Новітній український державотворчий процес / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. Київ : Наук. думка, 2004. 327 с.
- Україна і український народ в Другій світовій війні: Дискусії [Вип. 1–4] / упоряд. Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги ; Вид. ПП Лисенко, 2009–2010. 319 с.
- Україна на позвах з Росією. Нью-Йорк – Зальцбург : Накладом Теодора Ковалю, 1948. 27 с.
- Україна проти Москви : зб. статей. Мюнхен : Вид. Закордонних частин ОУН, 1955. 388 с.
- Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива : кол. моногр. Київ : НІПМБ, 2001. 624 с.
- Україна: повна енциклопедія / авт.-упоряд. : В. М. Складенко, Т. В. Іовлева, В. В. Мирошнікова, М. О. Панкова ; худож.-оформ. Л. Д. Кирпач-Осипова. Харків : Фоліо, 2006. 463 с.

- Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов. Київ : Політ. думка, 1996. 448 с
- Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов. Київ : Політ. думка, 1996. 448 с
- Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк ; упоряд. : Г. Боряк та ін. ; НАН України. Інститут історії України ; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ : Ін-т іст. України, 2013. LXII. 810 с.
- Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. сл. М. Антоновича. Київ : Либідь, 1993. 592 с. : іл.
- Українська культура : лекції / ред. кол. : Ю. П. Дяченко та ін. ; упоряд. С. Ульяновська. Київ : Либідь, 1993. 592 с.
- Українська культура в європейському контексті. Богуцький Ю. П., Андрущенко В. П., Безвершук Ж. О., Новохатько Л. М. Київ : Знання, 2007. 680 с.
- Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. Львів : Слово, 1991. 160 с.
- Федченко П. М. Михайло Драгоманов: життя і творчість. Київ : Дніпро, 1991. 362 с.
- Франко І. *Ukraina irredenta. Вивід прав України*. Львів, 1991. С. 59–70.
- Хвилювий М. Україна чи Малоросія? *Твори : у 2-х т. Т. 2 : М. Г. Хвилювий ; упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка*. Київ : Дніпро, 1990. С. 576–621.
- Хотинська війна. 1621 / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер [та ін.] ; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ : Центр пам'яткознавства АН України та Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, 1991. 238, [1] с. : іл. (Часи козацькі).
- Хоткевич Г. Два гетьмани. Київ : Дніпро, 1991. 105, [2] с. : іл.
- Хронологія російського вторгнення в Україну (2022). *Вікіпедія*. 2022. 8 жовт. URL: [https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/Хронологія_російського_вторгнення_в_Україну_\(2022\).html](https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/Хронологія_російського_вторгнення_в_Україну_(2022).html).
- Цегельський Л. Русь–Україна, а Московщина–Росія. Історично-політична розвідка. 2-ге переробл. вид. Царгород : Друкарня Союзу визволення України, 1916. 134 с.
- Цілком таємно... Секретні документи Рейху про діяльність ОУН 1941–1944 роках. Тернопіль : Рухінформ центр, 1992. 25 с.
- Чайковський А. Чорні рядки: мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів : Червона калина, 1930. 119 с.

- Чекаленко Л. Д.* Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів) : підруч. 2-ге вид. Київ : Кондор, 2011. 290 с.
- Черепанова С. О., Скобний В. Г., Бичко І. В.* Українська культура : історія і сучасність : навч. посіб. Львів : Світ, 1994. 456 с.
- Черкас Б.* Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х – 30-х рр. XVI ст. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин.* Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2003. С. 11–24.
- Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І.* Археологія та стародавня історія України. Київ : Вища шк., 1991. 387 с.
- Чорна книга України:* збірник. документів, архівних матеріалів, листів, доповнень, статей, досліджень, есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича ; пер. редм. В. Яворівського. Київ : Просвіта. 1998. 784 с.
- Чорна тінь Голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям:* Книга пам'яті / вступ. ст., упоряд. : М. В. Лазарович, Б. Д. Лановик, Р. М. Матейко. Тернопіль : Джура, 2003. 292 с.: іл.
- Чорновіл В.* Правосуддя чи рецидиви терору? *Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.* Київ : Смолоскип, 2003. Т. 2. С. 71–362.
- Чорновіл В., Пенсон Б.* Хроніка таборових буднів. Київ, 1991. 143 с.
- Чотири Універсали / упоряд. В. Д. Конашевич ; ред. Л. Л. Лазебний.* Київ : Добров. т-во книголюбів України, 1990. 15, [1] с.
- Чубинський П.* Ще не вмерла Україна. Київ : Обереги, 1991. 15 с.
- Чумак В. А.* Україна і Крим: спільність історичної долі : моногр. / Акад. муніцип. упр. Вид. 2-ге, переробл. й допов. Київ : ВПЦ АМУ, 2013. 178 с. : іл.
- Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ : Ін-т іст. України НАНУ, 2003. 518 с.
- Чухліб Т.* Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. Київ : Інф.-аналіт. агенція «Наш час», 2008. 264 с.
- Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.
- Шаповал Ю.* Людина і система: (Штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні). Київ : Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.
- Шаповал Ю. М. С.* Хрущов на Україні. Київ : Знання, 1990. 48 с.
- Шаповал Ю.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 143 с.
- Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ : Наук. думка, 1993. 349, [2] с.

- Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі = Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne: з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Київ : Томіріс, 1993. 219, [4] с. : іл.
- Шевчук В. П., Тараненко М. Г.* Історія української державності : курс лекцій. Київ : Либідь, 1999. 480 с.
- Шелест П.* Холодна відлига: Сторінки щоденників. Київ. 1990. № 8. С. 77–92.
- Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців... / пер. з фр. В. В. Коптілов. Київ : Укр. письменник, 1994. 311 с.
- Шпорлюк Р.* Імперія та нації [З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі] Київ : Дух і Літера, 2000. 354 с.
- Шпорлюк Р.* Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. Київ : Дух і Літера, 2013. 552 с.
- Юрченко О.* Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. Мюнхен, 1971. 402 с.
- Юсова Н.* Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. XX ст.). *Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка. Т. 2.* Київ, 2004. С. 449–470.
- Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків / з рос. пер. І. Сварник : у 3 т. Львів : Світ, 1988–1992. 319+388+451 с.: іл.
- Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська старовина.* 1993. № 3. С. 77–85.
- Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття : навч. посіб. Київ : Гнус. 1997. 312 с.
- Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна : моногр. Вид. 2-ге, перегл. і випр. Київ : Критика, 2008. 470 с.: іл.
- Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історично-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954). Нью-Йорк : Вид. спілка Ю. Тищенко & А. Білоус, 1954. 126 с.
- Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 146 с.

Politicus. URL: <http://politics.ellib.org.ua/>.

Likbez. Історичний фронт. URL: <https://likbez.org.ua/ua/>.

Pragmatika. URL: <https://pragmatika.media/>.

Rid i vira. URL: <https://www.ridivira.com/uk/>.

- Ukrainer. URL: <https://ukrainer.net/>.
- Ukrainian People. URL: <https://ukrainianpeople.us/>.
- Zaxid.net. 2022. URL: <https://zaxid.net/>.
- Верховна Рада України. URL: <http://portal.rada.gov.ua/>.
- В світі. URL: <https://vsviti.com.ua/>.
- Державна служба України з етнополітики та свободи совісті.
URL: <https://dess.gov.ua/>.
- Замки та фортеці України. URL: <https://castles.com.ua/>.
- Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН
України. URL: <https://ipiend.gov.ua/>.
- Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/>.
- Кабінет Міністрів. URL: <http://www.kmu.gov.ua/>.
- Козак з лугу. Всесвітній козацький портал. URL: <https://indragop.org.ua/>.
- Локальна історія. URL: <https://localhistory.org.ua/>.
- Львівський історичний клуб. URL: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/>.
- Міністерство культури та інформаційної політики України.
URL: <https://mkip.gov.ua/>.
- На скрижалях. URL: <https://na-skryzhalyah.blogspot.com/>.
- Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського : офіційний сайт.
URL: <http://www.nbuv.gov.ua>.
- Національна парламентська бібліотека України : офіційний сайт. URL:
<http://nplu.org>.
- Представництво ООН в Україні. URL: <http://www.un.org.ua/ua/oon-vukraini>.
- Президент України. URL: <http://www.president.gov.ua>.
- Рідна країна. Світоглядний портал. URL: <https://ridna.ua/>.
- Рукотвори. URL: <https://rukotvory.com.ua/>.
- Сумський історичний портал. URL: <https://history.sumy.ua/>.
- Україна споконвічна. URL: <https://etnoua.info/>.
- Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/>.
- Український Інтерес. URL: <https://uain.press/>.
- Український портал. URL: <https://kampot.org.ua/>.
- Фотографії старого Львова. URL: <https://photo-lviv.in.ua/>.
- Хроніки Любарта. URL: <https://www.hroniky.com/>.

Джерела використаних ілюстрацій

Кравчук Л. Маємо те, що маємо... (Київ, 2002); Погром українців під Польщею: фотографії з погромів, організованих польською владою (Прага, 1931); Субтельний О. Україна: історія; Донцов Д. Націоналізм (Київ, 2022); Фотоальбом «Нам пора для України жити» (Львів, 2005).

Художники: А. Орленов; А. Петренко; А. Страхов; В. Пчюлін; Д. Зільбер; І. Владіміров; І. Карлічук; М. Якимець; М. Божій; Н. Марченко; Н. Хасевич; П. Мальков; С. Нелепинська-Бойчук; Ю. Журавель.

Фото: А. Шайхета; Г. Угриновича; Д. Бальтерманца; М. Железняка.

Інтернет-джерела: 1939-45.net; 20minutos.es; 24tv.ua; 5.ua; adef.com.ua; agravery.com; agro.24tv.ua; agrorobota.com.ua; amberroom.rv.ua; antikor.com.ua; api.theins.ru; apostrophe.ua; archives.kh.gov.ua; archives.ugcc.ua; argumentua.com; armyinform.com.ua; bagnet.org; arthive.com; avatars.dzeninfra.ru; avaz.ba; babel.ua; backtonormandy.org; bbc.com; bigl.ua; bilder.deutschlandfunk.de; biographie.ru; biography.wikireading.ru; biz.censor.net; biz.today.ua; blogger.googleusercontent.com; bukvy.org; castles.com.ua; cbs.km.ua; ccu.gov.ua; cdn.am.sputniknews.ru; cdn.er.ru; cdn.informator.ua; cdn.vogue.ua; chas.news; cdn.xsd.cz; cdnn1.ukraina.ru; cdvr.org.ua; champion.com.ua; charter97.org; chtyvo.org.ua; coollib.net; commons.com.ua; constitution.sokolniki.com; cultureru.com; cvk.gov.ua; da.mfa.gov.ua; dailylviv.com; depo.ua; day.kyiv.ua; detector.media; diasporiana.org.ua; digitalmaidan.org; dn.depo.ua; d-nk.com.ua; dovidka.biz.ua; dp.tax.gov.ua; drive2.ru; drukarnia.com.ua; dsnews.ua; dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/50100; dspace.wunu.edu.ua/jspui/handle/316497/50100; dspace.cuni.cz; dw.com; dzen.ru; elle.ua; e-cis.info; economics.kiev.ua; ed-era.com; eimg.pravda.com; en.topwar.ru; encyclopediaofukraine.com; espresso.tv; esu.com.ua; europeanscientist.com; expcorp.org.ua; facebook.com/cdamlmu; focus.ua; fakty.ua; fallout.fandom.com; freeradio.com.ua; gazeta.ua; galinfo.com.ua; gameverse.com.ua; gdb.rferl.org; geomap.com.ua; gk-press.if.ua; glavcom.ua; go2.kiev.ua; golos.com.ua; growhow.in.ua; historians.in.ua; history.org.ua; history.rayon.in.ua; history.sumy.ua; history.wikireading.ru; historybooks.com.ua; history-teacher.com; history-thema.com; holodomormuseum.org.ua; hromadske.ua; hrushevsky.history.org.ua; hvylya.net; ibuh.info; ic.pics.livejournal.com; ichef.bbci.co.uk; icoin.com.ua; image.parool.nl; images.unian.net; img.pravda.com; ipress.ua; inforesist.org; isnasu.org.ua; istorium.net; ingocd.info; instagram.com/dark_academia_ua; issuu.com; istorium.net; istpravda.com; iuv.guide; jnsm istpravda.com.ua; istvolyn.info; jurkniga.ua; kalamara.ua; kaliningrad.kp.ru; kam.business-gazeta.ru; karamazoff.ru; kargoteka.info; karmina.red; kirimdernegi.org.tr; kniginja.com.ua; kor.ill.in.ua; kp.ru; kp.ua; kryivka.net; ku.fi; kurkul.com; kyiv.depo.ua; kyivdaily.com; kyivindependent.com; language-policy.info; lean.org.ua; lenta.ru; libr.dp.ua; librarycre.wordpress.com; lidars.rusarchives.ru; lysty.net.ua; life.pravda.com.ua; lifestyle.24tv.ua; localhistory.org.ua; mahik.com.ua; mil.in.ua; maidan-memorial.org; md.sputniknews.ru; media.cnn.com; meduza.io; memorybook.org.ua; mezha.net; mixnews.lv; mukachevo.net; museum.khpg.org; myrotvorets.news; nashkiev.ua; nasledie.pravda.ru; naspravdi.org; nauua.org; nbuv.gov.ua; news.harvard.edu; news.tochka.net; nikvesti.com; nkau.gov.ua; novayagazeta.ee; novynamia.com; novyny.live; nrcu.gov.ua; ntsh.org; nv.ua; nvkarta.com; nzl.theukrainians.org; old.uinp.gov.ua; okrain.net.ua; old.nmiu.org; op.ua;

oktanabyraskolnick.wordpress.com; oralhistory.lnu.edu.ua; ostroycastle.com.ua; ounuis.info; panpacificagency.com; patrioty.org.ua; pbs.twimg.com; perets.org.ua; photo.unian.info; photo.unian.ua; photochronograph.ru; polska-zbrojna.pl; photo-lviv.in.ua; picryl.com; picturehistory.livejournal.com; poltava.to; prom.ua; polskieradio.pl; poltava.archives.gov.ua; pp.userapi.com; pravda.com.ua; propozitsiya.com; prostir.museum; p-uapc.te.ua; pugachev-studio.ru; rada.gov.ua; rbc.ua; radiosvoboda.org; radiotrek.rv.ua; report.if.ua; reporters.media; resource.history.org.ua; retrokniga.com; rivnepost.rv.ua; rodina-history; rodina-history.ru; rozmova.wordpress.com; rus.team; rusaggression.gov.ua; ruslo.cz; russiainphoto.ru; scontent.flwo4-1.fna.fbcdn.net; shepetivka.com.ua; shron1.chtyvo.org.ua; slideshare.net; slovo.odessa.ua; slovovidlo.ua; sotni.ru; slovoproslovo.info; smithsonianmag.com; sobitie.com.ua; sovsojuz.mirtesen.ru; sputnik.kg; static.dw.com; static.espreso.tv; static.nv.ua; static.yakaboo.ua; storage08.litfund.ru; studfile.net; sulinet.hu; svoi.city; supercoolpics.com; suspilne.media; svoboda.org; svyazepoh.ru; sz.uzhgorod.ua; tass.com; tech.liga.net; telegraf.com.ua; ternopilcity.gov.ua; ternopil-future.com.ua; texty.org.ua; theapricity.com; theguardian.com; threadreaderapp.com; timaxglobal.com; tursar.ru; timetoast.com; topnovoje.mediasole.ru; tsdahou.archives.gov.ua; tsn.ua; tverezo.info; tyzhden.ua; ua.korrespondent.net; ua.museum-digital.org; uacomputing.com; uacrisis.org; uahistory.co; uahistory.com; ucrazy.org; uain.press; uain.pressuain.press; uainfo.org; uamoderna.com; uamodna.com; uinp.gov.ua; uk.salvemusic.com.ua; ukr.media; ukrilit.net; ukraina.ru; ukrainefreedom.org; ukrainianworldcongress.org; ukrinform.com; ukrinform.ua; ukrkniga.org.ua; ukrlib.com.ua; ukrmemorial.eu; ukrmilitary.com; ukrnationalism.com; ukropohliad.org; ukrslowo.net; ukurier.gov.ua; umoloda.kiev.ua; unc.ua; unian.net; unian.ua; uploads7.wikiart.org/00117/; usnews.com; utopia.in.ua; uzhnu.edu.ua; vchys.com.ua; vctr.media; vechimiy.kyiv.ua; velychlviv.com; vezha.ua; vichuganews.ru; vikna.tv; vivat.com.ua; vladimir.bezformata.com; vue.gov.ua; vogue.ua; volyn.com.ua; volynnews.com; volynpost.com; vsviti.com.ua; v-variant.com.ua; vybory.pravda.com; washingtonpost.com; world-of-wise.com.ua; wikiart.org; Wikimedia; Wikipedia; wordpress.com; wunu.edu.ua; wwii.space; wz.lviv.ua; zabytki.in.ua; zavtra.ru ; zaxid.net; zbruc.eu; zham.ru; zn.ua; znaj.ua; zpravdy.aktualne.cz.

Навчальне видання

МИКОЛА ЛАЗАРОВИЧ

Ілюстрована

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Підручник

Том 2

Редактор

Оксана Бойчук

Комп'ютерна верстка

Юрія Хомацького

Дизайн обкладинки

Марії Юрків

Підписано до друку 30.12.2024 р.
Формат 70х100 ¹/₁₆. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублюванні.
Обл.-вид. арк. 47,23. Умовн. друк. арк. 40,22.
Зам. № У-011-24. Тираж 300 прим.

Видавець та виготовлювач:
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль 46004

*Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18.03.2021 р.*

Видавничо-поліграфічний центр «Університетська думка»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль 46004
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@wunu.edu.ua

Микола ЛАЗАРОВИЧ – народився у с. Баня-Березів Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Випускник механічного відділення Коломийського технікуму механічної обробки деревини (1982), історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (1989), аспірантури Тернопільської академії народного господарства (1995), докторантури Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (2013).

Учасник українського національного відродження 1980–1990-х рр. У жовтні–листопаді 1991 р. працював у Всеукраїнському штабі «Референдум». Активіст столичних подій Помаранчевої революції та Революції гідності. У 2015–2016 та 2022 р. – доброволець московитсько-української війни; старший сержант, командир взводу 14-ї ОМБр та розвідник-кулеметник загону спеціального призначення 71-ї ОЄБр Десантно-штурмових військ Збройних сил України (позивні «Професор» і «Васильович»).

Відзначений званням «Почесний професор Університету». Лавреат Всеукраїнської літературно-мистецької премії ім. братів Богдана і Левка Лепких, Обласної премії ім. П. Медведика, Премії ім. С. Федака, конкурсів «Людина року – 2015» та «100 кращих тернополян – 2015».

Нагороджений Грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед Українським народом», відзнаками Президента України «За участь в Антитерористичній операції», головнокомандувача Збройних сил України «Учасник АТО», медаллю Івано-Франківської обласної ради «Лицар бойового чину», Почесною відзнакою Тернопільської обласної ради «За заслуги перед Тернопільщиною» ім. Я. Стецька, нагрудним знаком «Ветеран війни», почесними відзнаками Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних рад, голови Тернопільської обласної ради, відзнакою Тернопільсько-Зборівської архієпархії та метрополії УГКЦ, почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, Івано-Франківської й Тернопільської обласних рад, Тернопільської та Чернівецької обласних державних адміністрацій, міського голови Тернополя, Західноукраїнського національного університету й ін.